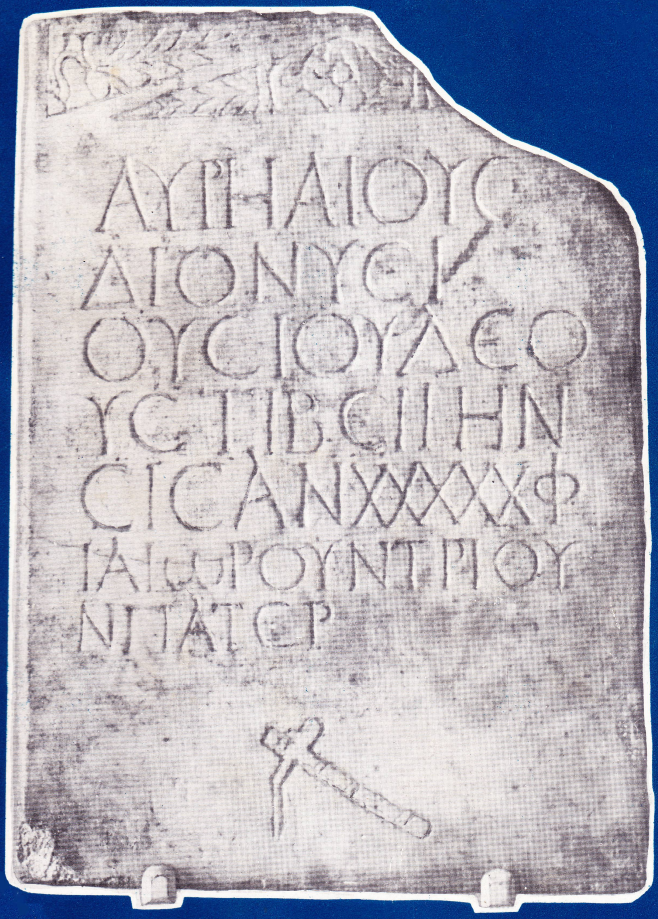
יקיר אבנטוב

תולדות יהודי יוגוסלביה

אוסטרו
מריבור
סלובניה
ליובלינה
סבה
46
הגרב
טריאסט
איסטריה
קרואטיה
נבציה
45
44
דלמטיה
ספליט
מוסטר
43
42
41

הונגר
סובוטיצה
46
אוסייק
נובי סד
סלבוני
רומניה
בלגרד
45
בו
סרייבו
סרביה
44
מונטנגרו
(צרנה גורה)
43
סקופיה
מקדוניה
42
ביטולה
41

תולדות יהודי יוגוסלביה

כרך ראשון

מימי קדם עד סוף המאה הי"ט

מאת יקיר אבנטוב

בעריכת צבי רותם

בהוצאת התאחדות עולי יוגוסלביה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

A HISTORY OF YUGOSLAV JEWS

By Y. EVENTOV

Edited by C. ROTEM

Volume One

FROM ANCIENT TIMES

TO THE END OF THE 19th CENTURY

נדפס ב־1200 עותקים בדפוס דבר בע"מ, תל־אביב, תשל"א — 1971

©

כל הזכויות שמורות להתאחדות עולי יוגוסלביה, תל־אביב

Copyright by Hitahdut Olej Yugoslavia, Tel Aviv

Printed in Israel

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

תולדות יהודי יוגוסלביה

ספריית התאחדות עולי יוגוסלביה

בסיוע קרן הזכרון למען תרבות יהודית
ואוהדים שתרמו ותתמו מראש על הספר
ובעידוד הלשכה לקהילות ולארגונים יהודיים של הסוכנות היהודית

התוכן

עם הספר 13 מאת צבי רותם
פתח דבר 15 מאת המחבר

מבוא

נושא הספר 17 • ארץ הסלבים הדרומיים ותושביה 20 • מוצאם של יהודי יוגוסלביה 21

חלק ראשון: התקופה הקדומה

א תחת כנפי הנשר הרומי

בתפוצות איליריה 27 • מצבות קברים 28 • עמודי סטובי 32 • עליית הנצרות לשלטון 35 • היהודים תחת שלטון ביזנטיון 36 • התמוטטות תפוצות ביזנטיון 38

ב גבלים

מי הם הגבלים? 39 • מלכות הכוזרים 40 • אבן שפרוט 40 • פולמוס גבלים 42

חלק שני: בצל הצלב הלוחם

א פליטי חרב הצלב

גזירות תתנ"ו ותתק"ו 47 • התנגדות ההונגרים 48 • פליטי חרב הצלב בארצות הסלבים הדרומיים 48

ב תפוצות סלובניה

היהודים הראשונים 49 • היהודים כמלווים בריבית 51 • היישוב בקריין 52 • גזירות סלובניה 53 • מבנה החברה 55 • גירוש סלובניה 56 • פליטי סלובניה בבורגנלנד 59

ג קרואטיה

הבית היהודי בזגרב 60

ד סרביה

"מעמק היהודים עד פרשת המים היהודית" 61

ה היישובים בחופי האדריאה

ספליט 63 • שיבניק 66 • איסטרה 67 • חוזה זדר (1398) 69 • רייקה (פיומה) 69

חלק שלישי: פנינת האדריאה

א דוברובניק ויהודיה

ערש התחיה של עמי יוגוסלביה 73 • ארכיוני דוברובניק 75 • דוברובניק בין הגושים 76 • חלוצי היישוב היהודי 76 • פליטים בדוברובניק 77 • הגורם התורכי 78 • ההכנסות מן היהודים 78 • מקרי שוד 78 • עלילת דם ראשונה 80 • הפוגה קצרה 81 • הגירוש הראשון 82 • המלחמה הקרה בין המעצמות 82 • חידוש היישוב היהודי 83 • מלחמת הכנסיה נגד הרפורמציה 83 • שמונה שנים טובות 84 • הקמת הגטו בדוברובניק 84 •

ב רופאים יהודים בדוברובניק

מתי פסולים הרופאים היהודים ומתי הם רצויים? 86 • אמטוס לוזיטנוס 87 • פולמוס על העסקת רופאים 92 • שליחויות מיוחדות 93 • משבר קונבלי 93

ג חלקו של יהודי בשירת דוברובניק

ד"ר ישעיהו כהן (דידקוס פירוס) 94 • שירת דידקוס 97

ד היצירה העברית
סב ונכדו מפרשים את המקרא 99 • שלמה אוהב 101 • אהרן הכהן 101
ה יהודים בכלכלת דוברובניק
ההרכב החברתי של יהודי דוברובניק 104 • גיאות כלכלית ומשבר 105 • שעת כושר לנמל דוברובניק 106 • בנקאים יהודים 106 • דניאל רודריגז ומשבר הנמל 107
ו נסיגה כלכלית, פורענויות ושקיעת הרפובליקה
גזירות חדשות וגירוש חדש 107 • עלילת דם שניה 108 • משפט ישורון 108 • שחרור ישורון ועלייתו לירושלים 109 • ההפוגה לפני הסערה 110 • הרעש הקטלני 110 • שקיעת העיר כמרכז לאומי וכלכלי 111 • הערכת דוברובניק ויהודיה 113

חלק רביעי: בקיסרות שוחרת ישראל וביורשותיה

פרק ראשון: "הרומן" בין התורכים והיהודים

א העותומנים ומדינתם
גסיסתה של ביזנטיון 117 • הופעת התורכים 117 • יחס התורכים ליהודים בתקופת הכיבושים 118 • "ברית עומר" 118 • מסי המיעוטים 119 • ארצות מקלט במאות הט"ז והי"ז 120 • "הרומן", סברו ושברו 120 • הגולה בתורכיה לפני בוא הספרדים 121
ב מפיצול העדות לחטיבה מאוחדת
הפיצול העדתי בגולת תורכיה 123 • המרכזים הרוחניים בתורכיה 123 • הפליטים הספרדים וכוח ההיתוך התורכי 124 • עתודות ההגירה 124 • סלוניקי 125
ג התוחלת המשיחית שנכזבה
התמורות באירופה והשואה באוקראינה 126 • שבתי צבי 127 • תהודת השבתאות 127

פרק שני: תפוצות סרביה

א גולה עתיקה במקדוניה
מצבות דוירן 129 • ב י ט ו ל ה העיר במוקדון 131 • השער הדרומי לגולת סרביה 133 • ס ק ו פ י ה 136 • קליטת אנוסים 137 • ירידת הקהילה 138 • בערי השדה 139
ב בלגרד
על נוף העיר וקורותיה 139 • אבות היישוב היהודי 140 • יהליה — שכונת היהודים 141 • המרכז היהודי בבלגרד 142 • יהודה לירמה 143 • ספר "שמות" לשמחה הכהן 143 • הדי השבתאות 145 • עדות הקברות 145 • הסתאבות המנהל התורכי 146 • תור הזהב לספרות העברית 147 • יוסף אלמוסנינו 147
ג הנסיגה התורכית
התורכים נסוגים ממרכז אירופה 148 • הקרב על בלגרד 149 • בלגרד תחת הכיבוש האוסטרי (1718—1739) 151 • שיטות מִנהל מערביות 152 • הרס הקהילה 153 • הפרוזדור לטרקלין הבלקנים 154 • גורמי חוץ ומלחמה 154 • בין הפטיש והסדן 156
ד תקופת הנסיכות
הנסיך מילוש 157 • משטר הפליה 159 • המדיניות האנטישמית 161 • מאורעות שבץ 163 • המאבק על השוויון האזרחי 164
ה השכלה מול כיסופי המקובלים
בעיות הדו־קיום 166 • דפוס עברי 171 • השראה בנוסח צפת 171

פרק שלישי: בוסנה

א הארץ ותושביה

בין הרי הבלקנים 173 • המגע עם המזרח 174 • מתולדות בוסנה 174 • בני בוסנה אינם מזדהים 175 • בוסנה במועדון העותומני 175 • מגעי בוסנה — ארץ ישראל 177

ב הופעת היהודים

חלוצי התפוצות מגיעים לבוסנה 178 • גטו או הפרדה לאומית 179

ג תעלולי שאפתן

נחמיה חיון 181 • מסעות נחמיה 183 • חרם וחרם נגדי 185

ד חיי הקהילה בראי הפרוטוקולים

פנקסי סרייבו 186

ה היצירה האיטלקית־בוסנית

דוד פרדו 188 • כיסופי עליה 190

ו אמנות ופולקלור

הגדת סרייבו 191 • לבוש־נשים מלאכת מחשבת 194

ז הרכב האוכלוסיה היהודית

סרייבו — מרכז יהודי בוסנה 196 • היישוב בערי השדה 196 • נתונים דמוגרפיים 197 • ההגירה מסרביה 198 • סקירות מיטסר 199

ח מזימות רוז'די

פורים של סרייבו 201 • הקבר בסטולץ 202

ט עם חילופי השלטון

מעמדם של היהודים בתקופת הרפורמות 204 • ההתפתחות החברתית במאה הי"ט 205 • אגודות סרייבו 208

חלק חמישי: בין טמיעה לתחיה

פרק ראשון: תפוצות קרואטיה

א הארץ ותושביה

על ארץ הקרואטים ותולדותיה 213 • ארץ בלי יהודים 219

ב חידוש התפוצות

יהודים חוזרים לקרואטיה 219 • בדרך חוקית 220 • בדרכי עקלתון 222 • הגורם המרכז־אירופי 224 • יהדות בורגנלנד 227 • החדירה לכפרי קרואטיה 229

ג היהודים תובעים הכרה

ההיאחזות בערים 235 • פרגול הגירושים 235 • המאבק על זכויות אדם 237

ד משבר הקהילה בזגרב

פירוד הלבבות 240 • התאוששות הקהילה וארגונה 243

ה בעידן הפיתוח

פיתוח כלכלי והשפעה חברתית 247 • בצל הנאמנות הכפולה 250 • היצירה האמנותית 253 • ממציא ספינת האוויר 254

ו סכנות שמד

שוויון, בעיות ופורענות 255 • מחוץ לתחום 261 • מפקדי אוכלוסים רשמיים 264

פרק שני: יהודי וויוודינה

א גולה בכירה־צעירה

הצטרפו ליהדות יוגוסלביה ב־1918 266 • וויוודינה מהי 266 • בימי השלטון העותומני 269 • עם נסיגת התורכים 269

ב ראשית הקהילות

נוביסד 270 • סובוטיצה 272 • פיזור היהודים בעיירות ובכפרים בבאצ'קה 273 • קהילות באנאט 275

ג יהדות וויוודינה בהתגבשותה

שגשוג כלכלי והתקדמות חברתית 275 • אופיה של יהדות וויוודינה 276

פרק שלישי: מבשרי התקומה

יקותיאל הירשנשטיין 278

יהודה חי אלקלעי 286

חלק שישי: נספחות

א עוד על ביטולה

מעשה בר' יוסף בן לב ממונסטיר 309

ב סקירות מיטסר

לתיעוד פזורות בוסנה 310

ג עוד על גולת קריין

ל'וּבל'נה בסוף המאה הי"ט 312

ד מגילות־יוחסין מסרביה ובוסנה

האלקלעים 313 • שלום — פרדו — ישראל 315

ה מספר משפחות בקרואטיה וקורותיהן

שטרן — אלכסנדר 315 • פריסטר 316 • אֶרליך 317 • אֶפשטיין 318 • דויטש־מצל'סקי 318 • גם למשפחות עממיות יש מגילות יוחסין 319 • זאב ול'ודביט שוורץ 321 • שוורץ־שומרוני 323

ו בדור הטמיעה

הינקו הינקוביץ' 324 • יוסף (יוסיפ) פרנק 332 • חיים־ויד מוֹרפוּרגוֹ 336

חלק שביעי: רשימות ומפתחות

א תעתיק אותיות לועזיות 341

ב ביבליוגרפיה עברית ולועזית 341

ג מפתחות

האנשים והמשפחות 343 • המקומות, העמים והשבטים 350 • העניינים, דתות, עדות, אגודות, כלכלה, ספרים ועוד 356

ד מפות גיאוגרפיות

סרביה ומקדוניה 130

בוסנה־הרצגובינה, דלמטיה וצרנה גורה 172

קרואטיה־סלבוניה, סלובניה ואיסטרה 214
וויווֹדינה 267

ה איורים

אוסייק — בית־הכנסת הגדול 263
אוּרליוס דיוֹניסיוס (מצבת בּנקובץ) 30
אלקלעי י. ח. ואשתו אסתר 303
אלקלעי י. מ. 169
אמטוס לוויטנוס — דיוקנו 87
צנטוריות ד׳ 89
אַרליך ה. 249
ביטוֹלה — בית־הכנסת ארגון 134
בלגרד — בית־הכנסת דורצ׳ול 158
דוּברוֹבניק — בית־הכנסת 102
מיתאר העיר 74
דוויצ׳ו ח. 141
דוֹירן (מצבת קבר) 132
דידקוס פירוס — ספר שירים 98
הירשנשטיין י. — פקסימילה ממכתב עברי 283
פקסימילה ממכתב לועזי 285
וויווֹדינה — סוחר יהודי (תחריט ישן) 268
זגרב — בית־הכנסת הגדול 246
יעקבי ה., הרב מזגרב 244
לבוש נשים ספרדי 195
ל׳וּבל׳נה — צו גירוש 1515 56
תעתיק צו גירוש 1515 57
מוֹשל מפיוֹמה — קבלה בחתימתו 70
מכתב על הכוזרים — פקסימילה 41
סוֹלין — מצבת קבר 28
סטוֹבי — עמוד פוליהרמוס 33
הטקסט היווני על עמוד פוליהרמוס 33
תרשים החפירות 32
סטוֹלץ — קבר הרב מ. דנון 203
ספליט — מצבות קבר על המרייאן 64
ספר ״שמות״ לש. ג. הכהן 144
סרייבוֹ — בית־הכנסת ביילבה 209
עמוד מפנקס הקהילה 187
פינצי ל. י., הרב מסרייבו 206
פירן — כיכר הגטו 68
פריסטר ג׳. 249
פריסטר ע. 248
רוסוֹ י. מ. 167

שוורץ ו. ז. 248
שלום יצחק אפנדי 205
שלם ש., רב בבלגרד ואמסטרדם 154
"שמן הטוב" ו"זקן אהרן" לש. אוהב וא. הכהן 100
תולדות היהודים לש. ברנפלד — עמוד חיצון לתרגום לדינו 170

חלק שמיני: תקצירים

אנגלי 432
סרבי־קרואטי 398

עם הספר

התאחדות עולי יוגוסלביה בישראל מתברכת בפרסום הכרך הראשון לתולדות יהודי יוּגוֹסלביה מאת יקיר אבנטוב, המופיע בספרייתה. חשיבותו להשלמת ההיסטוריוגרפיה הישראלית הכללית אינה טעונה הוכחה וכבר הצביע עליה המחבר בפתח דבר. ואולם חובה נעימה לי להוסיף משהו על העבודה המרובה והשקודה שהושקעה בספר.

אכן, אין כאן אלא הראש הגלוי של קרחון שעיקרו סמוי מן העין. הספר הוא פרי עמל נמלים באיסוף החומר ובצירוף פרט לפרט כדי שתתקבל תמונה שלמה ונאמנה ככל האפשר על פי הממצאים הארכיאולוגיים והאֶפיגרפיים, החקר הארכיוני, עבודות המחקר של בעלי מקצוע וגם חובבים רבים, ועדויות מפי בני היהדות היוגוסלבית שביקשו להציל את זכר אבותיהם וקהילותיהם ולתאר את דרכם וגורלם.

את קווי היסוד לקורות יהודי יוגוסלביה, כאשר הדגש הוא על תרומתם לרעיון ולמעשה של תחיית העם, שרטט יקיר אבנטוב (אז דרגו שטיינר) בבהירות יתירה עוד בסתו תרצ"א (1931), בגליון השבועון הציוני "זיִידוֹב" (היהודי) שהוקדש למחצית יובלה של "זיִידובסקה סמוטרה" (ההשקפה היהודית), הבטאון הציוני הראשון שהופיע בדרום הסלבי.

מאותה קריאה לתיאור תולדותיהן של תפוצות יוגוסלביה עברו שוב כמעט חצי יובל שנים, עד שהוקמה בסוף 1954 ליד התאחדות עולי יוגוסלביה ועדה היסטורית־מוזיאונית. על ועדה זו הוטל לשתף פעולה עם איגוד הקהילות ביוּגוֹסלביה באיסוף חומר הנוגע לגולה זו, בשמירתו ובהכנתו לחיבור ספר תולדותיה על יסודות מדעיים ו"בלי מורא ומשוא פנים". ליו"ר הוועדה נבחר יקיר אבנטוב והוא מוסיף לשאת בתפקיד עד היום. רק בזכות התמדתו ומסירותו זכינו עכשיו לברך על המוגמר, מכל מקום על הכרך הראשון של ספר תולדות יהודי יוּגוסלביה, שחלקו השני לא יאחר לבוא אם הכרך המונח לפנינו יתקבל בסבר פנים פמקווה.

ודאי אין כמחבר המכיר בחוסר התאמה מושלמת בתיאור החבלים השונים שיהודיהם התמזגו ב־1918 ביהדות היוּגוֹסלבית. חלקם של פגמים אלה נובע מטבעם השונה של המקורות, שאף השקידה הביקורתית ביותר לא תמיד הצליחה להביאם למכנה משותף. חלקם נובע מעצם ההכרח המעשי לשים גבול לכרך, מבחינת היקפו ומבחינת גמר התקופה המתוארת בו. "התאריך הקובע" היה סוף המאה הי"ט בערך, אך לא היה אפשר לשמור עליו בכל מקרה. מסתבר שפגם זה יבוא על תיקונו בכרך השני שימשיך את סיפורה של היהדות היוגוסלבית עד אמצע המאה הכ', אף ימלא את מה שהחסיר הכרך הראשון.

בהערכת הספר שלפנינו יש להביא בחשבון שאין הוא מתיימר להיות התיאור המסכם והסופי של תולדות התפוצות בארצות הסלבים הדרומיים. הוא התיאור המקיף הראשון. כל הכבוד לאלה שעל עבודתם מסתמך יקיר אבנטוב ובהם היסטוריונים נודעים, יהודים ושאינם יהודים, ביוגוסלביה ומחוצה לה. אף רב השבח המגיע למחבר על שקידתו באיסוף החומר ועל זהירותו בבדיקת הנתונים, בשקילתם ובצירופם לסיפור כולל ומאוזן. בכל זאת אין ספק שלידיעתו לא הגיע כל החומר הרצוי ואולי גם לא כל המצוי. כן ייתכן שלא כל דין שחרץ ולא כל מסקנה שהסיק יעמדו במבחן הביקורת. אפשר שכמה מהם יעוררו עם גילוי פרטים חדשים.

אך נדמה שלא נפריז אם נאמר כי יקיר אבנטוב הצליח להעלות את תולדות יהודי יוגוסלביה בצורה קריאה ומושכת, שתעורר עניין אצל בעל מקצוע ואצל חובב ספרות היסטורית כאחד, ולא רק אצל בניהם ונכדיהם של יוצאי יוגוסלביה. בלי להיתפס להיסטוריוסופיה ובלי לדגול בהשקפה עיונית קבועה ומוגדרת, הוא ידע לספר את תולדות התפוצה הזאת מתוך רצף היסטורי ומתוך צמידות למקום. הוא עיצב אותן במסגרת תולדותיו של עם ישראל לתקופותיהן ומתוך בדיקת השפעות הגומלין בין העמים ״המארחים״ ובין פזורי ישראל שנקלעו לתוכם לזמן קצר או לתקופה ארוכה יותר.

כיאה להיסטוריון, שומר המחבר על האובייקטיביות גם כאשר הוא מזדהה עם תפוצתו בכל גלגולי גורלה. כן אינו חוטא לאובייקטיביות גם כאשר הוא מתאר בעניין ובאהדה את נופיהן, תולדותיהן, תמורותיהן ואורח חייהן של ארצות הסלבים הדרומיים שהוסיפו נופך משלהן לפסיפס הססגוני של תפוצות ישראל. התנכרות אינה סימן לאובייקטיביות, כשם שהזדהות והתעניינות אוהדת אינן צריכות לגרוע ממנה.

ההערכות הכלליות והמסקנות העיוניות השזורות פה ושם בתיאור ההתרחשויות ההיסטוריות וקשריהן הפנימיים, אינן באות אלא לצורך הבהרת ההשתלשלויות לגופן ולצורך שילובן האורגני הן בתולדות הארצות ״המארחות״ הן בתולדות עם ישראל בכללותן. באופן זה ניתן לנו לראות את תולדות הפזורה הזאת בפרספקטיבה היסטורית נכונה ומזוית ראייתו של בן זמננו שנתנסה באימי השואה וזכה לתקומת ישראל במדינתו. לשון אחרת, ספר זה מעלה את תולדות התפוצה בארצות הסלבים הדרומיים כפי שהן משתקפות בתודעתנו שלנו וכפי שאנו מבקשים להורישן לדורות הבאים.

בכך זכותו של המחבר ובכך חשיבות המפעל שיש לאחל לו סיום בקרוב בימינו.

צבי רותם

אלול תשל״א
ספטמבר 1971

פתח דבר

חיבור זה נכתב כדי להציל מן השיכחה ערכים היסטוריים יקרים ומיוחדים. כאן מובאת בפעם הראשונה סקירה כוללת ומקיפה על קורות היהדות היוּגוֹסלבית בת האלפיים. סיפורה עשוי לגוון ולהעשיר את ההיסטוריוגרפיה של עם ישראל.

הספר מיועד לקורא העברי שאינו מצוי אצל הסוגיה היוגוסלבית בתולדות ישראל. הנושא יעניין את התלמיד, את ההיסטוריון, ואף את הקורא הרגיל שבעיות ההיסטוריה קרובות ללבו. ועוד, הדור הצעיר של יוצאי יוּגוֹסלביה, שלא ידע את הגולה בה חיו אבותיו, ימצא בספר סקירה על ההתרחשויות בתפוצות יוגוסלביה. פרטים אלה עשויים להוסיף נדבך לבניין קורותיו של עם ישראל. הם ירחיבו את היריעה על יחסי ישראל והסלבים הדרומיים. פרק זה לא נחקר עד כה כיאה, אף שאין לערער על ערכו, כחוליה חיונית בשרשרת היסטורית ארוכה.

תחילה היתה הכוונה לתת רק סקירה כללית קצרה על התקופה הקדומה של תפוצות אלו, כמבוא לתיאור נרחב של הזמנים החדשים. ואף טעם היה לגישה זו והוא שניתן לבדוק רק את המִסמכים הארכיוניים המבהירים את ההתרחשויות בגולת יוגוסלביה מתקופתה האחרונה, בערך במאתיים השנים הקרובות לימינו.

בינתיים הוברר מן המחקר הארכיוני וכן מתוך מִמצאים ארכיאולוגיים כי המקורות לתולדות גולה זו עשירים ממה ששוער מראש. לכן חולק הספר לשני חלקים. בכרך הראשון מתוארת תקופה ארוכה מקדמת דנה ועד שלהי המאה הי״ט, לרבות מקרי גבול שחדרו למאה הכ׳. בכרך השני יתוארו דברי ימיהם של תפוצות ישראל ביוגוסלביה עד מחצית המאה הזאת, על התסיסה החברתית, הציונות המדינית והתחיה הרוחנית, על הנוער ועלייתו לארץ ישראל, על השואה ועל גורל שארית הפליטה לאחר מלחמת העולם השניה.

הרצאת ההתרחשויות צמודה לזמן ולמקום. התקופה הקדומה קשורה לשלטונה של רומי בדלמטיה ובמוקדון. בעיית הגבלים צמחה על רקע הכליפות הנאורה בספרד הערבית ומלכות הכוזרים. יהודי דוּבּרוֹבניק חזו מבשרם את חומרות ימי הביניים וכן את לוחמוּתה של כנסיית רומי האנטי־רפורמיסטית. תחת השלטון העותומני, שכבר ירד משיא עָצמתו במאות הי״ז והי״ח, שגשגו תפוצות ישראל בסרביה ובבוסנה. יהדות קרואטיה היתה עד 1941, בתקופה בת 150 שנה, מקן הטמיעה למרכז התחיה היהודית ביוּגוֹסלביה.

הספר אינו מתעלם מייחודם של האיזורים השונים בגולה זו. לתיאורו של כל אחד מהם הוקצה מקום שווה ככל האפשר. כך הובאו לפני הקורא קורות הגלויות בסלוֹבֶניה, בדוּבּרוֹבניק, בסֶרביה, במקדוניה, בבוֹסנה, בקרוֹאַטיה ובווֹיווֹודינה.

אולם המקורות לכתיבת ההיסטוריה אינם שווים בכל אחת מארצות יוּגוֹסלביה. ערך המִמצאים הארכיאולוגיים וטיב התיעוד הארכיוני אינם אחידים. מבחינה יהודית אין להשוות, למשל, את התעודות מימי הביניים הגנוזות בארכיוני קרואטיה עם האוצר הבלום בארכיוני לוּבּלְיַנה ודוּבּרוֹבניק. זו הסיבה העיקרית להבדלים המהותיים המצויים בתיאור תולדותיהם של חלקי התפוצה היוּגוֹסלבית.

ב־1954 הוקמה בישראל הוועדה ההיסטורית־המוזיאונית של התאחדות עולי יוגוסלביה. עד היום היא פועלת על פי קווי־היסוד שהותוו על־ידי דוד א. אלקלעי, מיוזמי הוועדה, ועל־ידי המנוח ד"ר אלברט ויס, יו"ר איגוד הקהילות ביוגוסלביה. כמטרת הוועדה הוגדר "איסוף חומר תיעודי הנוגע ליהדות יוגוסלביה ולעברה". הוועדה גבתה עדויות, צברה תעודות בעלות ערך ארכיוני וקשרה קשרים עם גנזכי־ישראל ועם ארכיוני חו"ל. גם ספר זה הוא פרי עבודתה של הוועדה.

למן התחלת העבודה שיתפה הוועדה פעולה עם איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלביה, עם מוזיאונה ההיסטורי בבלגרד ועם ועדי הקהילות בזגרב ובסרייבו. בזמנים כתקנם היא קיימה קשר עם ארכיוני יוגוסלביה, בהם גנוזים ערכים יהודיים. ובישראל נהנו חברי הוועדה מיחסם האוהד של הארכיון הציוני המרכזי, של הארכיון הכללי לתולדות ישראל, של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, של ספריית האוניברסיטה ושל הספריה הציבורית ע"ש פבזנר בחיפה. לכולם מובעת תודת הוועדה.

אך לא רק מוסדות לקחו חלק בהגשמת תכניתה של הוועדה. עשו זאת גם אישים וגם אוהדים וידידים מן השורה. קשה לתאר ספר היסטוריה זה בלי ייעוצו ובלי עידודו של ד"ר נ. מ. גלבר, ההיסטוריון הירושלמי המנוח. ניכר בספר גם חלקו של יעקב בן מיכאל, חבר קיבוץ גת. הוא קרא את מרבית פרקי הספר בכתב היד, ובעצמו כתב סקירה על יהודי וויוודינה, שעיקריה מובאים בדפים אלה. בן מיכאל לא סיים את העבודה, משום שלמרבה הצער נספה בדמי ימיו בתאונת דרכים.

וייבדלו לחיים ארוכים, — עלי להודות לכולם שהעשירו בתעודות ובעדויות את המידע על קורות יהודי יוגוסלביה, לרבות חברי הוועדה ההיסטורית־המוזיאונית, ובראש וראשונה לד"ר צבי רותם על חלקו בעריכת ספר זה. ד"ר רותם לא חס על זמנו והשקיע עבודה מרובה בקריאה ביקורתית של כתב היד כדי להציע הערות מועילות. ועוד, מר יצחק פיקסלר יעץ בענייני הכתיב בספר זה וד"ר מאיר בלוך תרם רבות בהערותיו לליטוש סגנונו. את תקציר הספר תרגמו מרת חנה שמורק ומר ריכרד לאופר לאנגלית ומר מיכאל לוי לסרבית־קרואטית. את הפרק על וויוודינה קראו ה"ה צבי לוקר וד"ר מאיר תובל, ובכתב־היד בשלמותו עיינו מר ריכרד כהן ובני ד"ר איתמר אבנטוב. הערותיהם היו לי לעזר רב.

יעמדו כולם על הברכה.

המחבר

ניסן תשל"א
אפריל 1971

מבוא

נושא הספר

עם ישראל נמנה עם אומות העולם המעטות שלא חדלו מלהתקיים שלושת אלפים שנה ויותר. זכרונו ארוך: הוא משקיף על העולם העתיק, החל בנדידת האבות ועד שקיעת רומי; על ימי הביניים, מביזנטיון, יורשת קיסרות העולם הרומית, ועד ספרד, כובשת היבשות; על העת החדשה, החל במהפכה התעשייתית וכלה בשילוב כל ארצות העולם במערכת עמים כוללת שכבר התחילה חורגת מתחומי כדור הארץ וכובשת את החלל החיצון. אמנם גם לעמי הודו, סין ופרס דברי ימים מימי קדם הרשומים בספרי הקודש שלהם. אך לישראל לא שיחק המזל ובניו לא ישבו כל הזמן על אדמתם, בביתם. הרוב המכריע נע ונד על פני כדור הארץ, גם שלא מרצונו ושלא בטובתו, וכך הכיר עמים וארצות. עם זאת עז היה רצונו לחיות ולהתקיים ולא למות, לא מוֹת מיעוט נרדף בסביבה עוינת ולא מיתת נשיקה שבטמיעה בסביבה שהסבירה לו פנים, אם כי סופה לא אחת פלטה את המיעוט היהודי מתוכה. על דרכו של עם זה המפוזר בכל חלקי העולם במרוצת אלפיים שנה מספרות קורות ישראל בגולה.

משום מה נפקד עד עכשיו כמעט לחלוטין מקומה של יוגוסלביה מכל תיאור של פסיפס הגולות שגיוון כה רבות את דברי הימים של עם ישראל. זאת בלי ספק מגרעת מבחינה היסטוריוגרפית.

ביובל האחרון התקדם מאד המחקר ההיסטורי בישראל. טבעי הדבר כי רובו מתרכז סביב תולדות ארץ ישראל על תקופותיהן. מחקר זה נהנה מן המורשה העשירה שהנחילו לו במאתיים השנים האחרונות היסטוריונים יהודים ושאינם יהודים ברחבי תבל. בעניין זה די להזכיר את עבודתם של מלומדי גרמניה, צרפת, אנגליה, רוסיה, ארצות הברית, ועוד.

לחוקרים הישראליים עניין רב גם בקורותיהן של תפוצות ישראל. הישראלים ניגשו להאיר סוגיה זו בתנופה רחבה ונעזרו בעבודתם המצוינת של קודמיהם, מייסדי ההיסטוריוגרפיה היהודית ואנשי מדע בעלי שם בכל העולם, בלא הבדל דת ולאום. אף כי לא תמיד נתקבלו מסקנות ההיסטוריונים מחו"ל על דעתם של אנשי המחקר הישראליים, אין ספק כי בלי עבודתם החלוצית של ההיסטוריונים ברחבי העולם לא תתואר התקדמות כלשהי בשטחי מחקר אלה. ואולם ברור כי בישראל מצאה ההיסטוריוגרפיה של עם עולם את ההתפתחות הטבעית, גם אם אינה עוסקת במישרין בתולדות ארץ ישראל. אווירת ארץ ישראל משרה רוח מרעננת על כל נושא יהודי, משום שכאן היהודים הם נושא ההיסטוריוגרפיה ולא אובייקט בתולדות העמים שבתוכם ישבו או עדיין יושבים.

רוב ההיסטוריונים בישראל סיגלו לעצמם גישה מדעית אובייקטיבית לגבי התרחשויות היסטוריות. גישה זו נובעת מהנחת היסוד כי המאורעות ההיסטוריים של כל עם התרחשו תמיד מתוך שילוב בתולדות העולם. הווה אומר שקיימת תלות הדדית בין עם לרעהו.

משום כך וגם כדי להקל על הקורא שאינו מצוי בסוגיה, ניתן כאן תיאור נרחב של גורמי החוץ החשובים שלהם חלק בעיצובה של גולת ישראל ביוגוסלביה. מובן שראינו צורך להציג

את יוגוסלביה, את הארץ ותולדותיה ואת הנופך שתושביה הוסיפו ליהודים. הבנה זו עשויה להבהיר מאורעות שמן הדין להעריכם מנקודת ראות של התקופה ומזווית הראִיה של האיזור. לשם כך יודגמו כאן גם כמה התרחשויות מההיסטוריה הכללית שהשפיעו השפעה ניכרת על התפתחותה של גולה זו.

אכן, יש עניין לחשוף ולהזכיר נשכחות מתפוצות הבלקנים המערביים, להשקיף עליהן מישראל ולשחזרן בצורה נאמנה ככל האפשר. הזמן דוחק ויש לעשות בטרם ייעלמו השרידים המעטים של גולה עתיקה ומעניינת זו, בעלת צביון משלה.

המושג "יהדות יוגוסלביה" כמעט שלא היה קיים ומופר לפני מלחמת העולם הראשונה. מדובר כאן על יהודים בני ארצות מוצא שונות שחיו פרקי זמן מסוימים, במרוצת תקופה בת אלפיים שנה, בשטח הנקרא היום יוגוסלביה.

מנקודת ראות מדינית פשטה יהדות זו צורה ולבשה צורה. בניה ישבו עוד בפרובינציות רומי וביזנטיון. לאחר כמה מאות שנים היו פרובינציות אלו למדינות הסלבים הדרומיים. כעבור זמן סופה החלק הצפון־מערבי של המרחב היוגוסלבי להונגריה ולאוסטריה והחלק המרכזי והמזרחי לתורכיה. רק במאתיים השנים האחרונות התגבש למעשה דיוקנה של גולה זו. ועל אף הגירושים ומעשי ההכחדה המרובים נותר עד היום קומץ יהודים בשטח היוגוסלבי.

אין להניח שיהדות זו מנתה אי־פעם רבבות מרובות. אומדנים מהימנים מזמנים עברו אינם בנמצא. רק בתקופה האחרונה אפשר לנקוב מספרים. בעשור לפני השואה נפקדו קצת יותר משבע רבבות יהודים בממלכה היוגוסלבית, קרוב לחצי אחוז מהאוכלוסיה הכללית במדינה.

קשה לאמת כל גירסה על מאורעות היסטוריים קדומים. גם בתפוצות יוגוסלביה רב בשטח זה הרצוי על המצוי. בכל זאת היו נסיונות לשחזר את קורותיהן. בני גולה זו לא התכחשו לזכרם של דורות עברו. הרי בה הופיעו בתחילת המאה הי"ט מבשרי התקומה של עם ישראל, יקותיאל הירשנשטיין ויהודה חי אלקלעי, ובסוף אותה מאה פעלו בה אנשי התרבות העברית, כגון מרדכי אהרנפרייס, שמעון ברנפלד, משה מארגל ואהרן קמינקא. זאת הגולה שאת תולדותיה חקרו יצחק אלקלעי, דוד גינסברג, הינקו גלב, ל. גלזינגר, ר. גליק, מוריץ לוי, יעקב מאסטרו, שלום פרייברגר, הינקו שולזינגר, גברו שוורץ, א. ל. שיק, איגג'ט שלנג ואחרים.

אמנם נחשפו בגולה זו ממצאים ארכיאולוגיים מרשימים, אך עד כה לא נתגלה כל חיבור שנרשם בו בידי עד ראִיה מאורע היסטורי הנוגע ליהודי יוגוסלביה במאות הקדומות או בימי הביניים. יוצא מן הכלל המאשר את הכלל — עדותו של אהרון הכהן על משפט ישורון משנת 1622 בדוּבּרוֹבניק.

לפיכך לא ייפלא שההיסטוריוגרפיה מגששת באפֵלה בחָקרה את המאות הרחוקות ההן. אמנם, דומה המצב בגלויות רבות, גדולות לאין ערוך. יתר על כן, גם חוקרי ההיסטוריה הכללית של עם ישראל נתקלים בחסר בתארם את סוף התקופה העתיקה ותחילת ימי הביניים. באותם ימים לא קם לישראל יוסף בן מתתיהו שני. אבות הכנסיה הנוצרית מזכירים לפרקים את היהדות ותולדותיה, אך גישתם לעם ישראל עוינת. בכתביהם לא

תמצא זכר ליהדות הבלקנים המערביים, אם כי הירונימוס הקדוש מוצאו מדלמטיה. האומנם לא פגש במולדתו יהודים?

אגב, גם הקרואטים מתקשים לשחזר את תחילת התנחלותם על חופי הים האדריאטי. בדברם על תקופה זו הם יודו כי רב חלקה של האגדה על העובדות הוודאיות.

מקובל לראות בשאלות ותשובות בענייני הלכה, בביאורים של דברי הפוסקים או בפרשנות המקרא הוכחה לחיי גולה מפותחים בתקופות שקדמו לאֶמנציפציה. בתחום היוּגוֹסלבי נמצאו סימני חיים יהודיים אלה מימי הביניים רק בסלוֹבניה ומהמאות המאוחרות — בסֶרביה ובבוֹסנה. אמנם, אוצר גדול נתגלה בגנזכי דוּבּרוֹבניק — מסמכים מעניינים על אורח חייהם של היהודים, על עיסוקם ועל רדיפותיהם מהמאה הי"ד ואילך. אך רק מעטים מכתבי יד אלה נוגעים לתרבות ישראל. זאת ועוד. המחקר הארכיוני בדוּבּרוֹבניק לא העלה עד עכשיו דוגמאות של תשובות על שאלות הלכתיות. אמנם בני דוּבּרוֹבניק שלמה אוהב ואהרן הכהן כתבו פרשנות המקרא בעברית, אך דבריהם נדפסו בוונציה, מרכז יהודי נודע עד שלהי המאה הי"ח, שלעומתו היתה דוּבּרוֹבניק תמיד עיירה נחשלת ונידחת. בכל זאת היא נשארה הפנינה בתולדות יהודי יוּגוֹסלביה.

*

המחקר ההיסטורי מוכיח לנו שאין הבדל מהותי בין תפוצות ישראל בחלקי העולם השונים. מהלך תולדותיהם אחיד ביסודו, עם השינויים המותנים במקום ובתקופת התרחשותם. כל גולה חדשה הקימו תחילה חלוצי מחנה המהגרים שנפלטו מארץ מגוריהם מסיבות כלשהן. התעצמותה החומרית והרוחנית באה בשלב הביניים, וקצה היה תלוי בגורמי הסוֹבלנות, או במוקדי התוקפנות וסתם שנאה שרחשה הסביבה. את גורמי החיסול מאפיין המכנה המשותף — הכלכלי. ודאי שהגדרה סכמטית זו אינה מקיפה את כל האפשרויות לקיומן ולאובדנן של גולות לסוגיהן. דיינו אם נציין כי ההבדל בין גולה לחברתה היה על פי רוב כמותי גרידא ותלוי באורך קיומן בלבד, אולם התהליך נשאר אחיד, ומימי התפוצות הראשונות במצרים לא פסקה ולא נשתנתה התפתחות זו ביסודה.

חוק זה חל גם על הגולה ביוגוסלביה. למותר להדגיש כי ככל מיעוט סבלו גם היהודים בארצות הסלבים הדרומיים מתוצאות הפחד מפני זרים (קסֶנוֹפוֹביה בלעז). לפרקים אף ישבו בגטאות, ברבעים שהופרדו מיתר חלקי העיר. בדומה לתפוצות אחרות, עברו גם על גולתם תקופות של ירידה ועליה, תקופות של סבל ורדיפות לעומת תקופות של הבנה, סובלנות ואחווה.

אכן, גם קורות הגולה היוגוסלבית מלמדות כי טרגדיות רבות בתפוצות הן תולדה של התנגשות אינטרסים בין עַם הרוב, אדוני הארץ, לבין המיעוט הנסבל, „המתארח". גורל היחסים בין רוב האוכלוסיה למיעוטה תלוי במידת הסובלנות או האי־סובלנות הגלומה בטיב השלטון המדיני, במִשקה הלאומי של הארץ, בתרבותה ובמשטרה הרוחני, לרבות הדתי. ומן הצד השני ידוע כי המיעוט היהודי בתפוצות נוטה להסתגר כדי לשמור על קיומו בלא כלים ממלכתיים. מכאן הטענה כי ברובו הוא יהיר, מתרברב ולא ניתן לטמיעה. בביקורת שלילית זו יש בוודאי הגזמה עוינת, אך יש בה גם גרעין של אמת: ההיסטוריה מראה כי הנרדפים והמדוכאים משלים את עצמם ומבקשים להעלים עין מן

הרדיפות. ועל כן הם מתבצרים ומסתגרים בדל״ת אמות של ביתם וקהילתם. הדברים יפים גם לגבי יוגוסלביה.

ארץ הסלבים הדרומיים ותושביה

יוגוסלביה משתרעת על פני המרחב הגיאוגרפי בו נפגשת יבשת אירופה, בקטעה הדרומי־מרכזי, עם צפון־מערב הבלקנים. מפגש זה רוגש וסוער לעתים. השולט בו חולש על צומת דרכים, מן החשובים בחלק זה של היבשת. כבר העולם העתיק ידע להעריך את חשיבותם, וכיבושי רומי יוכיחו.

מבחינת הנוף מגוונים מראות הארץ, והם ציוריים למדי בשלל צבעיהם. זוהי ארץ הרים גבוהים וצחיחים, ביניהם כאלה שפסגותיהם מושלגות לעד, בעלי הוד פראי, בראשיתי, עם יערות עבותים ועצומים. אך היא נתברכה גם במישורים פוריים ורחבי ידיים. נהרות גדולים חוצים את הארץ ומשמשים לאוכלוסיה לתחבורה ולדיג. מזרח ומערב נפגשים בה, לא רק בתרבותם ומסורתם, אלא גם במראה נופם. במחוזות הדרומיים־מזרחיים מצוי עוד היום סגנון המזרח, הטבוע באורח החיים של אוכלוסיהם ובצורת יישוביהם, מורשת הכיבוש התורכי שנמשך מאות בשנים. ומן הצד השני אתה מוצא בחבל הסלובני כפרים וערים נקיים דוגמת אירופה המערבית. חוף הים האדריאטי, הארוך והמפותל, בן אלף האיים, מחבר את הארץ עם העולם הרחב.

מאין באו אבות הסלבים האלה? יש אומרים שמוצאם מדרום רוסיה, שאותו עזבו בלחצם של גושי עמים חזקים מהם אשר נעו מערבה בחפשם תנאי מחיה נוחים וטובים יותר. אחרים סוברים שסלבים אלה ירדו מפסגות הרי הקרפטים הגבוהים, שבהם לא מצאו, כנראה, מקורות מספיקים לחיי שובע ורווחה.

לפי אחת הגירסאות קרה הדבר בימי תנודת העמים במאות השישית והשביעית לספירה, בתקופת תוהו ובוהו אחרי שקיעת רומי. אז זזו סלבים אלה והדרימו דרך המישור ההונגרי כדי להתנחל בפרובינציות רומי לשעבר — פנוניה, מסיה, תרקיה המערבית, דלמטיה ובכיוון מזרחה עד שטחי דקיה. פרובינציות אלו חפפו בקווים כלליים את מרחביהן של כמה מדינות בלקן, לאמור: Pannonia היא קרואטיה בין הנהרות סבה, דרבה ודנובה; Moesia — היא סרביה; Thracia היא בולגריה; ותרקיה המערבית היא מקדוניה היוגוסלבית; Dalmatia כללה מחוזות איליריה העתיקה: דלמטיה, בוסנה ומונטה נגרו (צרנה גורה); גבולות Dacia חפפו בדרך כלל את תחומי רומניה של היום. אכן, סלבים אלה הם אבות עמי יוגוסלביה של היום, שבקרבם ישבו היהודים בגלות ארוכה. אך קומץ יהודים בחבלים יוגוסלביים בודדים, כדלמטיה ומוקדון, ישב שם מאות שנים לפני בוא השבטים היוגוסלביים.

השבטים הפו שורשים במולדתם החדשה. במזרח התנחלו הסֶרבים שקיבלו את הדת הנוצרית בנוסח ביזנטי אורתודוקסי (פרבוסלבי) ואימצו לעצמם את הכתב הקירילי. הקרואטים (והסלובנים) התנחלו במערב. הם קיבלו את הנצרות בנוסח רומי קתולי וסיגלו לעצמם את הכתב הלטיני. הסלבים הדרומיים השפילו לכוֹנן מדינות עצמאיות, אך עצמאותם לא האריכה ימים. הקרואטים קיפחו ריבונותם במאה האחת עשרה, והסרבים — במאה החמש עשרה. שני השבטים שועבדו מאז ועד המאה הי״ט. את שטחיהם כבשו הונגרים, ונציאנים, תורכים, מדינות ההבסבורגים ואחרים.

היוגוסלבים, לוחמי חירות אמיצי לב, לא השלימו עם גורלם. במרוצת מאות שנים התמרדו שוב ושוב נגד הכובשים הזרים, עד שזכו למדינה ריבונית ומאוחדת. תקוותם לחירות ולאיחוד לא אבדה על אף הבדלי המסורת והדת וחרף התפתחותם המדינית השונה. הרעיון צץ עם תחיית הספרות הקרואטית בדוּבּרוֹבניק במאות הט"ז והי"ז, והוא חזר ביתר שאת בתנועה האילירית שקמה בתחילת המאה הי"ט בין אנשי האינטליגנציה הקרואטית.

מבחינה מדינית מעשית יש לראות את נסיכות סרביה הקטנה כחלוץ התחיה היוגוסלבית. היא הוקמה בתחילת המאה הי"ט. גידולה היה בלתי פוסק. התחנות העיקריות בדרך התפשטותה היו: מלחמות נגד התורכים, מלחמות בין עמי הבלקנים לבין עצמם במאה הי"ט ובשנים 1912—1913, ושתי מלחמות עולם ב־1914 וב־1941.

הגורמים להתפתחות הזאת לא היו רעיוניים ולאומיים בלבד. אין ספק שאיחוד העמים היוגוסלביים זורז בגלל ההכרח ההיסטורי לקיים משק וחברה בתחום נרחב ככל האפשר, חרף נטיות בדלניות המצויות עד היום בשכבות מסוימות של עמים אלה. חירותם תלויה במידה מרובה בתנאי כלכלתם ובמִבנה חברתם. מן הראוי לזכור כי בתוך משפחת עמים זו מתנגשים רעיונות המערב הנאור, הליברלי, בהשפעות המזרח הפטליסטי; הצפון המחמיר בהלכות החברה סותר הלכי רוח דרומיים, ים־תיכוניים, קלילים יותר, שאננים ועליזים. אין תימה אם קיימים עדיין חיכוכים ביניהם. הרי מאות בשנים הילכו עמי יוגוסלביה בדרכים נפרדות לקראת עתידם המשותף, גאים במסורתם ה"מקורית" והמתבדלת כעם, כעדה או כשבט.

אם נתעלם מצרנה גורה הקטנה והאמיצה שלמעשה לא נכנעה מעולם לתורכים, היו הסרבים הסלבים הראשונים בבלקנים שהשתחררו מעול השלטון הזר וממילא נחשבו בעולם הגדול לנציגי הסלבים הדרומיים ולמגיניהם. אמנם, גם אצלם לא חסרו מדינאים קיצוניים שראו את חזות הכל בצירוף כל שטחי העמים היוגוסלביים למלכות סרביה. על רקע זה התנהל ריב אחים שלא פסק עד עצם היום הזה. וכשהופל השלטון ההבסבורגי, בסוף מלחמת העולם הראשונה, לא עלתה אחדות העמים האחים יפה. השנה הגורלית, 1941, כאשר הותקפו ע"י קלגסי היטלר וגרוריו, מצאה אותם מפולגים ומסוכסכים. הפאשיזם ניצל פירוד זה בהבטיחו הבטחות שוא למתבדלים. בוגדים מתוך כל העמים היוגוסלביים חיבלו באחדותם. איש לחם ברעהו עד חָרמה. בשואה הנאצית נספו מאות אלפי סרבים, רבבות יהודים, צוענים, קומוניסטים ומתנגדי המשטר החדש, הגזעני. אולם המִפנה לא בושש לבוא. גם היהודים לקחו חלק פעיל בתנועת ההתנגדות והמרי הפרטיזנית. רבים הקריבו את חייהם במלחמה זו בתקווה לקרב במותם את הצדק עלי אדמות. לאחר המלחמה הוקמה יוגוסלביה הסוציאליסטית, פדרציה של שש רפובליקות — סרביה, קרואטיה, סלובניה, בוסנה, מקדוניה וצרנה גורה; וכן שני מחוזות עצמאיים — וויווֹדינה וקוֹסמֶט. והנה ביוגוסלביה זו, שמספר אוכלוסיה כעשרים מיליון, מונים שרידי היהודים רק כחצי תריסר אלפים הלוחמים על קיומם היהודי בהתמדה ראויה להערצה.

מוצאם של יהודי יוגוסלביה

עוד יצויינו להלן אתרים ארכיאולוגיים המעידים על הימצאם של יהודים בימי שלטונה

של רומי (מאות א' עד ד' לספירה) במערב הבלקנים (דלמטיה) ובדרום־מזרח יוגוסלביה (מוקדון — מקדוניה). שמות יהודיים, אמנם בכתב רומי, נחרתו אף בארמון דיוקלטיאנוס הקיסר בספליט וכן, מתקופה מאוחרת יותר, בשערה העתיק של זדר (זרה). כל זה מעיד שיהודים חיו תקופה ארוכה למדי בסביבות אלו.

מאין באו? מסתבר שחלקם באו מהקהילות היהודיות בחופיהם הדרומיים של הבלקנים, ביוון. אחרים באו מהקהילה הגדולה בבירת האימפריה, רומי. כן נחשפה מצבת קבר של יהודי טברייני מהמאה הב' שנקבר באדמתה של דלמטיה, הרחק ממולדתו.

יהודים הגיעו לבלקנים גם בעקבות לגיונות רומי. גייסות אלה לא זו בלבד שהרחיבו את גבולות הקיסרות במבצעים צבאיים מזהירים, הם גם פיתחו אמצעי תחבורה חשובים ע"י סלילת כבישים נודעים שדרכם התקדמה תרבות יוון־רומי, כמכשיר של "שלום רומי" — "פאקס רומאנה". תרבות זו הטביעה את חותמה על שטחי הכיבוש של רומי, ארצות הברברים לשעבר.

היהודים באו לתפוצות חדשות אלו לא במאורגן אלא כ"מסתננים". תופעה זו חוזרת בתולדות הגלויות פעמים אין ספור. כרגיל מצאו היהודים פרנסתם בעסקי מרכולת, כרוכלים זעירים וגם כספקי צבא או משרתי השלטונות האזרחיים. לאחר התבססותם הראשונה בסביבה החדשה הזמינו את שארי בשרם ממולדתם הקודמת. היהודי אוהב לחיות בצוותא, להסתגר בקרב בני עדתו, ככל מיעוט חלש המתגונן מפני טמיעה.

את תפקידם בחברה החדשה מילאו היהודים בנאמנות כמתווכים בין היצרן לצרכן. אולם בקום מעמד סוחרים ומתווכים בתוך העם שבקרבו ישבו, נעשה תפקידם מיותר. רוב היהודים הוצאו ממעגל המשק "לא להם" ונאלצו לאחוז במקל נדודים כדי לחפש מקורות פרנסה חדשים.

נוכח התקופה הארוכה של אלפיים שנה שיהודים חיו בשטחי הסלבים הדרומיים, אמנם בהפסקות, אין פליאה בכך שאין מוצאם ואורחם אחיד. מה אפוא מאחד ומייחד אותם לעומת תפוצות אחרות?

המכנה המשותף הוא השטח היוגוסלבי בלבד שאליו נמשכו באקראי דורות מרובים של בני ישראל. הם וצאצאיהם חיו בו, אך רק בודדים שרדו; על כן קשה להבהיר מה, למשל, מגשר בין יהודי דלמטיה מלפני אלפיים שנה ובין היהודים צאצאי הנעים־והנדים על פני יבשת אירופה במאות הי"ח והי"ט. ידוע רק שלפני הופעת היהודים היוגוסלביים, בהרכבם העדתי שבין שתי מלחמות העולם, נמצאו בצפון הבלקנים ובאיזורים הגובלים בהם — אשכנזים. בדרום הבלקנים ישבו רומניאוֹטים, צאצאי היהודים מהקהילות העתיקות ביוון. משבט זה לא נשארו היום רבים. רק שם המשפחה השכיח רומנו וכן שמות יווניים אחרים כגון פאפו, לופו ועוד מזכירים עדיין את הקשר של הספרדים עם השבט האבוד. אולם בין הספרדים מצוי גם שם המשפחה אשכנזי, ושם זה מזכיר את העובדה כי פליטי אשכנז נקלטו ביהדות הבלקנית במאות עברו. דומה היה גורלם של פליטי פורטוגל. אמנם בלונדון ובהולנד קיימות עד היום קהילות של יהודי פורטוגל, אבל בשטח היוגוסלבי הם התבוללו בתוך העדה הספרדית, יחד עם צאצאי היהודים מקושטא וסלוניקי, אם כי בביטולה היה קיים בית הכנסת על שם פורטוגל עד מלחמת העולם הראשונה.

הספרדים באו לבלקנים אחרי גירוש ספרד בשנת 1492. הם מצאו מקלט בקיסרות

עותומן שקיבלה אותם בסבר פנים יפות. פליטים אלה נתקלו בתורכיה ברוגזניאוטים, אשר היו הרוב בתוך האוכלוסיה היהודית. אלא שרוב זה היה מדולדל לאחר התגוננות קשה של מאות בשנים מפני השלטון הביזנטיני העריץ. יוצאי ספרד הזרימו דם חדש לעורקי הקיבוץ היהודי והרימו את קרנו של עם ישראל בעיני שליטי קושטא החדשים. העותומנים. לאחר כמה דורות נבלעו יתר העדות בתוך הזרם של מגורשי ספרד.

במהרה נאלצו ספרדי קושטא לחפש להם אפשרויות מחיה בערי השדה של קיסרות עותומן הצעירה. הזמנים הלכו ונשתנו בהדרגה, וממאה למאה הלך והתקרר יחסם של התורכים לנתיניהם היהודים. חלפה תקופת הזוהר של דון יוסף נשיא, הדוכס מנקסוס. עוד מאמצע המאה הט״ז התחילו שוב הרוכלים וספקי הצבא היהודים ללכת בעקבות הגייסות המנצחים בחיפוש אחרי שווקים חדשים. דרכם הוליכה אותם הפעם מדרום לצפון, צפונה־מערבה, שלא כמו אלף שנה לפני כן, כאשר נתלוו היהודים הנודדים ללגיונות רומי בדרכם מדרום־מערב לצפון־מזרח הבלקנים. ״הסתננות״ זו היתה אִטית. רק הדור השני או השלישי של מגורשי ספרד הגיע לבלגרד ולסרייבו. אולם בתחילת המאה הט״ז לא חסרו תחנות ביניים. החבלים מקדוניה וסַנְדז׳ק קלטו יהודים רבים שבאו מסלוניקי, מרכז יהודי גדול בתורכיה, הראשון בגודלו אחרי קושטא, ורק אט אט התקדמו היהודים צפונה דרך ביטולה, סקופיה, אדריאנופול, פלובדיב וסופיה — עד לדנובה הרחבה, ״הכחולה״.

עדה אחרת הכתה שורשים בחיי גולה זו. השפעתה על יהדות יוגוסלביה היתה ניכרת מאד. אך בעצם קשה להגדיר יהודים שנכנסו דרך דוברובניק לשטח היוגוסלבי כבני עדה מיוחדת. רובם היו בלי ספק ממוצא איטלקי, מאַפוליה וונציה. דומה היה המצב במקומות אחרים בדלמטיה, בהם התגוררו זמנית יהודים, אך לא השאירו אחריהם כל עדות על פעולתם המקורית בשטחי החיים השונים. כך היה בספליט, בשיבֶּניק ובזדר, כולן ערים בשטח הכיבוש הוונציאני.

שונה תכלית שינוי היה מצבם של בני העדה האשכנזית. הם באו כמה פעמים לשטחי יוגוסלביה של היום. גם הם חיפשו בתחילה מקורות מחיה בדרך המקובלת, על פי רוב כרוכלים. בסלובניה פקדו אותם צווי גירוש כבר במאות הי״ד והט״ו ובפעם האחרונה נצטוו ע״י ההבסבורגים לעזוב את השטח הקרואטי במאה הט״ז. רק לאחר מאתיים שנה חזרו לשטח היוגוסלבי.

צפון־מזרח המדינה, וויוודינה, החבל שהיה עד 1918 חלק בלתי נפרד מהונגריה וסופח אותה שנה ליוגוסלביה החדשה, היה מאוכלס, כשאר חלקי הונגריה, ע״י יהודים אשכנזים. גורלם היה כגורל אחיהם ביתר חלקי המדינה ההונגרית, שחיו בתקופת הכיבוש התורכי בתנאים נוחים. מצבם הוחמר עם ״שחרורם״ מהשלטון העותומני שהיה כלפיהם טוב לאין ערוך מזה שבארצות גרמניות. רוב היהודים באו לחבל ארץ זה בתקופה מאוחרת, החל מסוף המאה הי״ז. רובם ירדו מסלובקיה ומורביה או שנתלוו לצבאות אוסטריה שנסוגו מן המרחב הסֶרבי לאחר 1739. בין פליטי בלגרד נמצאו גם מספר משפחות ספרדיות.

עד כינונה של יוגוסלביה בשנת 1918 היו הקהילות היהודיות באיזור מפורות בשטחי ריבונות הסרבי והאוסטרי־הונגרי. בסֶרביה, בבוסנה, בווייוודינה, בדלמטיה ובקרואטיה התפתחו קהילות כשגבולות מדיניים חוצים ביניהן. בדרך כלל לא עברו על קהילות

אלו חבלי מיזוג קשים בקום המדינה היוגוסלבית החדשה שבתוכה נקבצו כעת יחד. אמנם אין להכחיש כי היה נסיון בין יהודי סרייבו להשחיר את פני האשכנזים שבאו לבוסנה עם הכיבוש האוסטרי. מאורע מעציב זה היה יוצא דופן. הקהילות הלכו והתעצמו. קירוב לבבות בין־עדתי התחיל מסתמן באופק כשהוקמו מוסדות תרבות וחינוך משותפים לספרדים ולאשכנזים. מספר הספרדים ביוגוסלביה לא נפל בהרבה ממספר האשכנזים. שתי העדות ניגשו במרץ ובמאמץ משותף לחקר עברם. הוחל אף בטיפוח ידע־עם. הלך וקם טיפוס יהודי־יוגוסלבי חדש המתגאה בעברו ובוטח בעתידו.

אפשר לכנות את יהדות יוגוסלביה מבחינת מוצא כחטיבה אשכנזית־ספרדית. היא ניסתה למזג שתי "עדות" בנות אורח חיים, תולדות והתפתחות שונים. מיזוגם התחיל פועל בהצלחה. הוקם הבסיס לחיים משותפים בין עדות, עד שבשנת 1941 פקדה אותם השואה.

חלק ראשון:
התקופה הקדומה

א. תחת כנפי הנשר הרומי

בתפוצות איליריה

היהודים ישבו מאות בשנים בגלויות גדולות ומפוארות על חופי הים התיכון, במצרים, בלוב, בתורכיה, ביוון, בספרד, בצרפת ובאיטליה. לא אחת גורשו וחזרו לאותה גלות. על כן מפליא הדבר שעל תולדות היישובים היהודיים בחופיו המזרחיים של הים האדריאטי — שלוחת הים התיכון — שותקים דברי ימי ישראל. ידוע רק שיהודים ישבו בעיירות שבחוף אלבניה, אך על המתרחש מצפון להן לא התפנו ההיסטוריונים לציין דבר וחצי דבר.

הידיעות על רצועת חוף זו ועל שטחי הבלקנים שסופחו אליה מדי פעם קלושות עד ראשית הספירה הנוצרית. אותה שעה כבר נעלמו אומות רבות מעל במת ההיסטוריה. המעצמה הגדולה של העולם העתיק, רומי, שמה את ידה, בהתפשטותה המתמדת, על איליריה, הארץ השכנה שעל חופיו המזרחיים של הים האדריאטי. האיליריים היו בני עם אינדו־גרמני שישבו בבלקנים הצפוניים־מערביים ובלחץ הקלטים נסוגו בערך 400 שנה לפני הספירה והתבצרו באיזור שבין הרי אלבניה, צרנה גורה (מונטה נגרו) ושפך נֶרֶטְבָה לים האדריאטי. כמאתיים שנה (משנת 229 עד שנת 35 לפני הספירה) נלחמו בגבורה בכובש הרומי. לבסוף נכנעו וארצם היתה לפרובינציה רומית דלמטיה (לפי שם השבט האילירי דלמטים). הרומאים סיפחו לרצועת חוף צרה זו את המרחב הבוסני, עד נהר דרינה. בצפון סופח עמק הנהר סבה (Sava) לפרובינציה אחרת, פנוניה. בדרום היו גבולות דלמטיה הנהר דרין והרי צפון־אלבניה. הפרובינציה נחלקה לשני קונבנטים (מחוזות): סלונה בצפון, שמרכזו היה העיר העתיקה סלונה בקרבת ספליט של היום, ונרונה שמרכזו היה בנמל נרונה (היום וִיד) ליד מֶטקוֹביץ׳, בדרום.[1]

האומה האילירית האמיצה נכרתה מקרב משפחת העמים, אך שמה נשמר בהיסטוריה, הן בתולדות כיבושי נפוליאון הן בקורות התחיה של הסלבים הדרומיים.

עם הפיכת איליריה לפרובינציה רומית דלמטיה נכנסה רצועת חוף זו להיסטוריה של קיסרות רומי ושל יהודיה. בבירת האימפריה ישבו יהודים עוד מתקופת פומפיאוס. ודאי היו ביניהם שירדו מהארץ כדי לחפש פרנסה בכרך הגדול, אך רבים מהם באו לרומי בשנת 61 לפני הספירה לא מרצונם הטוב אלא כשבויי מלחמה, עם המלך אריסטובולוס בראש. אחרי שחרורם מהשבי נשארו ברומי כגרעין לקהילה גדולה שהיתה לגורם רב השפעה בתפוצות. במיוחד גברה השפעתה בתקופת יוליוס קיסר ובזמן הפרעות ביהודי אלכסנדריה.

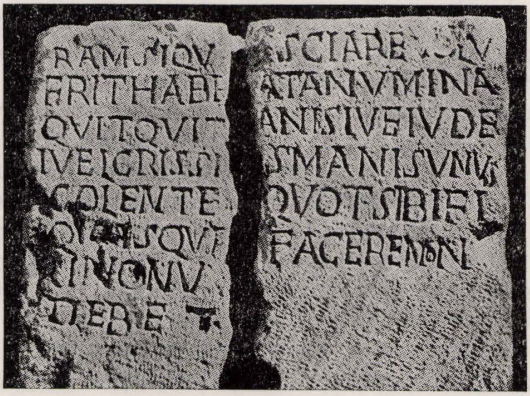
כמאה שנה אחרי כיבוש איליריה חרבה גם ירושלים בידי צבאות טיטוס ואבדה עצמאות יהודה. תפוצות ישראל נתמלאו פליטי ירושלים ויהודה. רבים מהם מצאו מקלט בקהילות יוון הסמוכות או בבירת האימפריה, רומי. אולם לא לכולם היתה הפרנסה מצויה. הם לחמו עליה בכל הדרכים ולא נרתעו מלהתלוות ללגיונות רומי שהתקדמו עם התפשטות האימפריה לבלקנים ולמישור הפנוני עד דקיה. לצבאות המנצחים הצטרפו היהודים כרוכלים או כספקים. חלק מהם נשאר בפרובינציות החדשות. כך קמו קהילות יהודיות גם בחוף המזרחי של הים

(1) Conventus, Salona, Split, Narona, Vid, Metković

האדריאטי. ידוע גורלה של אחת מהן — סולין. לידה נחשפו שרידי בית קברות יהודי עתיק. סולין (סלונה) נחרבה בשנת 641 לספירה בידי האוואַרים. יש להניח שתושביה היהודים נמלטו על נפשם לעיר הקרובה, ספליט, בה הקים את ארמונו המפואר דיוקלטיאנוס, אחד הקיסרים החזקים בפרוס התקופה הנוצרית.

מצבות קברים

הארכיאולוג רוסי,[2] שהתפרסם כחוקר עתיקות הנצרות, נתקל בשנת 1878 בכתובת מהמאה הרביעית לסה"נ, שנחשפה על מצבת קבר בבית העלמין הישן בסולין. בכתובת מצא המשפט: "במקום זה נטמן איש כחוק הנצרות הקדוש" "in lege sancta cristiana." המדען הנוצרי הסיק מסקנה כי משפט זה נוסח בהשפעת הסגנון העברי. בעברית נהגו לחרות על אבן המצבה כי המנוח הנח מנוחת עולמים באותו מקום אמנם נקבר "לפי דת ישראל" או "לפי דיני ישראל" — כדי לשמור על קדושת הקבר ושלמותו ולהגן עליו מפני כל נסיון לחללו. חקוי מנהג יהודי זה מוכיח, לדברי רוסי, שבאותה סביבה היה קיים בית קברות של קהילה יהודית, משום שמשפטים מסוגו לא היו כתובים על קברות הפגנים או הנוצרים בתקופת רומי המאוחרת.

סולין (דלמטיה, מאה ד') — נושא יהודי על מצבת קבר

גם דון פרנה בוליץ',[3] הארכיאולוג היוגוסלבי הנודע, פרסם בשנת 1927 את מחקרו על סולין העתיקה ובו גרס שאמנם היתה קיימת במקום זה קהילה יהודית תחת שלטון רומי. בוליץ' חפר הרבה בדלמטיה וחשף כבר בסוף המאה הי"ט את "המנורה מסולין", והיא שמורה במוזיאון הארכיאולוגי בספליט. מנהל מוזיאון זה, ד"ר ברנימיר גבריצ'ביץ', מצא בחפירות

(2) Giovanni Battista De Rossi
(3) Frane Bulić

סולין, בעונת 1956, שני שרידי מצבת קבר, ובחברו את שניהם יחד הם נקראו כאתראה: "בל יחללו עוברי אורח בין שהם ani... יהודים או נוצרים את הקבר הזה". סביב המלה הראשונה במניין הדתות, הפגומה והמשובשת, התלקח ויכוח בין הארכיאולוגים. עדיין חלוקות הדעות על השלמת החלק הראשון של המלה הרומית ani... קוראים אותה pagani או romani או ariani. אותנו מעניינת העובדה כי במצבת קבר זו כלולה המלה judei — יהודים.

חרף תהפוכות הזמן לא נעקרו שרידיה של מצבת קבר בסולין מאדמת טרשים של דלמטיה. שונה היתה מנת חלקם של האנשים שאבות אבותיהם נטמנו במקום זה. צאצאי המייסדים של גולת דלמטיה נאלצו לנוע על פני כבישי רומי המצויינים, ועד לגבולות המרוחקים של הקיסרות הגיעו. נראה שעיסוקם כספקי צבא היה רצוי לכלכלת הארצות הבלתי מפותחות שאליהֶן נקלעו. כאזרחים חָפשיים ושווי זכויות של רומי יכלו היהודים לעסוק בלא הפרעה במשלח ידם או בעסקיהם. משערים שמאיטליה הצפונית נהגו לצאת למסיה ולפנוניה מאַקווילֵיה, דרך אֶמוֹנה (לְיוּבְּלְיָנה), צִלְיה, פטוֹביה, אַקווַאוויה (ורז'דין), מוּרסה (אוסייק), ציבֶּלה (וינקוֹבצי), סירמיום (מיטרוֹביצה), סִינגידוּנום (בלגרד). כביש גדול אחר התחיל ליד טרסטיק והתחבר דרך סֶנְ' בצפון דלמטיה ליד וַרְטָנִיק עם הכביש סלוֹנה—סיסציה(סיסק) אשר בפנוניה.

ממצבת קבר שנחשפה בבנקוֹבְּץ,[5] מול מורדות הוולֶבִיט ליד זַדַר, שאפשר לראותה היום במוזיאון הארכיאולוגי בזגרב, אנו למדים ששימשה כגלעד לזכרו של אוריליוס דְיוֹניסְיוס, יודיאוס טיבריינסיס — יהודי טבריני. בלוח המצבה חרותה כתובת לטינית באותיות יווניות וזו לשונה: Aurelius Dyonisius judeus tiberiensis an 50 filiorum trium pater כלומר: אוריליוס דיוניסיוס יהודי טבריני 50 שנה (בפטירתו) אב לשלושה בנים. ארכיאולוגים אומדים את גילה של מצבה זו באלף ושמונה מאות שנה, לאמור שבבֶּנקובץ נטמנו עצמותיו של יהודי טבריני במאה השניה לספירה. עד עכשיו זאת התגלית הארכיאולוגית העתיקה ביותר שנחשפה באדמת יוגוסלביה של היום, המעידה על קשר כלשהו בין ארץ ישראל והגולה היוגוסלבית.

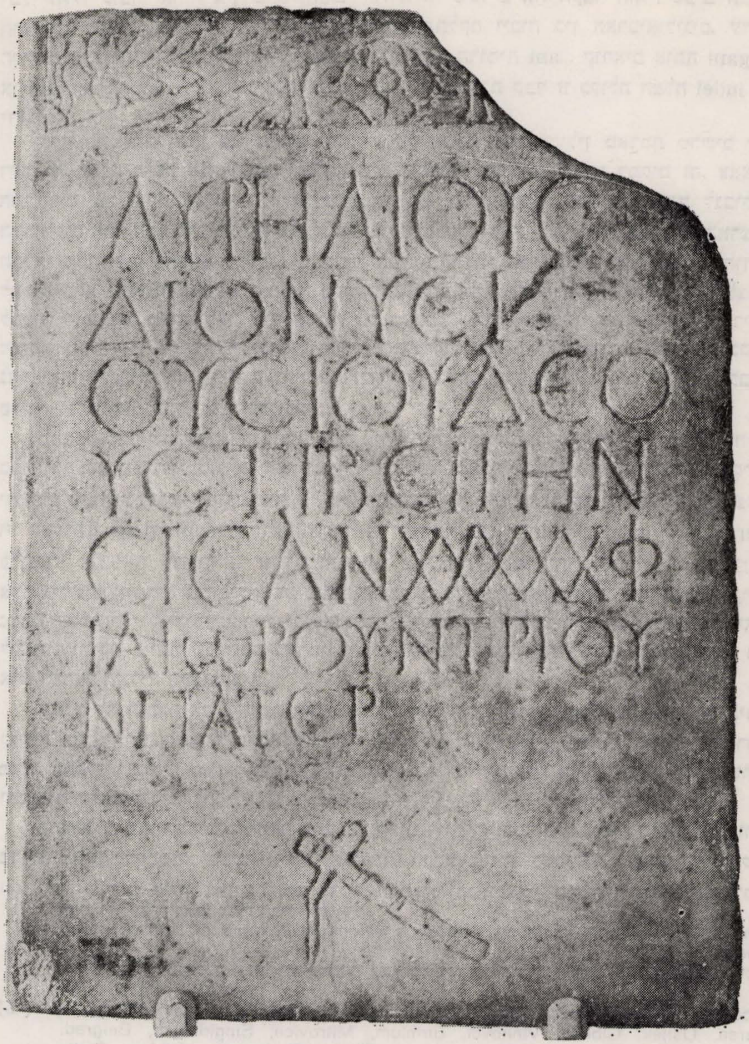
אמנם לא הובהר אם אי־פעם ישבו במקום נידח זה יהודים במספר ניכר או אם היתה קיימת כאן קהילה. אתרים ארכיאולוגיים אחרים לא נתגלו עדיין במקום, אולם לא הרחק ממנו, בחפירות סוֹלין, נמצאו כלי חרס הנושאים סמלים יהודיים: דקל, אתרוג, לולב, שופר והמנורה שהוזכרה למעלה.

ב־1960 נחשפו קברים מתקופת רומי בחפירות דוקל'ה,[6] בסביבות טיטוגרד שבצרנה גורה, מדרום־מזרח לדלמטיה, בשטח אילירי לשעבר. בקבר מסומן במס' 281 נמצאו ציורי קיר

(4) על חפירות סולין עיין בתדפיס מדו"ח הקונגרס הבין־לאומי השלישי בענייני אפיגרפיה יוונית ורומית מאת גבריצ'ביץ' הנ"ל:
Branimir Gabričević, Una nuova iscrizione salonitana / L'Erma di Bretschneider, Roma 1959/.
דעה מאוחרת ומתוקנת מביע גבריצ'ביץ' במאמרו הקהילה היהודית בסלונה העתיקה, יברייסקי אלמנך, בלגרד, 1960־1959.

(5) Moesia, Pannonia, Aquilea, Emona, Ljubljana, Celje, Petovia, Aquavia, Varaždin, Mursa, Osijek, Cibella, Vinkovci, Sirmium, Mitrovica, Singidunum, Belgrad, Trsatik, Senj, Vratnik, Salona, Siscia, Sisak, Benkovac, Velebit, Zadar

(6) Duklja (Doclea), Titograd, Crna Gora (Montenegro)

בנקובץ (**דלמטיה, מאה ב׳ לספירה**) — **מצבת קברו של** אורליוס דיוניסיוס, **היהודי** הטבריני

צבעוניים עם סמלים יהודיים: מנורה בעלת שבעת הקנים, מנורת שמן, צפור, כוכב, לולב ואתרוג. על פי האומדן נִכרה קבר יהודי זה במאה השלישית או הרביעית לספירה.[7]

מצבות הקברים בפולה ובאוסייק הן פרובלמטיות למחקר הגולה היוגוסלבית. על מצבת פולה[8] כבר הצביע שמואל קראוס.[9] בספרו הוא ציטט את כתובת המצבה "לאם אורליה סוטיריה (?) הנאמנה לדת ישראל."

על המַמצא הארכיאולוגי באוסייק (מזרסה הרומית) כתבה דניצה פינטרוביץ'.[10] אבן המצבה נתגלתה בשנות השלושים בעיר התחתית של אוסייק, בגדתו הימנית של הנהר דרבה (Drava). בשיש חרותה כתובת מקוטעת ובלתי קריאה. לאחר עמל רב פוענחו בכל זאת כמה מלות הכתובת, כגון AUGG, כלומר קיסר גטה, שנרצח בשנת 212 בידי אחיו, הקיסר קרקלה. את המלה הפגומה בכתובת SEUCHAM השלימה פינטרוביץ' ב־P ל־PSEUCHAM שפירושה בלטינית מקום התכנסות, בעיקר לתפילת היהודים בתקופת השלטון הקדם־נוצרי בקיסרות רומי. אותות אלה מרמזים על אפשרות של קיום יישוב יהודי בסלבוניה, שהיתה אז חלק מקיסרות רומי.

מכל מקום נראה שבמאות הראשונות לספירה הנוצרית לא שקקו חיים יהודיים בפנוניה הדרומית ובדלמטיה, שלא כמו בקהילות יוון, אלכסנדריה ואיטליה. אפילו נניח שאבדו תעודות ורישומים רבים מהתקופה ההיא, הרי אין כל סימן שהיו קיימות שם קהילות יהודיות שאוכלוסיהן מרובים. אף לא הוכח שהיהודים ישבו בדלמטיה לפני הורבן בית שני בשנת 70 לספירה. אולם יהודים שנמצאו שם לאחר כיבוש יהודה כבר חזו מבשרם את המַפנה שחל ביחסה של רומי לבני ישראל. כמו בכל רחבי הקיסרות, הוטל גם שם מס יהודי "פיסקוס יודאיקוס". מס קלון זה בא להזכיר קבל עם ועדה את כניעת יהודה, מולדתם, לצבאות טיטוס. לא גובהו של היטל זה הטריד את מנוחתם, הרי יהודי התפוצות הורגלו מאז ומתמיד לתרום דיאדרכמה אחת, השווה לסכום כסף של חצי שקל, לאחזקת בית המקדש בירושלים. אלא שהיטל זה הביא במרוצת הימים, עם השתלט הנצרות על הקיסרות השוקעת, להפלָיה של ממש. תחת שלטונו של הקיסר קונסטנטינוס, בשנת 313 לספירה, הופעלו החוקים נגד היהודים. אחת החומרות היתה איסור על הגויים להתגייר.

וככל שאיסורים רדפו איסורים, כן ירדו היהודים ממעמד של אזרחים בעלי שִוויון מלא לדרגת מנודים ונסבלים. נגוזה השפעתם מתקופת יוליוס קיסר והקיסרים הגדולים במאה הראשונה.

תהליך קליטתם של פליטי חרב טיטוס ברומי נמשך כמאתיים וחמישים שנה. תחילה נהג השלטון ברוחב לב. רומי ניצחה את ירושלים במלחמה אכזרית וממושכת, אך היא קיבלה את נרדפי צבאותיה בנדיבות. נראה שנזקקה ליהודים, רובם עבדים משוחררים, במיוחד בפרובינציות, ועל אחת כמה וכמה בדלמטיה הצעירה שבהן. יתר על כן, ספקי הצבא, הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים מילאו בחריצותם ובתושייתם את החלל הריק שנפער בין

(7) עיין במאמרם של Dr. Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović i Dr. Dragoslav Srejović, Jevrejski Almanah, Beograd 1963—1964, p. 56

(8) Pietas Julia הרומית

(9) Synagogale Altertümer, Berlin — Wien 1922, p. 260

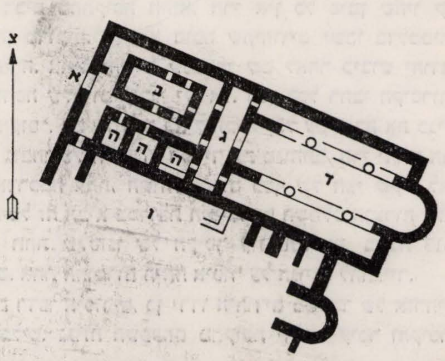
(10) Danica Pinterović, Osječki Zbornik IX — X, Osijek 1965, p. 61—68

הפֶּרֶפֶקטים, הממונים על מִנהל הפרובינציות, לבין צאצאי האילירים שנשארו עובדי אדמה וחיילים מקצועיים בלגיונות רומי.

גם מהדרום באו היהודים בחסות רומי לבלקנים. הכוונה לחדירת היהודים מקהילות יוון לצפון הבַּרבָּרי, לארץ לא נודעת. מזלם היה קשור בגורל אחיהם בקיסרות כולה. אתרים ארכיאולוגיים מאשרים הנחה זו.

עמודי סטובי

רק בשנות השלושים למאה העשרים נחשפו בסטוֹבי[11] מִמצאים ארכיאולוגיים מעניינים לתולדות התפוצות ביוגוסלביה. היו אלה שני עמודי אבן, עמודי פּוֹליהרמוֹס, שנחשפו משרידי כנסיה שייתכן כי הוקמה על יסודות בית כנסת יהודי. בעמוד אחד חקוקה כתובת יוונית, שעוררה עניין מיוחד לא רק בחוגי הארכיאולוגים אלא גם בין ההיסטוריונים. בחלק הראשון של הכתובת היוונית מציג פּוֹליהַרמוֹס את עצמו וכותב: "אני טיבֶּריוס פּוֹליהַרמוֹס המכונה אחיריוס, אבי בית הכנסת היהודי..." זה היה התואר שניתן גם במצבות קברים אחרות לתורם לאוצר הקהילה — עדות לכך כי המונח בית הכנסת (סינאגוגה ביוונית) בתפוצות יוון־רומי במאות הראשונות של הספירה — משמעותו היתה הקהילה היהודית.

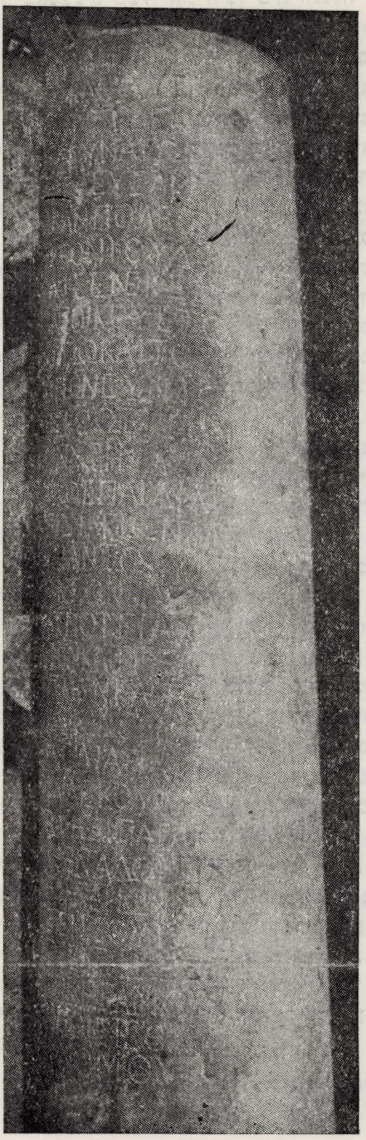
סטובי (מקדוניה, מאה ב') — תרשים האתרים הארכיאולוגיים: א — הכניסה לבניין (40×17.5 מ'); ב — פנים הבית (האתריום, עמודי האתריום מסומנים בלבן בקירות הצפוני והדרומי); ג — פרוזדור לבית הכנסת; ד — הבזיליקה; ה — חדרים קטנים; ו — ארמון פוליהרמוס (חלק)

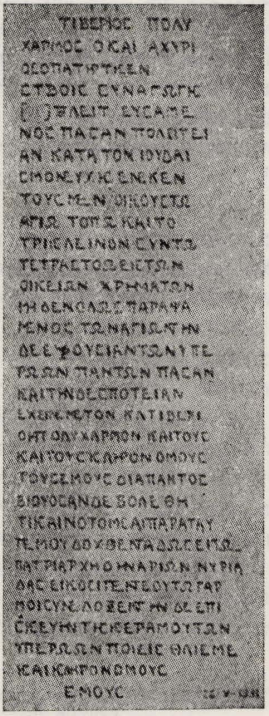
אין כל הוכחה שהכנסיה הנוצרית בסטוֹבי הוקמה על יסודות בית הכנסת שחרב. לא מן הנמנע שעמודי פּוֹליהרמוֹס הובאו כחומרי בניין מעי מפולת לא הרחק מהמקום. כך או אחרת, עמודי פּוֹליהרמוֹס המוצגים במוזיאון הארכיאולוגי בבלגרד, הם נכס יקר המציאות. יש עניין בהמשך דבריו של פּוֹליהרמוֹס המוסיף ומעיד על פעולותיו ותכונותיו גם יחד: "...התנדבתי למלא כל תפקידים דתיים ברוח תורתנו הקדושה שלא על מנת לקבל פרס,

(11) Stobi — היום מקום במקדוניה, רפובליקה ביוגוסלביה.

עמוד פוליהרמוס

(סטוביי, מאה ב')

הטקסט היווני על עמוד פוליהרמוס

בניתי באמצעים משלי את היכל בית הכנסת בלי לנגוע באוצר הקהילה והקימותי סביבו סְטוֹ [אכסדרה, מסדרון] על ארבעה עמודים. משום כך לי, לטִיבריוּס פוליהרמוס וליורשי החזקה לבניין זה. ואם יבוא אדם וישנה את הבניין או את חלקיו, ישלם לפטריארך מאתיים וחמישים אלפי דינרים. את הרעפים לציפוי הגג, שלאחזקתו נדאג, נספק אני ויורשי."

שנים מספר לאחר חשיפת עמודי סטוֹבי התפלגו הדעות בשאלה שהיא מִשנית כביכול, אך היא נוגעת ליחסים בין ארץ ישראל והתפוצות. המדובר במעמד הפטריארכים בתפוצות, אם הם אמנם פעלו בתחילת הספירה הנוצרית בגולת יוון־רומי. ואם אפשר להוכיח את קיומם, מה היו בעצם סמכויותיהם בתפוצות אלו?

לפי הנחה אחת היו התפוצות כפופות בכל שאלות היהדות לנשיאות בארץ ישראל. ההיסטוריון הירושלמי גדַליה אלון עוסק בשאלה זו בספרו "תולדות היהודים בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", הוצאת הקבוץ המאוחד, תל־אביב תשי"ד, כרך א', עמוד 158. הוא מחווה דעתו בזו הלשון: "הכתובת של סטובי, המעידה על נוהג שרווח בגולה להעלות דמי־קנסות מן התפוצות אל הנשיא שבארץ־ישראל. אותה כתובת, שכנראה נכתבה בשנת 165 על גבי ב' עמודים [למעשה, על עמוד אחד — י. א.] שבבית־הכנסת, בידי 'אבי הכנסת של סטובי' שהקים בניינים שונים נספחים לבית־הכנסת — מכילה תנאי אם יבוא אדם וישַנה בניינים הנ"ל, ישלם לפאטריארך מאתיים וחמישים אלפי דינרים... מכל מקום, עדיין אין לומר בביטחה, או אף בהשערה קרובה, שנתקיימו 'פאטריארכים קטנים', פרובינציאליים בכלל; ומכאן שהנחתו [של פרי][12] — שלא השפיעה הנשיאות [בארץ ישראל] עד לסופה של מאה ב' [רבי] — בטלה, (אף־על־פי שכמה חוקרים כותבים בדומה לכך, שלא זכתה הנשיאות לכוח של ממש ולהכרה [בגולה])... ובכן, קרוב לראות בכתובת זו את הנשיא של ארץ־ישראל..."

את מִמצאי סטובי וסולין אין להשוות לאתרים ארכיאולוגיים עשירים מאותה תקופה שנחשפו, למשל, באיטליה. לעומת התגליות הארכיאולוגיות הבודדות בסטוֹבי ובסוֹלין, נמצאו באיטליה מצבות בתי עלמין יהודיים מאותה תקופה בשפע ובמצב טוב. הן מעידות נאמנה על קיום תפוצות ישראל במרכזי קיסרות רומי האדירה. מהכוּכים אשר בקטקומבות רומי ומכתובותיהם מצטיירת תמונת קהילה ישראלית וחייה השוֹקקים מאות שנים רצופות. לא אחת מודגש בכתובות אלו התפקיד שמילא הנפטר במוסדות הקהילה — עדות חותכת שהעדה הישראלית היתה מאורגנת יפה בחבל זה של העולם. ראָיות כאלו לקיום גולה מאורגנת נמצאו לא רק בפרברי רומי, על מוֹנטוורדה ובמערות ויאה אפיאה, אלא גם במחוזות הדרומיים של איטליה — בקמפניה, באפוּליה ואף בערי סיציליה. יתר על כן, מִמצאים דומים לאלה נחשפו אף במחוזות הצפון, בערי מילָנו, וֶרוֹנה, ג'נוֹבה, ועוד. מצבות אלו ממלאות את החסר ברישום דברי הימים לתפוצות ישראל, שלא נשתמרו ולא הגיעו אלינו, אם אמנם נכתב עליהם דבר מתקופה זו. ואף אם לא צוינה במצבות רבות שנת הקמתן, לפי סגנון כתובותיהן אפשר לאמוד מאיזו תקופה הן. אגב, הכתובות מהמאות הראשונות לספירה כתובות על פי רוב ביוונית העממית, כעין שפת העם של יהודי התקופה, ובמיוחד בתפוצות הים התיכון.

(12) Frey, מדען שטען כי מדובר כאן ב„פקיד פרובינציאלי שנתמנה לפקח על כספי ההקדש". ראה Corpus Inscriptionum Iudaicarum, CIJ 694, p. 504 — 507

גם כתובתו של פוליהרמוס בעמוד סטובי כתובה ביוונית. מצבות סולין אינן כתובות בלשון־עם זו, אלא ברומית, בסגנון לקוני שאינו אומר דבר על תפקידים שמילאו בחייהם הקבורים בבית עלמין זה, אם אמנם כיהנו במשרה ציבורית בקהילות. שמא מרמזים מִמצאים אלה על מתגיירים שרבו בתקופה הקדם־נוצרית? או שיש בכך אישור להתבוללותם של בני ישראל שאבד להם הקשר האמיץ עם עמם ועם לשונו הגלותית?

הכתובת על עמוד פוליהרמוס מוכיחה אפוא שאמנם היה קיים במוקדון הצפונית יישוב יהודי במאה השניה לספירה. נאמר שם בפירוש שפוליהרמוס היה אבי בית הכנסת — תורם לאוצר הקהילה. מכאן שחשיבותו של עמוד פוליהרמוס עולה על זו של מצבות סולין, החסרות רמז כלשהו על קיום קהילה מאורגנת בדלמטיה של אז.

בסיכום יש לומר כי מִמצאי סולין (סלונה) וסטובי, על אף מיעוט הערכים האֶפיגרפיים שנשתמרו בהם, היו לאבן פינה בתולדות יהודי יוגוסלביה. אתרים אלה מעידים על קיום הגולה הישראלית בחלק זה של העולם, גולה שעדיין לא תוארה כחלק מתפוצות רומי.

ואמנם, לאחר שלטון הקיסר קונסטנטינוס שוב נשמו היהודים לרווחה. חוקי האפליה נגד היהודים הומתקו ע"י אודואקר האֶרולי, כובש קיסרות רומי המערבית בשנת 476. הרחיק לכת מנצחו האוסטרוגוטי, תיאודוריך הגדול (493—526). שליט אריאני זה החזיר ליהודים את כל הזכויות האזרחיות, והם יכלו לפוש מגזירות רודנים וקנאים דתיים. אולם עוד לפני כן, במות קיסר תיאודוסיוס הראשון (395), עברו כמה חלקים של קיסרות רומי המערבית לביזנטיון, ביניהם מחציתם המזרחית והדרומית־מזרחית של השטחים השייכים היום ליוגוסלביה, בעיקר סֶרביה ומוקדון, המשתרעים מדרום לנהרות דנובה וסבה וממזרח לדרינה. יהודי חבלים אלה חשו מיד בקשיחות לבם של השליטים החדשים.

מצב פזורי ישראל בדלמטיה ובדרום הבלקנים נתערער עם שקיעת החבל המערבי של קיסרות רומי העתיקה. עם חורבן קיסרות זו נסתם הגולל על גולת רומי המפוארת.

במסכת היחסים בין רומי וירושלים אין להתעכב אך ורק על הניגודים המדיניים שהלכו והחמירו, עד שפרצו מלחמות גלויות ביניהן, ולבסוף נכבשה יהודה בידי רומי ונחרב בית שני. לעומתם יש לעמוד על יחס הסובלנות והכבוד שתושבי חצי־האי האפניני רחשו לדתות של כמה מעמי הפרובינציות הרומיות, ביניהם גם ישראל. ברומי הביעו רבים הערכה ליהדות בדומה והערכה אלה. לרומאים חרה שלגיונות טיטוס והבאים אחריהם לא הצליחו לשבור את תקוות עם ישראל לגאולתו.

עליית הנצרות לשלטון

חרון אף זה ירשה הכנסיה הנוצרית שהיתה מבחינות רבות יורשתה של קיסרות רומי. במהרה שכחה את עריסתה היהודית ואת הטפתם של הנוצרים הראשונים לאחווה, לשיתוף ולשוויון בני אדם עלי אדמות, הטפה שנולדה בשכבות הדלות והמאוכזבות ביהודה ועוררה הד נאמן בלב החלכאים והנדכאים ברומי ובארצות הכפופות לה. השליטים הנוצרים של קיסרות רומי ביקשו לבצר שלטונם גם בדיכוי כל הכתות והתורות שחתרו תחת אחדותה

של הכנסיה הקתולית. בחימה שפוכה רדפו כל מי שחיפש בתנ"ך השראה למרדו בכנסיה ולא האמין באלהותו של ישו. ביהדות ראו מתחרה מסוכן וביהודים — מאוסי אדם שבגדו בישו הנוצרי.

במאות השנים הראשונות לשלטון הנוצרי לחמו היושבים על כס פטרוס הקדוש במינים, בלי לברר באמצעים. בתקופה זו הצליחו להשמיד כתות נוצריות שאיימו לפלג את הכנסיה הקתולית. מבין רבות יצוינו כאן האריאַנים, הנֶסטוריאַנים והמוֹנוֹפיסיטים. ביהודים העיקשים, הבוגדנים [13] לחמו בכוח הזרוע.

רק פה ושם היו סטיות ארעיות מן המדיניות הכללית הזאת בתקופה של עליית הנצרות ושאיפתה להיות לגורם כל־עולמי. שלטונו הקצר של יוליאנוס קיסר, ההֶלֶני האחרון (361—363), ידיד עם ישראל ומשחרר ירושלים לזמן מה, היה בבחינת תקלה בדרכה של הנצרות. אך גם תיאודוסיוס הראשון, הקיסר ממוצא ספרדי (379—395), לא הלך בכול לפי קו הכנסיה בעניין היהודים, אם כי לא נמנע מלגזור עליהם גזירות ברוח הזמן. מתוך מכלול האיסורים חזר וגזר על החיתון בין יהודים ונוצרים וכן על גיור עבדים. בכל זאת נחשב תיאודוסיוס הראשון לליברל שלא נעתר לתביעות הקיצוניות של הכמורה, בדיוק כגריגוריוס הראשון, גדול אפיפיורי רומי (590—604), מאתיים שנה לאחר מות תיאודוסיוס.

היהודים תחת שלטון ביזנטיון

בין הרודנים וקנאי הדת נועד לקיסר ביזנטיון, תיאודוסיוס השני (408—450), תפקיד אכזרי ביותר כלפי העם היהודי. לא כאן המקום להרצות על חוקיו האנטי־יהודיים (החל באיסור חגיגות פורים וכלה באיסור בניית בתי כנסת, על פי הנובלה השלישית שלו משנת 438). כדי להדגים את שנאת האיש למיעוט היהודי הבלתי מוגן — דיינו אם נרשום את פעולותיו במרכז האומה המדוכאת: בשנת 415 נטל מאת נשיא ישראל האחרון, גַמליאל השישי, את סמכויותיו ופגע בשרידי שלטון הבית של היהודים בגולה ובצפור נפשם של יהודי ארץ ישראל. בכך אבדו החירויות האחרונות שעליהן שמר העם היהודי קרוב ל־350 שנה למן חורבן בית שני. בשנת 429 פִּרסם תיאודוסיוס השני צו המבטל בפירוש, הלכה למעשה, את הנשיאות היהודית בארץ ישראל.

תולדות קיסרות רומי הנוצרית, על שלוחותיה המערבית והמזרחית, מוּכּרות למדי. אולם עולמה של ביזנטיון הובהר היטב רק למשפטנים שקנו את יסודות ההשכלה המקצועית שלהם מתוך "אוצר החוק האזרחי".[14] קובץ חוקים זה, על האינסטיטוּציות והפנדקטים שלו, נערך על סמך חוקי רומי הקיימים ופורסם בשנת 533 בפקודת הקיסר יוסטיניאנוס (527—565). תחיקתו האנטי־יהודית משמשת עד היום דוגמה לכל צוררי ישראל. בנובלה מ"ה לחוקי שנת 537 נשללו לחלוטין זכויות אזרח מהיהודים, אך באותו מעמד הוטלו עליהם היטלים כבדים לטובת אוצר המדינה. בקודקס היוסטיניאני בוטל מעמדה של היהדות כדת מוּכּרת, וההוצאה לפועל של החוקים האנטי־יהודיים נמסרה לשלטונות הכנסיה. יוסטיניאנוס

(13) perfidi ברומית
(14) Corpus iuris civilis

הוא אב־טיפוס של מחוקקי חוקי השנאה הארסיים נגד היהודים. הם בודדו מבחינה חוקית וחברתית גם יחד, עדויותיהם נפסלו בפני הערכאות והם הוצאו מכל מִשרות ציבוריות, ממשלתיות ועירוניות. כדי להרוס את מעמדם הכלכלי, נאסר עליהם לרכוש עבדים, משמע שנשלל מהם כוח אדם בנוסח המאה היוסטיניאנית, ועוד כהנה וכהנה. שנאת יהודים, נגישות וגזירות שמד היו בביזנטיון האורתודוקסית לשיטה של מִנהל מדיני.

ביזנטיון עמדה על תִלה כקיסרות רומי המזרחית יותר מאלף שנה. בתקופה ארוכה זו עלתה לדרגת מעצמה כבירה, אך ידעה גם תקופות שפל מדיני. ביחס ליהודיה נסוגה גם היא, למעשה, כמה נסיגות "ליברליות". אחרת לא יובן כיצד התקיימו בה יצורי אנוש, יהודים נרדפים, תקופה ארוכה כל כך. אולם להלכה מעולם לא ויתרה האורתודוקסיה הביזנטינית ל"כופרים היהודים". מבחינה זו אין הבדל מוחשי בין חוקי קוֹנסטנטינוס העוֹינים מהמאה הרביעית לספירה הנוצרית לבין צווי מלכם האחרון, קונסטנטינוס פליאוֹלוֹגוֹס, שמת בשנת 1453 מות גיבורים על חומות קושטא הפרוצות.[15]

ביזנטיון נעשתה מושג בתולדות האנושות. יש אומרים שהודות לתכונותיה, המדיניות והמִנהליות כאחד, החזיקה מעמד זמן רב כל כך. אך היא גם העלתה את השקר, המִרמה וההונאה, הן ביחסי אנוש הן ביחסים בין מדינות, לדרגת תורה שלפיה המטרה מקדשת את כל האמצעים. המושג ביזנטיניוּת מסמל הסתאבות גרועה מזו של רומי העתיקה.

אין להתפלא אפוא שקיסרות זו נהגה גם כלפי יהודיה רוב הזמן ב"ביזנטיניות" הידועה לשִמצה. היא שאבה השראה לעמדתה הנוקשה מאורתודוקסיותה, תורה שטופחה בידי כת הכמורה השלטת אשר לא נרתעה משום גילוי של שנאה ארסית חסרת פשרות. לא אחת נגזר על היהודים להמיר את דתם או להגר. כתוצאה מהסתת הכנסיה הביזנטינית אמנם גורשו היהודים מאלכסנדריה (415) והושמדה קהילת אנטיוכיה (489).

עם ייסודה של ביזנטיון נמצאו בשטחיה קהילות יהודיות רבות וגדולות בארץ ישראל, בסוריה ובמצרים. עם כיבושי הערבים במאה השביעית, נשארו בתחומיה קהילות גדולות רק בקושטא ובסלוניקי וקהילות קטנות באסיה הקטנה, ביוון, באלבניה ובכמה איים של הים האגאי. לשונן היתה יוונית, ובה חוברו גם תפילות לבתי הכנסת שלהן, נוסף על הנוסח העברי המקודש.

חרף הטמיעה הלשונית לא פסקו הנגישות של השליטים הנוצרים האדוקים במיעוט היהודי. גזירות רדפו איסורים. מלבד אלה שכבר הוזכרו, נאסרה עליהם החזקת מקרקעין שהם קניין הכנסיה והוטלו הגבלות חמורות על מגע חברתי בין יהודים לנוצרים. בשנת 692 נאסר על רופאים יהודים לרפא נוצרים. הרקליוס (610—641) גזר שמד על היהודים. גזירות ליאו השלישי (721—722) כוונו נגד היהודים והמינים הנוצריים גם יחד. רק בשנת 740 בוטלו גזירות אלו, ובשנת 787 התירה ועידת ניקיה ליהודים שהוכרחו לקבל את הדת הנוצרית — לשוב לחיק היהדות. גזירות שמד חזרו ונגזרו במאה התשיעית והעשירית, ובמיוחד תחת שלטון בסיליוס הראשון (867—886). אולם למרות כל המכות שספגה, עמדה

(15) מקובל לחשוב שהסוף המר והבלתי נמנע בא על ביזנטיון עם כיבוש קושטא בידי התורכים ב־1453. אולם האמת ההיסטורית היא שהשלטון הביזנטי שבק חיים לכל חי רק עם נפול המבצרים האחרונים בחבל פלופונז אשר ביוון (ב־1460) ובטרפזונט על חוף הים השחור (ב־1461).

גולת ביזנטיון במבחן. בהיותה במצב הקשה ביותר קמה מתוכה בשנת 1096 תנועה משיחית בקהילות קושטא וסלוניקי. באותה מאה נוספו ליהודי ביזנטיון ("גריגוס" בפי המערב) עדות הקראים במספר מקומות. ברוח הזמן קבע אנדרוניקוס השני (1282—1328) ליהודי קושטא איזור מגורים מבודד ומסוגר. הוא ראה ביהודים עבדי האוצר — השקפה שהתפשטה ברוב הארצות הנוצריות ושימשה יסוד להטלת המסים המיוחדים עליהם.

אשר להרכבם החברתי והמקצועי של יהודי ביזנטיון: רובם עסקו במסחר, אך היו ביניהם גם מומחים לאריגה ולצביעה, לתעשיית משי ולבורסקאות.

התמוטטות תפוצות ביזנטיון

תהפוכות גורלה של הגולה בביזנטיון הביאו להתפשטות התפוצות לשטחים בלתי נודעים. עם כל גל חדש של רדיפות בביזנטיון נמלטו על נפשם המוני היהודים שישבו בה. הם הבריחו גבולות בחפשם בארצות השכנות מקלט עד יעבור זעם. בשוך הסערה היה חוזר חלק מהנרדפים לביזנטיון. כאמור, זה הסבר לעובדה שהיהודים המקומיים בקיסרות רומי המזרחית אמנם הצליחו להתקיים עד לאחר כיבוש קושטא בידי התורכים.

בין ארצות המקלט לגולי ביזנטיון היו ארצות החוף ברוסיה הדרומית, מעבר לים השחור וארצות הבלקן שאליהן התחילו לזרום הסלבים הדרומיים בגלי התפשטות סטיכיים. הם נלחמו שנים רבות בשלטון הביזנטיני העייף, ואט אט הקימו את מדינותיהם העצמאיות.

תחת מחץ הסתערותם של העמים הצעירים האלה היתה ביזנטיון למדינת צל, ל"חולה על הבוספורוס", במהדורה הראשונה, הקדם־תורכית. התמוטטותה הסופית באה במאה הט"ו. תולדות ביזנטיון נרשמו ונשמרו יפה יחסית. אמנם, ההיסטוריונים שלה לא התייחסו באהדה לא לעמים שלחמו בביזנטיון ולא ליהודים הסרבנים העיקשים. אך לולא הרישומים הדלים האלה, לא היתה כל אפשרות לעיין בתולדות יהודי יוגוסלביה סביב לשנת האלף לספה"נ.[16]

(16) אם להתעלם מן הנקודה היהודית ומשאלת העמים היוגוסלביים, הרי חל באחרונה מפנה חד בהערכת ביזנטיון ומקומה בהיסטוריה. על נושא זה התפתח מכבר מחקר מדעי ענף, הביזנטולוגיה. עוד במאה הי"ח קמו היסטוריונים שתיארו את קורות ביזנטיון באור חיובי והגנו על מקומה בתולדות האנושות. בסוגיה זו כותב יהושע פראוור בתולדות ממלכת הצלבנים בא"י, ירושלים 1963, כרך א', עמ' 5—8: "...תקופה ארוכה של מחקר מסעי־הצלב והמדינות הצלבניות במזרח עמדה בצילו של משפט־קדום לגבי ביזנטיון. שורשיו של משפט־קדום זה נעוצים עוד בתקופת מסעי־הצלב... [ש]השפיעו לשוות למדינת ביזנטיון, לשליטיה ולתושביה קווי־אופי... של קן רמאים, מסלפים ונוכלים. כאן גם מקורה של... תמונת התנוונות שנשארה משוקעת בשימושי־לשון אירופאיים בתואר: ביזנטיני...

אולם תמונה זו רחוקה מן האמת ההיסטורית... הרי תולדות ביזנטיון הן תולדות מדינה מפוארת בת אלף שנה ומעלה... מדינה ששימשה חוליה מקשרת בין המזרח למערב וגילמה בעצמה קשר זה; מדינה שבעקיפין השפיעה בצורה מכרעת על אירופה מבחינה פוליטית וכלכלית, ובסופו של דבר היא מקור ההשראה של הרניסנס האירופי במאה הט"ו ואם התרבות של הארצות הסלביות במזרח.

...ביזנטיון היא הדוגמה הקלסית של ארגון אדמיניסטרטיבי מדעי. ארגון כזה היה בזמנו לרומא, אולם הוא נעלם במערב ושקע בתוך הפרימיטיביות הגרמנית. במזרח לעומתו התפתחה והלכה השיטה הרומאית הקדומה עד שיצרה את הבירוקרטיה הפורמליסטית ביותר שבעולם..."

ב. גבלים

מי הם הגבלים?

כבר צוין כאן כי הסלבים הדרומיים הגיעו אל החופים המזרחיים של הים האדריאטי במאה השביעית ואילך. אחד משבטיהם הקים במאה העשירית מדינה עצמאית, מלכות קרואטיה, שנתקיימה כמדינה בלתי תלויה מאה שנה בערך (עיין בעמ' 20).

מהנאמר בפרק הקודם על תולדות יהודי ביזנטיון אפשר להסיק שפליטי השמד הביזנטי נמלטו עד חופי קרואטיה. אין להניח כי יהודי המערב הנאור באו כבר אז לארצות הבלקן ההרריות והבלתי מפותחות. יהודי איטליה, ליתר דיוק יהודי אַפּוּליה או ונציה, התיישבו בדלמטיה מאוחר יותר, בעיקר בדוּבּרוֹבניק ובספליט, ועל כך עוד יורחב הדיבור.

כהרבה מְסמכים על תולדות ימי הביניים עמומים גם המקורות להגדרת הגבלים שנודעת לה חשיבות לתולדות התפוצה ביוגוסלביה. זאת סוגיה צדדית לנושא עיקרי ששמו כוזרי. גם ש. דובנוב מודה בכרך ד', עמ' 295 ל"דברי ימי עם עולם" שלו, כי שאלת הכוזרים היתה אחת הסוגיות הקשות ביותר בדברי ימי ישראל, "אולם", הוא ממשיך, "נמצאו ע"י החקירה החדשה פתרונים שיש בהם כדי לקבוע מסקנות בשאלה זו." לעומת זאת עדיין רחוקה ההיסטוריוגרפיה מפענוח החידה השולית — מי היו בעצם הגבלים? באין תשובה מוחלטת על השאלה הזאת ניזקק לנתונים בלתי ישירים: הקבלות והגיון הנובעים מתוך שיקולים והנחות של השכל הישר. גם פה אופפת האגדה עובדות שקשה להוכיחן במְמצאים ארכיאולוגיים או בתעודות אמינות ומהימנות.

הידיעות על מלכות הכוזרים הגיעו אלינו מכמה מקורות שעיקרם "כוזרי", יצירתו הנודעת של יהודה הלוי; "ספר סדר הקבלה" של אברהם אבן דאוד (ראב"ד הראשון) משנת 1160; ותדפיס של כתב היד "קול מבשר", אותו מסר לדפוס האספן יצחק עקריש בשנת 1577 בקושטא. הגיאוגרפים הערביים מהמאות העשירית והאחת עשרה — אבן חַוקַל, אבן פצלן, אל אצטכרי, אבן רֶסטה, אל מקדסי, אל בכרי ואחרים וכן ההיסטוריון הערבי מסעודי והסופר הפרסי גרדיזי — מזכירים את מלכות כוזרי היהודית. א. א. הרכבי היה הראשון שפרסם ב־1879 את המכתב הנודע של יוסף מלך הכוזרים לחסדאי אבן שפרוט. ש. שכטר, מגלה גניזת קהיר, חשף בשנת 1912 מגניזה זו מכתב מאת איש כוזרי שישב בשנת 950 בקושטא ותיאר בו את תולדות הכוזרים. בתיאור זה אין שום תוספות פיוטיות, כאָפנת הימים ההם, ועל כן עורר אמון במעשיותו ובמהימנותו. חשוב חלקם של הרוסים במחקר של תולדות הכוזרים. בין היתר כתבו על נושא זה פ. ק. קוֹקוֹבְצֶב ב־1913 וב־1932, ס. אי. טוֹלסטוֹב ב־1948 ומ. א. ארטאמונוב ב־1962. בשנת 1926 מצא המדען הירושלמי שמחה אסף בגנזך כתבי היד של המוזיאון הבריטי את "ספר העתים" מאת יהודה אלברצלוני. כתב יד זה חובר בשנת 1100, כ־140 שנה לאחר כתיבת מכתבו של יוסף. בחיבורו טוען אלברצלוני שאמנם ראה במו עיניו את המכתב ההיסטורי של המלך יוסף לאבן שפרוט. מתוך מכתב זה, מתוך ספרו של דנלופ על הכוזרים ומתוך כתבי יצחק בן־צבי [17] מצטיירת מלכות כוזרי בערך כך:

(17) D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, 1967
יצחק בן־צבי, נידחי ישראל, יד בן־צבי, ירושלים, תשכ"ז

מלכות הכוזרים

הכוזרים היו שבט תורכמני, רועים וחקלאים נודדים שנסוגו בנדידת העמים הגדולה במאה השביעית ממולדתם הקדומה — בין הקוקז, גבולות פרס, ארמניה והים הכספי. הם נעו צפונה־מערבה לערבות הים הכספי, לחבל הוולגה והדון והלאה למושבות יוון לשעבר, טַבְּריה,[18] וגדות הדניסטר הדרומי, לאורך רצועת חוף הים הכספי עד אסטרחן. בשטח זה קמה במאה השמינית מלכות כוזרי עם איטיל בירתה במורד הוולגה.

מלך הכוזרים, קגן בּוּלן, החליט להתגייר. אמנם הביזנטינים ממושבם הקרוב בחרסון השתדלו לשכנעו ביתרון דתם המשיחית, וגם הערבים מארצות האיסלם השכנות לא ישבו בחיבוק ידיים. אולם הפעם ניצחו היהודים, והמלך ורבים מנתיניו התייהדו.[19]

היה זה במחצית הראשונה של המאה השמינית, בשנים 731—740. מאז שלטו הכוזרים במדינתם היהודית ארבע מאות שנה ויותר. אמנם גבולותיהם הצפוניים והמערביים נשארו פרוצים לכל אויב, והם נאלצו להילחם תדירות בשכניהם הסלביים מנסיכות קיוב הפגנית ובאנשי ביזנטיון הנוצרים גם יחד. בכל זאת התעצמה מדינתם וכלכלתה שגשגה. הצלחה זו של מלכות כוזרי היהודית באירופה עמדה, לדברי א. נ. פולק,[20] בסתירה ל"רעיון הנוצרי הדתי על חיי נדידה ושעבוד נצחיים, שנגזרו על היהודים לאחר נָטלם על עצמם את האחריות לדמו של ישו."

מלבד היהודים היו בקרב הכוזרים גם מוסלמים ונוצרים, אך סובלנות דתית שררה במדינה. בסוף המאה התשיעית גדל מספר היהודים בכוזריה עם קליטת פליטי ביזנטיון שנמלטו על נפשם מפני גזירות בסיליוס המקדוני, קיסר ביזנטיון האכזר. בשנת 932 נוספו פליטים חדשים מביזנטיון מגזירות רומנוס הראשון. הם עוד החריפו את היחסים המתוחים בין מלכות הכוזרים לביזנטיון. רבו תקריות ספר ולבסוף פרצה המלחמה ללא הפוגה. קגן יוסף, מלך הכוזרים שתיאר בשנת 960 את תולדות הכוזרים באיגרתו לאבן שפרוט, התנקם בביזנטיון על רדיפות יהודיה. הוא לא החמיץ כל הזדמנות לפגוע באויב הקשוח. נראה שבזה גדש את הסאה והסתבך במלחמה בכמה חזיתות בבת אחת. הכוזרים לא הצליחו לעמוד במלחמתם ברוסים ובביזנטינים ובעלי בריתם. בשנת 969 הביס אותם הנסיך הקיובי סבייטוסלב. לדעתו של א. נ. פולק (שם בעמ' 12, 241), לא הביאה תבוסה זו חורבן כוזריה. קצה בא רק ב־1239 עם פלישת המונגולים.

אבן שפרוט

כביר היה רושם השמועה על מלכות יהודית בתפוצות. גדולה היתה ההתרגשות בעולם היהודי בהתפרסם הידיעה על קיום ממלכה יהודית רחוקה, ברוסיה הדרומית של היום. אכן, טבעי הדבר שיהודי התפוצות השתוקקו לבוא במגע עם מנהיגי מלכות אגדית זו. נכבדים יהודים רבים חיפשו את הקשר אתם, אך הדבר לא עלה בידם.

בתקופה זו כיהן המדינאי היהודי חסדאי אבן שפרוט כשר בחצר הכליף מקורדובה,

(18) Tabria, קרים של היום

(19) מקורות ערביים טוענים כי רק עילית החברה הכוזרית התגיירה. מפליא הדבר שמן המרכז היהודי בבבל, שהיה אז בשיא עצמתו, אין כל רמז על מלכות הכוזרים היהודית.

(20) כזוריה, תולדות ממלכה יהודית באירופה, תל־אביב, תש"א, עמ' 12

חלק ממכתב על תולדות מלכות הכוזרים שנמצא בגניזת קהיר

החלק המובא בזה מספר על מה שקדם להתייהדותם של בני קזר (כך כתוב שמם במכתב הזה). בקזריא (כך שמה של מלכות הכוזרים במכתב) היה שר יהודי, בעל מעמד חשוב. כאשר רבו הוויכוחים בין בני הדתות השונות שביקשו כל אחד למשוך את הכוזרים לדתו — "ויאמר השר הגדול היהודי: מה לנו להרבות דברים? יבואו מחכמי ישראל ומחכמי יון ומחכמי ערב ויגידו לפנינו ולפניכם כל אחד מה בידו..."

ההמשך ידוע: בוויכוח, שעליו מספר בצורה פיוטית־פילוסופית יהודה הלוי בספר הכוזרי, היתה ידם של חכמי ישראל על העליונה. המלך ורבים מבני עמו התגיירו.

עבדורחמן השלישי (912—961). עבדורחמן היה שליט נאור בספרד הערבית, ותחת שלטונו פותחו ארצות אַנדלוזיה ותרבותה. שגשגו האומנויות והסחר, והגיע תור הזהב לאמנות, לספרות ולמדעים, כשלוש מאות שנה לפני תקופת הרנסאַנס באיטליה. השפעתו של חסדאי על מהלך העניינים בחצר אדונו היתה ניכרת. ברָכשו את אמונו של עבדורחמן ניהל חסדאי בהצלחה את ענייני החוץ של הכליפות. במיוחד הצטיין בהסדר הסכסוך עם קיסר גרמניה אוטו.

בזמן כהונתו הגיעו לחצר קורדובה משלחות רבות מטעם שליטים זרים. הן באו להביע לכליף הגדול את רחשי ההוקרה של שולחיהן. בין היתר נזדמנה שם גם משלחת ביזנטיון שאישרה לחסדאי כי אמנם קיימת מדינת אל־כזר שבראשה עומד מלכה היהודי יוסף. חסדאי שמח שמצא סוף סוף את ההזדמנות המיוחלת להתקשר עם השליט היהודי. הוא מסר למשלחת הביזנטינית מכתב בשביל המלך יוסף והיא הבטיחה לדאוג לכך שהאיגרת תגיע ליעדה. רבה היתה אכזבתו כשהוחזר המכתב מקונסטנטינופול לאחר השהָיה ממושכת. אולם הוא לא אמר נואש.

במהרה שוב נזדמנה שעת כושר. לקורדובה הגיעה משלחת הגבלים ובין חבריה שני יהודים, מר שאול ומר יוסף. הם הביעו לפני חסדאי את נכונותם למסור את מכתבו למלכם והוא ידאג שהמכתב יועבר דרך הונגריה, רוסיה ובולגריה ליעדו. חברי המשלחת חזרו והדגישו ששירות זה למדינאי היהודי יהיה בלי ספק לכבוד גדול לאדונם. חסדאי ישב וכתב את מכתבו הנודע למלך יוסף, הכוזרי־היהודי. וראה זה פלא — המכתב הגיע הפעם לאיטיל, בירת הכוזרים, הודות ל"מלך הגבלים שהם אלצקלאב",[21] כעדות אבן שפרוט בפתיחת מכתבו למלך יוסף. על מכתבו זה ענה המלך, ותקציר תשובתו הובא למעלה, בתיאור תולדות עמו.

ברור כי גבולות ימי הביניים אינם תואמים את מושגי הגיאוגרפיה של ימינו. טוענים, למשל, שחלק מהבולגרים ישב לפני אלף שנה בדרום רוסיה, מצפון לים השחור ולא רק במערבו כפי שהמצב כיום. לא זו השאלה שעליה נשיב כאן. בוויכוח על הגבלים הושם הדגש על מקום מלכותם, אשר לדברי השר הקורדובי נמצאו בה יהודים, ושניים מהם היו חברי המשלחת של מלכם לחצר בקורדובה.

פולמוס גבלים

אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, ה. גרץ, קבע משום מה את מקומה של מלכות הגבלים בסביבות הדנובה התחתית. בניחושים דומים המשיך ש. דובנוב אשר כתב ב"דברי ימי עם עולם", כרך ד', עמ' 121—122: "...מלך הגבלים שהם אלצקלאב (הסלבים שבארצות נהר הדנובה והבלקן)".[22] האם זו סֶרביה או בולגריה של היום? אי. שלנג, מחבר הספר "תולדות יהודי בלגראד", קבע (שם, עמ' 3) את מרכזה בבלגרד בגָרסו במכתבו של שפרוט את המלה בולגר, או בלגר, כשיבוש מבלגרד. והיו גם שקבעו את מקום המלכות המסתורית הזאת בהרי הקרפטים בהסתמכם על פירוש המלה גבל, כלומר: מקום

(21) צקלב, סאקלאב, סאקאליב (ערבית) — סלבים.
(22) בעמ' 121 שם: „מלך הגבלים (הסלבים, ודאי בולגרים)."

גבוה, הר, ומכאן — ארץ הררית בדרך מספרד הערבית למישורי אל־כזר. אך כבר לפני יובל שנים הובעו דעות המזהות את מלכות הגבלים עם מלכות קרואטיה מהמאה העשירית.

אמנם אין לפסוק בוודאות בפרשה זו. אי־אפשר לזהות בהחלטיות את מלכות הגבלים. ואולם כל הסימנים מעידים שבמלה גבלים התכוונו ההיסטוריוגרפים הערביים מלפני אלף שנה לחוף ההררי של דלמטיה שאתו היתה ספרד קשורה בקשרי מסחר ימי, ועל חוף הררי זה שלטה אז קרוֹאַטיה העצמאית. חסדאי כותב "מלך הגבלים שהם אלצקלאב", והסופר הערבי אבן כלדון מכנה את החוף המזרחי של הים האדריאטי חוף הסלבים (צקלאב). בפלֶרמו, בירת סיציליה, היה קיים רובע העיר ושמו חרת אסקליבה — רובע הסלבים. גם הנוסע הערבי איברהים אבן יעקֻב, שנסע בארצות הסלבים הדרומיים בשנת 965 בערך, מכנה את הקרואטים בתכלית הפשטות צקליב — סלבים גרידא. אף הוא מוסיף וכותב: "ארצם — הרים גבוהים עם דרכים לא דרכים."

מקור המלה גבל בתהילים פ"ג 8. פירושה חבל ארץ גבוה באדום. אצל יחזקאל כ"ז 9 היא שם עיר צוֹרית.[23] ברבים מופיעה המלה הגְבָלִים פעם במלכים א', ה' 32. אצל הערבים פירוש המלה ג'בל — הר, שם מקום שכיח בשביל יושבי ההרים. נראה שגם ערביי חצי־האי האיברי בימי הביניים התכוונו בשם גבלים לסלבים, תושבי ההרים על שפתו המזרחית של הים האדריאטי, שהיה להם צי מפותח ובו קיימו קשרי מסחר הדוקים עם ספרד הערבית. בכלל, נתיבי ים היו בימי הביניים מסלול תחבורה בטוח לאין ערוך מדרכי יבשה שהיו מופקרות לחסדי אבירים שודדים למיניהם.

על כן לא ייפלא שגם ההיסטוריון היוגוסלבי הנודע ולדימיר מז'ורניץ' גרס כי גבלים הם שם נרדף למושג הערבי צקליב, והכוונה לקרוֹאַטים שעל חופו המזרחי של הים האדריאטי. במסתו המקיפה "גבלים", שנדפסה בסדרת Kolo Matice Hrvatske לשנת 1927, הוא מחווה דעתו שהגבלים אמנם זהים עם תושבי קרוֹאַטיה, אשר בתקופת עצמאותם הממלכתית טיפחו יחסים מדיניים ומסחריים עם עבדורחמן השלישי. אין ספק שמז'ורניץ' הכריע בזה לצד הקרוֹאַטי את הפולמוס שהתנהל עשרות בשנים על זהות הגבלים וארצם.

כדוגמה מאלפת לפולמוס זה תובא דעתו של ההיסטוריון הפולני, מודלסקי.[24] מוֹדֶלסקי היסס תחילה ונטה לקבל את הגְרסה כי בשם צקליב התכוונו ערביי איבריה לסלבים הדרומיים, הקרוֹאַטים על חופיו המזרחיים של הים האדריאטי, אך לבסוף הוא מגיע לכלל דעה כי קרוב לוודאי שהמלך אוֹטוֹ (בערבית — הוטו) הגרמני הוא מלך הגבלים. את דעתו מנמק מוֹדֶלסקי בטענה שאוֹטוֹ, המלך הגרמני, עמד בראש המשלחת שבאה במגע בחצר קוֹרדוֹבה עם אבן שפרוט, המדינאי היהודי הזריז שניצל את ההזדמנות כדי לבוא באמצעותו בקשרים עם יוסף מלך הכוזרים.

פתרון מוֹדֶלסקי נראה נועז ומלא סתירות, אף אינו עונה על עצם מושג גבלים שלכל הדעות מסמל תושבי הרים. קשה לראות את גרמניה כארץ הררית מובהקת.

לעניין תולדותיהם של יהודי יוגוסלביה חשוב ויכוח זה, משום שהוא מלמד כי יש יסוד להנחה שאמנם חיו יהודים במאה העשירית בשטח המהווה היום חלק מיוגוסלביה.

(23) ביוונית — ביבלוס.
(24) Dr. Teofil Emil Modelski, Król Gebalim w liscie Chasdaja, Lwów 1910

ואם כן, ודאי ששני חברי המשלחת לא היו היחידים מבני עמם במלכות קרואַטיה, אף שלא נודע מאומה על גורל יהודים אלה. קרובה הסברה שחלקם היו פליטי ביזנטיון ובמרוצת הזמן נטמעו בעדות יהודיות של ערי דלמטיה, סלובניה או קרואטיה המשועבדות לוונציה, לאוסטריה ולהונגריה. הופעת עדות אלו צוינה בהיסטוריה רק במאות מאוחרות יותר, ואנו עוד נעסוק בגורלן, ככל שנשמר זכר לקיומן.

לזכותו של שלום פרייברגר, ההיסטוריון היהודי־היוגוסלבי שנספה בשואה, יש לזקוף את העובדה שפרשת הגבלים המעורפלת הואירה באור המדע והביקורת, ובזה הועלתה למקום ההולם את קורות כלל התפוצות. עיין על כך בחיבורי פרייברגר ב"זיידוב", מאי־יולי 1931.

חלק שני:
בצל הצלב הלוחם

א. פליטי חרב הצלב

גזירות תתנ"ו ותתק"ו

מסעי הצלב התחילו כמאה שנה לאחר שאבן שפרוט הזכיר במכתבו לקגן יוסף הכוזרי את ביקור משלחת הגבלים בחצר הכליפות בקורדובה. המאורעות שזיעזעו את העולם היהודי התרחשו למן שנת 1096 לספירה הנוצרית.

בהקשר זה מדגיש יהושע פראוור ב"תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל", כרך א', עמ' ט"ו, כי מסעי הצלב היו לאידיאל כל־נוצרי. "אולם עם זה" — ממשיך פראוור — "מציינים מסעי הצלב אחת מנקודות המִפנה האיומות ביותר בתולדותינו. אלה נרשמו בספר דברי־הימים בדפים מגואלים בדם קדושינו בגזירות תתנ"ו (1096) ותתק"ו (1146) ובשאר הפורענויות שפגעו בקהילותינו: השראת מקורותינו מכאן ורצח בני עמנו מכאן עומדים בפתח הגולה הארוכה בצל הצלב באירופה."

במרוצת ארבע מאות שנה שימש גם השטח היוגוסלבי "מקלט לילה" ליהודים, פליטי חרב הצלב. הם נמלטו על נפשם ממערב גרמניה וממחוזותיה הדרומיים, נרדפים ע"י אבירי הצלב והאספסוף המוסת. הצלתם בסלובניה, אחד החבלים היוגוסלביים, באה בדומה ל"נס" שקרה לאחיהם בעת ההיא בארצות אירופה השונות, כגון בפולין, באוסטריה, בבוהמיה ובהונגריה, שגם בהן נקלטו נרדפי הצלב הלוחם.

בארצות אלו קנו להם היהודים אחיזה בעיקר מטעמים כלכליים. כידוע, סברו אוכלוסיהן על מעמדותיהם השונים כי היהודים עשויים להזרים הון רב למשק מארחיהם. השקפה זו נתקיימה בימי הביניים וגם אחריהם. כסף יהודי היה צריך לשים קץ למצוקה בשוק אמצעי התשלום ולהביא הבראה כלכלית. בעקבות מלחמות ממושכות ואסונות טבע נמצא משקן של ארצות אלו לא פעם אחת על סף ההתמוטטות, והיה בחזקת פושט רגל. במצב זה כל עזרה מבחוץ היתה רצויה, אף אם הוגשה הפעם בידי היהודים שביקשו להינצל מפני נוסעי הצלב. היהודים חשבו להתאושש, לשאוב כוח, להיאחז ארעית, עד יעבור זעם, בסביבה חדשה שקיבלה אותם בסבר פנים יפות. אולם מסעות הצלב נמשכו כמאתיים שנה. פליטי חרב הצלב נשארו יושבים בתפוצות החדשות שבהן מצאו מחסה "זמני".

הצלבנים נעו מצרפת ומארץ הריינוס מזרחה. צבאותיהם — והיה זה ערב רב של אספסוף, אבירים והרפתקנים סתם — התכוונו להגיע דרך היבשה לארץ הקודש. כמטרה מוצהרת שימשה להם גאולתו של קבר ישו מידי מחלליו, כביכול. במלים אחרות, הם השתוקקו לגרש מארץ ישראל את הסלג'וקים, שכבשוה בכוח הזרוע. תָּכניתם היתה: לשחרר את ירושלים משלטון הכובשים המוסלמים שלא חטו, כך סופר להמוני הנוצרים המשולהבים, על המקום המקודש להם.

המטרה המיוחלת לא הושגה בנקל. מסעי הצלב לא הוכתרו בהצלחה מהירה. עד הגשמת משימותיהם היה על הצלבנים לעבור דרך עקלתון ארוכה ומפרכת. ובינתיים גואלו ידיהם בשוד, בביזה ובהרג רב על אם הדרך, בערים ובכפרים הפרוזים שעברו במסעם. בדרכם היו מקור סכנה לכל עוברי אורח. במיוחד בערה חמת הצלבנים על היהודים. אלה היו

בעיניהם, בדיוק כמו בעיני השליטים הנוצריים הראשונים ברומי עוד במאה הרביעית לספירה, בוגדנים עיקשים שעדיין לא הכירו במשיחיותו של בן נצרת. כל יצור אומלל מבני ישראל שנתקלו בו, הושמד בו במקום בלי משפט.

התעללות אכזרית זו לא נעלמה מעיני רוב שליטי התקופה. הנאמנים ביותר לכנסיית רומי עברו על התועבה בשתיקה. הרי מסעי הצלב קמו בהשראת האפיפיור אורבן השני ובחסותו, ולא ייפלא שבעלי בריתו לא העזו ל"הקים רעש" בגלל קומץ יהודים מסכנים שעוּנו עד מוות. בכל זאת נמצא מי שהגיב בשלילה על מעשי הצלבנים. ואף אם עניינו היסטוריה הצמודה לשטח היגוֹסלבי, אי אפשר להתעלם בסוגיה זו מהתנגדות ביזנטיון, קיסרות בעלת מסורת נוצרית קנאית. למן 1204, ממסע הצלב הרביעי, לחמה ביזנטיון יוֹבל שנים ויותר בפולשים מהמערב, שהסתננו כנוקמי הצלב לתוך מרחבה, שטח שהצטמק בלאו הכי. כתוצאה ממאבק זה העמידה "המלכות הלטינית" מטעם הצלבנים לזמן מה בסכנה את אָשיות הקיסרות המזרחית העתיקה, שבמאמץ נואש הוסיפה להיאחז בגדות הבוספורוס.

התנגדות ההונגרים

בין המתנגדים בפועל לפלישות הצלבנים לתוך שטח לא להם הצטיין גם קלמן (מלך בשנים 1096—1116) מבית אַרפד, המלך המשותף להונגרים ולקרוֹאַטים. עוד בתחילת 1096 הביס את הצלבנים שחדרו לתוך ממלכתו. במישור ההונגרי רחב הידיים מסרו צלבנים רבים את נפשם על נסיון שוד וביזה.

מפליאות הסיבות שבגללן התנגדו הפעם ההונגרים לצלבנים. הרי לא מזמן התנצרו ההונגרים וכבר הספיקו להצר את צעדי יהודיהם, על פי צווי מלכם לדיסלאוס משנת 1091 וועידת הכנסיה משנת 1092. בכל זאת לחמו עד חָרמה בגדודי ליסטים שבחיל המשלוח הצלבני. אמנם, התנהגותם נבעה מדאגתם לבטחונם ועצמאותם שלהם. אף על פי כן אין לקפח את זכותם שהתנגדו נמרצות, בשלב זה של ההיסטוריה, לגל השנאה ליהודים שהציף את מערב אירופה. בכך התעלו בהרבה על סביבתם. לרוע מזלם של היהודים לא נמשכה זמן רב אהדת בני אַרפד אליהם. בלחץ הכנסיה ובעקבות הקשיים בכלכלתם נאחזו גם ההונגרים באמצעי הבדוק של נישול היהודים. אות למַפנה זה ניתן עם פִּרסום "איגרת הזהב" של המלך אנדריאס השני (1222), שאסרה על היהודים חכירת מסי המלכות והטילה עליהם עוד איסורים והגבלות.

פליטי חרב הצלב בארצות הסלביים הדרומיים

היו היסטוריונים שטענו כי עוד בתקופת רומי ישבו יהודים במישור המשתרע מדרום להונגריה, בשטח שבין הנהרות דרבה וסבה. עדיין לא אומתו הדברים במַמצאים ארכיאולוגיים, אם כי לא מן הנמנע שיהודים באו לסביבות אלו עם התקדמות הלגיונות וכן שגם הקרוֹאַטים, שותפי ההונגרים, קלטו מספר פליטים יהודים בתקופת הצלבנים. מכל מקום, על שרידי היישוב היהודי בזגרב מימי הביניים, לאחר מסעי הצלב, עוד ידובר להלן.

דומה היה המצב בסלוֹבניה, שכנתה המערבית של קרוֹאַטיה. אמנם סלוֹבניה נחשבה אז מבחינה מדינית לשטח אוסטרי. נסיכיה היו כפופים לקיסרי גרמניה. בחבלים דרום־אוסטריים

אלה ישבו סלבים רבים, בייחוד בנסיכויות שטיירמרק, קורינטיה וקריין. השלטון המעשי היה בידי אבירים, דוכסים ורוזנים.

שתי הארצות הסלביות, קרואַטיה וסלובניה, היו נתונות לשלטון זר שהפריד ביניהן, ועל כן שונה התפתחותן ההיסטורית. עם זאת יש להדגיש כי הבדלים אלה לא השפיעו במידה מכרעת על גורל יהודיהן בימי הביניים. היהודים, ניצולי חרב הצלב, מצאו בהן מקלט לתקופה בת ארבע מאות שנה ויותר. בפרק זמן זה נהנו ממידה רבה של סובלנות, עד שגורשו ע"י השליטים מבית הבסבורג — בשנים 1497 ו־1515 מדרום־שטיירמרק ומקריין וב־1526 מקרואַטיה.

ב. תפוצות סלובניה

היהודים הראשונים

לשם הדיוק ההיסטורי יש לומר כי היהודים הראשונים הגיעו לחבל עוד לפני מסעי הצלב. כך נרשמו ביוֹדֶנבוּרג (שטיירמרק האוסטרית) היהודים הראשונים עוד בשנת 1080, הווה אומר 16 שנים לפני גזירות תתנ"ו. נראה שבאו לשם בחסות הרפובליקה הוונציאנית שכוחה היה אז בעליה. אולם אין ספק שגל המהגרים שבא בעקבות פורענות הצלבנים, הוא שעיצב את דמות היישוב היהודי באיזור זה.

מן היישוב היהודי בסלובניה של ימי הביניים לא נשתמרו אלא שמות יהודיים לרחובות, רבעים, גטאות או לבניינים שבהם הם התגוררו פעם. עדויות אילמות אלו נשארו לפליטה בפירַאַן ובקוֹפֶר באיסטרה, או במריבּוֹר (מרבּוּרג) בסלובניה. כן נשתמר עד היום זכר ליישובים יהודיים בל'וּבל'נה, צֶל'ה (צַיילי), פטוּי (פטאו, פטוביה הרומית), אוֹרמוֹז', דרבוֹגרַד (דראוּבוּרג), סלוֹבֶנגרַאַדֶץ וַרַדגוֹנה.[25]

גורל יהודי סלובניה נקבע בימי הביניים על פי רוב ע"י שליטים גרמניים שהתחלפו תכופות; לעתים ע"י קיסרי גרמניה, אדוני הארץ; ופעם ע"י המלך ההונגרי בלה ואחריו אוטוקר, מלך צ'כיה. לא אחת קרה שדוכסים אוסטריים תפסו בכוח הזרוע את רסן השלטון. התמודדות ממושכת זו בין שליטים יריבים הביאה לפרקים לידי העתקת גבולות הארץ.

במשטר הפיאודלי של ימי הביניים לא ביצע תמיד השלטון המרכזי את החוקה היהודית על דקדוקיה. ראש המדינה הסתפק בהתנַיית הנחיות יסוד של החוקה, ואת הטיפול הישיר בה מסר לידי האצולה. כוחו של המעמד הפיאודלי הלך וגבר בהתמדה. רוזנים כל־יכולים השתלטו על חבלי ארץ נרחבים, וכבעלי אחוזות גדולות, מצודות וערים מבוצרות, ריכזו למעשה את השלטון בידיהם.

מהחלשת השלטון המרכזי נהנתה גם הכנסיה. כוחה התבסס על יכולתה הכלכלית. גם היא היתה בעלת אחוזות עצומות (לטיפונדיות בלעז) וניהלה את "עסקי העולם הזה" שלה כבעלי אחוזות אחרים. מבחינה עסקית היתה מעוניינת ביהודים שבהם ראו, כאמור, גורם

(25) Piran, Koper, Maribor, Ljubljana, Celje, Ptuj, Pettau, Ormož, Dravograd, Slovengradec, Radgona

פיננסי רב יכולת. בתנאי ימי הביניים היה לכמורה הקתולית המקומית מה לומר ומה לפעול בעניין היהודים. בהשראתה נתקבלו היהודים לאיזור, ולפי תביעתה ובברכתה גורשו ממנו עם סיום תפקידם.

יצוין כאן גם היחס של תושבי הערים אל היהודים. איבתם היתה גלויה וידועה מאז ומתמיד. הארגון המקצועי של בעלי מלאכה, ה"צכים" או ה"גילדות",[26] לא קיבל ברצון זרים כחברים, אך ליהודי הנודד כלל לא היתה דריסת רגל בו.

אשר לאיכרים הצמיתים, הם היו השכבה המנוצלת והמפגרת ביותר, נתונה בלחץ כלכלי מתמיד מצד יתר המעמדות. אלה ידעו להסית אותה לפי צרכיהם, גם נגד היהודים. השליטים הפכו את עובד האדמה המשועבד למכשיר חסר ישע, המודרך באינטרסים לא לו. אין פלא אפוא שאיכר מפגר כזה ראה ביהודי שטן עלי אדמות הבא לפַתותו.

אורח חייהם של צאצאי היהודים שניצלו בארצות האוסטריות מחרב הצלבנים לא היה אחיד. עד חיסולן הזמני של קבוצות אלו, בשלהי ימי הביניים, בלט בהן הפער בין הצפון ה"גרמני" לדרום ה"סלבי". אם לאמוד את הדברים במושגים גיאוגרפיים מעודכנים, הרי החלק הדרומי נמצא בשטח ספר צר יחסית שביוגוסלביה הצפונית־מערבית של היום, איזור שהיה מיועד לפורענות. הוא גבל בבלקן, שבו התנגשו האינטרסים של המערב הנוצרי במגמות ההתפשטות של המזרח העותומני.

בחלקים הצפוניים והמערביים של סלובניה היתה בדרך כלל הכלכלה מפותחת ונוחה לפעילותם המשקית של סוחרים יהודים אמידים. לעובדה זו היתה השפעה חיובית גם על חיי הרוח של היישוב היהודי.

אם כי מועט המידע על חלקם של רבני סלובניה ביצירה התורנית — ידוע שנכתבו שאלות ותשובות (שו"ת) על נושאים הלכתיים בידי אחד מהם לפחות, הוא ישראל בן פתחיה איסרליין (מהרא"י או מהרי"א, נולד ב־1390 בערך ברגנסבורג ונפטר בשנת 1460 בווינר נוישטט). בתולדות התפוצות הונצח שמו כגדול רבני אשכנז במאה הט"ו, אך הוא התפרסם גם כפרשן־פוסק בעל שיעור קומה ממריבּוֹר (מרבּוּרג בגרמנית). אמו נספתה בט' בניסן 1421 בהרג שנודע לשֵׁמצה כגזירת וינה. דודו עונה שם ומת זמן קצר אחר כך. בין השנים 1427—1445 פעל איסרליין כרב במריבּוֹר ומשם עבר כרב לווינר נוישטט.

גדולות זכויות איסרליין לתולדות יהודי סלובניה. הוא חיבר "ביאורים" לפירושי רש"י ו"ל"ץ שערים" להבהרת דיני איסור והיתר, ואף כמה פיוטים, ועוד. יצירתו העיקרית היא "תרומת הדשן" (דשן־שנ"ד־354, הוא מספר ה"סימנים" בלשון השו"ת). אחד מתלמידי איסרליין הוציא בשנת רע"ט בוונציה את "תרומת הדשן" יחד עם "פסוקים וכתבים" ובהם 267 תשובות בצורה מקוצרת.

תשובות איסרליין מעידות נאמנה על המתרחש סביבו והן מקור חשוב למידע על היישוב היהודי בסלובניה בימי הביניים. בזכותו אי־אפשר להתעלם מן הגולה הסלובנית בת ארבע מאות שנה. כאמור, תולדותיהם התחילו עם מסעי הצלב בסוף המאה הי"א ונסתיימו עם

(26) (בסרבית) esnaf; (בקרואטית) ceh, Craft Guilds, gilda mercatoria, Gilde. איגודים של בעלי מלאכה וסוחרים, שיסודם היה הסתגרות מפני זרים בכלל ומפני לא־נוצרים בפרט.

גירוש היהודים בסוף המאה הט״ו ובתחילת המאה הט״ז, כיובל שנים לאחר מות איסרליין. אמנם, חיי אידיליה, שמהם נהנו ניצולי חרב הצלבנים עם היפתח להם מקלט בסלובניה, לא האריכו ימים. גם במקום החדש רדפום גזירות ואיסורים. לא במפתיע נאסרו עליהם עיסוקים רבים. איסרליין מדגיש בכתביו שהיהודים עסקו בהספקת תבואה, באו לירידים בסלובניה כדי לסחור בסוסים, רכשו כרמים וסחרו ביינות, ולא נרתעו אף מפני מקצוע ההובלה.

היהודים כמלווים בריבית

העיסוק במקצועות יהודיים אלה הוגבל ע״י השלטונות מפני האיומים של קבוצות לחץ מקומיות. בתביעות לפרסום גזירות אלו התחרו לסירוגין האצולה, הכמורה וה״אֶכים״. בהרכבם המקצועי לא נבדלו יהודי סלובניה בימי הביניים במאומה מאחיהם בגלויות אחרות ברוב חלקי אירופה. הם לא הצדיקו את התקוות שתלו בהם מארחיהם. הוברר שכספם לא היה זול ולא זרם בשפע לשווקים הרעבתניים של המשק האירופי. הריבית על האשראי נשארה קצוצה, ולא הורגשה כל הקלה מפעילות הממון היהודית. ד״ר ארטור רוזנברג טוען בספרו על תולדות יהודי שטיירמרק [27] כי המַלווים בריבית היהודים חישבו ריבית ממוצעת כמפורט להלן:

התקופה	% הריבית הפשוטה הממוצעת לשבוע	% הריבית דריבית הממוצעת במקרה של אי־פרעון
המחצית הראשונה של המאה הי״ד	22½	118
המחצית השניה של המאה הי״ד	31	56⅓
המחצית הראשונה של המאה הט״ו	36	46
המחצית השניה של המאה הט״ו	46¾	42¼

אף כי השיעור של הריבית דריבית שבטבלה זו נראה משובש, קשה להאמין היום שנוהלו אי פעם עיסקאות מפוקפקות כאלה. אמנם הן לא היו עיסקאות יהודיות דווקא. היו גם נושים לא־יהודים רבים שגרפו רווחי ממון כפי שבאו לידי ביטוי בטבלה דלעיל. על כך אומר ד״ר רוזנברג שם: ״למן מסעי הצלב גבר צמאונם של אבירי המסע לאמצעי מימון כדי לבצע את תָכניותיהם המלחמתיות. מן הצד השני הלך והתפתח הסחר עם ארצות הלֶבנט והוא בלע סכומי הון עצומים לצורכי אשראי.״

ואשר לעמדת הכנסיה הקתולית בשאלת הריבית ממשיך ד״ר רוזנברג: ״היו זמנים כאשר אף כמרים נוצריים עסקו בנשך, חרף איסור הכנסיה. על כך מעידות החלטות הקונצילים הראשונים של הכנסיה. על כל הנוצרים נאסר לקחת נשך, כלומר האיסור לא הצטמצם

(27) Dr. Arthur Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, Wien 1914, pp. 134—141

לחוגי הכמורה בלבד, אך ידועים יפה עסקי הבנקאים הגרמניים והטוסקניים בתחום זה. זאת ועוד. שאלה זו על תוצאותיה הרגישות נוצלה בידי הכנסיה הקתולית למסע ההשמצה נגד היהודים. התחיל במלאכה זו האפיפיור אינוצנטיוס השלישי, בפנותו בשנת 1200 בקריאה ליהודים לוותר על הריבית הקצוצה. קו זה נמשך גם בקונציל משנת 1215 שגם הוא פנה נגד הנשך היהודי."

בהעמדת דברים בצורה זו היתה מידה גדושה של צביעות. הכנסיה עצמה, על אפיפיוריה וכמריה, בדוסה לבני האצולה החילוניים, באה לבקש אשראי מן הבנקאי היהודי הזריז, שנגדו לחמה רשמית עד חָרמה ובכל אמצעי השׂטנה הארסיים.

לקראת הגירוש נשארו בידי יהודי סלובניה שטחי מחיה מצומצמים למדי. היו אלה בעיקר סחר היינות ועיסקאות כספיות. בלחץ ה"גילדות" של בעלי המלאכה והסוחרים נושלו היהודים מכל יתר מקורות הפרנסה. "המקצועות היהודיים", כגון מתן הלוואות בריבית ומכירת משקאות משכרים, היו בזויים בעיני סביבתם, אם כי כולם נזדקקו להם — האצולה, הכמורה, בעלי המלאכה והסוחרים כאחת. ואמנם, במאה הי"ד בלטו בסלובניה כמה בנקאים יהודים מצליחים, כגון איסרל (ישראל) ונכדו משה ממריבור או חכים מצל"ה.

היישוב בקריין

יהודים חיו גם בחבל הדרומי של סלובניה, בדוכסות קריין. המדובר ביישוב יהודי שהיה קיים בל'ובל'נה (בגרמנית לייבך), עיר הבירה של הדוכסות. יש עדויות שבימי הביניים היתה קיימת שם קהילה יהודית. י. א. שרר מצטט בפרק על קריין, הכלול בעמודים 518—528 של חיבורו המקיף על החוקה היהודית בארצות גרמניות של אוסטריה בימי הביניים,[28] את ולווסור שטען כי יהודי ל'ובל'נה שיקמו, בשנת 1213, ברוב פאר את בית הכנסת העתיק שלהם.[29] "הודות לעושרם הגדול שצברו מרווחי סחרם עם הוונציאנים, ההונגרים והקרבטים (קרואַטים), הם יכלו לממן ולבצע עבודות בניין נרחבות."

אותו מקור מאשר כי גם בל'ובל'נה קיימו היהודים קשרי מסחר ועסקי ממון עם חוגים שונים, במיוחד עם האצולה. ההלוואות ניתנו נגד בטחונות מתאימים, משכונות ושעבודי קרקעות או נכסי דלא ניידי אחרים. שרר מצביע על מקרים של שעבוד מקרקעין ליהודים, דבר נדיר במערב הקתולי בימי הביניים.

תעודה ראשונה המאשרת את מכירת חלק מתחנת המכס בל'ובל'נה ליהודים שמורה בגנזך הממלכתי של וינה.[30] היא הוצאה ביום 10.12.1327 ע"י היינריך, מלך בוהמיה, רוזן טירול ודוכס קורינטיה. בדוכסות קריין לא הוגדר מעמד היהודים בחוקה, דוגמת חוקות יהודיות באוסטריה ובשטיירמרק. מעמדם המשפטי הושתת על זכויות שהשיגו מאת דוכס החבל. הוכחה מעניינת לכך מצויה בכתב חסות [31] שהוצא בשנת 1328 בידי המלך היינריך

(28) Dr. J. E. Scherer, Beiträge zur Geschichte des Judenrechtes im Mittelalter (Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern), Verlag von Duncher & Humblot, Leipzig 1901

(29) בית כנסת זה עמד במקום בו הוקם לאחר זמן הבית מס' 226 ב„מדרגות היהודים" ("Judensteige")

(30) Cod. R 53, fol 2, No. 7

(31) Schutzbrief

הנזכר. בכתב חסות זה הובטחה ליהודי סיבידת[32] זכות מגורים בכל מקום שבדוכסות קריין בלא הגבלת זמן. התעודה הוצאה על שמות היהודים עמנואל, הרופא בונבֶנטוּרה, אהרן בן יעקב, עם בניהם, עוזריהם, ועוד. הדוכס ערב במפורש לבטחונם האישי וקבע שבלי משכון בטוח אין היהודים חייבים להלוות כסף.

מדיניות מסי היהודים לא נבדלה בקריין ממדיניות ההיטלים בחבלים הקרובים ובארצות השכנות. על הקהילה היהודית בל'וֹבל'נה הוטלו מסי הרשות המקומית ומסי דוכסות קריין. על ועד הקהילה היה לגבות מסים ולהמציא כסף לשלטונות העיר ולאדוני הארץ. במשטר הפיאודלי היו היהודים מקור חשוב להכנסות האוצר. כעבדי האוצר (servi camerae) קיבלו מכתבי חסות או כתבי זכויות. המצב לא נשתנה מיסודו אפילו בתחילת האבסולוטיזם הנאור בארצות האוסטריות כאשר הוטל על היהודים מס סובלנות.

מבחינה אדמיניסטרטיבית היו היהודים על ענייניהם כפופים לסגן הדוכס.[33] בדרך כלל היה מעמדם החוקי והמשפטי של יהודי ל'וֹבל'נה טוב מזה של אחיהם בארצות השכנות. סגן הדוכס שימש כשופט ממונה עליהם בעניינים אזרחיים. רק תביעות נזיקין מתוך עיסקות ממון, כגון סכסוכים על אחוז הריבית, התבררו בערכאות יהודיות (יודנגֶריכט), שעליהם ראה להלן בעמ' 54. אולם מאחר שבדוכסות קריין לא היו קיימות ערכאות יהודיות, הועברו משפטים מסוג זה למֶריבּוֹר הסמוכה, שם פעלו ערכאות יהודיות כאלה. אשר לפלילים, נשפטו יהודי קריין ע"י שופט מועצת העיר ל'וֹבל'נה.[34]

על יהודי קריין לא פסחו רדיפות ופורענויות. שרר מעלה כמה מאורעות דמים שהתרחשו ב"רחוב היהודי" וב"מדרגות היהודים" של ל'וֹבל'נה. עילה להתנקשויות היו עלילות נוסח ימי הביניים. בשנת 1290 האשימו אותם שגזלו, כביכול, ילד נוצרי, ובשנת 1337 טענו נגדם שהרעילו בארות. בשנת 1408 התחוללו פרעות בעקבות פסק דין מוות שבוצע על יהודי שהורשע באונס אשה נוצריה. במאורעות שאירעו לאחר גזר הדין ולאחר המתת הנידון נהרגו שלושה יהודים.

שרר מביא (שם, עמ' 525) עוד דוגמה מאלפת של עיוות דין משוּוע, הפרת חוק שרירותית, אשר תוסבר רק באווירה העכורה של שנאת ישראל: אלברכט השלישי ביטל בצו מיום 4.9.1369 את תוקף שטר חוב ע"ס 24 פלורינים (פרחים), חתום בידי אנשי שלומו לטובת היהודיה אסתר מל'וֹבל'נה.

גזירות סלובניה

אכן, גולת סלובניה לא נשארה מחוסנת מפני שנאת ישראל. רוחות עוינות התחילו נושבות עוד לפני פרוץ "המוות השחור" מהשנים 1348—1349. היתה זו מגיפת דבר איומה שהשתוללה בצרפת ובמרכז אירופה. הסביבה, שנפגעה המורות, הטילה על המיעוט היהודי את האחריות להתפשטותה. כתוצאה מהאשמות דמיוניות אלו נפלו קרבנות אין ספור ברחוב היהודי. גם אחר כך לא פסקו ההתנקשויות בחיי היהודים. נפוצה ביתר שאת עלילת דם מעורבת בהאשמות על חילול לחם הקודש (hostia) בידי "הכופרים היהודים." היה זה

(32) Cividale del Friuli
(33) בלעז Vicedom
(34) בהתאם לסעיף 3 ממגדט פרידריך השלישי מיום 14.6.1485 — שרר, עמ' 522

אמצעי הסתה בדוק נגד היישוב היהודי. שליחי רינדפליישׁ, רב הטבחים הבווריי, הגיחו גם לחבל הסלובני והוסיפו לא מעט שמן למדורת השׂטנה. התוצאות לא איחרו לבוא. הפרעות התחוללו בלי כל התגרות מצד היהודים חסרי המגן. רבים מהם נִספו ורכושם נגזל.

כאמור, סלובניה היתה בתקופה הנזכרת כאן חלק בלתי נפרד מארצות אוסטריה. הדוכס פרידריך השני הלוחם שִׁחרר לזמן מה ארצות אלו משלטונם של קיסרי גרמניה. הוא התקין בשנת 1244 תקנות המסדירות את יחס המדינה ליהודים.[35] היתה זו תעודה ככל המסמכים מסוג זה שהתוו קווי ההתנהגות של היהודים ומוסדותיהם בסביבה נוצרית. במדינות איטליה נקראו תעודות כאלו קוֹנדוֹטה (condotta) או ריקוֹנדוֹטה. קו הוגן במדיניות זו נמשך גם תחת שלטונם של יורשי פרידריך באוסטריה, בלה הרביעי, ההונגרי, ואוטוקר מלך צ'כיה. על פי מדיניות זו ערבו השליטים, בין היתר, לאוטונומיה קהילתית מסוימת. למעשה הכירו בסמכותם של בתי הדין היהודיים לפסוק בהתדיינות היהודים בינם לבין עצמם.[36] שופטים מיוחדים הממונים על יהודים (Judex Judeorum, יודן־מייסטר בלעז) היו נוצרים שמונו מטעם הרשות בקהילות פטוי, רַדגוֹנה ומריבּוֹר. הם הוסמכו לשפוט בין יהודים לשאינם יהודים.

בדרך כלל חיו היהודים בחסות השליטים החילוניים והכנסייתיים, רובם לוויהם הגדולים. ואמנם לא אחת הגנו בעלי שררה מבין אנשי הכנסיה והאצולה על יהודיהם ועל רכושם. אולם בשנת 1371 בא מַפנה חמור. הכלכלה הלאומית התערערה במידה יתירה. כדי להיחלץ מהמשבר אחזו השליטים, ובראשם הדוכסים האוסטריים אלברכט וליאופולד, באמצעי בדוק: בהאשמות שוא החרימו את רכוש היהודים לטובת אוצר המדינה. לגזילה צירפו גירוש יהודים בלתי רצויים או כליאת רבים מהם בבתי סוהר. ב־1410 גירש הרוזן הרמן השני את היהודים מצל'ה, העיר הסלובנית שבה היו היהודים כרבע מן האוכלוסים. מן הסתם עשה זאת כדי להיפטר מנושים טורדניים. הנישול של יהודי וינה, בירת אוסטריה, התחיל בהפקעת רכושם ונסתיים ביום המר של ט' בניסן (12 במארס לפי הלוח היוליאני) 1421, כאשר הועלו על מוקד יותר ממאתיים יהודים. רצח המוני זה, המשולב בגירוש יתר היהודים, ידוע בתולדות יהודי ימי הביניים כגזירת וינה. השופטים הקנאים נימקו את גזר הדין בעבירת היהודים שהגישו, לטענתם, עזרה פעילה לתנועת מחדשי הדת הצ'כיים, ההוסיטים. אין צורך להוסיף שחומרת הדין הוצדקה גם בטענה של חילול לחם הקודש. כל הודאות הנאשמים הושגו, כמובן, באמצעים המקובלים באותם הימים — תחת עינויים.

כדי להציל את הניתן להציל פנה יצחק צרפתי, העסקן והרב מאדריאנופול, בשנים 1427—1430 ליהודי גרמניה ואוסטריה והציע להם להימלט לקיסרות עותומן.[37] הוא קרא גם ליהודי סלובניה להגר לתורכיה. צרפתי לא הצליח לשכנעם, ובדרך כלל לא נענו נרדפי סלובניה לקריאתו.

(35) Fridericianum
(36) Judengericht
(37) כך ש. רוזנס בדברי ישראל בתורגמה, א, עמ' 16. ש. דובנוב, בהסתמכו על ספרו של יקינק, קונטרס גזירת תתנ"ו, לייפציג, תרי"ד, עמ' 14, משער בעמ' 280 לדבדי ימי עם עולם, כרך ה', שצרפתי פנה ליהודי מרכז אירופה בין השנים 1470 ל־1480.

כאמור, רוב הדברים שהגיעו אלינו על חיי היהודים בסלובניה של ימי הביניים נובעים משו"ת, פרי עטו של איסרליין. והנה בקיצור מִבנה החברה היהודית בדורו המשתקף מיצירותיו וממקורות אחרים:

בין איסור למִשנתו הספיקו היהודים בימי בן פתחיה לעסוק בתעשיית עצים ובהובלת מוצרי העץ באסדות על פני הנהרות. כן שימשו כמתווכים בין כורתי עצים לצרכניהם. אגב, בשוב היהודים ליוגוסלביה, לאחר מאות בשנים, חזר הסחר בעצים להיות למקצועם הנפוץ.

אם להסיק מסקנה משמות היהודים שנרשמו בספרי האחוזה של ל'יובל'נה במאה הט"ו, היו ביניהם בעלי מלאכה רבים. כידוע, לא היו ליהודים בימי הביניים, לפחות לאשכנזים שביניהם, שמות משפחה. אכן, מזכיר שרר (שם, עמ' 521) את השמות "יהודי הטוחן" או "יהודי הנגר" שנמצאו בל'יובל'נה, ככינוי לבעלי מלאכה יהודים. איסרליין מספר על נשים יהודיות שעסקו במלאכות שונות, גם בשביל הנוצריות.

רב היה חלקם של היהודים בסחר יינות. מרכזו היה בפטוי. במקום זה נחשפו מצבות קברים יהודיות מהמאה הי"ד, והמעניין בהן הוא שהן עובדו ונחרטו מחדש על לוחות מצבות מתקופת רומי.[38]

בן פתחיה מזכיר עוד מקצועות יהודיים, כגון סחר בהמות, בקר, צאן וסוסים. הם היו מתווכים בין העיר והכפר. גם בסחר חוץ ניסו, לדבריו, את מזלם, בעיקר עם הונגריה וונציה. הודות לאחיהם מהרפובליקה האדריאטית יֵיבאו משם אריגים ומשי, וכן אתרוגים ותכשיטים לסוגיהם. בתקופות הליברליזציה עסקו לא רק בעיסקות אשראי, אלא היו פעילים גם כצורפי זהב. באין ברירה התנסו אף בשירותי הרשויות המקומיות והממלכתיות, בתפקידים בזויים בעיני הבריות, והיו מוכסים, חוכרי מסים וגובים. אין להתפלא שבביצוע תפקידים אלה עוררו לפרקים את זעם האוכלוסים. הם ראו ביהודים נוגשים אכזריים שהיו שנואים עליהם בלאו הכי. למעשה, אין כל חידוש ב"מקצועות אלה המוכתבים מגבוה." הם ידועים היטב מגלויות אחרות, כאופייניים לימי הביניים. כל עוד טופחו קשרי ממון בין היהודים כמַלווים בריבית ובין האצולה והכמורה כלווים — ותקופה זו ארכה עד סוף המאה הי"ד, — ערבו לקוחות אלה לבטחון היהודים ולרכושם. אולם במאה הט"ו לא נזקקו עוד האצולה והכמורה להון יהודי, ומן הצד השני התעצמו העירוניים שמעולם לא השלימו עם מתחריהם היהודים. בלחצם הפקירו המעמדות השליטים את משרתם היהודי שכבר סיים את תפקידו.

לפני הגירוש היתה מריבּור, עיר כהונתו של אירסליין, למרכז יהודי בזעיר אנפין. יהודי מריבּור נזכרו בפעם הראשונה בתעודה משנת 1277. הרובע היהודי נבנה בצמוד לחומות העיר. עד היום לא שונה שם "הרחוב היהודי" ברובע זה, אף על פי שכבר מאות בשנים אין בו זכר ליהודים. בניין בית הכנסת שהוקם בימי הביניים עומד על תִלו עד היום, אם כי מכבר אינו משמש כמקום קדוש ליהודים. הבניין נהפך לבית מלאכה. לא הרחק ממנו מתרומם עדיין "המגדל היהודי". נראה ששכן בו בית המדרש. אף "האחו היהודי" קיים

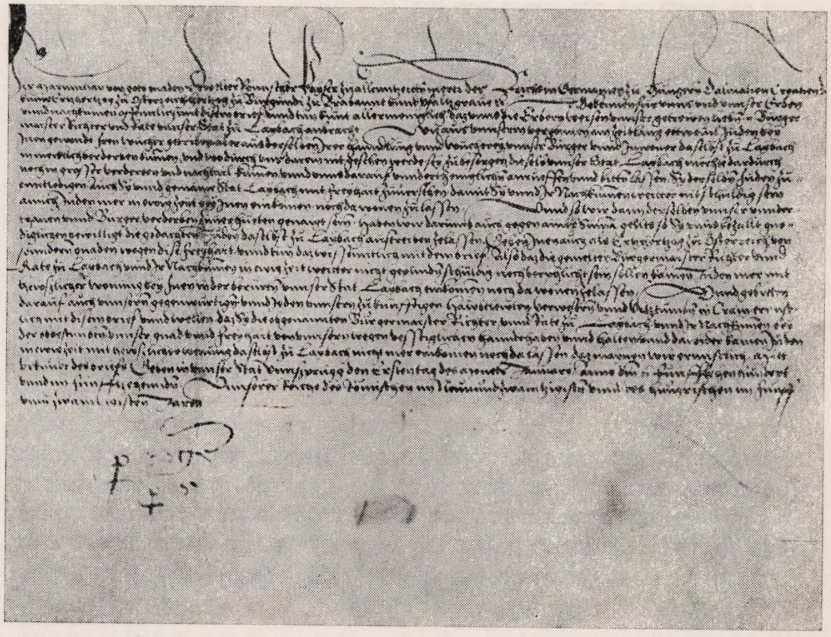
(38) על פי עדות המוזיאון המקומי בפטוי (Mestni Muzej v Ptuju) במכתבו מ־27.1.1960 (ארכיון ה.ע.י. ב' 135).

עדיין, שם קברו היהודים את מתיהם, ובמוזיאון המקומי נשמרות מצבות מבית עלמין עתיק זה.

בין יהודי מריבּוֹר נמצאו אף אמידים, כפי שמעידים ספרי המסים של העיר מהשנים 1460—1468. מרישומים אלה יוצא שכמויות ניכרות של יין שועבדו ליהודים. בזכות מעמדם הכלכלי האיתן יכלו לדאוג למוסדות קהילתם ולאחיהם הנרדפים. עוד לפני גירוש מריבּוֹר נעקרו יהודים רבים ממקומות שונים בסלוֹבניה. ואמנם חלקם מצא מקלט ארעי במריבּוֹר. היו ביניהם יהודי ל׳ובל׳נה, פטוּי, דַרגוֹנה וצֶל׳ה. למעשה היה גירוש יהודי צל׳ה בידי הרוזן הרמן השני הקדמה לגירושם מיתר חלקי סלוֹבניה.

גירוש סלובניה

עוד בימי הקיסר פרידריך השלישי התחילו האצולה והכמורה דורשות במפגיע את גירוש היהודים. טענתם היתה שהנושך היהודי מחבל וחותר תחת מאמציהם להבריא את כלכלת ארצם. השלטונות המרכזיים היסוסו תחילה למלא את מבוקשם, משום שהגירוש היה עלול לקפח את הכנסות האוצר מהיטלי היהודים.

לובל׳נה — צו גירוש היהודים (1.1.1515)

(ראה ת ע ת י ק בעמוד 57)

1515, januar 1. Innsbruck.

Wir Maximilian von gots gnaden erwelter romischer kayser zu allenn-tzeitten merer des reichs, in Germanien zu Hungern Dalmatien Croatien etc. kunig, ertzhertzog zu Osterreich, hertzog zu Burgundi zu Brabannt vnnd pfaltzgraue etc. Bekennen fur vnns vnd vnnser erben vnnd nachkumen offennlich mit disem brief vnnd tun kunt allermeniglich daz vnns die erbern weisen vnnser getrewen lieben n. burgermaister, richter vnd rate vnnser stat zu Laybach anbracht, wie aus vnnserm vergonnen ain zeitlang ettwouil juden bey inen gewondt, iren wucher getriben, aber aus derselben irer hanndlung vnnd wucherey vnnser burger vnnd inwoner daselbst zu Laybach in merklich verderben kumen vnd wo durch vns darein nit gesehen werde, sey zu besorgen, dieselb vnnser stat Laybach mechte dardurch noch in grosser verderben vnd nachtail kumen vnnd vnns darauf vnnderthenig-lichen anrueffen vnnd bitten lassen sy derselben juden zu enntledigen, auch sy vnnd gemaine stat Laybach mit freyhait zu uersehen damit sy vnnd ir nachkumen weitter nit schuldig sein ainich juden mer in ewig zeyt bey inen einkomen noch da wonen zu lassen. Vnnd so wir dann derselben vnnser vnnderthanen vnnd burger verderben zu uerhueten genaigt sein, haben wir darumb auch gegen ainer summa gellts, so sy vnns bezallt, gnediglichen bewilligt die gedachten juden daselbst zu Laybach austreiben ze lassen, geben inen auch als ertzhertzog zu Osterreich von sonnderen gnaden wegen diese freyhait vnnd tun daz wissenntlich mit dem brief, also daz die gemel-ten burgermaister, richter vnnd rate zu Laybach vnnd ir nachkummen in ewig zeit weitter nicht gepunden, schuldig noch verphlicht sein sollen kainen juden mer mit hewsslicher wonung bey inen in der berurten vnnser stat Laybach einkommen noch da wonen ze lassen. Vnnd gebieten darauf auch vnnseren gegenwurtigen vnnd jeden vnnsern zukunfftigen hawbtlewten, verwesern vnnd vitztumben in Crain ernnstlich mit disem brief vnnd wellen, daz sy die obgenannten burgermaister, richter vnnd rate zu Laybach vnnd ir nachkummen bey der obbestimbten vnnser gnad vnnd freyhait von vnnsern wegen vesstiglichen hanndthaben vnnd halten vnnd dawider kainen juden in ewig zeit mit hewsslicher wonung daselbst zu Laybach nicht mer einkommen noch da lassen, daz maynen wir ernnstlich. Mitt vrkundt des briefs, geben m in vnnser stat Ynnsprugg den ersten tag des monets january, anno domini etc. funffzehen hundert vnnd im funfftzehennden, vnnserer reiche des romischen im neunundzwaintzigisten vnnd des hun-grischen im funff vnnd zwaintzigisten jaren.

per regem
per se

Commissio domini
imperatoris propria

יוזכר כי המדובר בסוף המאה הט״ו. צלילים דומים נשמעו אז גם בגלויות מפוארות ועתיקות. היו אלה שנות הגירוש של יהודי ספרד. האינקוויזיציה השתוללה בכל רחבי העולם הקתולי. אף סלוֹבניה נפגעה מנגע זה, מה גם שהמשטמה ליהודים לובתה הפעם ע״י צוררים שהסיתו את העם בהשראתן של קבוצות לחץ שונות. טבעת החנק הלכה והתהדקה מסביבם.

לאחר מות הקיסר פרידריך נמשך המו״מ המייגע על גורל יהודי סלוֹבניה עם יורשו הקיסר מקסימיליאן הראשון. בכנסי המעמדות שנתכנסו ב־1494—1495 במרבורג ובגראץ התנהל מיקוח קשה על גובה הפיצויים שבהם יפצו המעמדות את האוצר על הפסד הכנסותיו שייגרם מאי־תשלום ״המס היהודי״. לבסוף נאות הקיסר לוותר על מקור הכנסה זה תמורת תשלום חדפעמי בסך 38,000 ליברות פֶּפֶניגים שאותו התחייבו המעמדות להכניס לאוצר המדינה. כאשר הושג ההסכם, חתם הקיסר ביום 18.3.1496 על צו גירוש היהודים משטיירמרק, מווינר נוישטט ומניינקירכן. כוחו היה יפה מיום 6.1.1497. כך חוסלה גולת סלוֹבניה בת ארבע מאות השנים.

במיקוח על עיסקת גירוש היהודים מסלוֹבניה השתתפו גם נציגי המעמדות מקריין. הם לא התלהבו מרעיון הגירוש. הרי יהודים נמצאו רק בל׳וֹבל׳נה. שם לא התעוררה עדיין הבעיה במלוא חריפותה, אם כי כבר אפפה את הרחוב היהודי אווירה עוינת, כהערת שרר. על כן ראה הקיסר מקסימיליאן הראשון לצוות ביוני 1510 [39] שאין לגעת ביהודי העיר ל׳וֹבל׳נה, אף על פי שגורשו יהודי שטיירמרק וקורינטיה. יתר על כן, יש לפתוח לפניהם מיד את הרחובות והשווקים הסגורים ולשחרר את אסיריהם. עוד מעיר שרר (שם, עמ׳ 526) שלא מן הנמנע כי דווקא צו זה קומם את עירוניי ל׳וֹבל׳נה נגד היהודים. ביום 4.8.1513, בתקופת המלחמה נגד ונציה, כאשר הקיסר שהה באודאנרדה שבפלנדריה, הם השיגו צו נגד היהודים. הפקודה הופנתה לממונה על קריין, הנס פון אַוֶאַרספרג, ואסרה על יהודי ל׳וֹבל׳נה לעסוק בענפי מסחר שמהם מתפרנסים הסוחרים הלא־יהודים במקום. לעבריינים היתה צפויה החרמת רכושם לטובת אוצר הקיסר.

לא עברו שנתיים ועירוניי ל׳וֹבל׳נה הצליחו לקנות מהקיסר מקסימיליאן את הצו המיוחל על גירוש היהודים. הוא ניתן ביום 1.1.1515 במקום מושבו של הקיסר באינסברוק. בצו זה מסביר הקיסר כי נעתר לבקשתם של ראש העיר, השופט וחברי מועצת העיר ל׳וֹבל׳נה, ואכן הוא מגרש את היהודים לעולם ועד מן העיר, תמורת תשלום פיצויים מתאים. חרף צו זה נשארו יהודים בודדים בקריין גם במאה הי״ז, לפי עדויות שמצטט שרר (שם, עמ׳ 527) שאמנם אינן חדמשמעיות.

מעניינת יותר עמדתם של סוחרי ל׳וֹבל׳נה בשנת 1762. הם מחו על נתינת רשיון לסוחרים יהודים להפיץ, לפי המלצת הממשלה, את תוצרת התעשיה המקומית. הקיסר יוזף השני התיר את ביקור היהודים בשוקי ל׳וֹבל׳נה בצו (פטנט) מיום 9.9.1783. המעמדות התנגדו בשנת 1788 לביקור היהודים ולמסחרם בעיר. רק עם כיבוש העיר בידי הצרפתים בשנת 1809 יכול היה סוחר יהודי לפתוח חנות בל׳וֹבל׳נה. וגם הישג זה כמעט שבוטל עם התמוטטות קיסרות נפוליאון. משנת 1817 שוב לא יכול היה יהודי לכהן בכל משרה ציבורית במִנהל ההבסבורגי שקם לתחיה גם בקריין.

(39) במנשרו מאוגסבורג לממונה על דוכסות קריין, הנס פון אוארספרג, ולמועצת העיר ל׳וֹבל׳נה.

חוץ משרידים דלים שהעביר הקיסר מקסימיליאן לאוסטריה עם גירושם מסלובניה עילית ושלקחם תחת חסותו במקומם החדש, התפזרו היהודים לארצות השכנות. חלקם נע דרומה והשתקע בטריאֶסט, גוריציה וגרַדישקה, בשטח האיטלקי הסמוך שהיה שייך אז לקיסרות ההבסבורגית. יתרם נמלטו מזרחה, לבורגנלנד, חבל ארץ צר בגבול הונגריה. בשטח האיטלקי נשאר מצבם החומרי פחות או יותר יציב. בין המהגרים התבלטו שם תושבי מריבור לשעבר. כמה מהם היו בני משפחת מורפורגו. זהו שיבוש איטלקי של מרבורג, השם הגרמני לעיר מולדתם הסלובנית. שם משפחה זה מופיע גם בספליט, עיר נמל סלבית בחופי דלמטיה. שם חיים עד היום ניני ניניה של משפחת מורפורגו.

רבים היו הלבטים של הפונים לגבול הונגריה. לא בנקל נקלטו פליטי סלובניה בכפרי בורגנלנד ובעיירותיה. האוכלוסים והשלטונות זממו לא אחת לגרשם. המתיחות רפתה תחילה רק בדרום. שם נאותו הרוזנים בטיאנ׳ לנצל את הריצותם בפיתוח נחלאותיהם רֶכניץ, גיסינג ושליינינג. לאחר זמן נקראו מקומות אלה בפי היהודים ״שלוש הקהילות״. במרוצת השנים הגיעו הצאצאים של פליטי סלובניה גם לחלק הצפוני של בורגנלנד. שם כבר נמצאו יהודים — פליטי מוריבה ווינה. משלהי המאה הי״ז הבטיחו להם שם הרוזנים מבית אסטרהזי התפתחות שלווה ובטחון באחוזותיהם אייזנשטט (א״ש), מַטרסדורף (היום מַטרסבורג), לאקנבך (לב), דויטש־קרויץ (צלם), קוברסדורף, פראַוֶאנקירכן וקיטזה (קיצע). אלה נקראו ״שבע הקהילות״.[40] בתקופה זו נחשבו עדיין הבטיאנ׳ים והאֶסטֶרהזים לשועים נאורים ועשירים ששלטו בתחומי בורגנלנד. בכל זאת לא נמנעו מלהטיל היטלים כספיים כבדים על היהודים שקיבלו את חסותם. אכן, כך או בדומה לכך ישבו צאצאי המגורשים מסלובניה, יחד עם הצאצאים של פליטי מוריבה ווינה, מאות בשנים בשקט יחסי בגלות קטנה ומעניינת זו. אולם בשלהי המאה הי״ח נראו בקיעים בחומתה. משברים כלכליים גרמו עוני וזעזועים חברתיים. בני הדור הצעיר היגרו מרביתם לווינה, בירת ההבסבורגים שלא הקבילה את פניהם בשמחה, ומיעוטם הבריחו את הגבול לשטיירמרק השכנה, ואף הדרימו לשטחי קרואטיה הצפוניים־מערביים. על מצבות בתי העלמין של יהודי אייזנשטט ווינה חרותים הרבה שמות משפחה שהיו שכיחים גם בקרב יהודי קרואטיה. בין היתר צוינו בהן בני אייזנשטטר, רכניצר, מטרסדורפר, נייפלד, הירשל, רוזנברג, ברייר, שייר, ועוד.

(40) Batthyány, Rechnitz, Güssing, Schlaining, Esterházy, Eisenstadt, Mattersdorf, Mattersburg, Lackenbach, Deutsch-Kreuz, Kobersdorf, Frauenkirchen, Kittsee.

בהונגרית נקראו המקומות החשובים ביותר:

Kismarton, Lakompak, Nagymarton, Rohonc, Köpcsény, Oroszvár, Németkerestúr, Boldogaszony, Kabold.

ג. קרואטיה

הבית היהודי בזגרב

עד לכיבוש התורכים קשה היה להבדיל בין תפוצות ישראל השונות בדרום הסלבי של יבשת אירופה. תחומיהן לא היו יציבים. הם השתנו לעתים קרובות בעקבות תמרוני השליטים, שכנים יריבים ומסוכסכים לרוב. אולם למרות הרשויות המדיניות השונות והמרובות, לא היתה קיימת מחיצה רצינית בין גלויות האיזור, שאמנם מעולם לא היו בהן ריכוזים גדולים של יהודים.

אין תימה שנסיבות אלו המריצו תנודת אוכלוסים בלתי פוסקת. יהודים רבים נהגו להגר כאשר גברה עליהם המועקה בגלותם הישנה. לא נדרש מהם מאמץ מיוחד כדי להבריח גבולות ולהסתנן לשטחי מדינה זרה. ברוב המקרים אופשרה הברחת הגבולות בגלל מצב ההפקר שנוצר סביבם.

כאשר הגיע תורם של יהודי סלובניה להגר, הם נמשכו למישורים הפוריים בהונגריה השכנה, ששמה היה זכור להם לטובה על שהתנגדה נמרצות לנושאי הצלב המתפרעים.

סמוך לרצועת הגבול הדרומית־מערבית של הונגריה ישב בין הנהרות דרבה וסבה שבט יוגוסלבי — הקרואטים. מאות בשנים היתה מלכותם קשורה בברית אישית (אוניה פֶּרסונלית בלעז) להונגריה.

אף אם לא נשתמרו רישומים ברורים על יהודי קרואטיה ותולדותיהם בתקופת המעבר מימי הביניים, בכל זאת נתגלו סימנים מובהקים כי יהודים ישבו שם באותה תקופה, לפחות בזגרב, בירת קרואטיה. מסתבר שהם היו חיל חלוץ של הגולה הקרובה ביותר, הגולה הסלובנית, בחיפוש אחרי שטחי מחיה חדשים.

את המַסמך על קיום יישוב יהודי בקרואטיה בתקופה זו גילה היסטוריון העיר זגרב, א. ק. טקלצ'יץ'. הוא פרסם לראשונה תעודות מגנזכי עירו ב"אוצר תולדות זגרב".[41] בקובץ זה נכללה תעודה מעניינת. זהו פסק דין של ערכאות זגרב מיום 17 ביולי 1444. ממנו משתמע שעבריינים, גנבים שונים, נידונו לעונשים חמורים. מבחינה יהודית חשוב שבפסק דין זה הוזכרו פעמיים יהודי המקום. פעם אומר המסמך (עמ' 400 של הקובץ) שהגנבים מכרו את הסחורה הגנובה ליהודים[42] ובפעם השניה (שם עמ' 401) נאמר כי הנאשמים חדרו בלילה "דרך המדרגות של מושבע בית המשפט פביאנוס, שהובילו מסביבת ביתו אל בית היהודים, ומשם הוציאו בגדים שונים וכובעים של אותם יהודים ומכרו אותם לאנשים מסוימים..."[43]

כך כתב הלבלר לפי תכתיבם של שופטי בית הדין בזגרב ולא פירש. אך שורותיו הספורות מוכיחות שנוכחות היהודים בזגרב לא היתה מאורע יוצא דופן בימיו. שאם לא כן, היה בית המשפט חייב להאריך את פסק דינו בהסבירו את נסיבות בואם של היהודים

(41) I.K. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, Vol. VI. p. 400—401, Zagreb 1900.

(42) "... ludeis venditerunt..."

(43) "...per scalam Fabiani jurati circa domum suam receptam nocturno tempore ascenderunt ad domum iudeorum et ibidem subtraxerunt plures vestes et capucin ipsorum iudeorum et certis hominibus venditerunt..."

לבירת קרואַטיה. לעומת זאת מחזקת נימת הקיצור בפְסקה זו את ההוכחה שהיהודים ישבו שם ישיבת קבע, אם כי כנסבלים בלבד.

ויכוח נתעורר בדבר פירוש המלים "בית היהודים" שבתעודת טקלצ'יץ'. כלום היה זה סתם בית מגורים או שמא בית מדרש, מרכז קהילתי? על שאלה זו אין תשובה. ודאי הדבר שיהודים היו שם. אך המזל לא שיחק לגולה זו, ולא שרד רמז קל שבקלים שעשוי היה לספר לנו האם הספיקו יהודיה להתארגן בקהילה על מוסדותיה. על מה התקיימו, מה היה מעמדם החוקי והאם טיפחו קשרים הדוקים עם גולות אחרות? הרי כר נרחב להשערות. עסקן והיסטוריון חובב מבין יהודי זגרב, ד"ר א. ל. שיק, אמנם ניסה ללכת בדרך זו. מתוך אהבת עירו גרס כי "בית היהודים", ה"דומוס יודיאורום" הנזכר בתעודת טקלצ'יץ', היה מרכז רוחני ליהודי זגרב בימי הביניים. הוכחות לטענה זו אין.

לעומת זאת נמצאה עוד תעודה המוסיפה רמז קל על פעילות כלכלית של יהודי זגרב. הרמז חבוי בתביעות "משה מזגרב אבי יונה" (או "יונה בן משה מזגרב") שהגיש את שטרו לרישום בספרי אחוזה של וינה. תביעות אלו נרשמו בשנים 1384 ו־1397 ופורסמו בקובץ קהילת וינה.[44]

לבסוף עוד הוכחה טרגית לקיומה של גולה זו בתקופה ההיא. זהו צו לגירוש יהודי קרואטיה שהוצא בשנת 1526 בידי הקיסר והמלך מבית הבסבורג, פרדיננד הראשון. היה זה שלושים שנה לאחר הגירוש הראשון של יהודי סלובניה. אף כי נוסח הצו לא נמצא ופרטי הגירוש לא הגיעו אלינו, התוצאה ידועה: מאתיים שנה לא דרכה רגל יהודית על אדמת קרואַטיה.

ד. סרביה

"מעמק היהודים עד פרשת המים היהודית"

דומה המצב בתולדות יהודי סרביה בתקופה זו, הנסמכות על תולדותיהם של יהודי ביזנטיון. מתוך אימפריה עתיקה זו התפשטו תפוצות ישראל לתחומי בולגריה וסרביה שהיקפם לא היה שונה ביותר לעומת היום. כבר תוארה בעמ' 38 מגמת יהודי ביזנטיון לנטוש את מולדתם שהתנכרה להם בלי הרף. נרדפי השליטים על הבוספורוס שאפו להתרחק ככל האפשר מבירת ביזנטיון ולבנות את ביתם החדש הרחק ממרכז אנטישמי זה.

הם עזבו את המטרופולין והתאוששו ביישובי הספר של ביזנטיון, מה גם שרבים ממקומות אלה נקטעו מגוף ביזנטיון כבר במאה התשיעית לספירה כאשר התחילו לחדור שבטי הסלבים הדרומיים לתוך הבלקנים המזרחיים. לגולה החדשה שהתארגנה בשטח היוגוסלבי הזה שיחק המזל ותולדות ימי הביניים שלה מופרות יותר מתולדותיהן של הגלויות השכנות במערב־הבלקנים. נראה שהשפעת היהודים היתה מורגשת כאן יותר. הדבר מצא את ביטויו גם בתולדות העם הבולגרי. היסטוריונים אומרים כי בשלב מוקדם של התנחלותם בבלקנים

(44) מתוך: "Musch von agram (Zagreb), vater des Jonas" Urkunden aus Wiener Grundbüchern, Im Auftrage der Historischen Kommission der Isr. Kultusgemeinde von Geyer und Sailer, Wien 1931

עמדו הבולגרים לפני הברירה להתגייר או להתנצר. אמנם הכף הוכרעה לצד הנצרות נוסח ביזנטיון, אך אגדה בולגרית מספרת על אשה ממוצא יהודי שישבה על כס מלכותם. מכל מקום, רב היה ההבדל בין היחס של המשטר הבולגרי הצעיר אל היהודים לבין יחסה המתנכר של קונסטנטידה.

סרביה של ימי הביניים השתרעה על שטח הזהה, בערך, עם מקדוניה הצפונית, מהעיר סקופיה בצפון עד סטובי ההיסטורית וביטולה בדרום, בולגריה במזרח והיישובים בסביבות ימת אוכרידה,[45] בקִרבת הגבול האלבני, במערב. גבולות אלה לא היו יציבים ונשתנו תכופות. כמדינה עצמאית קמה סרביה במאה הי״ב בִּיזמת מנהיגה סטפן נֶמַנְיָה תוך סכסוכים ומלחמות מתמידים עם המעצמה השכנה, ביזנטיון. במאתיים השנים הראשונות לקיומה הלכה המדינה הצעירה מחיל אל חיל, התעצמה והגיעה תחת שלטונו של הקיסר סטפן דושן לשיא עָצמתה והתפשטותה. אולם כבר בתקופת יורשו סטפן אוּרוש התחילה מעצמה בלקנית זו יורדת מגדולתה, ובמאה הט״ו נכבשה בידי התורכים.

על חיי היהודים בסרביה של ימי הביניים ידוע מעט מאד. מ. שטיינשניידר[46] אומר כי בשנת 1060 בקירוב חיבר טוביה בן אליעזר מקוֹסטוּר (קסטוריה) את דברי פרשנותו ״לקח טוב״. הוא היה עד ראִיה לפורענות מסע הצלב הראשון. תלמידו היה מאיר מקסטוריה. כן ידוע כי יהודה בן משה משקוני, שחיבר פירוש לפירושי אברהם אבן עזרא על התורה,[47] נולד בשנת 1328 באוכרידה, עיר שהשתייכה בתקופה זו למלכות סֶרביה.

בגולה זו נמצאו סימוכין לקיומו של יישוב יהודי בימי הביניים. פעמיים נזכר השם ״יהודי״ באיגרות הענקה מלכותיות. בפעם הראשונה הוא מופיע בשנת 1337, באיגרתו של הקיסר סטפן דושן, בה הוא מעניק את אחוזתו לִמְנזר טרסקווץ שליד פרילפ.[48] אחוזה זו ״השתרעה מעמק היהודים עד פרשת המים היהודית״. בפעם השניה הוזכר נושא יהודי בשנת 1361, באיגרת בה הנחיל בנו, הקיסר סטפן אוּרוש, את תביעותיו מהיהודים שהיו לו למס — לִמְנזר לברה שבחלקידיקי.[49]

למרות הרמזים על ״עמק היהודים״ ועל ״פרשת המים היהודית״ במְסמכיהם של שליטי סֶרביה, אין ההיסטוריונים של עמי האיזור[50] נוטים להניח שהמדובר כאן במס מקרקעין שהוטל על היהודים. חוקי ביזנטיון אינם מכירים בנכסי דלא ניידי יהודיים. הדעה הרווחת היא כי מדובר כאן במס גולגולת, היטלי חסות שיהודי ביזנטיון שילמו לשליטי הארץ בעד זכותם להתקיים במדינה נוצרית אדוקה. מסתבר כי ביזנטיון הורישה את שיטת מסיה

(45) Skopje, Bitola, Ohrida

(46) M. Steinschneider, Cat. libr. hebr. in bibl. Bodl. 2674

(47) עליו עיין במבוא ללקח טוב לטוביה בן אליעזר, מהדורת שלמה בובער, הוצאת אלמנה ואחים ראם, וילנא תרמ״ד-1884, ראה גם
S. Krauss, Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte, 1914, p. 132

(48) Treskavac, Prilep

(49) St. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država Srednjega veka, Beograd 1912, p. 494, 668, 700
Solovjev—Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, p. 200—207

(50) מן ההיסטוריונים הראשונים ראה בתולדות הסרבים מאת ק. יירצ׳ק (K. Jireček), ומבין חוקרי המס היהודי בביזנטיון עיין אצל A. Andréadés וכן F. Doelger ובייחוד אצל J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire, 641—1204, Athens 1939, 11—17.

לכובשים הסֶרבים, והם המשיכו בה כמעט בלי שינוי. על סוגיה זו כתב ס. צ׳ירקוביץ׳[51] מחקר מאלף. הוא קבע שאין מתקופה זו הוכחות לקיומם של יישובים יהודיים גדולים בסֶרביה. אף הוא הגיע למסקנה כי המסים שהוטלו על היהודים במלכות סֶרביה הם שרידי חוקת ביזנטיון שהיו שרירים וקיימים גם תחת השלטון החדש.

ה. היישובים בחופי האדריאה

ספליט

להשלמת תמונתה של הגולה בדרום הסלבי בימי הביניים יצוינו כאן עוד מספר ערי נמל בחופי דלמטיה. בספליט (ספלטו באיטלקית), שהתחרתה תקופה ארוכה בשכנתה הדרומית דוּבּרוֹבניק, נמצאה תעודה מעניינת משנת 1397. זוהי רשימת רכוש הסוקרת את המקרקעין של הארכיהגמון במקום. ברשימה זו נכלל בניין ששימש כבית כנסת יהודי, אך לא נודע דבר על היהודים שהתפללו בו. ההיסטוריון נוֹבּק[52] נשיא האקדמיה היוגוסלבית למדע ולאמנות בזגרב, אומר בחיבורו על יהודי ספליט כי במקום שם עמד בית כנסת זה הוקם בתקופה מאוחרת יותר מִנזר על שם קלרה הקדושה. אין להניח כי בשלהי ימי הביניים שרדו בעיר צאצאי פליטים יהודים מסוֹלין (סלונה) שמצאו במאה השביעית מקלט בארמונו לשעבר של קיסר דיוֹקלטיאנוס. קרוב לוודאי שהיהודים שהתפללו במאה הי״ד בבית הכנסת של הארכיהגמון היו יהודים ונציאניים או ממוצא ונציאני. הרי היו תקופות שספליט עמדה תחת חסות ונציה, ואף סופחה לזמן רב לרפובליקה היהירה שעל חופו המערבי של הים האדריאטי. ותיקים אלה, לרבות פליטי אשכנז, נקראו אשכנזים (״Tedeschi״). היהודים שבאו משטחי ביזנטיון נודעו כ״יהודי המזרח״ (״Ebrei Levantini״), ואילו מגורשי ספרד ופורטוגל נקראו ״יהודי מערב״ (״Ebrei Ponentini״).

על הר מרייאן שליד ספליט קיים עד היום בית עלמין יהודי עתיק. נשתמרו בו מצבות קברים משנת 1573, אך עדיין לא פוענחו כדבעי כתובותיהן העבריות. גורמי הזמן שיבשו אותן. מכל מקום הן מעידות כי בחופו המזרחי של הים האדריאטי חיו פזורי ישראל לא רק בדוּבּרוֹבניק, אלף שנה ויותר לאחר שקיעת קיסרות רומי המערבית.

אף אם לא הגיעה לידינו עדות נאמנה על הווי יהודֵי ספליט מן השנים שבהן סותתו המצבות על המרייאן, בכל זאת מזדקרת מתוך תקופה מעורפלת זו דמותו של דניאל רודריגז, שעליו עיין גם בעמוד 107. איש דגוּל זה היה אחד הצאצאים של אנוסי פורטוגל. כסוחר תורכי תיווך בין התורכים והוונציאנים, שהה זמן מה במוסטר שבהרצגובינה, היה פעיל בנמל הארעי שבשפך נֶרֶטְבָה (Neretva) לים האדריאטי ואף עמד בראש ״המושבה״ היהודית שפעלה שם בסחר המעבר. לאחר ששלטונות דוּבּרוֹבניק דחו את הצעתו להרחיב ולשכלל את נמלה עבר לספליט ונתמנה שם ל״קונסול העברים״, כלומר לראש הקהילה.

את עולמו קנה רודריגז כמתכנן ובונה הנמל העמוק בספליט.[53] עוד בשנת 1566 הגיש

(51) Sima Ćirković, Jevrejski danak u vizantinskim oblastima, Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. XLIX — Institut d'Etudes Byzantines N°. 4, Beograd 1956.

(52) Dr. Grgo Novak, Židovi u Splitu, Split 1920, p. 4

(53) פרטים מעניינים על הקמת הנמל בספליט פרסמה לוצי מבורך־פטרוֹביץ׳, על פי כתב ידו של ויקטור מורפורגו, ביברייסקי אלמנך, בלגרד 1954, עמ׳ 77—81

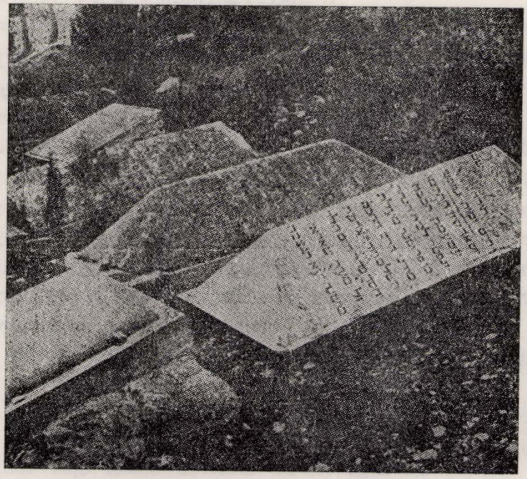
לוונציה תכנית לארגן את סחר המעבר בידי היהודים דרך נמל חדש בספליט. תכניתו נדחתה תחילה ומלחמתו על מפעלו היתה קשה וממושכת. בעת ובעונה אחת נתקל בהתנגדות נמרצת גם מצד האצולה המקומית וגם מצד שלטונות ונציה. עוד מעט והיה נכשל בגלל חתירותיהם של גורמי חוץ, ובהם בעיקר דוּבּרוֹבניק ותורכיה. חרף כל הקשיים האלה לא הרפה מתכניותיו ואמנם התגבר על התקלות וניצח. בשנת 1592 נשלמה מלאכתו. נמל ספליט הגדול קם והיה לעובדה. הוא הצטיין במחסנים מרווחים שבהם הותקנו גם סידורים נאותים לבית ההסגר מפני מחלות מדבקות, לַזָרֶט בלעז.

באותה שנה נוסד בספליט הבנק הראשון. בעליו היו יהודים. לבעלות זו משמעות מיוחדת. שלא כמו בדוּבּרוֹבניק, שם לא שלטו היהודים מעולם בשוק הכספים, משום שאדוני העיר היו אמידים למדי ויכלו לממן את עיסקות האשראי המסועפות באמצעיהם שלהם, השתוקקה ספליט להון זר. פרנסי העיר העדיפו הון יהודי על פני הון איטלקי או גרמני שכבשו להם בתקופה ההיא שווקים נרחבים באירופה.

אין ספק כי הפחד מפני הריבית הקצוצה של הנושכים הנוצריים הקל על קליטת יהודים בערים קתוליות. הבנק היהודי בספליט הוקם בלי קשיים, אך בהסכם מיוחד הוגבל שיעור הריבית שלו עד ל־15 אחוזים.

קורות הקיבוץ היהודי בספליט נסתיימו למעשה לפני התקופה שבה גובשה הגולה ביוגוסלביה. מבחינה זו אחיד גורלן של הקהילות היהודיות בספליט ובדוּבּרוֹבניק. הן אמנם ממשיכות להתקיים עד היום, אך תקופת זוהרן חלפה מזמן.

בלי היסוסים וייסורי מצפון ניצלה ונציה את נכבדי היהודים בספליט לצורכי הריגול

ספליט — מצבות מרייאן למן המאה הט״ז

שלה. היא סמכה על כושרם לבצע שליחויות עדינות הנקראות דיפלומטיה. שליחים אלה נסתייעו בקשריהם המשפחתיים המרובים בארצות הכיבוש התורכי. בשירות חשאי זה עמד גם יורשו של רודריגז המהולל, יוסף פנסו, אף הוא "קונסול יהודי" בספליט. הוא פעל בתורכיה בשליחות ונציאנית רשמית בשנים 1630־1631. אחד מיורשיו בקהילת ספליט, שמואל לימה, מילא אחריו תפקיד מסוכן זה בשנת 1667 כאשר השתוללה עדיין מלחמת קנדיה (כרתים) בין תורכיה וונציה.

בשנת 1667 החמירו השליטים הוונציאניים את חוקתם היהודית בכל שטחי כיבושיהם ואסרו על היהודים לרכוש מקרקעין ולהחזיק בהם. רצה הגורל שבאותה שנה ממש יוכיחו יהודי ספליט שוב את אומץ לבם בהגנה על עיר מולדתם שהיתה עדיין כפופה לשלטון הוונציאני. אותה שנה הגיעו התורכים עד לחומותיה. על היהודים הוטל להגן על עמדה מבוצרת מאחורי מִנזר אַרניר הקדוש שבצפון מערב לארמון דיוקלטיאנוס. אמנם הם הצליחו ברוב מסירותם להדוף את הגדודים התורכיים שהסתערו גלים גלים על העיר הנצורה. בזכות נצחון זה כונתה אז מצודת אַרניר (הידועה בשם זה עד היום) — "מוצב היהודים" (Posto d'Ebrei) ואחר כך "שער היהודים" (Porta degli Ebrei).

למרות ההגבלות החוקיות נשאר מצבם הכלכלי של יהודי ספליט איתן. הם למדו לעקוף את החוק ששלל מהם את האפשרות לרכוש נכסים ולסחור בצורכי מזון. לשם כך נכנסו לשותפות עם בני האצולה בעיר. אותה שעה כבר נחלש מעמדם החומרי של האצילים. שכבה חברתית מיוחסת זו נאחזה בהזדמנות כדי להתאושש על־ידי שותפות עם היהודים. באופן זה המשיכו היהודים בעסקיהם כרגיל ויכלו לקבל נכסי דלא ניידי לבטחון הלוואות שנתנו, כאילו לא פורסמו התקנות האנטי־יהודיות.

אולם לא כל יהודי ספליט היו סוחרים ובנקאים מצליחים. רבים היו "עמך", בעלי מלאכה ובעיקר חייטים. היחסים ביניהם ובין חבריהם למקצוע הנוצרים לא היו טובים. המשבר פרץ בשנת 1734 כאשר ניסו החייטים הלא־יהודים לנשל את עמיתיהם היהודים מפרנסתם. הם הקימו אגודה מקצועית נוצרית, צֶדֶק בלעזו, בה לא היתה, כמובן, דריסת רגל לחייטים היהודים. האגודה דרשה מהשלטונות זכות בלעדית לעבודות מחט בשביל חבריה. אמנם היא לא נענתה ומזימתה לא הצליחה הפעם. אולם ארבע שנים לאחר נסיון נפל זה, בשנת 1738, פרסמה ונציה את החוק על זכויות היהודים וחובותיהם. כוחו היה יפה בכל תחומי המדינה, כלומר גם בשטחי הכיבוש בדלמטיה. חוק זה נתן ליהודים, בתקנה 34, חופש מלא לעסוק במסחר ובספנות. לעומת זאת אסר עליהם, בתקנה 42, להתפרנס ממלאכת יד כלשהי. מובן שנשארו בתוקף כל ההגבלות משנת 1516, כתוצאה מהקמת הגטו בוונציה. כן חייב חוק זה את היהודים לענוד אותות יהודיים מיוחדים, כגון כובע יהודי, להסתגר בגטו, לוותר על עוזרות בית נוצריות, ועוד.[54]

למדיניות זו היתה השפעה שלילית על קהילת ספליט. יהודים התחילו עוזבים את העיר. בשנת 1749 נרשמו בה רק 48 משפחות יהודיות. יציאת היהודים לא הקלה על משק ונציה בשטחי כיבושה. ההיפך הוא הנכון. בשנת 1797 פסק קיומה של הרפובליקה העתיקה של מרקוס הקדוש לאחר ששלטה מאות בשנים בנתיבי האדריאה והים התיכון. אך כבר לפני כן,

(54) תקנות לביצוע חוק זה פורסמו באחרונה בשנים 1787—1789 ע"י נציב ונציה בדלמטיה, הפרובידור אנג'לו ממו (Angelo Memmo)

בשנת 1780, פקד אותה משבר כלכלי שממנו לא התאוששה, לא היא ולא העמים בשטחי כיבושה.

רק מתקופה זו של נסיגה כלכלית והתמוטטות מדינית ישנם סימנים המעידים על יצירה רוחנית בקרב יהודי ספליט. לקראת סיום השלטון הוונציאני חי בספליט בשנים 1746—1764 דוד פרדו, שעליו עיין בעמוד 188. לאחר שנים מספר התפרסם בסרייבו ובירושלים כפרשן התוספתא והתלמוד וכפוסק בשאלות הלכתיות. בקהילת ספליט פעל תחילה כמורה ואחר כך כרב. שם חיבר את יצירותיו: "שושנים לדוד", פירושים למשניות שהודפסו בשנת 1752 בוונציה, ו"משכיל לדוד", פירוש לפירושי תנ"ך של רש"י שנדפס אף הוא בוונציה, בשנת 1760.

בשנת 1796 שרדו בספליט 173 יהודים בלבד, ורק אלה שזכו להישאר בה עד 1807, כאשר כבשוה צבאות נפוליאון, הסירו מעליהם את כבלי השִׁעבּוּד הממושך ופרצו את שערי הגטו.

שיבניק

היה גם ניסיון להקים יישוב יהודי בנמל דלמטי אחר, שיבניק.[55] עד המאה הי"ב היתה זו עיירה נידחת. אז נתגלו בסביבתה מכרות מלח מטיב מעולה והעיר התחילה להתפתח. בשנת 1412 קיבלה שיבניק מרצונה הטוב את שלטון ונציה. בינתיים נפסק פיתוח המקום. גרמו לכך תקריות הגבול עם השכנים התורכים וכן סכנות המלחמה שאיימו על כל האיזור.

כדי להקל על מצוקת האשראי החליטה מועצת העיר בשנת 1432 להזמין יהודים בעלי הון מוונציה. הם נתבקשו להקים בנק שיעזור להבריא את כלכלתה של העיר שעמדה לכרוע תחת עול הריבית הקצוצה של הנושכים המקומיים. בחוזה המוצע, קונדוטה בלעז, הובטחה לבעלי ההון היהודים ריבית בשיעור עד 10 אחוזים על עיסקותיהם הבנקאיות.

הנסיון לא עלה יפה. לא נמצאו משקיעים יהודים שיבנו את ביתם בסביבה זרה, בה לא נראתה להם כל אפשרות להקים קהילה מסודרת. ועוד, היהודים לא נמשכו אחרי העסק המוצע. הסיכון היה גדול למדי ורווח בשיעור של 10 אחוזים על השקעותיהם במזומנים — אמנם פטור מהיטלים עירוניים — לא נראה בזמנים ההם כדאי. הרי רווחיהם הרגילים בשוק הכספים של ונציה היו בטוחים בשיעור גבוה לאין ערוך.

חלפו מאה שנה ויותר מהחלטת מועצת העיר שיבניק, אך היהודים לא הגיעו. רק בשנת 1569 חל שינוי קל. באו שני יהודים מוונציה, האחים רפאל וגרשון זין. הם השקיעו שלושת אלפים זהובים למתן אשראי במקום, בתנאי שיוכלו לחשב ריבית בשיעור עד 20 אחוזים. כזרים, שלא מאזרחי העיר, היו רשאים לדרוש אף ריבית גבוהה יותר. הובטחה להם אספקת בשר כשר וניתנה רשות להעסיק עוזרות נוצריות ולהשיג מגרש שישמש להם בית עלמין נפרד. יחד עם זה חייבו אותם השלטונות לחבוש כובע צהוב או לענוד אות יהודי אחר.

שנה לאחר בוא היהודים הראשונים האלה לשיבניק הכריזה "הליגה הקדושה" את מלחמתה השניה נגד תורכיה. פעולות האיבה נמשכו יותר משלוש שנים (1570—1573).

(55) Dr. Jelka Perić, Židovi u Šibeniku, Omanut I, p. 11—12 Zagreb 1937. Don Krsto Stošić, O Jevrejima u Šibeniku, Jevrejski Almanah, 1961—1962

בניגוד לשִגשוג מסחרה והצלחות ספנותה של דוּבּרוֹבניק בשנות המלחמה, שעליהם ראה בעמוד 105 ואילך, נפגעה כלכלתה של שִיבּניק קשות.

גרשון זיז המשיך שנים רבות בעסקיו. בשנת 1586 הוארך תוקף הקוֹנדוֹטה שלו. אדוני העיר הצביעו בגאווה על ריבית הבנקאים היהודים שלהם: שיעורה נשאר נמוך מזה של הנושכים המקומיים. גרשון זיז נאסר ב־1590 כאשר סירב לתת נדוניה לבתו, כנראה, משום שנישאה לנוצרי.

היהודים לא השתרשו מעולם בשִיבּניק. בין השנים 1600 ל־1622 לא היתה בעיר נפש יהודית חיה. רק בשנת 1622 נחתם חוזה עם שני בנקאים או חלפנים מוונציה, שמואל־סנטום סאמאג'ה ואנג'לו פסקו, על פתיחת בית משכון בעיר. אין רישומים שפסקו אמנם שהה בשיבניק. לעומת זאת רשומה בארכיון העיר הודעת עמנואל, בנו של סנטום סאמאג'ה, מיום 13.8.1622, שהוא עומד לצאת לספליט, לתפילות לימים הנוראים. החוזה בוטל כבר בשנת 1624, לפי דרישת השלטונות המרכזיים בוונציה. נציג משפחת סאמאג'ה נאלץ לעזוב את העיר.

כך נפסקה פעולת בית המשכון היהודי, אך יהודים הוסיפו לבוא לעיר ולסחור בה גם אחר כך. זמן רב ביותר נשארה בשיבניק משפחת פרנקו, שאחד מבניה מת בעיר ממגיפת דבר ב־1649. גם במאה הי"ח נזכרים יהודים בעיר.

איסטריה

בצפון האדריאה מפריד חצי־אי איסטריה (איסטריה) בין מפרץ ונציה ומפרץ קֶבַרְנֶר. בימי הביניים הגיעו לחבל ארץ זה יהודים שמספרם, כנראה, מעולם לא עלה על מאות ספורות. רובם היו יוצאי ונציה הסמוכה, אך היו ביניהם גם יוצאי גרמניה. הם השתקעו בקוֹפֶר, באיזוֹלָה ובפִּירַן (שלושת המקומות האלה שייכים היום לסלובניה), וברוֹבינ', בפוּלה ובקֶרְק[56] השייכים לקרואַטיה, שתיהן רפובליקות ביוגוסלביה.

כמו ביתר איזורי הסביבה הצטייר היהודי גם בעיני האיסטריאנים כבעל כסף זול המלווה אותו בריבית נמוכה. הבנק היהודי הראשון נפתח בשנת 1380 בקוֹפֶר. לאחר 1516 נקרא רחוב הבנקאים היהודים גטו, ושמו לא נשתנה אף לאחר עזיבת היהודים. הבנק היהודי החשוב באיסטרה הוקם בפירן, בסימטת הגטו העומדת על תִלה עד היום (עיין בתצלום בעמ' 68), אם כי אף נפש יהודית חיה אינה בנמצא בכל המרחב. ברוֹבינ' נקרא השער לגטו "מבוא המזוקנים". בתקופת הכיבוש הוונציאני הוסדרו חובות היהודים וזכויותיהם בתקנות מיוחדות שנקראו כאן capitoli, דוגמת הקוֹנדוֹטה בדלמטיה הוונציאנית.

במאה הי"ז קמו ליהודים מתחרים מסוכנים בבתי משכון נוצריים monte di pietà שמילאו בהצלחה את מקומם של הבנקאים היהודים. רוב היהודים נאלצו לעקור לטריאֶסט ולאיטליה. בשלהי המאה הי"ט ישבו באיסטרה כמאתיים יהודים בלבד, מחציתם בפוּלה.

ליהודי יוגוֹסלביה עניין מיוחד ביישוב היהודי באי קֶרְק. מבחינה גיאוגרפית היה

(56) Kvarner, Koper, Izola, Piran, Rovinj, Pula, Krk
מקומות אלה נקראים באיטלקית:
Quarnero, Capo d'Istria, Isola, Pirano, Rovigno, Pola, Veglia
ראה גם ערך Vittore Castiglone, **פרי עטו של** The Jewish Encyclopedia VI, p. 680, Istria

פירן (איסטרה) — כיכר הגטו (באדיבותו של מר ז. עפרון, עין־חרוד)

יישוב זה במפרץ קברנר מיועד לגשר בין יהודי דלמטיה ובין יהודי קרואַטיה, סלובניה וונציה. ואף אם על כך לא נתגלה עד כה דבר בארכיונים, הרי כאן אתגר חשוב למחקר.

חוזה זדר (1398)

בימי הביניים נמצאו יהודים עוד בכמה מקומות בחופיו הצפוניים־מזרחיים של הים האדריאטי ובאיים. ה. גלב[57] כותב כי יהודים חיו באיי דלמטיה השונים (הוור, קורצ׳ולה ואוֹרבּיץ),[58] אף נחשפו שם מצבות קברים, אולם על גורלם לא נודע דבר. מוּפרוֹת יותר תולדות הקהילות בערים זדר (זרה), דוּבּרוֹבניק (רגוזה) ורייקה (פיומה).

בארכיון זדר גנוז מִסמך חשוב משנת 1398. זהו חוזה בין הממונה על העיר זדר מטעם המלך ההונגרי־קרואַטי סיגיסמונד ובין היהודים. בהסכם זה נתן מלך הונגריה וקרואַטיה ערבות שיכבד את זכויות היהודים ואת רכושם. החוזה אף מוציא את היהודים מתחום שיפוטה של הכנסיה. תוקפו פג עם כיבוש העיר בידי הרפובליקה הוונציאנית.

לא נודע אם תחת שלטון ונציה חיו יהודים בזדר. ו. מוֹרפוּרגוֹ אומר[59] כי בתקופה זו נאסרה ישיבתם בעיר. אך אם בכל זאת מצאו היהודים עניין לחיות בה, היה עליהם להצהיר לפני עדים כי התנצרו. דוגמה לכך מצויה בתעודה השמורה בגנזך המדינה בזדר. זה חוזה משנת 1480 בין רופא־מנתח לתלמידו, שניהם אנוסים יהודים מספרד.

רייקה (פיומה)

עוד מעיר ה. גלב בסקירתו כי ברייקה (פיומה) נמצא מִסמך משנת 1452 המוכיח את הימצאות היהודים בעיר זו. פ. גרינוולד[60] פִּרסם פרטים על מוֹשל פיום (משה מפיוֹמה) שחי ברייקה (כך היא נקראה באחת התעודות הלטיניות הקשורות במוֹשל זה) בתחילת המאה הט״ז, ברח ממנה בימי מלחמה עם ונציה לסֶנ׳, חזר לרייקה, אך עבר אחר כך לאייזנשטט שבבורגנלנד ומשם אולי לפרובינציה הבסבורגית אחרת. המצבה הקדומה ביותר שנחשפה בבית העלמין היהודי ברייקה היא משנת 1746.

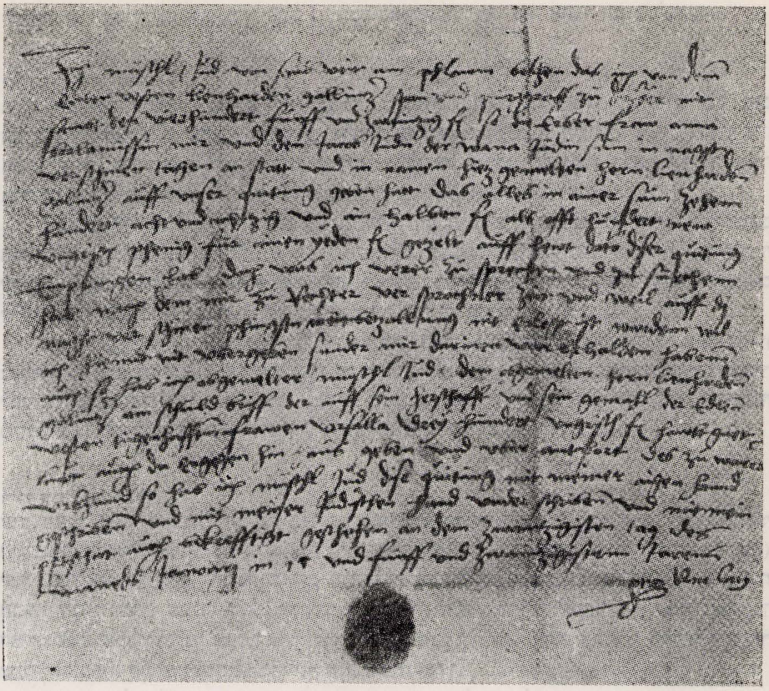
מהאמור למעלה מסתבר כי אף בימי הביניים לא חדלו היהודים מנסיונות חוזרים להיאחז בדלמטיה. גולה זו לא התעצמה ולא קמו בה מרכזי רוח, אך היא הצליחה לגוון ולהעשיר את התפוצות בכללותן, ותולדות היישוב היהודי הקטן בדוּבּרוֹבניק, עליו ידובר להלן, יוכיחו.

(57) הינקו גלב, סקירה היסטורית על חיי היהודים בקרואטיה, זגרב 1952, (כתב יד בקרואטית, עמ׳ 4—6).

(58) Hvar, Korčula, Orebić

(59) Jevrejski Narodni Kalendar, Beograd-Zagreb, 5698, p. 57

(60) Fűlőp Grűnwald, Mušl Fijum, Jevrejin sa Rijeke, Jevrejski Almanah 1959—1960, Beograd

קבלה חתומה בידי מושל (משה) פיום, יהודי מרייקה

היהודי מושל שחי ברייקה בתחילת המאה הט״ז ונמלט ממנה לסָנְט בגלל מאורעות המלחמה של ״הליגה מקמברייי״ נגד ונציה, הסתבך בצרות כאשר חזר לרייקה לאחר כריתת השלום. הוא ראה עצמו נתין הקיסר האוסטרי־גרמני, שירש את רייקה ב־1471, אך הבאן הקרואטי החרים את רכושו בסָנְט, משום שראה בו נתין קרואטי. התנהל משפט ב־1514, שתוצאותיו לא נודעו.

מן הקבלה ניכר כי מושל זה ראה עצמו כאיש רייקה גם כעבור עשר שנים כאשר חי באייזנשטאט. הקבלה כתובה ביום 20.1.1525, בגרמנית; היא מתחילה במלים: ״אני, מושל יהודי מסַנקט פייט שעל רייקה, מאשר״... (Ich Muschl Iud von Sand Veit am Phlaun bekhen...) ובסופה באה החתימה בעברית: נְאֻם מושל פיום.

חלק שלישי:
פנינת האדריאה

א. דוברובניק ויהודיה

ערש התחיה של עמי יוגוסלביה

החוף הדלמטי ידוע כאדמת טרשים, אולם בפינה הדרומית והדרומית־מזרחית שלו משתרעת, למרגלות צוק סלע זקוף, רצועת קרקע צרה אך פוריה, כעין לשון יבשתית שחדרה עמוקות לתוך הים. זוהי "פנינת האדריאה" הבולטת ביותר על רקע הסביבה הצחיחה.

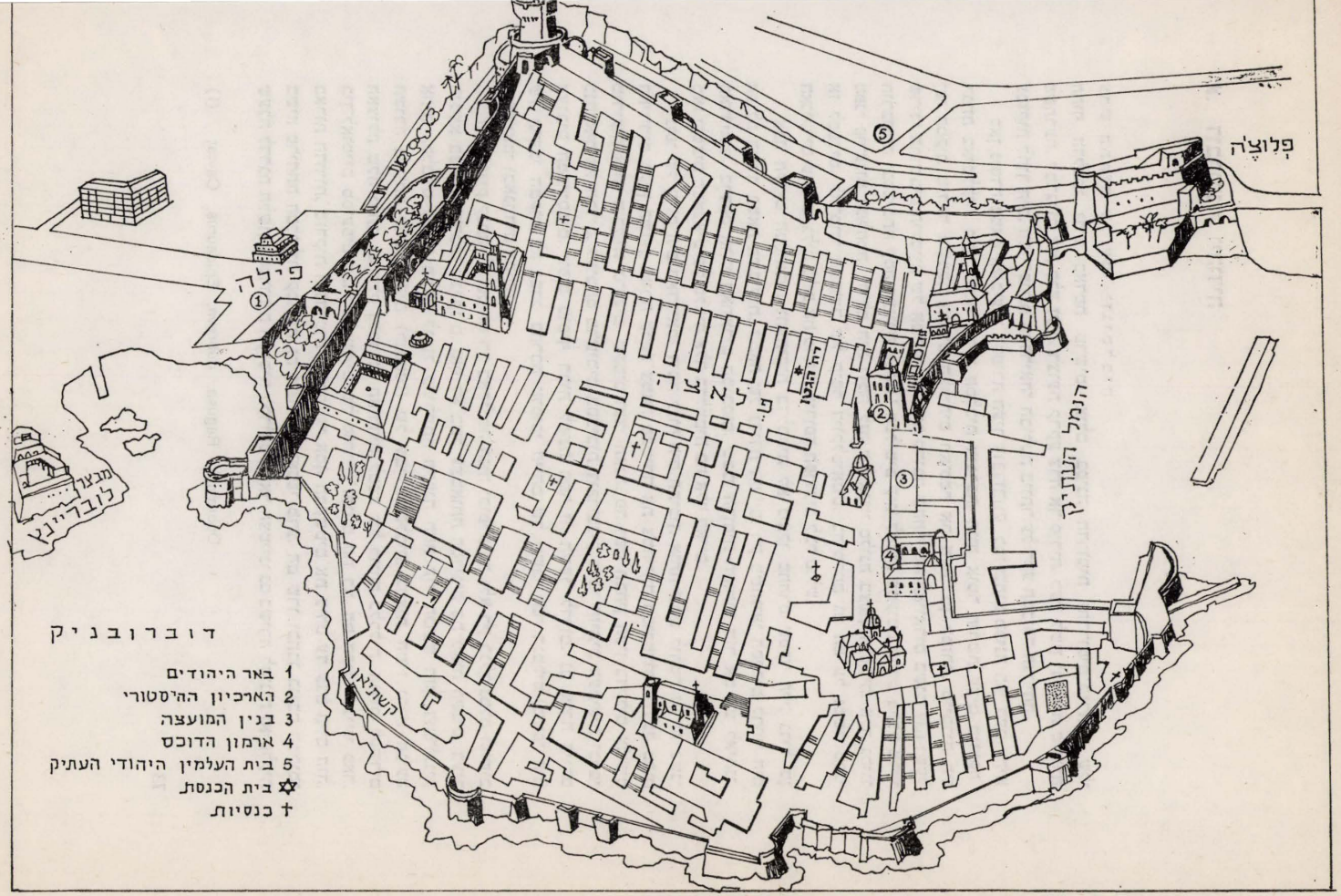
כאן נוסדה במאה השביעית לספירה העיר דוּבְרוֹבְנִיק, כפי שהיא מכונה בפי העם, והיא רגוּזה באיטלקית. מקור שמה המלה הסלבית דוּבְּרבה, הווה אומר חורשת עצים מוריקה. יפי המקום מזדקר משְׁממת ההרים הצחיחים האופפת את העיר מן המזרח. מייסדיה היו שרידי התושבים הרומיים של אֶפִּידאורוס, עיר קרובה שהחריבוה האווארים בשנת 639 ושעל חורבותיה ובסביבתה קמה העיירה צַבְּטַט.[1] הפליטים קיוו למצוא במקומם החדש מְקלט ארעי מפני פורענות המלחמה. גורלם היה דומה לזה של אנשי סלוֹנה בצפון דלמטיה. אלה נסוגו אז לספליט, לארמונו המבוצר של קיסר דיוקלטיאנוס, בהימלטם גם הם על נפשם מפני האווארים שהציפו גלים גלים את מרחבי אירופה הפרוצים לכל פולש.

אכן, הערים המפוארות והעתיקות בדלמטיה לא ניצלו מההרס שפקד חלק גדול מן העולם הנאור במאה השביעית, המאה של נדידת העמים. רק משהגיעו הסלבים לחופי הים האדריאטי, בְּרֶדפם אחרי האווארים המובסים, שככו הרוחות והאיזור חזר אט אט לאיתנו. מאז יושבים הצאצאים של סלבים אלה בדלמטיה בת אלף האיים.

נופו של דרום הים האדריאטי דומה לנוף הים התיכון. אותה שמש לוהטת זורחת בשני האיזורים בקיץ השחוּן ואותה קרקע צמאה מצמיחה את צמחייתה הסוּבְּטרוֹפית. בכל מקום מוריקות אותן חורשות ברושים, שקמים ועצי תאנה. פה ושם תבחין העין בדקלים צנועים כנחבאים אל הכלים. לעומתם מרשימים בסביבות דוּבְּרוֹבְנִיק כרמי הזיתים העתיקים וכרמי הענבים המפורסמים. יופְיָם מוסיף רבות לפינת חמד זו, השער לדרום. גם אורח חייהם של תושבי המקום לא נבדל בהרבה מדפוסי חייהם של יושבי יתר הנמלים בחופי הים האדריאטי ובאגן הים התיכון.

דוּבְּרוֹבְנִיק קנתה לה שם לא רק באקלימה הנוח וביפי נופה ולא רק בגלל נמלה החשוב הנמצא בצומת הדרכים לבלקנים, ואף לא בשל עצמאותה המדינית בת מאות השנים, בעוד אחיה הסלביים נאנחו מעבר לגבול קהילייתה הקטנה תחת עול הכובש הזר. דוּבְּרוֹבְנִיק חשובה בהיותה ערש התחיה (רנסאנס) של עמי יוגוֹסלביה. במאות הט"ז והי"ז הגיעה האצולה שלה ואתה גם חלק נכבד מן האזרחים למצב של רווחה כלכלית. הודות לקשרים בין־לאומיים מסועפים צברו הצאצאים של סוחרים זריזים הון רב. הם הקימו בנייני פאר, בארות הדורות, מזרקות ואנדרטות מעשה ידי אמן, המקשטים את עירם עד עצם היום הזה. בשיא פריחתה הכלכלית קמו לה גם משוררים ואנשי מדע. הם שרו וכתבו בניבם המקומי שעלה לדרגת הלשון הספרותית הקלסית לקרוֹאַטים, אך הצטיינו גם בשירה לטינית ואיטלקית

(1) Dubrovnik, Ragusa, dubrava, Epidaurus, Cavtat

דוברובניק
1 באר היהודים
2 הארכיון ההיסטורי
3 בנין המועצה
4 ארמון הדוכס
5 בית העלמין היהודי העתיק
✡ בית הכנסת
† כנסיות
פלאצה
הנמל העתיק
פילה
מבצר לובריינץ
פלוצה
השתאון

בנוסח זמנם. ואם גם בתחיה זו ניכרות היטב השפעות הרנסאנס האיטלקי, ובמיוחד השראת האסכולה מוונציה, שכנתה הגדולה של דוּבְרוֹבְניק בצפון האדריאה, הרי אין עובדה זו גורעת מחשיבותה לעמי יוגוסלביה המשועבדים. דוּבְרוֹבְניק המשגשגת היתה להם לקרן אור, אליה נשאו עיניהם בציפיה לשחרורם הלאומי והמדיני.

ארכיוני דוברובניק

והנה, למקום זה נקלעו חלוצי פזורות ישראל לכל המאוחר במאה הי"ד. ממאה זו נשמרו תעודות על הימצאם בעיר. ואף על פי שהם והבאים אחריהם מעולם לא הקימו כאן קהילה גדולה, ישנם בה נכסים יהודיים יקרי מציאות. סימטת הגטו שלה עומדת על תלה ובה בית הכנסת העתיק שעליו עוד ידובר להלן. כן לא נפגע עד היום בית הקברות הישן והמטופח. ואין ערוך לחשיבותם של גנזכי דוּבְרוֹבְניק העשירים. זהו היישוב היחיד ביוגוסלביה שתוכל לעקוב אחרי התפתחותו הרצופה מאות בשנים. בארכיונים אלה נמצאו גם סימני חיים מובהקים של גלות־ישראל נידחת, שההיסטוריוגרפיה הישראלית הזניחה אותה עד כה. אוצר זה, על מסמכיו היהודיים, נשמר היטב גם לאחר השואה שפקדה את יהודי יוגוסלביה בשנת 1941, ולחוקרים הבאים עוד כר נרחב להתגדר בו.

מסמכים מהימנים אלה מדגימים את יחס הרפובליקה, על אזרחיה ומוסדותיה, למיעוט היהודי בתקופה הארוכה שישבו בכפיפה אחת. המאורעות רשומים בשפת הערכאות הרשמית, היבשה והדייקנית. המסמכים אינם פוסחים על אישומי עברייניות נגד יהודים או נוצרים, אם הובאו לדין, נשפטו ונענשו. לפעמים משתקפת מהם שִׂטנת הסביבה והסתת הכמורה נגד יהודים זרים ומקומיים כאחד. בתקופת הרפובליקה היו היהודים נסבלים בלבד. את השוויון האזרחי הביא להם רק צבא נפוליאון בשנת 1806.

במסמכים נזכרת נתינת מקלט ליהודים אומללים, פליטי ספרד בשנת 1492. לפרקים הם רומזים על יחסה החיובי של הרפובליקה ליהודים, אך הם מצביעים גם על חוקה עוינת שהופעלה לעתים נגד היהודים בלחץ הכנסיה. יתר על כן, גם כאן היו עלילות דם, עינויים של קרבנות חפים מפשע, ולא אחת גורשו כל היהודים. חיבוריהם המצוינים של היסטוריוני דוּבְרוֹבְניק הרבים — ובמיוחד של הדגולים שבהם, צריֶיביץ'[2] וסַדיץ'[3] — משלימים את התמונה. ולא בהיסטוריונים האלה האשמה, אם היצירה העברית מאת שלמה אוהב ואהרן הכהן לא מצאה בכתביהם את הביטוי המתאים. פרק זה טעון עדיין תיאור מפי חוקר מוסמך המצוי אצל הספרות התורנית של התקופה.

(2) Serafin Crijević-Cerva היה נזיר המסדר הדומיניקני. לדברי טדיץ', הצטיין בעמדתו הבלתי תלויה, באופקיו הנרחבים ובידיעותיו המעמיקות. שתי עבודותיו המעניינות כאן הן: קורות חייו של אהרן הכהן שהופיעה ב: Bibliotheca Ragusina, Tom I (Dubrovnik, 1740) והשניה שנשארה בכתב יד השמור במנזר הדומיניקנים בדוברובניק: Prolegomena in Sacram Metropolim Ragusinam — 1744

(3) Dr. Jorjo Tadić, מחסידי אומות העולם, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת בלגרד, שנפטר באוקטובר 1969, כתב את הספר החשוב על תולדות יהודי דוברובניק, היהודים בדוברובניק עד מחצית המאה הי"ז, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937

דוברובניק בין הגושים

עצמאות דוּבְּרוֹבניק היתה תלויה ביחסי המעצמות השולטות באיזור ובמידת הזדקקותן לנמלה, הגדול והמפותח יחסית. ואמנם ה"סקלה"[4] נחשב לפי מושגי התקופה לנמל חשוב בחלק זה של העולם.

לא אחת הוכיחו ה"גוֹספָּרי"[5] — "אדוני" העיר של וְלַחוֹ[6] הקדוש — את יכולתם המדינית, בנצלם בכשרון רב את ניגודי האינטרסים של המעצמות המתחרות והמתנצחות על השפעתן באיזור. ואף אם לפרקים היו למס לשולטים בכיפה — לביזנטיון, למלכות הנורמנים, לרפובליקה הוונציאנית ולבסוף לקיסרות העותומנית — הרי עצמאותם לא נפגמה בהרבה במרוצת הדורות. המעצמות היו מעוניינות בקיום קהיליית דוּבְּרוֹבניק הקטנה בפינה דרומית זו של החוף הדלמטי. שטחה שימש כעֵין פרוזדור חָפשי, מעבר נוח לדרכי מסחר בין איטליה לארצות הבלקן. נתיבים אלה לא שובשו במידה יתירה אף בשעות חירום שלא פסחו על האיזור הסוער שבו התנגשו האינטרסים של המזרח באינטרסים של המערב. יעידו על כך פעולות המלחמה של "הליגה מקמברי" נגד ונציה (1509) ומלחמות שתי "הליגות הקדושות" של מעצמות המערב הנוצריות נגד תורכיה, בשנים 1538—1540 ו־1570—1573, הידועות בשם מלחמות קנדיה (כרתים). על מלחמות אלו עוד ידובר להלן.

לא תפליא אפוא העובדה כי לעיר נמל זו נהרו עוד בימי הביניים זרים רבים. הם באו על פי רוב כיורדי ים, כסוחרים וכבעלי מלאכה מערי אַפוּליה, סיציליה, ונציה, אלבניה, יוון ומשאר ארצות האיזור. עם הבאים נמנו גם יהודים.

תלוצי היישוב היהודי

בשנת 1326 נרשם היהודי הראשון במסמכי הארכיון של דוּבְּרוֹבניק הסוקרים את השנים 1204—1358 כאשר עמדה הרפובליקה תחת חסות ונציה. שמו של יהודי זה אמנם לא פורש, אך ידוע כי לא היה סוחר אלא רופא. כעבור 28 שנים, ב־1354, שוב נזכר במסמכי הגנזך הדוּבְּרוֹבניקי רופא יהודי, הפעם היה זה המומר ברוך.[7] הוא נכלל ברישומי הערכאות כעד שהיה נוכח בשעה שנמסרו 500 פְּרִפֵּרים (מטבע כסף) לנזיר ניקודמוס מירושלים. תשלום זה הועבר מדי שנה בשנה, בפקודת קיסר סֶרְבִיה דוּשָׁן, לְמַנְזר הסֶרבי על שם מיכאל הקדוש בירושלים.

מוצאם של הסוחרים היהודים הראשונים, שהפרטים עליהם נמצאו במסמכי הארכיון משנת 1368, הוא מדוראצו (דוּרֶס)[8] שבאלבניה. המדובר בדוד "המגיסטר" (לא הוברה משמעות כינוי זה, אם אמנם הכוונה לרב, איש מלומד או אומן), במשה בן מתתיהו ובמשה בן שלמה. הם באו להעיד לפני הערכאות על עיסקה משולשת עם סוחר מקומי ועם פלוני מוונציה.

מְסוֹף המאה הי"ד התחילו מופיעים שמות של יהודים לעתים קרובות יותר במסמכי

(4) Skele — שם הנמל בניב המקומי
(5) Gospari
(6) Vlaho פטרון העיר
(7) Benedictus olim Judaeus
(8) Durazzo, Durrës, Drač

הארכיון בדוּבְּרוֹבניק, עד שבשלוש מאות השנים הבאות היה חלקם נכבד למדי. משפע המסמכים יודגמו כאן רק האופייניים ביותר. הנה, למשל, תוכן החוזה משנת 1399, שלפיו התחייב בעל אחוזה מדוּבְּרוֹבניק אנדריה וולָצְ'יץ' לספק שתי ספינות על ציודן לשלייית אלמוגים (קורלים) ליהודי יוסף בן אברהם, המכונה בלטינית אנגלוס; נוסף על כך הבטיח לשלם לו חודשית שלושה דוּקטים (זהובים) בעד עמלו. לעומת זאת התחייב יוסף בן אברהם לשלות שנה שלמה אלמוגים בשביל הפריץ שיקבלם נקיים ומותקנים לצורכי יצוא, "דוגמת האלמוגים שהוא מנקה ומעבד כעת". ידיעה זו על יהודים שולי אלמוגים בימי הביניים מזכירה לנו מקצוע יהודי שאבד. דוגמה זו אינה יחידה במינה, ונראה שהמקצוע היה מקובל אז על יהודי האיזור.[9]

מלבד היהודים מדוראצו וולונה באלבניה החלו באים לדוּבְּרוֹבניק מתחילת המאה הט"ו סוחרים יהודים מלצ'ה,[10] עיר איטלקית במחוז אַפּוּליה, שדוּבְּרוֹבניק קיימה אתה קשרי מסחר אמיצים מדורות. משם הגיע בשנת 1404 אהרן כהן, סוחר אלמוגים. נראה אפוא שגם סחר האלמוגים היה בחלקו בידי יהודים. כהן שהה בדוּבְּרוֹבניק ארבע שנים. אף יהודים אחרים ביקרו בעיר ביקור ארעי. מתוך כך הוטעו ההיסטוריונים וקבעו כי בשנת 1407 ניתנה ליהודים רשות להשתקע בדוּבְּרוֹבניק. לטענה זו לא נמצאו עד כה סימוכין. רק בשנת 1421 הוציא הקנצלר, רשם הלשכה הממשלתית, את התעודה המאשרת את הקמת השותפות המסחרית בין יוסף פרירה־בּוֹנֶבֶנטורה הקטלוני — "לעת עתה תושב דוּבְּרוֹבניק" — עם יצחק דוֹרֶנְטֶה, גם הוא מקטלוניה. על סמך זה נחשבת 1421 כשנה הראשונה ליישוב קבע של יהודי דוּבְּרוֹבניק.

בתעודה זו מעניין עוד פרט חשוב. זהו הרמז הראשון על הימצאות יהודי קטלוניה בדוּבְּרוֹבניק. היו אלה יהודים ספרדים ששאפו להרחבת רשת עסקיהם, ולא רק לשם התפשטות מסחרית. הרגשת אי־בטחון אחזה ביהודי ספרד עוד בסוף המאה הי"ד. רבים חשו כי האדמה בוערת תחת רגליהם במולדתם האיבֶּרית, בה חיו הם ואבות אבותיהם יותר משבע מאות שנה. היו ביניהם אנשים מרחיקי ראות, שחזו כבר 70 שנה לפני הגירוש את השואה העתידה לבוא. הם דאגו בעוד מועד לעתידם שלהם ולעתיד צאצאיהם, ואכן העתיקו את פעילותם למקומות שם היו רצויים. לאסון האומה, לא רבים יכלו ללכת בדרכי הצלה אלה.

פליטים בדוברובניק

כלכלתה של דוּבְּרוֹבניק זכתה לתנופה גדולה עם בואם של הסוחרים הזרים לתחומיה. כל גל הגירה שלהם שימש אות שבישר משברים בין־לאומיים וסכנות מלחמה. חלקם איחרו ובאו בעצם ימי המלחמה שכבר פרצה, בנסותם להמשיך בה בעסקיהם. על פי רוב הצליחו בכך. העיר הניטרלית שגשגה מפיתוח סחר המעבר, וקופת האוצר נתמלאה מהכנסות ההיטלים.

לאחר 1492 גברה זרימת הסוחרים היהודים לעיר. בואם האיץ את ההתעוררות הכלכלית. בייחוד ניצלה ספנותה את ההזדמנות. הרפובליקה הקטנה כבר חלשה באותה תקופה

(9) עוד דוגמאות מסוג זה מביא טדיץ' בספרו הנ"ל.
(10) Lecce

על צי מסחרי חזק בים האדריאטי ובים התיכון שהתחרה בהצלחה באניות ונציה, ג׳נובה וספרד. אניותיה השתתפו בהעברת מגורשי ספרד לערי איטליה השכנות, שאותן התחילו הפליטים מציפים גלים גלים, בכוונה להמשיך בדרכם לתורכיה.

אנשי דוּבּרוֹבניק הזריזים ניצלו גֵיאות זו בעסקי הספנות, וככל שאֶפשר להם נפח אניותיהם הסיעו פליטי ספרד בהמוניהם. הם הוליכו אותם מנמלי ונציה, פֶּרַארה, אַנקוֹנה ומנמלים אחרים של דרום איטליה אל מזרח הים האדריאטי — לספליט ולדוּבּרוֹבניק. משם המשיכו הפליטים דרך שטח הכיבוש העותומני, כלומר בכבישי בוֹסנה, בולגריה או אלבניה ויוון, לקהילות הגדולות בסלוֹניקי, אַדריאַנוֹפוֹל, קושטא, איזמיר ועד לצפת וטבריה הגיעו.

הגורם התורכי

מספר ארצות שדרכן עברו הפליטים הפגינו כלפיהם איבה גלויה. בוונציה — וכן בדרום איטליה בה שלטה ספרד — קמה תסיסה נגד הזרים הבלתי קרואים. דוּבּרוֹבניק הראתה בשנים אלה יחס הוגן כלפיהם. הם היו לקוחות רצויים לספנותה. יתירה מזו, עליה היה להתחשב בתורכיה, שכנתה האדירה מהמזרח, שהיתה בתקופה זו מגן ליהודים הנרדפים. בהעריכה אל נכון את עָצמתה של תורכיה, נמנעה דוּבּרוֹבניק מלקלקל את יחסיה עִמה בגלל תושביה היהודים או בגלל יהודים עוברי אורח. יש להדגיש עובדה זו, משום שאותו זמן עמדה דוּבּרוֹבניק תחת לחצה המתמיד של הכמורה הקתולית, המודרכת ע״י האינקוויזיציה, וכן מול איומי האוכלוסים המקומיים, העוֹינים את ה״מסתננים״ הזרים שחדרו לתחום מחייתם.

ההכנסות מן היהודים

תוך כדי העברת הפליטים שנמשכה שנים הונחו היסודות לקהילה היהודית בדוּבּרוֹבניק. לנציגה מינו השלטונות ״קוֹנסוֹל״ שהיה אחראי לגביית מסים מהיהודים לטובת אוצר הרפובליקה. להתארגנות ראשונית זו סייעו הן המהגרים שהשתקעו בעיר ישיבת קבע הן הפליטים שהתעכבו בה לזמן מה. בד בבד עם גידול היישוב היהודי התערו היהודים בחיי העיר. עדיין לא הוטלו עליהם הגבלות. בזכות קשריהם עם אחיהם בחו״ל הם פיתחו את מסחרה הבין־לאומי של דוּבּרוֹבניק. בזה תרמו פליטי ספרד את חלקם להגדלת הכנסות האוצר מהמכס והבלו, דבר חשוב בעיני השליטים.

נראה שבשנים הראשונות לאחר גירוש ספרד לא היה לאנשי המקום מה להצטער על העברת היהודים באניותיהם. העסק פרח, הכניס רווחים, וההפלגות היו על פי רוב בידיהם של ספני דוּבּרוֹבניק. צודק ההיסטוריון טַדיץ׳ בהעירו בספרו (בעמ׳ 46) כי המעבר הרגיל של היהודים מנמלי הים התיכון דרך דוּבּרוֹבניק לא הניח לרושם תולדותיה של דוּבּרוֹבניק דבר הראוי לציון בארכיוניה, משום שהיה תקין ואיש לא עבר על החוק.

מקרי שוד

בכל זאת קרו פה ושם מקרים פליליים, מעשי זדון, חבלה ושוד שעליהם מעידים מסמכי הארכיון. כך נשדדו במאי 1495 עשרים ושניים פליטים יהודים ליד המקום סלאַנו, בדרכם מאוֹרטוֹנה אשר באיטליה המרכזית לדוּבּרוֹבניק. בהיוודע המעשה בעיר נעצר רב החובל

של האניה, וכמנהג הימים ההם נזרק לבור כלא וְעוּנה, אך לא ידע לגלות יותר ממה שהשלטונות כבר ידעו. הוברר ששבעה אנשי קולוֹנְיָה הסמוכה התנפלו על האניה במימיה הטריטוריאליים של דוּבְרוֹבְניק. השלטונות העניש ביד חזקה את הליסטים והחליטו לשלם 50 דוקטים (זהובים) כפיצויים לנפגעים. הפליטים לא הסתפקו בסכום זה, משום שנזקם היה גדול יותר. בהגיעם למחוז חפצם בתורכיה, פנו לשלטונות בתלונה על פגיעה גופנית וְאָבדן חפציהם בשוד ימי במימיה הטריטוריאליים של דוּבְרוֹבְניק. ואמנם הורו התורכים בשנת 1496 למוסטפה בק, מושל סנדז'ק (מחוז) הֶרצֶגוֹבינה הסמוך, למחות בדוּבְרוֹבְניק על ההתעללות בפליטים חסרי מגן. אצל שלטונות "השער העליון" בקושטא נתקבלה תקרית זו כהתגרות רצינית והם איימו לאחוז באמצעים נאותים, אם דוּבְרוֹבְניק לא תסדיר את העניין בהקדם. נראה שדוּבְרוֹבְניק נבהלה מהתפתחות בלתי צפויה זו. בישיבת ממשלתה מיום 28.9.1496 הוחלט לשחד את מיופה־כוחו של מוסטפה בק ב־150 פְּרָפְּרים כדי שישכנע את שולחיו בצדקת דוברובניק בפרשה זו. כן הוסמכו הדוכס התורן וסינט העיר להציע לנפגעים פיצויים נוספים בסך 200 דוקָטים.

ביולי 1500 נרשם שוב מעשה אלימות נגד פליטים יהודים במימי דוּבְרוֹבְניק. אנייתם היתה בדרך לנמל צַבָּטַט, השוכן מדרום לדוּבְרוֹבְניק. הפליטים התכוונו להגיע משם לְהֶרצֶגנוֹבי התורכית. אולם ליד קוֹנַבְּלי התנפלו עליהם אנשי פְּרַאסט מבוקה קוֹטוֹרסקה,[11] שדדו את חפציהם ושבו כמה נוסעות יהודיות. שלטונות דוּבְרוֹבְניק זכרו עדיין את תוצאות השוד הימי ליד סלַאנו והזדרזו להשיב את שלל הביזה לנשדדים. באוגוסט אותה שנה שיגרו שליח מיוחד לוונציה בתביעה להעניש את הליסטים מִפְּרַאסט שהשתייכה לוונציה. בינתיים מיחה גם הקאדי מֵהֶרצֶגנוֹבי לפני שלטונות דוּבְרוֹבְניק על שוד חדש זה ועל הפגיעה בכבוד הנוסעות היהודיות שלא הוחזרו מִשְּׁבָיָן.

במארס 1502 מנעה דוברובניק מאניית מלחמה ונציאנית לערוך חיפושים בנמלה. הוונציאנים התכוונו לבדוק סירת פליטים שעגנה בנמל. טענתם היתה שהם מצווים לעקל סחורות של יהודים, שיצוּאָן לארצות המזרח נאסר בחרם הכנסיה. את התנגדותה למעשה שרירותי זה הפגינה דוברובניק בהכריזה מצב הכן במבצרי נמלה. כוונתה היתה לגרש את גֵיסות ונציה, אם אמנם יעזו לפגוע בסירת הפליטים.

זמן קצר אחרי תקרית זו, באפריל אותה שנה, אירע שוד ימי רציני, הפעם באניה ספרדית. בדרך מַאפוליה לוַלוֹנה התנפלו עובדי האניה על נוסעיה היהודים, הטביעו כעשרים מהם ושדדו את חפצי קרבנותיהם. לפי גירסה אחרת לא היו קרבנות בנפש. מכל מקום, הביזה נמכרה בדוּבְרוֹבְניק, אך בארכיוניה לא נרשם אֵם השודדים, נתיני ספרד שדוּבְרוֹבְניק לא יכלה להעמידם לדין, באו על עונשם.

בתקופה זו המתה העיר זרים רבים שבאו מערי הבלקנים ומאיטליה. בנמל חָפשי זה, הניטרלי, ביקרו הרבה מלחים, פועלים וסוחרים זרים. ביניהם היה ניכר חלקם של היהודים, מרביתם פליטי ספרד. הם מצאו פרנסתם כבעלי מלאכה זעירים, כפועלי נמל פשוטים, כסוחרים ובייחוד כסוחרי בהמות שהעבירו בקר מהבלקנים לשוקי מערב אירופה.

(11) Slano, Ortone, Koločep, Cavtat, Konavli, Perast, Boka Kotorska

לפתע פקד את היישוב היהודי בדוּברוֹבניק זעזוע מחריד. הוטחה כלפיו עלילת דם נוסח ימי הביניים החשוכים. והנה תמציתו של מאורע זה כפי שהוא משתקף במסמכי הארכיונים:

בליל 6 באוגוסט 1502 נרצחה אשה זקנה בפרבר פְּלוֹצָ׳ה [12] שבדוּברוֹבניק. בחייה נהגה להסתגר בביתה, שם היתה גרה עִם נכדה בלבד. כחשודים ברצח נעצרו למחרת היום עשרה יהודים. הנכד אמנם לא ידע לספר הרבה, אך נמצאו עדים, וביניהם איכרים מהסביבה, שזיהו את הנאשמים וסיפרו שראו אותם בליל הרצח בסביבת ביתה של הזקנה. נגבו עדויות גם מהנאשמים, אבל לא נמצא דבר שהיה יכול לשמש יסוד להרשעתם. רק בעינויים השיגו החוקרים את מבוקשם, הודאות של היהודים מאיר ומעבידו שלמה. הם הודו שאמנם השתתפו ברצח הזקנה מטעמים דתיים. על סמך הודאות אלו נאשמו עשרה יהודים, עובדי הנמל, ברצח הזקנה. טענו נגדם שלצורכי דתם עקרו את לב הזקנה מגופתה ונטלו את דמה. עדות דמיונית זו, שנסחטה תחת עינויים מפי הנאשם שלמה, הביאה למעצר יהודים אחרים, ביניהם עמנואל, יצחק והרופא משה. אמנם לא כולם הודו, אך הספיקה הודאת מעוּנה אחד כדי לקבוע את גורל כל הנאשמים.

פרוֹטוֹקוֹל הסינט מחקירה זו נפסק בעמ׳ 31 בדברי עדותו של הנאשם עמנואל והודאתו תחת עינויים. כאן ניכר ששלושה דפים של ספר הפרוֹטוֹקוֹלים נתלשו במכשיר חד. יש להניח שבעמודים אלה נרשם דבר שלא נעם למישהו. מתקבל על הדעת שרק שלטונות דוּברוֹבניק יכלו להשמיד חלקים מהפרוֹטוֹקוֹל, משום שרק להם היתה גישה חָפשית אֵלָיו. גם פסק הדין לא נשמר בארכיון הערכאות המצטיין בדרך כלל בשפע מסמכים, ועל אחת כמה וכמה כאשר המדובר בפסקי דין מוות. יש להניח שמישהו התבייש להנציח עיוות דין זה שכנראה תוכנן מראש. לפי כרוניקות עתיקות נִספו בעקבות עלילת דם זו שבעה יהודים מבין עשרת הנאשמים. מהם נפחו שניים את נשמתם תחת עינויים, ארבעה הועלו על מוקד ברחבת פְּלוֹצָ׳ה, והרופא משה הוחנק בבית הכלא, כמנהג ימי הביניים לחסל אישים ״המסכנים את שלום הציבור.״ יתר השלושה גורשו מהעיר. בתולדות דוּברוֹבניק מאת רצי, נזיר דומיניקני שחי בדוּברוֹבניק בשנים 1587—1589, [13] מדובר רק על חמישה יהודים, קרבנות עלילת דם זו.

עצם המשפט, שהיה מבוסס על עלילת דם, מוכיח שהיו קיימים בדוּברוֹבניק הלכי רוח אנטי־יהודיים מובהקים. עיוות הדין מראה כי ערכאות הרפובליקה נכנעו לאספסוף המוסת שהשתלט על רחובות העיר. הבריונים הקרתניים, שחשדו בכל זר באשר הוא זר, דרשו מוות לנאשמים. ואם אמנם היו קיימים מקודם הלכי רוח מאופקים נגד הזרים, בהזדמנות זו הם שוחררו ומצאו להם שעיר לעזאזל — את המיעוט היהודי שקיווה להתבסס בעירם.

ניהול המשפט ותוצאותיו עוררו הד רב בארצות הבלקן. הם הכתימו את שמה הטוב של דוּברוֹבניק. קרבנות העלילה ועינוייהם לא נשכחו. הפרשה המזעזעת ערערה את אמון השכנים ברפובליקת הסוחרים האצילה. קושטא וסרייבו מחו נמרצות בפני שלטונות דוּברוֹבניק, בייחוד על המתת הרופא משה שהיה מקובל על הכול. הפחה מסרייבו ניתק את

(12) Ploče
(13) Serafin Razzi, Storia Di Raugia, Dubrovnik 1903, p. 115

יחסיו עם דוּבּרוֹבניק ודחה ברוגזה כל שוחד שבאמצעותו ניסו שליטי דוּבּרוֹבניק לפייסו. בראותם תגובות אלו נבהלו אבות העיר והזדרזו לשלוח הוראות לצירם בקושטא שיסביר את עמדתם לשליט על הבוספורוס. לפחה בסרייבו שיגרו שליח מיוחד כדי להרגיעו ולהצדיק את עמדת עירם במשפט איום זה.

הפוגה קצרה

משום מה לא הגיבו הפעם לא יהודי דוּבּרוֹבניק ולא אחיהם מהמערב האירופי. במקרים דומים, במקומות ובזמנים שונים, אחזו אף יהודי התפוצות בפעולות תגמול. הפעם הוסיפו לטפח יחסי מסחר תקינים עם דוּבּרוֹבניק. מאורעות הדמים ותוצאותיהם העגומות טושטשו עד מהרה. שיפור זה ביחסים נמשך עד שנת 1509. אז הוחמר המצב עם פרוץ מלחמת הליגה מקמברי [14] נגד ונציה.

בגלל פעולות איבה נמלטו יהודים רבים מאיזורי החזית לוונציה. זרם הפליטים הגביר את שנאת תושבי ונציה ליהודים. גם הכמורה הקתולית לא טמנה ידה בצלחת והוסיפה בדברי הסתה שמן למדורה. האווירה הורעלה ונוצר מחנק שאיים להנחית שואה על היהודים בעיר. אמנם, בזמן המלחמה הם נסבלו בוונציה ואיש לא התאכזר להם. רבים נחשבו לבנקאים מפולפלים, ואוצר המדינה ניזון בחלקו הגדול מהיטלים שהטיל על עסקי היהודים האמידים. יתר על כן, יש טוענים שהבנקאים היהודים הצליחו לממן בעיסקותיהם את מלחמותיה הממושכות של ונציה.

מאבקן של ספרד, צרפת וונציה על גורל איטליה הדרומית, ובמיוחד על אפוליה, נמשך כעשר שנים. לבסוף הפסידה ונציה את נמלי אַפּוּליה לטובת ספרד.

אשר ליהודים, התנכרו להם ונציה וספרד במידה שווה. מצבם בוונציה כבר תואר. הספרדים התכוננו, בעקבות גירוש היהודים והאנוסים מארצם האיבֶּרית, ל"טהר" מ"נגע" זה גם את ארצות כיבושם בדרום איטליה. אמנם מזימתם לא הצליחה כאן, אך בכל זאת החלו רבים מיהודי אַפּוּליה נמלטים למדינת האפיפיור הסמוכה, לפֶּרארה, וגם לתורכיה ולדוּבּרוֹבניק הגיעו בהמוניהם.

בדרך כלל ניצלה דוּבּרוֹבניק בשעות חירום את כל יתרונותיה כנמל חָפשי ועיר סְפר ניטרלית. היא חיזקה את מסחרה הבין־לאומי וכלכלתה הפיקה רווח משיבוש נתיבי הים המקובלים. אולם הפעם, בלי ספק בהשפעת המאורעות באיטליה הצפונית והדרומית (הספרדית) גם יחד, עורר גל הפליטים היהודים התנגדות עזה ותסיסה — בניגוד ליחס האוהד אל מגורשי ספרד משנת 1492 ואחריה. איך להסביר שינוי זה? הוא לא בא במפתיע. בעקבות המאורעות משנת 1502 נעלמה סוֹבלנותה המסורתית של דוּבּרוֹבניק. בשנת 1510 הוגשו לשלטונות הצעות לאסור מעברם של יהודים ואנוסים דרך נמל דוּבּרוֹבניק. הצעות אלו לא זכו לרוב הדרוש בסינט. מתוך פחד מפני תגובה תורכית חריפה נרתעו שלטונות הרפובליקה מלאחוז באמצעים נמרצים נגד היהודים.

העניינים השתלשלו לרעת היהודים והוליכו לקראת משבר בלתי נמנע. כבר בסוף

(14) את ה־ Ligue de Cambrai נגד ונציה כרתו בשנת 1508 קיסר מקסימיליאן, לויס השנים־עשר, פרדיננד מארגון והאפיפיור יוליוס השני.

1514 דנה ממשלת דוּבּרוֹבניק על גירוש כל היהודים והאנוסים משטחה. לפי שעה לא אושר הצו על גירושם הכללי, אבל הוחלט לברר את זכותו של כל אחד מהם לישיבת קבע. המגמה האנטי־יהודית היתה ברורה.

הגירוש הראשון

כאמור, על דיונים אלה השפיעה התנהגותן של הארצות הנוצריות השכנות. אולם למרבה ההפתעה עלתה דוּבּרוֹבניק הפעם עליהן בקנאותה. לאחר היסוסים החליט בכל זאת הסינט ביום 4.5.1515 לגרש את כל היהודים והאנוסים מתחום הרפובליקה.

יש גורסים כי החלטה אכזרית זו באה בעקבות ההטפות של נזיר מתחסד וקנאי, תומא האילירי. הוא נשלח מאיטליה לדוּבּרוֹבניק כדי לחזק את הלך הרוחות נגד היהודים. שומעי הטפותיו המהופנטים ראו בו איש קדוש שקרא להם לחיות חיי טוהר וללחום נגד הכפירה היהודית. בהשפעתו גורשו היהודים כולם. לשונאי ישראל האירה ההצלחה פנים. הם עשו כאן דבר שלא הצליחו לעשותו באיטליה הסמוכה, לא בוונציה ואף לא בשטחים הכבושים בידי ספרד.

רוב מגורשי דוּבּרוֹבניק נמלטו לתורכיה. מיעוטם עבר לאיטליה, בעיקר לאַפּוּליה. משם ניסו, לטענת ההיסטוריון רצי בספרו הנזכר בהערה 13, להפריע למשלוחי חיטים לדוּבּרוֹבניק. זוהי התגובה היהודית היחידה על מעשי האיבה של שליטי דוּבּרוֹבניק.

ברם, תהיה זו אך תמימות לחשוב שהסתת נזיר קנאי לבדה הביאה תוך ימים ספורים לגירוש היהודים. הסיבות האמיתיות היו מורכבות בהרבה. באווירת השְׂנאה כלפי היהודים העזה העיר להתגרות בתורכיה שהיתה אותה שעה שקועה בכיבושי ארץ ישראל ומצרים (1515—1517). מטרתה המוצהרת של דוּבּרוֹבניק היתה להיפטר מיהודיה שהיו עלולים להתעצם ולהתחרות במעמד השליט. אך האמת ניתנה להיאמר כי היהודים מעולם לא היו בדוּבּרוֹבניק גורם רציני בענייני כספים, שלא כיהודי ונציה שהיו בנקאים בעלי השפעה.

בעוד ונציה החליטה להצטרף לכנסיית רומי במדיניותה התקיפה נגד היהודים, ולחיזוק החלטתה פָּרסמה צו אנטי־יהודי מיום 29.3.1516 שבו נזכר בפעם הראשונה השם גטו לרובע יהודי מוקף חומה, הקדימה דוּבּרוֹבניק את אחותה הגדולה כמעט בשנה שלמה בפעולה אנטי־יהודית קיצונית. גירוש היהודים נראה לה כדרך פשוטה ויעילה לפתור שאלה מטרידה. הגירוש פטר אותה מן הצורך לחוקק חוקה מיוחדת ומסורבלת ליהודים בלתי רצויים ומסוגרים בין חומות הגטו.

המלחמה הקרה בין המעצמות

התורכים לא שעו בפרק זמן זה ל"קטנות" כבעיית היהודים בארצות השכנות. הם היו בשיא התפשטותם המדינית ובשיא עָצמתם הצבאית. מסעי כיבושיהם הוכתרו בהצלחה. הם שלטו באסיה הקטנה ובאפריקה הצפונית, ועוד מעט יתקדמו גיסותיהם המנצחים עד חומות וינה הקיסרית.

והנה לפתע נתקלו התורכים בהתנגדות בלתי צפויה. היתה זאת חזית מלוכדת של ארצות המערב הנוצריות — הליגה הקדושה הראשונה שהיתה ברית בין ספרד ומדינת האפיפיור. בטרם ייפתחו חזיתות האיבה (1538—1540) התנהלה עוד מ־1532 מלחמה קרה בין

תורכיה לספרד על נתיבי הים התיכון. תקריות שונות גרמו לעתים התלקחות אש רצינית. היקפה הלך וגדל מדי פעם. בגלל מצב קדם־מלחמתי זה שובשו נתיבי הים התיכון. משום כך עלתה שוב חשיבותו של נמל דוּבְרוֹבְּניק בשביל המסחר בין המזרח והמערב. דוּבְרוֹבְּניק חזרה להיות נמל מעבר שממנו העבירו שיירות בדרכי הבלקנים את מוצרי המערב למזרח, ותוצרת המזרח הוטענה בו על אניות שהפליגו בים האדריאטי השקט ולא בנתיביו המסוכנים של הים התיכון.

חידוש היישוב היהודי

בעצם ימי המלחמה הקרה התחילו להגיע לדוּבְרוֹבְּניק סוחרים מכל קצות תבל, ואתם גם ספנים, בעלי מלאכה ופועלים. בשנת 1532 הגיעו יהודים לעיר. לאחר הגירוש משנת 1515 לא היתה ליהודים במרוצת 17 שנים דריסת רגל בדוּבְרוֹבְּניק. שני הצדדים, המתפרעים וגם הנרדפים לשעבר, נטו כנראה להתפייסות. היהודים הראשונים לא באו הפעם מהמערב אלא מהדרום, מסלוניקי ומערי יוון המערבית ומאלבניה; הם נתקבלו כאורחים קרואים ורצויים כדי לטפח יחסי מסחר.

מִסמכים ארכיוניים מסוף שנת 1532 מעידים על הקלות מכס שנתנו שלטונות דוּבְרוֹבְּניק לסוחרים יהודים, דוגמת הקלות שהשיגו מקודם סוחרי פירנצה שעסקו בסחר מעבר עם תורכיה דרך דוּבְרוֹבְּניק. היהודים האלה התרכזו, הודות לקשריהם הבין־לאומיים, בסחר מעבר. התעודות מעידות כי ענף זה התחיל משגשג עוד לפני מלחמת "הליגה הקדושה" נגד התורכים, אף על פי שכבר אז ארבו סכנות לאניות סוחר שהפליגו בים האדריאטי. מבחינה זו נודעו אנשי אוסקוֹק[15] הדלמטיים והתנפלויותיהם למטרות שוד וביזה. בכל זאת היה הים האדריאטי בטוח בהרבה מהים התיכון. שם נערמו בפני האניות מכשולים לאין ספור בגלל פעולות האיבה.

הסוחרים היהודים הראשונים שבאו לאחר הגירוש של שנת 1515 לדוּבְרוֹבְּניק התיישבי תחילה מחוץ לחומותיה, בפרבר פלוֹצ'ה הנזכר למעלה. בשלב זה לא הוטלו עליהם הגבלות תנועה. הם הורשו להיכנס לעיר המבוצרת וכבר בשנת 1538 הניחו את היסוד לקהילתם החדשה שהתפתחה במרוצת השנים לקהילה קטנה אך מפוארת.

מלחמת הכנסיה נגד הרפורמציה

היתה זאת המאה של תגובת הכנסיה הרומית על תנועת הרפורמה הדתית. הפרוטסטנטיות התפשטה בארצות רבות של אירופה בהיקף בלתי צפוי. כל פורש מחיק הכנסיה הקתולית הוחרם בעוון מינוּת. דין האנוסים והנוצרים החדשים היה כדין הכופרים בעיקר. כדי לעכב את התפוררות הכנסיה בעקבות הרפורמציה שאיימה על שלטונה הבלעדי, היא נאחזה — כבעבר הלא רחוק — באמצעי התגוננות חריפים, ביניהם טיפוח הקנאות הדתית והקמת ערכאות חירום, ובראשן האינקוויזיציה.

בדרך כלל לא היתה עד אז מורגשת באיטליה השפעתה המכרעת של האינקוויזיציה על חיי האזרחים, ולא תמיד הסכימו השלטונות האזרחיים להוציא את פסקי דינה לפועל. לעתים

(15) Uskok

היה מיקוח קשה ומייגע בין שתי הרשויות — החילונית והדתית — על גורל תושבי הארץ שהואשמו בעבירות דתיות. למרבה הפליאה, מדינת האפיפיור ידעה להוכיח מידת סובלנות כלפי יהודיה. לא אחת הגן כס פטרוס הקדוש על יהודי רומא מפני התפרעויות ההמונים המוסתים. בכל זאת הלכו הדברים והשתבשו מתחילת המאה הט"ז. מצב היהודים החמיר במקומות רבים באיטליה. האווירה נעכרה כאשר הופעלה נגדם חוקה עוינת. עם מות האפיפיור יוליוס השלישי הנאור נגדשה הסאה. בשנת 1555 נבחר ליורשו הנזיר הקנאי פייטרו קאראפא,[16] לשעבר האינקוויזיטור הגדול. הוא לא נרתע מלהעלות על מוקד "כופרים" לסוגיהם. בין קרבנותיו נמצאו אנוסים רבים.

חרף כל צווי השמד והגירושים, לא היה קל להיפטר מהיהודים והאנוסים. על אף נגיחות השלטונות והכנסיה החזיקו היהודים מעמד הן בגרמניה הן בהולנד. אף באיטליה לא השיגו שונאי ישראל את מבוקשם. עם כל הצלחותיהם החלקיות לא נשנה גירוש ספרד בארץ קתולית זו, אם כי בדרך כלל מצבם של יהודי אירופה המערבית הלך ונעשה ללא נשוא.

לעומת זאת ניתנו בדוברובניק עדיין אפשרויות לקיום הוגן בתנאים של הופש יחסי. אמנם, הכנסיה השתדלה להצר את צעדי היישוב היהודי הקטן, ולא אחת אף הצליחה לבודדו ולהשניאו על מאמיניה. בכל זאת נשארה דוברובניק של המאה הט"ז מקום הצלה ליהודים נרדפים.

שמונה שנים טובות

שמונה שנים נהנו יהודי דוברובניק מחיים שלווים ומחופש תנועה, תופעה שלא היה לה את בתקופה זו בארצות שבמערבו של אגן הים התיכון. למן בואם של היהודים מחדש לעיר, בשנת 1532, הצטיינה דוברובניק ברוחב לב נדיר כלפיהם.

אך בתום פרק זמן קצר זה חלה נסיגה במדיניותה הנאורה של דוברובניק כלפי היהודים. המצב הלך והחמיר בעטיו של ריבוי הפליטים היהודים בעיר הקטנה. שאלת האנוסים הוסיפה שמן למדורה. הם נהגו לחזור ליהדותם בשעת הכושר הראשונה. כך עשו גם בדוברובניק. עם בואם לעיר חדלו להתנהג כנוצרים למראית עין וחזרו ליהדותם, על אפה ועל חמתה של הכנסיה הקתולית.

כבר נאמר כי ביחסה של דוברובניק ליהודים התחשבו אדוני העיר הזהירים ברצון הסולטן התורכי בקושטא, בעל בריתם כביכול. למעשה הוא היה עדיין אפוטרופסם והגן עליהם מפני דרישות ונציה הרעבתנית ומפני תאבונה "לבלוע" את עיר הנמל בעברו השני של הים האדריאטי ההולכת מחיל אל חיל. מעמדת כוח זו פקדו התורכים לא אחת במאות הט"ו והט"ז על דוברובניק לחוס על היהודים קרבנות המערב. תורכיה רמזה לדוברובניק גם בתקופה זו כי כל פגיעה ביהודים תביא לשיבוש יחסה לרפובליקה הקטנה שמצבה המדיני במלחמה הקרה בין המזרח למערב היה עדין בלאו הכי.

הקמת הגטו בדוברובניק

מפאת הסתבכותה בבעיות בין־לאומיות לא הגשימה תורכיה הפעם את איומיה. על כן גברה ידם של שונאי ישראל כבר בשנת 1540. לאחר היסוסים רבים ודיוני סינט ממושכים, הופעלו

(16) Pietro Caraffa

הצווים נגד היהודים בעיר. החלטה זו היתה פרי נצחונה של חזית הכמורה והסוחרים — בעלי ההשפעה המכרעת בקהילה — על הגורם התורכי שנחלש עם תום מלחמת "הליגה הקדושה" הראשונה. הסינט ציווה באפריל אותה שנה על יהודי העיר להסתגר במספר בתים. כן הוטלו עליהם הגבלות אחרות, כגון נשיאת אותות יהודיים הידועים לשמצה: הטלאי והכובע הצהובים, כפי שנגזר על אחיהם בארצות רבות במערב. בשלוש המאות האחרונות של ימי הביניים הוקמו בגרמניה, בספרד, בפורטוגל ובאיטליה רבעים יהודיים מוקפי חומה. בלילות ובחגים נוצריים נסגרו שעריהם על מנעול ובריח. בכך נאסר על העירונים לבקר אצל הכופרים היהודים בחשכת הלילה, ולאחר סגירת השערים לא הורשו היהודים לשוטט מחוץ לחומות. בשטח צר שבתוך החומות הצטופפו אפוא משפחות יהודיות מדולדלות, מרביתן מרובות ילדים.

תגובת היהודים על המִפנה לרעה שחל ביחס דוברובניק אליהם לא איחרה לבוא. רובם ממילא לא נקלטו בעיר. הגזירה רק החישה את החלטתם לעזוב את דוברובניק. כל מי שיכול היה לעבור לתורכיה עשה זאת מיד, מה גם שעם סיום פעולות האיבה בין המערב והמזרח, בשנת 1540, נחלש מעמדה של דוברובניק כצומת דרכים מסחרי. בהפוגה זו שבין מלחמה למלחמה אפשר היה לסחור ולהפליג בים התיכון גם בלי הזדקקות לנמל דוברובניק.

אלא שלא לכל היהודים נתאפשרה העזיבה. לא מעטים נשארו בעל כורחם בעיר. היו אלה יהודים חסרי אמצעים. עליהם הוטלו במרוצת הזמן הגבלות גטו ממש. בסוף שנת 1545 קיבלה הממשלה צו מפורש על הקמת הגטו על כל הכרוך בו. הצו הוצא לפועל בתחילת 1546. בשטח צר הוקצו ליהודים כמה בתי מגורים ומחסנים. מקום הגטו נקבע בסימטה ליד הרחבה המרכזית של העיר, "פלַאצָה", העורק הראשי שלה. במקומות אחרים נבנה הגטו בדרך כלל בפרברי העיר. כאן הוקם בשכונות לארמון השלטון, ליד בניין המטבע הממשלתי. שם הסימטה שונה ל"רחוב היהודי" ("ז'ודיוסקה אוליצה").[17] בשני קצותיה של הסימטה הוקמו חומות גבוהות ובהן שערים שנסגרו בלילות על מנעול, בשעה שנענעלו גם שערי העיר. כך נבצר מתושבי הגטו "לשוטט" בלילות ברבעים אחרים. הם היו צפויים לקנסות אם ייתפסו בלילה מחוץ לתחום. באור היום לא חלו עליהם הגבלות אלו.

בזמנים כתקנם לא היה משטר הגטו חמור. אמנם הוטלו על תושביו היטלים מיוחדים ולמעשה היה זה מקור הכנסות חדש לאוצר הרפובליקה. הממשלה תירצה היטלים אלה כתשלום בעד שירותים, הואיל והעמידה לרשות יושבי הגטו דירות ומחסנים חינם אין כסף. בתי הגטו היו רכוש ממלכתי, חלק בלתי נפרד מנכסי הרפובליקה. תושבי הגטו נשארו אפוא דיירים בבתים שכורים. שכר הדירה נכלל, כאמור, במסי גולגולת שבתשלומם חויבו כל היהודים, טף וזקן כאחד.

אולם כעבור זמן, באמצע המאה הי"ז, הותרה הרצועה. היהודים הורשו לרכוש נכסי דלא ניידי. על כך מעידים משפטיהם לפני ערכאות העיר בדבר עבירות על צווי הבנייה. מסתבר שהשינוי היה תוצאת הצפיפות הגדולה בגטו שהולידה סכסוכי שכנים קשים ומתמידים.

עם גידולה החדש של הקהילה לא היתה עוד אפשרות לשכן את כל היהודים בסימטה

(17) Placa, Žudioska ulica

אחת של הגטו. אז השכירה להם הממשלה בתים בסימטאות המקבילות לרחוב היהודי, אבל סימטאות אלו לא הוקפו חומה. מסמכי הארכיונים מוכיחים שיהודים מסוימים התגוררו בכל זאת גם מחוץ לתחומי הגטו. היו אלה יהודי סגולה שהרפובליקה היתה, כנראה, מעוניינת בהם. מכל מקום מעידים יוצאי דופן אלה על גמישות כלשהי ועל גישה מעשית של אדוני דוּברוֹבניק.

ב. רופאים יהודים בדוברובניק

אימתי פסולים הרופאים היהודים ומתי הם רצויים?

כבר נאמר בעמ׳ 76 כי היהודי הראשון בדוברובניק שנרשם ב־1326 בארכיוני העיר היה רופא אלמוני. הרופא היהודי השני נזכר בשם ברוך המומר. השלישי היה הרופא המצטיין משה, שהשתקע בעיר בשנת 1495, אך סופו היה מר. הוא זכור כקרבן עלילת דם משנת 1502 כמסופר בעמ׳ 80.

בשנה זו פשטה בעיר מחלת העגבת, או בשפת העם — המחלה הצרפתית. הביאוה ספנים וסוחרים שהודבקו בה בנמליה של איטליה הדרומית, שם נפוצה עם פלישת צבאות צרפת בשנת 1494 ולבשה היקף מדהים של מגיפה. תחילה לא ידע איש להילחם בה. הרופאים עמדו חסרי אונים מול הסכנה הגדולה. כאשר חדרה המחלה לדוּברוֹבניק והתפשטה כמגיפה ב־1502, נבהלה ממשלתה. הרפובליקה לא חסכה אמצעים כדי להילחם בנגע. הזמינה מאיטליה רופאים מיוחדים שהתיימרו להכיר את דרכי ההתגוננות מפני המחלה החדשה. עוד היום תמהים יודעי דבר על הטיפול הפרימיטיבי שבו ניסו "הרופאים המומחים" להציל את הנפגעים ממוות מחריד.

במלחמתה בעגבת נמנעה הרפובליקה מלהזמין רופאים יהודים מאיטליה, אף על פי שביניהם נמצאו מומחים מעולים. גם לפליטי ספרד ופורטוגל שעמם נמנו רופאים מצטיינים, לא היתה דריסת רגל ברפובליקה היהירה בתקופה בה עונו יהודים בכלא דוּברוֹבניק. הכנסיה אף אסרה על רופאים יהודים לטפל בחולים נוצרים. בכל זאת לא הניא איסור זה אפיפיורים ומלכים נוצרים מליהנות מטיפולם המצוין של רופאים יהודים.

רק משנת 1532, כאשר התחילו היהודים לחזור לדוּברוֹבניק, נשתנה גם היחס אל הרופאים היהודים. כך נתקבל בשנת 1543 הרופא יצחק למשרה ממשלתית בה שירת כעשר שנים. בשנת 1558 נתקבל לשירותי הממשלה המנתח היהודי אברהם, הפעם בלא התנגדות הארכיהגמון המקומי, בקדלי.[18] יחס כזה של הכנסיה לרופאים יהודים היה בזמנים ההם נדיר. המקורות מציינים שאברהם היה מקובל על הבריות כבעל מקצוע מעולה. הוא שימש בתפקידו תקופה ארוכה למדי, עד מותו בשנת 1590. כראָיה לאמון שרחשו לו השלטונות תשמש העובדה כי בשנת 1571 שלחו אותו לרפא חיילים נוצרים שנִשְׁבו בידי התורכים. אף חתנו, המנתח יוסף, שירת בשירותי הרפובליקה וגם הוא נשלח לפי בקשת התורכים בשליחות מקצועית לרפא חולים בבוסנה. באחת הנסיעות הללו חלה ומת בבָּנָ׳ה לוּקה, עיר בוסנית בשטח התורכי דאז.

באותה שנה עצמה שהמנתח אברהם נתקבל לשירות הרפובליקה, עזב אותה אחד מגדולי הדור, הרופא אמטוס לוזיטנוס,[19] שלא נקלט בעיר.

אמטוס לוזיטנוס — דיוקן על פי תחריט עתיק

הוא נולד במשפחת אנוסים בשנת 1511 בעיר קַסְטֶלוֹ בְּרַנְקוֹ בפורטוגל. במולדתו נקרא דון יוֹאַנֵ'ס רוֹדריגֶז,[20] אולם בתולדות הרפואה הונצח שמו כלוזיטנוס, הווה אומר בן פורטוגל (לוזיטניה — שמה הלטיני של פורטוגל, ואמטוס — תרגום השם חביב שהיה, כנראה, שם משפחתו בעברית). את תורת הרפואה למד באוניברסיטאות סלמנקה וליסבון. בגיל 18 כבר היה מנתח מצליח. מחמת הפיקוח החמור על האנוסים ברח מפני האינקוויזיציה שהשתוללה במולדתו. ניסה להכות שורשים בצרפת, אולם רק באַנוור (אנטוורפן) שבארצות השפלה (כיום בלגיה) מצא למן שנת 1533 מקלט ארעי. ההולנדים והפלנדרים קיבלו יפה את נרדפי האינקוויזיציה, היהודים והאנוסים, בניגוד לצווי הקיסר קרל החמישי משנת 1526 שאסרו על האנוסים להשתקע בתחומי ארצות אלו. באנוור עבד אמטוס במקצועו בלי הגבלות ובשנת 1536 אף פרסם בשמו הנוצרי Joannus Rodericus, את חיבורו הראשון על הבוטניקה הרפואית Index Dioscoridis. כעבור שבע עשרה שנים הוציאו במהדורה מתוקנת והקדישו לדוברובניק. לאחר מספר שנים שקטות יחסית שבהן התמסר למקצועו

(18) Lodovico Beccadelli, Banja Luka
(19) Amatus Lusitanus
(20) Don João Rodriguez

אנו מוצאים אותו בשנות הארבעים בפָּרַארה שבאיטליה. באוניברסיטה שלה הרצה על כירורגיה והדגים את יכולתו כמנתח מעולה הלכה למעשה. בשנת 1547 עבר לאנקונה, עיר נמל במדינת האפיפיור כדי להיות קרוב יותר לדוברובניק. בהיותו רופא מקובל נקרא מספר פעמים אל האפיפיור יוליוס השלישי וריפא אותו ואת בני משפחתו. שם ריפא גם חולים מדוברובניק. כאשר עלה פאולוס הרביעי בשנת 1555 על כס פטרוס הקדוש, אסר מיד על היהודים לרפא בני כנסייתו. אז נמלט אמטוס לפָּזארו, לשטח שהשתייך לדוכס מאורבינו. אך ההפוגה לא האריכה ימים. נראה כי כבר כעבור זמן קצר עבר לדוברובניק.

מגעיו עם שלטונות דוברובניק נקשרו מכבר. לפי דברי אמטוס שמצטט ל. גלזינגר,[21] הוא שקל עוד לפני 1547 אם להגר מאיטליה לפולין או לדוברובניק. הוא בחר ב"פנינת האדריאה" וכדי להדק את הקשרים עמה עבר לאנקונה. מאחר שהזמנתו לדוברובניק בוששה לבוא, הקדיש לסינט שלה את מהדורתו החדשה של ספרו הנזכר למעלה שהופיעה ב־1553 בוונציה.[22] בהקדמה חולק אמטוס שבחים לסינט ומביע תקוותו שיתמנה לרופא העיר בדוברובניק.

על מועד בואו של אמטוס לדוברובניק אין לנו ידיעות בדוקות. טדיץ' מציין בעמ' 276 לספרו על יהודי דוברובניק כי אמטוס הגיע לעיר בשלהי 1557 או בתחילת 1558, ואמנם לא נמצא שום רישום על שהייתו שם לפני מארס 1558. גלזינגר מביא בספרו (בעמ' 20) חומר נגד דעה זו. הוא מסתמך על תיאורי מחלות של בני דוברובניק שריפא אותם אמטוס בשנת 1556. אכן, חולים מדוברובניק באו אל אמטוס עוד בהיותו באנקונה והוא מדבר עליהם בכמה מה"צנטוריות" שלו. אך העובדה כי עד לפני 1558 הספיק אמטוס לטפל בחולי דוברובניק רבים, מהם ריפז מאה מקרים ב"צנטוריה" השישית, מדברת בכל זאת בעד הנחתו של גלזינגר, המקובלת גם על חוקרים רבים אחרים. קשה להניח שכל הפעילות הרפואית המבורכת הזאת נעשתה במשך חודשים ספורים.

מכל מקום, בבואו לדוברובניק התקרב אמטוס לגיל העמידה. מאחוריו היו חיי עבודה פורים, חרף הנדודים התדירים. כבר היה עטור הצלחות ומפורסם בעולם הרפואה כמדען, כבוטניקאי, כאנטוֹם וכמנתח מעולה. בשעות כושר, בין טרדות ונדודים על פני אירופה המערבית, חיבר יצירה חשובה שנסתכמה לבסוף בשבעה חלקים, "Curationum Medicinalium Centurie Septem". בכל חלק תיאר מאה מקרי מחלה מעניינים שנתקל בהם בנסיונו הרפואי העשיר. לכל מקרה הוסיף את השתלשלות המחלה, דרכי הטיפול בה והצלחתו או כשלונו להציל את חיי החולה. החלק הראשון של ה"צנטוריות" פורסם בשנת 1551 בפירנצה שבאיטליה, ארבעה הכרכים הראשונים ב־1557 בוונציה, אך כל שבעת החלקים נדפסו במרוצת השנים במקומות שונים, מהדורות אחדות אף אחרי פטירתו. כאמור, ב"צנטוריות" מביא אמטוס גם תיאורי מחלות של אנשי דוברובניק. לפי מ. רֶשֶׁטַר [23]

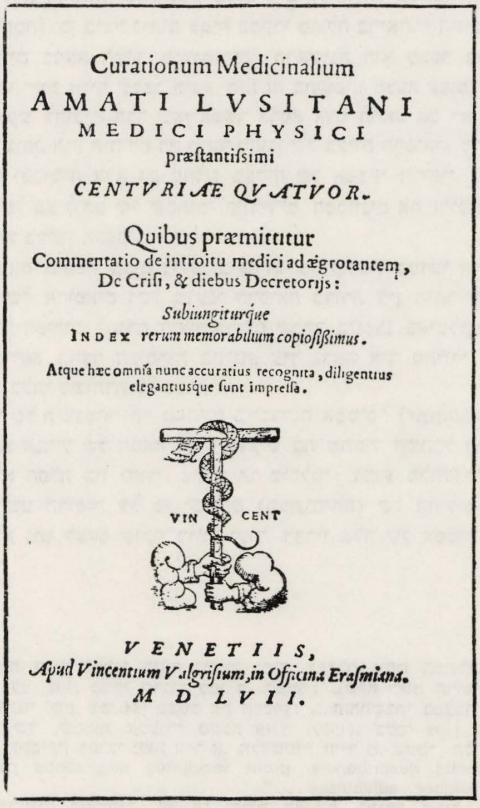
(21) Dr. Lavoslav Glesinger, Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku, Biblioteka Jevrejskog Narodnog Kalendara, Zagreb-Beograd, 1940

(22) In Dioscoridis Anazarbei de Materia Medica libros quinque Enarrationes
דיוסקורידס פדניוס היה רופא יווני במאה הראשונה לספירה. ב־1556 יצאו לאור באנטוורפן
Exegemata in duos priores libros Dioscoridis

(23) Prof. Milan Rešetar

המצוטט בספרו של טדיץ׳ (עמ׳ 291), נמצא תיאור כזה, בחלק הראשון, מספר 92, על מהלך המחלה של הנערה קתרינה בת דז׳יבו (יוחנן) גונדוליץ׳; בחלק השלישי, מקרה 63, על מחלת נער מדוברובניק, ובחלק הרביעי, מספר 81, על מחלת האוזן של חולה מדוברובניק.

החלק השישי מוקדש כולו לדוברובניק ולמחלות שריפא שם. אמטוס מצביע על אדוני העיר, אצילים בעלי אחוזות, אשר ברשותם נכסים לא מבוטלים, ומעריך אותם כמדינאים זריזים ונבונים. רבים מהם ומאזרחי העיר עסקו במסחר ובספנות. הם היו השכבה האמידה שממנה צמחו בעלי ההשכלה לסוגיהם. העם היה ברובו עני והבורות שלטה בו. את העיר

Curationum Medicinalium

AMATI LVSITANI

MEDICI PHYSICI

præſtantiſsimi

CENTVRIAE QVATVOR.

Quibus præmittitur

Commentatio de introitu medici ad ægrotantem,
De Criſi, & diebus Decretorijs:

Subiungiturque

INDEX *rerum memorabilium copioſiſsimus.*

Atque hæc omnia nunc accuratius recognita, diligentius
elegantiusque ſunt impreſſa.

VIN CENT

VENETIIS,

Apud Vincentium Valgriſium, in Officina Eraſmiana.

M D LVII.

אמטוס לוזיטנוס —צנטוריות ד׳ (ונציה שי״ז — 1557)

הוא משווה לוונציה ומדגיש את שאיפתה לחקות בכול את שכנתה הימית הגדולה. מבחינת הבריאות סובלים תושבי העיר מרוחות הדרום הגורמות מחלות רבות בחורף.

חלק זה כולל גם את טיפולי אמטוס במחלותיהם של בני עמו, כגון הסופר היהודי דידקוס פירוס שעליו עוד ידובר להלן, ו"קונסול העברים" (ראש הקהל) אבנר הלפרין ועוד.

מה היו אמצעי הריפוי של אמטוס? כמרבית הרופאים בתקופתו השתמש לעתים קרובות גם הוא בהקזת דם, בשיקויים וברָטיות (קוֹמפרסים). הנה דוגמה אופיינית לטיפולו: אבן בשלפוחית השתן ריפא בשיקוי שהכיל, בין היתר, אבקת זכוכית חרוכה, אפר מעקרב ומארנבת, אבקה מקליפת ביצים חרוכות, בתוספת „אבן יהודית" וחמישה־שישה צמחים — וכל זה מורתח בדבש!

לעומת זאת הוא הראשון שהשתמש במחדירים (סוֹנדוֹת) בניתוח במקרה של הגדלת הערמונית (פרוֹסטָטה). כן ביצע ניתוח עמוק במקרי מוגלה בריאה.[24] הוא נמנה עם האנטומים והכירורגים הנועזים במאה הט"ז. ב"צנטוריה" הראשונה הוא מספר בתיאור המקרה 61 על שתים עשרה פתיחות גוויה שכבר ביצע. היה זה בתקופתו מספר עצום של ניתוחים לאחר המוות. אמטוס ביקש להוכיח בכך שאי־אפשר לרפא אדם חולה, אם לא תראה במו עיניך מה מתרחש בתוך גופו. הוא היה לא רק חוקר מחונן של בעיות הרפואה, מדען שנעזר בידיעה עמוקה בבוטניקה ובכימיה אלא גם מחדש מצליח של אמצעי הריפוי. נזכיר כאן רק את תגליתו הגאונית על פעילותם של שסתומי הווֹרידים, המכוונים את זרימת הדם לכיוון אחד ומונעים את זרימתו בכיוון ההפוך.

בעבודות אמטוס תופסת מקום נרחב ביקורתו על קודמיו במדעי הרפואה ועל סברות מוטעות ומטעות של הרופאים ושל מדעני הרפואה בדורו. בין היתר לא נרתע מלמתוח ביקורת חריפה על הפירוש לתורת דיאוֹסקוֹרידֶס שכתב ב־1544 באיטלקית הבוטנאי הנודע מתיולי מסיינה, רופא בחצר הקיסרית בווינה. עוד נראה איך מתיולי גמל לאמטוס על שהעז להביע דעה בלתי משוחדת על ספרו.

החלק השישי של ה"צנטוריות" מסתיים ב"שבועת אמטוס" ("Amati jusjurandum") המפורסמת. הרוֹפא הגדול של המאה הט"ז מדגיש בה שתמיד השתדל להיטיב לחוֹליו ולא לעצמו. מעולם לא הפלה בין יהודי, נוצרי או מוסלמי; נמנע מלהעדיף רוקח פלוני על אלמוני; תמיד רשם תרופות על פי יכולתם (תכונותיהם) של החולים;[25] לא גילה סוד שהופקד בידו; לא נתן לאיש שיקוי־מוות, ועוד. דבריו אלה של אמטוס הונצחו בתולדות הרפואה כשבועתו.

*

(24) במקרים כאלה הציע לדקור ריאה במקום נמוך, להקלת ניקוז המוגלה.

(25) טדיץ' (שם, עמ' 292) מביא תרגום מפי מ. רשטר: „(שלא רשם תרופות) לפי עושרו של החולה". גלזינגר (שם, עמ' 34) מצטט את הפסוק: „...והתחשבתי במצבו הפיסי של החולה". בפקסימילה של „שבועת אמטוס" משנת 5319 (1559). בעמ' 1195 של „אוצר הרפואה והבריאות", לקסיקון רפואי מאת ד"ר א. גולדשטיין וד"ר מ. שכטר, תל־אביב 1955, נאמר: "...in medicamentis describendis, prout facultates aegrotantis patiebantur, temperamentum semper adhibuisse..."
לאמור: „...ברישום התרופות, על פי יכולת החולים, נהגתי תמיד בהתאפקות רבה..." אמטוס לא פירש לאיזו יכולת, הפיסית או הכלכלית, התכוון.

ייתכן כי אמטוס לא ראה בדוּברוֹבניק אלא מקלט ארעי לעת צרה והתכוון מלכתחילה לעבור לתורכיה כדי להיפטר אחת ולתמיד מהרדיפות בצל הצלב. אך לא מן הנמנע שהשהה את ביצוע תכניתו זו, משום שציפה לנס אשר יסלול לו את הדרך חזרה למערב, לאוניברסיטאות האהובות עליו.[26] אולם הנס לא התרחש והוא החל דואג לסידוריו בעיר שקיווה למצוא בה מקלט עד יעבור זעם.

במהרה פשטה הידיעה שבא לעיר רופא מהולל ששמו הלך לפניו ושכבר באיטליה ריפא חולים נכבדים מדוברובניק. חולים רבים פנו אליו. הם ביקשו הצלה מחוליָם בעזרת שיטות ריפוי "חדישות" שהנהיג אמטוס. החולים הנוצרים ביקרו אצלו, אם כי לא היה זה סוד שהוא יהודי נרדף על יהדותו. במארס 1558 הודיע לו הסינט שאינו רשאי לרפא חולים בלי אישור הארכיהגמון. בכל זאת המשיך אמטוס בריפוי חולים וציפה לשעה שיתמנה למשרה ממשלתית. ההזדמנות באה כאשר היה צריך למלא את מקומו של הרופא־המנתח האיטלקי ונוצ'י[27] שיצא לחופשה פרטית לשלושה חודשים. ב־28 באפריל של אותה שנה החליט הסינט להעסיק את אמטוס בתנאי קודמו, לתקופה של שישה חודשים, בהנחה שהארכיהגמון המקומי יאשר מינוי זה. ב־30 באפריל קיבל משכורת לשלושה חודשים.

לא ברור מדוע אמטוס מעולם לא פנה לארכיהגמון בקדלי. הרי היה רופא ידוע, לשעבר רופא האפיפיור יוליוס השלישי שהארכיהגמון היה ממקורביו. ואשר לעמדתו השלילית של האפיפיור החדש — בקדלי התעלם ממנה לגבי מינויו של המנתח אברהם. ובאין אישור הכנסיה הוקל על הסינט לתרץ ב־2 במאי את ביטול המינוי שניתן לאמטוס רק שלושה ימים לפני כן! מסתבר שהיו נימוקים אחרים נגד העסקתו של אמטוס, שעל כן דחה הסינט גם את ההצעה לפנות בעניין זה תחילה לארכיהגמון.

הסימנים מעידים שכשלון אמטוס בדוּברוֹבניק נבע בעיקרו לא מדיוני הסינט ומהח־לטותיו אלא מפעילותם העוינת של הרופאים הלא־יהודים בעיר. ואפשר שהארכיהגמון הושפע לרעת אמטוס גם ממתיולי הנזכר. על מה מתבססת סברה זו?

מדברי פולמוס נגד אמטוס מזכיר טַדיץ' כתב פלסתר מיוחד במינו, פרי עטו של פטרוס מתיולי,[28] לפי א. ל. שיק,[29] פורסמו דבריו בגוריציה בשנת 1553 בכתב, אך הם נדפסו בוונציה ב־1558. בעיקרו של דבר אין המחבר מתווכח עם אמטוס על בעיות הרפואה. בחוברת "Apologia adversus Amatum Lusitanum" הוא מתקיף אותו על חוסר הכרתו הנוצרית, אותה היה צריך לכבד, אך העדיף להישאר אנוס הנאמן ליהדותו. התקפה זו לא בישרה טובות. בעניין זה מצביע טדיץ' (שם עמ' 288) על פרט מתוך קורות חייו של לודוביקו בֶּגֶדֶלי העשוי להבהיר נסתרות. ארכיהגמון דוּברוֹבניקי זה היה בשנים 1550 — 1554 ציר מיופה־כוח מיוחד (לגאט) של הווטיקן בוונציה. מכאן שבוודאי הכיר את האשמותיו של מתיולי נגד אמטוס והושפע מהן. כן השפיעו דברי השטנה של צסר, הרופא הממשלתי בדוברובניק,

(26) בעניין זה מעיר טדיץ' (שם, עמ' 287) כי הפליטים תמיד מתגעגעים למקומות שמהם גורשו, ויש דברים בגו.

(27) Giovanni Battista Vanucci

(28) P. A. Matthioli

(29) Jevrejski liječnici u Jugoslaviji (Liječnički Vjesnik Zagreb, april 1931, p. 432) על גירסת שיק חוזר טדיץ' (שם, עמ' 284—285).

שעבד בזמנו עם אמטוס בפֶזארו. מתוך קנאה מקצועית פחד צסר מפני כושרו המעולה של אמטוס המפורסם. ראה בו יריב מסוכן שבכשלונו היה מעוניין.

כאמור, הסינט לא נקט כל צעד כדי להשיג את רשיון הכניסה להעסקת אמטוס. הרופא הדגול היה מאוכזב וראה שעליו לעזוב את הרפובליקה שמאסה בו ובשירותיו. לפי הנחתו של טדיץ' הוא שהה זמן קצר בסביבת העיר ונראה ששם סיים את ה"צנטוריה" השישית, שנדפסה שנה לאחר כך. כן נראה שנגדו הושמעו האשמות חמורות, משום שביקש מן הסינט כתב חסינות (fidem publicam), כלומר ערבות הממשלה לשלומו האישי מפני כל נגישות אפשריות. בסוף יולי ניתנה הערבות, אך היא בוטלה כבר ב־12 באוגוסט — סימן ללחץ נמרץ מצד יריביו האלמונים. לאחר מִפנה חמור זה עבר אמטוס לסלוניקי. שם נתקבל בכבוד רב, הוסיף עוד "צנטוריה" וחי עד 21 בינואר 1568 כאשר מת כקרבן למקצועו, תוך טיפול בנגועי דבר.

פולמוס על העסקת רופאים

שנה לאחר מותו של המנתח היהודי אברהם נתקבל בשנת 1591 לשירותי המדינה המנתח שמואל אביתר. גם הוא היה מצויד, שוב כיוצא דופן, ברשיון עבודה מטעם הארכיהגמון של דוברוֹבניק, נווריני.[30] רשיון זה, שהוצא בשנת 1592, בוטל אמנם ע"י שלטונות הכניסה כבר בשנת 1597. הארכיהגמון איים על מאמיניו שיסרב לערוך להם טקסי קבורה אם יוסיפו להתרפא אצל הרופאים היהודים. בכל זאת נשאר אביתר רופא בעיר עד לפטירתו בתחילת המאה הי"ז. אחריו שירתו עוד שני רופאים יהודים בעיר, אך הם נתקלו בהתנגדות נמרצת של הארכיהגמון, ומחמת לחצו המתמיד הופסק במהרה שירותם. הראשון היה ליאון כבילין שפוטר בשנת 1609. השני, דוד ריבר, נתקבל לשירותי הרפובליקה בשנת 1613, בתנאי שישיג את רשיון האפיפיור. רשיון זה לא ניתן לו מעולם, אך הוא נשאר בעיר כרופא פרטי.

מעניינים גילויי סודות המדינה החבויים באיגרות שהוחלפו בין הווטיקן לשלטונות דוברוֹבניק בשאלת הרופאים היהודים. מהן אנו למדים על פעולתו של הארכיהגמון מתיאוֹצ'י. הוא התנגד להעסקת הרופאים אברהם וחתנו יוֹסף, ובגללם הלשין על אדוני העיר בפני הווטיקן. בעקבות מעשה דילטוריה זה הסתכסך עם שליטיה החילוניים של דוברוֹבניק ונאלץ לעזוב את העיר שבה כיהן שנתיים (1579—1581) בלבד. בשובו לרומא האשים את יריביו בדוברוֹבניק לא רק בהעסקת רופאים יהודים, אלא גם בעבירות חמורות אחרות, כגון העלמת עין מהעסקת עוזרות בית ואוֹמנות נוצריות בבתי יהודים ומיחסי מין של פרוצות נוצריות עם כופרים תורכים, אנוסים ויהודים.

מפני האשמות מסוג זה התגוננה ממשלת דוברוֹבניק כמיטב יכולתה. הפולמוס עם הווטיקן התנהל בכל חריפותו, בהפוגות קצרות, כארבע עשרות שנים. אמנם התוצאה הסופית לא היתה מעודדת בשביל הרופאים היהודים, משום שרשמית לא הכירה הכנסיה בזכותם לעבוד בשירותי הבריאות של דוברוֹבניק. אך מתוך ויכוח זה הוברר חשיבותם כרופאים מבוקשים וכעושי שירותים מועילים לבטחון הרפובליקה. הסינט של דוברוֹבניק הגיש תזכירים רבים לאפיפיור ונימק בהם את הצורך בהחזקת הרופאים היהודים.

(30) אביתר, בלטינית Abeatar ; Navarino

שליחויות מיוחדות

בתזכירים הודגשה אף חיוניותם של רופאים אלה לשליחויות מיוחדות. הן הוטלו עליהם כאשר נתבקשה דוּברוֹבניק להושיט עזרה רפואית לארצות השכנות שבתחום השלטון התורכי. נימה זו חוזרת והולכת במכתבי הסינט משנת 1584 להשמן פַּרנֶזֶה ברומא שנטה חסד לדוּברוֹבניק. הוויכוח התלקח על מִינוייהם של אברהם וחתנו יוסף, הרופא והמנתח היהודים. אנשי דוּברוֹבניק הסתמכו על רשיון האפיפיור משנת 1559 שאישר את העסקת אברהם כרופא בשירותי המדינה. עובדות אלו ודומות להן חזרו והודגשו במכתבי הסינט לניקולה ספונדראטו,[31] ציר הרפובליקה אצל האפיפיור (שאינו זהה עם החשמן ספונדראטו, פטרונה של דוברובניק בווטיקן), בדבר מינויו של המנתח אביתר. הפעם נרתמה דוּברוֹבניק ביתר שאת והגנה בתוקף על החלטתה להעסיק רופא זה. כצעד ראשון לפעולתה אסרה הפצת כרוז של הארכיהגמון שאיים בחרם על כל הנוצרים בעיר שיבקשו עזרה רפואית אצל הרופא היהודי. פעולה תקיפה זו הכבידה על היחסים בין דוּברוֹבניק לווטיקן שהיו משובשים בלאו הכי. השתרר בהם קפאון וכל מוצא מהמבוי הסתום לא נראה לעין. בגלל מדיניותה המוצהרת של הכנסיה במאה הט״ז, שנשארה נוקשה וקשוחה כלפי ״כופרים״ לסוגיהם, לרבות יהודים, לא ויתר האפיפיור על איום החרם. אך גם דוּברוֹבניק הקטנה לא נסוגה ולא הפקירה את הרופאים היהודים, בין שהיתה מעוניינת בהם ובין שפחדה מפני תגובה עוינת מצד קושטא. אנשי דוּברוֹבניק נמצאו טוענים שרופאים אלה נתקבלו לשירותי העיר לפי המלצת ״השער העליון״, ובנסיבות הקיימות לא היתה להם ברירה אלא לקבל את הצו העותומני. למעשה לא היו הדברים פשוטים כל כך. למעלה הוזכר כי בשנת 1592 נאותה הכנסיה לאשר את מינויו של אביתר כרופא ממשלתי בדוּברוֹבניק והעובדה שהרשיון בוטל כבר בשנת 1597 אינה גורעת מאומה מחשיבותו.

השליחויות המיוחדות שהוטלו על הרופאים היהודים היו לא רק רפואיות. במאות הט״ז והי״ז פעל בדוּברוֹבניק מרכז ריגול וריגול נגדי. הוא שירת בעיקר את המערב הנוצרי, אך לפרקים גם את המודיעין התורכי. מסמכי הגנזך הממשלתי בעיר זו מעידים עד כמה ידעה הרפובליקה הסלבית הקטנה, על גבול שטחה של המעצמה העותומנית, להתאים עצמה לתפקיד דו־סטרי זה. היא היתה, בזכות מצבה הגיאוגרפי ורשת שירותי הריגול שלה בתורכיה, מקור נוח ומבוקש ע״י המודיעין של המעצמות. את המידע השיגה ממשלת דוברוֹבניק באמצעות שגרירֶיה וסוחריה בתורכיה או מהתורכים שבאו לעירה בענייני מסחר. לא ייפלא שבתנאים אלה שירת גם אביתר את המודיעין של דוּברוֹבניק בנאמנות. כל הפטריוטים עשו כך. עובדה זו מסבירה את תקיפות הממשלה בוויכוחה הקשה עם הכנסיה ואת החלטתה לא לוותר עליו.

משבר קוֹנַבלי

בשנת 1590 פקד את דוּברוֹבניק משבר חמור. בעיר קמה בהלה בהיוודע לסוכניה בקושטא כי המושל התורכי מעבר לגבול מאיים לקרוע את אֵיזור קוֹנַבלי [32] משטחה של דוּברוֹבניק. ולא רק זאת. הפחה הסתמך על פסקי דין ישנים נושנים, שלפיהם הורישו לו, לפקיד התורכי

Farnese, Sfondratto (31)
Konavli (32)

הבכיר, אבות אבותיו זכויות בכורה על שטח המריבה. הוא תבע מדוברובניק 150,000 דוקטים (זהובים) כפיצוי בעד הכנסות מאדמות קוֹנַבלי שלא שולמו לו על פי הדין. לעומתו טענו אנשי דוברוֹבניק כי דמי החכירה מנחלת קוֹנבלי שולמו כחוק ליורשים החוקיים שהתאסלמו והם חיים מכבר בתורכיה.

הפחה התקיף לא נרתע ולא הסתפק בהסבר זה. בהגיעו לקִרבת הגבול השמיע במפגיע את תביעותיו. אנשי דוברוֹבניק התעצבנו והתחילו מבצרים בחפזון את שטח קוֹנַבלי. הם הזעיקו את שגרירם בקושטא והורו לו לשאת ולתת עם התורכים כדי להסיר סכנה זו מעל ראשם. לפחה שיגרו שליחים בכוונה לפייסו במיקוח כספי. אולם הוא לא נכנס למשא ומתן, אלא השליך את השליחים לבית הכלא ואיים שיחזיקם שם כבולים עד שיבוא על סיפוקו. השתלשלות חמורה זו דיכאה את רוחם של שליטי דוברוֹבניק. נואשים פנו שוב לנאמניהם בקושטא. "אל לכם לחסוך אמצעים" — חזרו והדגישו — כדי "לבטל את רוע הגזירה" שלדבריהם היתה עלולה, אם אמנם תבוצע, לחסל את עצמאותם ואת קיומם המדיני בכלל. במצב העדין שנוצר שוב לא הועילו האמצעים השגרתיים.

כאשר כלו כל הקִצין באה הישועה מִן הרופא היהודי אביתר שרק התחיל עובד בעירם. בעזרתו המציאו ל"אֶחָיו" בקושטא תחילה 200 טָלֶרים וכעבור זמן מה עוֹד 900 טָלֶרים. בשוחד זה, שניתן במקום הנכון, הושג צו מניעה נגד כל הפעולות השרירותיות של המושל התקיף. איומיו לא הפחידו עוד. דוברוֹבניק ניצלה מסכנה גדולה בזכות זריזותו של אביתר.

ג. חלקו של יהודי בשירת דוברובניק

ד"ר ישעיהו כהן (דידקוס פירוס)

בעמ' 73 כבר נזכר תפקידה החלוצי של דוברוֹבניק בתנועת התחִיה היוגוסלבית במאות הט"ז והי"ז. כלום היו מורגשות בה השפעות יהודיות? ביצירות הקרוֹאַטיות של משוררי דוברוֹבניק השתלבו אמנם פה ושם נושאים יהודיים, על פי רוב תנ"כיים ואפוקריפיים.[33] אך מסתבר שהיהודים לא לקחו חלק פעיל ביצירה זו. רובם לא היו עדיין מעורים בסביבה הסלבית החדשה להם ולא הספיקו לרכוש את הלשון הקרוֹאַטית. חלוצי גולה זו הופיעו בעיר כבר בימי הביניים, אך הם לא התנחלו בה. רובם התעכבו בעיר לשנות דור או דורותיים לאחר שמצאו בה מקלט לשעת חירום. ואין לשכוח כי חומות הגטו הפרידו בין האוכלוסיה הסלבית לבין היהודים אשר מקרוב באו.

ואולם גם בתוך היישוב היהודי הקטן חי ופעל משורר שניתן בכשרון פיוטי מובהק, אף זכה בהשפעה ניכרת על בני דורו המשכילים. ואם כי הוא הביע את יצירתו הפיוטית בלטינית בלבד, גאים בו אנשי המקום עד היום. היה זה ד"ר ישעיהו כהן, הידוע בשמותיו הספרותיים השונים, כגון דידקוס פירוס, יעקב פלביוס, יעקב אֶבוראֶנסיס[34] או לוזיטנוס. תולדות חייו ויצירתו הרוחנית תוארו בידי טובי החוקרים של הספרות הקרוֹאַטית.

(33) אכן, היהודים שימשו גם נושא מקובל לקומדיות. לפעמים תוארו בלי שנאה, אך על פי רוב הופיע היהודי כדמות נלעגת, למשל בקומדיה "ירקו שקריפלו" מאת מחזאי אנונימי, בן זמנו של אהרן הכהן, שעליה מצביע ד. בוגדנוביץ':
Dr. David Bogdanović — Pregled Književnosti, II. izdanje, Knjiga Prva, Zagreb 1915, p. 289, item "Jerko Škripalo".

(34) Didacus Pyrrhus (Pirus), Jacobus Flavius, Jacobus Eborensis

בין עבודות מחקר אלו מן הראוי להזכיר לפחות שתיים. ההערכה הראשונה של פועלו נתפרסמה עוד בשנת 1811 בקובץ על גדולי משורריה הלטיניים של דוּבּרוֹבניק. את הקובץ ערך אוּרבן אַפֶּנְדִיני.[35] בתחילת המאה העשרים פורסמו עוד כמה מחקרים על יצירת דידקוס ותקופתו. עד היום לא עלה בידי איש להוסיף דבר של ממש לתמונה המקיפה שהעלה ד"ר ג'. קרבלר במסתו "חייו ויצירתו של דידקוס ההומניסטן הפורטוגלי, בייחוד בדוּבּרוֹבניק".[36] מתוך מחקר זה מובאות כאן העובדות דלהלן המצוטטות בספרו של טדיץ'.

ישעיהו כהן נולד בשנת 1517 באֶבוֹרָה[37] שבפורטוגל כבן למשפחת אנוסים. אביו נמנה עם חוג המשפחות הוותיקות והאמידות במקום. תנאי חיים נוחים אפשרו לבן המוכשר לימודים על־יסודיים בליסבון. משם עבר ללמוד באוניברסיטת סלמנקה שבספרד, בה הכיר את אמטוס לוּזיטנוס וקשר עמו קשרי ידידות אמיצים. כאמטוס ואנוסים אחרים נאלץ להגר בגלל מוצאו היהודי. בעיר ליאֶז' עבד כמחנך וכמרצה לשפות קלסיות — יוונית ורומית. שם נפגש שוב עם אמטוס, האיש שעתיד היה להתפרסם כגדול הרופאים בדורו. מכאן ואילך לא נפרדו דרכיהם לזמן רב אלא בעזוב אמטוס את דוּבּרבניק.

הם המשיכו נדודיהם בצוותא ועברו לאיטליה שאליה נמשכו בגלל אוניברסיטאותיה המפוארות. שניהם התמסרו להוראה במוסדות ההשכלה הגבוהה. התחנות היו: אַנקוֹנה, פֶּזָארוֹ ופֶרָארה.[38] דידקוס עשה זמן מה גם ברומא. בעלות האפיפיור פאולוס הרביעי על כס פטרוס

(35) Ur. Appendini, Carmina, accedunt selecta illustrum Ragusinorum poemata, Dubrovnik, 1811, p. 204—244

(36) Dr. Djuro Kőrbler, Život i rad humanista Didaka Portugalca, napose u Dubrovniku, Rad Jugoslavenske Akademije, Zagreb 1917

(37) Evora

(38) פרטים על חיי דידקוס פירוס בפראַרה הוסיף פ. קולנדיץ' בקובץ לתולדות הספרות של האקדמיה הסרבית למדע ואמנות, כרך 2, בלגרד 1961. סקירתו „שירים מספר מאת ההומניסטן דידקוס פירוס" הופיעה בתדפיס
Petar Kolendić, Nekoliko pesama humaniste Didaka Pira, Beograd 1961.
קולנדיץ' טוען שלפני בואו לקושטא ולדוברובניק למד ישיעהו כהן, בין היתר, באוניברסיטה העתיקה של לובן (Louvain) בברבנט, היום חלק מבלגיה), בעוד טדיץ' נוקט בעמ' 299 בספרו את שם העיר הבלגית ליאז' (Liège) שבפלנדריה. אמנם טדיץ' אינו כותב כי דידקוס למד בליאז' או שעסק בהוראה שם. הוא אף אינו יכול להניח זאת, משום שהאוניברסיטה בעיר זו לא הוקמה אלא בתחילת המאה הי"ט. טדיץ' רק טוען כי דידקוס הצעיר „שהה בפלנדריה שנים מספר ולמד להכיר את אישיה הדגולים וכן את יהודיה." בעניין זה לא ציינו לא טדיץ' ולא קולנדיץ' את מקורותיהם. ערכו של חיבור קולנדיץ' הוא בגילוי קובץ השירים, פרי עטו של דידקוס הצעיר., שם הספר Didaci Pyrrhi Lusitani Carminum Liber Unus, Apud Franciscum Rubrium, Ferrariae 1545
שנת ההוצאה, 1545, מרמזת שייתכן כי דידקוס שהה בפראַרה עוד לפני השנים 1547 ו־1557, שאותן נוקט טדיץ' בעמ' 299—300 בספרו. אך גם טדיץ' מציין (בעמ' 299) את היחס הלבבי ששרר בין ז'ירלדי (Lilius Gregorius Gyraldi), הבלשן הקשיש מפראַרה, ובין דידקוס הצעיר. קולנדיץ' משלים את תיאורו של יחס זה בפרט חשוב כי ז'ירלדי הערין מאד במסתו De poetis nostrorum temporum, Florentiae, 1551 את יצירתו הפיוטית של דידקוס הצעיר. קולנדיץ' מזכיר עוד פרט שמבחינה היסטורית אינו נופל בערכו מיתר מסקנותיו. הדבר עשוי להשלים במשהו את תמונת המצב המדיני שהתהווה בחצי־האי האפניני במחציתה של המאה הט"ז. השפעתו הורגשה היטב גם ביתר ארצות אירופה. המחבר מציג באורח חיובי את שליטה של פראַרה, ארקולה השני מבית אסטה (Ercole II d'Este) שלטונו הנאור נמשך חצי יובל שנים (1534—1559). מתוך התנגדותו הנמרצת של ארקולה לווטיקן נעשתה בירתו פראַרה למעוז הקידמה בתקופת

הקדוש, נאלץ דידקוס לעזוב את "עיר הנצח". בחיפושיו אחרי מקלט חדש נקלע ארעית לקושטא. כאשר חלה בתחילת 1558 לא יכול היה להמשיך בכהונת מורה. משום כך החליט לעבור לדוּבּרוֹבניק, שם שהה אותה שעה ידידו אמטוס שממנו ציפה לריפוי מחלתו. ואמנם כך היה. אמטוס טיפל בו טיפול מעולה בבית החולים בפלוֹצ'ה, פרברה של דוּבּרוֹבניק. דידקוס החלים אט אט והשתקע בעיר שהיתה לו למולדת שניה. הוא חי ופעל בה יותר מארבעים שנה.

במה עסק תקופה ארוכה כל כך? יש אומרים שהיה מורה ללשונות קלסיות, יוונית ורומית, בגימנסיה הממשלתית. בין התעודות הארכיוניות בעיר לא נמצא כל אישור לסברה זו. בזמנים ההם היתה קבלת יהודי למשרה ממשלתית תלויה בלי ספק בהסכמת הסינט ובהחלטתו המיוחדת. בפרוטוקולים מישיבות הממשלה לא נזכר מינויו של דידקוס למחנך במוסדות הרפובליקה. מכל מקום, עד עתה לא נמצא כל מסמך על כך. לעומת זאת גילו חוקרי הגנזך הממשלתי בדוברובניק החלטת הסינט מפברואר 1557, דהיינו מלפני בואו של דידקוס לעיר, המסדירה מחדש את מערכת החינוך. בין היתר נאמר בהחלטה שלימודי הלשון היוונית יהיו לימודי רשות בגימנסיה. רק לימוד הלטינית יהיה חובה על כל התלמידים.

ישעיהו הגיע לעיר שנה לאחר החלטת הסינט. לא מן הנמנע שניסה לנצל את הנטיה הכללית ללימוד לשונות קלסיות. מאחר שלא קיבל משרה ממשלתית, ביסס את קיומו על שיעורים פרטיים לבני הדור הצעיר.

כך היה חוקר לשונות קלסיות למלמד. כל הסימנים מעידים שהתפרנס בדוּבּרוֹבניק בכבוד, אם כי בצמצום. מצבו הלך והשתפר אף בלי משרה רשמית.

יחסיו עם אדוני העיר האצילים, עם אזרחיה האמידים, ובדרך כלל גם עם משוררים, אמניה ומדעניה היו אמיצים. יש יסוד להנחה שכל אלה העריכו בו את המחנך, את איש המדע ואת המשורר שחלק רב לו בהקנית רעיונות העולם העתיק ותרבותו לדור התחיה בדוברובניק. עדות לכך רבים משיריו הדידקטיים. כמה מהם מביעים עליזות ושמחה, אף שאננות ושובבות מהדהדות בהם. באחרים הוא מתפאר בידידיו ובמעריציו ששלחו לו תשורה, עצי הסקה בחורף הקר או יין טוב להרווות את צמאונו בקיץ. באחד משיריו הוא מודה שהכנסותיו מספיקות לקיום הוגן, מה גם שמעולם לא היה להוט אחרי חיי מותרות.

בשאלות חומריות עוסק גם שיר בו התקיף יהודי פלוני שהוציא ממנו במרמה 5,000 דינרים. לא הובהר מה מקורם של כספים אלה. ברור שלא חסך אותם מהכנסות שירתו הקלסית ואף לא משכר שיעוריו. מניחים שהיה "שותף סמוי" לעסקי אחיו באנקוֹנה ש"העסיק" את דידקוס כנאמן לסחר מעבר שלו בדוּבּרוֹבניק. סברה זו מצאה את חיזוקה במסמכים ארכיוניים מדוברובניק, שבהם הוזכר שמו של דידקוס בשל עסקים כספיים שונים. תעודות אלו נכתבו בין השנים 1569 ל־1592, מרביתן בדבר הלוואות שנתן על משכון. בהסכמתו של דוכס הרפובליקה הוגשו משכונים אלה למכירה פומבית — אם החוב לאחר אתראה מקובלת לא נפרע במועדו.

הריאקציה האנטי־רפורמיסטית שהשתלטה על רומא עם היבחרו של האינקוויזיטור הגדול פייטרו קרפא לאפיפיור פאולוס הרביעי (1555). הנסיך ארקולה העניק את חסותו לפליטים רבים שנרדפו על דתם, בהם פרוטסטנטים לסוגיהם וכן אנוסים יהודים מספרד ומפורטוגל.

להוציא את שהותו הקצרה בעירה הסמוכה, הֶרצֶגנוֹבי, לא זז ישעיהו דידקוס מדוּבּרוֹבניק מיום בואו לשם. ואמנם כאיש מבחוץ נהנה בה מיחס מיוחד. בזכות השכלתו הקלסית הבלתי שגרתית, תוארו האקדמאי, סגולותיו החברתיות וקסמו האישי, היה מקובל על סביבתו. יחס זה משתקף מכל התעודות הארכיוניות המזכירות את הקלסיקן הדגול — יהודי מתושבי העיר. גם דידקוס ידע להעריך את מארחיו. פעם הביע את תודתו ביצירה פיוטית קטנה שהקדיש בשנת 1569 לאדוני העיר. כאות הוקרה על דברי השבח שבשיר זה, העניק לו הסינט שי בסך 15 דוקטים, אמנם רק בשנת 1583, לאחר הדפסת השיר שנה לפני כן.

בערוב ימיו הוציא דידקוס מהדש את כל שיריו שנדפסו באסופות שונות, כרגיל אצל משורר פורה שזכה לאריכות ימים. הוא ערך שתי מהדורות של שירתו המקובצת. הן נדפסו בוונציה ב־1592 וב־1596, בלי שינויים ניכרים. משום מה לא נכלל במהדורות אלו "שיר התהילה האלגי" המוקדש לתומא בּוּדיסליץ', בן דוברוֹבניק המלומד ודוקטור לרפואה שכיהן כקונוליקוס בעיר הפולנית העתיקה קרקוב. שם נדפסה אלגיה זו בשנת 1583.[39]

שירת דידקוס

במהדורותיה הוונציאניות של שירת דידקוס יש שנים־עשר פרקים. החלק הראשון נקרא "קטון[40] הקטן או דו־טורי (דיסטיכונים בלעז) המוסר". הפרק מוקדש למורי המשורר בליסבון. בשירים אלה נראה דידקוס בכל כושרו הפיוטי. ניכרת בהם השפעתו השמרנית של קטון, הוגה הדעות הרומי שאִמרותיו שימשו לו דוגמה ומופת. כן קרובים הם לכללי המוסר של פיתגורס, הפילוסוף היווני הגדול. בכל זאת הם מקוריים בתוכן ובצורה, הם מצטיינים בפיקחות ובהברקות, לקח של נסיון חיים ארוכים, ובטוב טעמו של בעל הסגנון המזהיר. מובלטת בהם המגמה החינוכית, הדידקטית. בכשרון אמן הוא שוזר בהם פתגמים של עמי תבל. מובן כי נופך משלו לא חסר. שם הפרק השני "קָסָנְיָה"[41] ועיקרו אֶפִיגרמים המהללים ברוח טובה את שולחי התשורות. לנגד עיני רוחו של המשורר המלומד מהמאה הט"ז עמד כדוגמה המשורר הרומי המפורסם, מרקוס ולריוס מרטיאל. דידקוס מצרף לפרק זה גם שירים אוטוביוגרפיים.

החלק השלישי הוא למעשה היסטוריוגרפיה בחרוזים. המחבר מתאר בו, תחת הכותרת "מלכי פורטוגל", את תולדות המלוכה במולדתו הישנה, מן המאה הי"ג ועד עצם ימיו. את הפרק הרביעי "שמות ערים" הקדיש לכמה מערי ספרד ופורטוגל שהוא משבחן בחרוזים נלהבים. את החלק החמישי כינה "משוררי יוון ורומי על נואמיהם הראויים לחיקוי". פרק זה מגמתו חינוכית בעיקרה. החלק הששי מתאר את תולדות חמשת מסדרי האבירים בארצות שונות והוא מוקדש למשוררה של דוּבּרוֹבניק דינקו רַנְ'ינה.[42] החלק השביעי מביא "דו־שיח בין עלם ישר לריבה צנועה". דידקוס מרים בו על נס את טוהר היחסים בין צעירים מאוהבים. בחלק השמיני — "שלושה ספרים של שירי מוסר" — מוקדש כל ספר למשכיל אחר

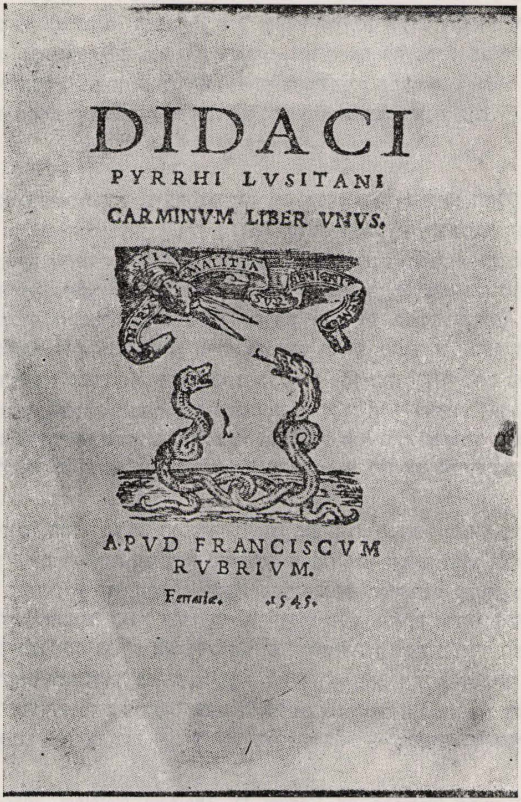
(39) Encomiastes Carmine Elegiaco ad Rndum D. Thomam Natalem Rhacusanum (Toma B. Budisalić)

(40) קטון, צנזור לשעבר — Caton Censorius

(41) מתנות ידידות — Xenia

(42) Dinko Ranjina

מדוּברוֹבניק, ביניהם המשורר דינקו זלטריץ'.[43] דידקוס שר בהם על מאורעות שונים בחייו. בין היתר הזכיר את צו הארכיהגמון מדוּברוֹבניק שאסר על עוזרות קתוליות לשרת בבתי היהודים. הוא שם ללעג את איומי הכומר על צעירות עדתו אם תבאנה ביחסי מין עם היהודים. הוא מתאר את עוזרתו הזקנה, חסרת השיניים, העיוורת למחצה, השתויה והמלוכלכת, הבורחת מביתו, משום שאינה מסכימה לשרת אותו עוד. בשני דו־טורים הוא מדבר בחיוך קל על פחדה מן העונש שבו איים הארכיהגמון על הצעירות הקתוליות המתמסרות ליהודים. החלק התשיעי נקרא "הנדקסילבי"[44] ובו שלושים אפיגרמים — חלקם

דידקוס פירוס — **ספר שירים** (1545)

(43) Dinko Zlatarić

(44) לפי היוונית: חרוזים בני אחד עשרה הברות — Hendecasyllabi (versus)

שירי־יין וחלקם שירי הלל לידידים, תושבי העיר, או שירי לעג לאלה שהתנהגותם לא נראתה לו. בחלק זה כלול גם חשבונו עם היהודי שהצליח להערים עליו ולהוציא מכיסו 5,000 הדינרים. בפרק העשירי מרוכזת ה"לירִיקה" ובו קינה (אוֹדָה בלעז) על מות המשורר מברו וטרנוביץ'[45] ושירים ליריים אחרים. הפרק האחד עשר מוקדש לזכר מברו וטרנוביץ' ונכללו בו גם "שירי הספד" למלכי אירופה השונים, כגון קרל החמישי, פרנסוֹא הראשון ואחרים. כן הנציח כאן רבים מסלתה ושמנה של דוּבְּרוֹבְּניק, משוררים, אזרחים, אצילים ועוד. בפרק השנים עשר, המסיים את יצירתו, שר דידקוס על "המשפחות המפוארות הקיימות היום בדוּבְּרוֹבְּניק." שיר זה נדפס תחילה ב־1582 ובפעם האחרונה — בדוּבְּרוֹבְּניק ב־1903. אם נסיר את התשבחות הפיוטיות שבשירים אלה, תעמוד לפנינו עדות נאמנה לתולדותיה של "פנינת האדריאה".

מלבד השירים המקובצים נשמרו עוד מספר יצירותיו בכתב יד, מהם פרסם אַפֶּנְדִּיני 19 אלגיות בשנת 1811 (עיין בהערה 35).

דידקוס מעולם לא הסתיר את מוצאו הלאומי. את יהדותו הפגין בגאווה בכל הזדמנות נאותה. במיוחד ביטא בפֶּלַנְדְּרִיָה את תשוקתו העזה לחזור בגלוי לחיק עמו. בצוואתו משנת 1597 ציווה לטמון את גופתו בבית הקברות היהודי בפלוצ'ה שבדוּבְּרוֹבְּניק. הוא מת ב־16 במאי 1599.

דידקוס פירוס נעשה לשם דבר למוקירי שירת דוּבְּרוֹבְּניק. הוא הרעיף משפע כשרונותיו על ספרות התחיה היוגוסלבית בדוּבְּרוֹבְּניק וקירב אליה את מיטב ערכיה של שירת רומי הקדומה וכן את הרעיונות ההומניסטיים של הרנסאנס. בלי חרוזיו השנונים היתה השִׂכחה יורדת במהרה על יצירות משוררים רבים מדוּבְּרוֹבְּניק. למרבה הצער נפקד מקומו של דידקוס מתולדות ישראל בתפוצות. הגיע הזמן לתקן את המעוות שעיוותה ההיסטוריוגרפיה לישעיהו כהן, המשורר המשכיל והמחנך המעולה, הנאמן לעמו ולאנושות הנאורה.

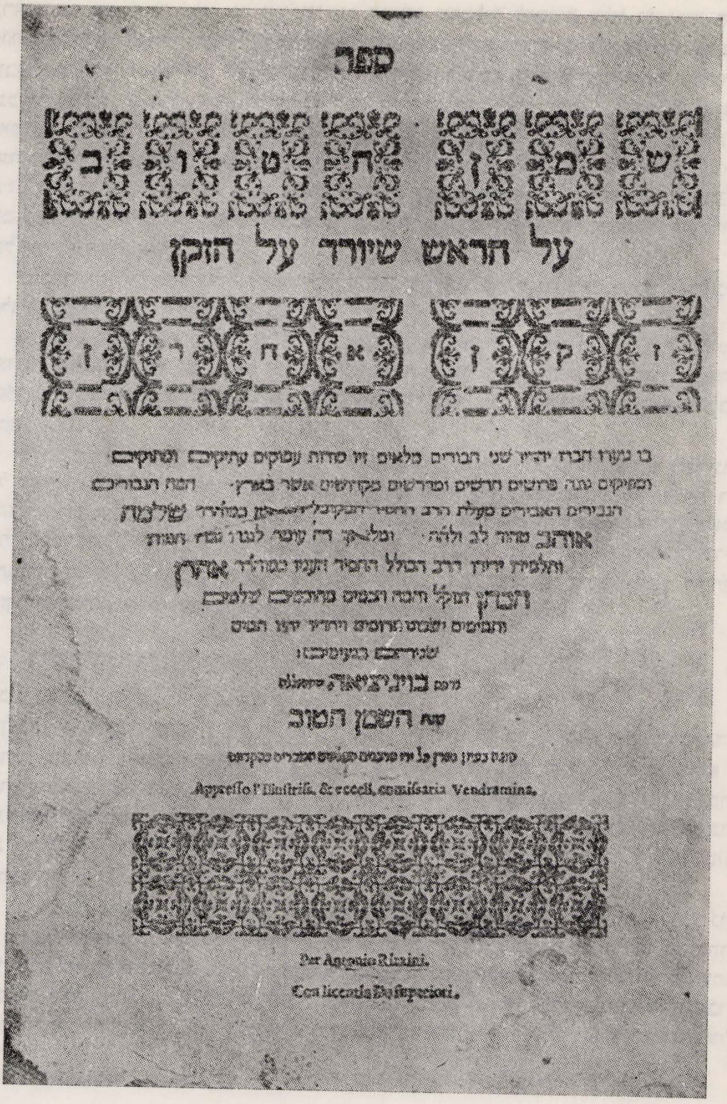
ד. היצירה העברית

סב ונכדו מפרשים את המקרא

אין להסיק מסקנות נחפזות על התבוללות יהודי דוּבְּרוֹבְּניק מן העובדה שמשוררם הדגול דידקוס הביע את אמנות שירתו רק בלטינית. בקהילת דוּבְּרוֹבְּניק הקטנה והנידחת הוא לא היה היחיד שמשך בעט. עוד שניים מבני קהילתו, שלמה אוהב ונכדו אהרן הכהן, כתבו בתקופתו ובדור שקם אחריו. הם לא היו פייטנים כדידקוס, אלא פרשני המקרא ושניהם כתבו את פירושיהם ומדרשיהם בלשון החכמים. הנכד השלים את מלאכת סבו, "שמן הטוב", ולחלקו הוא קרא "זקן אהרן". השמות לקוחים מתהילים קל"ג, 2.

זו יצירה משותפת לשני פרשנים, שותפות יחידה במינה בגולת יוגוסלביה. לקובץ נודע ערך רב לתולדות היהודים ביוגוסלביה. אמנם המחברים לא הספיקו לפרש את כל התנ"ך ואולי גם לא התכוונו לכך. חסרים מהנביאים האחרונים: יחזקאל; מתרי עשר: יואל, עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, צפניה וחגי, ומהכתובים: עזרא ונחמיה. בכל זאת היתה זו עבודה רבת היקף המוכיחה את בקיאות מחבריהם בספרות התורנית, והעיקר, היא מעידה בעליל

Mavro Vetranović (45)

ספר

שמן טוב

על חראש שיורד על הזקן

זקן אהרן

בו נעתר חברז יהיו שני הבורים מלאים זיו מחות עשקים עתיקים ותתקים
ומשקים עגה פרשים חרשים ומרדשים מקודשים אשר באהרן · הטה העבורים
העבירים האבירים סגלת הרב רחשי דשקיבל[illegible]ן כמחירי שלמה
אוהב שהב לב ולהה · ומלאך דיה עשה לעבו עבח חשות
ותלמידו ידיען רבב הבולל והחבור זתנוע בתהלר אחרן
וזקן תזקל חיבה וכבוש מחתכים שלמכם
תעבוים ישמטו מרוסים ויחדיר יקנו תבוש
שניריכם במעיכם ·

מפס בונייאטי פיזאורי

שמן השמן הטוב

פקוד נפקון פל יד פרושים תפלשים מהבריס מקדמים

Appresso l' Illustriß. & eccell. comissaria Vendramina.

Per Agostin Rizzini.

Con licentia De Superiori.

שלמה אוהב ואהרן הכהן — **שמן הטוב וזקן אהרן, פירושים ומדרשים** (ונציה תי״ז — 1657)

על השתרשותם של יהודי דוּבּרוֹבניק בערכי היהדות ועל כושרם להביע בשפה ברורה את יחסם למקורות ישראל. תכונות אלו מצאו ביטוי ברור בצוואתו של אהרן הכהן, שעליה עוד ידובר בעמ' 104.

שלמה אוהב ואהרן הכהן בנו את פרנסתם, כרוב יהודי דוּבּרוֹבניק, על סחר המעבר. אהרן הכהן נעשה במרוצת הימים לאחד הסוחרים המצליחים בקהילתו. בכל זאת היו שניהם יותר מחובבים גרידא בספרות הרבנית. הסב והנכד קיבלו את הסמיכה לרבנות כדת וכדין. פרשנותם המקראית נבעה מן הידיעה שרכשו בבתי המדרש של קהילות איטליה, בעיקר בוונציה. אלא שתורתם לא שימשה להם קרדום לחפור בו. הם נאחזו במקור פרנסה חילוני, כמנהג הימים ההם וגם אחרים, לא רק בקהילה קטנה כדוּבּרוֹבניק אלא גם בקהילות רבות אחרות.

שלמה אוהב

מסמכי הארכיון של דוּבּרוֹבניק אינם מספרים הרבה על שלמה אוהב הסב. שמו נזכר בראשונה במִפקד הספנות משנת 1577. נאמר בו שהוא "קונסול יהודי המזרח." מסופר כי ייצג אותם בשעה שהוטענה סחורתם על אניה שהפליגה תחת דגל דוּבּרוֹבניק לנמל אנקוֹנה. הוא עצמו היה הבעלים של אניית סוחר קטנה והעביר בה משא מעורב לאַנקוֹנה ולוונציה. כן עמד בקשרי מסחר עם סופיה, סקוֹפיה וסרייבו. בגנזך העיר נמצאה עוד תעודה מעניינת הקשורה בשמו. במסמך שנכתב ב־1586 סוּפּר שלפני 25 שנים בערך שלחו יוונים מכרתים לבעל אחוזה פלוני בדוּבּרוֹבניק שני ארגזים של תשמישי דת, רובם סידורים עבריים, לשם שמירתם. האציל אִחסנם במַנזר הדומיניקני. כעת, דהיינו בשנת 1586, באה למְאַחסן זה משלחת יהודית ובראשה שלמה אוהב, הרב המקומי, ופדתה את החפצים אשר בארגזים. המשלחת שילמה לפּוּציץ' [46] — זה היה שם האציל — שני "צֶקינים" [47] בעד הוצאות המכס ודמי האחסנה וגנזה את הסידורים, משום שניזוקו מרוב הרטיבות במרתף המַנזר.

בפעם האחרונה נזכר אוהב במִסמך ארכיוני מדצמבר 1606. היה זה בתעודה המאשרת כי הוא שכר אניה שהפליגה מדוּבּרוֹבניק לנמל האלבני ולוֹנה.

אהרן הכהן הקדיש לשלמה אוהב כמה שורות בהקדמה ליצירתו "זקן אהרן". בהוקרה הוא מודה שם לסבו על החינוך העברי שהקנה לו. קובץ הפירושים המשותף לסב ולנכד נדפס בשם "שמן הטוב" ו"זקן אהרן" בוונציה בשנת תי"ז (1657), שנה לאחר פטירת הנכד.

אהרן הכהן

קורות חייו של אהרן הכהן חרותות היטב בתולדות דוּבּרוֹבניק, יותר מביוגרפיה של כל אישיות יהודית אחרת בעיר. הוא נולד בה בשנת 1590, כבן בכור לאביו דוד. משפחתו באה בשנת 1586 מפירנצה שבאיטליה. לפי שמה הלועזי לונלי [48] מוצאה מלונל שבצרפת.

לחינוכו של אהרן דאג תחילה סבו. לאחר פטירת הסב הוסיף אהרן ללמוד אצל פרחיה

(46) Pucić

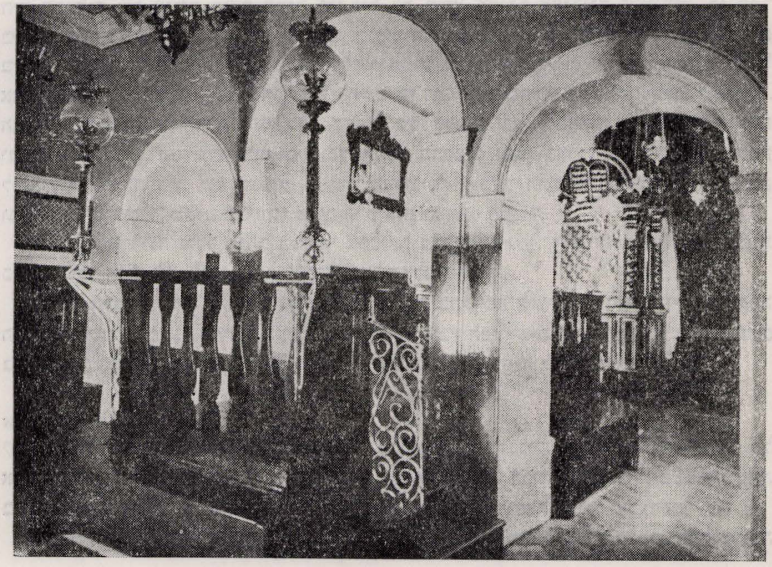
(47) מטבע זהב — cekin

(48) Lunelli

פוֹרמוֹן שירש את מקום סבו כראש הקהל. לבסוף השלים את חינוכו ב"בית הספר המזרחי"[49] בוונציה. תלמידי בית ספר זה היו על פי רוב יהודים מתורכיה. הוא נאלץ לעזוב את ונציה, חזר הביתה ובכוחות עצמו המשיך בלימודיו, אף עסק בפרשנות המקרא, המדרשים, המשניות והגמרא.

עודו צעיר נבחר לרב בקהילת דוּבּרוֹבניק ועמד בראשה עד מותו בשנת 1656. היה נואם מחונן, דרשן וסופר מזהיר. תקופת כהונתו בקרב קהילתו קשורה בהתקדמותה ובמשברים גם יחד. התחוללו בה פורענויות שסיכנו את קיומם של יהודי דוּבּרוֹבניק, כגון עלילת דם משנת 1622, משפט ישורון וגירוש בני קהילתו. כמנהיג אמיץ לחם אהרן כל הזמן בראש המערכה על זכויות קהילתו והגן עליהן בחירוף נפש. חרף כל הקשיים שהזמן גרמם מצא דרכים לשפר את מצבה החומרי של הקהילה ואף לפתח את חייה הרוחניים. בשנת 1652 הרחיב את בית העלמין "זִידִיוֹסקִי גְרֶבִּי"[50] ששימש את יהודי דוּבּרוֹבניק עד שנת 1910.

כן שיפץ באותה שנה את בית הכנסת שנשאר עומד עד היום בצורתו שעוּצבה אז. זהו בית הכנסת העתיק ביותר שנשמר בשלמותו ביוגוסלביה עד לאחר השואה ועליו גאוותם של יהודיה.

דוברובניק — בית הכנסת

(49) "Scuola Levantina"
(50) Žudioski Grebi

בספרו על יהודי דוּבּרוֹבניק מסתמך טַדיץ׳ בעמ׳ 71 ואילך על תעודות ארכיוניות המספרות על הקמת הגטו בדוברובניק ב־1545. בעמ׳ 368 ואילך מצביע טדיץ׳ על ארבעת הבתים ששימשו למן 1546 כגטו יהודי. נראה שמשנה זו שופן בית הכנסת ברחוב היהודי, "ז׳ידיוסקה אוליצה" מס׳ 3, אם כי לפי מסורת יהודית שנמסרה ע״י א. טולנטינו, קיים שם בית הכנסת משנת 1352 בבניין אבן, שמספרו בספרי אחוזה בדוּבּרוֹבניק 1636 890.2358/Z.V. מראהו, כמראה מרבית בתי הסביבה, מעיד על השפעות הברוק האיטלקי. בית כנסת זה שופץ ב־1652.

מדרגות עץ, "סקלה"[51] המצויות בבתי דוברובניק, מוליכות לקומה ב׳ של הבניין שם שוכן בית הכנסת. זה אולם קטן יחסית בצורת מלבן. גם ריהוטו וקישוטיו מראים השפעות הברוק האיטלקי. דומה שהתקרה הקמורה נשענת על שלושה עמודים מעוּצקים שבאולם. נברשות פיורנטיניות תלויות מן התקרה על מוטות נחושת ארוכים. עזרת נשים בקומה העליונה של האולם נפרדת לחלוטין, עם כניסה מיוחדת ובמחיצות מרושתות עשויות עץ. מכל צד של ארון הקודש, המצופה לפה שחורה מבריקה, שני עמודי עץ חלזוניים הנראים כנושאים את כל הכובד של לוחות הברית מעל לארון הקודש. דלתות הארון מכוסות פרוכת בעלת רקמת פרחים מרשימה. לפי המסורת הביאוה מגורשי ספרד לדוּבּרוֹבניק. לפני ארון הקודש במה קטנה ולאורך הקירות צמודים ספסלים למתפללים. בדרך נס לא נפגע בית הכנסת ברעש הגדול ב־1667 ולא בשואה הנאצית.[52]

שיפוץ בית הכנסת נעשה בתקופה לא נוחה. היה זה לאחר משפט ישורון. רוב יהודי העיר קיבלו "אשרות יציאה" מטעם הרשות ועזבו מבוהלים את דוּבּרוֹבניק. רובם פנו לתורכיה. תעודה ארכיונית אומרת כי בשנות השלושים למאה הי״ז נפקדו בגטו דוברובניק ומחוצה לו ארבע(!) משפחות יהודיות ובהן עשרים נפש. אמנם מספרם עלה שוב באמצע המאה, אך חיי הקהילה מעולם לא חזרו לתפארתם הקודמת.

חרף הצלחתו של אהרן הכהן כרב וכפרשן לא היתה לו משרה זו, כאמור, מקור פרנסה. עם אחיו אלעזר ועם שותפו שמואל מאסטרו יסד בית מסחר. העסק הצליח ועשה אותו לאיש אמיד. בזכות הישגיו החומריים והרוחניים זכה לכבוד ולהוקרה לא רק בעיני בני קהילתו אלא גם בעיני הגויים. כהוכחה לכך מזכירים את היחס אליו בשעת מעצרו בימי משפט ישורון (ראה עמ׳ 108). הוא לא עונה כמנהג הימים ההם. איש לא העז לגעת בו. ואמנם שוחרר לאחר זמן קצר ונשאר עד יום מותו בעיר הולדתו שכמעט התרוקנה מיהודיה.

אהרן הכהן רשם מאורע היסטורי שזעזע את קהילתו. לקובץ פירושיו הוסיף תיאור של עלילת דם משנת 1622 ושל מהלך המשפט שהתנהל בעקבותיה, בו נידון יצחק ישורון לבור כלא. זוהי עדות נאמנה לעלילת־דם האחרונה בדוּבּרוֹבניק. עדותו עולה בקנה אחד עם העדויות שנמצאו בפרוטוקולים של שלטונות העיר וערכאותיה. היא משחזרת בדייקנות התרחשויות אלו. לציון שחרורו של ישורון חיבר הכהן שיר הודיה והוסיף אותו לתיאורו

(51) Skale (ניב דוברובניקי מ־Skaline)

(52) בני משפחת טולנטינו, היושבים זה דורות במקום, הצליחו לשמור על בית הכנסת במבחנים החמורים שפקדו את קהילתם כשם שפקדו את מרבית יהודי אירופה. פרטים אלה נרשמו בידי אמיליו טולנטינו ואחרים (ה.ע.י. 85 ב׳)

ההיסטורי. דורות רבים השמיעו שיר זה בבית הכנסת של דוּבּרוֹבּניק, מיד לאחר קריאת פרשת ויחי.

צוואתו של אהרן הכהן שנכתבה בשנת 1656 מעניינת מכמה בחינות. היא שופכת אור על עולמם הרוחני של יהודי דוּבּרוֹבּניק מלפני שלוש מאות שנה. כבר בהקדמתה מצווה המחבר ליורשיו: "ושמרתם שלא תזניחו את המשניות הידועות לכם בעל פה. ואתה אהרן [שם קרובו], אנא המשך בלימודי משניות וגמרא." משפטים אלה מוכיחים שלימוד התלמוד היה בתקופתו מקובל על יהודי דוּבּרוֹבּניק.

לא פחות מאפיינות את מחבר הצוואה הוראותיו להדפסת היצירה "שמן הטוב" ו"זקן אהרן". שעה שערך את הצוואה היה כתב היד כבר מוכן להדפסה. את שוחרי הספר העברי יעניין לדעת כי הכהן הזמין מן המדפיס 800 עותקים. מאה מהם הועיד להפצה באיטליה ובירושלים. לאחר שמינה את הנאמן על ההכנסה ממכירת הספרים, ציווה להעביר את תמורתה למוסדות ההשכלה והצדקה בירושלים.

אישיותו של אהרן הכהן בולטת ביותר בתולדות יהודי דוברובניק. בזכות תכונותיו השכיל לקדם את קהילתו ולהביאה לשיא התפתחותה.

זמן רב היתה דוברובניק אי שקט בים נסער של אירופה היהודית. בשקט יחסי הספיקו אישים כדידקוס וכאהרן הכהן להנציח את שמם של יהודי דוברובניק. אך השואה הלכה וקרבה גם אליהם.

שני דברים העידו על עברם המעניין של יהודי דוּבּרוֹבּניק. בגטו לשעבר נשמרו גנזכי הקהילה ובהם הפרוטוקולים שלה מהשנים 1687 עד 1793, ובית הכנסת העתיק ששופץ והורחב על־ידי אהרן הכהן. את הארכיון גזלו הנאצים וגרוריהם במלחמת העולם השניה. נותר אפוא לתהילה רק בית הכנסת המעיד על עברה המפואר של גולה זו, אוד מוצל מכליון.

ה. יהודים בכלכלת דוברובניק

ההרכב החברתי של יהודי דוברובניק

קורות יהודי דוּבּרוֹבּניק אינן מתמצות בתולדות רופאים ומספר מועט של משכילים. יהודי דוברובניק היו ברובם אנשים פשוטים, עממיים, בעלי מלאכה, סוחרים זעירים ובינוניים. נמצא ביניהם גם מספר סוחרים שהתמסרו לעסקי ספנות. אחדים אף נתמנו לקונסולי דוּבּרוֹבּניק באלבניה. רבים קיימו קשרים אמיצים עם מרכזי המסחר בארצות הבלקן השכנות. מסמכים ארכיוניים מזכירים את העיר ורכבוסנה כמרכז מסוג זה. בימי שלטון התורכים הוסב שמה לסרייבו.[53] מפותחים במיוחד היו יחסיהם עם מרכזי המסחר בסופיה, בסלוניקי ובבלגרד. קשריהם עם נמלי אלבניה ויוון היו ערים מאז ומתמיד. חרף כל תמורות הזמנים התקיים כמעט בלי הפוגה מסחרם עם נמלי איטליה הגדולים בים האדריאטי — אנקונה וונציה.

(53) Vrhbosna, Sarajevo

כאן המקום להזור ולהדגיש את העובדה האופיינית ליישוב היהודי בדוּבְרוֹבְניק. בניו לא הספיקו להכות בה שורשים. הם באו, ישבו במקום שנות דור, דורותיים או שלושה והלכו להם לחפש שוב מולדת חדשה. תהליך זה הלך וחזר פעמים מספר. בזמנים כתקנם הלכה דוּבְרוֹבְניק והתרוקנה מתושביה היהודים, אולם בימי מלחמה קרה ומלחמה של ממש הלך מספרם וגדל. תופעה זו חזרה גם בפרוץ המלחמה השניה של "הליגה הקדושה".

גיאות כלכלית ומשבר

סחר דוּבְרוֹבְניק שגשג בשנות החמישים של המאה הט"ז. הוא כבש שווקים גם בתורכיה וגם במערב, ועד לנמלי ספרד הגיע. יתר על כן, סוחרי דוּבְרוֹבְניק וסוכניה נמצאו אף בלונדון ובאנוור (אנטוורפן). הם קשרו קשרים אפילו עם סוכנים מעבר לים הגדול, בעולם החדש של אמריקה. אולם חלקם של היהודים בהתעצמות זו של דוּבְרוֹבְניק היה מועט. הם הסתפקו בקשריהם "המשפחתיים" בתורכיה ובאיטליה, בהשתמשם בנתיבי הים האדריאטי השקטים לפיתוח הסחר באיזור.

המצב נשתנה בשנות השבעים של המאה הט"ז. שמי אירופה הדרומית־מזרחית התקדרו שוב. בשנת 1565 פרץ המשבר בין תורכיה לוונציה. נתיבי הים התיכון שובשו עד מהרה. צי תורכיה ניסה לכבוש את מלטה מידי אבירי האי. בשנת 1566 הצליחו התורכים ללכוד בים האגאי את האי חיוס[54] שהיה כבוש בידי ונציה. צי תורכי אחר נכנס לים האדריאטי, עגן זמן מה בסביבות דוּבְרוֹבְניק, עבר משם לחוף האיטלקי ותקף את אפוליה.

התורכים הצליחו לכבוש מידי הוונציאנים גם את האי נקסוס,[55] שעל שמו קיבל דון יוסף נשיא מבית מנדז את תואר אצילותו התורכי — הדוכס מנקסוס. דיפלומט מהולל זה היה ממוצא אנוסי פורטוגל וקנה את עולמו בתולדות ישראל כמשקם טבריה וסביבתה. דון יוסף היה יועצו הדיפלומטי של הסולטן, ולפי המלצתו התכונן סלים השני, יורשו של סולימן, לתפוס בכוח הזרוע את האי קפריסין. אי זה היה עמדת מפתח בידי ונציה וממנו חלשה על מזרח הים התיכון. ואמנם לאחר חמש שנים של מלחמה קרה פרצו פעולות האיבה. התורכים הצליחו לכבוש את פמגוסטה, נמל האי. אולם לעזרת ונציה הוזעקו ספרד והאפיפיור שכרתו בשנת 1571 את הברית הידועה בשם "הליגה הקדושה השניה". המלחמה נמשכה עד 1573 והתנהלה בעיקר על־ידי הציים היריבים במימי הים התיכון. באוקטובר 1571 הביסו בעלי הברית את הצי התורכי ליד לפאנטו אשר ביוון. אך התורכים התאוששו מהר מהמכה שספגו. הם ארגנו מחדש את הכוח הימי שלהם. כך נסתיימה המלחמה בלא הכרעה.

בשנות מלחמה אלו, הן "הקרה" הן "החמה", שוב היתה דוּבְרוֹבְניק הניטרלית לנמל מעבר חיוני לסחר בין המערב לדרום־מזרחה של אירופה. סחר זה כמעט שלא נפגם בעקבות פעולות המלחמה, רק הופנה מנתיבי הים התיכון לנתיבי הים האדריאטי. כלכלת דוּבְרוֹבְניק הפיקה תועלת רבה ממפנה זה, בעוד ונציה סבלה קשות מההפרעות בסחרה הבין־לאומי שנבעו ממאמצה המלחמתי הממושך. אין פלא כי עליית דוּבְרוֹבְניק הקטנה עוררה את חמתה

Hios (54)
Naxos, Lepanto (55)

ואת קנאתה של ונציה. כשבאו מים עד נפש לא נרתעה ונציה מלהציע לבעלי בריתה לכבוש את דוּבְרוֹבְניק. סחר דוּבְרוֹבְניק עם התורכים בימי המלחמה, כך נימקה ונציה את דרישתה להכנעת יריבתה הקטנה, חותר תחת המאמץ המלחמתי של "הליגה הקדושה". אולם בעלי בריתה לא נקטו צעדים של ממש כדי לכבוש את דוּבְרוֹבְניק.

שעת כושר לנמל דובְרוֹבְניק

לעומת זאת ניצלה דוּבְרוֹבְניק את שעת הכושר. בשנות המשבר שפקדו את האיזור קלטה עיר קטנה זו זרים רבים, לרבות יהודים. כלכלתה פרחה והכנסות האוצר גדלו במהירות. לפני פרוץ הפעולות המלחמתיות, ב־1569, נרשמו בתעודות המכס בנמל דובְרוֹבְניק 17 סוחרים יהודים לעומת 314 בני דובְרוֹבְניק ו־40 סוחרים מן המערב. בימי המלחמה גדל היקף מסחר החוץ. הוא הוכפל ב־1570 וגדל פי חמישה ב־1571. בתחילת 1572 היו בעיר כ־50 מתווכים־סוכנים: 30 יהודים, 12 בני חוץ־לארץ ו־7 בני דובְרוֹבְניק.[56]

למעשה נהנו אף הצדדים הלוחמים מנמלה החָפשי של העיר. תעשיית איטליה, בפרט זו של פירנצה, העדיפה בסערת הימים פינה שקטה זו. דוּבְרוֹבְניק העניקה הנחות רבות לאניות שהפליגו תחת כל דגל שהוא כדי למשוך אותן לנמלה. במחסני המעבר שלה אוחסנו סחורות יצוא רבות מהבלקנים, ובראשן עורות, צמר, מליחים ועפרות נחושת. היבוא כלל את מוצרי המערב, בעיקר אריגי פירנצה ואנגליה וזכוכית ונציה. עם כל ההנחות הכניסו דמי האחסנה ודמי המכס סכומים נכבדים לאוצר דובְרוֹבְניק, שלא לדבר על התעסוקה המלאה בנמל, בטעינת הסחורות ובפריקתן. בתקופה זו פרחה ספנוּתה של דוּבְרוֹבְניק והשתלטה על נתיבי ההובלה בים האדריאטי.

בנקאים יהודים

בימים רגילים לא היה ניכר חלקם של יהודי דוּבְרוֹבְניק בעסקי ממון. שונה היה המצב בתקופת הגיאות, שהורגשה היטב בכלכלתה "המלחמתית" של העיר. הגיאות נמשכה גם לאחר המלחמה, כמעט חצי יובל שנים, והיהודים לקחו חלק פעיל במימון עיסקות המעבר הבין־לאומיות. את עיקר עיסקותיהם ריכזו בהסבת שטרות או בקנייתם מלקוחותיהם באנקונה, בוונציה, בסוֹפיה ובבלגרד. הם עשו גם עיסקאות בנקאיות אחרות, כגון תשלומי אקרדטיבים וסחר באיגרות חוב לסוגיהן. בארכיוני העיר מצויות תעודות רבות המעידות על עיסקאות מסוג זה.

לאחר המלחמה עשו השלטונות מאמצים רבים כדי לשמור על מעמדו של נמלם בסחר הבין־לאומי. מאמצים אלה לא עלו יפה. הופיעו גורמים חדשים באיזור שהחמירו את ההתחרות. האנגלים, ההולנדים והצרפתים מצאו עניין בספנוּת האדריאטית, ונוספו על מתחריה המסורתיים של דוּבְרוֹבְניק מאיטליה ומספרד. זאת אף זאת, העיר Split בצפון פיתחה נמל מתחרה שאיים למוטט את יסודות כלכלתה של דוּבְרוֹבְניק.

(56) J. Tadić, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1566—1966, Sarajevo, p. 36, 37

דניאל רודריגז ומשבר הנמל

דניאל רודריגז, גם הוא מצאצאי האנוסים מפורטוגל, השתדל לשכנע את שלטונות דוּבּרוֹבניק בצורך לשפר את נמלם הקטן, משום שלא הספיק לכלכל עוד ביעילות את תנועת האניות המוגברת שהתרכזה בו. אך הצעותיו לא נתקבלו. ומה שלא עלה בידו בדוּבּרוֹבניק, ראינו (בעמ׳ 63.) שהצליח לעשות בספליט, בשטח הכיבוש הוונציאני. ואמנם עלתה ספליט עם ביצוע תכניות רודריגז לדרגת נמל מעבר חשוב בחוף המזרחי של הים האדריאטי. עיתוי ההתקפה הוונציאנית על יריבתה המסחרית באיזור היה הפעם מחושב יפה.

כל הגורמים האלה החלישו את מעמדה של דוּבּרוֹבניק בספנות ובמסחר. אותות משבר ראשונים הטילו את צלם גם על היהודים בעיר. בתקופת גיאותה הכלכלית זרמו לדוּבּרוֹבניק לא רק סוחרים יהודים מהמרכזים המסחריים בתורכיה אלא בעיקר יהודים נרדפים מאיטליה. מספרם הרב גרם צפיפות גדולה בגטו. משום כך נאלצו שלטונות העיר לתכנן את הרחבתו. ואמנם הוקצה לצורכי מגוריהם של היהודים עוד רחוב, מקביל לגטו הישן. אך הרחבה זו לא פתרה את השאלה. כבר בשנת 1571, הווה אומר עוד בימי מלחמת "הליגה הקדושה" נגד תורכיה, גירשה הממשלה את היהודים שלא עסקו במסחר ולא החזיקו מחסני סחורות בעיר. בעת ובעונה אחת צמצמה הרפובליקה את מספר הרשיונות למתווכים ולסבלים היהודים.

ו. נסיגה כלכלית, פורענויות ושקיעת הרפובליקה

גזירות חדשות וגירוש חדש

אמצעים אלה פגעו ביהודים רבים שהתקבצו בעיר, אך לא הצילו את דוּבּרוֹבניק ממשבר חמור שפקד אותה עם גמר פעולות האיבה בשנת 1573. כדי להחליש את הזעזועים הכלכליים של דוּבּרוֹבניק התחילו שליטיה מורידים שוב את תעריפי מכס המעבר. כן הקטינו את ההיטלים על עסקי הסוחרים הזרים שהשתמשו בנמל.

בעקבות הנסיגה הכלכלית התחילו סוחרים יהודים עוזבים את דוּבּרוֹבניק. לא זו בלבד שהפרנסה לא היתה מצויה בעיר, אלא שבשנת 1587 ניסתה הממשלה שוב לכוף על אחרוני היהודים ענידת אותות היכר מיוחדים, את הטלאי הצהוב ואת הכובע היהודי. כן אסרה על נוצריות לשרת כעוזרות בבתי היהודים. תקנות אלו היו ויתור לדרישות בלתי פוסקות מצד הכנסיה. הדוגמה האיטלקית עודדה את מחוקקי דוּבּרוֹבניק ללכת בעקבות שונאי ישראל. בין 1587 ל־1592 הגיעו הדברים עד כדי כך שסוחרים יהודים מתורכיה לא ביקרו בשוקי דוּבּרוֹבניק מפחד לבטחונם האישי, מה גם שהשלטונות רדפום והתאכזרו להם, ואף עצרו רבים מהם. כאמתלה לצעדים דרסטיים אלה שימש אי־מילוי התחייבויות קודמות, כביכול.

המעוּת משנת 1587 אמנם תוקן במידת מה ע״י צו משנת 1592, שבה הושלם בניינו של נמלה החדש והמרווח של ספליט. כוונת התיקון היתה להפגין את יחסה החיובי של הממשלה לסוחרים, לרבות היהודים, שיבואו וישתמשו בנמל העיר. כלכלת דוּבּרוֹבניק ירדה לשפל המדרגה, משום שנמלה שוב לא היה חיוני ויחיד באיזור. הנסיבות אילצו את אדוני העיר לרסן את יהירותם כדי למשוך בהבטחות מפתות את הזרים שהתחילו עוקפים את העיר. כדי

לשכנע את היהודים בעיר ובאיזור בכנוּת המְפנה פְּרסמה הממשלה בשנת 1614 צו המבטיח לכולם "סלווּם קוֹנדוּקטוּם", לאמור הגנה על חופש התנועה במשך ארבע שנים. נדמה היה כי בדוּבּרוֹבניק גברה הפעם האוריינטציה על תורכיה, בעלת המְשטר הסובלני כלפי היהודים, היפוכו המוחלט למדיניותה הקודמת, הפרו־מערבית, שנשאה אופי אנטישמי מובהק.

עלילת דם שניה

תקופת ההקלות נסתיימה במפתיע בשנת 1622. על המאורעות הטרגיים של שנה זו כבר נרמז בתיאור חייו של אהרן הכהן. כבר נאמר שעדותו דומה בקווים כלליים לתיאור המאורעות בפרוטוקולים של ערכאות העיר, שבהם השתמש ההיסטוריוגרף הנזיר צרייביץ־צרבה בהביאו את הפרשה ב"פרולגומנה" שלו, חוברת א', עמ' 291—301 (עיין בהערה 2).

עלילת דם שניה זו התחוללה בדיוק 120 שנה לאחר העלילה האנטי־יהודית הראשונה בדוּבּרוֹבניק. רקע המאורעות לא נשתנה למעשה, נשתנו הנסיבות בלבד. הצו משנת 1614 לא הצליח להשתיק ולהמתיק את הרגשות האנטישמיים של הנוצרים שחונכו לשנוא את היהודים. באווירה המורעלת לא היה קשה לחדש עלילת דם.

הקרבן היה הפעם הסוחר היהודי יצחק ישורון. את הפרשה תיאר, על פי נתונים ארכיוניים, הסופר והרופא מדוּבּרוֹבניק קזנצ'יץ', בחוברתו "משפטו של יצחק ישורון היהודי מדוברובניק בשנת 1622".[57] בהסתמכו על חוברת זו ועל הפרוטוקולים הממשלתיים מאותה שנה, מסביר ההיסטוריון טדיץ' את המאורעות. ישורון בא בשנת 1608 בענייני מסחר מוונציה לדוּבּרוֹבניק. תחילה קיבל מאת השלטונות רשיון לשהות בעיר שלושה חדשים. תוקף הרשיון הוארך כמה פעמים ובסופו של דבר השתקע ישורון בעיר.

משפט ישורון

באמצע ספטמבר 1622 נעלמה נערה, בתו של יוליוס לוֹנגוֹ מפִּילֶה, פרברה של דוּבּרוֹבניק. כל החיפושים אחרי הנערה העלו חרס. אחר זמן מה נמצאה גופת הנערה בבית מריה מטקוֹבה,[58] שכנראה לא היתה שפויה בדעתה. המקרה הסעיר את הרוחות ועורר התרגשות רבה בעיר. נשקפה סכנה שהאספסוף הנסער יעשה שפטים בחשודה ברצח. אולם מניעי המעשה המחריד לא הובהרו. נראה שמישהו יעץ למטקובה לתרץ את המעשה בסיפור דמיוני שרצחה את הנערה לפי הזמנת היהודים שהיו זקוקים, כביכול, לדם נוצרי כדי לחוג את חג הסוכות שחל באותו זמן. החשודה ברצח האשימה את היהודי היחיד שהכירה, יצחק ישורון, בשידול לרצח. את דבריה אישרה בשבועה. אז פקדו שופטי העיר לנעול את שערי הגטו והזמינו את ישורון לחקירה.

ישורון נדהם מן העלילה הדמיונית, אך התגונן נמרצות מפני ההאשמות שהוטחו נגדו. כרגיל בימים ההם, פקדו השופטים לרתק את הנאשם אל מכשירי העינויים כדי להשיג בכוח את הודאתו בעבירה איומה שלא היה לו כל חלק בה. בהפוגות קצרות ארכו עינויים אלה כחודש וחצי. ישורון כבר היה קרוב לאפיסת כוחות לאחר שספג מכות וחבורות נוראות

(57) I. A. Kaznačić, Processo di Isach Jesurun, israelita di Ragusa, nel 1622, Dubrovnik 1882

(58) Pile, Matkova

בכל גופו. הוא היה רצוץ לגמרי, אולם עמד במבחן בכבוד, לא נשבר ולא הודה בעבירה שייחסו לו. כדי להחניף לדעת הקהל וללחוץ על היהודים שישפיעו על הנאשם, נעצר רב הקהילה, הוא מיודענו אהרן הכהן. לא פסחו גם על אבי הרב, דוד. אמנם הרב שוחרר מיד, אך אביו נשאר במעצר זמן רב. האשימו אותו בנסיון לשחד את ידידו הוותיק, הסינטור גְרַדִיץ',[59] כדי שיפעל לטובת הסוחרים היהודים שנאסר עליהם לצאת מן הגטו, דבר ששלל מהם כל אפשרות לדאוג לפרנסתם. בינתיים הורשעה מטקובה ברצח וגזר דין המוות הוצא לפועל באכזריות משוועת.

משפטו של ישורון התנהל בנוקשות יתירה. משהובהר לשופטים שלא ישיגו בנקל את הודאתו, התחילו להיעזר בתחבולות שונות. על כל היהודים שהתגוררו עדיין בעיר פקדו לעבור מיד לגטו. שם גרמה הצפיפות מצב בלתי נסבל. אין פליאה שכל תושבי הגטו השתדלו להימלט ממנו. משאלתם לא ניתנה להם כל עוד לא נסתיים משפט ישורון. אמנם, בתחילת דצמבר נפתחו שוב שערי הגטו, אך תושביו נשארו ערבים זה לזה כלפי השלטונות. איש מהם לא הורשה לעזוב את שטח דוּבּרוֹבניק בלי רשיון הסינט. שוב נאסר על עוזרות בית נוצריות לשרת בבתי היהודים. לבסוף פסק בית המשפט באמצע דצמבר את פסק דינו. ישורון נמצא אשם בשידול לרצח ונידון למאסר עשרים שנה. עוד החליט סינט הרפובליקה לגרש מהעיר את כל היהודים עד סוף ינואר 1623. ואמנם, רובם הסתלקו מן העיר.

אלו היו תוצאותיו של משפט ישורון. אולם בכך לא תמה הפרשה. ישורון הושלך לבור עמוק בבית הכלא, שם היה צריך לרצות את עונשו על לא עוול בכפו. לכל בר־בי־רב היה ברור שבתנאי כלאו לא יֵצא חי מן הבור שהיה קבור בו, שָבוּר בגופו, אבל איתן ברוחו. למרבה הפלא הוא החזיק מעמד ונשאר בחיים. אהרן הכהן טוען בסקירתו על עלילת דם זו כי בין סוהרי הכלא נמצא אדם, מחסידי אומות העולם, שהגיש לו בחשאי מזון ותרופות. זה היה סוד הנס.

שחרור ישורון ועלייתו לירושלים

בינתיים לא פסקו מאמצי היהודים, שעדיין נשארו בדוּבּרוֹבניק לפליטה, לשחרר את האיש האומלל. במיוחד השתדל למענו אהרן הכהן. שתדלנות זו נתקלה תחילה בהתנגדות קשוחה מצד הערכאות שפסקו "כחוק" מה שפסקו. לא בנקל ניתן לתקן את עיוות הדין בלי לפגוע ביוקרת השופטים. אמנם המעוות הובהר במהרה גם לשכבות הנרחבות. אדוני העיר היו שרויים במבוכה. ייסורי מצפון התחילו להציק להם. הנועזים שבהם ערערו על העוול שנעשה ל"חי המת" שנמק בבור הכלא. מוסר כליות זה הוליד הרהורים וחרטה אצל הישרים שבשליטי העיר. בכל זאת עברו שנתיים ושמונה חדשים מיום מעצרו של ישורון, עד שבחודש מרס 1625 דן הסינט בבקשת חנינתו. האיש נחנן, אך שִחרורוֹ הותנה בכך שיעזוב מיד את המדינה. ישורון עשה כך ועלה לירושלים.

כאמור בעמ' 103, "נס ישורון" צוין מאות בשנים בימות חנוכה בתפילות הוֹדָיה של יהודי דוּבּרוֹבניק. עם הבעת השמחה היתה בתפילות אלו קינה על הגלות המרה שבאה להזכיר כי הקהילה לא זכתה לחיות חיי בטחון שאננים. נסבלים ונרדפים ישבו בה בני

ישראל מאות שנים. ככלות הכל, גם ב"פנינת האדריאה", עם כל מעלותיה ויתרונותיה, נשארו היהודים רק מיעוט מבוטל. והרי מן המפורסמות הוא כי הצדק והיושר מוכתבים על־ידי האינטרסים של הרוב.

ההפוגה לפני הסערה

עיוות הדין המשווע במשפט ישורון החיש את יציאת יהודי דוּבּרוֹבניק. המצב הכלכלי בעיר הורע. נמלים רבים בים האדריאטי ידעו לשרת את לקוחותיהם ביעילות הולכת ומשתפרת. שוב נאחזה דוּבּרוֹבניק באמצעי הבדוק: הורידה את תעריפי המכס ואת היטלי הנמל על סחורות מעבר. בכך ביקשה למשוך את הסוחרים הזרים, ובמיוחד את סוחרי יוון שפסחו על נמלה לאחר מאורעות 1622. הנציגים הדיפלומטיים של הרפובליקה בתורכיה נצטוו להכחיש טענות על רדיפות היהודים בעיר, ובייחוד את מעשי הזוועה שנתלוו לחקירה במשפט ישורון. מאמצים אלה הוכתרו בהצלחה כלשהי. אט אט נתחדשו קשרי המסחר עם הסוחרים היווניים משטחי הכיבוש התורכי. יתר על כן, אף סוחרים יהודים מתורכיה נכנסו שוב לשותפות עם אנשי דוּבּרוֹבניק.

מִפנה זה הביא סוחרים יהודים לעיר. כבר בשנת 1625, היא שנת החנינה לישורון, העמיד הסינט לרשות היהודים החדשים שבעה בתי מגורים בגטו ששנה קודם לכן התרוקן כמעט לחלוטין מתושביו. מחמת הצפיפות ששוב הורגשה בו עברו יהודים "רבים" לגור מחוץ לתחום הרחוב היהודי. נגד התפשטות זו קם בשנת 1647 הארכיהגמון המקומי, פומפיו מינוצ'יו, וציווה על היהודים לענוד את הטלאי הצהוב, אסר עליהם קריאת הספרים שהוחרמו על־ידי הכנסיה ומנע מהם לעסוק בשיווק בשר בחגי הכנסיה. הפעם הזדרזו שלטונות העיר, המודאגים בלאו הכי לשמה הטוב של העיר בעולם הרחב, ודחו את התערבות הארכיהגמון בעניינים לא לו.

כך נראה היה עתידה של הקהילה היהודית הקטנה מובטח. היו שזקפו הצלחה זו לזכות אהרן הכהן, מנהיג שרידי העדה. עם כל ההערכה לאישיותו הדגולה ולסגולותיו התרומיות, יש יסוד להנחה כי הגורמים הכלכליים הם שהביאו למִפנה החיובי. הרגעה יחסית זו נמשכה בקהילה גם לאחר מות מנהיגה הנערץ בשנת 1656. היהודים השלו את עצמם שתור הזהב הגיע עד שערי יישובם.

הרעש הקטלני

שאננותם ושלוותם באו לקֵצם המר בשנת 1667. ב־6 באפריל פקד את העיר רעש אדמה שכמותו לא נודע באיזור. רובה של העיר נהפך בעקבותיו לעיי חורבות. אלפי תושבים מצאו את מותם תחת ערימות המפולת. רוב עושרה של דוּבּרוֹבניק, על אוצרות האמנות והזהב שנצטברו בה בעמל דורות, אבד לבלי שוב. בנייני פאר שקישטו את חוצות העיר, יצירות אמנות מרשימות של הרנסאנס, ניזוקו קשה או נהרסו כליל. בין קרבנות הרעש היו 39 יהודים, חלק ניכר של קהילתם הקטנה, אף כי בנייני הגטו עם בית הכנסת והמזרקה היהודית (הבאֶר הפשרה) בפילה (ברסל'ה) [60] לא נפגעו.

(60) הבאר נבנתה במאה הט"ו — Pile (Brsalje)

לא בנקל שוקמה העיר לאחר האסון. במרוצת הזמן פונו ההריסות ובניניה נבנו מחדש, אבל היא שוב לא השיגה את מעמדה הקודם, הבלעדי, לא בחיי הכלכלה ולא בתקומה היוגוסלבית, שהיא היתה לה חלוץ מהבחינה המדינית ומהבחינה התרבותית גם יחד.

דומה לגורלה של העיר היה גורל יהודיה לאחר הרעש. ניצולי הרעש בנו מחדש את חייהם וקהילתם הוסיפה להתקיים לאחר האסון. חלו בה שינויים בפרק הזמן של שלוש מאות השנים שחלפו מאז. תקופה ארוכה זו לא נחקרה כהלכה וחלק מן החומר שנאסף עדיין לא פורסם ברבים.[61] בכל זאת לא נחטא לאמת אם נאמר כי פרק זמן ממושך זה לא הצטיין בהתרחשויות יוצאות מגדר הרגיל. נהפוך הוא, על היישוב הקרתני השתלטה אזלת יד פטליסטית. למרות נסיונות השיקום איימה גסיסה איטית להכרית את הקהילה. עם הירידה הכלכלית אבדה גם חשיבותה של דוּבּרוֹבניק כמרכז יהודי. על כך מעידה העובדה כי למן הרעש לא נמצאה כל תעודה בארכיוני העיר אשר תצביע על שיקום רוחני של יהודי המקום.

שקיעת העיר כמרכז לאומי וכלכלי

וּוק וינאוֶר[62] תרם תרומה רצינית להארת תהליך ירידה זה. מסקנותיו מבוססות על מסמכים ארכיוניים מעניינים, בעיקר מהמאה הי״ח. מהם מתחוור כי בתקופת השקיעה של קהילה מפוארת זו נמנו רוב חבריה עם דלת העם. בודדים בלבד זכו לחכור הכנסות המונופולים הממשלתיים. כזכור, נאסר על יהודי המקום לסחור בצורכי מזון מסוימים ולתווך ישירות בין היצרן הכפרי לצרכן העירוני. מזמן לזמן נתחדשו איסורים קודמים ונוספו איסורים חדשים.

במחצית השניה של המאה הי״ח הורגשה התאוששות מה בעסקי היהודים. וינקו איוונצ׳ויץ[63] תיאר את חלקם המתמיד של היהודים בעסקי הספנות, שהיו מקור עָצמתה הכלכלית של הרפובליקה. רבים מהם היו שותפים בבעלות הספינות, על פי רוב יחד עם לא־יהודים. הם השקיעו הונם גם במתן הלוואות לציוד הספינות כנגד משכנתא על הספינה וציודה או על חלק בבעלות הספינה. לפעמים נזקקו הם עצמם לאשראי ואז מִשכנו את חלקם בבעלות הספינה. בין היהודים רוכשי הקראטים (חלקי בעלות) לספינות דוברובניק היו בני אַמבּוֶָטי וברר־רפאל שקורותיהם לא נודעו. לעומתם ידועים עד היום בין שרידי התפוצה היוגוסלבית שמות כגון קמפוס, מאסטרו, פרדו, טולנטינו, ועוד.

באותה תקופה המשיכו יהודי דוברובניק בעסקים אחרים הקשורים לים, כגון דיג, שליית אלמוגים, ועוד. אך פרנסותיהם העיקריות נשארו המסחר — בענפים שלא נאסרו עליהם — ומתן הלוואות. בהמשך לביטוח הימי המסורתי, שיהודי דוברובניק רכשו בו נסיון במשך דורות, הם נתנו ידם להקמת חברות הביטוח המודרניות הראשונות בעיר בסוף המאה הי״ח. אף היתה חברה שבה היה רוב מניות בידי יהודים. לא אחת פנתה הרפובליקה לעזרת יהודיה,

(61) גם מבין המחקרים שזכו לפרסים בתחרויות הספרותיות השנתיות של איגוד הקהילות ביוגוסלביה, פורסם לפי שעה רק מעט מזעיר. בינתיים הוכנה אסופה על תולדות דוברובנייק, בחסותו של המכון ההיסטורי היהודי בבלגרד. בהכנת האסופה השתתף גם פרופ. י. טדיץ׳ המנוח ויש לקוות שהחומר החשוב יראה אור בקרוב.

(62) Dr. Vuk Vinaver, O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku, Jevrejski Almanah, Beograd 1959—60, p. 65—78

(63) Vinko Ivančević, Udio Židova u pomorstvu starog Dubrovnika (1751—1808) Jevrejski Almanah, Beograd 1963—1964, p. 68—81

קודם כל בענייני סחר החוץ. הם ויהודי בוסנה היו מתווכים חשובים עם שוקי תורכיה ואיטליה.

היהודים קיימו תפקיד חיוני זה למרות מספרם המועט ביחס. ב־1756 נפקדו בעיר 171 יהודים וב־1782 נפקדו 41 משפחות יהודיות ובהן 210 נפש. לדברי ההיסטוריון זדרבקו שוּנדריצה, בעבודתו "יהודי דוּברוֹבניק והאמנציפציה שלהם",[64] נאמד מספרם בתחילת המאה הי"ט ב־200 נפש, כ־3 אחוזים מכלל אוכלוסי העיר. במִרשם האוכלוסים ב־1807 נפקדו בעיר הכבושה בידי צבאות צרפת 6564 תושבים, מהם 227 יהודים, כלומר שלושה וחצי אחוזים. מאז ירד מספרם בהתמדה והיום נמצא בעיר בקושי מניין יהודים.

גם בתקופה זו הקפידה הממשלה על ביצוע התחיקה האנטי־יהודית. איוונצ'ויץ וגם וינאוור מביאים דוגמאות רבות לדיכוי היהודים. על היהודים נאסר שוב להעסיק עוזרות בית נוצריות שלא מלאו להן 50 שנה; נשללה מהם הישיבה בכפרי הסביבה אלא בשעת מחלה, על פי תעודת רופא; ברובע פלוֹצָ'ה[65] לא קיבלו רשיונות לפתיחת חנויות וכיוצא באלה. כן נדרשו מחדש לחבוש כובעים עם הסרט הצהוב, לציון "לאומיותם".

אמנם, מעיר וינאוור, גם כלפי הסרבים האורתודוקסים, שהשתכנו בשנים ההן בתחום הרפובליקה ושמספרם היה כמאה נפש לעומת כמאתיים יהודים, לא היה יחס הממשל טוב יותר. הפלייתם לרעה תאמה את המדיניות הנקוטה בידי האצולה השלטת שלא נתנה למעמדות אחרים לסכן את שלטונה הבלעדי. מדיניות זו פגעה בשכבות העממיות של תושבי העיר, שזכויות אזרח נשללו מהן. עוד יותר סבלו האיכרים הצמיתים, המשועבדים בלאו הכי. השיטות הברבריות שננקטו נגד היהודים חלו ברובן גם על אוכלוסים אחרים.

קרה שיהודי פלוני הורשע בשנת 1719 בערכאות העיר. בית המשפט פסק להלקותו בפרהסיה, ליד עמוד הקלון. לא היה בפסק דין זה כל דבר יוצא דופן. הצלפות שוט כאלה ספגו אף נידונים קתוליים, מה גם שעוד במאה הי"ח הועלתה על המוקד בדוברוֹבניק "מכשפה", נוצריה אומללה. לא ייפלא אפוא שבנסיבות אלו עונו גם יהודים, אף בימים כאשר האנושות עמדה על סף המהפכה הגדולה בצרפת.

אך היו פעולות נגד היהודים שאי־אפשר לתרצן בנימוקים כלליים. בשנת 1724 הועלו על המוקד התלמוד, המשניות וספרות תורנית אחרת. לדבר ניתן פרסום רב, מלווה איומים על כל אלה שיעזו לעיין בכתבי הקודש העבריים ולשנן את תוכנם. הודעה על פסילתם על־ידי אדוני העיר האצילים פורסמה לידיעת הציבור בבית הכנסת העתיק.

היו אף מקרי שמד שהממשלה עודדתם תחילה. אך בשנת 1782 ושוב בשנת 1804 פרסמה הממשלה צווים האוסרים על הכנסיה לקבל לחיקה יהודים שהמירו דתם בעל כורחם.

עוד פעם ניצלה דוברובניק לפני שקיעתה כעיר־קהיליה את המצב באיזור. היה זה בין השנים 1800 ל־1805. אניותיה הוסיפו להפליג בנתיבי הים האדריאטי והתיכון המסוכנים לאניות הארצות שהסתבכו במלחמות נפוליאון הממושכות. נראה היה כי גיאות הספנות שוב תציל את דוּברוֹבניק כמו בעברה המפואר. אך התקוות לא נתקיימו הפעם.

(64) Zdravko Šundrica זכה על מחקרו זה בפרס ראשון מטעם איגוד הקהילות ביוגוסלביה לשנת 1960.

(65) Ploče

העצמאות אבדה לדוברובניק ב־1806, תשע שנים לאחר התמוטטותה של יריבתה הגדולה ונציה, "מלכת האדריאה". אנשי דוּבּרוֹבניק לא הצליחו לתמרן בין גושים מדיניים עוינים. העיר נכבשה בידי צבאות צרפת בפיקודו של מַרמוֹן. לאות הוקרה העניק נפוליאון למרשל מַרמוֹן את תואר האצולה — הרצוג רגוזה. בשנת 1808 ביטל מַרמוֹן את שרידי עצמאותה של דוברובניק, את ממשלתה ואת הסינט. ב־1809 צורפה העיר ל"פרובינציות איליריה" בחסותו של נפוליאון. לאחר שלום וינה (1815) סופחה דוּבּרוֹבניק לאוֹסטריה, הפעם במסגרתה של "ממלכת איליריה". ממלכה זו בוטלה ב־1849 ודוּבּרוֹבניק, לפנים הרפובליקה האריסטוקרטית הגאה, נאלצה להסתפק במעמד של עיר השדה בדלמטיה ההבסבורגית.

הערכת דוברובניק ויהודיה

קהילת ישראל בדוּבּרוֹבניק היתה אב־טיפוס של יישוב יהודי מימי הביניים בשטח היוגוסלבי. חלוציה הופיעו במאה הי"ד ומאז קיימת גולה זו כמעט בלא הפסק. חייה ויצירותיה גישרו מעל לזרמים של פליטי ישראל ביבשת אירופה. היו ביניהם שהתפזרו לאורך חופיו של אגן הים התיכון והשתקעו שם. יש טוענים שהעם היהודי, לאחר כל הגלגולים שעברו עליו בתפוצות אירופה, נשאר עם ים־תיכוני. לפי סברה זו נעו ונדו פלגיו בלחץ כוחות אדירים שהופעלו עליהם ממרכז אירופה וממזרחה. במפגש בין איש הדרום, המכוּנה לשם הפשטות — ספרדי, ובין הטיפוס הצפוני — האשכנזי, עתיד היה לקום איחוד הפזורים. דוגמה לכוּר היתוך כזה בזעיר אנפין היא יהדות יוגוסלביה, ואב־טיפוס לו תישאר הקהילה הקדושה דוברובניק. לזכותה יירשם כי עוד במאה הט"ז קלטה, כחלוצת האיחוד של הגולה היוגוסלבית, פליטים יהודים מארצות הים התיכון, פליטי האינקוויזיציה מאיטליה, צאצאים של מגורשי ספרד ואנוסי פורטוגל. כל אלה נפגשו בתחומה של דוּבּרוֹבניק ונטמעו במרוצת הזמן בתוך יהדות הבלקנים.

גורל היישוב היהודי בדוּבּרוֹבניק היה מאז ומתמיד תלוי בתנודות שעיצבו את כלכלת העיר. ברגישות ובדייקנות סיסמוגרפית קלטה דוּבּרוֹבניק יהודים בתקופות גיאות ורווחה ופלטה אותם מיד עם פרוץ משבר כלכלי ראשון. חוק ברזל זה הוליד את כל התקלות שפקדו את היישוב הזה. להתפתחות מפתיעה זכתה דוּבּרוֹבניק במאה הט"ז כאשר צברה עושר ממסחרה הבין־לאומי ובמיוחד מספנותה המפותחת. באותה מאה הגיעה גם הקהילה היהודית הקטנה לשיא התפתחותה, חרף צרותיה הצרורות.

שלושה אישים הנציחו את תפארתה. שניים היו אנוסי פורטוגל: אמטוס הרופא, אורח שבא העירה וסולק ממנה, וידידו דידקוס פירוס, המשורר וההומניסטן. השלישי היה יליד דוברובניק אהרן הכהן שאישיותו באה לידי ביטוי מלא רק במאה הי"ז כפרנס קהילה רב פעלים וכפרשן המקרא.

עם כל התהפוכות, הפגיעות ותחבולות הדיכוי במאות הארוכות של הדו־קיום בין בני הקהילה היהודית לבין מארחיהם הדרום־סלביים, אין להתעלם מן העובדה כי דוברובניק זו הצילה לא פעם ולא פעמיים עוברי אורח יהודים מפְלֵיה ממש. מדינה זעירה זו נאבקה על עצמאותה בכל תולדותיה. היה עליה לתמרן בהתמדה בין שני גושי היריבים, בין המזרח התורכי, אוהד ישראל, לבין המערב הקתולי, השונא הקשוח של עם ישראל בימים ההם. לא אחת, ובמיוחד בתקופות החשוכות של השתוללות האינקוויזיציה, התייחסה הרפובליקה

הקטנה ברוחב לב אל נרדפי האינקוויזיציה האנוסים. בני דוּבּרוֹבניק הסלבים פרשו עליהם את חסותם בשעות חירום מסוכנות. חלק מהנרדפים אף השתקע בעיר ונקלט בה לזמן מה, ורבים מהם תרמו את חלקם לקידום הרפובליקה.

מן הראוי לחזור ולהזכיר את פרשת ספנוּתה של דוּבּרוֹבניק. לא זו בלבד שעם לקוחות האניות שבבעלות דוּבּרוֹבניק נמנו סוחרים יהודים שישבו באיטליה ובתורכיה והפליגו עם מטעניהם אל מעבר לים, אלא שגם אוצר הרפובליקה היה מעוניין בהכנסות מעיסקאות אלו. הסעת הפליטים היהודים מספרד ומפורטוגל עניינה את ספנוּת העיר. עיסקות ההצלה הכניסו רווחים הגונים לציי הרפובליקה. עם זרים אחרים באו פליטים אלה והשתקעו בעיר שנהנו בה מבטחון יחסי, מכל מקום גדול מזה שבאיזור המערבי של הים התיכון.

יהודים לא־מעטים ניסו להביע לעיר הסובלנית את רגשי הוקרתם ואת תודתם. אמנם לא כל הצעותיהם נתקבלו. זאת יוכיח מקרה אמטוס, הרופא המפורסם ששמו הלך לפניו ברחבי העולם. גם דניאל רודריגז, בונה הנמל בספליט, לא הצליח בדוּבּרוֹבניק. לעומת כשלון דוּבּרוֹבניק במקרים אלה בולטת הצלחת העיר בקליטתו של דידקוס פירוס, המשורר וההומניסטן. הוא העשיר את תרבות דוּבּרוֹבניק בהישגי הרנסאנס וברעיונותיהם של קלסיקני רומי. איש מלבדו לא מילא יעוד זה בדרום הסלבי בתקופה החשוכה של האנטי־רפורמציה.

משמעותן של עובדות אלו היא כי דוּבּרוֹבניק ויהודיה רשמו יחדיו, במאות הארוכות של דו־קיום, דף מזהיר בתולדותיה של משפחת העמים.

חלק רביעי:
בקיסרות שוחרת ישראל וביורשותיה

פרק ראשון: "הרומן" בין התורכים והיהודים

א. העותומנים ומדינתם

גסיסתה של ביזנטיון

למן חלוקת השלטון ברומי היתה ביזנטיון, היורשת המזרחית של האימפריה העתיקה, למעצמה שחלשה על הבלקנים ועל אסיה הקטנה גם יחד. לפרקים השתרע שלטונה על שטחים נרחבים עוד יותר, אך במרוצת הזמן ירד כוחה והיא שוב לא היתה אלא צל של מעצמה ורק הילת הוותק פיארה אותה עד הסוף המר.

ביזנטיון הנחלשת עוד עצרה כוח לעמוד מאות בשנים בהסתערותם של עמים "צעירים", כגון פרסים, ערבים, סלדז'וקים, סלבים דרומיים ואחרים. לאחר מאבק ממושך סגרו עליה מכל הצדדים שכנים עוינים אלה וקרעו מפעם לפעם חלקים חיוניים מגופה. הם הסתננו דרך מקומות תורפה של מחוזות ספָר פרוצים והתנחלו בשטחי הקיסרות העייפה עוד זמן רב לפני מפלתה הצבאית.

הופעת התורכים

מכל אויבי ביזנטיון היו לה התורכים מסוכנים ביותר. עם חדש זה נזכר לראשונה בהיסטוריוגרפיה במאה הי"ג לספירה הרגילה. לפי המסורת התורכית מוצאו מאוצ'־איק. לפני הופעתו במזרח התיכון ישב שבט תורכמני זה בשטחים הנרחבים של אורל־אלטאי.[1] משם נע ונד בגלל לחצם של שבטים עוינים בכיוון דרום—דרום־מערב והתנחל כשבט עוגוזי־תורכי במחוז כורמשר אשר באירן המערבית היום. גם מסביבות אלו נסוגו התורכים מפני הסתערות המונגולים והתנחלו בשנת 1224, בהנהגת עותמן (עוסמן, מכאן שמם: עותומנים, עוסמנלי בתורכית), בשטח בין אנקרה לברוסה שבאסיה הקטנה. לפנים שלטו במרחבים אלה לסירוגין הביזנטינים והסלדז'וקים התורכמנים. בשנת 1299 הקימו השבטים התורכיים את מלכותם העותומנית בלב אנטוליה.

מוחמד השני (1451—1481) כבש במאי 1453 את עירו של קונסטנטינוס הגדול על הבוספורוס והעביר את בירתו מאדריאנופול לקושטא. הכובש הגדול לא הסתפק בכך אלא המשיך בכיבושיו. בין היתר, הסתער בשנת 1463 על בוסנה והכניע אותה. בזה הצמיד את גורלה לגורל הקיסרות העותומנית לתקופה של 400 שנה, עד החלטת קונגרס ברלין משנת 1878.

(1) Uč-ük. גם י. פראוור בספרו תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, מוסד ביאליק, ירושלים 1963 כרך א', עמ' 21—22, אינו רחוק מהגירסה הנ"ל כאשר הוא כותב בין היתר: "...במאה עשירית נמצאו צפונה מאגם אראל ואגם בלחש עממים תורכים שנקראו בשם אוגז (עוגז או גוז). היו אלה שבטים חסרי ארגון הדוק, החיים על צאנם ועל צידם. בראשית המאה העשירית מתחילה נדידת עממים תורכים אלה דרומה ומערבה. צפונה מאגם אראל והים הכספי נודדים הם לתוך ערבת דרום־רוסיה, מגיעים עד גדות הדנובה ומתקיפים את חצי־האי הבלקני. ענף אחר של שבטי הגוז, הוא ענף הסלג'וקים, פונה דרומה לעבר פרס ולעבר קידמת אסיה..."

יחס התורכים ליהודים בתקופת הכיבושים

ביהודים נתקלו התורכים בפעם הראשונה באנטוליה, בעיר ברוּסה (בורסה) שנכבשה בידי צבאות אורכן בקיץ 1326. תושביה היוונים, שליטיה היהירים מאתמול, עזבוה בבהלה, משום שלא השלימו עם המחשבה שעליהם לחיות בה תחת כובש זר. אחרת נהגו יהודיה, רומניאוֹטים מנודים ונרדפים בימי שלטון ביזנטיון. ככלות פעולות האיבה חזרו היהודים לעיר שהוכרזה לבירת העותומנים.

השלטון החדש העניק ליהודים הירויות נרחבות. הם היו רשאים לעסוק במלאכה ובמסחר כאוות נפשם ואיש לא מנע מהם לרכוש מקרקעין במקומות שנראו להם. בוטלו הגבלות רבות שהטילו משטרים עוינים על הדת היהודית ועל חלקם של היהודים בכלכלה ובחברה. הסולטן מוחמד השני, כובש קושטא, לא זו בלבד שאישר את מינויו של משה קפסלי (שהיה רב עוד בימי ביזנטיון) לתפקיד "חכם באשי" (רב ראשי) ליהודי תורכיה, אלא אף העניק ליהודים (לפי עדותו של רושם המאורעות — אליהו קפסלי, יליד כרתים) זכויות מיעוט שנגזלו מהם אלף שנה לפני כן בקיסרות רומי המזרחית בצו תיאודוסיוס השני משנת 429. אז בוטלה הנשיאות בארץ ישראל, זכר לחירות ישראל לאחר חורבן הבית השני (עיין בעמ' 36). על מאורע זה מעיר ש. דובנוב (כרך ה', עמ' 279—280) "עכשיו [לאחר אלף שנה] נסב הגלגל אחורנית. כערביים בספרד מלפנים, כן נתנו בני דתם בתורכיה עכשיו חירות ליהודים."

אהדת התורכים ליהודיהם במאות הראשונות לקיסרות עותומן מפליאה. העותומנים, שעוד תמול שלשום היו עובדי אלילים, היו מוסלמים "ירוקים", מאמינים חדשים בתורתו של הנביא מוחמד. לא ייפלא אפוא שהיו קנאים לדתם החדשה. קנאות זו ביטאו בכיבושים נועזים. את דברי הנביא הפיצו בחרב ובאש, מאחר שהערבים המוסלמים כבר ירדו מגדולתם.

"ברית עוּמַר"

המגע בין התורכים והיהודים הוקם בברוּסה כשבע מאות שנה לאחר שהכליף השני, עוּמר הראשון (634—643), פַּרסם, לדברי המסורת, את ההנחיות המתוות ב־24 תקנות את מדיניות עמי האיסלם כלפי בני ארצם שאינם מוסלמים.

לפי תקנות אלו נאסר על היהודים ועל הנוצרים לבנות בתי תפילה או לשפצם. פולחן דתי בפרהסיה, ואף עריכת לוויות מתים בפומבי, היו זכותם הבלעדית של המוסלמים. כדי להבדיל בין ה"מאמינים" ל"כופרים" נצטוו הלא־מוסלמים ללבוש לבוש מיוחד, בדומה לסימנים שנקבעו בשביל היהודים תחת שלטון ההפרדה הדתית במערב הקתולי. יתירה מזו, ה"כופרים" נצטוו להצניע לכת. עליהם היה לקום בפני המאמין בנביא, לפנות לו מקום, ובכלל — לתת לו זכות קדימה בכל הנסיבות. מבין האיסורים המרובים יצוינו כאן האיסורים לשאת חרב, לרכוב על סוס בתחומי עיר,[2] להופיע בבתי משפט דתיים־מוסלמיים (השרעים) כעדים, להחזיק עבדים וללבוש בגדי משי, מלבושי פאר ומדי שררה. לא היה לאיסורים מסוג זה גבול וסייג. על היהודיות נאסר לנעול מִנעלים המזכירים בטיבם ובצבעם את מִנעלי המוסלמיות, ועוד כהנה וכהנה.

(2) לפי עדות ר' בנימין מטודילא משנת 1176, נאסרה כבר בביזנטיון על היהודים הרכיבה על סוס (עיין ש. רוזנס, שם, כרך א', עמ' 204—205)

ש. דובנוב (כרך ג', עמ' 231) מפקפק במהימנות המסורת האומרת שתקנות אלו, הנקראות גם "ברית עומר", אמנם נכתבו בידי עומַר. לדעתו, הן חוברו בידי כליפים קנאים בתקופה מאוחרת יותר. מכל מקום, אין מערערים על העובדה כי כבר בחיי עומַר הונהגו כמה חומרות נגד ה"לא־מאמינים", ביניהן היטלים מיוחדים בצורת מס־גולגולת, בדרך כלל מודרג לפי מצבו החומרי של ה"לא־מאמין". ההנמקה לכך היתה פשוטה למדי: ה"לא־מאמינים" חייבים לשלם טבין ותקילין בעד סירובם העיקש להתאסלם. אם הם כופרים בתורת הנביא ובכל זאת הם להוטים לחיות בחסות השלטון המוסלמי, בארץ כבושה בידי לוחמי האיסלם, עליהם לשלם כופר בעד טובת הנאה זו. הוכח שבפעם הראשונה הופעלו תקנות אלו נגד הנוצרים בירושלים שהוכרזה ע"י הערבים כעיר מקודשת לאיסלם, והרי זה קרה עם כיבוש העיר עוד בימי הכליף עומַר.

כיתר המיעוטים בקיסרות עותומן "נתכבדו" גם היהודים במנת זלזול שגבלה בבוז ובבזיון. התורכים היו הראשונים שכינו את היהודים במלת גנאי "צ'יפוט". נראה כי מקורה במלה פרסית ג'פאט[3] ומשמעותה: רודף בצע וחלאת המין האנושי. יתירה מזו, התורכים הקימו במקומות רבים של מדינתם את ה"צ'יפוט־חאן" או לפי הגלגול הסלבי בבוסנה "צ'יפוטאַנה", חצרות יהודיות, כעין מכלאות, גטאות בזעיר אנפין. הן היוּ אמנם מתוקנות ואנושיות יותר מגטאות אירופה ויש טוענים שכמה מהן הוקמו גם לטובת היהודים ולפי בקשתם, אבל מכל מקום היו שטח מגודר המיועד להפרדה דתית־לאומית.

מסי המיעוטים

אמנם "ברית עומַר" לא בוטלה, אך הזמן עשה את שלו. למעשה הומתקו חומרותיה. רק הגבלה אחת לגבי הלא־מוסלמים נשארה בתוקף בקיסרות עותומן עד המאה הי"ט. עליהם הוטל מס גולגולת (בתורכית: ג'יזיה), שהיה סוג מיוחד של מס הרכוש חאראג' (היהודים קראו לו כָּרַגָא, הסלבים הדרומיים חאַראַץ'). הפלֶיה זו לרעה תירצו השלטונות גם ככופר לשירות צבאי שלו "היו ראויים המאמינים הכשרים בלבד."

מבחינה כספית לא היה תחילה בחאראג' נטל כבד ביותר. החייבים במס חולקו לשלוש דרגות: העניים, האמידים והעשירים. בתקופת אורכן שילם העני עשרה, האמיד עשרים והעשיר ארבעים דִירהם. בפי היהודים נקרא דִירהם — "לבן", וגם היוונים קראו לו "אַספרו", היא לבן בלשונם. שוויה של יחידת דִירהם היה בתקופת אורכן 3/4 גרם כסף או בתמורתם 1/10 גרוש, ואילו בשנת 1762 עלה ל־1/4 2 גרוש בסרביה ובבוסנה. החאראג' בוטל בתורכיה בשנת 1856, בתקופת השינויים שהונהגו במשק הכספים המעורער.

מלבד המס העיקרי הזה הוטלו על הלא־מוסלמים היטלים שונים שהכבידו לא מעט על האוכלוסים בארצות הכיבוש. מסים אלה מימנו החזקת כבישים, הוצאת נסיעות של הפקידים הבכירים ואַכסונם, וכן הוצאות לשעת חירום, ועוד.

חרף המסים הכבדים שרוששו את האוכלוסיה הלא־מוסלמית, לא רווח מהם לאוצר המדינה. כספי גביה רבים אבדו בדרך בגלל השוחד — ה"בקשיש" המפורסם. מאות בשנים השתלשלו לכיסי הגובים סכומים נכבדים מן המצלצלין שנגבו. היתה זו תוצאה מן השחיתות

שפשטה במדינה. החברה התורכית, לרבות צמרתה, העלימה עין מהסתאבות השלטון, משום שכולם תקעו יד בתוך צלחת לא להם. אין תימה שמצבה הכספי של תורכיה נשאר נואש ברוב ימות תולדותיה. המלחמות המתמידות בלעו הון תועפות, הרבה יותר ממה שהכניסו הנצחונות ושלל המלחמה, גם בלי להביא בחשבון את ההפסדים מהתבוסות וממלחמות אבודות.

ארצות מקלט במאות הט"ז והי"ז

שלא ברוחה של "ברית עוֹמַר" התייחסו גדולי הסולטנים העותומניים, שליטי עמים וארצות, באהדה רבה אל היהודים. לולא יחס זה — היאך היו ניצלים יהודי ספרד, פורטוגל ואיטליה מצפורני האינקוויזיציה? אלמלא נכונות תורכיה לקלוט את מגורשי גלויות אלה, אין כל בטחון שהיהדות האירית, נושאת התרבות המפוארת, היתה מתקיימת כלל לאחר האסונות שפקדוה כאשר נדמה היה שכל העולם נעל את שעריו על מנעול ובריח בפני נחשולי הפליטים מופֵי גורל וחסרי מולדת.

בתחילת המאה הט"ז לא נמצאו באירופה אלא שתי קבוצות של ארצות שקלטו יהודים מגורשים. עם אחת, הצפונית־מזרחית, נמנו ליטא ופולין. רק הן היו מוכנות להבטיח למגורשי גרמניה, אוסטריה ובוהמיה "מקלט לילה" שאמנם היה במרוצת הזמן לאחד המרכזים החשובים של האומה היהודית בתפוצות. עם מותו של סטפן בטורי, המלך הפולני הנאור מסוף המאה הט"ז, התחיל מתמוטט גם מקלט זה. האיבה האנטי־יהודית בלעה את קרבנותיה הבלתי מוגנים. הדרישות לגירוש היהודים הושמעו בלי הרף בשווקים ובכנסיות. פרעות חמלניצקי באו ללמד כיצד "פותרים" בדם ואש את השאלה היהודית. עוד מצאו יהודים מקלט איתן בארצות השפלה. שם קמו קהילות שזכו לשם ולתהילה.

מסוף המאה הט"ז נשארה באגן הים התיכון רק תורכיה ארץ מקלט רצינית לפליטים מחצי־האי הפירנאי. התורכים היו מעוניינים בפליטים היהודים שהיו ידועים בתכונותיהם המועילות לפיתוח מלאכה וחרושת, לרבות תעשיה כימית בה התחילו אז להתעניין המצביאים רואי הנולד.

"הרומן", סברו ושברו

פליטי ישראל, כקרבנות מלחמת הכנסיה נגד הרפורמציה, נעשו גורם במלחמה הקרה שהתנהלה בין המערב הקתולי והמזרח התורכי. עם כל תקרית בזירה הבין־לאומית בא לידי ביטוי הניגוד בין המערב שפלט יהודים ואנוסים מתחומיו לבין קיסרות עותומן המנצחת שקלטה יהודים נרדפים בסבר פנים יפות. תורכיה גם השתמשה ביהודים לא אחת נגד אויביה, אף מינתה אותם לתפקידים מדיניים ודיפלומטיים נכבדים.

תקופת יחסיה המתוקנים ולעתים הלבביים של תורכיה כלפי היהודים ארכה כמאתיים וחמישים שנה ונסתיימה בשנת 1574, עם מות סלים השני, ידידו של דון יוסף נשיא. לאחר תקופה זו שובשו היחסים. עורער מעמד תורכיה כמעצמה עולמית. רבו והלכו סימני ירידתה בזירה הצבאית והמדינית כאחת. על כס הקיסרות עלה מורד השלישי שביקש להסדיר את מעמד העמים השונים במדינתו. הוא לא הרפה מנושא זה חרף תבוסותיו הצבאיות וכשלונותיו המדיניים, ורכש לו מקום בהיסטוריה כאבי החוקה הלאומית של התורכים.

תוצאותיה של מדיניות זו לא איחרו לבוא. הן הכשילו כל נסיון מעשי להקים מפסיפס העמים על מכלול לשונותיו — אומה תורכית מאוחדת ומלוכדת באהבת המולדת המשותפת. הרעיון של אחוות עמי תורכיה לא נתקבל על לבם של עמים משועבדים שדורות על דורות נאנחו תחת נגישתם של עריצים קנאים.

ההתרחשויות בתורכיה ובסביבותיה השפיעו על הגולה הישראלית בתורכיה ובארצות כיבושיה ובהן גם על השטחים בתחומי יוגוסלביה של היום.

הגולה בתורכיה לפני בוא הספרדים

במסע הנצחון פגשו העותומנים את היהודים בקהילות העתיקות של יוון ושל מוקדון, בעיר הגמל הגדולה סלוניקי ובבירתם האירופית הראשונה, אדריאנופוליס. בתקופת מורד השני נקלטו בבירה זמנית זו פליטים יהודים מצרפת, מגרמניה, מאיטליה ומהפירנאים. כל עדה הקימה בגולה החדשה קהילה נפרדת משלה שלא התאחדה עם קהילות היהודים המקומיים, הרומניאוטים.

לגולה העתיקה־צעירה הוסיפו גם פליטים יהודים מהונגריה נופך משלהם. יהודי הונגריה חיו בחסותם של מלכים מבית ארפד. בשנת 1301 בא קץ לשושלת זו ובזה נחרץ גורל יהודי הונגריה. המשטר החדש היה קתולי קנאי והתחיל רודף את היהודים. המלך לודוויג הראשון, המכונה הגדול, הכריז כי הקתוליות היא דת בלעדית במדינה. בצו משנת 1376 גירש מארצו את כל היהודים שלא המירו את דתם. המגורשים היו רשאים לצאת מן המדינה על הונם ועל רכושם. ואמנם הם היגרו לכל מקום שהגישה אליו לא נחסמה עדיין, בעיקר לפולין ולבלקנים,[4] וכך הגיעו גם לתורכיה.

מבין הפליטים היו שהשתקעו ברומניה. נסיך הארץ דן קיבל אותם בסבר פנים יפות. המגורשים התיישבו בטורן (טרנו־מגורלה).[5] אחרים חצו את הדנובה ומצאו מקלט בערים בולגריות ניקופול, פליבן ווידין,[6] והגיעו עד סופיה, בירת בולגריה, ואדריאנופול, אז הבירה התורכית. חלק מהם הִכה שורש בסלוניקי. פלג פליטים אחר הצליח לשהות זמן מה בבלגרד, במבצר שעמד בשנת 1431 נגד הנסיונות הבלתי פוסקים של התורכים לִכְבּדו כראש גשר למישור ההונגרי. בעקבות כשלונם הצבאי נאלצו התורכים להסכים בסגד, בשנת 1444, לתנאי שלום קשים עם ההונגרים. רשומות עתיקות טוענות שבחיל ה„גוריבה" (הזרים) במחנה התורכים לחמו הפעם נגד ההונגרים גם פליטים יהודים.

הוניאדי ינוש [7] הפר במהרה את השלום והתחיל במסע כיבושים נרחב בשטח התורכי. הוא כבש את ניקופול והגיע עד ורנה שעל חוף הים השחור. מצב התורכים היה חמור. הסולטן מורד השני, שכבר ויתר על כסאו, קם ונטל מחדש את רסן השלטון לידיו. הוא הביס את צבאות הונגריה בפירד ליד מוהץ'.[8] שם נפלו רבים מהצמרת ההונגרית, ובין היתר גם מלכם לסלו (לדיסלאוס). אגב, מוהץ' היא העיירה שהתפרסמה לאחר זמן, בשנת 1526,

(4) פרטים על הגירה זו לבלקנים — עיין בדברי ימי ישראל בתורגמה לרוזנס, כרך א' עמ' 220.
(5) Tarnu Magorele
(6) Nikopol, Pleven, Vidin
(7) Hunyádi János (בסרבית־קרואטית Sibinjanin Janko)
(8) Varna, Fürőd, Mohács

כמקום בו הביס סולימן המפואר, גדול סולטני תורכיה, את צבאות הונגריה והשתלט לתקופה ממושכת על החלק המזרחי של הונגריה.

אישור לגישתה האנושית של תורכיה כלפי העם היהודי גלום ב"קול קורא" ליצחק צרפתי. פליט אשכנזי זה כיהן כרב בקהילת אדריאנופול. באמצע המאה הט"ז פנה לאחיו בגולה הדוויה וקרא להם שיבואו וישתקעו בתורכיה, לאחר שכלו כל התקוות להבטיח באירופה העוינת את קיומם של פזורי ישראל, יוצאי גרמניה, אוסטריה, סלובניה, מוריביה והונגריה.

והנה מספר מובאות מדבריו, כפי שפורסמו אצל רוזנס (כרך א', עמ' 15) ודובנוב (כרך ה', עמ' 280):

"אל שארית הפליטה [שב]קהילות היהודים... [ב]שוַבן, ריינוס, שטיירמרק, מאהרן ואונגריא... על אחינו אנשי גלותנו היושבים באשכנז ובאיטליה של רומי, איך קמו עליהם כהני הקתולים... ויצעקו צעקה גדולה... שם ישראל לא יזכר עוד. אלה הם הנשרפים בבית המוקד... קול מלחמה במחנה, ירשיע אל כל אשר יפנה להשמיד, להרוג ולאבד את כל היהודים...

הנה אני עבדכם ואחיכם הקטן יצחק צרפתי, ואף כי משפחתי הצעירה היא מצרפת, באשכנז נולדתי ויצקתי מים על יד רבותי רבני אשכנז נ"ע [נוחם עדן]... והמערכה חייבה אותי וגליתי מארץ מולדתי, ובאתי פה בארץ תוגרמה, ארץ לא תחסר כל טוב, אלהים חשבה לטובה, כי למחיה שלחני לי ולכם, אם תאבו ושמעתם... דרך תורגמה הוא כולו דרך יבשה עד ירושלים, רק מעבר ששה מילין דרך ים. ובכל יום נמצאות אורחות ישמעאלים סוחרים ויהודים... ועתה אל תתעצלו ואל תתרשלו, שובה ישראל!... וכמה מעלות טובות למקום הזה וחן על יושביו, מה שאין כן במדינת אשכנז וכל סביבה... ובאו האובדים בארץ אשכנז והנידחים בארץ צרפת והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלים."

יהודי סלובניה לא שעו לקריאת צרפתי (עיין בעמ' 54), אולם מבין יהודי מרכז אירופה היו שקמו והצטרפו לזרם ההגירה כדי להשתקע בתורכיה. פליטים אלה בישרו התחלה של נדידה המונית. לאחר כמה עשרות שנים הלכו ורבו אוכלוסי ישראל בתורכיה. באו רבים ממגורשי ספרד, פורטוגל ואיטליה.

עם כיבוש קונסטנטינופוליס־קונסטנטידה מצאו בה המנצחים התורכים שתי קהילות יהודיות: הרומניאוֹטית והקראית. היחסים בין צאצאי קהילות ותיקות אלו השתבשו במרוצת השנים, אף כי היתה להם לשון משותפת, היוונית, וגם היסטוריה משותפת של סבל ורדיפות תחת שלטון ביזנטיון.

תָכניתם של השליטים החדשים היתה להחזיר לעיר את פארה במהדורה העותומנית. היא הוכרזה לבירת עותומן, אם כי ניזוקה קשה במצור הצבאי. השלטונות החדשים לא חסכו כל מאמץ כדי לסלק את עיי החורבות מחוצותיה. העותומנים גמרו אומר לשנות גם את הרכבם של תושבי העיר. לשם כך ריכזו בה חומר אנושי רצוי להם מהונגריה, מאיטליה, מערי השדה של אסיה הקטנה ומהבלקנים. בין התושבים החדשים היו יהודים רבים.

מקהילות רומליה, במחוזות הדרומיים־מזרחיים של הבלקנים, עברו משפחות יהודיות רבות לקושטא. הן באו גם מקסטוריה (היום עיירה בשטח יוון), מאוכרידה, מאישטיב

(שטיפ) ועוד מקומות במוקדון הנמצאים היום בשטח היוגוסלבי. שנים רבות התקיימו קהילותיהן ושמרו על שמן בבירה התורכית. עם בואם של המגורשים מספרד, מפורטוגל ומאיטליה גדל הישוב היהודי בקושטא, בזמן קצר יחסית, בהיקף בלתי משוער. ש. דובנוב (כרך ו', עמ' 8) אומד במאה אלף את מספר יהודי ספרד שנקלטו עד סוף המאה הט"ז בתורכיה. לאחר כמה תחנות ביניים, בהן מצאו מקלט ארעי, התיישבו כארבעים אלף פליטים יהודים בקושטא, כעשרים אלף בסלוניקי והיתר התפזרו באדריאנופול ובקהילות יוון, מוקדון, בולגריה, סרביה, סוריה, ארץ ישראל ומצרים.

ב. מפיצול העדות לחטיבה מאוחדת

הפיצול העדתי בגולת תורכיה

יחד עם היהודים הוותיקים ישבו באמצע המאה הט"ז כחמישים אלף יהודים בקושטא. הם התפצלו ל־44 (!) קהילות לפי מקומות מוצאם. המגעים הבין־עדתיים לא עלו יפה. היחסים היו תחילה קרירים. אמנם, הסולידריות היהודית לעזרת אחים מקרוב באו לא הכזיבה, אבל תהום הזרות היתה פעורה ביניהם. הם ישבו פרק זמן ארוך למדי בתפוצות שונות, מרוחקות זו מזו ובעלות התפתחות שונה. ביניהם היו קיימות מחיצות עדתיות שקשה היה לסלקן. כל אחד דבק במסורת העדתית שלו והוסיף להגות בלשון שהורגל לדבר בה במולדת שבעטה בו ופלטה אותו לבסוף ככלי אין חפץ בו.

מִפגש הגלויות אמנם הוסיף להתעוררות היהודית בתורכיה, אך לא קירב לבבות ולא מיזג את שבטי ישראל השונים לגוף לאומי מוצק. אהבה עדתית עיוורת, לעתים קנאית ללא רתיעה, וקרתנות אנוכית של יוצאי גלויות וקהילות לסוגיהן, גרמו לא אחת חיכוכים רציניים בין יוצאי התפוצות השונות. אף אירעו מקרי דילטוריה מצערים. תכפו "עבירות קטנות" ביחסים בין־עדתיים, כהבעת בוז של משנני תורה שבעל פה כלפי קראים, או כלעג הספרדים לאשכנזים, אף שגם האשכנזים ידעו להחזיר מנה אחת אפיים.

לא הספרדים ולא האשכנזים היו ממקשה אחת, לאו דווקא על רקע של חילוקי דעות וניגודי אינטרסים, אלא בשל מוצאם השונה. אצל הספרדים גרם לכך הפיצול לאנדלוזים, קסטיליאנים, קטלונים, בני ארגון, בני נברה, סביליה, גרנדה, קורדובה, טולידו, וכו'.

במרוצת הזמן הלכו ונחלשו הניגודים. לבסוף התאחדו רוב הקהילות והתמזגו ב"יהדות תורכיה", סיגלו לעצמן את צביונה של יהדות ספרד על לשונה הלדינו ועל מנהגיה המיוחדים.

המרכזים הרוחניים בתורכיה

על אף חבלי לידה קשים קם בתורכיה לאחר גירוש ספרד מרכז יהודי חשוב. תפוצות אלו היו בתקופת זוהרן למרכז רוחני לעם חסר המולדת. היה זה "הנס הגדול" שהתרחש לישראל בתחילת העת החדשה של תולדות האנושות. הודות לתנאים הנוחים בתפוצות עותמן עלתה הגולה החדשה בשנות השישים והשבעים של המאה הט"ז לשיא התפתחותה.

פליטי המערב פיתחו לא רק את המלאכה ואת החרושת במולדתם החדשה. הם הביאו לתורכיה גם רכוש רוחני. מרכזים רוחניים קמו בקושטא, בסלוניקי ובצפת. הם העשירו את הספרות התורנית ואת הפיוט החילוני; הם יצרו את כמיהת המקובלים לבוא המשיח, גואל ישראל, והם ששרו את פזמוניו של בן צפת, משוררם הדגול ר' ישראל נג'רה.

הפליטים הספרדים וכור ההיתוך התורכי

תקופת שלטונו של ביזיד השני (1481—1512) היתה שקטה יחסית. בימיו התחילו מגיעים לתורכיה יהודי ספרד במספר רב והולך. התורכים הקלו על בואם והיהודים המקומיים קיבלו אותם בזרועות פתוחות. מגורשי ספרד משנת 1492 ופליטי פורטוגל משנת 1497 היו מקובלים על התורכים וטעמיהם עמהם. רוב המגורשים מחצי־האי הפירנאי באו בחוסר כל, אבל מורשתם הרוחנית לא נגזלה מהם עם הגירוש. הם העתיקו אותה לגולה התורכית שהעריצה את תרבות יהודי ספרד על רוב ביטוייה. מבחינה חומרית היה מצב מגורשי פורטוגל טוב יותר, משום שהצליחו להוציא חלק מהונם או תמורת רכושם מארץ הגזירה.

לא הלפו שנים רבות והוטב מצבם הכלכלי של הפליטים. רבים הסתגלו לתנאים החדשים, נקלטו והתבססו בכלכלה וחלק הצליח לתפוש עמדה חשובה במולדת החדשה, רחבת הידיים ועשירת אוצרות הטבע שציפו לפיתוח. מגמתם היתה להמשיך במלאכת יד בה עסקו בספרד. בעלי מלאכה, לאו דווקא במקצועות יהודיים מסורתיים כצורפים וטובעי מטבעות, אלא כאורגים בצמר ובמשי, מצאו בזמן קצר את פרנסתם בבתי מלאכה שהקימו עם בואם לגולה החדשה. חייטים התאגדו במפעלים לתפירת בגדים (קונפקציה), בעיקר בסלוניקי. אולם רוב המגורשים מצאו פרנסה במסחר הזעיר, ברוכלות ובחלפנות.

יוצאי ספרד, צאצאי יהדות גדולה ששפעה חיים ומרץ גם לאחר ניתוקה מ"גן העדן (הספרדי) עלי אדמות", ספגו ובוללו בתוכם, בתרבותם, בלשונם ובאורח חייהם את פסיפס העדות היהודיות שהיה קיים בתורכיה. גם העדה האשכנזית הקטנה נבלעה בהם.

לעובדה שפליטי ספרד העתיקו את מרכזם לתורכיה נודעת חשיבות מכרעת גם מבחינת כלל האומה. אלמלא כך, היה נפסק חוט היצירה הרוחנית הישראלית בתחילת המאה הט"ז. בתורכיה נפתח תור זהב מחודש ליצירת ישראל שנעזרה באמנות הדפוס החדשה ומצאה הד בכל התפוצות. בתי דפוס עבריים קמו במרכזים אחדים.

אמנם בהשפעת חוגי הדת הקנאים (מוסלמים סונים) הגבילו השלטונות העותומניים את חופש הפעולה של המדפיסים היהודים בארצם. עליהם נאסר להדפיס ספרים בתורכית ובערבית.[9]

עתודות ההגירה

משנת 1574, כאשר עלה לשלטון מורד השלישי, יורשו של סלים השני, פקדו זעזועים עמוקים את מדינת העותומנים. הירידה המדינית והכלכלית פגעה בסופו של דבר גם ביהודים, המיעוט המועדף עד אז.

חלפה השלווה שזכו לה תפוצות תורכיה מאה שנה ויותר. בתקופת מורד השלישי אבד ליהודים הבטחון העצמי. לא מעטים מהם ראו עצמם מועמדים להגירה. עם ניצני המשבר נמצאו גם ביניהם מיותרים במשק התורכי.

במצב זה לא נשארה לרבים ברירה אלא לאחוז במקל נדודים. הצרה היתה שלא היה

(9) על פי ש. רוזנס, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, סופיה תרצ"ח, חלק שני, עמ' 16, המסתמך על עדות הדיפלומט הצרפתי Nicolas de Nicolay שביקר במאה הט"ז בתורכיה ופרסם ספר על נסיעה זו.

להם לאן להגר מחוץ לתחומי תורכיה. על כן פנו לאיזורי הספר של המרחב העותומני, שבהם צפיפות האוכלוסים לא היתה מרובה. יצרנים ובעלי מלאכה לסוגיהם לא היו היחידים שנאלצו להעתיק את מקום מגוריהם. נתלוו אליהם סוחרים שהלכו בעקבות סחורתם ושווקיה. את מרכזי הגולה עזבו גם מנהיגים רוחניים של הדור — רבנים, חכמים, מלמדים ו"כלי קודש" אחרים, וכן סתם יהודים.

הגירה פנימית זו לא פסקה לחלוטין עד תחילת המאה העשרים כאשר כבר נסוגה תורכיה כליל מהבלקנים. ועוד במאה הי"ט היתה הגירת הספרדים מבולגריה לשטחי רומניה וסרביה בעיצומה.

בתחילת המשבר, בשלהי המאה הט"ז, הציפו גלי המהגרים מקושטא ומסלוניקי את שטחי בולגריה של היום. הם התפלגו משם צפונה לרומניה וכן מערבה, לסרביה ולבוסנה. הוקמו היישובים היהודיים בבלגרד ובסרייבו. זרם מהגרים קטן יותר התקדם ישירות מסלוניקי למַקדוניה ומשם לסרביה הצפונית והסתעף שוב לבוסנה.

בדרך זו שיקמו יהודי קושטא וסלוניקי "המיותרים" קהילות עתיקות באֶפירוס, במוריאה (יוון) ובאסיה הקטנה. בתקופה זו החלה מתפתחת איזמיר לעיר נמל גדולה ובה קהילה יהודית שעמדה עוד להתפרסם. בינתיים הלכו יוצאי קושטא וסלוניקי והתפזרו בשטחי עותומן כמו על חישורי מניפה ענקיים.

באותה תקופה התגבש הצביון הספרדי שלבש הרובע היהודי בדור הפליטים ובני הפליטים מספרד. מבחינה לשונית תפסה לדינו את מקומן של היוונית ושל שלל הלשונות מתפוצות אחרות. מבחינה רוחנית מאפיינים את התקופה קיום המצוות המוגדרות ב"שולחן ערוך", מסתורי צפת, הקבלה המעשית, הערצת האר"י הקדוש והציפיה לביאת המשיח "בימינו." זה היה המסד שעליו קם מיזוג הגלויות בקיסרות עותומן.

סלוניקי

ליהודי יוגוסלביה עניין מיוחד בסלוניקי שהשפעתה על צאצאי המהגרים הספרדים בגולת סרביה הורגשה יפה מאות בשנים. הקשר הער בין ספרדי סרביה ובוסנה ובין המרכז היהודי בסלוניקי בא לידי ביטוי במישור הכלכלי, המסחרי וגם בתחומי הרוח. לרבים מיהודי סרביה ובוסנה היתה סלוניקי תחנת מעבר שבה התאוששו אבותיהם מעינויי הגירוש הספרדי.

סלוניקי היתה מרכז יהודי גדול בתורכיה, הקהילה השניה בגודלה לאחר קושטא. יהודיה היו לפרקים רוב תושבי העיר. עוד לפני כיבושה בידי התורכים נקבצו בה פליטי הונגריה, אשכנז והאינקוויזיציה. הם הביאו ברכה לעיר נמל זו על שפת הים האגאי. היא התחילה מתפתחת בצעדי ענק עם בואם של מגורשי ספרד ופורטוגל. אקלימה הקשה לא הפריע להם הרבה. הפליטים הגדילו לעשות בפיתוח המלאכה ובעיקר בתעשיית האריגים.

סלוניקי היתה למרכז ההשכלה. חרף הפירוד העדתי המופרז, שגרם תקלות רבות בחיי הקהילה, נוסדו בעיר זו בתי אולפן, ישיבות, בתי מדרש ובתי כנסת רבים. בסלוניקי פעלו בתי דפוס עבריים, בין הראשונים בתורכיה. סלוניקי נשארה מאות בשנים מרכז יהודי חשוב שכונה בפי רבים "עיר יהודית על גביריה וסבליה." השפעתה על קהילות אחרות בקיסרות העותומנית הורגשה היטב.

אך המִפנה החד, שחל בתפוצות תורכיה בשלהי המאה הט"ז, פגע גם בסלוניקי. לרוע

מזלה פקדו אותה אף אסונות — מגיפות, דליקות, שטפונות, ועוד. בכל זאת עמדה קהילה גאה זו על תלה עד השואה הנאצית.

ג. התוחלת המשיחית שנכזבה

התמורות באירופה והשואה באוקראינה

כדי להעריך נכונה את ההיסטוריה של יהדות תורכיה במאות הי"ז והי"ח, שסרביה ובוסנה היו חלק בלתי נפרד ממנה, מן הראוי לזכור את התמורות הכלליות שחלו באירופה ואת השפעתן על יהדות אירופה ועל היהודים בתורכיה ובחבליה הנידחים בירכתי הבלקנים.

נדמה היה כי במלחמת שלושים השנה עומדת אירופה להיחרב. בתקופה סוערת זו הגיעה הדת את מחנות המאמינים לצאת לקרב על קידוש השם או על חופש המצפון. יורשי הכנסיה הביזנטינית, הרוסים הפרבוסלבים, לא די שנלחמו בעותומנים המוסלמים, אלא הסתכנו במלחמות נגד הפולנים הקתולים והשבדים הפרוטסטנטים. כן לחמו ארצות קתוליות רבות בפרוטסטנטים לסוגיהם. מטרת המחנה הקתולי היתה להשתיק באֵבם את ניצני הרפורמה שהתחילו מבצבצים באירופה.

חרף השואה וההרג, מצבן הכלכלי של ארצות אירופה החָפשיות הלך והשתפר בעקבות הרווחים האגדיים שהתחילו זורמים מהארצות שמעבר לים, מהעולם החדש. ההתעצמות המשקית הוסיפה נדבך לאי־תלותם של הגורמים שלחמו בתכתיבי רומא. "נס" הכלכלה שהתחולל בארצות אירופה הצפוניות, הברבריות למחצה (כהגדרת רומא), יצר את המסד החומרי לתרבות אירופה החדשה. בסיס איתן זה נתן תנופה עצומה לפיתוח המדע והאמנות באנגליה, בארצות השפלה, בחלקי צרפת ובגרמניה.

לגבי היהודים לא היה הבדל מהותי בין הנסיכים בארצות הגרמניות שמרדו בשלטון האפיפיור לבין השלטונות הקתוליים.

בעולם היהודי התחוללו בתקופה מסוכסכת זו שתי טרגדיות ואליהן נוסף זעזוע שלישי. הראשונה, האמסטרדמית, באה בעקבות עמדתו התקיפה של יוצר הפילוסופיה הפנתיאיסטית, ברוך שפינוזה (1632—1677). השקפותיו של "לוטש העדשות מהאג" התנקשו בהלכות היהדות. כך סברו יריביו בני דורו והטילו על הפילוסוף הגאון חרם. יש לזכור כי באמסטרדם, הקהילה הגדולה של מערב אירופה, ישבו במאה הי"ז יהודים ספרדים לרוב. אבותיהם הצטיינו בספרד בהשכלה ובדעות מתקדמות. באמסטרדם נעשו שמרנים, חרדים ליהדותם שעל מזבחה הקריבו אבותיהם קרבנות יקרים. על כן הוקיעו את הכופרים בערכי האומה.

הזעזוע האמסטרדמי הגיע לשיאו בשנת הטלת החרם על שפינוזה (1656), שנה שנראה היה כי חרב המרכז היהודי הגדול במזרח אירופה, באוקראינה. פרעות חמלניצקי ביהודי אוקראינה לא נסתיימו ב־1648, שנת שלום וסטפליה. הן נמשכו עוד שמונה שנים.

לשתי הטרגדיות נוסף, כאמור, זעזוע שלישי — השבתאות. הידיעה על שואת הגולה באוקראינה באמצע המאה הי"ז ועל רבבות קדושיה המעונים התפשטה כבשורת איוב בארץ ישראל ובתפוצות. ש. דובנוב כותב (כרך ז', עמ' 27) כי לאחר "חורבן המרכז הלאומי בספרד נדמה היה כי נחרב עכשיו המרכז האחרון של האומה" וכי "דווקא מוראות החורבן החדש הלהיבו את הלבבות והשקיעו אותם באמונת המשיח."

ניצולי השואה האוקראינית נמלטו לארצות השכנות. חלקם הגיעו גם לתורכיה ונתקבלו בזרועות פתוחות בקהילות סלוניקי, קושטא, צפון אפריקה וארץ ישראל. רבים הובלו לשוקי העבדים כשבויים בידי המתפרעים או בידי סוכניהם. היה צורך לפדותם, והדבר נעשה במסירות נפש ובקרבנות כספיים גדולים ע"י יהודי תורכיה.

שואת אוקראינה עוררה התרגשות עצומה בעולם היהודי. רטט שעבר על תפוצות ישראל הזכיר את זעקת העם על גירוש ספרד. לאחוות אחים נתלוותה הפעם תסיסה מיוחדת במינה. היא באה לידי ביטוי אף בתנועה משיחית של שבתי צבי.

שבתי צבי

לא כאן המקום לתאר ולנתח את קורות שבתי, "המשיח" העממי מאיזמיר. הספרות על שבתי צבי ועל תנועתו עשירה בקשת גוניה ובסתירות מסקנותיה, עד שאי־אפשר לתארה על רגל אחת. כל נסיון כזה ייכשל ויחרוג ממסגרתה של סקירה היסטורית זו שתפוצות יוגוסלביה עומדות במרכזה. זאת אף זאת, תולדותיו אמנם מרתקות עד היום כסיפורי מתח, אך מבחינה היסטורית חשובים יותר ההדים שעוררה הופעתו.

שלוחות השבתאות הציפו גלויות רבות. הן הגיעו הרחק ממכורתה שבאסיה הקטנה והסעירו את פזורי פולין, גרמניה, אוסטריה, איטליה והולנד. אין תימה שהשבתאות מצאה מהלכים גם בסרביה ובבוסנה. גם שם חיפשו היהודים נחמה פורתא בכיסופי גאולה, אותם כיסופים ששבתי הבטיח להגשים.

בימים ההם היתה קיסרות עותומן עדיין מעצמה צבאית אדירה, אם כי כבר היתה שרויה בתהליך השקיעה. בגלל האי כרתים, ששימש עילה להתלקחות האש, הסתבכה תורכיה במלחמה ממושכת (1645—1669), הפעם עם המערב הקתולי. במצב חירום זה לא שמה האימפריה לב אל השבתאות, התנועה שהתחילה להתסיס את היישוב היהודי. סיבת האי־שקט היתה נעוצה באיומי מנהיגיה של התנועה — אמנם איומים שחצניים אלה נשמעו רק בעל פה — שימרדו במלכות וימליכו את "המשיח" שבתי במקום הסולטן בקושטא. בנוסח שבתי המתרברב נידון אפוא הסולטן "והודח מכס מלכותו".

תקוות שוא אלו הלהיבו את ההמונים המדוכאים. הם הצטרפו לזרם המאמינים שנהרו אחרי "המשיח". השבתאות התפשטה בשנים 1650—1666 בלא כל הפרעה מצד השלטונות. אולם ב־1666, היא "שנת המשיח", הונחתה מהלומה כבדה על השבתאות. השלטונות אחזו לבסוף באמצעים. בדרכו "ללכידת קושטא" הושלך "הנביא" לבית הכלא. כדי להשתחרר ממאסרו קיבל את הצעת הסולטן והתאסלם. בעקבותיו הלכו מקורביו עושי דברו.

תהודת השבתאות

לא בכדי התסיסו פרעות חמלניצקי, שפשטו במרחבי אוקראינה, את העולם היהודי. הלבבות הוכשרו לקליטתה של תורת שבתי. היה נדמה שתנועת המשיח מאיזמיר תשכיח מלב האומה את האסון שהלם אותה, אף תקרב את המרוחקים בין פזורי ישראל. בשנות פריחתה של השבתאות הורגש קירוב לבבות בין־עדתי. ביטוי סמלי לאחווה זו ניתן בנישואי שבתי "המשיח", בכבודו ובעצמו, עם שרה האשכנזית, פליטת אוקראינה.

שבתי גייס את עתודותיו האשכנזיות בעיקר מקרב ניצולי השואה האוקראינית.

משלחותיהם הגיעו לאיזמיר, ולאחר "שנת המשיח" ביקרו אצל שבתי בבתי הכלא של גליפולי ושל אדריאנופול (בלשון השבתאים: עלו לרגל ל"מגדל עוז" שבדרדנלים). אנשים אומללים אלה ביקשו עידוד ונחמה משבתי. הוא פיזר להם הבטחות ביד נדיבה — בדחותו את מועד הגשמתן עד לאחר שיעלה לשלטון. המשלחות התקשרו אף עם השבתאים בקושטא ובסלוניקי.

לא רק התלהבות עורר שבתי. קמה מחלוקת עצומה מסביבו. הוא הוחרם ונודה בפהרסיה ע"י הרבנים. לאחר כשלונו המחפיר גברו ההתקפות על תנועתו שהסתאבה. בסלוניקי הופיעו בין השבתאים כתות פורשות: "מוגי" ו"דנמה" שהטיפו להתאסלמות למראית עין. כת דנמה (עיין בעמ' 136) היתה קיימת בסלוניקי עוד בשנת 1912, בפרוץ מלחמת הבלקנים, ושמרה בסתר על סמלים בודדים של המסורת השבתאית.

המתנגדים ראו בשבתי בוגד, להטוטן חסר מצפון שניצל לרעה את תמימות המדוכאים, קרבנות הרדיפות שהאמינו בגאולה המשיחית. יעקב שפורטש, יליד אלג'יריה שכיהן בתקופה זו כרב בקהילות המבורג ואמסטרדם, נמנה עם המתנגדים המובהקים של השבתאות. הודות לו ובזכות חיבורו הנודע "קיצור ציצת נובל צבי", נשמרו פרטים מאלפים על תנועת האשליה של שבתי.

אף יעקב בן צבי עמדן מאלטונה, בנו של חכם צבי הנודע, אינו סולח לשבתי. בספרו "תורת הקנאות" הציג את השבתאות בצבעים קודרים של תנועה מנוונת ומזיקה. לו ולהיסטוריונים רבים, יהודים ולא־יהודים, שבדרך כלל תיארו את השבתאות כתופעה שלילית, חבה ההיסטוריוגרפיה הישראלית תודה על שנשתמרו עובדות הנראות מהימנות על תנועה המונית זו.

פרק שני: תפוצות סרביה

א. גולה עתיקה במקדוניה

כבר צויין בעמ' 61 כי ערש המדינה הסרבית עמד בימי הביניים בדרום יוגוסלביה, במקדוניה, אם לנקוט מינוח גיאוגרפי מעודכן. חבל ארץ עתיק זה היה אלף שנה בבעלות ביזנטיון שהלכה והצטמקה בלי הרף. כזכור, הגיעה סרביה של ימי הביניים לשיא עָצמתה בימי הקיסר דושן, ובתקופתו נבלעה מוקדון הביזנטית ע"י הכוח הסרבי העולה.

קיסרות סרביה לא זכתה לאורך ימים. גורם חדש היה לה לרועץ, חזק ממנה הן מהבחינה הצבאית הן מנקודת הראות המדינית. היו אלה הכובשים העותומנים שהביסו ב־1389 את הסרבים בשדה קוֹסוֹבוֹ.

היהודים הראשונים שהגיעו בתקופת העותומנים מן הדרום לסרביה, היו חלוצי המהגרים מקושטא ומסלוניקי. הם התפזרו במקדוניה והתקדמו צפונה וצפונה־מערבה לתוך הבלקנים.

מצבות דוירן

על דרכי הגירה זו מרמזים גם מִצאים אֶפיגרפיים. לא מכבר חשף ז. עפרון כמה מהם בכפר דוירן שבסביבות העיירה פולין.[1] הכפר שוכן על שפת האגם דוֹירן, בגבול הדרומי־מזרחי של מקדוניה היוגוסלבית, על יד תחנת הגבול ג'בג'ליה.[2] מצבות בעלות כתובת עברית משמשות אבני בניין לבתי הכפר, אך כתובת מצבה במצב טוב למדי נמצאה בשדה הסמוך לכפר. היא נושאת תאריך תקכ"ו (1766). לא נודע מאין הובאה מצבה זו, אבל מתקבל על הדעת שבית העלמין לא היה מרוחק מהמקום. העברית שבכתובת מרמזת על השפעות סלוניקי. המִמצא מוכיח כי בסביבה היה קיים עוד במאה הי"ח יישוב יהודי, ועד מלחמת העולם הראשונה נשמר בה זכרונם של אחרוני בניו.

כאמור, אבות אבותיהם נמנו עם היהודים "המיותרים" והנועזים ביותר בתורכיה, שכראשונים נטשו את ריכוזם הישן במטרופולין או בסלוניקי וחיפשו מקורות מחיה חדשים ב"נכר", אך עדיין במרחב העותומני. במקרה זה לא היה צורך להבריח גבולות הקיסרות. המהגרים נשארו בתחומי האימפריה ונקלטו באיזורי הספר הנרחבים שלה, בחצי־האי הבלקני.

כל מה שנאמר למעלה על גולת תורכיה חל גם על שלוחותיה הסלביות של האימפריה, בבלקנים הכבושים בידי העותומנים. ערכי רוח שעוצבו נעשו נכסי צאן ברזל בכל תפוצות ישראל בתורכיה, לרבות הגלויות הפרובינציאליות בבולגריה, בסרביה ובבוסנה. עם התעצמותה של הגולה הסרבית התרחקה פרובינציה זו מקושטא המטרופולין ומן היישוב

Kosovo, Dojran, Polin (1)
Gevgelia (2)

מפת
סרביה
ומקדוניה
הונגריה
רומניה
בולגריה
סרביה
מקדוניה
יון
אלבניה
סובוטיצה
טמישוארה
נוביסד
דנובה
בלגראד
סמדרבו
קלדובו
וידין
קרגוניץ
ניש
פירוט
סופיה
סמוקוב
קוסטנדיל
סקופיה
קישובי
טרסקוויץ
פרילפ
אגם דוירן
דוירן
ביטולה
אגם אוכרידה
אגם פרספן
סלוניקי (סולון)
0 10 20 30 40 50 ק"מ
19
20
21
22
23
45
44
43
42
41

הגדול בסלוניקי, אך קשריה המסורתיים עם מרכזי יהדות אלה נתקיימו עד שלהי המאה הי״ט.

ביטולה העיר במוקדון

יש המזהים את הקורות של יהודי סרביה עם תולדות היישוב בבלגרד. נכון כי במרוצת מאות השנים של השלטון התורכי רוכזו רוב יהודי סרביה בבלגרד. הדבר נבע מסיבות צבאיות ומדיניות שעליהן לא היתה ליהודים כל שליטה. בכל זאת קמו קהילות קטנות במקומות אחרים של הוילאית הסרבי שהיה לאחר זמן לנסיכות סרביה. במקדוניה של היום, היא מוקדון מתקופת יוון, רומי וביזנטיון, שרדו יישובים יהודיים עתיקים בערים ביטולה (בסרבית ביטול׳) [3] וסקופיה. לקהילות אחרות שהיו קיימות בסביבה עוד בימי הביניים, על פי רוב על חוף ימת אוכרידה (עיין בעמ׳ 61), לא נשאר זכר.

כמקומות רבים שנכבשו ע״י המוסלמים ונמצאו בהם בשעת הכיבוש מִנזרים נוצריים לרוב, נקראה גם ביטולה ביוונית ובתורכית מונסטיר (במקורות העבריים: מונשטירי) בגלל המִנזרים שבסביבתה. שם זה היה שגור בפי התושבים עד כיבוש העיר בידי הסרבים בשנת 1913. תחת שלטונם של מוקדון ורומי נקרא המקום הֶראקליאָה לינְקֶסטיס ופֶלאגוניָה בתקופת ביזנטיון. מביטולה מתפתל כביש בשטח הררי לימת אוכרידה. בימי קדם עברה בקִרבת המקום הדרך וִיָה אֶגנאטִיָה שנסללה מדוּראקיום (דורֶס האלבנית של היום) לסלוניקי.

התורכים שלטו בביטולה ובמבואותיה משנת 1382 עד שנת 1913, כלומר חמש מאות שנה ויותר. בתחילת תקופה ארוכה זו נמצאו בה רומניאוטים דוברי יוונית שנקראו גם גְרֶגוֹס. הם התקיימו על מסחר ועל מלאכה. בשלהי ימי הביניים ובמאה הט״ז הגיעו למונסטיר יהודים פליטי אשכנז, הונגריה וולונה שבאלבניה. במרוצת הזמן נטמעו הוותיקים ו״החדשים״ בעדה הספרדית.

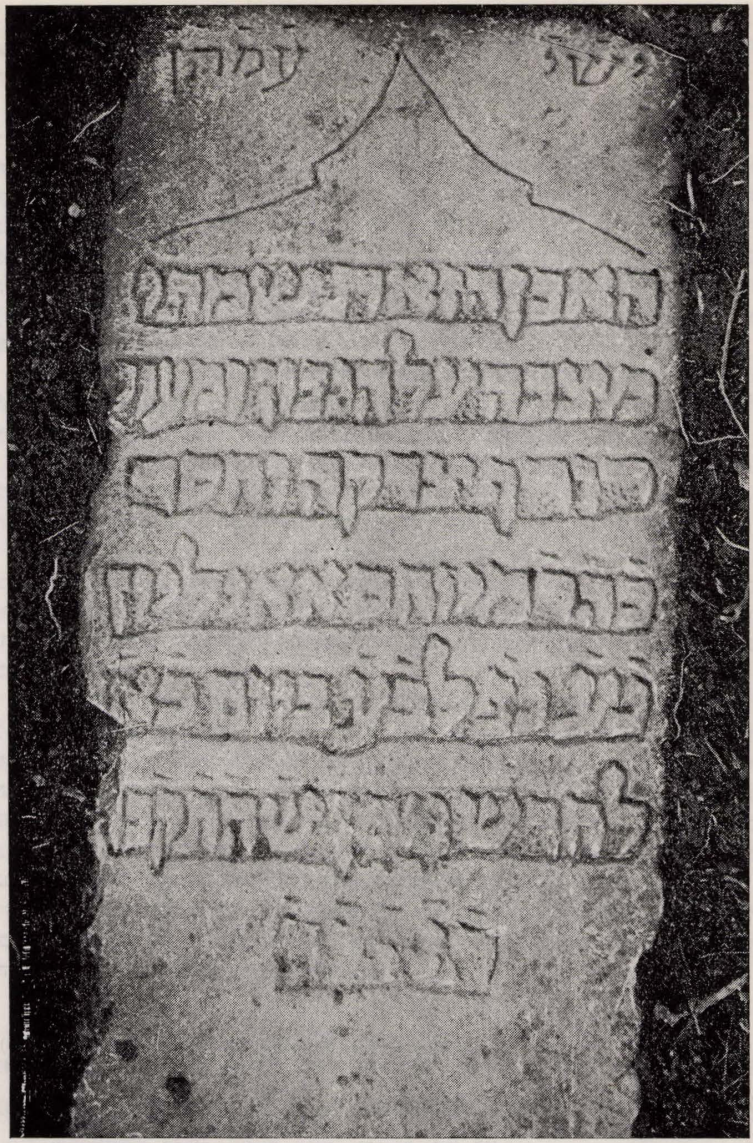
פליטי ספרד, שבאו לאחר שנת 1492 דרך סלוניקי למונסטיר, הסתגלו בלא קושי מיוחד לתנאים החדשים. הם הוכיחו יעילות מרובה כבעלי מלאכה וכן בעיסקאות מסחריות על סוגיהן. תכונות אלו העלו אותם במרוצת השנים למנהיגות היישוב, שהיתה עד אז בידי הרומניאוטים וכן בידי צאצאי הפליטים מגלויות שהתמוטטו עוד לפני גירוש ספרד. כך נזכר בתחילת המאה הט״ז אברהם גסקון [4] כרב בביטולה. שמו מצביע על מוצאו הדרום־צרפתי. שלמה מולכו, הדמות הנסערת־הטרגית ממוצא פורטוגלי, חיפש במונסטיר שלווה נפשית לכתיבת הטפותיו המשיחיות. בסלוניקי התפרסם הרב יוסף בן לֵב (1502—1588), יליד מונסטיר, שחיבר ארבעה כרכים של שו״ת [5] וראה עליו גם בנספחות. במאה הי״ח כיהן בביטולה הרב אברהם בן יהודה די בּוֹטוֹן, בעל ״מחזה אברהם״, ובמחצית השניה של המאה הי״ט שימש בה כרב אברהם גר צדק, יליד יוון.[6]

(3) Bitola, Bitolj, Heraclea Lyncestis, Pelagonia

(4) הפרטים המתייחסים למוקדון נכללו בספרו של ש. רוזנס, קורות היהודים בתורכיה, כרכים א—ג׳.

(5) י. בן לֵב רשם בשו״ת שלו את כל הרבנים שכיהנו בתקופה זו בבלגרד, ראה עמ׳ 20 בספרו של שלנג, היהודים בבלגרד.

(6) אנציקלופדיה עברית, הוצאת מסדה, כרך ח׳, עמ׳ 425

דורן (מקדוניה תקכ"ן — 1766) — אבן מצבה. קרי: "ישי... עמהן... האבן הזאת שמתי מצבה על הנבון והמעולה רודף צדקה וחסד כ'(בוד) ה'(רב) ר'(בי) מיוחס אאיליון נ'(שמתו) ע'(דן) גפ'(טר) לב'(ית) ע'(ולמו) ביום כא לחודש ניסן שנת התקכו... ת'נ'צ'ב'ה" (באדיבותו של מר ז. עפרון, עין חרוד)

פליטי איבריה הקימו במונסטיר שתי קהילות. אחת נקראה "ארגון" וחבריה נחשבו בדרך כלל אמידים. שמה של השניה, קהילתם של דלת־העם, היה "פורטוגל". שמות אלה מצביעים על מוצאם של בני הקהילות, לאמור שמייסדיהן היו מגורשי ספרד או אנוסי פורטוגל. בתי הכנסת שלהם עמדו על תִלם כארבע מאות שנה. שניהם נהרסו במלחמות המאה העשרים הנאורה. בית הכנסת של קהילת "פורטוגל" הופצץ בשנת 1917, במלחמת העולם הראשונה, ובית הכנסת "אַרגון" נשדד והוצת ע"י הנאצים שהשתלטו עם פלישתם ליוגוסלביה במלחמת העולם השניה על היישוב היהודי בביטולה וחיסלוהו. מלבד שני בתי הכנסת הגדולים האלה הוקמו עוד מספר בתי כנסת קטנים.

למן בואם של הספרדים לביטולה הם התקיימו על המסחר בעורות, בבדים, באריגים, בזכוכית ובצורכי מזון, על ייצור גבינה ושיווקה ועוד.[7] הם היו פעילים ביצוא וביבוא. במאה הט"ז בלט עיסוקם במסחר שלחים (עורות בלתי מעובדים). עורות אלה יוצאו לאיטליה דרך סלוניקי או בכביש הטרנס־בלקני דרך דוברובניק או דרך אלבניה.

בספרות התורנית לא התבלטה ביטולה בהישגים, אם כי כיהנו בה רבנים חניכי מדרשות סלוניקי. במאה הט"ז פעלו שם הרבנים יצחק אלעזר כהן, יום־טוב קאזיס, יצחק נחשון, שמעון בן חביב, יהודה פרנקו ואחרים. דבריהם לא הגיעו אלינו.

השער הדרומי לגולת סרביה

חשיבותה העיקרית של ביטולה בכך שהיתה "השער הדרומי" לגולת סרביה, דרכו החדירו מהגרי קושטא וסלוניקי לתפוצות החדשות לא רק מוצרי תעשיה לשווקים חדשים אלא גם רעיונות משיחיים של מקובלי צפת. ביטולה שמרה בנאמנות ובמסירות על גחלת התקווה המסתורית לימות המשיח. דורות על דורות התעמקו אנשי ביטולה ב"זוהר" ובשאר כתבי הקבלה, וחלמו בהקיץ על שחרור העם וארצו. אמונתם בביאת המשיח ובגאולת ישראל היתה למושכל ראשון שאין מערערים עליו.

אם לא להתחשב בקהילה הרומניאוטית, שעליה לא נודע מאומה ממקורות היסטוריו־גרפיים, הרי היישוב היהודי בביטולה היה קיים קרוב לחמש מאות שנה, מאמצע המאה הט"ו עד השואה הנאצית. תקופת קיומו ארוכה לעומת אורך חייהם של היישובים האחרים ביוגוסלביה, אך על תולדותיו ידוע מעט. רק בזמן האחרון התמסרו לחקר עברו עסקנים מקומיים שלא היתה להם כל הכשרה מקצועית. הודות לשניים מהם, רפאל קמחי וליאון קמחי, הגיעו אלינו כמה פרטים היסטוריים מהעת האחרונה. עדיין לא נתגלה אתר ארכיאולוגי שיחשוף תקופות קדומות של היישוב בביטולה.

בשטח הארכיוני חלה לא מכבר התקדמות מה. מ. קונסטנטינוב[8] ערך רגסטים מתוך ארכיונו של בית המשפט השרעי[9] בביטולה. בסוף הרגסטים מבליט קונסטנטינוב כמה עובדות מהפרוטוקולים השרעים, "סידז'ילות" או "סידז'ילין", המתייחסים ליישוב היהודי בביטולה בפרק הזמן שבין השנים 1621 ל־1692.

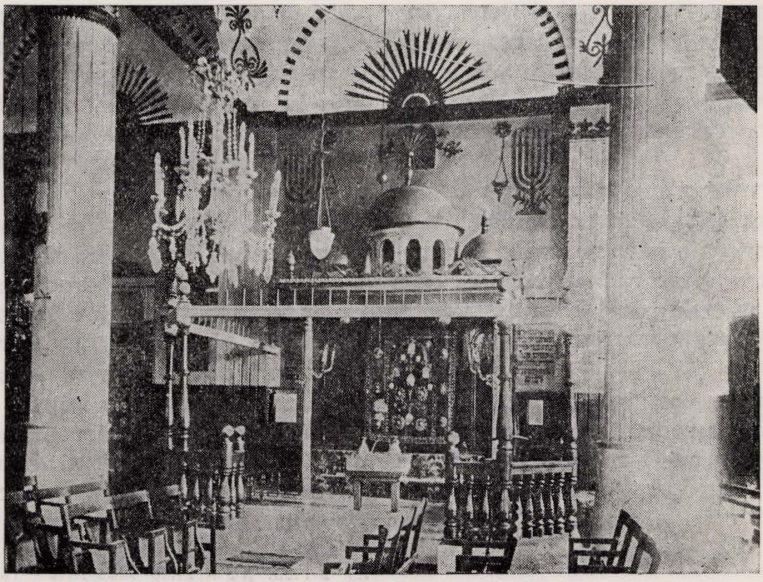
מהפרוטוקולים אנו למדים עובדות מעניינות אלו:

(7) עדות רפאל קמחי, ארכיון ה.ע.י. ב' 13.
(8) ארכיון ה.ע.י., ב' 13/ח'.
(9) קונסטנטינוב מכנה אותו בית המשפט של הקאדי, קאדילוק.

בשנת 1656 מתוארת "החצר הגדולה" (מחלה בתורכית) והכוונה למקום מגורים משותף למרבית יהודי מונסטיר. כביתר ערי עותומן מדובר כאן על רובע יהודי מבודד ומגודר נוסח תורכיה. חצרות־גטאות כאלה הוקמו גם בסקופיה, בבלגרד, בסרייבו ובערי בלקן אחרות, ועוד יורחב הדיבור עליהן. ה"מחלה" בביטולה צוינה במסמכי הקאדי שוב בשנת 1661.

כן מסתבר כי עוד ב־1626 התלקח ויכוח נוקב בין היהודים ממוצא פורטוגלי, שהגיעו לא מכבר למונסטיר, ובין בני הקהילה "ארגון", צאצאיהם של מגורשי ספרד. כעילה לוויכוח המר, שנסתיים רק ב־1634, שימשו הסידורים בבית העלמין. התוצאה היתה שקהילת "ארגון" הטילה מסים נוספים על בני הקהילה "פורטוגל". לאיש אמיד עלתה התוספת 48 דרהמות ולעני 12 דרהמות.

משלח ידם של יהודי מונסטיר היה במאה הי"ז מגוון. הם התמחו במקצועות שונים. לאחר הדליקה בסלוניקי הקימו יהודים "סלוניקאים" ב־1622 את בית האריגה הראשון במונסטיר. בין יהודי המקום נמצאו אף סוחרים שעסקו בנכסי דלא ניידי, דבר שאז לא היה אפשר להעלותו על הדעת באירופה המערבית, האנטי־רפורמיסטית. הם לקחו חלק פעיל במקח־וממכר של כרמי הענבים, קרקעות, בתי מגורים, תבואת השדה, נרות השעווה, ועוד. גם מלווים ברבית נמצאו ביניהם. על אחד מהם, משה שמו, נגזר דין מוות והוצא לפועל, אך לא הגיעו אלינו ידיעות במה פשע. ברוב המקרים עסקו התורכים בנשך ותבעו מאת לוויהם

ביטולה — פנים בית־כ "ארגון" שנהרס בשואה

היהודים פרעון קפדני של החוב. ואם ידם של הנתבעים לא השיגה לשלם את החוב במועד, עלולים היו החייבים לכפר את עוונם בבית הכלא.

בשנת 1638 מזכירים הפרוטוקולים יהודים בעלי כרמים שסחרו ביינות. היו ביניהם גם בעלי רכוש שהחזיקו צמיתים. אך מסתבר כי רוב היהודים היו בעלי מלאכה — קצבים, חייטים ואורגים.

על היהודים הוטלו אף תפקידים ציבוריים. ב־1634 נתמנה יוסף שמואל לגובה מס "ג'יזיה". עובדה זו היתה נדירה במִנהל שנהג לכבד בתפקידים כאלה תורכים בלבד. יהודי אחר נתמנה לראש החאן, האחראי לאכסניה לעוברי אורח.

היו גם פגיעות חמורות בחיי היהודים וברכושם. לא מעטים היו מקרים פליליים. הקאדי מדווח בשנת 1634 שמוסטפה, פושע מועד, התפרץ לתוך בית הכנסת, שדד משם 80,000 אספרות ורצח את היהודי דוד. הרוצח נתפס ודינו נגזר לתלייה. לעומת זאת שילמו ב־1637 החשודים ברצח יהודי רק 10,000 אקצ'ות קנס.[10] כן מזכירים הפרוטוקולים מתקופה זו רצח נער יהודי בסביבות הכפר לָהצי.[11] לא ידוע במה נסתיימה החקירה. נראה שהיתה זו תקופה של אי־שקט במונסטיר ובסביבתה. באותה שנה שדדו איכרים עשרה משלוחים של כסף יהודי. שוֹויה של הגזילה היה 1,000,000 אספרות. גם כאן מקוטעת הידיעה ולא הוברר מה עלה בגורל השודדים. ב־1650 נאלצו יהודי מונסטיר לשלם 6,000 אקצ'ות לפקידי הרשות, בעוד התושבים המוסלמים, שהיו הרוב בעיר, שילמו 5,000 אקצ'ות בלבד.

בשבעים שנה של המאה הי"ז, שתוארו כאן על פי פרוטוקולי הקאדי, התאסלם רק יהודי אחד במונסטיר.

תחיקת הרשויות, המקומית והממשלתית כאחד, לא הצטיינה בתקופה זו באהדה ליהודים. ב־1640 נאסר עליהם לקנות צמר בלא הסכמת השלטונות. גם במונסטיר, כמו ביתר המקומות שבאימפריה העותומנית הגדולה, הוצא צו (פירמן) האוסר על היהודים ללבוש בגדים דוגמת מלבושיהם של המוסלמים. כבר ב־1621 פורסם צו האוסר על היהודים לשאת נשק, לרכוב על סוסים וכו'. הצו משנת 1636, האוסר לשדוד את הרכוש היהודי, נחשב ליוצא דופן.

המידע המשתקף מהרגסטים הנ"ל מהווה חומר גלם יקר ערך להיסטוריון שיגש לכתיבת התולדות של יהודי מונסטיר־ביטולה.

בשטח הדמוגרפי דלים הנתונים הסטטיסטיים על היישוב היהודי בביטולה. לפי דבריו של הדיפלומט הוונציאני לוֹרֶנצוֹ בֶּרֶנרדוֹ, ישבו בביטולה בשנת 1591 כמאתיים משפחות יהודיות. ב־1893 הגיע מספרם ל־5038.[12] כעיר השלישית בגודלה בתורכיה לפני מלחמת הבלקנים (אחרי איסטנבול וסלוניקי) היתה מונסטיר מרכז יהודי מקדוניה, שהיוו בה כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסיה. היה זה יישוב תוסס, מרכז עממי, רגיש לכל המתרחש בתוך עם ישראל וסביבו.

יהודי ביטולה הצליחו גם לטפח יחסים תקינים עם השליטים התורכים שלא התערבו בחיי הקהילה, אם רק שולמו להם היטלים כנדרש. במרוצת הזמן הוקמו יחסים מסודרים גם

(10) ערך האקצ'ה היה שליש מה„פארא", מטבע כסף שהיה שווה לשני שילינגים אנגליים.
(11) Lehci
(12) אנציקלופדיה עברית, שם.

עם שכניהם היוונים, הבולגרים (קרי המקדונים)[13] והסרבים שתעמולתם הלאומנית (אירדנטה בלעז) הלכה וגברה ערב מלחמת הבלקנים (1912). אחרי מלחמה זו התחילה מונסטיר שוקעת והיישוב היהודי התדלדל.

ב־1895 הקימה חברת „כל ישראל חברים" בית ספר לנערים, אך כבר בשלהי המאה הי״ט התחילו יהודי מונסטיר מהגרים. מקורות המחיה הלכו והצטמצמו בעירם מדי יום ביומו. הגירה זו גדלה לאחר שנת 1918, עם הקמת יוגוסלביה. לאחר חמש מאות שנה נשארה ביטולה בלי יהודים בעקבות השואה הנאצית. גם בצפון לביטולה אין נפש יהודית חיה אלא בסקופיה, בירת מקדוניה היוגוסלבית.

עוד לפני כן נעלמו באותה סביבה הקהילות ברסן, אוכרידה וסטרוגה[14] שבהן היו קיימות במאות הקודמות קהילות מאורגנות עם רבנים.

סקופיה

לסקופיה (סקופל׳ה בסרבית, איסקיב בתורכית, שקופ באלבנית, אסקופיא במקורות עבריים)[15] היסטוריה ארוכה. הידיעות הקדומות ביותר אומרות כי במקום ישבו שבטים אליריים. הרומאים קראו לעיר זו סקופי. בשנת 518 נהרסה סקופי ברעש. הקיסר הביזנטי יוסטיניאנוס הראשון, שנולד במבואותיה, שיקם אותה, ומאז היא נקראה יוסטיניה פְּרימה. בימי הביניים המאוחרים שגשגה העיר כמרכז מסחרי השוכן ליד הסתעפות דרכים סואנת. בצומת זה נפגשו הכבישים הראשיים שחיברו את צפון חצי־האי הבלקני עם דרומו, את בלגרד עם סלוניקי, את דוּבְרוֹבניק, סרייבו וספליט עם סופיה, ואת סלוניקי וקושטא עם מרכז ומזרח הבלקנים. חרף ההיסטוריה הארוכה של העיר, קצרות הן תולדותיהם של יהודי המקום. לא הובהר עדיין אם בתקופות רומי, ביזנטיון וסרביה הקדם־עותומנית ישבו רומניאוטים או בני ישראל אחרים בסקופיה. לעומת זאת ידוע כי גם בעיר זו היה קיים עד לא מכבר רובע יהודי שבו שכנו מן המאה הט״ז צאצאי המגורשים מספרד.

הנהר וַרְדַר, הנשפך לא הרחק מסלוניקי לים האגאי, חוצה את סקופיה לשני חלקים שווים. בזמנים עברו גשרו כאן שלושה גשרים מעל פני הנהר. הגשר המרכזי נבנה אבן ויסודותיו הונחו עוד בתקופת ביזנטיון. התורכים בנו גשר ברזל. גשר עץ, צר ופשוט, חיבר את חלקי הרובע היהודי על שתי גדות הנהר. בגדה הימנית עמדו בתי מידות של יוצאי סלוניקי, ובגדה השמאלית ישבו יהודים ותיקים על שטח צר שנקרא גם כאן מחלה — עדות לגטו לשעבר, על הבתים הרעועים בסימטאותיו העקומות והמתפתלות, המרופשות בחורף והמכוסות חול ואבק טורדני בקיץ.[16]

לא הרחק מיוצאי סלוניקי התגוררו כתריסר משפחות מתבודדות, בני הכת השבתאית דנמה. כאחיהם בסלוניקי, שהיתה מרכז הכת הזאת, הם נהגו להסתגר גם בסקופיה בין כותלי בתיהם. לפי עדותו של יוסף אמודאי, הם נמנעו מלבוא במגע קרוב עם המוסלמים

(13) ד.ה. קונסטנטינוב מציין ביברייסקי אלמנך, בלגרד 1963—1964, עמ׳ 92 ואילך, כי מיודענו רפאל מ. קמחי הצטרף כבר בשנת 1894 לארגון מקדוני־מהפכני (VRMO) ונמנה עם חוג מנהיגיו.

(14) Resan, Ohrida, Struga

(15) Skopje, Skoplje, Üsküb, Shkup, Scupi, Justinia Prima

(16) עדותו של יוסף אמודאי, ארכיון ה.ע.י., ב׳ 12.

ועם היהודים כאחד. בברית נישואים באו רק עם בני חבורתם. רמת חייהם היתה דומה לזו של יוצאי סלוניקי ועלתה על זו של ותיקי המקום. כלפי חוץ דיברו תורכית, אך בינם לבין עצמם השתמשו בלדינו עסיסית. יהודי סקופיה סיפרו כי בני הכת הוסיפו לקיים בחשאי טקסים ומנהגים יהודיים, עם המצוות שייחדו אותם כחסידי שבתי צבי.[17] לא הוברר אם בני הכת נהגו להשתטח על קברו של נתן העזתי, שליחו של שבתי, הקבור בקצה בית העלמין היהודי בסקופיה.

אולם עוד קודם, בתחילת המאה הט״ז, בא העירה צעיר שפועלו נרשם היטב בתולדותיה של יהדות תורכיה וארץ ישראל. שמו היה אברהם בן שלמה טרויס[18] צרפתי. רוזנס[19] מספר עליו בהרחבה.

קליטת אנוסים

במאמץ לקלוט פליטים ואנוסים מתוך מגורשי ספרד לא נמצאו בין קהילות תורכיה יוצאי דופן. אף קהילת סקופיה הקטנה קלטה בסוף המאה הט״ז אנוסים יהודים מאיטליה, מספרד ומפורטוגל. בבואם לסקופיה חזרו בגלוי ליהדות. אמנם, קיסרות עותומן התחילה שוקעת. הופיעו בה גם הניצנים הראשונים של צווי הפלֵיה נגד המיעוטים, לרבות היהודים. מכל מקום, לא הורע מעמדם של האנוסים בשל שובם מן הנצרות הכפויה אל היהדות.

במאות הט״ז והי״ז כיהנו בסקופיה רבנים בעלי שם כמו אברהם מלמד, יצחק פרדו, משה ליאון, משה ברדשי, יוסף הנדל, אהרן ושלמה אביוב ואליהו ארברו. בינתיים הורע

(17) בני הכת קראו לעצמם ״מאמינים״ (בשבתי צבי) או ״חברים״. היהודים קראו להם ״מינים״ והתורכים — דנמה (Dőnme). כלומר ״נידחים, מומרים״. הם התאסלמו בעקבות שבתי כדי להתמסר באין מפריע לפולחן משיחם. על כתותיהם וגורלם עיין ש. רוזנס, כרך ד׳, עמ׳ 467, וכן יצחק בן־צבי, נידחי ישראל, עמ׳ 111, 125 ובאנציקלופדיה העברית כרך י״ב, ע׳ 194 ואילך. בעדותו הנ״ל מסר י׳. אמודאי כי גם בימיו נמנעו בני הדת דנמה מלבוא במגע קרוב עם התורכים ועם היהודים כאחד. הם הסתגרו כמעט לחלוטין בין כותלי בתיהם. כיום לא נשאר זכר לקיומם.

(18) Troyes

(19) קורות היהודים בתורכיה, סופיה תרצ״ח, כרך ב׳ עמ׳ 26—27 ו־156. אין לאברהם צרפתי כל קשר עם יצחק צרפתי שקרא במחצית הראשונה של המאה הט״ו ליהודי שטיירמרק להגר לתורכיה. אברהם צרפתי נולד בשנת ר״ל (1470) למשפחה אשכנזית במנטובה שבאיטליה. בגיל עשרים כבר שימש כמלמד בעיר רוביגו (Rovigo). בהיותו בן ל״ה היגר דרך דוברובניק לסקופיה. במבואות העיר כמעט שטבע במימיו הגואים של הוורדר (Vardar) שעלה על גדותיו. הוא ניצל בנס והשתקע בעיר. גם בסקופיה התפרנס מהוראה. לאחר שנים מספר עזב את המקום, משום שהיה מטבעו איש נע ונד. מסקופיה העתיק את מושבו לסלוניקי, עבר במהרה לאדריאנופול ושם התרועע עם יוסף קארו שעתיד היה להתפרסם כאיש צפת ומחבר ״שולחן ערוך״. מאדריאנופול נדד צרפתי לקושטא. שם נפגש עם שלמה מולכו שהיה בדרכו מארץ ישראל לסלוניקי. מולכו שהיה בעצמו נע ונד מובהק, השפיע עמוקות על צרפתי והלהיב אותו בחטפותיו ובהזיותיו על הגאולה ״בימינו״. צרפתי היה לאחד ממעריציו הנלהבים של מולכו האומלל. בסמכו על מזלכו שיביא לישראל את הגאולה המובטחת, עלה לארץ ישראל, השתקע בירושלים כדי להכשיר את הקרקע לבואו של שלמה מולכו, משחרר המולדת. את שליחותו למען שלמה מולכו קיים צרפתי בנאמנות. בהפיצו את הזיותיו של ידידו הנערץ, עודד קטני האמונה. עם מותו הטרגי של מולכו השתלטה שוב האכזבה על שכבות העם הנרחבות. נס הגאולה שהבטיח ה״הוזה בהקיץ״ לא התרחש. התפכחות ההמונים היתה מרה וכאובה, אך צרפתי היה בין הראשונים שהתנער מהאשליות. הוא נאחז בדברים של ממש. התחיל עוסק ברפואה והמשיך להתכתב ולהחליף דעות על בעיות הלכתיות עם ידידו הדגול יוסף קארו שישב בניקופול ובשנת 1535 עלה לצפת.

המצב המדיני של תורכיה והכשלונות הכלכליים נתנו את אותותיהם גם בחיי הקהילה. הרב האחרון בתקופת ירידה זו, חיים ברוך, לא יכול היה להמשיך בתפקידו בשל סיבות כלכליות. אף על פי שהביא המלצות מקושטא, נאלץ לעזוב את העיר.

במסחר לא הופלו יהודי סקופיה לרעה עד המאה הי"ז. להיפך, אף האנוסים לשעבר, בני משפחות פינטו, וידל, אברבנאל וקלעי וצאצאיהם הצליחו לפתח את המסחר הסיטוני בממדים רציניים (כגון יצוא גבינת קצ'קבל לשוקי סלוניקי וקושטא). לא מעטים מסוחרי סקופיה היהודים התמחו בעיסקות נאמנות. סוחרים אלה היו ל"קונסולים" (סוכנים) של בתי מסחר גדולים בחו"ל. הם דאגו בשם שולחיהם מעבר לגבול לפריקת הסחורה מאניות שהגיעו לנמלי סלוניקי או דוּבְרוֹבְניק והעבירו אותה בכבישי היבשה לשוקי תורכיה. מובן שהשתתפו גם בעיסקאות מסחריות אחרות. הם דאגו שהסחורה המיועדת ליצוא תוטען בנמלי הבלקן השונים על האניות המפליגות לאיטליה ולמערב אירופה. עיסקאות אלו הזכירו את מסחר המעבר של יהודי דוּבְרוֹבְניק.

במלחמת אוסטריה עם תורכיה חדרו בשנת תמ"ט (1689) צבאות הנוצרים עד סקופיה וכבשוה לאחר קרב קצר. היהודים נאלצו לעזוב בבהלה את העיר והפקירו את רכושם לביזת האויב. שלטון הכיבוש הקשה ארך שנה שלמה, עד שבקיץ 1690 גורשו צבאות הקיסר ליאופולד, לאחר שספגו מהלומות מהמצביא התורכי המוכשר, הווזיר קפרולו מוסטפה.[20]

ירידת הקהילה

למרות הירידה הכלכלית שפגעה באיזור, לא נשתנה מצב הקהילה תקופה ארוכה. חייהם של יהודי סקופיה התנוונו לגמרי בסוף תקופת העותומנים. לא היו להם משכילים שינהיגו את הדור. שפת אמם היתה לדינו שהורגשו בה השפעות תורכיות וצרפתיות. ילדי הוותיקים למדו ב"מלדר", ה"חדר" היהודי במרכז "המחלה". בבית ספר כזה הורה חכם לא־מוסמך את דרדקי ישראל להתמצא בסידור התפילות ופירש להם את התנ"ך בלדינו. ילדיהם של יוצאי סלוניקי למדו בבית הספר "אליאנס" ששפת ההוראה בו היתה צרפתית.

בדרך כלל לא לקחו היהודים חבל בפעולות המחתרות האירדנטיסטיות, לא בזו של הסרבים ולא בזו של הקומיטדז'ים הבולגריים. רובם נמנו עם המעמד הזעיר־בורגני העני. ממוצע ההכנסות של יהודים אלה נשאר ירוד. הם קפאו על שמריהם, אם כי היו גורם במסחרה של העיר שהתנהל בעצלתיים בתנאי המשטר התורכי הנחשל. אך היו ביניהם גם כמה בנקאים (לרבות חלפנים) וכן סיטונאים ששלטו בשוקי העיר. רק חלק מהם נמנה עם ותיקי המקום.[21] היתר היו יוצאי סלוניקי, סוכניהם ונאמניהם של הבנקים ושל בתי המסחר היהודיים בסלוניקי.[22]

(20) Köprülü Mustafa, רוזנס, ד' עמ' 184; ראה עליו כאן עמ' 150.

(21) אמודאי מביא בעדותו הנ"ל שמות הסיטונאים היהודים בסקופיה, ובין היתר הוא מזכיר את קונורטי ששון, את משה קסטרו ואת שלמה אלעזר שעסקו בטקסטיל ובדברי סדקית ואת אשר ביטי ובניו בענף נייר וצורכי משרד.

(22) בין אלה מדגים אמודאי את נחמיאס ונחום שניהלו את סניף הבנק הסלוניקאי; מהבנקים הפרטיים את האחים שמחה ובן דוד נברו (יו"ר של ועד הקהילה בתחילת הכיבוש הסרבי), ומבתי המסחר שסניפיהם פעלו בסקופיה מזכיר אמודאי את השמות של גדליהו אראירה, אורוס די בק, טירינג, משה סלמונא ועוד.

ערי השדה

נוסף לביטולה ולסקופיה ישבו במאה הי״ט יהודים בעשר ערים ועיירות בשטח המשתרע מסקופיה בדרום עד בלגרד בצפון. עד כמה שידוע, לא היה מרחב זה בזמן התורכים מאוכלס יהודים. בשנות ה־60 וה־70 של המאה הי״ט, בתקופת המדיניות העוינת ליהודים בנסיכות סרביה, נאסרה ישיבתם בערי השדה. עם עצמאותה של סרביה, שהוחלט עליה ב־1878 בקונגרס ברלין, היו יישובים אלה, להוציא קרגויבץ, למקומות ספר של הממלכה החדשה.

ערי שדה אלו שימשו כתחנות מעבר להגירה היהודית. רק מעטים מהמהגרים שבאו מבולגריה ובודדים מבוסנה נשארו בפרובינציה הסרבית. רובם שאפו להגיע לקהילה הגדולה של בלגרד, חרף תנאי הקיום הקשים ששררו בה. אף אם השתקעו היהודים בפרובינציה, לא לדורות רבים ישבו בה. לא הספיקו להקים את ביתם בעיירות סרביה מחמת הסוחרים המקומיים שאילצום לפנות את המקום. על כך עוד יורחב הדיבור.

מעטים בלבד נשארו תקועים בשבץ, עיירה בגבולה המערבי של סרביה, שדרכה באו מרבית היהודים מבוסנה, או במקומות הקרובים לגבול המזרחי, כגון פירוט, ניש וסמדרבו [23] שדרכם הגיעו המהגרים היהודים מבולגריה. אין אפשרות לאמוד את מספר היהודים בערים אלו בתקופות שונות.

ב. בלגרד

על נוף העיר וקורותיה

לאחר קרב קוסובו הועתקה המלחמה על המרחב הסרבי צפונה. התורכים הסתערו לסירוגין, במרוצת מאה שנה ויותר, על המבצר העתיק בצפון, על בלגרד, ולא יכלו לו. רק בקיץ 1521 עלה בידי הסולטן הצעיר, סולימן המפואר, להתגבר על ביצורי בלגרד ולתקוע בהם את נס הכיבוש התורכי, את ה״טוג״. סמל זה של השלטון התורכי התנוסס מעל מבצר בלגרד, להוציא הפוגות קצרות, עד שנת 1867 כאשר עזבו העותומנים את סרביה לצמיתות.

בלגרד, בעלת ההיסטוריה הארוכה, נאנקה מאות שנים משועבדת לאדונים שהתחלפו לא אחת, החל ברומאים שכבשו בשנת 29 לספירה את סינגידונום (שֵׁם קלטי־לטיני לבלגרד הרומית), שם ישבו עד אז אילירים. בשנת 336 נתכנסה בסינגידונום סינודה אריאנית. לאחר שקיעת רומי התחלפו לעתים אדוני העיר, ביניהם הונים, סַרמאטים ועוד. במאה הו׳ השתלט על העיר יוסטיניאנוס הביזנטיני והיא נקראה אַלבה גְרֶקה.[24] במאות ז׳ עד ט׳ החזיקו בה לסירוגין אווארים, ביזנטינים והונגרים. ב־1403 הוכרזה לבירת מלכי סרביה. לאחר הכיבוש העותומני נקראה בתורכית (ערבית) דַרַל־אי־ג׳הַאד, עיר המלחמות.

רק בהפוגות בין הקרבות היתה עיר מבוצרת זו מרכז מסחרי חשוב. פועלים, בעלי מלאכה וסוחרים זרים מצאו עניין בשווקיה. בעתות משבר ופורענות פלט צומת דרכים זה את כל המיותרים, אנשים שנוכחותם לא היתה חיונית לעיר במצור. במצבים חמורים היתה

Kragujevac, Niš, Pirot, Smederevo, Šabac (23)
Singidunum, Alba Graeca (24)

עיר זו לשער יציאה נוח, דרכו נמלטה האוכלוסיה המבוהלת מסכנות החזית, בשאיפה למצוא מקלט במישור רחב הידיים שמעבר לסבה ולדנובה,[25] הנהרות הגדולים הלופתים את העיר ממערב ומצפון.

נופה מרהיב העין של בלגרד מפצה אותה במקצת על המעוות שההיסטוריה גרמה לה. מימי הנהרות סבה ודנובה זורמים בכוח איתנים למרגלות ההר, שעליו עולה ומתרוממת העיר הגאה, סמל החופש לעם שמעולם לא השלים עם הכיבוש הזר, אף כי הפסיד במאות שנות שִׁעבודו קרבות מרים.

העיר נבנתה על רכס ההר ועל מדרונותיו הנחתכים תלולים והניצבים מול הנהרות הגדולים. מבחינה אסטרטגית אין מקומות רבים כקַלֶמֶגְדָן. זהו המבצר העתיק של בלגרד, בראש הגבעה הצפונית־מזרחית של העיר. עד לא מכבר הוא חלש על צומת הדרכים בפינה רגישה זו בגבול הצפוני של הבלקנים.

היום מעידים השרידים הגמלוניים של מבצר זה על שלטון האימים של כובשים זרים. אך הם מספרים גם על מתי מספר לוחמי חירות אמיצים שלא אמרו נואש במצבים הקשים ביותר. מיעוטם הצליחו להימלט ליערות העבותים והמוריקים המאפיינים כל כך ארץ בלקנית זו. היער אִפשר להם להמשיך בהתנגדותם לכובש. רק במאה הי״ט נשא מאבקם פרי: הנכדים והנינים זכו לשחרור לאומי ולתקומת מדינתם.

אבות היישוב היהודי

על פי מקורות שאת מהימנותם קשה לבדוק, באו היהודים הראשונים לבלגרד כבר במאות הי״ג והי״ד מדוּבּרוֹבניק ומאיטליה. עוד יותר קשה להסתמך על המסורת המקומית של קריאת מגילת אסתר בשושן פורים כהוכחה לקדמות היישוב היהודי בעיר. מכל מקום נראה כי יהודי ספרד מעטים התיישבו בבלגרד עוד לפני הכיבוש התורכי, שפן נחשפה בבלגרד מצבת קברו של אהרן יצחק אברבנאל, בנו של המדינאי המפורסם בחצרו של המלך הספרדי פרדיננד. לפי דברי נוסע, חיו היהודים באותה תקופה ליד הנהר סבה ומספרם היה מועט.[26]

רוזנס מציין בכרך ב׳, עמ׳ 123, כי במאה הט״ז היו בעיר שתי קהילות, האשכנזית והספרדית. הקהילה האשכנזית היתה הוותיקה. אבותיה באו בימי הביניים לעיר כפליטי הונגריה וגרמניה. הספרדים התחילו באים במספרים ניכרים במאה הט״ז בעקבות הצבא התורכי הכובש. רוזנס רושם גם את שמות המנהיגים הרוחניים, הרבנים הראשונים של הקהילה בבלגרד. לדבריו היו אלה משה ב״ר נחמן, יהודה ב״ר דוד, יעקב יוסף הלוי ויוסף ב״ר שלם. לפי אותו מקור הריץ אברהם בנימין שאלות בענייני הלכה לרבני סלוניקי. בזמנים ההם עדיין לא היה קיים בבלגרד כל בית אולפן לעיון בבעיות ההלכה.

אין מקורות מהימנים שיבהירו את ענפי הפרנסה של יהודי בלגרד בתחילת הכיבוש התורכי. מניחים שעשו פרקמטיה באריגים ובבגדים. תקופה ארוכה הם היו רק חנוונים קמעונאים דלים שלא טעמו פירותיו של שגשוג כלכלי.

(25) דונא בהונגרית, טונא בתורכית ובלדינו

(26) Dr. Dušan Popović, Beograd kroz vekove, Turistička štampa, Beograd 1964, p. 79
מובא על פי יברייסקי אלמנך 1967—1965, עמ׳ 42

יהודי בלגרד בנו את בתיהם במרחק מה מן המבצר, קרוב לדנובה או ברחובות הצרים שהתפתלו משם לגבעות העיר העליונה. על יד הדנובה הוקם הדוֹרצ'וֹל, הרובע התורכי.[27] נבנו בו מרכז מסחרי גדול על שווקיו הססגוניים ושכונות מגורים לתורכים וליהודים. יהליה, השכונה היהודית, התפתחה אט אט, וגם בשיא התפשטותה הקיפה כמה רחובות בלבד.[28] חזיתות הבתים של היהודים וחצרותיהם לא נבדלו במאומה מבתי הסרבים והתורכים על חצרותיהם. בדומה למקומות אחרים, לא הוברר גם כאן מה היו המניעים להקמת היהליה.

חיים בן שמואל דוויצ'ו (1854—1916) — סופר היהליה

האם היה בכך ביטוי לעובדה שהיהודים נטו להסתגר מרצונם הם בשטח מצומצם כדי להקים במרוכז את מוסדותיהם הקהילתיים? או שמא נעשה הדבר בפקודת השלטונות התורכיים כדי להצר את צעדי היהודים, להגביל את חופש תנועתם ולהשפילם? מסתבר שגם כאן כמו ביתר חלקי האימפריה העותומנית היה זה אמנם גטו נוסח תורכיה. את התפתחותו של הרובע

(27) Dorćol בסביבות Dušanova ulica

(28) **רחובות אלה הם:** Princ Evgenija, Solunska, Mojsijeva, Jevrejska (**החלק התחתון**) **וכן הסימטאות המקשרות ביניהם.**

היהודי מתחילתו ועד שנשאר ממנו רק זכר בשמו של הרחוב היהודי (יברייסקה אוליצה) תיארה דיבנה ג'וריץ'-זמולו.[29]

במאה הראשונה לכיבוש התורכי נפגע הרובע היהודי בבלגרד בשני מאורעות שהדיהם הגיעו אלינו. בשנת ש"כ (1560) פרצה דליקה ענקית שהשמידה את רוב בתי היהודים. עליה מספר רוזנס (כרך ב', עמ' 124). האסון השני אירע בשנת שס"ג (1603) כאשר התפשטה בבלגרד מגיפה שגרמה אבידות בנפש ובריחה המונית מן העיר.[30]

מאורעות אלה אמנם האיטו את התפתחות היישוב בבלגרד, אך במרוצת הזמן התאוששה הקהילה מן האסונות שפקדוה. לעומת תנאי שאר התפוצות בדרום-מערב הסלבי בשלהי המאה הט"ז, מצבה היה טוב. עידנה של קהילת סרייבו עדיין לא הגיע, ובקרואטיה לא נמצאה נפש יהודית חיה לאחר הגירוש משנת 1526.

שיקומה של קהילת בלגרד הושלם בשנות השמונים של המאה הט"ז. בשנים אלו נסתיימה התקופה הליברלית כלפי המיעוטים בקיסרות תורכיה. ככל בני ישראל באימפריה העותומנית נהנו עד אז גם יהודי בלגרד מאהדת השלטונות. הם ידעו להיבנות הימנה ולבסס הן את כלכלתם הן את ארגונם הקהילתי על יסודות איתנים.

משנות החופש היחסי נשתמרו עדויות מהימנות על פועלם של רבני בלגרד, מנהיגים רוחניים שחינכו ועודדו דור שלם בתפוצות נידחות.

לראשונה מזכיר יוסף בן לב, יליד מונסטיר ורב בסלוניקי (עיין עמ' 131), אהדים מרבני בלגרד, ביניהם את הרב הראשי אברהם בנימין, בפרק א' לשו"ת שלו שנדפסו בשנת 1566. העובדה עצמה כי במקום זה של הספר התורכי כיהנו כמה רבנים בעת ובעונה אחת מעידה כי כבר אז היתה קיימת קהילה מפותחת בבלגרד. שנים מעטות לאחר הופעת קובצו ההלכתי של בן לב תיאר רב אחר מסלוניקי, שמואל די מדינה, בשו"ת שלו את הדליקה הגדולה שפרצה בשנת 1560 בבלגרד. אגב, מדינה מזכיר את שם הרב אברהם גסקון שכיהן אז בקהילה הצעירה של בלגרד. שלנג[31] משער כי אברהם בנימין כיהן כרב עד שנת 1570 ואברהם גסקון שימש באותה כהונה עד שנת 1580.

המרכז היהודי בבלגרד

כל הפרטים שהובאו כאן על קהילת בלגרד העתיקה אין בהם כדי לראות בה מרכז יהודי. התפתחותה המרשימה התחילה רק עם הופעת מאיר אנג'ל, יליד סלוניקי, שירש את כתר הרבנות בבלגרד מאת הרב גסקון. הוא הראשון מרבני בלגרד שעליו נודע בוודאות כי חיבר יצירות הלכתיות בנוסח זמנו. לפני בואו לבלגרד כבר הדפיס בשנת 1593 בקושטא את ספרו "קשת נחושה", בו הבהיר בצורה פיוטית את השקפותיו המוריליסטיות. בבלגרד חקר צורות

(29) Ing. arh. Divna Djurić-Zamolo: Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu, Jevrejski Almanah, 1965—1967, p. 41—76.

את חיי אנשי יהליה בסוף המאה הי"ט תיאר ח.ש. דוויצ'ו (עיין בעמ' 168). עליו כתב דוד א. אלקלעי ב„גדעון" זגרב שנה VI, 4—5, עמ' 74—83, ועל הווי המחלה בתקופתה האחרונה פרסם אהרן אלקלעי חומר מאלף ביברייסקי אלמנך 1962—1961, עמ' 82—97.

(30) רוזנס, כרך ג' עמ' 120. לא הובהר איזו מגיפה היתה זאת; שלנג אינו מזכירה כלל ולעומת זאת מציין (שם, עמ' 30) את המגיפה בשנת 1643, שאינה נזכרת אצל רוזנס.

(31) שם עמ' 21, וייתכן כי זה אותו אברהם גסקון שכיהן מקודם בביטולה (עיין בעמ' 131).

תנ"כיות יוצאות דופן מבחינה דקדוקית וקיבצן בלוויית פירושים דרשניים בספרו "מסורת הברית" שנדפס בשנת 1619 בקרקוב. המהדורה המורחבת הופיעה לאחר מותו במנטובה בשנת 1622. עד עלייתו לארץ ישראל בשנת 1617 כיהן אנג'ל כרב בבלגרד.

גם בבלגרד היו חיכוכים בין העדה האשכנזית והספרדית. עליהם מסופר בכתבי שמואל די מדינה ומפרט אותם רוזנס בספרו על תולדות יהודי תורכיה. לא אחת נאלצו נכבדי סלוניקי לפשר בין הניצים. חרף סכסוכים אלה הוקירו וסיגלו לעצמם אשכנזי בלגרד מנהגים רבים של יהודי ספרד, אף למדו את לשונם, הלדינו. ההתחרות העדתית לא עצרה את התקדמותן של קהילות בלגרד מבחינה כלכלית ורוחנית גם יחד. הגיע "תור הזהב" של תפוצות בלגרד.

יהודה לירמה

בימי שגשוג אלה הוזמן יהודה לירמה בשנת 1617 לבלגרד. לדברי רוזנס הגיע לירמה ממקום הולדתו קושטא[32] כדי לכהן במקומו של מאיר אנג'ל שעלה לארץ ישראל. לירמה היה מצאצאי משפחה ספרדית מלומדה שמצאה לאחר גירוש ספרד מקלט ארעי בוונציה. סבו יהודה בן שמואל עבר לקושטא, שם נולד יהודה בשנת ש"מ (1580) וחונך ברוח מסורתית. הוא למד ברודוס, בסלוניקי אצל מרדכי קלעי ובקושטא אצל יחיאל בסן וכיהן ארבע עשרה שנים כרב בבלגרד. על פי יָזמתו הוקמה בעיר זו ישיבה שהיתה במרוצת השנים למרכז תורני מוּכר, אליו פנו רבנים מתפוצות קרובות ומרוחוקת. היתה זו הפעם היחידה בהיסטוריה הארוכה של קהילת בלגרד שישיבתה יכלה להשתוות לבתי אולפנא המרכזיים באיזור, ואף למדרשותיהן של קושטא וסלוניקי. בתקופת לירמה פנו רבים בשאלות הלכתיות לישיבת בלגרד וקיבלו פסקים מוסמכים. תשובות לירמה, שמספרן היה כ־400, הצטיינו ברמתן ההלכתית, כיצירה ספרותית־תורנית מעולה. לרוע המזל, רובן אבדו בדליקה שפרצה ברובע היהודי. רק 29 מתשובותיו אסף תלמידו שמחה בן גרשון הכהן והדפיסן בוונציה בשנת 1647 תחת השם "פליטת בית יהודה".

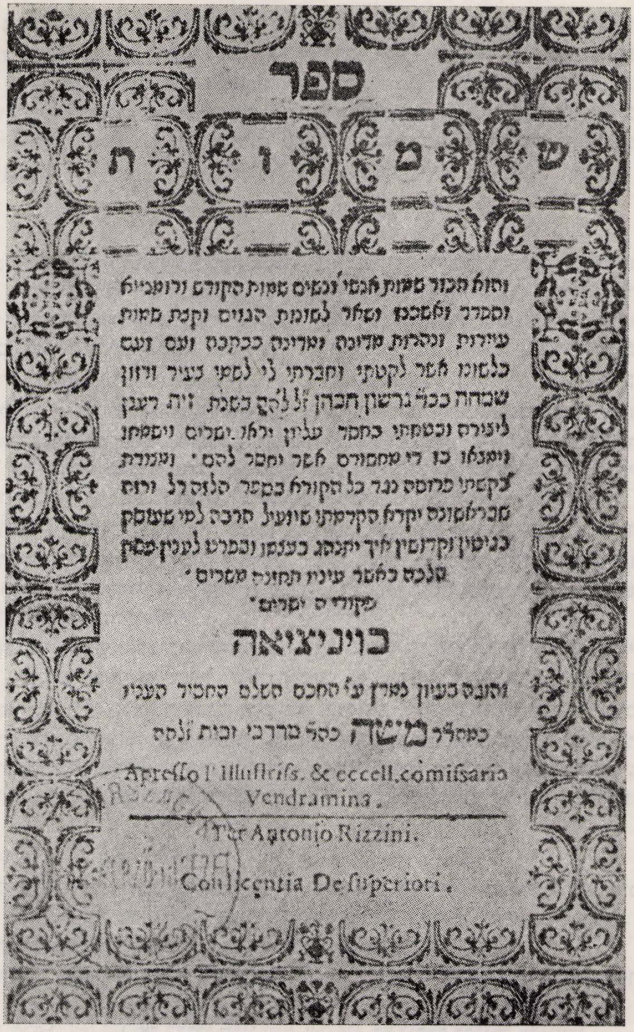
יהודה לירמה נפטר בבלגרד בשנת 1642, אך תאריך פטירתו לא נודע. לדברי שלנג (עמ' 30—32), הוא המליץ לשתי הקהילות על תלמידו ש. ג. הכהן, שנולד ב־1622 בבלגרד. מחמת מגיפה שפרצה ב־1643 ברחו רבים מן העיר ולא היה בידי הקהילות לקיים רבנים ראויים לשמם. רק ב־1644 הוזמן ש. ג. הכהן, למרות גילו הצעיר, לרשת מקומו של מוֹרו לירמה. לפי ההיסטוריוגרף מסלוניקי דוד קונפורטי בספרו "קורא הדורות" (עמ' נא/ב) עבר הרב אשר זבולון מסרייבו לבלגרד וכיהן שם עם שמחה הכהן. שלנג פסח על אשר זבולון זה.

ספר "שמות" לשמחה הכהן

שמחה בן גרשון הכהן זכה לפרסום רב, אף שלא זכה לאריכות ימים. הוא היה פוסק מוּכר בשאלות ההלכה וחיבר "ספר שמות", לקט הלכות בענייני קידושין וגיטין בתוספת דברי פרשנים ספרדים ואשכנזים. יצירתו הגדולה נדפסה ב־1657 בוונציה.

שמחה הכהן נקרא בשנת 1662, בתקופה של שקט יחסי באיזור, לבודה, בירתה של

(32) שם, כרך ג' עמ' 189, אך לדברי שלנג (שם, עמ' 26), בא לירמה לבלגרד מסלוניקי.

שמחה בן גרשון הכהן — **ספר שמות** (ונציה 1657)

הונגריה התורכית, כדי לעמוד שם בראש הקהילות התורכית (הספרדית) והאשכנזית גם יחד. הוא לא מצא את מקומו כמנהיג רוחני בבירת הונגריה וחזר לאחר חצי שנה לבלגרד, שם נפטר בשנת 1668. את משרתו בבלגרד הוריש לחתנו יוסף אלמוסנינו שעליו עוד יורחב הדיבור.

הדי השבתאות

באותה תקופה סערו תפוצות ישראל. התסיסה אותן תנועתו של שבתי צבי. אמנם לא הוכח קשר ישיר בין "חצרו של המשיח" באיזמיר או בבית הכלא שבדרדנלים ובין קהילות סרביה ובוסנה, אך הדי השבתאות הגיעו גם לתפוצות יוגוסלביה והסעירו אותן. שינון ה"זוהר" הכשיר לכך את הקרקע בקרב השכבות העממיות של יהודי בלגרד. הן ראו עד "שנת המשיח" ב־1666 בשבתי צבי את יורש המקובלים מצפת ואת מגשים חזונם. דמותו המשיחית של שבתי צבי הניעה גם את נחמיה חייא חיון לנסות את מזלו בהרפתקאות כמקובל נודד [33] ולפתח את תורת המשיחיות על עקרון שילוש האלוהות (בדומה לתפיסה הנוצרית). על נחמיה חייא חיון יורחב הדיבור בפרק על בוסנה (עיין בעמ' 181). כאן יצויין רק כי האיש שהה בשנים תמ"ג—תמ"ז (1683—1687) בבלגרד. עשה שם פרקמטיה, אך לא הצליח בעסקיו ופשט את הרגל.

עדות הקברות

עוד שתי עובדות מרמזות על קשר השבתאות עם תפוצות יוגוסלביה. קשר זה צמוד לקברי המנהיגים השבתאים. חלוקות הדעות רק על מקום אחד מקברות אלה. עד היום לא הובהר איפה מת שבתי צבי והיכן נקבר. רוזנס טוען (כרך ד' עמ' 433, 463) כי שבתי נפטר בחורף 1675 (תשרי תל"ו) בגירוש אלבניה ונקבר בביראת, עיירה במחצית הדרך בין אלבסן לוולונה. לעומתו כותב דובנוב (כרך פ', עמ' 48) כי "...בשנת 1673 הובא שבתי לעיירה האלבנית הנכחדת דולצינו [34] ...בודד שם בבדידות גמורה... ובראשית החורף 1675 מת שבתי צבי לאחר מחלה קצרה, ועדיין לא מלאו לו חמישים שנה..." [35] הוויכוח על מקום קבורתו של שבתי לא נסתיים עד היום. כך נתפרסמו ברבעון "ציון" י"ז, ירושלים תשי"ב (1952), שני מאמרים בעמ' 75—83. בראשון מוכיח י. בן־צבי כי שבתי נקבר בביראת, ובשני מסתמך ג. שלום על עדותם של המקורבים ביותר לשבתי צבי וקובע כי עצמותיו של נביא השקר נטמנו באולצינ'[36] שם סלבי למקום הנקרא באיטלקית דולצינ'ו, אך נמצא בצרנה גורה, היום הנקודה הדרומית ביותר של השטח היוגוסלבי, סמוך לגבול האלבני, על חוף הים האדריאטי.

מקום קברו של השני אינו מוטל בספק. רוזנס מזכיר (כרך ד', עמ' 84) כי נתן העזתי, נביאו ושליחו של שבתי צבי, ולמעשה הרוח החיה של התנועה המשיחית, "נדד ימים רבים...

(33) דובנוב, שם, כרך ז' עמ' 207.
(34) Dulcigno
(35) Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, Schocken Books, New-York, Third Printing 1967, p. 289 מציין את תקופת חייו של שבתי 1625—1676
(36) Ulcinj, Crna Gora

מעיר לעיר ב... מוקדון... והגיע לסרייבו שבבוסנה ואולי אף לבלגרד... לבסוף בא חולה ועייף לסקופיה ומת שם בת"מ (1680) בשנת 36 לחייו".[37]

הסערה שחוללו בעולם היהודי שבתי צבי ושליחיו לא זכתה לתגובה של המושכים בשבט סופר מן האסכולה הבלגרדית. הדיה לא נרשמו ביצירתם הספרותית. לא היה נוח לסופרי בלגרד, מתנגדי שבתי צבי ושוללי משיחיותו, להזכיר את "הפרשה" שנתלוותה להופעתו של האיש שהיה בעיניהם נוכל ובוגד, מאחר שהתאסלם, וכך עשתה פמלייתו (עיין בעמ' 127).

הם העדיפו להתעלם ממנו ולטשטש את השערוריה שעורר. בכתביהם הצטמצמו בנושאים מסורתיים, בפרשנות ובפסיקה הלכתית. השו"ת שלהם היו עיקר יצירתם הספרותית. יש בהן דוגמאות מאלפות של כושר אבחנה ביחסי ציבור. מסקנותיהם מוכיחות בקיאות בשאלות אישות ומצביעות על יישום הלכות התורה בעניינים של ממון, ירושה, פולחן דתי, ועוד.

הסתאבות המנהל התורכי

סופרי בלגרד התעלמו לא רק מהשבתאות. בספרות זו אין למצוא אף מלה וחצי מלה על תנאי קיומם של יהודי בלגרד. לא נרמז בה כי כבר באמצע המאה הי"ז היתה בלגרד למרכז מסחרי חשוב. המעט הידוע על המרכז היהודי בבלגרד במאה הי"ז נרשם בידי ההיסטוריוגרף מסלוניקי, דוד קונפורטי, בעל "קורא הדורות".

בתקופה זו תפסו היהודים חלק ניכר מעסקי השוק הבלגרדי. יהודים אלה, רובם ממוצא ספרדי, קיימו קשרי מסחר ערים עם ספקי סחורות מוונציה ומאנקונה, עם סוכניהם בערים הדלמטיות ספליט ודוּבּרוֹבניק וכן עם סניפיהם בסופיה ובסלוניקי. היתה זו תקופת שגשוגה של כלכלת בלגרד. רבים ביקרו בשווקיה, ביניהם גם סוחרים מסרייבו, בירת בוסנה השכנה. בבלגרד נעשו עיסקות חליפין בהיקף רציני. דרכה יוצאה תוצרת חקלאית, בעיקר בקר, כבשים, עורות ועוד, ויובאו מוצרי מלאכה מערביים.

לא די שסופרי בלגרד העבריים התעלמו לחלוטין מכלכלתה של עירם, הם אף לא הזכירו במלה, ייתכן מתוך מורא המלכות, את השחיתות שפשתה בסֶרביה הכבושה, כמו בכל שטחי הממשל העותומני. תוצאות הנגע הורגשו במיוחד בשעות חירום שהתרגשו ובאו לעתים קרובות. האוכלוסיה הלא־מוסלמית היתה מיד שעיר לעזאזל. המצב של "לית דין" נוצל בשרירות רודנית. השחיתות היתה למכת המדינה. מושלים גדולים וקטנים ומפקדי צבא בכירים וזוטרים כאחד פשטו את עור המיעוטים. הם לא נתקלו תחילה בהתנגדות ראויה לשמה. אף כלפי היהודים לא נרתעו מלנהוג בשרירות לב משוועת. חלפו הזמנים שבני ישראל נהנו מחסותו האבהית של המִשטר העותומני. השליטים התורכים נעשו עריצים נחשלים והתנכלו לבני המיעוטים הבלתי־מוגנים ככל שידם השיגה.

(37) הסופר ז'ק קונפינו תיאר את הקבר ופרסם את נוסח הכתובת של מצבה ביברייסקי נרודני קלנדר, בלגרד־זגרב תרצ"ח (38—1937), עמ' 65 ואילך. וזו לשון הכתובת (עם השלמות לפי רוזנס (ד', עמ' 84—85):
בית מועד / לכל חי / מצבת מנוחה מהרב האלהי / עיר וקדיש מן שמיא בוצינא / קדישא לא הארכתי בשבחיו / מפני שלו דומיה תהילה כמוהה"ר / אברהם בנימין נתן אשכנזי נ"ע / שנתבקש בישיבה של מעלה ביום / ששי אחד עשר לחדש שבט שנת ת"מ עונך בת ציון לפ"ק ת'נ'צ'ב'ה

כאמתלה לעושק "הכופרים" שימש בדרך כלל מצב המלחמה העגום והנואש. המלחמות בלעו ממון עצום. על הלא־מוסלמים הוטלו היטלים שהלכו והחמירו. הם נגבו בלי רחמים. מסים וקנסות (קונטריבוציות) אלה פגעו גם בשכבות האמידות, אך פי כמה חשו בהם האיכרים המרוששים ודלת העם העירונית מבין המיעוטים. על סבל זה לא נמצא כל רמז בכתבי יהודה לירמה וש. ג. הכהן. כתיבתם מוכיחה כי סופרי בלגרד נרתעו בכוונה תחילה מלגעת במתרחש סביבם, כאילו פחדו לראות בעין מפוכחת את הסכנה ההולכת ומתקרבת. ביצירתם חיפשו מקלט מפני המציאות המדכאת.

תור הזהב לספרות העברית בבלגרד

אם להקביל את גישתם של סופרי בלגרד לעמדתם של מנהיגים רוחניים שאף הם פעלו בשטחים יוגוסלביים של היום, הרי ההבדל ביניהם יובלט לעין מיד. די להזכיר את יצירתו הספרותית של ישראל בן פתחיה איסרליין, שחי במחציתה הראשונה של המאה הט"ו במריבור שבסלובניה, ואת הסקירה על משפט ישורון בדוברובניק מאת אהרן הכהן, בן דורם של יהודה לירמה ושל ש. ג. הכהן. כתביהם של איסרליין וא. הכהן הם מקור המידע על ההתרחשויות בתפוצות סלובניה ודוברובניק. במותו של אהרן הכהן בשנת 1656 כיהן עדיין ש. ג. הכהן הבלגרדי כרב משותף לשתי קהילות בלגרד, האשכנזית והספרדית.

ואולם מן הראוי להדגיש כי הרתיעה מפני המציאות לא השקיעה את סופרי בלגרד בעולם המיסתורין נוסח צפת. בקהילת בלגרד הורגשו רעיונות משיחיים של מקובלי צפת רק כעבור זמן. הם השתקעו בעולם ההלכה וביישומה בשאלות שנתעוררו בחיי יום יום ומבחינה זו מציינת התקופה הקצרה של פריחת הספרות העברית בבלגרד תופעה מזהירה שאין לה אח ורע בתולדות יהודי יוגוסלביה. מעולם לא טופחה שום יצירה עברית מקורית בשטח היוגוסלבי כבתקופת הסופרים היהודים מאסכולת בלגרד, שבראשה עמדו לירמה, הכהן ואלמוסנינו. הם הוסיפו נופך משלהם לתרבות יישובם. קהילתם הקטנה עלתה לפתע לגדולה, אמנם לא לאחרונה בזכות שגשוגה הכלכלי של עירם.

אולם בסוף שנות השמונים של המאה הי"ז העיבו עננים כבדים את שמי בלגרד. חיי שלווה ושאננות חלפו. בסביבתה רבו תקריות צבאיות בין המעצמות המסוכסכות. שוב התלקחה האש בין המזרח והמערב. במקום המלחמה הקרה פרצה מלחמה ממושכת עקובה מדם. חזיתותיה התפשטו על הבלקנים ועל האיזורים הנרחבים שבהונגריה ובאוסטריה.

יוסף אלמוסנינו

זאת היתה תקופת פעילותו של הרב יוסף אלמוסנינו, נצר ממשפחת משכילים שגורשה מספרד. יוסף נולד בשנת 1642 בסלוניקי והתחנך במחיצתו של הרב חנניה טַייטַצַק. את לימודיו השלים בישיבתו של ש. ג. הכהן בבלגרד, אף נשא את בתו. בישיבה מפורסמת זו התבלט במהרה כעילוי המבטיח רבות, נתמנה לרב בגיל 26, ואמנם הצדיק את התקוות שתלו בו.

עם אלמוסנינו הגיעה אסכולת בלגרד לשיא התפתחותה. לא נודע אם הוא בעצמו פִּרסם בחייו דבר מיצירתו הרוחנית. רק לאחר מותו הדפיס בנו יצחק את "עדות ביהוסף", מבחר

כתבי אביו. כרך א׳ של כתביו המקובצים הופיע בשנת 1711 והכרך השני בשנת 1733, שניהם בקושטא.

אלמוסנינו התפרסם כחוקר מעמיק המצוי אצל בעיות ההלכה. הוא היה פוסק הלכות המופיע ביותר בבלגרד, מנהיג רוחני בדור השפע בטרם שואה הממשמשת ובאה. קיים קשר אמיץ עם עמיתיו הפוסקים מסלוניקי ומקושטא. בהתייעצות מתמדת אתם פתר, לאחר בירור מקיף ויסודי, בעיות הלכתיות סבוכות. גם מחוץ לתחומי עירו ביקשו רבים את עצתו, כך מבודה ההונגרית, ממקדוניה, מבולגריה, ועוד.

אלמוסנינו כתב גם בלדינו. כך עשו גם סופרי בלגרד אחרים, לרבות ש. ג. הכהן שהיה ממוצא אשכנזי. מכל מקום כתובות רוב היצירות של אסכולת בלגרד בעברית.

השאלות־והתשובות של אלמוסנינו מצטמצמות בשאלות ירושה, בדיני אישות, בשאלות שחיטה ובסכסוכים בענייני רכוש ועסק לסוגיהם. בולטת בהן הנטיה להינזר מכל נושא החורג ממסגרת ההלכה. מעולם לא נגע בשאלות מדיניות, גם אם יש בפסקיו עדות לשיבושי העתים. להוציא הערה טרגית שרשם אלמוסנינו בספרו ״עדות ביהוסף״, חלק ב׳, עמ׳ ק״י, בימי מצור בלגרד, בספטמבר 1688: ״פרק זה לא גמרתי בגלל אימות המלחמה״ — לא נמצא ביצירתו הספרותית זכר למתרחש בבלגרד וסביבתה בשלהי המאה הי״ז. לולא הקדמת יצחק, בנו של אלמוסנינו, לכתבי אביו, לא היתה נודעת כלל הפרשה הדרמטית של גירוש יהודי בלגרד מעירם. יצחק אלמוסנינו אף הנציח את קורות אביו. הוא מספר כי יוסף אלמוסנינו נפטר הרחק מקהילתו, בשבי ניקולסבורג אשר במוריביה. זאת אחת העדויות שנשתמרו מפי מגורשי בלגרד על כיבושה של העיר בידי האוסטרים בשנת 1688.

ג. הנסיגה התורכית

התורכים נסוגים ממרכז אירופה

בשנת 1682 התמרד חלק מאצולת הונגריה, בראשותו של הרוזן טלקי,[38] נגד השלטון האוסטרי של הקיסר ליאופולד הראשון. המורדים פנו לתורכיה וביקשו עזרה צבאית. התורכים ניצלו את ההזדמנות כדי לנגח את אויבם המסורתי, קיסר אוסטריה וגרמניה.

תחילה שיחק המזל לצבאות התורכים. בפיקודו של הווזיר הגדול קארא־מוסטפה הם העמיקו לחדור לתוך השטח האוסטרי, הגיעו עד מבואות וינה ושמו עליה מצור. נצחון מזהיר נראה לתורכים קרוב, אולם בשנת 1683 חל מפנה וגורלם הוכרע על אדמת אוסטריה עם התערבותם של צבאות פולין ובראשם המלך ין סובייסקי. בקרב אכזר שהתחולל לפני חומות וינה הובסו התורכים ונסוגו בבהלה.

הכוחות התורכיים חזרו והתארגנו בהונגריה, אך בגלל קווי האספקה הארוכים מדי הם המשיכו בנסיגה עד בירת הונגריה בודה המבוצרת היטב. בסביבתה הוצבו המחנות העוינים זה מול זה דרוכים לקרב.

הפעולות הצבאיות התלקחו בשנים 1684—1686 ביתר שאת. הנוצרים ביקשו להוציא את הבירה ההונגרית מידי התורכים ולשחרר את שטחי הונגריה שהיו כבושים בידי העותומנים

(38) Teleky

זה מאה וששים שנה, למן קרב מוהץ' (עיין בעמ' 121). התורכים הבינו כי מלחמה זו תקבע את מעמדם במרכז אירופה ובצפון הבלקנים. בהמשך המלחמה השקיעו מאמצים נואשים כדי לשמור על כיבושיהם מתקופתם ההירואית.

במאמץ זה שיתפו יהודי הונגריה, כספרדים ("התורכים") כאשכנזים, פעולה עם התורכים. במסירות נפש עזרו להדוף את האויב המשותף. הם ידעו שאם ינצחו צבאות הקיסר, יתנקמו בהם, ביהודים. אין תימה שעמדו בשורה הראשונה של הגנת בודה. ומשהגיעו הצבאות הגרמניים לאחר קרבות עקובים מדם עד טווח התותחים, הורעש והופצץ קשה הרחוב היהודי. היהודים סבלו אבידות כבדות בנפש וברכוש. קרבנות רבים נפלו בשורותיהם, לרבות בני משפחתו של הרב צבי בן יעקב אשכנזי (חכם צבי) שעליו ידובר להלן. חכם צבי עצמו ניצל בנס ונמלט באחת ההפוגות מן העיר הנצורה עם קומץ פליטים. רובם חיפשו מקלט בשטחים שעוד הוחזקו בידי התורכים, ובעיקר בערים טמשואר (טימיסואראה), בלגרד ועד סרייבו הגיעו.

בספטמבר 1686 חדרו צבאות המערב לבודה ועשו בה שפטים. יהודים רבים נספו בטבח והנותרים בחיים — נשבו.

תבוסת התורכים היתה שלמה. הם נסוגו תחת לחץ כבד של הצבאות המנצחים כשצעדיהם מכוונים דרומה, לבלגרד. החזית זזה בעקבותיהם והקרבות שוב התלקחו בקנה מידה רציני בסביבות בלגרד, ראש הגשר המבוצר על נהר דנובה. כנגדו הקימו האוסטרים במרוצת הזמן, בשטח סריים, את פטרווורדין,[39] מבצר ענק שנבנה על יסודותיה של מצודה תורכית.

הקרב על בלגרד

חרף התקפות הנגד הבודדות שערכו התורכים, לא אזרו צבאותיהם כוח לעצור את התקדמות האויב ולייצב את החזית. בשנת 1687 עקף מחנה של צבאות הקיסר, בפיקודו של הנסיך לודוויג מבאדן, את חילות התורכים שהתרכזו על יד בלגרד וחדר לבוסנה. במפקדה התורכית קמה בהלה. היא נמצאה בלי לוחמים המסוגלים להתנגד לפלישת הגרמנים בחזית השניה. הורגש אף חסרון נשק ותחמושת. המטה התורכי נואש ועמד אובד עצות.

האוכלוסיה האזרחית בבלגרד ובסרייבו התחילה עוזבת בחפזון את המקומות המבוצרים. בבלגרד השתדלו אזרחים תורכים ויהודים אמידים להילוות אל צבאות הסולטן הנסוגים לפנים תורכיה. בבוסנה ניסו רבים להגיע ליערות עבותים בהרים ולחפש בהם מחבוא עד יעבור זעם. אולם במהרה הגיע הנסיך מבאדן לסרייבו ושם עליה מצור. כבר בחודש אלול תמ"ז (1687) נלכדה העיר. היא סבלה מאד מפעולות המלחמה. פרצו בה דליקות שהשמידו רבעים שלמים. היו קרבנות רבים בשורות האוכלוסים ואבד רכוש עצום.

הגרמנים לא הסתפקו בנצחון זה. צבאותיהם הלכו מחיל אל חיל. תור בלגרד הגיע. ללכידתה קדמו כמה מאורעות חשובים שהחלישו עוד יותר את כוח ההתנגדות של התורכים. לרועץ היתה להם החזית הנוספת שנפתחה בדרום. שם תבעו הוונציאנים שטחים במוריאה שביוון ובדלמטיה, הכבושים בידי התורכים. באוגוסט 1687 ספגו התורכים מכה קשה מידי

(39) Srijem (Srem), Petrovaradin

הדוכס מלוטרינגיה במוהץ׳ ההיסטורית. הונגריה אבדה להם. עוד נמשכו על אדמתה פעולות צבאיות, אך לפני הגרמנים נפתחה הדרך לבלגרד.

בירת סרביה כבר נעזבה על־ידי תושביה האמידים. לדלת העם שבין היהודים לא היה לאן להימלט. במקומות רבים בעיר פרצו דליקות. במיוחד סבל הרובע היהודי במורד ההר, החשוף לכדורי התותחים שנורו על מבצרי בלגרד מהגדה השמאלית של הדנובה.

יוסף אלמוסנינו, הגדול שבשלישיית המייסדים של ״אסכולת בלגרד״ ואחרון המגידים שלה, נשאר עד הרגע האחרון עם שרידי קהילתו. הוא לא השאיר עדות על המאורעות שהביאו לאֲבדן הקהילה.[40] לדברי רוזנס (כרך ד׳, עמ׳ 183), ברח המצביא התורכי מחזית בלגרד בתחילת ספטמבר 1688. וכבר ביום 8.9.1688 נפלה העיר בידי יורש העצר הבווארי שפקד על צבאות גרמניה. רבים מיהודי העיר נשבו, ביניהם יוסף אלמוסנינו, והובלו למחנות השבויים שבפנים אוסטריה. כאמור, אלמוסנינו החולה הובא עם בנו יצחק ועם קומץ בני קהילתו[41] למחנה השבויים בסביבות ניקולסבורג[42] שבמורביה. על אף טיפולה המסור של הקהילה היהודית בשבוי הנכבד ששמו הלך לפניו כמורה הדור, לא התגבר יוסף אלמוסנינו על חוליו. הוא נפטר במחנה השבויים בשנת 1689 והוא רק בן 47 במותו.

עם נפילת בלגרד לא נסתיימה המלחמה. שיכורי נצחון הוסיפו הגרמנים לרדוף בשנת 1689 אחרי התורכים. מחנה גרמני חדש הפליג באניות על הדנובה וכבש בווילאית בולגריה את עיר הנמל החשובה וידין. מחנה אחר כבש את סביבות בלגרד ו״טיהר״ את כל סרביה הצפונית משרידי התורכים. כך כבשו הגרמנים גם את ניש ואף את סקופיה המקדונית.

העולם התנבא לסופה הקרוב של קיסרות עותומן. להפתעתו, התאוששה תורכיה כבר בשנת 1690.

הנס קרה עם הופעת מוסטפה קפרולו (עיין עליו בעמ׳ 138) שנתמנה בשנת המשבר החמורה לווזיר הגדול. מדינאי זה היה גם מצביא מחונן. ביד חזקה ובכשרון ביצע רפורמות מִנהליות במנגנון המדינה. לאחר פעולות אזרחיות אלו פנה למלאכת הלחימה והביס בהרי דרגומן שבבולגריה את צבאות הפולשים, הגרמנים והאוסטרים שבפיקודו של שינקנדורף. בזה ניתן האות לגירוש הגרמנים מארצות הבלקן. לאחר מצור של שנים עשר ימים עברה בלגרד באביב 1691 שוב לידי התורכים. האבידות מהשנים האחרונות, לרבות סרביה, מקדוניה ובוסנה, הושבו לתורכיה בקרבות מרים. ואולם המלחמה ארכה עוד שנים. שני הצדדים התקדמו ונסוגו לסירוגין. באחד המַבצעים הצבאיים המזהירים בהונגריה נפגע מוסטפה קפרולו ונהרג. במקומו חתם, בינואר 1699 בסריימסקי קרלובצי,[43] חוסין קפרולו, בשם אדונו

(40) אם כי, לדברי שלנג (שם, עמ׳ 46), מזכיר אלמוסנינו לעתים את הדליקות ברובע היהודי ואבידות בנפש. מצער ששלנג לא ציין את מקור עדויות אלו.

(41) ביניהם יוסף אבן דנון (Abendanon באנגלית). לפי ד״ר ז. לבנטל (יברייסקי אלמנך בלגרד 60־1959, עמ׳ 59), המסתמך על עבודות דוד קאופמן, אלקן אדלר וא.מ. חיימסון, היה דנון הצעיר עוזרו של אלמוסנינו ועורך כתביו. שלנג מזכיר (שם, עמ׳ 142) עוד בלגרדי ״החכם ר׳ משה הכהן, שהיה מגורש עם יוסף אלמושנינו.״ — ד״ר ל. גלזינגר כותב ב,,אמנות״ III, 2, זגרב 1939, עמ׳ 30, על מגורש בלגרדי אחר, ר׳ שלמה מוניאן, שכיהן בשנים 1718—1750 כרב בראוֹסניץ, לא הרחק מניקולסבורג. גלזינגר אומר כי שלנג טעה בציינו (שם, עמ׳ 142) את 1788 כשנה שבה ׳את מוניאן; לדעתו צריך להיות 1750.

(42) בצ׳כית — Mikulov

(43) Srijemski Karlovci

הסולטן מוסטפה השני, על חוזה שלום עם האוסטרים והוונציאנים. על פי תנאי השלום נשארו סרביה ובוסנה בידי התורכים.

בלגרד תחת הכיבוש האוסטרי (1718—1739)

השלום שהושג לא היה יציב. המלחמה הקרה בין המעצמות היריבות לא פסקה כלל. יחסי השכנות בין תורכיה לאוסטריה נשארו מעורערים. סכסוכי הגבול הלכו ורבו, ובשנת 1716 פרצה שוב מלחמה של ממש. באותה שנה לכדו האוסטרים את מבצר פטרווארדין ובאוגוסט 1717 כבשו בפיקודו של הנסיך אויגן מסבויה גם את בלגרד לאחר קרבות מרים. התורכים יצאו מן העיר עם כל הכבודה. יהודים מספר עזבו אתם את בלגרד ומצאו מקלט לשעת חירום בניש, בסופיה ובווידין.

חוזה שלום, שנחתם באוגוסט 1718 בפוז'רבץ,[44] הבטיח לנתינים של כל אחת משתי המדינות, דהיינו לאוסטרים ולתורכים, זכות לשבת בלא הטרדה בשטחי המדינה האחרת ולעסוק שם במסחר חפשי. בעקבות תנאי שלום אלה נוצר מצב משונה. יהודי תורכיה באו והתיישבו בווינה, בירת אוסטריה, או בטמשוַאר ובבודה ההונגריות, ויסדו שם את קהילותיהם ה"תורכיות" (הספרדיות). הם התמסרו בלא הגבלה לעסקי מסחר, בעוד יהודי אוסטריה, חייבי מס גולגולת, לא היו רשאים לשבת ישיבת קבע בערים אלו.[45]

דובנוב כותב (כרך ז', עמ' 289) על הפרשה בזו הלשון: "...וכך הגיעה שיטת הלחץ לשטות כזו שיהודי העומד בחסות מדינה זרה מוסלמית נמצא באוסטריה הנוצרית במצב מעולה מאשר יהודי מנתיני הארץ. לפיכך, כשניתנו יהודי בלגרד התורכית ל...שלטון האוסטרי (1717—1739) הפסידו בזכויותיהם מפני שהשלטון הארעי הטיל עליהם כדוגמת וינה "מס סובלנות" מיוחד. כשהחליטה הקיסרית מריה תרזיה לאחר זמן לגרש מווינה יחד עם נתיניה היהודים גם את היהודים התורכים, קיבלה מכתב מאת הסולטן, שבו הזכיר לקיסרית את תנאי ברית השלום והביע את הסכמתו לתת מקלט בארצו ליהודים המגורשים מאוסטריה. מתוך בושת פנים נחפזה הקיסרית להודיע לסולטן שהידיעות על גירוש היהודים מווינה קלוטות מן האויר."

עד כאן תיאור המצב מפי דובנוב. דבריו טעונים השלמה. והנה הסברו של ד"ר יצחק אלקלעי, הרב הראשי של יהודי יוגוסלביה לשעבר, לתופעה זו:[46]

"הנימוקים להעדפת היהודים הזרים היו שניים. בעידן שלום ושלווה הכריחה ההתחשבות ביחסים הבין־לאומיים את האוסטרים להתאפק ולהעניק ליהודי תורכיה, שנקלעו לארצם, זכויות שנשללו בעקשנות מיהודי אוסטריה. לולא כך, הרי ברור שהתורכים היו מגיבים בחומרה ומכשילים את סוחרי אוסטריה שניסו בכל מחיר להחזיק מעמד בשוקי הלוונט שבהם

(44) Požarevac. אצל שלנג (שם, עמ' 58) צוין כי המעצמות כרתו ברית שלום בפוז'רבץ בשנת 1739. בשנת 1739 נחתם חוזה השלום בבלגרד.

(45) להוציא בנקאים יהודים בודדים שנסבלו כ"מועילים". הם הורשו לשבת עד הודעה חדשה, למשל, בעיר וינה תמורת תשלום "מס סובלנות" Toleranzsteuer. לעוברי אורח חלכאים, יהודים מגטאות שבערי השדה, הוגבלה הזכות לבקר בירידי עיר הבירה לשלושה ימים בלבד, וגם זה תמורת תשלום היטלים מיוחדים.

(46) ארכיון ה.ע.י. א' 128.

שלטה הקיסרות העותומנית. כל גישה הרפתקנית, בניגוד למדיניות ריאליסטית, עלולה היתה לסכן את חלקם של האוסטרים בעיסקות הלוונט המבטיחות רווחים.

בשעות חירום היה הנימוק להעדפת הפליטים היהודים מסרביה על פני אחיהם ה"אוסטרים" בטחוני בעיקר. במאות בהן התחוללו קרבות על בלגרד וסביבתה... הלך והסתאב המשטר התורכי והתדרדר מדחי אל דחי. עריצות הפחות ששלטו בשם אדוניהם העליונים בקושטא... הלכה וגברה בוילאית סרביה. מתוך מועקה זו השלו היהודים את עצמם כי המשטר הנאור של הכובשים האוסטריים יביא גם להם הצלה פורתא. אולם מִשטר הכיבוש לא הצדיק תקוות אלו. יתר על כן, הוא פשט את הרגל מיד בגלל מדיניותו הקתולית־המיסיונרית שנכשלה כשלון חרוץ על אדמת סרביה הפרבוסלבית. אכן, גם הפעם לא נושעו יהודי בלגרד על־ידי האבירים הנאורים מהמערב.

בהתמוטט משטר הכיבוש האוסטרי בסרביה נאלצו גם יהודים רבים לעזוב את בלגרד עם צבאות הקיסר הנסוגים. כך היה בשנת 1739 והדבר הלך ונשנה ב־1791... ליהודים הוחוור שהתורכים החוזרים לבלגרד יתנקמו באלה מהם שחיו תקופה ארוכה תחת השלטון האוסטרי בעיר. ואמנם, מי שלא הצליח להימלט נחרץ גורלו. אולם בעיני האוסטרים של המאה הי"ח נחשבו פליטי סרביה היהודים לקרבנות נאמנותם לקיסר בווינה. בשל נאמנותם זו העניקו להם שלטונות הצבא האוסטרי הקלות כלשהן בשיקומם בזמון (זמלין) ובערים אחרות של קיסרות אוסטריה."

שיטות מנהל מערביות

על המנהל האוסטרי של סרביה השתלטו מיד עם כיבוש הארץ שליחי "המועצה הקמרית שבחצר הקיסר".[47] תחילה היה מוסד זה ממונה על הכנסות אדוניו, הקיסרים האוסטריים־גרמניים מבית הבסבורג. שליטים אלה היו קתולים אדוקים ורק יוזף השני, על נטיות סובלנותו, היה בבחינת יוצא מן הכלל המאשר את הכלל. על אחריותם של הקיסרים מבית הבסבורג לא רק שאוסטריה הסתבכה בסכסוכים צבאיים עם ארצות ומעצמות, אלא שרודנים אלה על כס המלוכה קבעו גם מסמרות למדיניות הפנים באימפריה שלהם. לפי פקודתם הורתה המועצה הקמרית בווינה לכל חלקי הקיסרות המשועבדים איך לבצע את רצון הקיסר. מועצה זו שלחה למעמדות ולשלטונות הפרובינציאליים הנחיות בשם השליט העליון, הקיסר, והתערבה באופן שרירותי בכל פרט ופרט בחיי הנתינים.

ב־1734 נתמנה הנסיך קרל אלכסנדר מווירטמברג לנציב העליון של הקיסר בסרביה. טוענים שהיה חלש אופי; לא הקפיד במילוי תפקידו ולא התחשב תמיד ברצון אדוניו הקיסר. עם זאת אין להכחיש כי הצליח להנהיג שיפורים באדמיניסטרציה של ארץ נחשלת כסרביה, וילאית תורכי לשעבר. בזכות השיפורים האלה התחילו להתפתח החקלאות, המלאכה והמסחר. פחתו מקרי הפשיעה וגברה הרגשת הבטחון האישי. אמנם בניהול המוסדות הפיננסיים היה הנסיך בור גמור. הוא סמך בעניינים כספיים על עוזרו היהודי, יוסף בן יששכר זיסקינד אופנהיימר, קרובו של שמואל אופנהיימר, הבנקאי מווינה. זכרו נחרת בהיסטוריה תחת השם "יוד זיס".

(47) Kaiserlicher Hof-Kammer-Rat

הוא נאשם כי ניצל לרעה את מעמדו כעוזר הנסיך, אוהד היהודים, והתעשר בעוד הנסיך ירד מנכסיו. לפי הצעתו הטיל הנסיך היטלים כבדים בנסיכותו, הפלטינאט (פפאלץ), דבר שהשניא את הנסיך עם יועצו היהודי גם יחד. במות הנסיך קרל אלכסנדר נעצר זיס ב־1737 על מעשי אונאה ונידון לתליה. גזר הדין הוצא לפועל בשטוטגארט, בספטמבר 1738.

חרף הצלחות המִנהל נכשלה אוסטריה בסרביה הכבושה בדבר חשוב בעיניה. כבר נאמר כי ניסתה להחדיר את השפעת הכנסיה הרומית בשטחי הכיבוש, נסיון שלא עלה יפה.

ייתכן כי לכך לא הספיקו לאוסטריה עשרים ושתיים שנות כיבושה. מכל מקום, גם בזמן קצר זה לא ישבה הכנסיה הקתולית בחיבוק ידיים. את סרביה הציפו נזירים, על פי רוב מהמִסדר הישועי הלוחם. הם באו כבימי הביניים החשוכים לצוד נפשות במקל נועם או במקל חובלים.

הסרבים לא נכנעו ללחץ המיסיון הרומי ולא המירו את דתם הלאומית. המיסיון אמנם נעזר על־ידי השלטונות בחילול המקומות הקדושים לתורכים ולסרבים. מקומות אלה נהפכו לכנסיות נוסח רומי. עם זאת לא הספיקה הכנסיה הקתולית להשיג את מבוקשה.

ביתר קלות התאכזרו הכובשים ליהודים. הוטלו עליהם הגבלות שכמותן לא נודעו עד אז בשטחי תורכיה הנחשלת. צומצם חופש התנועה שלהם, כל אחד מהם חוייב להירשם במשטרה ולהצטייד בתעודת זהות מיוחדת. נכסי דלא ניידי הופקעו מבעלותם וליהודים זרים לא ניתן להצטרף לקהילות. נאסר חיתון היהודים בלי רשות השלטונות האזרחיים. כן נאסר עליהם לעסוק במספר מקצועות מיוחסים. במדיניות הפיסקלית לא נרתעו השלטונות מלגבות מהיהודים, בנוסף למסים למיניהם המוטלים על כל האוכלוסים, גם מס מיוחד — "מס סובלנות".

בקיסרות עותומאן שילמו היהודים מסים שהוטלו על כל המיעוטים במדינה, אך "מס סובלנות" האוסטרי הפלה אותם לרעה מכל האוכלוסים.

שלנג מציין (שם, עמ' 51 ואילך) כי מלבד החזקת האטליז הכשר לא הורשו יהודי בלגרד לקיים מוסדות הקהילה. נאסר עליהם לשקם את הישיבות, את בתי המדרש ואת בתי הכנסת שנהרסו בזמן המצור. חרבו בתיהם ברובע היהודי שהופצץ, והם נאלצו להתגורר בבתים תורכיים עזובים ולשלם שכר דירה לשלטונות.

הרס הקהילה

מהקהילות היהודיות לשעבר לא נשאר הרבה בבלגרד. נפקדו בהן שלושים משפחות ספרדיות מרודות. בין היהודים האשכנזים היו בתקופה זו כמה אמידים. הם הצליחו, חרף הקשיים העצומים, להקים מפעלי תעשיה (כגון מבשלת בירה) או שניסו את מזלם כספקי המדינה והצבא. השקעותיהם ועיסקאותיהם הגיעו לעתים לסכומים נכבדים לפי מושגי הזמן. אולם בסופו של דבר נכשלו כל המאמצים להגיע לרווחה כלכלית מחמת יחסו הנוקשה והעוין של המִמשל האוסטרי. הוא ראה בעיסקאות היהודיות מקור הכנסה לאוצר המדינה בלבד. מתוך כך הטיל מסים כבדים על היהודים שגרמו פשיטת רגל במרבית מפעליהם.

יוצאי דופן היו רק היהודים המעטים שעסקו ביצוא. הכיבוש האוסטרי הביא הגברת סחר החוץ עם אוסטריה, איטליה ותורכיה. היהודים תרמו, בזכות קשריהם המסורתיים עם מרכזי המסחר בחו"ל, את חלקם לקידום כלכלתה של הטריטוריה הכבושה. בלי ספק נהנו

אף הם מסדרי המִנהל התקינים שהנהיגו האוסטרים. עם ההתקדמות הכלכלית של הארץ נשמו גם היצואנים היהודים לרווחה. עוד בדורות הבאים התקנאו שרידי היישוב היהודי בפריחה הדפעמית זו.

לעומת זאת בטלה תחת שלטון האוסטרים כל פעולה תרבותית בין יהודי בלגרד. משה אמריליו, איש סלוניקי, מעיד [48] כי בשנת 1735 היו בבלגרד שתי קהילות: האשכנזית והספרדית. בקהילה האשכנזית שהיתה הגדולה כיהן הרב לוי ירושלמי ובקהילה הספרדית שימש הרב מורנו. בעלות מורנו לארץ ישראל לא נמצא ממלא מקומו, ולוי ירושלמי נתבקש לכהן כרב לשתי הקהילות. שלנג מציין כי לוי ירושלמי זה כתב והדפיס ספר "בן אבות הלוי", אך מאומה לא נודע על טיבו. ידוע רק שבערוב ימיו העתיק לוי ירושלמי את מושבו אל העיר ההונגרית טמשוַאר, שם הוסיף לכהן בתפקידו כרב עד יום מותו.

הפרוזדור לטרקלין הבלקנים

בשנת 1739 נלכדה בלגרד שוב בידי צבאות תורכיה בפיקודו של הווזיר אל חג' מחמד פחה. הכוחות האוסטריים רותקו בחזיתות שנפתחו בחלקים שונים של אירופה, עד שנאלצו לפנות את הפרוזדור הסרבי לטרקלין הבלקנים, על פי חוזה השלום שנחתם בבלגרד בשנת 1739.

עם חתימתו של החוזה לא נסתיימה ההתרוצצות בבלקנים. כמה עשרות שנים שרר השקט ב"פרוזדור", אך למראית עין בלבד. בסרביה הופעל שוב המִנהל העותומני הנחשל, אולם טרקלין הבלקנים לא היה עוד המעון לאורחים העותומנים בלבד. התחילו להתדפק על שעריו נציגיהם של עמי הבלקן, היוונים והסלבים המשועבדים. בקול רם תבעו חירות וזעקתם נשמעה בעולם הגדול.

כל זמן שה"טוג", סמל השררה העותומני, התנוסס מעל צריחי המצודה בבלגרד, ניסתה קושטא בזרועותיה המעוותות לחבוק את הסלבים הדרומיים בבולגריה, בסֶרביה ובבוסנה. במאה הי"ח לא היה קל הדבר. הנסיון לחבר מחדש כוחות צנטריפוגליים ליצור מדיני שאבד עליו כלח, נידון לכליון חרוץ. דבר לא יכול היה עוד לשכך ולפייס את המתמרדים באיזור הנתון להשפעת תנועות התחיה של עמי הבלקן.

גורמי חוץ ומלחמה

מרדנות זו של עמי הבלקנים לבשה בעשורים האחרונים למאה הי"ח צורה תקיפה. מבחוץ ליבתה את אי־השקט רוסיה שהתחילה לפרוט על מיתרי הלאומנות הפן־סלביים. המעצמה הרוסית הפגינה את אהדתה לאחיה, לעמים הסלביים המשועבדים לתורכיה. כמובן, לרוסים היו גם אינטרסים אנוכיים בליבוי אי־שקט זה. בכשרון דיפלומטי רב הצטרף להפגנה אנטי־תורכית זו קיסר אוסטריה יוזף השני.

לרוסיה ולאוסטריה היה עניין לנגח את התורכים, אויבם המסורתי מימים עברו. לשתי מעצמות אלו שימש הדיכוי האכזרי של העמים היוגוסלביים עילה נאותה לפתוח בפעולות מלחמה נגד תורכיה החלשה. למען המטרה המשותפת דחו שתי המעצמות הנוצריות, היריבות המסורתיות, את סילוק החשבונות ההדדיים.

(48) בחיבורו "דבר משה", חלק א' עמ' 40 ; מצוטט לפי שלנג, שם, עמ' 55.

בהישענם על הבטחות חוץ אחזו הסרבים עוד במאה הי"ח בנשק, אם כי מבחינה צבאית לא היו מוכנים למלחמה. המרידות דוכאו על־ידי התורכים ביד חזקה. המתקוממים שילמו בחייהם. ברם, לטווח ארוך הגביר כשלון זה את המתיחות בחזית הצבאית ששוב התלקחה סביב המבצר בבלגרד.

לאודון, מצביא אוסטרי מוכשר, התקיף בשנת 1788 את מבואות בלגרד. באוקטובר 1789 נלכדה המצודה והאוסטרים השתלטו חיש מהר על העיר ועל סביבתה. בינתיים מת הקיסר יוזף השני בשנת 1790 ויורשו ליאופולד נאלץ באוגוסט 1791 להחזיר את פרוזדור בלגרד לתורכים על פי חוזה השלום בסבישטוב.[49]

שלום סבישטוב הפם את הסרבים. הם ציפו לתשועה מהפעולות האנטי־תורכיות, כפי שהבטיחו המעצמות — והתוצאה היחידה היתה הרס ארצם. חרף כל כשלונותיהם לא אמרו הסרבים נואש אלא התכוננו להתקוממות חדשה בתנאים נוחים יותר.

שלמה שלם — **רבה של בלגרד** (1750 — 1761)

אך תוצאות הקרבות השפיעו על גורל יהודי סרביה. כבר נאמר כי קומץ יהודי בלגרד עזב את המקום עם הצבא האוסטרי ועבר לערים בשטח האוסטרי: זמון, טמשוַאר, בודה ווינה. לעומתם חזרו יהודים ספרדים בודדים עם צבאות התורכים לבלגרד. הם שיקמו את קהילתם והזמינו מסופיה את שלמה שלם, יליד אדריאנופול, לכהן בתפקיד רב. שלם, שנמנה

(49) Svištov

עם גדולי הרבנים בדורו, פעל רבות באחת עשרה שנות שהותו בבלגרד. בשנת 1761 עבר לאמסטרדם, הקהילה הגדולה והמפוארת בתקופתו. על מכתבים ותעודות נהג לחתום "רב של ק"ק אמסטרדם ובלגרד". את הספרות התורנית העשיר בדברי פרשנות "דברי שלמה" (פרנקפורט על נהר אודר 1753), "לב שלם", ועוד. בבלגרד לא הספיק להכשיר את ממלא מקומו, משום שעזב את העיר במפתיע. עם עזיבתו נשארה משרתו של הרב בבלגרד פנויה תקופה ארוכה. זמן מה כיהן בתפקיד רבני דוד פרדו שבא מסרייבו. יצירתו הספרותית חוברה בעיקר בסרייבו והיא תתואר בפרק על תולדות הקהילה הגדולה בבוסנה.

בשנים 1772—1774 שהה בבלגרד ישׁשכר אבולעפיה, יליד איזמיר. אביו כיהן כרב בטבריה. בנעוריו, בשנים 1741 ו־1743, היה יששכר עד ל"נס טבריה" שהציל את העיר, את תושביה ואת מפקדה הצבאי דהר אל עומר שמרד בשלטון הסולטן.[50] בשנים שפעל אבולעפיה כמורה הדור הצעיר בבלגרד שלט עוד דהר אל עומר בארץ ישראל. אכן ידע אבולעפיה כעד ל"נס טבריה" לספר לתינוקות של בית רבן בבלגרד על בדווי זה ששׁחרר במעשי גבורה את ארץ ישראל מעול העריצים התורכים. מבלגרד עבר אבולעפיה לסופיה ועמד בה בראש ישיבה גדולה.

בין הפטיש והסדן

עם עזיבתו של אבולעפיה נבחר עזריאל יחיאל מגריסו לרב בבלגרד, אך במהרה נפל קרבן לתהפוכות גורלה של עיר זו.

כאמור, בשנת 1789 נכנעה בלגרד למצביא האוסטרי לאודון. אז עזבו אותה היהודים האמידים עם התורכים הנסוגים. בשנת 1791 חזרו התורכים העירה. בין הצעדים הראשונים שנקט המושל החדש טופל ("הצולע") פחה היה מעשה הנקם ביהודים שלא נטשו לפני שנתיים את העיר ולא העדיפו להימלט עם צבאות עותומן לתורכיה. אמנם הם גם לא היגרו לאוסטריה, אלא נשאו בכל התלאות של בלגרד הנצורה, אך סבלם לא נחשב בעיני הפחה. בפקודתו נעצרו חברי ועד הקהילה, לרבות הרב מגריסו, והתענו חדשים מרובים בכלא התורכי. מגריסו לא עמד בתנאי המעצר ומת עוד לפני ששׁחרורם של מנהיגי הקהילה.

גורל יהודי בלגרד לא שפר גם בתקופת ההתקוממות הסרבית הגדולה בשנים 1804—1807 בהנהגתו של הנסיך קאראג'ורג'ה (ג'ורג'ה השחור, ג'ורג'ה פטרוביץ'). הם נמצאו שוב בטווח האש של הצבאות הנלחמים, אף נפגעו קשה ממעשי ביזה בידי המתקוממים הסרבים. ב־1806 נכנע חיל המצב התורכי בבלגרד למורדים הסרבים. המנצחים התנפלו על בתי היהודים, הרסו את בית הכנסת ופגעו במספר יהודים. ב־1813 חזרו שוב העותומנים והשתלטו על העיר.

עד 1827 היתה סרביה כבושה בידי התורכים. דין יהודיה היה גם בתחילת המאה הי"ט כדין כל היהודים באימפריה העותומנית. לעומת ארצות אירופה הקלריקליות, קתוליות ואורתודוקסיות כאחת, נהגו יהודי תורכיה, לרבות יהודי הבלקנים, מזכויות שכמעט לא נשתנו למן המאה הי"ז, אם כי גם עליהם חלו חוקי האפלֶיה כמו על כל ה"לא־מאמינים". כאשר השתלטו המורדים הסרבים ב־1806 לזמן מה על בלגרד, קיבלו מהתורכים את יחסם

(50) פרטים ראה אצל יצחק בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, מוסד ביאליק ירושלים, תשכ"ג, עמ' 26.

הנוקשה כלפי "הזרים" ואף החמירו אותו: התורכים והיהודים שלא נסוגו מן העיר עם הצבא התורכי נאלצו בפקודת הסרבים להתנצר או להגר. ואמנם נמצאו כאלה שהעדיפו להישאר והתנצרו.[51] היהודים שהיגרו מצאו מקלט בזמן ובמקומות בוסנה הקרובים.

ד. תקופת הנסיכות

הנסיך מילוש

חרף תופעות השמד, שבזמנים כתקנם היו נדירות, נמצאו בבלגרד יהודים אף תחת שלטון קראג'ורג'ה.[52] מצבם הלך והשתפר לאחר כשלון המרד הסרבי הראשון ב־1807, ועוד יותר לאחר המרד בהנהגת מילוש אוברנוביץ' ב־1815 (נסיך סרביה בשנים 1817—1839 ושוב ב־1859—1860). מילוש, אחד מחסידי אומות העולם, השתדל ליישר את ההדורים בין היהודים לסוחרים הסרבים שראו ביהודים מתחרים מסוכנים. הוא ניהל את ענייני הפנים של נסיכותו כהלכה. היהודים כגוף היו חייבים במס כמו בימי שלטון התורכים. ראש הקהילה חילק נטל זה בין התושבים היהודים כראות עיניו.[53] היהודים החוזרים לבלגרד ממקלטם בנכר היו לרוב ספרדים. בראשם עמדו יו"ר ועד הקהילה ישראל חיים והרב חיים דוד פינטו מסרייבו. ישראל חיים, ששיתף פעולה עם הסרבים המתמרדים, נאלץ לברוח ב־1813 והיגר לווינה, שם עסק בהוצאת ספרים. בהמלצתו הזמין הנסיך מילוש ב־1837 אותיות עבריות בשביל בית הדפוס שלו בבלגרד, שעליו עיין בעמ' 171.

משנת 1817 כיהן אברהם יצחק פרדו כרבה של בלגרד. דרשותיו המקובצות הופיעו בדפוס, אך לא השיגו את הרמה ההלכתית של "אסכולת בלגרד" מהמאה הי"ז. פרדו דיווח גם על שיקומו של בית הכנסת הישן ב־1819. הריסותיו נבנו בחלקן מחדש ובחלקן שופצו. הבניין המשוקם עמד על תלו ברחוב היהודים עד 1942. בכלל, חלקם של היהודים החוזרים בשיקום בלגרד היה גדול.

יורשו של ישראל חיים בראשות הקהילה היה בנו חיים דוד (דוויצ'ו). הוא היה יועצו הכספי של הנסיך מילוש. שלנג (שם, עמ' 72) מביא ידיעה כי הוא הציל את חיי הנסיך מהתנקשות שיזם ב־1835 יוסוף פחה, הנציב התורכי בבלגרד. עם גילוי חלקו בפרשה נאלץ דוויצ'ו, כמו אביו ב־1813, להימלט לווינה. דוויצ'ו חזר לבלגרד בערוב ימיו — בשנת 1859 — עם שובו של הנסיך מילוש מן הגולה.

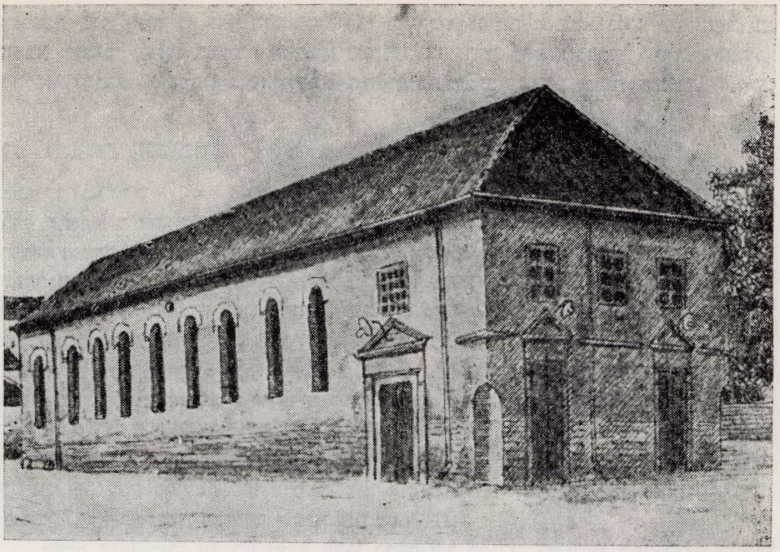
זו היתה תקופה נסערת. כאמור, בשנת 1815 התקומם מילוש המתון נגד התורכים, אך בסופו של דבר בא אתם לידי הסכם ב־1817. בשנת 1833 השיג לנסיכותו עצמאות כלשהי, אם כי הפחה התורכי ישב עד 1867 במבצר בלגרד.

בענייני היהודים פרסמו השלטונות התורכיים בסרביה בפעם האחרונה פקודת בית (או דבר המלכות, חטי־שריף בתורכית) בשנת 1830. פקודה זו ערבה ליהודים לשוויון נוסח

(51) לדברי דושן פופוביץ', בלגרד במרוצת מאות בשנים, בלגרד 1964 — (Dušan Popović, Beograd kroz vekove, p. 316—317)

(52) טיהומיר ג'ורג'ביץ', היהודים בסרביה בתקופת ממשלו הראשון של הנסיך מילוש, בלגרד 1923 (Tihomir Djordjević, Jevreji u Srbiji za vreme prve vlade kneza Miloša, p. 203)

(53) מקורות שתי ההערות האחרונות צוטטו על פי יברייסקי אלמנך, בלגרד 67־1965, עמ' 74—75. פופוביץ', שם, עמ' 411—412

בלגרד — ביה"כ "דורצ'ול" (1819 — 1942)

תורכיה, הבטחה שמילוש לא התכחש לה. החטי־שריף הסדיר חוקית את זכותם של יהודי סרביה להתגורר בכל מקום, לרכוש מקרקעין ולעסוק במסחר בלא הגבלה.

מילוש התייחס ליהודים בהגינות, לפעמים אף לא הסתיר את אהדתו למשפחת דוויצ'ו ולמוסיקאי יוסף שלזינגר (1794—1870). שלזינגר היה בנו של חזן הקהילה היהודית בסומבור שבווֹיוודינה. את יסודות המוסיקה למד אצל רוזנברג, חזן הקהילה בנוֹביסד. את פעילותו בסרביה התחיל ב־1830 כמורה לנגינה בשבץ. ב־1835 מינה אותו הנסיך מילוש למנצח על תזמורת חיל המשמר שלו בקרגויבץ.

שלזינגר, שהשתלם בינתיים במקצועות המוסיקה השונים, היה הראשון שאסף שיטתית לחנים מהפולקלור הסרבי, העלה אותם על הכתב ושיווה להם צורה אמנותית. היה מלחין פורה וחיבר הרבה יצירות מוסיקליות. בשל כל אלה נחשב למייסד המוסיקה האמנותית בסרביה.[54]

כיהודי נשאר שלזינגר נאמן כל ימיו למסורת אבות. אחרת נהגו צאצאיו, בנים ונכדים שהתבוללו. נכדו של שלזינגר, ווקשין פטרוביץ',[55] היה במאה הי"ט שר אוצר סרבי.

על גודלו של היישוב היהודי בסרביה בתקופה זו חלוקות הדעות. מסמכים סטטיסטיים

(54) על המנצח יוסף שלזינגר כתבו רבים, ביניהם פר. ש. קוהץ' (Kuhač), רייך, א.ל. שיק ושלנג. ב„אמנות" III, 8, 7, זגרב 1939 כתב עליו ה. הלפגוט וביברייסקי אלמנך, בלגרד 62־1961, עמ' 69 ואילך עשתה זאת ס. ג'וריץ־קליין.

(55) Vukašin Petrović

מהימנים — אין. פופוביץ׳ (שם, עמ׳ 347 ו־411) מייחס ליישוב היהודי בבלגרד 239 בתי אב בשנת 1827 ושלנג (עמ׳ 78 לספרו) מונה בו ב־1835 — 2,000 נפש, רובם ספרדים ורק 200 אשכנזים. לדברי שלנג, מרבית הספרדים היו סוחרים ומרבית האשכנזים היו בעלי מלאכה.

גם בתקופה זו נתקיימו בבלגרד כמה בתי ספר יהודיים שהקנו לילדים השכלה דתית בלבד. שפת הוראתם היתה לדינו. פופוביץ׳ (שם, עמ׳ 430) מציין כי לבית הספר היהודי בסולונסקה אוליצה היו ב־1845 שלושה מורים ל־76 תלמידים. ואולם בקהילה התאוננו על ירידתם של בתי הספר האלה.

תקופה חדשה חלה עם כינון קרן להקמת בית הספר לחינוך הנוער היהודי בשנת 1847. על התפתחות בית הספר הזה מביא ד. סינדיק פרטים מעניינים.[56]

הרשות הסרבית אישרה את הקמת הקרן מתרומות בני הקהילה שהביעו הסכמתם לשאת בנטל החדש, אם כי נתעוררו ביניהם חילוקי דעות בעניין זה. נציגי הקהילה משה צֶ׳לֶבוֹן, עוזר ויוסף קום־אברמוביץ׳ רוסו ואחרי כן עוד 88 מבני הקהילה חתמו על הכרוז שפנה בא׳ בניסן תר״ז (1847) לציבור התורמים. מלבד כותרת הכרוז והפסוק הראשון, שהיו כתובים בעברית, כתוב הכרוז כולו בלדינו. בבית הספר בסולונסקה אוליצה למדו בנים בלבד. רק למן 1864 רכשו הבנות את השכלתן בבית הספר היהודי שהקימה הרשות הסרבית ברובע היהודי יהליה.

מתיאורי סינדיק מתחוור שבית הספר היהודי לבנים הנהיג במרוצת הזמן גם מקצועות כלליים וכן לימוד הלשון הגרמנית והסרבית, אך לדינו נשארה לשון ההוראה עוד שנים.

משטר הפליה

בשנת 1839 עזב הנסיך מילוש את סרביה ובמהפכת 1842 תפסו את השלטון יריביו. היו אלה צוררי ישראל, שהבטיחו לתומכיהם — ביניהם סוחרים רבים — לגרש את היהודים מערי השדה, אם יעלו לשלטון. למעשה התכוונו בעיקר לשַבַּץ,[57] העיירה היחידה שבה הספיקו היהודים להיאחז במספר ניכר יותר.

ואמנם עמדו בהבטחתם.[58] בין צעדיה הראשונים של הממשלה החדשה — שהעלתה לכס הנסיכות את אלכסנדר משושלת קאראג׳ורג׳ה — היתה לא רק הכרזה מחודשת על בלגרד כבירת הנסיכות אלא גם חקיקת חוק נגד שוויון היהודים. בעטיו גורשו היהודים מפנים הארץ לשטח המצומצם של מצודת בלגרד. מצבם הכלכלי הלך ורע. הם ביקשו עזרה ותושיה מאחיהם במערב, אך הישועה בוששה לבוא.

מי שידו השיגה להוצאות הדרך — היגר. יעדי ההגירה, לפי שלנג (עמ׳ 80), היו ארץ ישראל, בודפשט, וינה, פריס וגם לונדון.

אולם השאר הוסיפו לחיות בצפיפות אימה בשטח הצר שהקצתה להם הרשות במצודת בלגרד. מעבר לחומות המבצר נאסר עליהם כל מסחר, קרי רוכלות. משום כך לא ייפלא כי היהודים ביקשו עזרה אפילו משלטונות אוסטריה, כפי שמוכיח מסמך מס׳ 544 מיום

(56) יברייסקי אלמנך, בלגרד 1961־62, עמ׳ 99 ואילך

(57) Šabac עיר מחוז במצ׳בה (Mačva) בצפון־מערב סרביה, על הגדה הימנית של הנהר Sava

(58) נ.מ. גלבר, שאלת יהודי סרביה בקונגרס ברלין (1878), כ״י בארכיון ה.ע.י. (ב׳ 48).

12.10.1840 שנמצא בארכיונה של הרפובליקה העממית הסרבית בבלגרד. זה דו"ח מועצת המדינה, חתום בידי גבריל‌וביץ', שנשלח לנסיך מיכאל אובּרנוביץ' בקרַגויבץ, בירתה הזמנית של סרביה. המועצה מגלה בו כי סוחרים יהודים, בעלי חנויות פתוחות בבלגרד, ביקשו באחרונה בחשאי את חסותו של הקונסול האוסטרי. בהמלצתו הוענקה להם נתינות אוסטרית והוצאו להם דרכונים אוסטריים. ועוד מוסיפה המועצה כי העיריה והקונסול האוסטרי בבלגרד באו לידי הסכם שלפיו ייערך בעיר מפקד האוכלוסיה היהודית כדי לוודא "למי מהיהודים נתינות סרבית ומי מהם נתין אוסטרי."

זאת לדעת כי קבלת נתינות אוסטרית לא היתה בדרך כלל תהליך פשוט בשביל היהודים. ברור שבמקרה זה העלימה הרשות האוסטרית עין מהנימה היהודית, ומטעמים של מדיניות חוץ הראתה רוחב לב בלתי רגיל. מן הצד האחר, הנתינות האוסטרית לא רק שפטרה את יהודי בלגרד מנטל המסים שהוטל עליהם על־ידי משטרם החדש והעוין של יורשי מילוש, אלא גם אִפשרה להם, כלכל הנתינים האוסטריים, חופש תנועה בכל שטחי סרביה, כלומר גם מעבר לתחום המצודה הבלגרדית, דבר שנשלל מהיהודים המקומיים, נתיני סרביה.

המצב אמנם הוטב קצת בשלהי שלטונו של אלכסנדר. אז כבר נראו סדקים במדיניות האנטישמית של סרביה. מִסמך ארכיוני של מועצת המדינה מיום 30.10.1856 (מספר 682) הנוֹ הצו (אוּקז בלעז) של הנסיך אלכסנדר, המצווה להרחיב את תחום המושב היהודי על כל שטח השיפוט של העיר בלגרד, לרבות פרבריה, אך מקיים תוקפן של התקנות הקודמות האוסרות שהייתם של היהודים בפנים הארץ.

חשובה אף עצומתם של 45 יהודי בלגרד, נתיני סרביה, שהוגשה ביום 12.4.1858 למועצת המדינה והיא רשומה בארכיון סרביה במספר 740.[59] בתעודה זו נדרש שיווּי הזכויות עם הסרבים בפנים הארץ. בהקדמה קובלים היהודים שכבר ארבע עשרה שנים נשללות מהם זכויותיהם. הם מזכירים את צו הנסיך משנת 1856, שהרחיב את תחום מגוריהם בבלגרד, אך מתאוננים על משטרת בלגרד המצרה את צעדי הסוחרים הזעירים שבין היהודים, ביניהם רבים שמקור פרנסתם הוא הרוכלות. מצבם הולך ומחמיר בלאו הכי. בעלי העצומה מצביעים, בין היתר, על העדפת נתינים זרים על פני היהודים המקומיים, המסתברת גם מן התעודה שכבר תוארה למעלה.

לבסוף הביאו החותמים על העצומה כמה נתונים סטטיסטיים. לדבריהם חיו בתקופתם כ־300 משפחות יהודיות בבלגרד. רק ל־15 מהן היתה פרנסה ראויה לשמה. יתר 285 המשפחות נאלצו לחפש את מחייתן בפנים הארץ ובשווקיה.

על אף מליצות ההכנעה שנדרשו בפניה לרשות, כמקובל באמצע המאה הי"ט, יש לומר שהעצומה נכתבה בנימה גאה המעוררת כבוד.[60] אולם החקר הארכיוני לא העלה עדיין את

(59) העתק שמור בארכיון ה.ע.י. ב' 131

(60) כל 45 העותרים חתמו על העצומה בעברית. הדבר מזכיר את התקנות לחברה קדישא בזגרב שחוברו בערך באותו זמן (1854), וחבריה חתמו עליהן בעברית רהוטה. — אברהם סוזין, ראשון החותמים, הוא כנראה אברהם סוזין, שי.ח. אלקלעי מזכיר אותו במכתב ב„הלבנון" הירושלמי מכסלו תר"ל (1869) כ„סוכן החברה הק' כל ישראל חברים" (עיין בעמ' 302).
העותרים הפ מ.א. רוסו, מ. קוגורטי, מ. קלדרון, מ. צ'לבון, ב.י. פינצי, האחים עוזר, ל.ד. אלבחרי, ש. הורוויץ, ד.מ. עמר, מ. טייטצק, י. אמודאי, מ. שלום, י. פרחי, ועוד

תשובתה של מועצת המדינה על תביעות היהודים. ברור שלשונאי ישראל לא היה מה להשיב. במקומם עשה זאת אוהד היהודים, הנסיך הקשיש מילוש, שתפס שוב ב־1859 לתקופה קצרה את רסן השלטון. הוא ביטל במחי יד את כל החוקים נגד היהודים, אך לרוע המזל נפטר כבר בשנת 1860.

בפעם השניה חזר אפוא מילוש לשלטון לתקופה קצרה של פחות משנתיים. בפרק זמן זה התאוששו היהודים במקצת. הם שאפו עידוד מיחסו האוהד של הנסיך הישיש. כן חזר מגלות וינה חיים דוויצ׳ו, רעו ויועצו הנאמן של הנסיך. בחסות מילוש השתחררו היהודים ממחנק המבצר בבלגרד. היו ביניהם שאזרו עוז וחזרו מיד לשַבַּץ. יתירה מזו, נמצאו אף נועזים שחזרו למקומות נידחים יותר כסמדרבו ופוז׳רבץ.[61] משום מה נראו להם סיכויי הפרנסה טובים יותר הרחק מבלגרד.

המדיניות האנטישמית

אחרי מות מילוש הוברר כי חישוביהם החפוזים של היהודים היו מוטעים. חיש מהר נגוזו התקוות. ב־1861 עלה לשלטון מיכאל, בנו של מילוש. בשאלה היהודית לא הלך בעקבות אביו אלא נכנע ללחצים לאומניים של המשכילים ושל הזעיר־בורגנים הסרביים. הוגים אלה ראו ביהודים עם זר ומתבדל, המדבר בלשונו הוא (לדינו) ומטפח ערכי מסורת ופולקלור משלו. אולם בראש האויבים עמדו הסוחרים, שראו מאז ומתמיד ביהודי מתחרה מסוכן.

פעילי האנטישמיות נעזרו גם בגורמי חוץ. הדריכו אותם שונאי ישראל מובהקים, רוסיה הצארית ורומניה. ודאי שהשפיעה עליהם גם מסורת הזלזול של התורכים כלפי היהודים "הנחותים".

לא ייפלא כי במצב זה פורסם כבר בתחילת 1861 חוק על גירוש ששים משפחות יהודיות שנמצאו בערי השדה, רובן בשַבַּץ. משפחות אלו נצטוו לשוב לשטח המצודה בבלגרד. לאחר שחוק הגירוש נתקבל ב־1861 גם בסינט, אישר אותו מיכאל. אולם היהודים לא השלימו עם הגזירה. הם פנו[62] בתזכיר מיוחד לנסיך ודרשו במפגיע זכויות אזרח שהובטחו להם בהסכם על עצמאות סרביה משנת 1833. לביצוע ההסכם ערבו אז שתי מעצמות — רוסיה ותורכיה. מיואשים סיימו נציגי היהודים את התזכיר במלים: אם סרביה לא תיאות למלא לאלתר את דרישותיהם, עליה לגרשם, ואז הם יחפשו להם מולדת חדשה.

עד 1862 היתה בלגרד מחולקת לשתי חטיבות ריבוניות. השטח התורכי כלל את המצודה על ההר ואת דוֹרצ׳וֹל, הרובע התורכי שהשתרע במורד ההר עד הדנובה. יתר חלקי העיר היו בהנהלה סרבית. ביוני 1862 נפלה קטטה בין הסרבים והתורכים. בתגובה על מהומה זו הפגיזו התורכים את שטחי העיר הלא־תורכיים. צבי עזריה (לשעבר הרמן הלפגוט)[63] מציין כי היהודים נפגעו במיוחד מפעולה זו, משום שישבו קרובים למצודה, בשטח בו נפלו מרבית הפגזים התורכיים. בגלל ההפצצה עזבו משפחות יהודיות את העיר.

בין היוצאים היה גם החכם דוד משה אלקלעי. הוא נולד ב־1814 בבלגרד שאליה הגיעו אבותיו מסרייבו דרך שַבַּץ וזֶמון. ב־1835 נתמנה מורה בבית הספר תלמוד תורה. כאשר הגיע

(61) Smederevo, Požarevac
(62) גלבר שם, עמ׳ 10—11.
(63) יברייסקי נרודני קלנדר, בלגרד תרצ״ט (39־1938)

לווינה, נתקבל שם כמורה בבית הספר של הקהילה הספרדית ופעל בו עד מותו ב־1882. הוא תרגם פרקי אבות ללדינו, ערך סידור תפילות "עבודת השנה" ופרסם חיבורים אחרים לנוער בלדינו. בשבתו בווינה חתם על ההסכמה לספר "מעודד ענוים" של קרובו י. ח. אלקלעי (עיין בעמ' 298).

עם הפסקת האש הוקם ועד לעזרת הנפגעים שפנה לנדבנים ולקהילות וביקש סיוע. בראש הוועד פעלו יהודי זמון יחיאל רוסו וא. ליאון.

מצבם של יהודי בלגרד היה נואש. הם נשארו חסרי כל, בלא קורת גג. הראשונים שעזרו היו יהודי זמון. ואמנם תוצאות המגבית היו מעודדות. מתפוצות רבות, קרובות ורחוקות, התחילה מגיעה העזרה. בין היתר הרימו את תרומתם הקהילות בווינה, בודפשט, בפראג, בגרמניה, בנוביסד, באוסייק ובזגרב. בזגרב נבחר באותה עת זאב ו. שוורץ לתפקיד ראש הקהל. הקופות היו מדולדלות ובוודאי לא היה לו קל להפריש מאה ועשרים פלורינים לעזרת אחים שנפגעו בבלגרד. בית רוטשילד תרם עשרים וחמשה אלף פרנקים בזהב.

משנוכחה קבוצה בת 131 יהודי בלגרד לדעת כי לא חלה כל תזוזה בעמדתה השלילית של הממשלה לגבי תביעות היהודים, פנתה ב־6 ביולי 1863 [64] בתזכיר לריקטס,[65] הקונסול הבריטי בבלגרד. באמצעותו ביקשו היהודים להסב את תשומת לבה של ויקטוריה, מלכת אנגליה, למצבם הקשה. הם דרשו שוב את ביצוע ההסכם בין אנגליה לתורכיה, המבטיח ליהודי סרביה חופש התנועה וחופש המסחר ברחבי הנסיכות. והיה אם יסרבו הסרבים גם להבא להעניק ליהודים את השוויון האזרחי, מבקשים היהודים את תמיכת הוד מלכותה בהשגת דרישותיהם הצודקות.

בעניין זה פנה ריקטס לגרשנין,[66] שר החוץ הסרבי. השר העיר לו כי היהודים מסרו בינתיים לנסיך את התזכיר שהוזכר למעלה. הוא מקווה, אמר, כי ייעשה דבר מה לטובת היהודים.

כתוצאה מפנייתה של החברה "כל ישראל חברים" לממשלה התורכית בקושטא, ביקר גם עלי ביי, מיופה־הכוח התורכי בבלגרד, אצל השר גרשנין. גם עלי ביי הזכיר לגרשנין את התחייבויות סרביה כלפי יהודיה שהן חלק בלתי נפרד מהסכם העצמאות משנת 1833.

אף אנשי ה"אליאנס" בפאריס לא טמנו ידם בצלחת. הם הזעיקו לפעולה דחופה את בא־כוחם בלונדון, פרנסיס גולדסמית.[67] בהתערבותו הוגשה בפרלמנט הבריטי שאילתה לשר החוץ בדבר רדיפות יהודי סרביה.[68]

בעקבות הפעולות הללו הציגו קונסולי המעצמות בבלגרד דרישה תקיפה לאיליה גרשנין, שהועלה בינתיים לראשות הממשלה, ותבעו ממנו לבטל מיד את כל החוקים האנטי־יהודיים הסותרים את התחייבויותיה הבין־לאומיות של סרביה.

מובן שגם משה מונטיפיורי נרתם לפעולה. דרך משרד החוץ הלונדוני שיגר באחד באוקטובר 1864 איגרת לנסיך סרביה. הוא כתב לו כי"ר "ועד השליחים" [69] והביע תקווה כי

(64) גלבר, שם עמ' 11 ואילך
(65) Ricketts
(66) Garašanin
(67) Sir Francis Goldsmith
(68) שלנג, שם עמ' 81
(69) Board of Deputies

ה"סקופשטינה" (הפרלמנט הסרבי) תכבד את זכויותיהם של יהודי סרביה. את המכתב מסר סגן הקונסול הבריטי בלוֹאֶט[70] לנסיך מיכאל. תשובתו של מיכאל לבלוֹאֶט, מסוף דצמבר 1864, היתה אופיינית לשליט ההססן. היתה זו הצהרה דיפלומטית סתמית שבה מסר הנסיך בין היתר: "אני משתדל בכנות להשביע את רצון היהודים בארצי, אולם קשה להגיע במהירות לתוצאות כלשהן בעניין זה. בכל זאת, אני בורר אפשרויות לפתרון הבעיה ומקווה להגיע למטרה."

גרשנין השיב למונטיפיורי ביום 26.12.1864 שלא יחשוב "כי הנסיך אינו דואג לתושביו היהודים שאמנם לא הגיעו עדיין לשוויון אזרחי מסיבות שכל שלטון אחראי חייב להתחשב בהן."

פעלתנות נרחבת זו לא נשאה פרי. השלטון התחמק מאחריותו והעתונות הסרבית הוסיפה שמן למדורה. עתוני בלגרד כתבו נגד היהודים, אך במיוחד הצטיין בפראותו העתון "סַוֶטוֹוִיד" משבץ.[71] בהגינו על האינטרסים הצרים של הסוחרים הסרבים בערי השדה תבע בטאון פרובינציאלי זה לנשל את היהודים מכלכלת הארץ.

מאורעות שבץ

האסון פקד את היישוב בשבץ ב־16 בינואר 1865. ביום זה התנקשו פורעים סרביים בחיי היהודים. נפלו שני קרבנות: יעקב אלקלעי[72] ושלמה אבינון.

אך בזה לא סגי. חודשים מעטים אחרי רצח החפים מפשע, באפריל, הוכנסה בברית הנצרות בתו בת השש עשרה של בכור י. משולם. הטבילה, שנעשתה בכנסיית שבץ בניגוד לרצון הבת, גרמה שרשרת תגובות נזעמות ברחבי העולם היהודי. בחודש מאי של אותה שנה שחורה נגדשה הסאה כאשר משטרת שבץ גירשה את הנתין הבריטי ישראל שטרן.[73]

על התגרויות אלו הגיב העולם הנאור, קרי המערב, בתקיפות וכעס. הקונסול הבריטי בלוֹאֶט מהה שוב נמרצות בבלגרד במארס 1865.[74] הסרבים ביטלו אמנם את צו הגירוש נגד שטרן, אבל ביתר העניינים נשארה עמדתם קשוחה, אם כי ראש הממשלה גרשנין הבטיח לבלואט כי האשמים בפרעות ייענשו בכל חומרת הדין.

לא נודע אם אמנם פסקו בתי משפט סרביים עונשי מאסר כלשהם לפורעי שבץ. ידוע רק[75] שהקונסול הבריטי בלוֹאֶט דיווח ביום 28.3.1865 לשגריר הממונה עליו בקושטא, אֶרל רַסל,[76] על המצב בסרביה לאחר הפרעות בשבץ. לדברי הקונסול הביע הנסיך צער על הידרדרות העניינים, אך הוא, הנסיך, "אין לאל ידו לעשות מאומה לטובת נתיניו היהודים האהודים עליו מאד." הוא שבוי בידי יועציו המפחידים אותו כי יסתבך אם יעז לבטל את ההגבלות שהוטלו על היהודים הנחשבים בעיני הסרבים נָכרים וכופרים.

(70) Bluet — הממצאים הארכיוניים מובאים כאן מחיבורו הנ"ל של נ.מ. גלבר, עמ' 11—12
(71) Svetovid
(72) לא הובהר אם קרבן זה הוא אחד מבני מרדכי אלקלעי הנזכרים בעמ' 298
(73) מתוך סקירת היובל של הכי"ח
Cinquante ans d'histoire L'Alliance Israélite Universelle, par N. Leven, Paris 1911, p. 93 etc. שהביא שלנג, שם עמ' 80 ואילך
(74) גלבר, שם עמ' 12
(75) גלבר, שם עמ' 12
(76) Earl Russel

תוך כדי שיחה הביע הנסיך מיכאל באזני בלואֶט דעה פסקנית על גורמי המתיחות. לדבריו, הסיבה היא בצרות עין מסחרית. היהודים מוכרים את סחורתם בזיל הזול וכן מַלווים את כספם בריבית נמוכה ממתחריהם הסרבים.

המאבק על השוויון האזרחי

משנת 1866 נשתבשו עוד יותר היחסים בין הסרבים והיהודים. כותב על כך גלבר בעמ' 12: ...הקונסול הכללי של אנגליה בבלגרד, לונגוורת,[77] הודיע אמנם ביום 14.3.1867 לממונה עליו במשרד החוץ, הלורד סטֶנלי,[78] כי שר החוץ יובן ריסטיץ'[79] נאות להמתיק את צו הגירוש נגד היהודים מערי השדה שמספרם אינו עולה על ששים משפחות.[80] עם זאת הצהיר ראש הממשלה גרשנין ללונגוורת במפורש כי מנוי וגמור עם הסרבים לא לוותר יותר.

במכתב, שבו המציא הצהרה זו לסטֶנלי, הדגיש לונגוורת כי מצב יהודי סרביה הולך ורע וכי סבלם נעשה ללא נשוא. לונגוורת אף אישר לסטֶנלי את מהימנות הסקירה שמסרה לו הכי"ח על יהודי סרביה.

סטֶנלי פעל מיד. עוד ביום 30.3.1867 העביר את העתקו של דו"ח לונגוורת ללורד ליוונס,[81] שגריר בריטניה בקושטא. כן הורה לליוונס להסב אישית את תשומת לבו של הנסיך הסרבי לבעיית יהודי סרביה. הזדמנות נאותה לשיחה זו תימצא — כתב סטֶנלי — בעת ביקורו הקרוב של הנסיך בבירת תורכיה. על ליוונס להבהיר לנסיך בכל הידידות — אבל בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים — כי אנגליה מתנה את תמיכתה בתביעות לריבונות סרביה על מצודת בלגרד, שהיתה עדיין בידי התורכים, במתן חופש התנועה ושוויון אזרחי ליהודי סרביה. ועוד על ליוונס — כך הדגיש סטֶנלי — להזכיר לנסיך את דברי הצירים בבית התחתון (הפרלמנט הבריטי), שהתרעמו בכל הזדמנות על שהסרבים מתלוננים על רדיפות בני עמם בשטחי תורכיה האירופית, אך בעת ובעונה אחת סובלים היהודים בנסיכותם מנגישות אנטישמיות.

לורד סטֶנלי הודיע לממשלה הרוסית, באמצעות שגרירו ביוקנן[82] בפטרבורג, על צעדים אלה שנקט לטובת יהודי סרביה. בתשובה הבטיח שר החוץ הרוסי, הנסיך גורצ'קוב, כי רוסיה תתייחס בהבנה לדרישות אנגליה להיטיב את מצב יהודי סרביה. יחד עם זאת ראה גורצ'קוב להבליט את צדקתם של הסרבים השוללים זכויות אזרח מן היהודים. גורצ'קוב חזר על הטענה האנטישמית השגורה כי עמדתם השלילית של הסרבים אינה נובעת מאי־סובלנות דתית אלא היא אמצעי הגנה מפני הנושכים והמוזגים היהודים הפושטים את עור קרבנותיהם הסרבים.

לורד ליוונס קיים בנאמנות את הוראות הלורד סטֶנלי. הוא התייצב לפני הנסיך מיכאל

(77) Longworth
(78) Stanley עמד בשנים 1868—1869 כ־ Earl Derby בראש ממשלת בריטניה
(79) Jovan Ristić
(80) גלבר מצטט בעמ' 17 את הודעת שר החוץ ד. מטיץ' (Matić) מיום 10.10.1869 על מפקד היהודים בסרביה. מדברי מטיץ' מסתבר כי בשנת 1861 ישבו בסרביה 1732 יהודים: בבלגרד 1560, בסמדרבו 9, בקרגויבץ 2, בפוז'רבץ 73, באוברנובץ 15, בנגוטין 5, בשבץ 55, וביתר העיירות 13 נפש. על יהודים בערי השדה שבסרביה עיין בעמ' 139
(81) Lord Lyons
(82) Sir H. Buchanan

בעת ביקורו בקושטא והצביע בפניו על ההד הקשה שעוררו החוקים האנטי־יהודיים של סרביה בדעת הקהל הבריטית. להגנתו טען הנסיך כי הוא הידיד הטוב של יהודי סרביה ומזמין סוחרים יהודים על משפחותיהם לנשפי ריקודים הנערכים מדי שנה בארמונו.

לורד ליוונס לא הסתפק בהצהרות בלתי מחייבות אלו, אלא הורה ללונגוורת, הקונסול הכללי של בריטניה בבלגרד, להתייצב שוב לפני הנסיך ולדרוש את ביטול החוקים המפלים לרעה את יהודי סרביה. תשובת הנסיך היתה הפעם מתחמקת עוד יותר.

גם שיחת הקונסול האוסטרי פרוֹקֶש[83] עם הנסיך, שנערכה בבלגרד ב־7 באפריל 1867, לא נשאה פרי. לא חלה כל תזוזה אף לאחר שנתקבלה משלחת ה"אליאנס" על־ידי הנסיך מיכאל, כאשר ביקר באוגוסט 1867 בפריס. אמנם הוא הבטיח לפעול בגדר סמכויותיו החוקתיות, אך לא הספיק לקיים את הבטחתו. בסוף מאי 1868 קופחו חייו בעקב התנקשות. סמכויותיו עברו לידי עוצר שמשל בשם בנו הקטין, הנסיך מילן.

לאחר מות הנסיך מיכאל נשארה עמדתו של ראש הממשלה גרשנין כלפי היהודים נוקשה ובלתי פשרנית. על כך דיווח הקונסול האוסטרי בבלגרד קלאי[84] ביום 26.7.1869 לקנצלר האוסטרי בויסט.[85] הוא הוסיף כי הסקופשטינה הגדולה שנתכנסה ביולי 1869 בקרגויבץ אישרה חוקה חדשה לסרביה. על פי סעיפה מספר 23 שווים כל הסרבים לפני החוק, אולם בסעיף 132 הוצאו היהודים בפירוש מכלל זה. כך נמשך קיפוחם כמקודם. גם לפי החוקה החדשה נשארה זכות מגוריהם מוגבלת לבלגרד ושהותם בפנים הארץ נאסרה לחלוטין.

על התגרות זו לא עברו המעצמות לסדר היום. ב־22 בספטמבר 1869 הגישו קונסולי בריטניה, צרפת, אוסטריה־הונגריה ואיטליה תזכירים זהים לעוצר. הם דרשו לבטל את הסעיף 132 של החוקה, המפלה את היהודים לרעה, ונימקו את דרישתם לא רק בטעמים הומניים אלא גם בטובת כלכלתה של סרביה עצמה.

למעשה לא צמחה כל תועלת ליהודי סרביה מהתערבות הקונסולים אצל העוצר. ב־10 באוקטובר דחה שר החוץ מַטיץ' את דרישות המעצמות בטענה שהיהודים בסרביה חָפשיים מבחינה דתית. רבניהם נהנים מהקצבות האוצר הסרבי, ואף בתי הספר שלהם נתמכים מתקציב המדינה. הם השיגו את כל הזכויות הפוליטיות, כגון בחירה אקטיבית ופסיבית לבית המחוקקים ולעיריות. ההגבלות הן חברתיות בלבד, קבע השר, כדי למנוע את ריבוים. כאן הטיח מַטיץ' כלפי היהודים את ההשמצות הידועות היטב מהלקסיקון האנטישמי. הוא הוקיע את הסתגרותם וחשדנותם כלפי לא־יהודים. לדוגמה הביא את מגיפת החולירע האחרונה, כאשר אושפזו החולים היהודים בבית חולים מיוחד והטיפול בהם נמסר לרופאים יהודים בלבד, ועוד כגון אלה.

התמונה היתה ברורה לגמרי. הנימוקים הרשמיים של סרביה נבעו ממניעים אנטישמיים שהופעלו בלחץ מתחריהם הזעיר־בורגניים של היהודים, בעיקר סוחרים סרבים מערי השדה. סוחרים אלה היו כוח חשוב בזירה המדינית של סרביה דאז, והם נעזרו, כאמור, גם בגורמי חוץ.

(83) Baron Prokesch
(84) Kallay
(85) Beust

על אף ההקלות בחיי יום יום התמידה סרביה בסירובה להעניק לנתיניה היהודים שוויון אזרחי מלא. רק בקונגרס ברלין ב־1878 הוכרע הדבר לטובת היהודים, נגד קולה של רוסיה. בשם סרביה טען ריסטיץ׳ כי הגשמת השוויון האזרחי בארצו אינה מצריכה התערבות בין־לאומית, משום שיועצ׳נק ממילא. אך הקונגרס לא הסתפק בהכרזה זו אלא חייב את סרביה, כיתר מדינות הבלקן, להעניק לנתיניה היהודים זכויות אזרח מלאות. רק לאחר שנחלש לחצה של קבוצת האינטרסנטים, הסוחרים הסרבים, צייתה סרביה בעל כורחה ובאיחור זמן להחלטת הקונגרס, בסעיף 35 של חוזה ברלין. בחוקתה מ־1888 נכלל סעיף על שוויון אזרחי של נתיניה היהודים. בסעיף 7 חייב החוזה את צרנה גורה לתת שוויון אזרחי לנתיניה, אבל בתחומה לא היו יהודים.

ה. השכלה מול כיסופי המקובלים

בעיות הדו־קיום

במחציתה השניה של המאה הי״ט, בה דהרו יהודי מרכז אירופה אל זרועות הטמיעה, שמרו עדיין היהודים הספרדים בבלקן אמונים לישראל סבא. אך גם פזורי ישראל בבולגריה, בסֶרביה ובבוסנה, שעוצבו במרוצת ארבע מאות שנה בהשפעת הגורם העותומני, התחילו בעשורים האחרונים של המאה הי״ט להתנער משמרנותם של דורות עברו.

בבלגרד הוקמה ב־1866 הקהילה היהודית הראשונה על פי תקנון מאושר בידי הרשות. היא לא היתה גדולה. דוד א. אלקלעי מציין[86] כי ב־1869 היו לקהילה הספרדית של בלגרד 219 משלמי מסים שהם כ־1,200 נפש. בראש הקהילה עמד עד 1869 יחיאל רוסו. אחריו כיהנו בראשות הקהילה: עד 1880 — ש. ח. דוויצ׳ץ, עד 1883 — מ. ח. פרחי, עד 1886 — שוב ש. ח. דוויצ׳ץ ועד 1896 — י. מ. אלקלעי. בתקופה אחרונה זו כיהן מספר שנים שמעון ברנפלד כרבה הראשי של בלגרד וחיבר שם ספר תולדות היהודים שיצא בתרגום בלדינו, מעשה ידיו של יעקב אלקלעי, קרובו של ד״ר יצחק אלקלעי. בכלל, עד סוף המאה הי״ט שלטה הלדינו בבית וברחובות שבהם התגוררו יהודי בלגרד הספרדים.

בין הפעילים בשדה החינוך היה גם משה דוד אלקלעי, בנו של דוד משה. הוא נולד ב־1834 בבלגרד ונתחנך בה. עבד שם בבית הדפוס העברי ואחר כך כיהן כחכם הקהילה וחיבר ספרי לימוד רבים וגם סיפורים בעברית ובלדינו. תרגומו ל״שבט יהודה״ נעשה חומר קריאה מקובל בקרב הספרדים. ספרו ״חינוך נערים״ זכה לשלוש מהדורות. התקין סדרי תפילה לקהילות המזרח. ב־1864 פרסם בלדינו קריאה ליהודי המזרח לכונן אגודה ליישוב ארץ ישראל. לאחר מותו של אביו ב־1882 נקרא לווינה ושימש כמורה ראשי בבית הספר של הקהילה הספרדית. בווינה הוסיף לנהל תעמולה ליישוב הארץ וגם ללימוד הלשון העברית. כאשר הוקמה אגודת הסטודנטים ״קדימה״, נהג לנאום בנשפי החנוכה שלה בעברית, תופעה נדירה למדי בווינה הקיסרית. ב־1897 חזר לבלגרד ונפטר שם בשנת 1902. ארגון הקהילה האשכנזית המודרנית לא פיגר הרבה אחרי כינונה של הקהילה הספרדית.

(86) במאמרו הקהילה הספרדית בבלגרד בשנות הששים של המאה הי״ט, יברייסקי נרודני קלנדר, בלגרד־זגרב תרצ״ח (38—1837), עמ׳ 101 ואילך.

ועד הקהילה האשכנזית הוקם בבלגרד ב־1869. הקהילה האשכנזית היתה קטנה לגמרי. הספרדים התנגדו לאישורה, משום שראו בה סכנה לאחדות היישוב היהודי. בתפקיד ראשי הקהל האשכנזים כיהנו בתקופתה הראשונה: ד״ר ב. בריל, ל. ברסלאַוּאֶר, מ. שטרן, ד״ר ש. פופס (אביו של העסקן הציוני ד״ר פ. פופס, שהיה ראש הקהילה האחרון של הקהילה האשכנזית בבלגרד), י. ל. לבנזון ואחרים.

יחיאל מ. רוסו — **ראש הקהל בבלגרד** (1867 — 1869)

דוד א. אלקלעי מזכיר עוד במאמרו כי יחיאל רוסו, ראש הקהל הראשון של הקהילה הספרדית המאורגנת בבלגרד, נאלץ להילחם בעלילות אנטישמיות שהפיץ עורך עתון סטירי.[87] בכלל, לא קל היה ליהודי סרביה לקיים את חובותיהם הפטריוטיות. חוקת המדינה מ־1869 חייבה את הנוער היהודי לשרת שירות פעיל בצבא, אולם איש מן החיילים היהודים לא

(87) „רוז׳ה״ (שושנים) Ruže
(88) Elić, Trgovinski Glasnik, Beogradske Novine

יכול היה להתקדם בסולם הדרגות. רק לאחר המלחמה עם התורכים ב־1877 קיבלו גם היהודים אותות הצטיינות. א. עוזר היה היהודי הראשון שנבחר בפברואר 1877 כציר לסקופשטינה, שאמנם פוזרה מיד עם התכנסותה.

נעימות חדשות, ערבות לאוזן הנוער, על דו־קיום בכבוד, על קירוב הלבבות בין הסרבים ליהודים ועל הצורך להתבולל בלשון, במחשבה הפטריוטית ובאורח החיים המודרני של הסביבה — נשמעו במחציתה השניה של המאה הי״ט בקרב יהודי בלגרד. קמה תנועת השכלה בזעיר אנפין, אמנם באיחור זמן לעומת הגלויות השכנות במרכז אירופה ובמערבה. בחומות הרובע היהודי של בלגרד, שסגרו על היישב היהודי, נסדקו סדקים ראשונים. בעיני הדור הצעיר עבר זמנה של שמרנות האבות. הסתגרותם, כך טענו, הקימה מחיצה מלאכותית בין היהדות — אמנם יקרה, אך מאובנת — לבין הסביבה הסרבית, שבעיני הדור הצעיר נראתה מתקדמת, חָפשית ובעלת צביון סוציאליסטי. בני התשחורת ראו בלאומיות הסרבית את הדרך להרחבת האופקים הלאומיים והכלל־אנושיים. לעומת זאת התעוותה בפיהם הלדינו ללשון עילגים, ללשון הבית שדינה נחרץ. תחתיה באה הסרבית כלשון המדוברת של המוני העם והמשכילים המהפכניים. דור זה של יהודים מתמרדים — ובראשו נוער אקדמאי — הטיף לתודעה דו־לאומית, סרבית־יהודית, שנשאה בחובה את ניצני הטמיעה.

השקפות אלה באו לידי ביטוי בבטאון לדינו צנוע, ״אֶל אמיגו דֶל פּוּאֶבלו״ (״ידיד העם״), שיצא לאור בבלגרד בשנים 1888—1892 בעריכתו של שמואל בכר אלי׳ה (אֶליָ׳), מורה מרושצ׳וק בבולגריה. על הצורך בדו־קיום סרבי־יהודי, בהדגשה בולטת של הצד הסרבי, כתבו בעתונות התקופה א. מ. עוזרוביץ׳ ב״טרגובינסקי גלסניק״, ח. ש. דוויצ׳ו ויובן (יוחנן) מנדיל ב״באורגדסקה נובינה״.

חיים ש. דוויצ׳ו (דוד) הצעיר (1854—1916) הנציח את יהליה ואנשיה מסוף המאה הי״ט. בכשרון ספרותי מובהק תיאר את הווי העם, שנשתמר בתקופתו באורח החיים של ספרדי בלגרד, הבהיר את בעיותיהם של תושבי יהליה והציג בעטו השנוּן את משבריהם הדרמטיים. נושאים אלה מבצבצים מקובץ סיפוריו ״מן היהליה״ (״Sa Jalije״) שנכתב בסרבית. כבן דור שלישי למשפחה מיוחסת שפעלה רבות, מבלגרד ומווינה, לתקומת סרביה העצמאית, היה מהימן על שלטונות ארצו. דוויצ׳ו כיהן שנים רבות בזכות אבות ובתור פטריוט סרבי, כקונסול סרביה בטריאֶסט, בבודפשט, במינכן ובסלוניקי. עם זאת היה היהודי הראשון שיצר ספרות יפה בסרבית.

גורמי חוץ הפריעו לתהליך הטמיעה של יהודי סרביה. גם התנועה הציונית, שראשוני חלוציה כבר פעלו בשלהי המאה הי״ט בסרביה, עצרה את הדהירה להתבוללות.

בין מניפי דגלה של הציונות ההרצליאנית בסרביה היה דוד משה אלקלעי (1862—1933), בנו של משה דוד ונכדו של דוד משה. בעת לימודיו באוניברסיטת וינה נמנה עם חברי ״קדימה״, שאביו תמך בפעילותה ונשא בה נאומים עבריים. את התואר דוקטור למשטפים השיג באוניברסיטת טיבינגן שבגרמניה. הוא היה היהודי הסרבי הראשון שחיבר עבודת גמר לתואר דוקטור,[89] אך את עולמו קנה כציר הקונגרס הציוני הראשון, בבזל 1897.

(89) Active und passive Bestechung, Inaugural Dissertation von David Alcalay aus Belgrad, Druck von Adolf Alkalay, Pressburg 1889

לקונגרס זה נסע בחברת אשתו רחל, נכדתו של יהודה חי אלקלעי. ביקר פעמיים בארץ ישראל. משנת 1924 עד יום מותו כיהן כיו"ר ההסתדרות הציונית ביוגוסלביה.

אך עובדה היא, כי למרות ניצני התנועה הציונית וההפרעות מבחוץ, כל צורות ההתארגנות של היישוב בבלגרד, אגודות צדקה, מקהלות ואגודות להשכלת הנוער, קמו באווירה הפטריוטית של סרביה המתחדשת. כותב על כך שלנג (עמ' 97) : "נוער נלהב זה התאסף לעתים בבניין ועד הקהילה ברחוב סלוניקי, ושם נערכו הרצאות על נושאים ספרותיים והתייעצויות בענייני דיומא. בשיחות רציניות אלו הוחלט על הקמת אגודות נוער שונות כגון 'איגוד הנוער הסרבי־יהודי' (1884),[90] 'המקהלה הסרבית־יהודית' (1880),[91] 'משען' (1897).[92] פעולת כל האגודות הללו היתה בראש וראשונה פטריוטית, וקובץ ה'דרשות' [93] מאת דוד א. כהן, שהופיע ב־1897 בבלגרד, ביטא אל נכון את השאיפות הפטריוטיות של הנוער בסרביה." כפטריוט סרבי נהרג ד. א. כהן בידי הבולגרים בנִיש ב־1915.

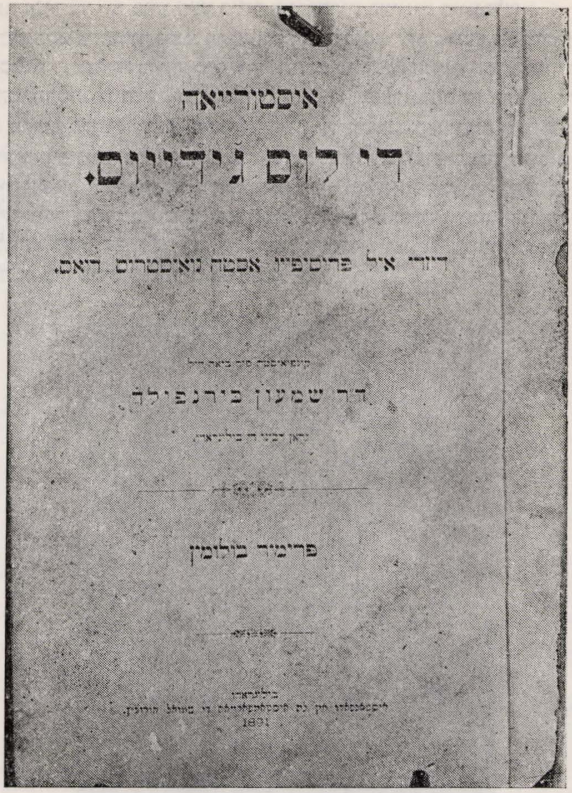
יעקב מ. אלקלעי — **ראש הקהל בבלגרד** (1887 — 1896)

(90) Srpsko-Jevrejska Omladinska Zajednica

(91) Srpsko-Jevrejsko Pevačko Društvo. עם מייסדיה נמנו מ. ברוך, מ. מיוחס, ש. עזריאל ול. מושיץ'.

(92) Potpora, אגודה להקניית מלאכות ולהשכלה האקדמאית, מייסדיה היו ב.צ. בולי, ש. עזריאל, ב. דוויצ'ו וד"ר י. צ'לבונוביץ'.

(93) Besede

שמעון ברנפלד — תולדות היהודים א' (לדינו), בלגרד 1891

אחרת ביטא את יהדותו אחיו, ליאון א. כהן (1860—1934). הוא היה הצייר הראשון שהתפרסם מקרב יהודי בלגרד. תלמיד האקדמיה לאמנות במינכן, לא התכחש כהן מעולם ליהדותו. למרבית ציוריו נושאים תנ"כיים, כגון גן־עדן, חלום יוסף, הצלת משה, ועוד. תערוכתו הראשונה נערכה ב־1898 בבלגרד.

הוקמו גם אגודות נשים, "אגודת נשים יהודיות" (1874)[94] ו"גומל חסדים" (1896),[95]

Jevrejsko Žensko Društvo (94)
Dobrotvor (95)

אגודת נשים אשכנזיות. שתי אגודות אלו הצטיינו, בין השאר, בטיפל בחיילים שנפגעו במלחמות המרובות שניהלה סרביה על עצמאותה.

דפוס עברי

את מקומן של תפוצות סרביה בתקופה הקדם־ציונית מאפיין פרט פעוט לכאורה. הכוונה להוצאת הספרים העברית שהחלה לפעול בשנת 1837 בבית דפוסו של הנסיך הסרבי בבלגרד. לדברי נ. מ. גלבר [96] הוזמנו האותיות העבריות לפי יזמתו של י. ח. אלקלעי, ואמנם נדפס שם ספר הדקדוק העברי שלו "דרכי נועם" ב־1839.

השנים 1837—1867 היו לגולה היוגוסלבית שנים עקרות מהבחינה הרוחנית. להוציא כתבי י. ח. אלקלעי, לא נוצרה בהן כל יצירה מקורית ראויה לשמה. אך באותן שנים נדפסו בבלגרד שלושים וחמשה ספרים, חלקם בעברית וחלקם בלדינו. בין ספרים אלה היו ששה שעסקו בקבלה המעשית הצפתית, והדפסות חדשות של זמירות ישראל נג'ארה, סידורי תפילה, תדפיסים מקוטעים של "שולחן ערוך" ליוסף קארו, ועוד.

הדפוס העברי של הנסיך היה בשעתו ידוע אף מחוץ לבלגרד. שמו הלך לפניו בכל תפוצות הבלקנים ובקהילות הספרדיות שבאירופה המרכזית. פעולתו הוסיפה כבוד לפזורי סרביה המועטים. הספר העברי האחרון בבית הדפוס בבלגרד נדפס בשנת 1904.

ספרי בלגרד, שחיצוניותם צנועה למדי, מחזקים את ההנחה כי יהודי בלגרד תרמו את חלקם לתחייתה של תרבות ישראל. קשרי רוח אמיצים קשרו אותם למרכז היהודי בסלוניקי ולקהילות בולגריה וסרייבו. תקופה ארוכה היו קהילות בולגריה, בעיקר המערביות שביניהן (סופיה, דופניצה, סמוקוב וּוידין), עתודת ההגירה לק"ק בלגרד (כעין "בורגנלנד" של יהודי סרביה). שיתופם של גורמים אלה נשא פרי בתפוצות הבלקן, בקהילות שחיו מאות בשנים במחיצה אחת, במסגרת מדינית אחת ששמה היה קיסרות עותומן.

השראה בנוסח צפת

עד שלהי המאה הי"ט השפיעה מעל לכל הקבלה על עולמם הרוחני של יהודי בלגרד. היא הרעיפה עליהם מזוהרה של צפת ומפיוט אגדותיה. הם לא הסתפקו ביצירה ספרותית ענפה מאסכולת רבניהם בני המאה הי"ז. האיש השפוט, מיושבי ה"עמק" הבלגרדי, נשאר נאמן למקובלי צפת. הוא לא נטש את ערכי האומה בהתגלמותם הצפתית, גם כאשר רעיונות ההשכלה כבר התחילו מכרסמים את יסודות עולמו הפטריארכלי.

יצחק אלקלעי, רבה האחרון של בלגרד, ביטא תכונה זו במאמרו "הדפסת ספרים עבריים בבלגרד" [96]. בין היתר הוא כותב: "...במיוחד היו קרובים לאבותינו [הספרדים, הערת י. א.] המסתורין והקבלה [הדגשת י. א.] של ספרותנו. עובדה זו מתקבלת על הדעת, משום שהדורות ההם — פטריארכליים ורגשניים — נמשכו יותר לאגדה מאשר להלכה הדורשת הכשרה ולימודים מעמיקים. מאז ומתמיד נראתה הקבלה ליהודי המזרח כחלק בלתי נפרד מן הדת. ראֵיה לכך נמצאה ברבות מתפילותינו (כגון בשירת נג'ארה) בהן ניכרת היטב השפעת הקבלה..."

(96) Encyclopaedia Judaica, Berlin, 1928, II, p. 327

(97) יברייסקי אלמנך, ורשץ תרפ"ו (1926־27), עמ' 140—141.

קרואטיה
בוסניה
הרצגובינה
דלמטיה
סרביה
מונטנגרו
אלבניה
הים האדריאטי
רייקה
אוסייק
דרבה
דנובה
סבה
זמון
רובנה
דובנניצה
פריידור
ביחץ
בניה-לוקה
ברצ'קו
ביילינה
שַבַּץ
טוזלה
זוֹבורניק
זַוידוביצ'י
טרבניק
זֶניצה
וישוקו
סרייבו
וישגרד
פלאנקה
נרטבה
נרטבה
לבוביט
זַדר
בֶּנקֶנץ
אפולו
שיבֶּניק
סולין
ספליט
מוסטר
נרטבה
סטולץ
מטקוביץ'
קורצ'ולה
פלשאר
מלסטון
דוברובניק
צוויטע
הרצג-נובי
קוטור
צטיניה
טיטוגרד
דוקלין
אולצין
מונאקו
ערנה גורה
ערנה
מוראבה
לים
0 10 20 30 40 50 ק"מ
15
16
17
18
19
20
42
43
44
45

פרק שלישי: בוסנה

א. הארץ ותושביה

בטבורה של יוגוסלביה משתרעת בוסנה והרצגובינה,[1] חבל ארץ שאליו הופנו לעתים קרובות זרקורי אירופה. מאורעות רבים אירעו בו במאת השנים האחרונות. הם עצרו לא אחת את נשימתם של שוחרי השלום בעולם וגרמו לבסוף לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914.

בין הרי הבלקנים

חוץ מכמה עמקים פוריים זוהי ארץ הררית שלפי האגדה ישבו בה ענקים בתקופה הקדם־היסטורית. במערב היא גובלת בדלמטיה, לאורך האלפים הדינריים ההולכים ומתפשטים מצפון—צפון־מערב ומדרימים במקביל לחופי הים האדריאטי. בצפון מפריד הנהר סבה בין בוסנה לבין קרואטיה וסלבוניה. במזרח תוחם את החבל הנהר דרינה שגדתו הימנית שייכת לסרביה. על פי רוב מפלסים לעצמם מימי הנהר את נתיבם בערוצים עמוקים, אך יש שהם מבתרים רכסי הרים לבקעות. בדרום חוסמים גושי הרים את המעבר לים האדריאטי. בין חוסמי דרך אלה מזדקרים במיוחד הדורמיטור, מלך האלפים הדינריים, והשלוחות של הרי צרנה גורה (מונטה נגרו).

הרצגובינה, מחציתו הדרומית של החבל, גם היא הררית, אולם טבעה מאופק יותר. יש ומימי נחליה נעלמים בתהומות שנפערו לפתע. השטחים הצחיחים הולכים ורבים. מורגשים היטב תנאי האקלים הדרומיים. הם נותנים את אותותיהם בצמחיה העניה בחודשי הקיץ השחונים. החקלאות אינה מפרנסת כאן את היוגב. מבחינה כלכלית נחשבה הרצגובינה בעבר פסיבית.[2]

להוציא חלקי הרצגובינה הצחיחים, משופע החבל במשקעים ובנהרות שבהם זורמות כמויות מים עצומות מפרשת המים שבמרכז הארץ, רובם לצפון ומיעוטם לדרום. שפע המים מסביר את מציאות היערות העבותים, מאז ומתמיד אחד ממקורות ההכנסה החשובים של בוסנה.

לא פחות חשובים האוצרות שבמעמקי האדמה. מחצביה היו ידועים עוד בתקופת רומי וגם לאחר שקיעתה של האימפריה העתיקה נמשך ניצולם ואף הביא לפיתוח מפליא של מכרותיה בימי הביניים. רק עם הכיבוש התורכי, כאשר נאסר יצוא המתכות, הוזנחו המכרות ורובם אף נעזבו. המצב נשתנה שוב משנת 1878, עם כיבוש בוסנה בידי האוסטרים. אז נפתחו מכרות רבים ונודעים כשם שקמה תעשיית עץ ענפה.

(1) במרוצת הזמן נשתנו תחומי החבל, אבל שינויים אלה לא היו מהותיים במאתיים השנים האחרונות. היום החבל הוא רפובליקה ביוגוסלביה הסוציאליסטית.

(2) בינתיים חלה התקדמות עם פיתוח מכרותיה וניצול מי הנרטבה Neretva להנעת תחנות הידרו־חשמליות גדולות.

המגע עם המזרח

בחבל יוגוסלבי זה מורגשת עד היום השראה מזרחית חזקה. אף על פי שכל יושביו הם צאצאים של שבטים יוגוסלביים — קרואטים וסרבים, אי־אפשר למחוק מאורח חייהם את ההשפעות התורכיות.

השלטון העותומני הפיץ במרוצת ארבע מאות שנה את האיסלם בווילאית בוסנה. בעקבותיו הלכה והתפשטה תרבות המזרח ששרידיה החיצוניים באמנות הבניה, למשל, עומדים על תלם עד היום. רק בהרצגובינה מורגשת יותר ההשפעה הנוצרית־קתולית. בכל זאת הטביעו גם כאן הערכים המזרחיים את חותמם על הארץ. גאוות בני החבל היתה על הסגנון הבוסני שבמראה עריהם וכפריהם. צריחים תמירים של מסגדים, גשרים מרהיבי עין, בארות מקושטות בתוך החצרות ובכיכרות, בניינים ציבוריים בסגנון "מאורי", כל אלה הוסיפו לנוף הבוסני נופך משלו.

המזרח נתן את אותותיו גם בלשונם של בני בוסנה וגיוון את דרכי הביטוי שבעל־פה ושבכתב. לשונם הסרבית־קרואטית קלטה ועיכלה מלים, מושגים ומונחים רבים שהועתקו מעולם המזרח — מפרסית, מתורכית ומערבית. השפעות אלו הצמיחו גם ליריקה עממית עשירה, שלא היו לה אח ורע בשירה העממית היוגוסלבית, שהיא אֶפית בעיקרה.

מתולדות בוסנה

אם כי בוסנה מופיעה על במת ההיסטוריה עוד כאלף שנה לפני הספירה המקובלת (עיין בעמ' 20), עוטה ערפל לא רק את העבר הקדום אלא גם את התקופה הקרובה יותר, בת שמונה מאות שנה, משקיעת רומי עד הופעת הבאנים [3] הבוסניים הראשונים במאה הי"ב. לא יכבד לשער כי בני בוסנה הסלבים שועבדו בתחילה לביזנטיון. במאות השמינית עד העשירית הוצמד גורלם למלכויות פרנקוניה, קרואטיה וסרביה. לפרקים גברו עליהם ההונגרים, הוונציאנים ובמידת מה אף אנשי דוּבְרוֹבניק. ו. סקריץ' [4] מציין בסקירתו ההיסטורית כי בתקופת העצמאות הסלבית סופחו חבלים בוסניים שלמים למלכות קרואטיה בצפון דלמטיה ולחבלי רשקה ודוקל'ה [5] הסרביים. רק במאה הי"ב הונחו היסודות למדינת בוסנה. דבר זה נעשה בלב הארץ, בקטע העילי של נהר בוסנה, בידי הבאן קוּלין [6] (1180—1204).

היצור המדיני הרך נולד בצל ההיאבקות הקשה עם מגמות ההתפשטות של ההונגרים. במאה הי"ג היו הבוסנים למס להונגרים שלא בנקל הרפו מכיבושיהם. באותה מאה התארגנה נסיכות זהומל'ה.[7] תחילה היתה חלק בלתי נפרד מסרביה של סטפן נֶמַנ'ה,[8] אך התבססה במרוצת הימים והיתה למדינה עצמאית. עוד במאה הט"ו כאשר כבר נכבשה מרביתה של בוסנה בידי העותומנים, החזיקו ההונגרים בחבליה הצפוניים־מערביים.

(3) Ban pl. Bani — כינוי למנהיג, דוכס, נציב או שליט של חבל קרואטי או בוסני.
(4) Vladislav Skarić בקובץ של אגודת האינג'ינרים והאדריכלים "Bosna i Hercegovina", Sarajevo 1922, p. 28
(5) Raška, Duklja
(6) Ban Kulin
(7) Zahumlje בערך שטח של הרצגובינה של היום
(8) Stevan Nemanja שליט סרבי

בני בוסנה אינם מזדהים

המאבק על אי־תלות בגורמי חוץ מצא את ביטויו גם בעניינים שבאמונה. סלבים דרומיים אלה סירבו לקבל על עצמם את עול המשמעת שנדרש על־ידי כנסיות רומי וביזנטיון כאחת. הם אימצו את תורתה של כת הבּוֹגוֹמילים.[9]

קורותיה של כת נוצרית זו לא נחקרו די צורכן. מסתבר שנוסדה בשנת 950 בערך והתפשטה בבלקנים, במיוחד בבוסנה. היא שללה את התנ"ך (בפיה הוא נקרא "הברית הישנה ליהודים") והושפעה במידה רבה מן המסתורין של העולם המזרחי. בולט הדמיון בינה ובין כתות נוצריות רבות שקמו עוד בתקופה הרומית ומצאו בשינוי מה את המשכן בימי הביניים. היא התנגדה לשחיתות ולדוגמטיות של הכנסיות הרשמיות והטיפה לחיי שוויון ועוני.

תורת הבּוֹגוֹמילים, עם כל תביעותיה החמורות לטוהר המידות, היתה נוחה לבני בוסנה במאבק נגד שתלטנותן של הכנסיות הרשמיות. תפיסת העולם הבּוֹגוֹמילית היתה לנכס לאומי, קשר שלא נותק אלא לאחר כיבוש הארץ בידי העותומנים במאה הט"ו.[10] כת הבּוֹגוֹמילים עלתה לכס השלטון וחיסנה את האיחוד הבוסני, דוגמת הכנסיה הסרבית הלאומית.

בוסנה היתה עצמאית כשלוש מאות שנה. לשיא התעצמותה המדינית הגיעה במאה הי"ד, בהנהגתה של השושלת מבית קוֹטרומניץ'.[11] המנהיגים בני האצולה מילאו תחילה את תפקידם כבאנים, בלי כתר מלוכה. השפעתם הלכה וגדלה. טברטקו הראשון [12] (1354—1391) סיפח את דלמטיה (להוציא דוּבּרוֹבניק) שהיתה עד מות המלך ההונגרי ליוש (לודוויג) בשנת 1382 בידי ההונגרים. כן השתלט טברטקו על רשקה הסרבית וצירפה למדינתו. בשיא הצלחותיו הומלך טברטקו למלך בוסנה.

כתוצאה ממריבות בלתי פוסקות בפנים הארץ וההסתאבות והשחיתות שפשו במדינה, נחלש כוחו המרכזי של בית המלוכה. ההתפוררות נתנה את אותותיה גם בשטחים אחרים. הדוכס וּוקצ'יץ' [13] קרא לחבל הדרומי של הארץ — הרצגובינה [14] ושלט בה שלטון בלעדי.

בוסנה במועדון העותומני

בוסנה הסלבית והבּוֹגוֹמילית הלכה ונידרדרה, ולא רק בגלל מריבות פנים. ההונגרים חידשו והגבירו את תוקפנותם מן הצפון וצבאות עותומן התחילו להשתלט על שטחי בוסנה הדרומיים־מזרחיים, במסעם לכיבוש הבלקנים. תחילה חדרו העותומנים לחבלים ההרריים. הם הביסו עוד בשנת 1389 את הסרבים בשדה קוֹסוֹבּוֹ וכבשו ראשי גשר שבגבול בוסנה. בשנת 1463 שמו קץ לעצמאותה־למראית־עין. התורכים ביצרו כמה מקומות וביניהם את

(9) כת נוצרית שקיבלה את שמה לפי מבשרה הסלבי Bogumil או לפי משמעות המלה (אהובי אלהים).

(10) יש סברה של Dr. Moritz Hőrnes, Dinarische Wanderungen, Verlag Carl Graser, Wien 1894, p. 356 כי האצולה הפיאודלית בבוסנה הצטרפה לבוגומילים, משום שמצאה בהם בעלי ברית טבעיים נגד תביעות ביזנטיון ורומי.

(11) Kotromanić

(12) Tvrtko I

(13) Stjepan Vukčić

(14) Hercegovina — ארץ ההרצוג, הדוכס

ורכבוסנה,[15] עיר ששמה הוסב ב־1465 לסרייבו.[16] בשנת 1483 נכבשה הרצגובינה, ולפני סוף המאה הט״ז היו כל השטחים של מלכות בוסנה לשעבר בידי התורכים.

בתחילה היה המשטר העותומני החדש גורם מרגיע ומפייס. המנצחים התורכים נתקבלו ברצון. בוסנה פשטה את לבושה הבוגומילי וסיגלה לעצמה במהרה את אורח החיים המזרחי, המוסלמי. אמנם לא כל האוכלוסיה התאסלמה. נשארו בה מיעוטים קתוליים ופרבוסלביים ניכרים. אך רוב בני האצולה וסתם בוגומילים לשעבר חבשו את תרבוש הנביא מוחמד, בהפגינם בזה את הרצון להינתק מן הנצרות המפולגת לכנסיות וכתות יריבות. הבוגומילים נעלמו מהר. כך היתה בוסנה אט אט לריכוז מוסלמי גדול בארצות הסלבים הדרומיים.

סרייבו נבנתה בקרבת מעיינות הנהר בוסנה ויובליו. מכותרת משלושה צדדים ברכסי הרים [17] היא עולה על מדרונותיהם ומשתרעת בעמק הצפוני־מערבי רחב הידיים. דרכו עובר כביש המקשר את המקום עם חלקי הארץ השונים ועם העולם הגדול. מיל׳אצקה,[18] יובל הנהר בוסנה, חוצה את המישור במבואות סרייבו. בשטח העירוני מגשרים כמה גשרים מעל מי הנחל ומוסיפים לעיר קסם משלהם.

בתקופה העותומנית עמד בראש מִנהל המדינה הווזיר, נציב הסולטן בווילאית בוסנה על שמונת סנדז׳קיו (מחוזותיו). לא תמיד היתה סרייבו המרכז המדיני של וילאית בוסנה. בתקופת 1583—1649 היתה זאת בנ׳ה לוקה[19] ומאז ועד 1850 שימשה טרבניק[20] כעיר הבירה. רק לאחר 1850 נקבעה שוב סרייבו למקום מושבו של הווזיר ולבירת הארץ.

אולם סרייבו נהנתה תמיד, כעיר הגדולה של הארץ, מיחס אוהד מצד השלטונות העותומניים. גאוותה היתה על מפעלי הפיתוח ובנייני הפאר שהוקמו בתור הזהב העותומני ביָזמת הווזיר גזי הוסרף בי״ה,[21] היה זה מצביא תורכי מחונן שסיפח עד 1543 חלקי סלבוניה ודלמטיה לווילאית הבוסני. (צבאות עותומן הוציאו כבר ב־1512 וב־1528 מידי ההונגרים את המחוזות הבוסניים סְרֶבְּרֶנִיצָה וּיַיְצֶה).[22] גם יורשו של הוסרף בי״, פרחד פחה סוקולי,[23] המשיך בפיתוח העיר. סרייבו הלכה והתרחבה, על אף האסונות הרבים שפקדוה בדליקות ובמגיפות. ב־1697 ניזוקה קשה בפעולותיו של הצבא האוסטרי בפיקודו של הנסיך אויגן מסבויה.

בוסנה התפתחה במאה הט״ז בעקבות הכיבושים התורכיים. הארץ השתלבה מהר במבנה האימפריה העותומנית שעדיין הלכה מחיל אל חיל בשדה הקרב ובמדיניות החוץ. סרייבו היתה לא רק מרכז מוסלמי חשוב בדרום הסלבי, היא גם תפסה מקום מכובד בחיי הכלכלה, בצומת דרכים חשוב לסחר המעבר בין המזרח למערב. בעיר חנו אורחות הסוחרים שבאו מאיטליה דרך ספליט ודוּבְּרוֹבְּניק והמשיכו דרכן לבלגרד, לסקופיה, לסלוניקי ולקושטא, או שבאו מהמזרח והמשיכו מערבה. קשרי המסחר פותחו במיוחד עם ונציה שסוכניה הוזריזים

(15) Vrhbosna
(16) Sarajevo, בתורכיה שדה הארמון (של הווזיר)
(17) רומניה, יהורינה, ביילשניצה — Romanija, Jahorina, Bjelašnica
(18) Miljacka
(19) Banja Luka
(20) Travnik
(21) Gazi Husref Beg
(22) Srebrnica, Jajce
(23) Ferhad Paša Sokolović

פעלו בשוקי העיר. במרוצת מאה וחמישים שנות הכיבוש הראשונות נהנתה בוסנה מחברותה ב"מועדון העותומני".

לאחר תקופה זו הלכו והשתבשו היחסים בין האימפריה לבוסנה. הבקעים במבנה הקיסרות החריפו את הניגודים בין השליטים העותומניים לילידי הארץ, עד שפרצו מרידות גלויות של בני בוסנה. בתקופת השקיעה האיטית של תורכיה עמדו בני האצולה המקומיים, המוסלמים, בראש המְנהל של בוסנה. לפי גירסתם היו הם חָפשיים לנהל את ענייני הארץ כאוות נפשם. הסולטן היה כליף, ראש המאמינים, אבל השלטון החילוני מגיע להם. תפיסה מדינית זו הביאה בהכרח לידי התנגשות ומרי.

המינויים לתפקידים בפנים הארץ ונסיונות התורכים לבצע רפורמות במְנהל החבל גרמו במאה הי"ט משברים תכופים וחמורים. כל משרה ציבורית היתה מבצר כוח. המלחמה על לכידתה גילתה ניגודי אינטרסים בין האוכלוסים והשלטון הזר. ניגודים אלה באו לביטוי גלוי במרידות שהלכו ונשנו בשנים 1817, 1832, 1840, 1850, ועוד. אי־שקט הרה סכנות זה הניע לבסוף את קונגרס השלום בברלין ב־1878 להטיל על אוסטריה את כיבוש בוסנה כדי להרגיע אותה.

ערב קונגרס ברלין היה מצבם של הבוסנים בכל רע. שִׁגשׁוג ארצם במאה הט"ו והט"ז חלף לבלי שוב. הארץ הלכה ונידלדלה מנכסיה. קשה מפוֹל היה העוני המשווע של הכפריים. רבים מהם התגייסו בלית ברירה כחיילים מקצועיים, שכירי חרב, שסיכנו את חייהם על הגנת אדוניהם התורכים. הם שירתו בכל מקום תורפה של האימפריה שהלכה והתפוררה.

מגעי בוסנה — ארץ ישראל

לא רק חיילים פשוטים מקרב בני בוסנה המוסלמים גויסו לשמירת האימפריה התורכית. בין צאצאי בוֹגוֹמילים אלה נמצאו גם יחידי סגולה שנתמנו לתפקידים רמים בצבא ובמְנהל האזרחי. אחד מהם הונצח אף בקורות ארץ ישראל. הפחה אחמד אל־ג'זר, צמית משוחרר, נתמנה למושל עכו בשנת 1775, לאחר שדיכא את דהר אל־עוּמר, מנהיג בדווי־ערבי וידידו של עם ישראל החוזר למולדתו.

ג'זר שעלה בתפקידו לנציב תורכי בארץ ישראל, הזמין את המועאלם חיים פרחי שישמש לו יועץ כספי. השפעת פרחי היתה גדולה על ג'זר ויורשיו, אם כי אדונו התאכזר ולא נרתע בהתקפת טירוף מלנקר לו עין ולקצץ את חוטמו.

ג'זר הבוסני קנה את עולמו בהגנת עכו מפני נפוליאון שלא יכול היה בשנת 1799 למבצר תורכי זה. יצחק בן־צבי כותב בספרו "ארץ ישראל ויישובה", עמ' 319—323, כי הודות לכשרונו המדיני של חיים פרחי הושג הנצחון לא רק במישור הצבאי, אלא גם במשא־ומתן הדיפלומטי שנוהל על־ידי יהודי — בפעם הראשונה בארץ ישראל לאחר מאות שנים. כדי להמחיש את דרכי השלטון שבראשו עמד ג'זר, מוסיף בן־צבי (שם, עמ' 32): "... ובשנים 1790—1795, 1799—1804 היה גם אחמד אל־ג'זר נציבה של דמשק [וילאית דמשק]. בימים אלה הוא ארגן צבא פרטי מורכב מאלבנים, בוסניאקים [הבלטת י. א.] וכו'..."

כאמור, לא כל בני בוסנה הסלבים קיבלו את האיסלם עם הכיבוש העותומני. מיעוטים ניכרים שמרו אמונים לנצרות ולכנסיותיה: הסרבים לכנסיה הפרבוסלבית והקרואטים לכנסיה הקתולית.

ובעוד הנוצרים חיפשו דרכם למשטר הכיבוש האוסטרי לאחר 1878, החליטו רבים מבין המוסלמים להגר מבוסנה לתורכיה. חלקם הגיעו לארץ ישראל.

אולם בעיני ה"בוסניאקים" היתה הארץ שממה בלתי נושבת. הם התיישבו על שפת ימה של קיסריה, שם ניסו להכות שורש. אגב, עוד בתקופת המנדט הבריטי, בשנות השלושים המאוחרות של המאה העשרים, היתה הסרבית־קרואטית שגורה בפי הצאצאים של פליטי בוסנה בארץ ישראל.[24]

ב. הופעת היהודים

חלוצי התפוצות מגיעים לבוסנה

אין סימנים שיהודים ישבו במרחבי בוסנה בעידן הרומי או בימי הביניים תחת שלטונם של הסלבים הבוגומילים. מזמנים אלה לא נחשפו בבוסנה שרידים ארכיאולוגיים.[25]

משום כך נחשבת בוסנה לגולה הצעירה של תפוצות ישראל בארצות היוגוסלביות. חלוציה הגיעו אליה רק באמצע המאה הט"ז, כמאה שנה לאחר הכיבוש העותומני.

עד בואם של בני ישראל לבוסנה כבר התמוטטו שלוש גלויות בשטח היוגוסלבי. היהודים גורשו משטיירמרק ב־1497, מקריין ב־1515, ומקרואטיה ב־1526 (עיין בעמ' 56 ובעמ' 57). יישובים יהודיים התקיימו עדיין בווילאית סרביה ובשטח הוונציאני שבדלמטיה. קהילות יהודיות בודדות שָׂגשְׂגוּ זמן מה באיזור זה, כגון בבלגרד או בדוּברוֹבניק, שקורותיהן כבר תוארו לעיל.

אבות היישוב היהודי בסרייבו יסדו את קהילתם בתקופת הזוהר של האימפריה העותומנית, דהיינו בפרק הזמן שבין כיבוש ארץ ישראל בידי התורכים ב־1517 ובין מות סלים השני ב־1574.

התורכים היו אנשי צבא ומדינאים מחוננים, אך על פי רוב לא הראו הבנה לבעיות הכלכלה. רק בשיא התפשטותם המדינית השכילו לנצל את כיבושיהם הצבאיים לפיתוח כלכלתם. השלטון העותומני תמך בהגירה יהודית לבוסנה בהנחה שהגירה זו תקדם את האינטרסים שלו. אך כבר עם עלות מוּרד השלישי לכס הקיסרות (1574) התחילה מתפוררת שותפות זו.

חלוצי היהודים הגיעו לסרייבו מערי החוף בדרום דרך ביטולה, סופיה ואלבניה. הם סיירו בסביבה החדשה וחקרו את סיכויי שוקה הבלתי מפותח. מסתבר שתוצאות החקירה היו חיוביות, שכן החליטו לפתוח בתי מלאכה ולהקים מחסני סחורות, אם כי לא תקעו מיד יתד לישיבת קבע בבוסנה. תחילה באו בודדים, בלי משפחות. מוצאם היה מהיישוב הגדול

(24) את בני בוסנה בארץ ישראל מזכירים גם פנחס כהן ודוד בנבנישתי ב„מורה דרך בארץ־ישראל", ירושלים, תרצ"ח, עמ' 498. בין היתר הם כותבים:
„...ב־1890 התישבו בחרבותיה (של קיסריה) מוסלימים שהגרו מבוסניה... כיום (1938) קיסריה, כפר קטן בנפת חיפה, מספר התושבים 706, מוסלימים..."

(25) ד"ר חיים קמחי הצביע במאמרו „400 שנה לקהילה היהודית בסרייבו" (יברייסקי אלמנך, בלגרד 62־1961 עמ' 15) על חשיפה מקרית של מצבת קבר עברית בסרייבו. הדבר אירע בשנת 1920/21, בשעת הרחבת רשת הביוב בעיר. לרוע המזל, ניזוקה כותרת המצבה, וגם יודעי עברית (שנמצאו אז בעיר) לא הצליחו לפענח את האותיות העבריות השחוקות. לפיכך אין לקבוע את תקופת הממצא, ואף לא נודע מה עלה בגורלם של שרידי מצבה זו.

של סלוניקי או מעתודות ההגירה שבבולגריה, מקהילות סופיה, סמוקוב, דופניצה, רושצ'וק, קיסטנדז'יל[26] ואחרות. ב"יברייסקי גלס" ("Jevrejski Glas"), השבועון היהודי שהופיע בסרייבו, מביא ב. פינטו בגליון מ־8.10.1937 את דעתו של ההיסטוריון ו. סקאריץ' כי היהודים הגיעו לסרייבו מסקופיה, וזה משום ששתי ערים אלו טיפחו יחסי מסחר מפותחים ביניהן.

את קורות קהילת סרייבו המפוארת אי־אפשר היה לתאר בלי החומר הרב והמאלף שהושקע ביצירת חייו של מוריץ לוי, ההיסטוריוגרף של יהודי בוסנה הספרדים. הוא קנה את עולמו בחיבורו הראשון "הספרדים בבוסנה".[27] זהו נסיון להבהיר על יסוד תעודות ארכיוניות את תולדות היהודים בבוסנה, מראשית בואם לסרייבו (עמ' 2, 4—5). את גישתו המדעית סיגל לעצמו באוניברסיטת וינה שאליה נהרו בתקופה האוסטרית בני הנוער הספרדים מהבלקנים, וביניהם רבים מבוסנה.

מ. לוי חשף אוצר ארכיוני שלם מספריית המסגד הקיסרי בסרייבו. בגנזך זה גילה סידז'ילות,[28] פרוטוקולים של בתי דין השרעים[29] כתובים תורכית, ובהם חומר תיעודי חשוב לתולדות יהודי בוסנה.

מתוך סידז'ילות אלו מסיק לוי בעמ' 4—5 לספרו כי היהודים הראשונים נמצאו בשנת 1541 בסרייבו. לדבריו, הם היו סוחרים עוברי אורח שבאו בגפם להתחקות על תנאי השוק הבוסני כדי לסחור בו בלי להסתכן בהשקעות גדולות. הם חזרו לבתיהם וחגגו את חגי ישראל בחוג המשפחה בסלוניקי או בקהילות ישראל אחרות שבתורכיה. לפי אומדנו של מ. לוי לא עלה מספרם על 30—40.

על סמך אותם מקורות קובע מ. לוי בעמ' 2—3 לספרו כי בשנת 1565 הונח היסוד ליישוב קבע של יהודי סרייבו. שכן בשנה זו נכללו בסידז'ילות השרעיות שלושה פסקי דין שנפסקו לאחר התדיינות בין יהודים למוסלמים. מסקנה זו אינה משכנעת, אך אין ספק כי מתקופה זו הלכו ורבו ההתרחשויות הנוגעות ליהודי סרייבו שנרשמו בתעודה כלשהי. היישוב היהודי בסרייבו מנה, לדעת לוי, בשנות ההתארגנות של הקהילה במאה הט"ז, 10 עד 15 משפחות.

גטו או הפרדה לאומית

מהסידז'ילות (כרך ה' משנת 1721) העלה לוי (שם, עמ' 7—12) את נושא הרובע היהודי בסרייבו. לפי נתוניו של בית המשפט השרעי פנו נכבדי סרייבו המוסלמים אל סיאווש פחה עתיק,[30] מושל (בגלר־ביי בתורכית) רומליה ומפקח הווילאיתים, כאשר ביקר בשנת 1580/81 בסרייבו. הם ביקשו ממנו להפריד בין מקומות מגוריהם לבין בתי היהודים. טענתם היתה כי היהודים הטורדנים מקימים רעש, מפריעים את מנוחתם של המוסלמים, אינם נזהרים באש וגורמים לעתים קרובות דליקות. "לאחר עיון מעמיק והתייעצות ממושכת" נעתר הפקיד

(26) על פי כתבי רוזנס ועדות יצחק אלקלעי —
Sofia, Samokov, Dupnice, Ruščuk, Küstendžil

(27) Dr. Moritz Levy, Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911

(28) או סידז'ילין (בתורכית sidžil) הם כללו גם פירמנים, דהיינו צווי הסולטן או פקודות הווילי (Vali) בבוסנה.

(29) שרעיה — חוק מוסלמי דתי.

(30) Siavuš Paša Atik

התורכי הבכיר לדרישות המוסלמים. כדי לפייס את היהודים הקים בשבילם בית מגורים מיוחד ("חאן" בתורכית). את הבית הוריש ליורשיו בצורת הקדש ("וקף") משפחתי ודייריו חויבו לשלם להם שכר דירה שנתי. לפי בקשת היהודים הם הורשו להקים בית כנסת קטן ליד החאן.[31] לפי גירסה אחרת הוקדשו בזמן מאוחר יותר הכנסות החאן לווקף הכללי, דהיינו לקרן למען החזקת מוסדות האיסלם.

תמוה כי הידיעה על הנסיבות שהביאו להקמת החאן נרשמה בסידוּרלות מאה וארבעים שנה לאחר הקמתו. מעולם לא הובהרו הסיבות לרישום מאוחר זה. ייתכן כי אבדו הרישומים הקדומים על המניעים להקמת החאן או שמא בא האיחור מתוך השאיפה לטשטש דברים לא נעימים למשטר שכבר הזעים פניו לישראל. ואולי היתה זו סתם הזנחה. הרי לבניית החאן היהודי ("צ'יפוט־חאן" בתורכית) לא היתה בעיני התורכים חשיבות מיוחדת. נראה שהיו לערכאות השרעיות התלבטויות, האם להנציח מפעל סיאוש פחה למזכרת עולם.

הרובע[32] (מחלה — בתורכית) היהודי הראשון הוקם בסרייבו בטבורה של העיר, בשטח צר ומצומצם בקרבת הכיכר המרכזית, בין הרחובות פרחדיה לצ'מלושה.[33] נמצא בו "אל־קוֹרטיזוֹ",[34] שם ה"צ'יפוט־חאן" בלדינו, שהיה בוודאי נקרא "חצר", אילו נבנה בעיר העתיקה של ירושלים. גם שם כמו בירושלים השתכנו משפחות יהודיות מטופלות בילדים, בתנאי צפיפות איומים.

סביב השאלה על סיבת הקמתו של הקורטיזוֹ התלקח פולמוס מעניין. לקחו בו חלק עסקני ציבור והיסטוריונים. רובם ניסו להוכיח כי סיאוש פחה עתיק לא התכוון להקים ב־1581 גטו בסרייבו, דוגמת גטאות המערב. אף היו שטענו כי ריכוז היהודים נעשה על פי בקשתם. ייתכן כי הפחה למד מן המערב, אך לא נכון להתעלם ממגמות הבידוד נוסח תורכיה שהניעו את השלטונות להקים את "החצר היהודית" במרכז סרייבו העתיקה. מגמות אלו באו לידי ביטוי מוחשי בכל ערי תורכיה. כמעט בכולן הוקמו בתים יהודיים ברבעים נפרדים. — הדי הוויכוח נשמעים גם ממאמרו של חיים קמחי, הנזכר בהערה 25. גם הוא טוען כי מאז ומתמיד שררו יחסי שכנוּת מצוינים בין היהודים לשאינם יהודים. — ע. בייטיץ' כותב במאמרו הנזכר בהערה 31 כי יהודי סרייבו התגוררו בשבעה רחובות מרוחקים זה מזה, והדבר סותר את ההנחה שהצטופפו ב"אל־קוֹרטיזוֹ". מסקנתו של בייטיץ' אינה נראית. לפי כל הסימנים מתייחסים נתוניו למספר היהודים שגדל במאה הי"ט, ולא למאה הט"ז כאשר הוקם הקוֹרטיזוֹ. רק ההיסטוריון מ. לוי מדגיש שהיהודים לא היו מבקשים הקמת החאן (וגם לא היו מצטופפים בו), אילו היו רשאים לבחור לעצמם מגורים כאוות נפשם. הוא מכנה את הילד בשמו הנכון — גטו.

ואמנם אי־אפשר שלא להבחין במגמות ההפרדה הלאומיות והדתיות שהונחו ביסודות

(31) עליה בייטיץ' (Alija Bejtić) שולל אפשרות זו, מפני שרק הסולטן היה רשאי להעניק רשיון להקמת בתי תפילה לא־מוסלמיים (עיין במאמרו על בתי המגורים של יהודי סרייבו שפורסם ב —
Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1566—1966, p. 23

(32) mahala

(33) Ferhadija — Ćemaluša

(34) El Cortijo

הקורטיז'ו. האמת היא כי עוד לפני תקופת מורד השלישי, שעלה לשלטון ב־1574, הוקמו רבעים נפרדים למיעוטים השונים בקיסרות עותומן. כך היה בקושטא, בסלוניקי, בבלגרד ובמקומות אחרים, וביניהם גם בארץ ישראל. החצר הצרה בסרייבו שנתקעה בין הסימטאות הקטנות לא הרחק מן השוק המרכזי של העיר ועמדה קרוב לארבע מאות שנה על תִלה, נזדקרה לבסוף דוממת על קירותיה החשופים, העזובים והחרבים למחצה והעידה על מדיניות ההפרדה הדתית־לאומית במשטר העותומני.

במרוצת הזמן, עם ריבוי היהודים בסרייבו, הוקם הרובע היהודי על מדרונותיה הצפוניים־מערביים של שרשרת ההרים הסוגרת על העיר. הוא נודע בשם ביילבה[35] ותואר לא אחת בספרות היפה.

המידע על שלבי התנחלותם של חלוצי היהודים בסרייבו דל למדי. בסידז'ילות הוזכרו יהודים בסרייבו במאה הט"ז רק בשנת 1565 כאשר נרשמו שלוש הופעות שלהם לפני ערכאות העיר. הקמת החצר "סיוואש עתיק דאירה" בשנת 1581 נרשמה, כאמור, רק כעבור 140 שנה.

הראשון שכתב על היהודים בסרייבו ועל רבניהם היה, עד כמה שידוע, דוד קונפורטי, איש סלוניקי (עיין בעמ' 143). הוא אומר בעמ' נא/ב' של "קורא הדורות" (מהדורה ראשונה ונציה תק"י, מהדורה מבוארת ברלין תר"י) כי סביב שנת 1650 כיהנו בסרייבו כמה רבנים: אשר זבולון, עליו כבר דובר בפרק על בלגרד, מצליח ואחיו אליהו מוג'ג'ון (מוצ'צ'ון), שמואל בן ברוך ורפאל פרנספאל. על חיי הרבנים האלה ועל פועלם לא נודע הרבה, אך העובדה עצמה כי מספר רבנים גדול ביחס מצא כמעט בעת ובעונה אחת שדה פעולה ביישוב יהודי צעיר, מראה שהקהילה בסרייבו התחילה מתפתחת. מפעלו ההלכתי של שמואל בן ברוך נזכר בשו"ת של החכם מסלוניקי, חיים שבתי, אם כי שם לא פורש מה טיב היצירה. רק כתובות עתיקות, באותיות עבריות שחוקות, מעידות על מצבות קברים של מ. מוצ'צ'ון וש. בן ברוך, מצבות שאפשר היה לראותן עוד לפני יובל שנים בבית הקברות העתיק של יהודי סרייבו. כתובות אלו הוכיחו כי כבר במאה הי"ז היו ליהודי סרייבו מנהיגים רוחניים.

ג. תעלולי שאפתן

נחמיה חיון

כידוע, הצטיינה המאה הי"ז בתפוצות יוגוסלביה לא רק ב"אסכולת בלגרד" אלא גם בהשפעת השבתאות על קהילות ביטולה, סקופיה, בלגרד ואף סרייבו. מכל הטענות, העובדות וההאשמות המובאות בספרות הרבנית על ספיחי השבתאות, קרובה ביותר לתולדות יהודי יוגוסלביה דמותו של נחמיה חייא בן משה חיון, שכבר סופר עליו בעמ' 145.[36]

מקום הולדתו של חיון לוט בערפל. מתנגדיו המושבעים, רבני איזמיר, טענו שנולד סביב שנת ת"י (1650) בסרייבו. הוא עצמו הכחיש זאת והתיימר לא אחת שראה את אור העולם בארץ ישראל, בצפת הקדושה. עם זאת הודה כי הוריו באו מסרייבו. לפי גירסה

(35) Bjelava, pl. Bjelave כי הבחינו בין השכונה העילית והתחתונה. בביילבה התחתונה התגוררו רוב היהודים ברחוב באנ'סקי ברייג ("Banjski brijeg")

(36) עיין גם אצל רחנס, כרך ד' עמ' 482 ואילך.

אחרת, אף היא על פי רוזנס, המביא אותה כהצהרת חיון — הוא נולד באלכסנדריה של מצרים, בעת שהוריו התעכבו בעיר נמל זו בדרכם מסרייבו לארץ ישראל. הפולמוס על מקום הולדתו מאפיין את האיש שלא נרתע מלהעלים את האמת או שהתאים אותה לצורכי השעה.

לדבריו, הוא גדל בירושלים, אולם רבני איזמיר שללו גם טענה זו ואמרו שגדל והתחנך בסרייבו. חיון מודה שחזר בשנת ת"ל (1670) לסרייבו ונשא לו שם לאשה צעירה בעלת עבר מפוקפק. מתנגדיו הרבנים לא סלחו לו נישואים אלה מעולם ("חייא בישא שנטען על השפחה וישאנה לו לאשה"). רוב ימיו שוטט ביישובי ארץ ישראל ובקהילות תורכיה, מצרים וצפון אפריקה. בתפוצות אירופה הנוצרית נע ונד בין ונציה, ליוורנו, וינה, פראג, ברלין, אמסטרדם, בלגרד, סרייבו, ועוד.

השפעות ספר ה"זוהר" והקבלה המעשית קירבו את חיון לשבתאות שנידרדרה לשפל המדרגה, לאחר כשלונה משנת 1666. אמנם חיון טען בחיבורו האפולוגטי "הצד צבי" (אמסטרדם 1713/14) שבא בדברים עם שמואל פרימו, מזיכרו של שבתאי, אך טענה זו לא הוכחה. לעומת זאת נראית פגישתו של חיון בסלוניקי עם השבתאי חיים מלאך ועם החוגים מן הכת "דנמה" (עיין בעמ' 137, הערה 17). חרף הסודיות, בה התעטפו אנשי כת זו, מתרברב חיון בחיבורו הנזכר (ל"א ע"ב) כי הוציא מהם במִרמה את "סוד האלוהות" שפורש בספר המיוחס לשבתי "רזא דמהימנותא" ("סוד האמונה"). בפרסומו הראשון "רזא דיחודא" ("סוד הייחוד") מזכיר חיון את יסודות האמונה של שבתי, והן "תלת קשרי דמהימנותא" ("שלושת קשרי האמונה"): סיבה ראשונה, אין סוף ואבא קדישא. מתוך פליטת פה, כביכול, גילה כאן נחמיה כי אבא קדישא הוא שבתי צבי או נביאו, דבר שהכחיש אחרי כן בתוקף.

כידוע, תורת מסתורין זו אינה מקורית ביותר. ניכרות בה השפעות נוצריות. האשימו את נחמיה במזימות מיסיונריות, מהדורה חדשה לשבתאות. האשמה זו אין לה על מה להישען זולת חולשת האופי של האיש.

רוזנס (כרך ד', עמ' 482 ואילך) קבע כי מוצאה של משפחת חיון מסלוניקי. גם עובדה זו מעידה על קשר הדוק בין מרכז יהודי זה לסרייבו, שלא נתמצה בקִרבה משפחתית. אף ספיחי השבתאות, שהִדהדו זמן רב בסרייבו, מקורם בסלוניקי. עיר זו התפרסמה לא רק בזכות רבניה המהוללים, אלא גם בעקבות כתותיה המתמרדות נגד השלטון הרבני הנוקשה.

בקורותיו של נחמיה חייא חיון, האיש שהואשם מצד הרבנים בשליחות נסתרת של השבתאות, מזדקר קודם כל אורח חייו הסוער. הוא נע ונד בלי הרף. דחף מתמיד ואי־שקט נפשי אילצו אותו ליטול מדי פעם מקל נדודים. כך עבר במרוצת שנות חייו הארוכות על פני ארצות רבות.

אך חיון השאפתן היה מצוי אצל תורת ישראל ואצל הספרות הרבנית. הוא ידע היטב גם את ספרות המסתורין, על ה"זוהר", ואת דרכי הקבלה המעשית נוסח צפת, איזמיר וסלוניקי. היתה לו תפיסת עין חדה. כאיש המעורה בשכבות העממיות ידע לחדור במבט ראשון לנפש הזולת. את האיש האפור מהרחוב היהודי כבש בסערה. את חולשות "עמך" הכיר היטב ולא נרתע מלנצלן להשגת שאיפותיו. לא החמיץ הזדמנות כדי להיבנות מתמימות האנשים שבסביבתו. לעומת זאת היתה לו אי־יציבותו לרועץ. המחנה הרבני דן אותו לחובה והטיל עליו חרם. גם מ. לוי (שם, עמ' 15) ראה בו רק הרפתקן, נוכל ורמאי שלא הוסיף כבוד לסרייבו.

חיון נאלץ להימלט מכל מקום שם שהה ופעל כמטיף וכמעורר תקוות משיחיות. בשנת תמ"ג (1683) עבר מסלוניקי לבלגרד, שם נשאר עד שנת תמ"ז (1687). על פי דבריו יש להניח שקשר שם קשרים טובים עם נכבדי היהודים, ובשמם אף פָּרסם "תעודת יושר" ב"הצד צבי". אם אמנם אפשר לסמוך על אמינותה ומהימנותה של הצהרה זו, מדגישים אנשי בלגרד את יושרו של חיון ומאשרים כי מעולם לא התאסלם. כראָיה הם מביאים את העובדה כי חיון התמיד ללבוש כל ימי חייו את המלבושים היהודיים, כמצוות העותומנים. אילו המיר דתו, היה חובש תרבוש לראשו ולובש בגדיהם של המאמינים במוחמד הנביא.

בהיות חיון בבלגרד התקדרו שוב שמי אירופה. בשנת 1686 פרצה מלחמה בין אוסטריה לתורכיה ובעקבותיה היו הבלקנים לשדה קטל. אימי המלחמה הניסו את האיש מבלגרד לוולונה שבאלבניה. לדברי הרבנים פשט ממילא את הרגל בבלגרד (עיין בעמ' 145).

נחמיה מספר בהקדמה לספרו "דברי נחמיה" (ברלין 1713) כי ב־1689 נשבה בידי חיילי גרמניה בוולונה. עם שחרורו מהשבי בא שוב לסלוניקי, שם קיבל מהרב אהרן פרחיה הכהן המלצה לכהונת רב בסקופיה. על פעולתו שם בשנת תנ"א (1691) מספר הרב משה חאגיז (עליו ראה להלן) בספרו „שבר פושעים", עמ' ה': „ושמעתי מהרוכלים... את כל התועבות שעשה [חיון] בסקופיה..."

לאחר שחיון עזב את הבלקנים, ביקר בליוורנו שבאיטליה ומשם עלה לארץ ישראל. בשנים תנ"ח—תס"ב (1698—1702) התגורר בשכם, בירושלים ובצידון. לדברי הרבנים מקושטא שלא חיבבו את האיש, פשט חיון בכל מקום את הרגל. בירושלים הטילו עליו הרבנים נידוי, חרם ושמתא. אכן בערה הקרקע שוב תחת רגליו והוא נאלץ לרדת מצרימה. משם עבר לאיזמיר, שהה בה בשנים תס"ב—תס"ח (1702—1708) ורכש ידידים בין היהודים האמידים שהבטיחו לו אמצעים להוצאת כתביו. שם חיבר את "מהימנותא דכולא" שבו ראו מתנגדיו העתק מ"רזא דמהימנותא" מאת שבתי, ספר יסוד לשבתאות, והוסיף דברי פרשנות לתורה זו שחרגה הרחק ממסורת היהדות. הוא טען להגנתו שהעתיק את הספר מכתב יד עתיק שמצא באקראי בצפת.

חיון התכוון ליישב את אוהדי השבתאות בטבריה, דבר המוכיח שלא נתערערו קשריו עם עמו ועם ארצו. להיפך, לפי הכרתו חוזקו הקשרים בציפִיה למשיח בן דוד. אמנם, תוכניתו ליישוב טבריה לא יצאה אל הפועל. בין הסיבות לכשלון יש לראות את התנגדות הרבנים ואת חתירתם תחת פּוֹעלו של האיש המנודה.

משנת תס"ט (1709) ועד מותו בשנת תפ"ו (1726) לא מצא חיון מנוחה. תחנותיו היו שוב מצרים, קושטא שם הוטל עליו חרם, ליוורנו וונציה, בה סמכו שלושה רבנים על פרשנותו שנראתה בעיניהם כהמשכה של ספרות הקבלה. חיון הגיע בנדודים אלה כקבצן לפראג, שם חיבר את "דברי נחמיה". את החיבור הזה הדפיס בברלין בשנת תע"ג (1713) עם הסכמות רבנים חשובים וכן "עוז לאלהים", שאינו אלא "מהימנותא דכולא", ו"קדש קדשים". בחוברות אלו נזהר מלבטא את שמו של שבתי כ"אבא קדישא" והסתפק ברמז על משיח בן דוד שיגאל את ישראל מייסוריו. מעניין כי גם רבני ברלין לא מצאו דופי בכתבי נחמיה. הם לא פסלו אותם. מגרמניה העתיק את פעולתו שוב לאמסטרדם. בקהילתה הספרדית מצא תומך נלהב ברב שלמה אילון, וגם שוללים קיצוניים: משה חאגיז הירושלמי וחכם צבי.

משה חאגיז היה באותה תקופה רב גולה באמסטרדם. לפני כן עסק בהוראה בבית המדרש הירושלמי הנודע "בית יעקב". הוא חיבר ספרים רבים, ובהם "שפת האמת" (אמסטרדם 1697 ו־1704), שבחי ארץ ישראל וקדושתה גם בהווה. הוא נמנה עם מתנגדיהם החריפים של פעילי השבתאות המאוחרים (קרדוזו, אילון האמסטרדמי וחיון).

חכם צבי (צבי בן יעקב אשכנזי) נולד, לדברי רוזנס (כרך ד', עמ' 249), בשנת תי"ח (1658) בטרֶבּיץ'[37] שבמורביה. דובנוב (כרך ז', עמ' 207) סבור כי חכם צבי היה יליד הבירה ההונגרית אופן (בודה), בה כיהן אביו כרב בסוף התקופה העותומנית. דובנוב הסתמך לחיזוק טענתו על חתימתו של חכם צבי שחתם לפעמים "צבי אשכנזי מאופן". צבי הצעיר יצק מים על ידי אביו והשתלם בישיבות סלוניקי המפורסמות. הוא התרשם מגישתם המעשית של הרבנים הספרדים בפרשנות המקרא ובלימודי התלמוד. כן הכיר היטב את אורח חייהם של היהודים הספרדים במרכזם הבלקני הגדול. עם שובו לבודה נתמנה לרב. בשנת 1679 ביקר אצל יוסף אלמוסנינו הנודע בבלגרד (עיין עמ' 147).

בעמ' 149 כבר תוארו המאורעות שפגעו בחכם צבי ובמשפחתו בשנת 1686, בעת המצור על בודה. כפליט מלחמה הצליח צבי להימלט לסרייבו ושם שהה זמן מה בשקט יחסי.

אך בסרייבו קרו גם תקלות. במקלט לילה זה נפל קרבן למעשה דילטוריה של שמואל אלמולי, פרנס קהילה תקיף. אלמולי עמד להישפט לפני חכם צבי שהיה אב בית דין. כדי להיפטר מהדיין "הטורדן", הצביע עליו לפני המושל התורכי בטענו שהוא זר בלתי רצוי. כתוצאה מכך גורש חכם צבי מהעיר. אמנם הגזירה בוטלה בהשתדלות הקהילה וחכם צבי חזר במהרה למלא את תפקידו כמורה וכאב בית דין, אך הטעם המר מהמעשה הזדוני לא מש מלבו. בנסיבות אלו לא הספיק חכם צבי להרשים את סרייבו בכושרו הרוחני; הוא נשאר בעיר זו אורח שנפגע.

בקיץ תמ"ז (1687) התקרבה חזית המלחמה לסרייבו. הצבאות הגרמניים בפיקודו של הנסיך מבאדן הגיעו למבואותיה של העיר. התושבים, וביניהם חכם צבי, עזבוה בבהלה. ואמנם במהרה נלכדה העיר בידי הגרמנים (עיין בעמ' 149).

עם זרם הפליטים נסחף צבי אשכנזי לדוברובניק שעדיין לא התאוששה מהרעש הקטלני אשר פקד אותה בשנת 1667. מדוברובניק החרבה חצה את הים האדריאטי וביקר בקהילות רבות של יבשת אירופה, ביניהן פירט שבבווריה, פראג, ברלין, פרנקפורט על נהר אודר, בקהילות ליטא, בפוזנן' ושוב בפראג, בהנובר, בהמבורג ובפרנקפורט על נהר מיין. באלטונה ישב עשרים שנה בערך. משם עבר לאמסטרדם ולוונדון. חרף חיי הנדודים הספיק לסיים כמה חיבורים הלכתיים, כגון "טורי זהב" על שולחן ערוך, "חושן משפט" (דיני ממונות, המבורג תנ"ב — 1692), שו"ת (אמסטרדם תע"ב — 1712) ועוד. נפטר בשנת 1728 בלבוב.

לא מן הנמנע כי יחסו העויין של חכם צבי לשבתאות על ספיחיה נבע מתוך המגעים שהיו לו עם יהודי סלוניקי. שם ראה במו עיניו את ההרס שנגרם לאומה על־ידי כתות מוגי ודנמה. חיי ההסוואה של כתות אלו קוממו אותו כבר אז נגד המתיימרים לקיים את צוואתו של שבתי. בעיניו היו בני כתות אלה נוכלים ועריקים.

אין תימה שחאגיז וחכם צבי, שהכירו את דרכי השבתאות מקרוב, חדרו בנקל אל

Trebič (37)

בין השיטין של כתבי חיון. הם מצאו בהם רמזים לשבתאות וביקרו אותם במשותף כדברי הבל ומינות. גם מכאן הוכחה כי המחלוקת בין אוהדי השבתאות ושולליה לא התנהלה על פסים עדתיים דווקא. לחיון, שהציץ בשעת חולשתו בתורת שבתי, היו אוהדים ומתנגדים גם בין הספרדים וגם בין האשכנזים. ואשר לאמסטרדם, מן הראוי לזכור כי כבר בתחילת המאה הי"ח נחלש בקהילתה המפוארת מעמדו של הרוב הספרדי, נכון יותר — הרוב ה"פורטוגזי". כוחו והשפעתו נסוגו מפני זרם בלתי פוסק של פליטי פולין האשכנזים שחיפשו מקלט במרכז יהודי זה שבמערב אירופה.

חרם וחרם נגדי

הופעתו של חיון באמסטרדם שימשה הפעם, בשנת 1713/14, עילה להתלקחות יצרים עדתית. מצד אחד נמצאו יהודים ספרדים (פורטוגזים) ותיקים, ומולם התייצבו אשכנזים מקרוב באו. אדיקותם הדתית של המנהיגים הספרדים, שעוד לפני יובל שנים החרימו את ברוך שפינוזה, נתרופפה. רבניהם, ובראשם שלמה אילון, טענו כעמיתיהם בוונציה או כרבה של חברון, אברהם ישראלי זאבי, כי כתבי חיון מבטאים נאמנה את רציפות הרעיונות שבמסתרי ה"זוהר" ובקבלה, ולפיכך אינם סותרים את רוח היהדות. בעת ובעונה אחת נידון חיון באש ובגופרית על־ידי משה חאגיז "הגולה" וכן על־ידי רבנים ספרדים נודעים מירושלים, איזמיר וקושטא.

חיון לחם מלחמה נואשה. כוחות עוינים שפעלו בכל עֻצמתם נגדו היו צריכים בדרך הטבע להכריעו. אך הוא לא נכנע מעולם ללחצה של היהדות הרבנית ונשאר איתן בדעותיו. נגד חוות דעתם הקטלנית של חאגיז וחכם צבי גייס את עזרתו של רב הקהילה הספרדית אילון. כאשר חאגיז וחכם צבי הטילו לבסוף חרם על חיון ה"שבתאי" ועל חיבוריו, קמה סערה. הספרדים בלונדון ובאמסטרדם ראו בחרם הרבנים על חיון פגיעה רצינית ביוקרתם העדתית. בתגובה הטילו בשנת תע"ד (1714) מאמסטרדם חרם נגדי על חכם צבי שנאלץ בשל כך לעזוב את העיר, כעמיתו משה חאגיז.

שלמה אילון והחוגים המקורבים לחיון דרשו ממנו שיגש לקושטא וינסה להשיג את ביטול החרם שהכריזו עליו רבניה. הוא שמע בעצת ידידיו ונסע. בבירה העותומנית הצליח לקשור קשרים עם הווזיר הגדול, ובפקודתו אמנם התירו אחדים מבין רבני קושטא את החרם בתמוז תע"ה (1715), אך הם תבעו ממנו שיחדל מכל עיסוק בקבלה.

בכך לא בא חיון אל מנוחתו. בנסיבות שלא הובהרו עדיין חזר והופיע שוב בווינה. אויביו טוענים כי בחצר הקיסר חתר תחתם. מכל מקום, הוא נאלץ להסתלק מהבירה ההבסבורגית בן לילה, הפעם למורביה ולגרמניה, שם כתב את יצירתו האחרונה "הקולות יחדלון" (אמסטרדם 1725), דברים אפולוגטיים על מפעל חייו. רצוץ ושבור התגלגל לצפון אפריקה, שם נפטר בתרפ"ו (1726). מקורות רבניים טוענים כי נינו התאסלם.[38]

זה בקווים כלליים דיוקנו של האיש נחמיה חיון. הוא תואר כאן על פי המקורות שמרביתם קובצה בידי רוזנס. על ערכו ועל מקומו בהיסטוריה הישראלית חלוקות הדעות. חולשותיו שימשו עילה ליחסם העוין של הרבנים ולביקורת הקטלנית של ההיסטוריונים. אך

(38) דובנוב כותב (שם, כרך ז', עמ' 208), על התנצרות בנו של חיון ברומא. לא הוברר מה מקור טענה זו.

אין ספק כי הופעתו, שיש בה הרבה מאותות התקופה, איננה שלילית בכללותה. הוא הראשון שפרץ את תחומי הקרתנות הצרים שבהם הסתגר היישוב הצעיר בסרייבו. הוא הפיץ רעיונות משיחיים ושאף למרחבים אין־סופיים, מטפיסיים ולמחשבה מופשטת שאין לה ביטוי הולם במציאות.

ד. חיי הקהילה בראי הפרוטוקולים

פנקסי סרייבו

מלבד הסידו׳ילות נשארו פנקסי סרייבו[39] המקור המהימן לקורות יהודי סרייבו. מ. לוי מקדיש לתיאורם מקום נרחב בספרו, בעמ׳ 12, 19 ואילך.

הפנקסים אינם יצירה היסטוריוגרפית אלא קובץ רשומות יבש, ענייני ובלתי מלוטש, המביא לעתים רחוקות תעודה יוצאת דופן, כגון תקנות הקהילה משנת 1731. הם בראש וראשונה פנקסי חשבונות, פשוטו כמשמעו, בהם נרשמו במרוצת שנים רבות פעולותיו הכספיות של ועד הקהילה. לא ידוע בהשפעת מי הונהגו רישומים אלה. מכל מקום, בתפוצות יוגוסלביה אין להם אח ורע. אמנם פרוטוקולים נוהלו גם ביתר הקהילות שבגולה היוגו־סלבית, אבל לפנקסי סרייבו זכות בכורה, גם מבחינת עתיקותם וגם בגלל אורך התקופה שהקיפו.

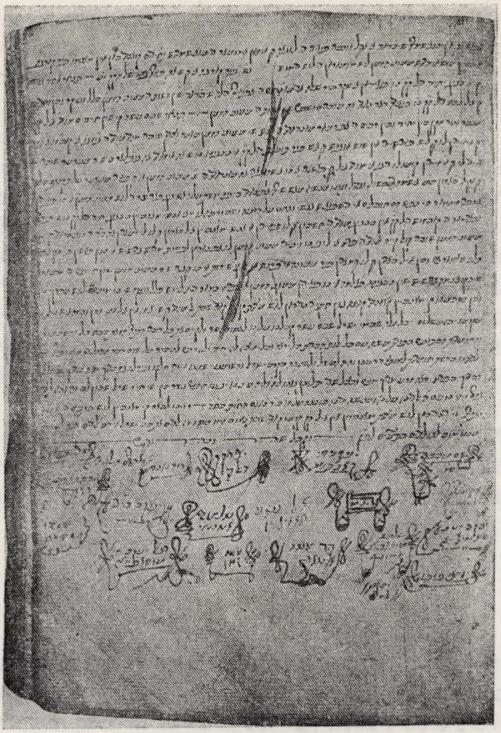
מהרישומים בפנקסים מתברר כי הכנסות הקהילה התבססו על מסים ותרומות („מצוות") של בני הקהילה. על הוועד היה לגבותם כדי לכסות את הוצאות הקהילה. לדעת מ. לוי (שם, עמ׳ 21), אין לקבל את מספר משלמי המסים שנרשם מדי פעם בפנקסים כבסיס לאומדן מספרם של יהודי העיר. הסיבה לכך פשוטה: העניים היו פטורים מתשלום המסים ולעומתם נצטוו אמידים ועשירים לשאת בעול פיתוחם והחזקתם של מוסדות הקהילה. לפיכך לא חפף מספר משלמי המסים את מספר בתי האב היהודים בסרייבו. בצדק הסב מ. לוי את תשומת הלב ל־214 המושבים בבית הכנסת שצוינו בשנת 1779 בפנקס. כל אחד מהם השתייך לראש משפחה ולפי חשבון של חמש נפשות למשפחה נאמד בשנת 1779 מספר היהודים הספרדים בסרייבו ב־1,000 בערך.

לא קל היה להתמצא בפנקסים. הם נכתבו בחלקם בעברית ובחלקם בלדינו. נושאי הדיונים לא מוינו, הפעולות הכספיות לא סווגו, דפים בודדים עמדו להיתלש בנקל, בקיצור, שלט בהם תוהו ובוהו.

חרף מגרעות אלו אפשר היה על פי הפנקסים לעקוב אחרי הפעולות הכספיות של ועד הקהילה. הן בוצעו במטבע תורכי שקשה לאמוד ערכו בגלל התנודות שהיה נתון בהן. מחמת אי־יציבות המטבע נגרמו לעתים הפסדים רציניים למחזיקי המצלצלין, הפסדים אלה אמנם נרשמו בפנקסי סרייבו.

בפנקסים אף מדובר הרבה על היטלי הרשות שהוועד נצטווה לגבות מבני הקהילה כדי להמציאם במרוכז לקופת האוצר. מלבד ה״חאראג״, מס הגולגולת שרבץ על כל המיעוטים בקיסרות עותומן, היתה קיימת „קוֹמוֹרָה",[40] מס שהוטל על כל בני בוסנה בלי הבדל דת

(39) בני סרייבו שיבשו את היגוי המלה פנקס וביטאו אותה בנו״ן פתוחה ומוטעמת: pinakes
(40) Komora

פנקס סרייבו — קטע מתקנות הקהילה (מ־1731) עם התימות הפרנסים

ולאום. מטרתו המוצהרת של מס זה היתה לממן את פיתוח דרכי התחבורה, סלילת כבישים, בניין גשרים ושיפור ביצורים שחלשו על צומתי התעבורה במדינה. הוא היה צריך לכסות גם את דמי אשל של שליחי השלטון רמי המעלה בנסיעותיהם הרשמיות במרחבי הארץ. גם בתשלום ה"קומורה" קרה תכופות שמעוטי יכולת לא עמדו בנטלו, ואז נתבעה הקהילה לעזור ולשלם תחתם את המס. במקרים אלה הטיל ועד הקהילה מסים מוגדלים על שכמם של בעלי יכולת.

מתוך 12 תקנות שקיבלה קהילת סרייבו בשנת 1731 ושנרשמו בפנקס, מחייבת התקנה מספר 8 את הגזבר לדווח עם סיום שנת תפקידו לפרנסי הקהילה על הכנסות הכספים לטובת ארץ ישראל ועל הוצאתם. המדובר בכספי ה"חלוקה" והחזקת הישיבות בארץ, מגביות מקובלות מאד בזמנים עברו בתפוצות רבות.

משאר תקנות הקהילה מעניינות ביותר אלו האוסרות על היהודים להעיד לפני הערכאות המוסלמיות בלי נטילת רשות מאת ועד הקהילה. הן מאיימות בעונשים חמורים על עברייני המשמעת העדתית. עונש ה"פלקה" התבטא בהצלפה על כף־הרגל של העבריין; ביצועו נמסר תמורת תשלום לאנשי צבא.[41] כן הטילה הקהילה מס על סוחרים יהודים זרים שבאו לסחור בסרייבו. היטל זה עורר תרעומת חריפה בקהילות סלוניקי וקושטא ומצא את הדו גם בשו"ת של הפוסקים.

מלבד זאת נרשמו בפנקסי סרייבו חוזים עם "כלי קודש" והוגדרו בהם תנאי כהונתם. בין היתר פורט בהם שכרו של הרב הדגול דוד פרדו, שפעולתו עוד תתואר להלן.

לדברי מ. לוי (שם, עמ' 12), אבד הפנקס הישן שבו נרשמו המאורעות למן בואם של היהודים לסרייבו. הוא נפל קרבן לדליקה שהחריבה את העיר. גורל הפנקס החדש היה טרגי. לפי עדותו של ד"ר שמואל פינטו,[42] נשמרו כרכיו בגנזך הקהילה הספרדית בסרייבו. במלחמת העולם השניה, בסתיו 1941, בא למשרדי ועד הקהילה אדם במדי קצין גרמני ודרש באיומים שימסרו לו את הפנקסים. עובדי הקהילה הנפחדים לא עמדו במבחן ומסרו את התעודה יקרת הערך לידי האויב. לאחר המלחמה נערכו חקירות וחיפושים מקיפים אחרי הפנקסים, אך לשווא.

כך נעלמו העדויות על תקופה ארוכה של קורות יהודי סרייבו, תעודות ששימשו להיסטוריון מ.לוי מקור מהימן לכתיבת תולדות גולה זו בתקופה שבין השנים 1720 ל־1810 ומ־1830 עד 1888. מכל אוצר זה נשארו היום כמה תצלומים המנציחים עמודים בודדים של פנקס סרייבו.

ה. היצירה האיטלקית־בוסנית

דוד פרדו

רוזנס מציין (כרך ה', עמ' 46 ואילך) כי בתחילת המאה הי"ח כיהן בסרייבו הרב שם טוב בן יצחק צבי. משה אמריליו מסלוניקי מאשר בקובץ שו"ת "דבר משה" כי התכתב בשנת תפ"ט (1729) על בעיות הלכתיות עם רב זה מסרייבו. בתקופת שם טוב כיהנו בבירת בוסנה הדיין אברהם מג'ור[43] והרב האשכנזי יוסף נאכט.

עם מותו של שם טוב נשארה סרייבו תקופת מה בלי רב. את הטקסים הדתיים ערכו הדיינים מאסטרו, מג'ורו ופרז (שמות משפחה אלה היו נפוצים מאד בין יהודי סרייבו). לא היה מי שיפסוק בסוגיות הלכתיות. באין ברירה פנו השואלים לרבני סלוניקי או לרבנים שישבו בקרבת המקום, ובין היתר לרב הצעיר דוד פרדו שפעל כמורה בספליט, בעיר הדלמטית הקרובה.

דוד פרדו[44] נולד בשנת תע"ט (1719) בוונציה. אביו יעקב אברהם, ממוצא דוברובניקי,

(41) רוזנס, כרך ד', עמ' 257, טוען כי חרם ונידוי הוטלו בסרייבו על איש שלא ציית להוראותיהם של משגיחי הקהילה.
(42) יברייסקי אלמנך בלגרד 1954, עמ' 49.
(43) שם ששורשו הלועזי Major
(44) רוזנס כרך ה', עמ' 47, 117 ואילך, וכן מ. לוי, דוד פרדו החכם מסרייבו, מסה שהודפסה ביברייסקי אלמנך, ורשץ תרפ"ו (26־1925), עמ' 118 ואילך.

כיהן כחכם בגטו ונציה. לא הובהר מתי הגיע יעקב אברהם פרדו מדוּברוֹבניק לעיר הלגונות. ידוע רק כי בקושי פרנס את משפחתו ונעזר על־ידי קרוב משפחה, משה אשכנזי, איש אמיד שהוריש חלק מהונו ומרכושו לדוד ולאחותו הצעירה רחל. אולם מחמת תחבולותיהם של מבצעי הצוואה לא קיבל דוד את חלקו מעזבון אשכנזי. כתוצאה מפשרה חולק העזבון לחלקים רבים ודוד יצא מקופה. בדוברובניק היו ליעקב אברהם דודנים שעזרו לדוד להדפיס את ספרו הראשון.

בוונציה למד דוד אצל זלמן מלבוב ויעקב בליליוס. חמש שנים התעמק האברך המחונן בבית בליליוס בספרות התורנית. לאחר שנסמך לרבנות, עזב את ונציה כדי לחפש מקום כהונה.

היה זה פרק זמן קשה למדי בתולדותיה של ונציה, בטרם תפול קרבן לכיבושי נפוליאון. שליטתה על הימים נתערערה עם פתיחתם של נתיבי ים להודו המערבית. ירידה זו נתנה אותותיה גם בשטחי כיבושה של ונציה בחופיה המזרחיים של האדריאה. שלטונה בדלמטיה עמד להסתיים כעבור כמה עשרות שנים.

בתקופה זו חיפש דוד פרדו את מחייתו בדוּברוֹבניק, בסרייבו ובבלגרד. לבסוף הוזמן לשמש מורה בקהילת ספליט, עיר נמל קטנה אך חשובה בחוף הדלמטי. בקהילה זו חיו דוד ובני משפחתו 18 שנים (1746—1764).

עם מות הרב אברהם ספּו, שהיה לו תמיד מליץ יושר, נבחר פרדו בן השלושים לרבה של ספליט. בזכות קסמו האישי רכש לו דוד חוג ידידים־מוקירים נרחב. עם חוג זה נמנו גם אנשים מקהילות בלקן ואיטליה, הרחק מספליט. כבר צוין (בעמ׳ 66) כי בעיר קטנה זו חיבר פרדו את יצירתו הראשונה, ״שושנים לדוד״, פירוש משניות בשני חלקים שהודפסו בשנת תקי״ב (1752) בוונציה. בענייני ההדפסה נסע פרדו לאיטליה ושהה בה כשנה.

שאלות בענייני הלכה שלחו אליו גם שני רבנים מדוּברוֹבניק, שפועלם לא הוזכר במקור אחר. בשנים תק״ו—תק״ח (1746—1748) פנו גבריאל ולנטין ושלמה לוצינה לרב הצעיר בספליט. פרדו השיב לשואלים את תשובותיו שעוררו תחילה ויכוחים, אך לבסוף אושרו ע״י רוב רבני איטליה הצפונית ובראשם רבנים מוונציה ומליוורנו.

מלבד בניו יעקב ויצחק, ילידי ספליט שאף הם התמסרו בצעירותם להוראה, הכשיר פרדו עוד תלמידים רבים. היו ביניהם שניים שפרסמו את שמו לתהילה. הם אברהם ונטורא שנבחר לרבה של ספליט לאחר צאתו של דוד פרדו, ודוד פינטו שהעתיק את מושבו לסרייבו.

גם השניה שביצירותיו הגדולות של פרדו ״משכיל לדוד״, פירוש לפירושי רש״י, יצאה לאור בוונציה (בתקכ״א — 1761). באותה שנה עזב פרדו את ספליט. הסיבה לא הובהרה. הוא פנה לבלגרד, וניסה להשיג שם את משרת הרב שנתפנתה, אך נכשל. במקומו נבחר ר׳ ישׂשכר אבולעפיה. דוד פנה לסרייבו ונתמנה שם לרב במקומו של החכם יהושע יצחק מג׳ורו שנפטר בשנת תקכ״ג (1763).

בסרייבו מצא פרדו את מולדתו השניה. הוא יזם בה הקמת מוסדות ואגודות צדקה ובנה את הישיבה הראשונה שפרסמה את שמה של סרייבו. בתקופתו נהרו אליה תלמידים מתושבי המקום וממרחקים. רק באיחור זמן, בשבט תקכ״ח (1768), נרשמו בפנקס הקהילה ״תנאי עבודתו״ של המוסד. זה מסמך היסטורי מעניין. מקורו אבד עם הפנקס, אך קיימים תצלומים מהימנים הימנו.

בהקדמה ליצירתו "למנצח לדוד" (סלוניקי תקכ"ה — 1765) מודה המחבר לבני סרייבו על עזרתם בהדפסת הספר. נושאו העיקרי של חיבור זה — בעיות הקרקע במשנה. בספרו הבא "מכתם לדוד" קיבץ שו"ת בהן עסק ופסק.

החשובה ביצירותיו התורניות היא "חסדי דוד" הכרך הראשון נדפס בשנת תקל"ז (1777) בליוורנו. זהו פירוש התוספתא שלדעת המחבר לא זכתה עד אז לטיפול הולם. לפירוש זה הקדיש פרדו את עשרים השנים האחרונות של חייו (1772—1792). החלק האחרון ליצירת ענק זו נדפס במהדורה ראשונה בירושלים, מאה שנה לאחר פטירתו. חלק ג' זה נערך בידי י. מטלון והרב הירושלמי משה פרדו, נכד המחבר.

דוד פרדו זכה לראות בהצלחת בניו. הבכור יעקב נתמנה לרב בדוּבּרוֹבניק והתפרסם כמחבר "קהילת יעקב", דברי פרשנות לנביאים הראשונים שנדפסו בשנת תקמ"ד (1784) בוונציה. לחיבור זה כתב האב דוד דברי הקדמה. בנו השני יצחק ירש את משרתו הרבנית בסרייבו. על אברהם, בנו השלישי, אין מידע מהימן, אך כל הסימנים מעידים כי היה רב באיטליה או בבלקנים. בנות דוד נישאו לחכמי ישראל.

דוד פרדו העשיר את הספרות העברית גם ביצירות קטנות יותר ובהן דברי פרשנות כ"ספרי דבי רב", ועוד. בנוסח תקופתו ניסח את כוחו כמשורר עברי, דתי כמובן. רבים מפזמוניו מצאו את דרכם למחזורים נוסח ספרד ואיטליה. עם סוג זה נמנות יצירותיו "שכיות החמדה", "שירה חדשה" (1776), "שפעת רביבים" (ליוורנו 1788), "מזמור לדוד" (שההדיר נכדו דוד אברהם פינטו, ליוורנו תקע"ח — 1818).

כיסופי עליה

עם סיום מלאכתו הספרותית, לאחר שחזר וערך מחדש את רוב יצירותיו, עלה פרדו בן ה־62 בשנת 1781 לארץ ישראל. המשורר שבו לא יכול היה עוד לעמוד כנגד כיסופיו ה"ציוניים". כל ימי חייו נמשך לארץ אבותיו ועתה החליט להגשים את חלומותיו ולהתיישב בה.

הקהילה בסרייבו התייחסה בהבנה לעליית רבה הדגול. בפנקס הונצחה החלטה מחודש אלול תקמ"א (1781) המפיצה אור על הלכי הרוח בקרב יהודי סרייבו בשלהי המאה הי"ח. בהחלטה התחייב ועד הקהילה להקציב לדוד פרדו העולה לירושלים גימלה שנתית בסך 250 גרושים, דהיינו כמחצית משכורתו השנתית שקיבל בתקופת כהונתו כרב בסרייבו. גימלה זו היתה "היסג סוציאלי" עצום בתנאי הקהילה. לעומת זאת הבטיח פרדו לבני סרייבו שיקדיש בירושלים חלק מלימודיו לקהילתו לשעבר. "התחייבות נגד" זו לא פורשה, רק נרמז "שיתפלל לשלומה" של הקהילה.

עם עלייתו לארץ ישראל לא באה כמיהתו המשיחית על סיפוקה. פרדו, שהשתקע בירושלים והוכר בעיר הקודש כמלומד בעל שיעור קומה, התקרב לחוגי המקובלים.[45] בעולם המסתורין חיפש הרב המלומד תמורה מופשטת למציאות המרה והמנוונת בה היו נתונים יהודי ארץ ישראל דאז.

העליות מסרייבו לארץ ישראל לא היו נדירות, אף כי לא היו המוניות. לכך חסרו התנאים המדיניים והכלכליים בארץ ובתפוצות. אך הכיסופים לציון לא פסקו מעולם. העליות מארצות

(45) מ. לוי, ביבריסקי אלמנך, ורשץ תרפ"ו, עמ' 125.

האיסלם — ובוסנה נמנתה עמן מאות בשנים — הושפעו גם מן ה"חג'" האיסלמי, עליה־לרגל של המוסלמים למכה. ההבדל הוא בכך שהיהודים שאפו לא רק לקיים מצוות עליה־לרגל לארץ ישראל אלא להשתקע בה. בני קהילות סופיה, סלוניקי, בלגרד, סרייבו, דוב־רובניק, ונציה, ליוורנו ושאר הערים שבצפון איטליה, היו עתודה נאמנה לעליה לארץ לפני תקופת החילון (סקולריזציה) של יהדות זו. הגעגועים למולדת העתיקה היו עמוקים. עוד בתחילת המאה העשרים קשרו כיסופי העליה את מרביתם של יהודי בוסנה הספרדים לארץ ישראל.

לאחר חיי יצירה פוריים נפטר דוד פרדו בשנת תקנ"ב (1792) בירושלים. אכן, יליד ונציה זה הגדיל לעשות לתהילתה של קהילת סרייבו. הוא הקים את האסכולה האיטלקית־בוסנית לפרשנות רבנית, בהוסיפו נדבך יקר ערך בבניין התרבות של ישראל. פרדו ייצג בכבוד את היצירה הרוחנית המשותפת לאיזורי הספר של תפוצות צפון־איטליה ובוסנה גם יחד. בדברי ימיה של הגולה היוגוסלבית אין יוצרים רבים כפרדו. פרשנותו אף עולה על הישגיה של האסכולה הבלגרדית שקדמה לו אמנם במאה שנה ביצירותיהם של יהודה לירמה, ש. ג. הכהן ויוסף אלמוסנינו (עיין בעמ' 147 ואילך).

ו. אמנות ופולקלור

הגדת סרייבו

עם שיקומה של סרייבו לאחר אימי המלחמה בשנות התשעים של המאה הי"ז היתה העיר למרכז מסחרי חשוב שהשפעתו הגיעה לשוקי חוץ. היהודים הגבירו את משקלם בכלכלה בזכות קשריהם עם ארצות שמעבר לים. הם ניצחו על סחר המעבר של העיר עם ונציה, וינה, דוברובניק, בלגרד, סקופיה, סופיה וסלוניקי. בני המשפחות דנון, מונטיל'ו ופָּפּו נטלו חלק הארי במסחר זה.

אך אין ספק כי תחת השלטון העותומני בבוסנה התקיימו רוב היהודים בדוחק. בתנאי המשק הפרימיטיבי של סרייבו, היהודי שרק תמול שלשום בא העירה נמנה עם דלת העם. כמו בגלויות אחרות התחיל היהודי גם בסרייבו את דרכו כחייט־מטליא, כרצען, כשואב מים וכיוצא באלה.

רק בדור השני או השלישי בסרייבו מצא היהודי מקורות פרנסה יציבים. מעגלון או מרוכל התקדם למעמד החנווני או בעל מלאכה. הוא התמחה במקצועות מיוחסים והתפרנס כנגר, כפחח, כשרברב, ואף כרוקח ורופא.[46] רק בתקופה המאוחרת, למן הכיבוש האוסטרי, נמצאו בין היהודים סוחרים מצליחים ובעלי מקצועות חָפשיים. הם ניהלו את הקהילה כפרנסיה.

כאמצעי התקשורת שימשה לדינו. אך היו תקופות שגם פשוטי עם למדו עברית ואף ארמית לצורכי התפילה, ללימוד המקרא, המשנה והמדרש ולשינון הגמרא. יודעי ארמית הציגו גם בספרות המסתורין.

הספרדי בארצות הבלקן מעריך את מורשת האבות ואוהב מאד את שירי עדתו, את

(46) שני הסוגים האחרונים היו בעלי מלאכה שהתמחו בעבודה מעשית בלבד, בלי הכשרה עיונית.

הרומנצות העתיקות מקסטיליה ואת הפתגמים בלדינו. עד היום הוא משמיע אותם בכל הזדמנות, בחגים, באירועים משפחתיים, במסיבות חברתיות, בשמחה ובאבל. מאוצר זה הוא שואב מלוא חופניו את תודעתו העדתית, את אצילות מוצאו,[47] כעין "אתה בחרתנו", שלפרקים אינה אלא ביטוי לבדידות וחוסר אונים.[48]

אולם כל יתרונות אלה, סגולות נעלות כשלעצמן, לא הספיקו כדי להבטיח תנאי יצירה רוחניים במישור החילוני. לא קמו לא ספרות לדינו ולא אמנות פלסטית, שהיו יכולות להתמודד עם ספרות יידיש או עם ציור ופיסול, מעשה ידיהם של יהודים במערב אירופה ובמזרחה, נכסי צאן ברזל לתרבות העולם. לעומת זאת קשורה בסרייבו יצירה שפרסמה שמה בעולם, אף על פי שהובאה אליה ממרחקים.

בעיטור הספר הגיעו הספרדים, אמנם לא בשבתם בבלקנים, להישגים מעולים. הענף הזה של האמנות הפלסטית התפתח לפני המצאת הדפוס, בד בבד עם מלאכת ההעתקה של כתבי יד, מקצוע עתיק יומין ששגשג במיוחד בימי הביניים. תכליתה של אמנות זו היתה למשוך את לב הקורא, לשפר את מראה הספר, להביע את עלילותיו במרוכז, סמלית ובאופן מסוגנן, בתיאור ציורי ובאיור מרשים.

באירופה הנוצרית עסקו בימי הביניים נזירים רבים במלאכת ההעתקה. כמובן, בספרות העברית לא יכלו המתבודדים במנזרים להתחרות בסופרי תורה ובמעתיקי הספרות הרבנית. האיור האמנותי של ספרים עבריים היה ודאי בעיקרו מלאכתם של המעתיקים היהודים. בשלבים מסוימים היו עיטוריהם מסוגננים להפליא. קרה לא אחת שההעתקים עלו ביופיָם על המקור. הם נרשמו בתולדות האמנות הפלסטית כיצירות מהוללות ויקרות ערך.

גם הערבים בחצי־האי האיברי השקיעו עמל רב במלאכת ההעתקה של כתבי יד. צורת עיטוריהם היתה נאה ולא אחת אף מרהיבה. מגבלותיהם נבעו במידה רבה מאיסור האיסלם לצייר דמות אדם. הם הפליאו בערבסקות המופשטות, המסוגננות והמסובכות שלהם.

חרף הקִרבה הרוחנית, השפעת הערבסקות אינה מכרעת בעיטור היהודי בימי הביניים. מתקופה זו שרדו עיטורי המקרא ואיורי ההגדות של פסח רבי הבעה. דמות אדם אינה מוחרמת בהם. נמצאו מעטרים וציירים, כאנונימיים כידועי שם, בהם אף יהודים,[49] שלא נרתעו מלצייר בני אדם בצורתם המוחשית, חרף איסור עבודה זרה שבעשרת הדברות.[50]

גם אם תמונותיהם התמימות של איורי ההגדות מימי הביניים אינן מעידות על אסכולה יהודית מובהקת, אין ספק שקיימת גישה יהודית מקורית לאיור ההגדות. לדברי רות (במאמרו הנזכר, עמ' 23), לא מן הנמנע שכיוון העיטורים מגלה טפח על זהותו הלאומית של הצייר. לא־יהודי יעטר ספר משמאל לימין. את שיא העלילה יצייר בצד ימין, כפי שהתרגל מאז ומתמיד. כך עשה גם בכתב יד עברי, אף אם ידע היטב שהסיפור מתפתח שם מימין לשמאל.

(47) בספרדית: גרנדזה grandeza

(48) רב חלקם של מחקרי קלמי ברוך, ש. רומנו וש. פינטו, ממשכילי הדור הספרדי בבוסנה במאה הכ', באיסוף ערכי פולקלור והנצחתם בכתב.

(49) בצלאל (סטיל) רות טוען במחקרו (הגדה סרייבו ומשמעותה בתולדות האמנות, יברייסקי אלמנך, בלגרד 60־1959, עמ' 16—28) כי לפחות שניים מבין מאיירי ההגדות מימי הביניים אפשר לזהות כישראל בן מאיר יפה מהיידלברג ויואל בן שמעון (האחרון יצר בגרמניה ובאיטליה הצפונית).

(50) שמות כ', ד'—ה': לא תעשה לך פסל וכל תמונה... לא תשתחוה להם ולא תעבדם...

לא כך נהג הצייר היהודי מימי הביניים. הוא פיתח באיוריו את העלילה המקראית או זו של ההגדות לפי הכיוון של הכתב העברי, כלומר מימין לשמאל. כלל זה נשמר יפה הן בהגדות הצפון האשכנזיות, הן בהגדות הדרום־אירופיות, הספרדיות. מכאן שמרביתָן מעשה ידיהם של אמני ישראל.

הגדת סרייבו נמנית עם ההגדות שעוטרו ואוירו בידי יהודים, אם כי היו מבקרי אמנות שהטילו ספק בדבר. בלוחות שגודלם 16 על 22 ס״מ מתפתחים בה מרבית הנושאים מימין לשמאל. שני חלקים בה. האחד ממחיש נושאים מקראיים על פני 34 לוחות מצוירים, בכל אחד מהם שתיים או ארבע תמונות שערכן האמנותי־ההיסטורי רב. את התמונות מאפיין צבע הרקע הכחול המובלט. בשולי התמונות מלמעלה ולפרקים אף מלמטה נמצא הסבר תמציתי לנושא התמונה, על פי רוב עם מובאות מהתנ״ך.

בחלק השני כתוב הטקסט באותיות עבריות נוסח דרום־ספרד. בחלק זה עיטורים מופ־לאים על 50 לוחות במתכונת כפולה מהלוחות המצוירים, כלומר: לכל אחד מהלוחות שני עמודי טקסט מקבילים זה לזה.

אם לדון על פי הסגנון שבאיור ההגדה ובאותיותיה, אין ספק כי החלק הציורי קדום יותר. רות [51] סבור כי הגדת סרייבו נוצרה בראשית המחצית השניה של המאה הי״ד. כנהוג בהגדות הספרדיות, רבים בה סמלים ספרדיים, דגלונים, סמלי ערים ומדינות ופרחים סגסוגניים. הם מעטרים כרגיל את תחילת הפרק או את ראשית המשפט ומוסיפים חן לדברי ההגדה. על רקע הצבעים אפור עד כסף נמתחים קווים, לפרקים לאורך עמודים שלמים או בחלק מהם. זנבות דמיוניים יורדים ועולים במאונך, לפעמים מהשוליים העליונים לתחתית העמוד.

מעניין כי מהנושאים התנ״כיים, שנתלוו להגדת סרייבו, פרשת יוסף עומדת במרכז של רבע ממספר התמונות, היינו ב־17 מתוך 69 האיורים שבעמודים 11—20. רק חלק קטן מהאיורים מוקדש לתוכן ההגדה, לנס היציאה ממצרים.

להגדת סרייבו אין קשר אורגני לעיר זו. ועל אחת כמה וכמה אין לה מבחינה אמנותית כל קשר לנסיונות היצירה התרבותיים של יהודי סרייבו.

ההגדה, שנכתבה וצוירה במאה הי״ד, הובאה לסרייבו באקראי וחשיבותה הוכרה במקרה. לדברי מ. לוי (שם, עמ׳ 72), נמצאה ההגדה בעזבונו של חי כהן שנפטר בשנות החמישים של המאה הי״ט בסרייבו. היה זה סוכן יהודי שפעל בוונציה, ובחופשת מולדת הביא מציאה זו הביתה, לסרייבו. את ערכה לא שיער. יתירה מזו, עשרות בשנים לאחר פטירתו לא הסב איש תשומת לב המומחים להגדה שבעזבונו.

לפי גירסת רות,[52] התרוששה משפחת כהן במרוצת הזמן. ירושתו של חי כהן הלכה והצטמקה. ברע למשפחה הביא אחד מצאצאיו של הסוכן האמיד את ההגדה למשרדו של ועד הקהילה בסרייבו למכירה.

(51) הגדת סרייבו ומשמעותה בתולדות האמנות, עמ׳ 8 של מבוא להגדת סרייבו, הוצאת מסדה בע״מ, תל־אביב—ירושלים, בשיתוף פעולה עם Jugoslavija Publishing, Beograd (בלי ציון שנת ההדפסה, כנראה תשכ״ג — 1963).

(52) מבוא להגדת סרייבו, עמ׳ 7 וכן עתון „הארץ״, 8.3.1963, עמ׳ 10

בדרך שלא הובהרה עדיין התגלגלה הגדת סרייבו לבית הנכות הבוסני. תחילה לא עוררה שם עניין בעיני האוצר (קוסטוס בלעז). רק משהודלפו ידיעות על ההגדה המצויה במוזיאון סרייבו, הן עוררו סקרנותם של בלשנים, היסטוריונים ומבקרי אמנות.

בשלהי חמאה הי״ט היתה וינה מרכז מדעי חשוב, במיוחד במדעי היהדות. ד. ה. מילר, מרצה לתולדות התפילה היהודית, ופון שלוסר, אוצר המוזיאון לתולדות האמנות בווינה, חקרו את כתב יד ההגדה בשיתוף הדוק עם המומחה לכתבי יד עבריים דוד קאופמן מבודפשט. את תוצאות מחקרם המשותף פִּרסמו בשנת 1898 בשני כרכים,[53] בהם תיארו את הגדת סרייבו כתגלית אמנותית־היסטורית ראשונה במעלה.[54]

מאז חלפו שבעים שנה ויותר. לא כל ההנחות של החוקרים הראשונים על הגדת סרייבו עמדו במבחן. במרוצת הזמן התווספו מִמצאים חדשים, אך תולדות האמנות, הכללית והיהודית כאחת, חבות לחלוצי מחקר אלה חוב גדול על שגילו פנינה מופלאה זו של אמנות ימי הביניים.

הגדת סרייבו נחשבה ליצירתם של יהודי ספרד או של יהודי ונציה. באחרונה נוטים חוקרי האמנות להנחה כי מקורה בברצלונה, בירת קטלוניה אשר בצפון־מזרחה של ספרד. הם מסתמכים על צבעים המצויים בסמלה של ברצלונה (כתום־זהב) והם מקשטים את הלוח בעמוד ג׳ בחלק ב׳, בו עיטר האמן את הקטע ״הא לחמא עניא״ בתמונתו של ארמון דמיוני. חוקרים אחרים מחפשים מקורה של הגדת סרייבו בפרובנס אשר בדרום־צרפת. הם מנמקים את דעתם בשני פיוטים מנוסח התפילות של יהודי פרובנס מימי הביניים, שצורפו להגדה זו. כן נכלל בה מזמור יהודי אבינ׳ון שהושר לפני פסח, בשבת הגדול. חשיבות צירופו להגדה בכך שהוא לא הושמע אלא אם שבת זו נפלה בשבת הגדול של הנוצרים. בשבת כזאת נצטוו יהודי אבינ׳ון וקרפנטרה [55] להסתגר בבתיהם, לבל ירגיזו את המוני הנוצרים בשבוע הפסחא.

אין ספק כי האמנים שעיטרו ואיירו את הגדת סרייבו היו בוגרים של בתי אולפנא בדת־ום־אירופה, באגן הים התיכון. פיתוחיהם מעידים על השפעותיהן של אסכולות דרום־צרפת, ספרד ואיטליה הקדם־רנסאנסית. יצירתם כולה אור, שמחה וחדוות נעורים. יופיָה מרהיב את העין וגווילים עדיין מרעיפים אמונה תמימה.

לבוש־נשים מלאכת מחשבת

ואם הגדת סרייבו היתה תוצרת חוץ שנשארה חבויה זמן רב, הרי יהודי סרייבו גילו טעם רב במלאכת מחשבת לקישוט חפציהם, ובמיוחד במלבושי נשותיהם. מלאכה זו פותחה בעקבות החוק העותומני שקבע הגבלות ואיסורים למלבושי הלא־מאמינים. בסופו של דבר עיצבו טעמי האָפנה גם יצירה זו. שמלות נשים או אדרותיהן, רקומות רַקמה עדינה, מעידות על השראה אמנותית.

(53) Dav. Heinr. Mueller und Julius von Schlosser: Die Haggadah von Sarajevo, Neben einem Anhange von David Kaufmann, Wien 1898

(54) הודות ליחסם האדיב של מנהלי המוזיאון הארצי בסרייבו, ד״ר בנאץ וסגנו מר שקאל׳יץ׳ (Dr. Alojz Benac, Škaljić) עיין המחבר באפריל 1959 בהגדת סרייבו. מנהלי המוזיאון סיפרו באילו סכנות הוחבאה ההגדה מעיני הנאצים וכיצד היא נשמרה בתנאי המחתרת בכפרי הסביבה.

(55) Avignon, Carpentras

מ. לוי הקדיש למלאכת מחשבת זו מקום נרחב בספרו (עמ׳ 31 ואילך). עוד היום לא איבד תיאורו המאלף מאומה מערכו. הוא הצביע בין הראשונים על משמעותה של מלאכת מחשבת זו שהתפתחה והשיגה הישגים נאים, חרף התקנות המרושעות של ״ברית עומר״ (עיין בעמ׳ 118) וצווי מורד השלישי (עיין בעמ׳ 120). הוא אף הביא (שם, עמ׳ 55—56) מתוך פנקס הקהילה בסרייבו ראיות חותכות על השלמונים ששילמה הקהילה לפקידי המדינה, קציני צבא וכהני דת מוסלמים כדי שיתעלמו מעקיפת החומרות של חוק הלבוש.

לבוש מסורתי של אשה ספרדיה בבוסנה

היו הבדלים מוחשיים בין לבוש נשים נשואות לבין מלבושי העלמות. היהודיות השתוקקו להשיג באָפנת ההנעלה את המוסלמיות. התורכיות הנכבדות (״חנומות״) נעלו מנעלים גבוהים, מגפיים חיננים בצבע צהוב שנקראו ״צִ׳ילֶקָה״.[56] ליהודיות, כמו לשאר הנשים הלא־מוסלמיות, התיר החוק (!) לנעול אותם מגפיים אך בצבע שחור בלבד. המלחמה התנהלה אפוא על עקיפת תקנות החוק הקובע את צבע המגפיים. רק על המגפיים נעלו כל הנשים, בלי הבדל דת ולאום, כיסוי ושמו ״פפוצ׳ה״.[57]

Ćilike (56)
Papuče (57)

לבושי חול היו צנועים ואילו בשבת ובחג נהגו הנשים להדר במלבושן. גאוותן של הנשים הנשואות היתה על שני חפצי אָפנה. אחד היה הכובע בלי שוליים שחבשו לראשן. נרקמו בו, ב"פרוֹנְטָרה",[58] חוטי זהב וסרטי אריג, וכן נתפרו־נחרזו בו פנינים ומטבעות זהב. לכובע נקשר, על מטבעותיו ופניניו, צעיף משי ססגוני, „טוֹקדוֹ"[59] ועוד צעיף ארוך שירד לאורך העורף לשכם כדי לכסות את שערות ראשה של האשה הנשואה.

נמצאו עוד דברי הלבשה מטיב מעולה. היו אלה אפודות, שמלות ומעילים ארוכים. הם הרשימו ברְקמה מעשה מלאכת מחשבת. דגמים יפים של מעילים אלה מוצגים היום ב"מוזי־און היהודי" של איגוד הקהילות היהודיות בבלגרד.

כמובן, לא כל הנשים השיגו לא את ה"טוֹקדוֹ" ולא את המעילים הרקומים רְקמה מבריקה. בנות דלת העם בהכרח הצניעו לכת. הן עטפו ראשיהן במטפחות פשוטות ולבשו שמלות ומעילים זולים שדגמיהם לא זכו לתצוגה במוזיאונים האתנוגרפיים.

ז. הרכב האוכלוסיה היהודית

סרייבו — מרכז יהודי בוסנה

אט אט היתה קהילת סרייבו למרכז יהודי תוסס, אם כי נראה שמעולם לא נמנו בה יותר מ־9,000 נפש.

שלא כיהודי קרואטיה שהיו מפוזרים בכפרים ובעיירות, התרכזו רוב יהודי בוסנה תקופה ממושכת בסרייבו. בדרך כלל שררו שם תחת השלטון העותומני יחסים תקינים בינם ובין שכניהם, אך הם היו מבודדים מבחינה תרבותית וחברתית. בחיי המשפחה ובדיוני הקהילה שלטה הלדינו וערכי הפולקלור הספרדי נשמרו יפה ב"צ'יפוט־חאן" וברבעים יהודיים אחרים.

כאשר לכדו הצבאות הגרמניים בשנת 1687 את סרייבו, באו לעיר כמה משפחות אשכנזיות. הן היו מועטות לעומת מספר האשכנזים שמצאו את מחייתם בבלגרד הכבושה בידי האוסטרים (1718—1739). הנסיון להשריש את קומץ האשכנזים בבוסנה במאה הי"ח נכשל (עיין בעמ' 188). חלקם נטמעו בין הספרדים ואחרים הוסיפו לנדוד לגלויות אחרות.

היישוב בערי השדה

רק במחצית השניה של המאה הי"ח העתיקו כמה יהודים את מקום מגוריהם מסרייבו לטְרבניק,[60] עיירה מצפון־מערב לסרייבו. לשם הועבר בשנת 1649 מושב הוולי[61] ונשאר בה עד שנת 1850.

חלפו מאה שנה ויותר עד שהיהודי הראשון מסרייבו הלך בעקבות הוולי לטרבניק. בעקבות הסיירים היהודים הגיעו למקום החדש קרובי בשרם, או ידידים ומכרים. מספרם לא היה רב. על פי הערה בפנקס סרייבו שמביא מ. לוי (שם עמ' 35), היתה כבר בשנת תקכ"ח

(58) Frontera
(59) Tocado
(60) Travnik
(61) Vali — בגלר־בק, וזיר, ממלא מקום, נציג הסולטן וראש המנהל של וילאית בוסנה.

(1768) קיימת קהילה עצמאית בטרבניק, אך מעולם לא נמצאו בקהילה הספרדית העתיקה שבערי השדה הבוסניות יותר מכמה מאות נפש.[62]

יוסף קונפורטי מציין במסתו "היהודים בערי השדה של בוסנה והרצגובינה" (ב"ספומ־ניצה", 1966, עמ' 132 ואילך) כי בשנת 1806 חיו בטרבניק 25 משפחות יהודיות, ב־1808: 60 יהודים מבוגרים, ב־1850 נמצאו 50 בתי אב וב־1879 התפקדו בה 374 נפשות. ועוד מזכיר קונפורטי כי בשלהי המאה הי"ט פעלו בטרבניק, בין היתר, שני רופאים יהודים בעלי שיעור קומה. היו אלה ליאופולד גליק, אספן פולקלור בוסני ומייסד המוסד הנודע לבידוד המצורעים בסרייבו, וכן ברנרד צאודרר, המפקח על התברואה (שנמנה בתקופת הרצל עם חלוצי התנועה הציונית בבוסנה — הערת י. א.).

יהודי סרייבו מצאו עניין בשוק הטרבניקי, שהיקפו גדל עם העברת הבירה לשם, מה גם שלעתים פקד את סרייבו שפל כלכלי שתוצאותיו הורגשו מוחשית בין יהודיה. הם נאחזו באפשרויות שפתח לפניהם שוקה של טרבניק הווזירית, גם אם לא העתיקו את מושבם מסרייבו.[63]

הקהילות בערי השדה הבוסניות נוסדו מאוחר. להוציא את קהילת טרבניק, לא היו קיימות עד מחצית המאה הי"ט קהילות ישראל בפרובינציה הבוסנית. רק אז, ובמיוחד לאחר הכיבוש האוסטרי, נוסדו הקהילות בבנ'ה לוקה, בביילינה, בברצ'קו, בדרבנטה, בווישגרד, בזניצה, בטוזלה, במוסטר ועוד.[64]

נתונים דמוגרפיים

להלן כמה מספרים שמביא ת. קרושבץ[65] על יהודי בוסנה במאה הי"ט (המספר הראשון מתייחס לשנה והשני לאומדן): 1808 — 1,200; 1840 — 2,500; 1851 — 2,000; 1865 — 2,000; 1868 — 5,700; 1876 — 3,000. מספרים ממקורות אחרים אינם חופפים אומדנים אלה. מיסטר, הקונסול האוסטרי בטרבניק,[66] נוקט מספר של 25,000 יהודים ב־1811 בבוסנה, ע. בייטיץ' חוזר במאמרו הנזכר בעמ' 180 על גירסתו של דרויש ה. קורקוט (בסדרת מאמרים שפורסמה בשנים 1928—1929 בשבועון היהודי בסרייבו "יברייסקי גלאס" תחת הכותרת "יהודי סרייבו בשנת 1841"). על פי קורקוט התפקדו ב־1841 בסרייבו 715

(62) איוו אנדריץ', הסופר היוגוסלבי הדגול, בעל פרס נובל לספרות לשנת 1961, תיאר בסיפורו „כרוניקה של טרבניק" את מצבם של יהודי עיירה זו בתחילת המאה הי"ט. הוא רואה בהם מגורשי ספרד המערבית אשר נקלעו למשטר העותומני המזרחי ובתוכו הם מתאמצים לשמור על צלם האדם. אותו סופר תיאר בסיפורו „גשר על הדריינה" מלחמתה של אשכנזיה יפה ובעלת מרץ שהיגרה מגליציה לווישגרד שבמזרח בוסנה בעקבות הכיבוש האוסטרי. חשיבות שני הרומנים בנאמנותו של הסופר להתרחשויות ההיסטוריות ובחדירתו האמנותית והאוהדת לנפשות גיבוריו, לרבות היהודים.

(63) מספר סוציולוגים וכלכלנים הצביעו על הגורמים לפיזור יהודי סרייבו ביישובים אחרים. עמם נמנה בנימין פינטו. מחקרו על היהודים בערי השדה של בוסנה פורסם בעמ' 142—153 של שנתון „בנבולנציה" ו„פוטפורה", סרייבו־בלגרד תרצ"ד

(64) Godišnjak La Benevolencia i Potpora, Sarajevo-Beograd 5694—1933

(65) Banja Luka, Bijeljina, Brčko, Derventa, Višegrad, Zenica, Tuzla, Mostar

Todor Kruševac בספומניצה ל־400 שנה לבואם של יהודי בוסנה, עמ' 77—78. משם גם מספרי הטבלה הבאה על יהודי בוסנה בימי השלטון האוסטרי.

(66) עיין בנספחות, תעודת מיטסר מס' 4.

גברים יהודים מעל לגיל 18. מסתבר שגדול הפער בין הנתונים השונים, וכל המעוניין בחקר הדבר ייטיב אם לא יסמוך על הקיצוניים שבאומדנים אלה.

מאלפת ההשוואה של מִפקדי האוכלוסים בשלושים השנים הראשונות של הכיבוש האוסטרי בבוסנה.

מספר יהודי בוסנה
בשנים 1879—1910

השנה	במספרים מוחלטים (מעוגלים)		באחוזים	
	בסרייבו	בכל הארץ	יהודי סרייבו מכלל היהודים	יהודים מכלל האוכלוסיה
1879	2,100	3,400	61	0.3
1885	2,600	5,800	45	0.4
1895	4,000	8,200	49	0.5
1910	6,400	11,900	54	0.6

מן הטבלה מסתבר כי לאחר הירידה התלולה בשנים הראשונות של הכיבוש עלה שוב בהתמדה, אם כי באיטיות, הריכוז היהודי בסרייבו, מ־45 אחוזים ב־1885 ל־54 ב־1910. תוך 30 שנה הוכפל חלקם של היהודים בכלל האוכלוסיה ועלה מ־0.3 ל־0.6 אחוז. אשכנזים כמעט שלא נכללו במִפקד 1879, אולם ב־1910 כבר נמצאו בסרייבו 1,400 ובכל הארץ 2,900 נפש.

ההגירה מסרביה

גידול היישוב היהודי בבוסנה, מכל מקום עד לכיבוש האוסטרי, עיקרו בא מהגירת הספרדים מהארצות השכנות. זרם המהגרים הלך וגבר ממרכזיהם שבדרום ובדרום־מזרח הבלקנים, מסלוניקי ומבולגריה. תחילתו הורגשה במחציתה השניה של המאה הט״ז והוא נסתיים בראשית המאה העשרים. ספרדים אלה נעו צפונה וצפון־מערבה דרך מקדוניה, הסנדז׳ק וסרביה וחצו את הנהר דרינה בגבול סרביה־בוסנה, שפן ברוב המקרים הם נכנסו לבוסנה כפליטים סרביים.

כאן יש לחזור ולהזכיר כי סרביה ובוסנה היו עוד במחציתה הראשונה של המאה הי״ט שטח עותומני. צווים פרובינציאליים אמנם הכבידו על חופש התנועה של המהגרים, אך הגירתם נחשבה לפנימית. גם לאחר שנתחמו במרוצת הזמן שטחים עצמאיים של ארצות בלקן השונות, שהיו פעם משועבדות לתורכיה, לא נשתנה כיוון ההגירה הספרדית. היהודים הסרביים הוסיפו להגר מערבה, לשטחי המונרכיה ההבסבורגית, ובמיוחד לבוסנה ולהרצגובינה. בחפשם אחרי פרנסה התכוונו רובם להשתקע בסרייבו. בדרכם התעכבו תחילה בערי השדה שבמזרח בוסנה. משם המשיכו מערבה, דרך ביילינה וברצ׳קו לפריידור, לבנ״ה לוקה, לטרבניק ולמקומות אחרים.[67]

(67) Bijeljina, Brčko, Prijedor, Banja Luka, Travnik **על כך הצביע כבר בשנת 1933 ב. פינטו בעמ׳ 144 למחקרו הנזכר בהערה 63. הנמקתו מובאת להלן בתיאור שמות המשפחה של ספרדי בוסנה.**

המהגרים מסרביה השכילו למצוא את מקומם בתפוצות בוסנה, אך קליטתם עוררה גם בעיות. היו חיכוכים בין ותיקים "אוטוכטוניים" לבין ה"סרבים" אשר מקרוב באו. קשה לקבוע אם מקור החיכוכים היה בשמירה על יוקרת הוותיקים ובחשש פן יעורער ויישמט מעמדם בקהילה, או שמא התלקחו היצרים בגלל ניגודי האינטרסים הכלכליים שבין מבוססים יחסית לבין מהגרים חסרי אמצעים. ליחסים המעוררים נמצאה גם הנמקה דתית. לפי גירסה זו לא נראו ה"סרבים החָפשיים", שלא הקפידו על איסוּרֵי "שולחן ערוך", לוותיקים בבוסנה, רובם חרדים.

על אף "מריבות משפחתיות" אלו הנציחו הבאים מסרביה את יישומם על היישוב הספרדי בבוסנה. על כך מעידים שמות משפחה בבוסנה, גם אם שובשו לפרקים. הם על פי רוב זהים עם שמות משפחה של יהודי סלוניקי, בולגריה וסרביה. מובא כאן מבחר שמות המשפחה הספרדים שהיו מקובלים גם בין יוצאי סרביה: אַבּינוּן, אוזמו, אַטיאַס, אלבחרי, אלטרץ, אלמוזנינו (שיבוש מאלמוסנינו), אלעזר, אלקלעי, בר־אהרון (בצורה משובשת באראַרון), ברוך, גאון, דָמיוֹ, דנון, חבילי (משובש — קבילי), חיון (כיון), טרינקי, מבורך, מונטיליו, מוסאפיה, נחמיאַס, סמוקובליה (ממקום סמוקוֹבּ בבולגריה), פינטו, פרחי, קונפורטי, קמחי, קפון, רוסו, שלום (סלום).

בין שמות אלה מצא ב. פינטו במחקרו הנזכר למעלה כמה שמות משפחה "סרביים" הצמודים ליישובים מסוימים בבוסנה. משפחות אלקלעי, דמיו ועוד היו שכיחות בסרייבו, קונפינו — בטוזלה, אלמוזנינו — בברצ'קו, מבורך — בפריידור, פינטו — בביהץ', נחמיאס — בבנ'ה לוקה וסלום, גאון, קונפורטי וטרינקי — בטרבניק. דוגמאות אלו והדומות להן משפקות את הקשר האמיץ בין פזורי ישראל בבלקנים.

סקירות מיטסר

בטרבניק היתה קיימת ישיבה, כנראה היחידה בערי השדה של בוסנה. ב. פינטו מציין (בעמ' 143 למאמרו) כי ראה את גניזת הכתבים והספרים בבית הכנסת הישן של טרבניק. הגניזה לא נבדקה ולא נודע מה עלה בגורלה.

לעומתה נמצאו בארכיון הממלכתי בווינה[68] כמה מסמכים מעניינים על היהודים בטרבניק ובבוסנה בכלל. היו אלה מכתבי הקונסול האוסטרי בטרבניק מיטסר[69] אל הממונים עליו בווינה בעשור הראשון והשני של המאה הי"ט. בטרבניק, שהיתה במחציתה הראשונה של המאה הי"ט עדיין מושב הוולי, נציג הסולטן בבוסנה, ישבו קונסולים של צרפת ואוסטריה. העיר הקטנה היתה מרכז ריגול ופעלו בה סוכנים זרים. האוסטרים והצרפתים פרשו משם את רשתם על פני המרחב הבוסני התוסס מהבחינה המדינית והצבאית כאחת.

פינה רגישה זו בקיסרות עותומן, הקרובה כל כך לגבולות המעצמות האדירות דאז — אוסטריה וצרפת, משכה את התעניינותם של סוכני מודיעין ששירתו לא אחת כמה אדונים בעת ובעונה אחת. לא קשה להבין כי גם את תורכיה שימשה טרבניק כעמדת תצפית קדמית לתחזיות ההתפתחות בזירה הבין־לאומית ולאורך גבולותיה הארוכים.

(68) Haus, Hof-und Staatsarchiv, Wien

(69) Mittesser הסופר איוו אנדריץ' קורא לו Miterer ב„כרוניתה של טרבניק".

על רקע זה יש להעריך נכונה את סקירות מיטסר שארבע מהן מובאות בנספחות.

מִסמכים אלה, הגדושים הגזמות וסילופים, משתקפת בורות משוועת ויחס של בוז וזלזול כלפי אוכלוסי בלקן, וקודם כל אל יהודי בוסנה. אף על פי כן יש עניין בדו"חותיו המתרברבים של מיטסר.

בתארו את סרייבו כותב מיטסר בסוף סקירתו מיום 17.9.1808: "...ישנם כאן גם עברים שבידיהם רוב המסחר..."

ביום 26.3.1809 הוא רומז בפרק השני של מכתבו על דרכי הריגול: "...היהודים מקבלים מדי פעם בפעם איגרות מכתביהם בכל מקום. ועד כמה שהם (היהודים) נוטים לצרפתים, קשה להם להתאפק ולא לספר לתורכים ואף לי..." והוא מסיים: "...הצרפתים שלחו מרגלים רבים לשטחי הקיסרות, ובמיוחד נשלח אחד מיהודי סרייבו עד וינה כדי לדווח על מצב הצבא הקיסרי ועל נסיבות אחרות."

ביום 27.4.1811 כותב הקונסול מיטסר לאחר הפסקה ממושכת (ייתכן שכמה מסקירותיו לא הגיעו אלינו) וחוזר על הטענה העוינת: "...היהודים והצוענים מתעצלים כמו בכל מקום, ואינם מוכשרים לשום דבר אלא הראשונים — למסחר והאחרונים — לנפחות ולמוסיקה..."

בדו"חו מס' 4 אומד מיטסר את מספר התושבים בבוסנה ב־600,000 נפש ובתוכם "...לכל היותר 25,000 יהודים המתגוררים רק בערים... ומתקיימים גם בבוסנה על מסחר, תיווך ונשך בלבד... החל מגיל 10 משלמים היהודים, מלבד היטלים אחרים, גם מס גולגולת בשיעור של 5 גולדנים לשנה..."

חשיבותן הכללית של סקירות מיטסר בחשיפת מטרותיה של אוסטריה בבוסנה. היה זה דיווח על המתרחש בארץ קטנה, שכנתה הדרומית והנסערת של מעצמה גדולה, מוקד לאי־שקט טורדני וממושך. אמנם, שאיפותיה התוקפניות של אוסטריה באו על סיפוקן רק לאחר 70 שנה, בשנת 1878, עם החלטת מעצמות אירופה בקונגרס ברלין. תפקיד אוסטריה בבוסנה הוגדר אז כפעולת פיוס בארץ אכולת אש המלחמה, בה נשפך דם החפים מפשע בידי מורדים קנאים. בכך ניתן הכשר לשאיפות ההתפשטות של הקיסרות ההבסבורגית ששנותיה בעצם כבר היו ספורות.

עיני הקונסול האוסטרי בטרבניק לא יכלו בתחילת המאה הי"ט להתעלם מן היהודים. סגן אלוף מיטסר הבחין בהם בעל כורחו, אך נבצר ממנו להבין אותם נכונה. הוא היה בירוקרט אוסטרי מתרברב, חלש בדקדוק ובתחביר, ולצערו אנוס היה לדווח לאדוניו על הכול, לרבות היהודים והצוענים המאוסים עליו.

על מגעי הוולים מטרבניק עם היהודים לא נודע הרבה. נציב הסולטן ישב הרחק מהריכוז היהודי. רק על שניים מהם ויחסם ליהודים נחשפו כמה פרטים. שמם קשור בנסיון סחיטה שלא הצליח בשנות העשרים של המאה הי"ט. הוולים הם מוסטפה פחה ויורשו מחמד רוז'די פחה.

ח. מזימות רוז׳די

פורים של סרייבו

המעשה — והוא מעשה בשמד, תופעה נדירה בין ספרדי בוסנה, בסכנות שגרם ובהצלה שלא איחרה לבוא — מתואר ב״סיפור השבויים״,[70] פרי עטו של משה רפאל אטיאס, המכונה זקי אפנדי. החיבור כתוב בלדינו ומעולם לא ראה אור בדפוס. ההתרחשויות תוארו בו על פי העדויות של בני התקופה שהושלמו בידיעות מתוך גנזך המדינה בסרייבו. לאטיאס־זקי אפנדי, לשעבר פקיד תורכי בבוסנה, היתה גישה חָפשית לארכיוני הווילאית. מלבד זאת נשתמרו רישומיו של הרב משה דנון על ״נס ההצלה שאירע ביום ד׳ למרחשון תק״פ (1819)״ כפי שמספר מ. לוי.[71] מ. לוי אף פִּרסם את תמצית כתב ידו של אטיאס בהזדמנויות שונות. יצחק סמוקוביליה בנה על חומר זה את סיפורו ״המגילה מסרייבו״.[72] ב״יברייסקי נרודני קלנדר״ (סרייבו 1940/41), במאמר בשם ״פורים של סרייבו״, חזר מ. לוי על הנושא על יסוד הנתונים ההיסטוריים בארכיון משרד החוץ בווינה וקבע כי מקור בלתי תלוי זה מאשר בכול את המסופר במקורות היהודיים המקומיים.

המעשה שהיה כך היה: בתחילת המאה הי״ט התאסלם יליד סרייבו, משה חוויו.[73] לאחר המרת הדת הצליח חוויו להצטרף למִסדר הדרווישים ונקרא כנזיר מוסלמי — דרוויש אחמד. בשם זה נחרת זכרו בהיסטוריה. המוסלמים, ובמיוחד פשוטי העם שבהם, ראו באחמד איש קדוש עושה נסים ונפלאות.

אחמד השתדל לטשטש את מוצאו היהודי. הוא נעשה מוסלמי קנאי שהתנכר לאחיו למוצא, ואף הסית נגדם בניבול פה מסוכן שעלול היה להביא את המוסלמים המשולהבים להתפרעות.

יהודי טרבניק פנו לוולי מוסטפה פחה וביקשו את הגנתו. הוא ערך חקירה ובה הוברר כי הצטרפותו של אחמד המומר למסדר הדרווישים לא היתה כשרה. במשטר המוסלמי נחשב הדבר לעבירה חמורה. אחמד נעצר, נידון בבית המשפט השרעי למוות וגזר הדין הוצא לפועל.

מוסלמי טרבניק התאבלו על מות הדרוויש המסית, אך לא העזו למחות נגד גזר הדין. רק משבא בשנת 1819 במקומו של מוסטפה פחה וולי חדש, מחמד רוז׳די פחה, התחילו המוסלמים הבלתי מרוצים מרימים ראש. הם האשימו את היהודים שהביאו לעיוות דין ולמותו של אחמד, המקובל והמקודש.

ההאשמה מצאה אוזן קשבת אצל הוולי החדש. אומרים שגם הוא השתייך למסדר־הדרווישים. מכל מקום היה מוכן לסחוט בהזדמנות זו כספים מן היהודים. הוא לא ראה אפשרות להטיל קנס גדול על יהודי טרבניק המעטים והדלים, אלא פקד לעצור תריסר

(70) Raphael Attias, La historia de los prisioneros

(71) במאמרו של מ. לוי על הרב דנון ורוז׳די פחה, בשנתון בנבולנציה־פוטפורה, בלגרד תרפ״ד — 1933, עמ׳ 89—91.

(72) Jevrejski Almanah, Beograd 1955/56, p. 245 הועתק מן השבועון Jevrejski Život, Sarajevo מס׳ 125 מיום 22.10.1926. לעברית תורגמה „מגילת סרייבו" בידי יעקב מאסטרו (נהלל) ופורסמה ב„אמר", 28.2.1958.

(73) Havio

יהודים מנכבדי הקהילה בסרייבו כדי לסחוט תמורת שחרורם כופר ראוי לשמו. המחיר היה 500 שקי גרושים, כלומר 500,000 גרושים, סכום אגדי לפי מושגי הזמן. אם לא ישולם הכסף הנדרש, איים הפחה העריץ מטרבניק, ייחרץ דינם של היהודים הכלואים למוות.

רוז׳די עמד להגשים את מזימתו בלי היסוס. הוא בא בכבודו ובעצמו לסרייבו כדי לוודא שאמנם הושלכו היהודים לבור הכלא. בין העצורים היו, מלבד הרב משה דנון שכיהן בתפקידו משנת 1815, עוד עשרה מפרנסי הקהילה. היהודים התחננו לפני הוולי וביקשו שימתיק את רוע הגזירה. הם הציעו לו לפדות את השבויים ב־5,000 גרושים, סכום נכבד למדי נוכח מצבם הכלכלי הירוד. יותר מזה לא השיגה ידם.

בתגובה על הצעה זו פקד הוולי לתליין לערוף את ראשי היהודים הכלואים. עליו היה לבצע את גזר הדין קבל עם ועדה, בעלות השחר בשבת, 4 במרחשון תק״פ (1819).

פיקוח נפש דחה שבת. במצב נואש ליהודי סרייבו נמצא איש אמיץ שהחליט לחלץ בכל מחיר את העצורים מסכנת מוות. היה זה החלפן היהודי הישיש רפאל לוי, איש מקובל על התושבים. הוא פנה בזעקת עזרה לנכבדים המוסלמים בעיר. הישיש לא הרפה מהם עד שזועזע מצפונם והסכימו לשתף פעולה לשחרור הכלואים.

למחרת היום, בשבת בבוקר, כשעמד התליין להוציא לפועל את פקודת הוולי, התקהלו שלושת אלפים מוסלמים לפני ה״קוֹנַק״, ארמון הוולי ששימש לו אכסניה כל אימת ששהה בסרייבו. המון המתמרדים הקיף את הבניין ושם מצור עליו. קלגסי הוולי לא החזיקו מעמד בפני הסתערות ההמונים שחדרו במהרה לתוך המבצר, פרצו את שערי הכלא ובתרועת נצחון ובהתרגשות רבה שִׁחררו את היהודים מאזיקיהם.

רוז׳די ניצל בנס מהמהומה ונמלט לטרבניק. משם זמם התקפה חדשה על המתמרדים. מיד שיגר תזכיר מפורט אל אדוניו בקושטא ובו תיאר בהרחבה את ״בגידת״ אנשי סרייבו בסולטן.

אולם גם בני סרייבו האמיצים לא ישבו בחיבוק ידיים. לא היה קשה לחזות מראש כי רוז׳די הזועם יגיב במעשה נקם. כדי להקדים רפואה למכה שלחו גם מוסלמי סרייבו תזכיר לסולטן בהאשימם את רוז׳די באכזריות ובשרירות הפוגעות בעצמאותה ובשמה הטוב של בוסנה. על התזכיר חתמו נכבדי העיר המוסלמים. ליתר בטחון שלחו יהודי סרייבו שליחים מיוחדים לידידיהם בקושטא. אלה סיפרו למקורבי ״השער העליון״ את האמת על המתרחש בבוסנה.

בתגובה על פעולות אלו נשלח לטרבניק איש האמונים של הסולטן, הקפונדזי׳ באשי[74] צדקי זיים. הוא הדיח את הוולי מתפקידו. הסחטן הערמומי והאכזר נעצר והוחזר לקושטא.

במרוצת מאה שנה לאחר מאורעות אלה נהגו עדיין יהודי סרייבו לחוג בשמחה ובהודייה את יום ד׳ במרחשון ,יום שחרורם מעריצות רוז׳די. היתה סיבה מספקת לחוג את ההצלה שבאה בזכות האחווה בין היהודים והמוסלמים תושבי סרייבו, כנראה בפעם האחרונה בתולדותיהם המשותפות.

הקבר בסטולץ

אף בפרשת רוז׳די אין להתעלם מזיקתם של יהודי בוסנה למולדת האבות. אחד מכלואי

(74) Kapundži baši — תואר לפקיד בכיר שפירושו ראש שומרי השער

העריץ, הרב משה דנון, ביקש ללכת בעקבותיו של יצחק ישורון, המעונה מדוּבּרוֹבניק, ושל דוד פרדו, גדול רבני סרייבו במאה הי"ח, שעלו לארץ ישראל. אך הוא לא זכה. עשר שנים לאחר שחרורו מכלא סרייבו נפטר הרב משה דנון בכ' סיון תק"צ (יוני 1830) בדרכו לארץ ישראל. יהודים יראי שמים מבוסנה נהגו מדי שנה לעלות ביום מותו על קברו בסטולץ.[75] ביחוד השתטחו על קברו יהודים בדרכם לארץ ישראל.

על יד קברו של משה דנון בסטולץ מתפללים מוקירי זכרו

בין העולים היה גם יורשו של משה דנון, מאיר מנחם דנון. הוא עלה לארץ בשנת 1839. אחריו עלו עוד אחרים מתוך געגועיהם לציון ולא נותקה השרשרת שקשרה את פזורי בוסנה עם ארץ ישראל. מבני סרייבו הרבים שעלו לארץ בתקופה הקדם־ציונית בלטו יהודה בר מנחם הלוי (1783—1879), שנודע כ"רב מרגוזה" וכיהן מ־1843 ואילך כרב ביפו; על יהודה חי אלקלעי עוד יורחב הדיבור; משה פינצי ייסד ב־1871 את הישיבה "שבת אחים" בירושלים; אליעזר שם טוב ספו, שחיבר דברי פרשנות בלדינו "דמשק אליעזר" (בלגרד 1860), עלה בערוב ימיו ירושלימה ונפטר שם ב־1898. הוא נמנה עם קבוצת הרבנים מסרייבו שאליה השתייכו בכור לוי ובן ציון פינטו. על ידם יצק מים הרב מסרייבו אברהם בן יעקב רומנו־מרקדו שעלה לארץ ב־1913.

(75) Stolac — עד היום דואגת קהילת סרייבו לקבר ויש אף נוהגים להשתטח עליו.

ט. עם חילופי השלטון

מעמדם של היהודים בתקופת הרפורמה

קרושבץ מצטט במאמרו הנזכר [76] את ו. סַקריץ׳ שכתב [77] על יהודי סרייבו: "...ידוע שאת המסחר בסרייבו ניהלו סוחרים סרבים ויהודים. הם היחידים, כך טען הקונסול הצרפתי דוד [78] בשנת 1809, שאתם אפשר לעשות עיסקאות בדרכים המקובלות באירופה... הם עצמם נוסעים לווינה, לטריאֶסט ולוונציה, קונים סחורה ונותנים ערבויות הנהוגות באירופה... ומוסלמים עשירים מלווים את כספם ליהודים..."

עבדו סוצ׳סקה [79] מצביע במאמרו "על מצב היהודים בבוסנה והרצגובינה בזמן התורכים" על הבראת [80] שפורסם ב־1840 בידי הסולטן עבדול מדז׳ידה (1839—1861). בבראת, שנכלל בו אישור לבחירתו של משה (מוסא) אפנדי לחכם־באשי (הרב הראשי) הבוסני, מצויה גם ההבטחה לשמור על הזכויות המסורתיות של היהודים, כפי שנתגבשו במרוצת שנים רבות בקיסרות עותומן. זכויות אלו לא נשתנו לרעה בעקבות התנזימת [81] שהונהגו ב־1839. סוצ׳סקה (שם, עמ׳ 51—52) מסווג את יהודי בוסנה לקבוצה החברתית שמצאה את מקומה בין המעמד הצבאי־פקידותי עם "כלי הקודש" לבין הראיה,[82] רובם חקלאים שעליהם הוטל כל הנטל הפיאודלי.

עוד מציין קרושבץ (שם, עמ׳ 176) כי בעקבות הפעלת הרפורמות חלה בתקופה האחרונה של השלטון התורכי בבוסנה (1851—1877) התעוררות כלכלית גם בסקטור הלא־מוסלמי. בתהליך זה נכבד חלקם של היהודים הספרדים. לא רק שניסו לנצל את ההתאוששות הכלכלית של הארץ, אלא גם דאגו לאינטרסים הציבוריים שלהם, לייחודם כקבוצה לאומית בעלת לשון ותרבות משלה. נציגיהם נתמנו למועצת העיריה בסרייבו (בלדיה) [83] ולמועצת הווילאית בבוסנה, וב־1877 גם לפרלמנט התורכי בקושטא, שמושבו אמנם לא האריך ימים.

כבר מ. לוי הקדיש בעמ׳ 82 בספרו כמה משפטים ליצחק שלום אפנדי (1806—1874), הרופא היהודי הראשון שרכש לו תואר אקדמי. כבוגר אוניברסיטת פדובה שבצפון איטליה, נתמנה יצחק ב־1850 לרופא צבאי. כרופא וכאדם היה מקובל מאד על סביבתו. לאות הוקרה נבחר ל"מדז׳ליס אידרה" (מועצת וילאית בוסנה). בזקנתו עלה לירושלים ונפטר בארץ האבות. בנו שלמה (זיוור) אפנדי שלום ירש את מושב אביו במועצת הווילאית וייצג יחד עם שלמה יאוור אפנדי ברוך את יהודי בוסנה בפרלמנט של קושטא.

מ. לוי מעלה עוד פרט מעניין מימי כיבוש בוסנה בידי אוסטריה, הקשור במשפחת שלום. שלמה בן יצחק אפנדי הנזכר השתתף ב־1878 במשלחת "הקונוונט הלאומי" שניסתה על פי הנחיותיו של חג׳י לוֹיו, ראש הממשלה הבוסני, לשאת ולתת עם המצביא פיליפוביץ׳

(76) ספומניצה, סרייבו 1966, עמ׳ 74.
(77) Vladislav Skarić, Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, p. 164
(78) David. אנדריץ׳ מכנה אותו ב„כרוניקה של טרבניק" Davil.
(79) Prof. Avdo Sućeska, Spomenica, Sarajevo 1966, p. 48 squ.
(80) Berat (תורכית) — תעודת מינוי, הסמכה, זכיון, דקרט.
(81) Tanzimat (תורכית) — רפורמות, תיקונים.
(82) raja — כך ביטאו בסרבית־קרואטית את המלה הערבית־תורכית לאוכלוסיה הלא־מוסלמית.
(83) Medžlis Idareh, Beledija

יצחק אפנדי שלום (1806 — 1874) — הרופא האקדמאי הראשון בבוסנה

על הפסקת פעולות האיבה. הנסיון נכשל, המשלחת חזרה כלעומת שבאה, וצבאות אוסטריה המשיכו בהסתערותם וכבשו את בוסנה.

בינתיים הטיל חג'י לוֹיוֹ בסרייבו היטל כללי על היהודים. הם נדרשו להכניס לקופת האוצר מיליון גרושים כחלקם במאמץ המלחמתי. למזלם של היהודים היתה התקדמות האוסטרים כה מהירה, שהמורדים הבוסנים — קרי המוסלמים — לא הספיקו לגבות את המס הנדרש.

עם תקרית זו הקיץ הקץ על הדו־קיום בין התורכים והיהודים בבוסנה. התחלתו מלפני שלוש מאות שנה היתה מעודדת, אך סיומו המר אָכזב את שני הצדדים.

ההתפתחות החברתית במאה הי"ט

בשנת 1878 הרבו הבריות שוב להתנבא כי תורכיה, המעצמה העולמית לשעבר, עומדת

על סף התמוטטות. נכון כי ההשפעה התורכית באורח חייהם של ארצות הבלקן, ששוחררו על פי החלטות הקונגרס בברלין, הורגשה עוד זמן רב, אך תושבי בוסנה הלא־מוסלמים, וביניהם היהודים הספרדים, ודאי לא הצטערו על שבא הקץ על המשטר התורכי שהסתאב ועצר את התפתחותם. מכל מקום הוברר כי תורכיה, שאיבדה את הבלקנים, לא נמנתה עוד עם שוחרי ישראל.

הכיבוש האוסטרי הביא לשינוי הרכבה של החברה היהודית בבוסנה. עד אז חיו בה רק ספרדים. למן 1878 הופיעו אשכנזים[84] מארצות המונרכיה ההבסבורגית: גליציה, בוקובינה, הונגריה, סלובקיה, מוריביה וצ'כיה. כאמור בעמ' 198, עלה מספרם עד מפנה המאות הי"ט והכ' לרבע מכלל האוכלוסים היהודים בבוסנה.

בעקבות הצבא האוסטרי באו האשכנזים לבוסנה ונשארו בה כחיילים בצבא הקבע

יהודה (ליאון) יוסף פינצי, רבה הראשי של סרייבו בשנות השמונים למאה הי"ט

(84) י. חכמוביץ' מסתמך במאמרו האשכנזים בבוסנה והרצגובינה (ספומניצה, סרייבו 1966, עמ' 142) על דברי א. גרוף שעוד לפני 1878 חיו בסרייבו משפחות אשכנזיות בודדות. מייסדה של אחת מהן, יוסף פלדבאואר, שמוצאו היה מסלבוניה, הקים בסרייבו את מבשלת הבירה הראשונה.

וכבעלי־עגלות, כבעלי־מלאכה וכפועלי רכבת, כמלונאים וכעובדי שירותים לסוגיהם, כפקידים, כמשפטנים, כרופאים, כווטרינרים, כמהנדסים ועוד. גישתם לעבודה היתה בדרך כלל יעילה מן הקצב העותומני המקובל. גם ידיעת הגרמנית והיידיש הועילה להם בעיני השלטונות האוסטריים־הונגריים שעודדו את הגירתם לבוסנה. אכן, לפיתוח הארץ ולניצול אוצרות הטבע העשירים שלה, היערות והמכרות, נדרשו בעלי מקצוע שונים שהיו מצויים בין האשכנזים.

ב־1880 הוקמו בסרייבו הקהילה האשכנזית ובית הספר שלה. זאת גם השנה שבה צורפה בוסנה למשק האוסטרי־הונגרי. כלכלתה התחילה מתפתחת בתנופה מרשימה. עם הגיאות הכלכלית התיישבו האשכנזים גם מחוץ לסרייבו, בערי השדה טוזלה ובנ׳ה לוקה. הם אמנם נשארו מיעוט ביהדות בוסנה, אך השפעתם הורגשה היטב לא רק במשק הארץ אלא גם בחברה היהודית. היחסים בין הספרדים והאשכנזים לא היו תמיד תקינים. לעתים הושמעו האשמות הדדיות על קיפוח והכשלה. נמצאו ספרדים שראו באשכנזים נושאי כליהם של האדונים החדשים, האוסטרים וההונגרים. במיוחד התאוננו הספרדים על קיפוח בשלהי המאה הי״ט, בתקופת השר ההונגרי קלאי שהועמד בראש האדמיניסטרציה והיה אחראי לפיתוחה של בוסנה.

התנועה הציונית הצליחה להמתיק במקצת את המתיחות הבין־עדתית. יהודי בוסנה, ספרדים כאשכנזים, נמנו בארצות היוגוסלביות עם הראשונים שנענו לקריאת הרצל והצטרפו, לאחר הקונגרס הציוני הראשון שנערך בבזל ב־1897, לתנועת התקומה היהודית.

מבחינה חוקית אין לדבר על הפליית הספרדים בבוסנה למן הכיבוש ב־1878. כבר ב־1882 אישרו השלטונות את תקנות הקהילה הספרדית בסרייבו ולאחר זמן גם את תקנות הקהילות בערי השדה. ומבחינה כלכלית ודאי לא היתה נסיגה לאנשי המעט הספרדים. סחר החוץ נשאר בידיהם. בתקופה זו הוסיפו לטפח יחסי מסחר הדוקים עם המרכזים במונרכיה האוסטרית־הונגרית, בווינה, בבודפשט, בפראג, בברנו ובטרייאֶסט. חיים קמחי במאמרו ״היהודים בכלכלת בוסנה והרצגובינה״[85] מצביע על משפחות שלום, לוי, ברוך וסומבולובין׳, מוותיקי סרייבו, שאבותיהן היו בתקופת התורכים חלפנים, ובעידן האוסטרים עלו לגדולה כבנקאים. אחרים עשו הון במסחר ספרים ובתיעוש הארץ בשטחים שונים כגון גרביים, ניירי־סיגריות, גפרורים ועיבוד עורות. הגיאות נתנה את אותותיה בכל ענפי הכלכלה, ורמת החיים של האוכלוסיה עלתה בהתמדה.

עם זאת אין להכחיש כי ההתפתחות לא היתה חיובית בלבד. כבר בסוף המאה הי״ט התחיל תהליך הקיטוב בחברה היהודית של בוסנה. לא מעטים ידעו לנצל את הגיאות והתעשרו. הדברים יפים במידה שווה לספרדים ולאשכנזים. לעומתם התרכזו בשכונות העוני של סרייבו, ביילבה וקובצ׳י,[86] בעלי המלאכה שהתרוששו יחד עם פועליהם בעקבות התיעוש המוגבר. מצבם החומרי הורע ומעמדם החברתי עורער. הלכו ונצטמצמו מקורות פרנסתם מעבודות הפחחות שבהן שלטו בשוקי העיר. ידם של החייטים, הסנדלרים, הנגרים, הקצבים, הצבעים והסבלים שוב לא השיגה לפרנס את המשפחות מרובות הילדים. על פי המִפקד בשנת 1885 התרכזו בשכונות העוני של ביילבה וקובצ׳י 900 יהודים, כלומר 36 אחוזים

(85) ספומניצה, סרייבו 1966, עמ׳ 63
(86) Bjelave, Kovači

מכלל היהודים בעיר.[87] זה היה גרעינו של מחנה השמאל שהתגבש בתקופה מאוחרת יותר מתוך יהודי סרייבו. עד השואה במאה העשרים נשאר רובו של השמאל בסרייבו נאמן לעמו ישראל ולהווי הספרדי של בית־אבא־אמא. עובדה זו עצמה מעידה על חיוניות המורשת הלאומית־הדתית שנשמרה בסרייבו היהודית במאה הי״ט. ואין פליאה שבה נולד יהודה חי אלקלעי ובה קיבל את יסודות חינוכו העברי. הוא גדול הבנים שקם לגולה בארצות היוגוסלביות ועל מקומו בתנועת התחיה עוד יורחב הדיבור.

אגודות סרייבו

אין תימה שבמרכז היהודי העממי והתוסס בסרייבו הלכו ורבו אגודות שונות. אמנם, מרביתן קמו על יסודות פילנתרופיים. על הרקע הרעיוני של ייסודן לא נודעו דברים מוגדרים. מכל מקום ידוע כי לראשוני האגודות היה יחס חיובי לתקומת ישראל — שלא כמו בבלגרד שם דגלו האגודות בדו־לאומיות סרבית־יהודית. בזגרב כמעט שלא היו קיימות בתקופה זו אגודות יהודיות, להוציא שתי אגודות של נשים צדקניות ואגודת הנוער התיכון שעדיין עמדה על סף התפתחותה. ספרדי בוסנה התייחסו בכבוד ובחִבּה לערכי האומה. מצע אגודותיהם הספרדיות היה יהודי. בבית ובציבור דיברו בשפת האם שלהם וטיפחו את ערכיה במסירות. בעשורים הראשונים של הכיבוש האוסטרי לא ראו ספרדי בוסנה כל תועלת בהתבוללות בעמים שבתוכם ישבו מאות בשנים. לא משכו אותם ״הבוסניאקים״ המוסלמים ולא הסרבים והקרואטים בבוסנה, שהיחסים ביניהם היו מעורערים.

על כן לא ייפלא ריבוי האגודות שהקימו ספרדי סרייבו למן הכיבוש האוסטרי. הן נשענו על משאבים עממיים ומסורתיים שעליהם כבר נרמז כאן. לפני הכיבוש האוסטרי היתה קיימת ״חברה קדישא״ ומ־1730 גם ״כנפי־יונה — ביקור חולים״. בשנים 1880—1890 הוקמו ״האגודה לעזרת נשים חולות״,[88] ״לא הומנידאד״,[89] אגודה לעזרת ילדים ונערות (1894), ו״משגב לדך״ להלבשת בני דלת העם (1896). נראה שכבר במאה הי״ט פעלה האגודה ״בית־תפילה״ לעריכת תפילות בציבור בבית הכנסת השכונתי בביילבה. גם שנת ייסודה של ״לא גלוריה״[90] לא הובהרה. ת. קרושבץ, המתאר במאמרו הנזכר (שם, עמ׳ 91 ואילך) את פעולתן של האגודות הספרדיות בסרייבו, אומר כי ״גלוריה״ הוקמה ב־1898, אך לדעת ש. אטיאס[91] היא נוסדה סמוך ל־1910 לשם תמיכה בכלות עניות. הכנסתה באה ממגביות, מנשפים וממסיבות. כן שמה לה למטרה להפיץ השכלה ולטפח יחסי רעות בין עמלי העיר, בעיקר בין הצעירים. הרצאותיה העממיות בלדינו היו מקובלות מאד.

״בנבולנציה״[92] הוקמה למטרות צדקה ב־1892 כדי להילחם בעוני בסרייבו והרחיבה את פעולותיה כבר ב־1898 לכל המרחב הבוסני. במהרה ראתה את תפקידה העיקרי

(87) קרושבץ, שם עמ׳ 87 ואילך. הסופר יצחק סמוקובליה תיאר והדגים נאמנה קיטוב זה. ראה יצחק סמוקובליה, עשרה סיפורים, תל אביב תשכ״ט — 1969, תרגם מסרבית־קרואטית יעקב מאסטרו.

(88) Sociedad de Vegitar Dolientas

(89) La Humanidad

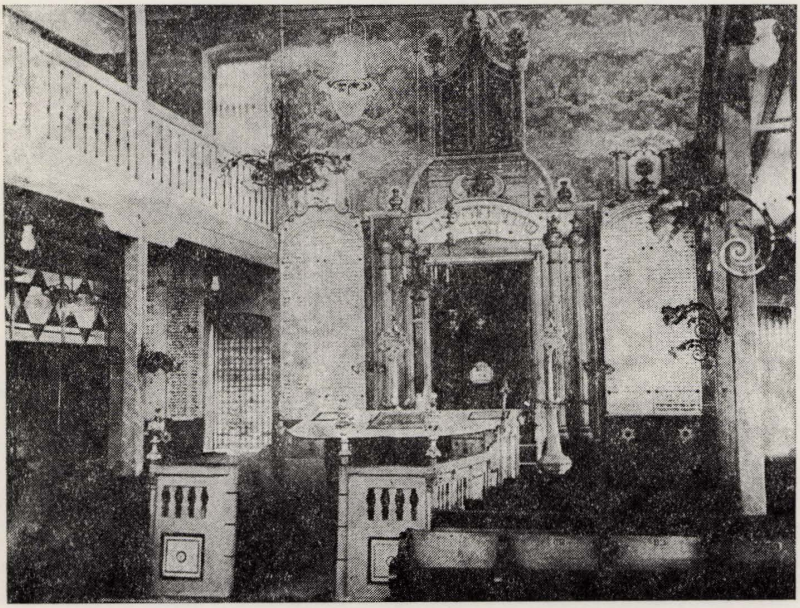
(90) La Gloria

(91) עדות ד״ר ש. אטיאס ב/84 ה.ע.י.

(92) גמילות חסדים — La Benevolencia

בסיוע להכשרה מקצועית לחניכים. היא נהגה להעניק להם מילגות, ומקבליהן התחייבו להחזירן עם סידורם בעבודה. לא עברו הרבה שנים והאגודה התחילה תומכת גם בתלמידי בתי הספר התיכוניים והאוניברסיטאות. מנהיגי העדה פעלו לטובת מטרותיה של האגודה. כאן יוזכרו י. צ. דנון, המהנדס י. סומבוּל, י. ד. שלום, ר. אטיאס, י. כיון, ו. כיון. אתם פעלו רבים אחרים, משכילים ספרדים שעתידים היו להנחות את עדתם עד השואה.

"לא לירה",[93] המקהלה הגדולה של יהודי סרייבו, נוסדה ב־1894 ביוזמתו של ו. פסח מדרוונטה.[94] תחילה פעלה האגודה כתזמורת כלי־פריטה,[95] אולם עיקר מאמציה השקיעה בטיפוח הזמרה המקהלתית, שטח שבו קצרה הצלחות בבית ובחו"ל. חבריה הופיעו גם כחובבים על במת התיאטרון. "לא לירה" היתה האגודה הספרדית הראשונה בסרייבו שהצטרפה גלויות לתנועה הציונית. כבר בתחילת המאה העשרים קיימה קשר הדוק עם מרכזי התנועה הציונית בווינה ובקלן ויזמה ב־1904 את הקמת האגודה הציונית הראשונה

סרייבו — **בי"כ "בית תפילה"** בבוסנה

(93) La Lira, Sociedad de cantar de los Judeos españoles en Sarajevo
(94) Derventa
(95) tamburice — **כלי הפריטה היוגסלביים הדומים למנדולינות.**

בעיר בשם "בני ציון". היתה זו הפעם הראשונה[96] שיהודי סרייבו, ספרדים כאשכנזים, הופיעו בצוותא בשטח המדיני.

למן 1888 היה קיים בסרייבו סניף "אליאנס" (חברת "כל ישראל חברים") הפריסית בשם "אל פרוגרסו".[97] פעולותיו לא נחקרו עדיין.

לאשכנזים היו בתקופה הנסקרת כאן אגודות מעטות בסרייבו. למן 1884 פעלה על יד הקהילה חברה קדישא, וכן "הכנסת כלה" ואגודת נשים (1901). העדה עוד לא התגבשה. אף על פי כן גויסו כבר בסוף המאה הי"ט חלוצי התנועה הציונית גם משורותיה.

בסיום הסקירה על אגודות סרייבו יש להדגיש את המכנה המשותף שלהן. מאפיינת אותן הרוח העממית הספרדית שהנחתה את פעולותיהן. במגע ראשון של ספרדי בוסנה עם תרבות המערב קמו אגודות שפעילותן היתה מרשימה ומבורכת, אף כי ריבּוּיָן גרם לא אחת פיצול, כפילות והתחרות קרתנית. אגודות אלו היו גורם חשוב בהתעוררות הספרדים, וחרף כל הקשיים מילאו תפקיד נכבד בכור ההיתוך של העדות בתפוצות יוגוסלביה. כמה מבין האגודות הכשירו את הלבבות לרעיון העליה לארץ ישראל, מגמה שמצאה את ביטויה, הלכה למעשה, רק במחציתה הראשונה של המאה העשרים.[98]

(96) מודגש גם במאמרו של קרושבץ, ספומניצה, 1966, עמ' 92.

(97) El Progresso

(98) את דמויות העולים מבוסנה וממקדוניה ואת גורלותיהם בירושלים במאות הי"ט והכ' תיאר הסופר־המספר העברי עזרא המנחם, יליד סקופיה שעלה לארץ־ישראל בילדותו, לפני מלחמת העולם הראשונה.

חלק חמישי:
בין טמיעה לתחיה

פרק ראשון: תפוצות קרואטיה

א. הארץ ותושביה

על ארץ הקרואטים ותולדותיה

מצפון לבוסנה משתרעת ארץ הקרואטים. שמה קרואטיה וסלבוניה[1] והיא מוקפת משלושת עבריה נהרות — דנובה, סבה ודרבה.[2] ממערב סוגרים עליה מכיוון סלובניה האלפים היוליים. שלוחותיהם מגַוונות את נוף הארץ על שדותיה הדשנים והמוריקים ועל יערותיה העבותים. מבין הנהרות מזדקרות גבעות, גולשים מדרונים ומתגלים עמקים ציוריים. הם הולכים ומשתפלים בהדרגה ומשתזרים בשטחי המישור הנרחבים. הטבע מרהיב עין בחלקים הגובלים במערב באלפים ובדרום בהרי הבלקן הנשגבים, עליהם נסוק הוד קדומים. מבחינה גיאופיזית היא המשך המישור ההונגרי.

בזמנים עברו היתה קרואטיה ארץ חקלאית. לא מעטים התפרנסו ככורתי עצים ביערות, מקור אספקה לא אכזב לבניין, לעבודה ולתעשיה. איכריה חיו על פרי עמלם, משועבדים כצמיתים לאצולה ולכמורה הקתולית.

תולדותיה המדיניות מגוונות ורבות תמורה. בתקופה העתיקה נקרע שטחה מידי השבטים האיליריים, ומשנת 35 לפני הספירה (עיין בעמ' 27) סופחה קרואטיה כפרובינציה הפנונית[3] לאימפריה הרומית. בחמש מאות השנים של שלטון רומי התרחבו גבולותיה הרחק לתוך המישור ההונגרי של היום.

למן שקיעת רומי העתיקה, בשנת 476 לספירה, השתלטו על פנוניה לסירוגין אוסטרו־גוטים, לנגוברדים, ביזנטינים, אווארים, ובעיקר פראנקים. הקרואטים, שבט יוגוסלבי שבא לגבולות הבלקנים בימי התוהו ובוהו של המאה השביעית, התנחלו בה בתקופת הנדידות הגדולה של העמים באירופה. מאז ישבו באיזור, לפרקים בני חורין ולפרקים כפופים פעם לשלטון הפראנקים ופעם לשלטון ביזנטיון. למעשה השתחררו הקרואטים מעול הזרים רק לזמן קצר. הקרואטים הקימו את מדינתם במאה העשירית. תחילה עמדו בראשם באנים,[4] מנהיגים עממיים שהיו במרוצת הזמן לנציגי המלך. בשנת 925 הוכרזה מלכות קרואטיה למדינה עצמאית, כממלכה משולשת קרואטיה, סלבוניה ודלמטיה.

להוציא את הבולגרים היתה זו המדינה העצמאית הראשונה של הסלבים הדרומיים. ריבונותה לא האריכה ימים. לאחר התמוטטותה בשנת 1091 היא צורפה לכתר ההונגרי. קלמן (קולומן) מבית ארפד הומלך למלך המשותף להונגריה ולקרואטיה (עיין בעמ' 48) וסימל אישית את האיחוד המדיני בין שתי הארצות.[5] בהסכם שהושג ב־1102[6] הובטחו

(1) Hrvatska, Slavonija
(2) Dunav, Sava, Drava
(3) להבדיל מקרואטיה הדלמטית על החוף המזרחי של הים האדריאטי.
(4) Ban, pl. Bani
(5) Unio Personalis
(6) Pacta Conventa

אוסטריה
הונגריה
סלובניה
קרואטיה
סלבוניה
בוסנה והרצגובינה
דלמטיה
הים האדריאטי
ולבוט
מרחב אלפיני
סלובניה
זגרב
מריבור
דרבה
פטוי
ורז'דין
לודברג
קופריבניצה
קיריבצי
בילובר
וירוביטיצה
סלטינה
פודרב
נאג' קניז'ה
עקובץ
פץ
וירוד־דינה
אוסייק
נשיצה
פקרץ
פוז'גה
סלב' ברוד
נובה גרדישקה
יסנובץ
וינקובצי
ווקובר
ג'קובו
דנובה
סבה
זמון
בנ'ה לוקה
סרייבו
שיבניק
ספליט
טריאסטה
קופר
פירן
רייקה
קרל'ביצה
צריקבניצה
רוביני
בריוני
פולה
זדר
דרבה
סבה
מורה
אוקה
בוסנה
נרטבה
0 0 10 20 30 40 50 ק"מ

לקרואטים "זכויותיהם המסורתיות" [7] בכל הנוגע לשלטון בית. הקרואטים הקפידו על קיום זכויות אלו ולחמו על ביצוע ההסכם שנחתם בין הצדדים השווים, כביכול, כפי שהובן והוגדר על־ידי שליחי מעמדותיהם הפיאודליים.

במרוצת הזמן הלך והצטמק התחום הריבוני של הקרואטים, במיוחד בעקבות הסתערותם של התורכים. במאות הט"ו והט"ז השלימו העותומנים את כיבושיהם בבלקנים ובחלקה של הונגריה. במאה הי"ז הם תָּכננו מִתקפה רבתי כדי "לבלוע" את מרכז אירופה. בתור כיבושיהם עמדה אוסטריה. במִבצעים צבאיים נועזים, שהדהימו את העולם, כבשו התורכים את סלבוניה כולה, ובשלהי המאה הט"ז התפשטו עד מבואות זגרב, בירת קרואטיה. בחזית הצפונית־מערבית הבקיעו את חומת המגן של העולם המערבי והתארגנו לקרב המכריע על וינה.

בינתיים חלו שינויים רבי משמעות באירופה המרכזית. שם הגיע בית הבסבורג [8] בתחילת המאה הט"ז לשיא עָצמתו. שושלת קיסרית זו השתלטה כבר קודם, בזכות נישואים וירושה, על חלקים גדולים של אירופה. בידיה נפלו גרמניה, אוסטריה, בוהמיה, קורינטיה, שטיירמרק וקריין וחלקים מאיטליה הצפונית. ספרד וארצות השפלה השלימו את מסע ההתפשטות, ובזה ביטלו ההבסבורגים את עליונותו של מלך צרפת באירופה הנוצרית.

עם מותו של אחרון היגלונים ירש פרדיננד הראשון, קיסר גרמניה מבית הבסבורג, את מוריביה, שלזיה והונגריה, לאחר שהכניע את יריבו זפול'ה [9] ב־1527. בהיות הונגריה ממלכה הונגרית־קרואטית מאוחדת, חל שלטון ההבסבורגים גם על חלקי קרואטיה שלא היו כבושים בידי התורכים.

תקופה ארוכה לא השכילו הקרואטים להחזיר לארצם את העצמאות הנכספת. בדומה לשכניהם בבוסנה הסלבית הלכו והתמחו בלחץ הנסיבות (מלחמות ארוכות נגד התורכים) באמנות הלחימה. רבים מבני קרואטיה הצטיינו כחיילים מעולים והיו לשכירי חרב בשירות ההבסבורגים. זמן רב זוהה במערב השם "קרואטי" עם המושג "חייל אמיץ".

עוד בשנת 1535 פקד הקיסר פרדיננד הראשון על הקמת מִמשל צבאי באיזורי הספר [10] לאורך הגבול הדרומי של הקיסרות. תפקידו של חבל בטחוני זה היה להדוף את התקפות הפתע של הכובשים העותומנים או מכל מקום לעכב ולהשהות את התקדמותם.[11] כן שימש הוא כמקלט לפליטי המלחמה שברחו משטחי החזית שבסרביה ובבוסנה וביקשו את חסותה של אוסטריה. המִמשל הצבאי העניק להם אדמות חקלאיות כדי להבטיח את קיומם.

תמורת התנחלותם נתבעו לכוננות מתמדת, כעין התיישבות מגויסת. הפליטים הסרבים והבוסנים גויסו לחיל הספר [12] שתפקידו היה לחזק ככל שיידרש את גדודי הצבא הסדירים שחנו בקִרבת המקום.

ב־1630 שלח הקיסר פרדיננד השני איגרת לפליטים הסרבים בשטח הממשל הצבאי

(7) Stare Pravice
(8) Habsburg
(9) Ivan Zapolja
(10) בגרמנית — Militärgrenze
בסרבית־קרואטית — Vojna granica, Vojna krajina
(11) איזורי בטחון דומים הקימו, כידוע, הרומאים בחבלי ספר השונים של קיסרותם.
(12) בסרבית־קרואטית — Graničari, Krajišnici

ששחררה אותם מהתלות באצולה הקרואטית. בזה התחיל הקרע הגלוי בין אחים בני שני העמים שיצר לעתים מתיחות ואף גרם להתנגשות מזוינת.

במרוצת המאה הי"ז שובשו עוד יותר היחסים בין הקיסר לבין האצולה הקרואטית. הסיבה נעוצה במגמות הריכוז של חצר המלכות בווינה וברצונה להשליט את הלשון הגרמנית בכל ארצות הקיסרות. הלשון הבין־לאומית באותם הימים היתה לטינית ולידה שימשה הצרפתית כלשון הטרקלינים והדיפלומטים. הנסיון לכפות על עמי הקיסרות את הלשון הגרמנית היה למעשה פגיעה בזכויות הסלבים, ההונגרים, האיטלקים והרומנים שעל ארצותיהם השתלטו ההבסבורגים. נציגי מעמדותיהם הפיאודליים נפגעו מיהירות הקיסרים ומשיטות הדיכוי שנקטו משרתיהם עושי דברם.

בארצות השונות פרצו התקוממויות נגד שלטונו של הקיסר ליאופולד הראשון (1657—1705). כזכור, הוא שגירש את יהודי וינה בשנת 1670. המרידות דוכאו, אף שהמורדים פנו לעזרת המלך הצרפתי לוי ה־14 והסולטן מוחמד הרביעי.

לאחר שתורכיה השיגה שיא התפשטותה באירופה המרכזית (עיין בעמ' 148) התחילה נסיגתה האיטית. פינוי צבאותיה משטחי הונגריה וקרואטיה הושלם רק לאחר שלום סריימסקי קרלובצי (1699).[13] האוסטרים לא הזדרזו להחזיר את החבלים המשוחררים להונגרים ולקרואטים. בחלקיו הקימו מחדש חבלי ספר צבאיים שהיו כפופים ישירות לכתר האוסטרי. הממשל הצבאי חל כמעט על מחצית שטחה של קרואטיה וסלבוניה. רק בשנת 1881 נעלם סופית חבל הספר בקרואטיה.

אך בזה לא די. על קרואטיה עבר עוד ניתוח מכאיב. לאחר שנפוליאון בונפרטה הביס את אוסטריה בקרב ליד וגרם,[14] הוקמו לפי תנאי שלום וינה בשנת 1809 הפרובינציות האיליריות שסופחו לצרפת. הן כללו את קורינטיה, קריין, איסטרה וחלק מקרואטיה, מדרום לנהר סבה עד החוף הקרואטי של הים האדריאטי. אז נשאר בממלכת קרואטיה שטח מצער בלבד, שריד עלוב מגדולתה לפני אלף שנה.

אף כי הפרובינציות נתקיימו עד נפילת נפוליאון בלבד (1813), משמעות הקמתן הורגשה היטב עוד בדורות הבאים. בשם אילירי קשורה תנועת התחיה היוגוסלבית שמרדה במשטרו של מטרניך בעשורים השלישי והרביעי של המאה הי"ט. מרכזה היה בזגרב, בירת קרואטיה. יזם אותה חוג צעירים בראשות ל'ודביט גאי.[15] מתוך נימוקים קרואטיים לאומיים הכריזו ה"אילירים" — כך נקרא החוג — כי העמים הדרום־סלביים הם גוף אתני אחיד — יוגוסלבי, גם אם דרכי ההיסטוריה הפרידו ביניהם.

ה"אילירים" הצליחו לפרוץ את מסגרתה הצרה והקרתנית של התנועה הלאומית הקרואטית והשפיעו על הסרבים והסלובנים המתקדמים. בזכותם של פטריוטים צעירים אלה הלכה תנועת התקומה היוגוסלבית מחיל אל חיל. הם ניגשו במרץ רב לחידוש לשונם הלאומית, הקרואטית.

מאורעות 1848, שנת "אביב העמים", והנסיגה בשנים האפרוריות שבאה אחריהם, לא היו נוחים לתנועות לאומיות מהפכניות. כדי להתגונן מפני שאיפות ההתפשטות של

(13) Srijemski (Sremski) Karlovci
(14) Wagram
(15) Dr. Ljudevit Gaj

ההונגרים, נאלצו הקרואטים ללחום נגד המהפכה ההונגרית בשנים 1848־1849. בפיקודו של הבאן ילאצ׳יץ׳ [16] שיתפו פעולה עם הריאקציה האוסטרית־רוסית לדיכוי ההתקוממות ההונגרית. שכרה של פעולה זו יצא בהפסדה. על הקיסרות ההבסבורגית השתלטה מ־1849 עד 1859 ריאקציה רודנית־קלריקלית שהונהגה על־ידי שר הפנים א. בך.[17] הלשון הגרמנית שלטה בכיפה. כל מחשבה לעצמאות העמים הלא־גרמניים בקיסרות ההבסבורגית דוכאה בכוח הזרוע.

עם הפלתו של משטר בך בשנת 1859, לאחר התבוסה הצבאית שספגה אוסטריה באיטליה, נשמו הקרואטים לרווחה. ביזמת הבישוף שטרוסמייר [18] נוסדה כבר ב־1866 האקדמיה היוגוסלבית [19] למדע ולאמנות בזגרב.

בירת קרואטיה התפתחה במהירות והיתה למרכז כלכלי, תרבותי ורוחני של הקרואטים. בתחילת המאה הי״ט עוד היתה עיירה רדומה בפינה נידחת של הקיסרות האוסטרית. בניינים מספר, כמה מהם מימי הביניים, היו פזורים על פני שתי גבעות העיר. באחת מהן, ״הקפטול״, הזדקרה מבין החומות הכנסיה הגדולה על־שם סטיפן הקדוש. הקיפוה בנייניה החשוכים של הכמורה על בתי האולפנא שלהם. בגבעה השניה, ״גריץ״,[20] עמדה העיר המבוצרת, החילונית, סמל העצמאות הקרואטית שאבדה. בתי מידות של האצולה קישטו את סימטאותיה הצרות.

זגרב התפתחה עם ההתעצמות הכלכלית של קרואטיה שהתחילה בתנופה בשנות השבעים של המאה הי״ט. על העיר עברה תקופת שגשוג סוערת ששינתה תוך שנים מועטות את פני הבירה. איכרי הסביבה התחילו עוזבים את כפריהם וזרמו בגלים הולכים וגוברים לבתי החרושת שקמו בעיר. עם שגשוג הכלכלה התהוו בה שכבות ראשונות של הבורגנות הפלוטוקרטית, במקביל לפרולטריון הפועלי.

כמרכז המִנהל היתה זגרב עיר פקידים. כן התרכזו בה מוסדות למדע, לאמנות ולהשכלה גבוהה.

לאחר המפלות בחזיתות איטליה ושלזויג־הולשטיין הובסו צבאותיה של קיסרות הבסבורג ב־1866 בידי הפרוסים בסדובה, בקרבת הרדץ קרלובה [21] שבמורביה. לאחר המכה שספגה חיפשה האימפריה ההבסבורגית דרכים להתאושש. מדינאיה המתונים המליצו על שינוי צורת מִשטרה. לאחר היסוסים רבים הוקמו שתי חטיבות, מערבית (אוסטרית) ומזרחית (הונגרית). על הקמת מִבנה מדיני דואליסטי זה הוחלט בשנת 1867 בהסכם בין שני עמי הקיסרות בלבד, בין הגרמנים וההונגרים. היצור המדיני החדש נקרא ״המונרכיה האוסטרית־הונגרית״. קיסר אוסטריה מבית הבסבורג הוכתר גם כמלך הונגריה. השאיפות לעצמאות של יתר עמי הקיסרות האוסטרית לא זכו להכרה. עמים אלה נדרשו להסתגל לעובדות שנוצרו ולהתפשר עם וינה. קרואטיה נתבעה לבוא לידי הבנה עם הונגריה. ואמנם כך היה. בשנת 1868 נחתם בחפזון הסכם מדיני — ״הסכם הפשרה״ [22] — בין ההונגרים והקרואטים.

(16) Ban Josip Jelačić
(17) Alexander Bach
(18) Josip Juraj Strossmayer
(19) בבלגרד הוקמה אקדמיה סרבית.
(20) Kaptol, Grič (שיבוש מ־Capitol ההיכל הרומי).
(21) היום צ׳כוסלובקיה — Sadova, Hradec Králové, Königgrätz
(22) בקרואטית — Nagodba

לקרואטים הובטח שלטון בית מוגבל, אך בינתיים גזלו מהם ההונגרים את הנמל האדריאטי, רייקה.[23]

בעד הסכם הפשרה משנת 1868 הצביע בפרלמנט הקרואטי הרוב האוניוניסטי שדגל בגישה מעשית לפתרון בעיות פוליטיות. ההסכם לא קוים הלכה למעשה. ההונגרים הוסיפו להתנכל לזכויות הקרואטים. בייחוד נרדפו חסידי הרעיון ה"אילירי". ההונגרים תבעו את העדפת הלשון ההונגרית במוסדות המשותפים. דעת הקהל הקרואטית זועזעה במיוחד משלטי הרכבת ההונגריים. הוויכוח על מידת השתתפותה של קרואטיה בתקציב המשותף הוסיף שמן למדורה. אף על פי כן האריך ההסכם ימים; הוא בטל רק עם התמוטטות המונרכיה האוסטרית־הונגרית בשנת 1918.

חרף הטירור מצד המפלגה השלטת (האוניוניסטית, קרי הפרו־הונגרית) הצליחו כמה מפלגות אופוזיציוניות לשגר את ציריהן לפרלמנט הקרואטי, הסבור.[24] היו ביניהם לאומנים קיצוניים שדרשו את ניתוק היחסים המדיניים עם אוסטריה והונגריה, ובעת ובעונה אחת גם התנגדו ל"חלומות יוגוסלביים" ולאחוות אחים עם הסרבים ועם הסלובנים. בקיצוניותה הלאומנית ובנטיותיה הבדלניות התבלטה בייחוד מפלגת הצדק של סטרצ'ביץ' וכן סיעת פראנק[25] שהתפלגה ממנה.

הלאומנות הקיצונית של אופוזיציה זו התעצמה בתקופת הבאן קוֶאן־הדרווארי[26] (1883—1903). שוֹע הונגרי זה בא בפקודת אדוניו מבודפשט כדי "להשליט סדר" בקרואטיה המרדנית שרובה ככולה התנגדה להסכם משנת 1868 עם הונגריה. כדי להשיג את מבוקשו השתית קוֶאן את מדיניותו על ניצול הניגודים בין הקרואטים והסרבים. מדיניותו הבשילה לבסוף את פריה. בשנת 1902 נערכו בזגרב מהומות אנטי־סרביות, אך קוֶאן לא נהנה מ"נצחון" זה. בשנת 1903 נאלץ לעזוב בחפזון את קרואטיה.

כבר במֶפנה המאות הי"ט והכ' נוסדו מפלגות אנטישמיות, כגון המפלגה הקלריקלית ומפלגת האיכרים של רדיץ'[27] שהתעצמו מאוחר יותר, בתקופת העצמאות היוגוסלבית. גם גידול תנועת הפועלים קשור לתקופה האחרונה של מלכות יוגוסלביה, אם כי חלוציה פעלו כבר בתקופה הנסקרת.

עם קבלת החלטות רייקה וזדר, שבהן הוצהר כי הסרבים והקרואטים הם עם אחד, הוקמה בשנת 1905 מפלגה חדשה, הקואליציה הסרבית־קרואטית.[28] היתה זאת המפלגה המודרנית הראשונה שאמנם זכתה למשקל ולכוח הכרעה בזירה הפוליטית. מנהיגיה הצטיינו בחוש מדיני מפוכח ולא נרתעו מכל אמצעי אופורטוניסטי, עד שגם בתנאי ההסכם עם הונגריה הצליחו לתפוס את רסן השלטון. לא הועילו למתנגדיהם משפטי ראווה שבוימו נגד הסרבים ולמעשה כוונו לעבר הקואליציה הסרבית־קרואטית.

תנועת האיחוד ניצחה וממלכת העמים היוגוסלביים הוקמה בשנת 1918. בסיום מלחמת־

(23) Rijeka (Fiume)
(24) Sabor
(25) Ante Starčević, Josip Frank. מהם ירשו הפאשיסטים הקרואטיים (אוסטשי — Ustaše) את רעיונותיהם הלאומניים.
(26) Khuen Héderváry
(27) Stjepan Radić
(28) Srpsko-hrvatska koalicija

העולם הראשונה השיגו הסרבים, הקרואטים והסלובנים את מבוקשם: מדינה מאוחדת ועצמאית.

ארץ בלי יהודים

כבר צוין בעמ' 61, בתיאור "הבית היהודי", כי מתחילת המאה הט"ז נעלמו עקבות היהודים מזגרב. אין הוכחות כי במרוצת מאתיים השנה שחלפו מאז דרך יהודי על אדמת קרואטיה.

רק בעשור השלישי של המאה הי"ח הופיע שוב הנושא היהודי במִסמך קרואטי. זו תעודה מדינית קצרה, הפִּסקה ה־19 של החלטת הסבּוֹר משנת 1729 — שנת הולדתו של משה מנדלסון, החכם מדסאו — האוסרת על היהודים ישיבת קבע בממלכת קרואטיה, סלבוניה ודלמטיה.[29]

העובדה שנושא יהודי תפס מקום בעבודת המוסד המחוקק הקרואטי (שהיו מיוצגים בו שני המעמדות בלבד, האצולה והכמורה) מוכיחה בעליל כי לחקיקת אותה פיסקה קדמו נסיונות היהודים לחדור לשטחי קרואטיה וכי נסיונות אלה לא עלו יפה.[30]

עדיין היתה קרואטיה שטועה לשתי רשויות מְנהליות. רשות אחת היתה המִמשל בחבל הספָּר הצבאי. וכבר הודגש כי רשות זו שלטה כמעט במחציתם של שטחיה ההיסטוריים של קרואטיה. לגנרלים האוסטריים היה עניין ליישב בתחומי שלטונם ותחת פיקוחם את פליטי המלחמות הממושכות נגד העותומנים, ובראשם את הסרבים. אך פליטי מלחמה יהודים לא היו רצויים.

בחלקה השני של הארץ, בקרואטיה הבאנית,[31] נשאר עדיין בתוקף שלטון הבית של הקרואטים, העצמאי כביכול. כאן, בביתם שלהם, שמרו הקרואטים בשבע עיניים על קיום חירויותיהם המסורתיות שהקנו להם זכות בלעדית להכריע למי יתירו כניסה לארצם ולמי יסרבו. גם להם היו היהודים זרים בלתי רצויים.

ב. חידוש התפוצות

יהודים חוזרים לקרואטיה

בכל זאת נראו שוב יהודים בקרואטיה למן אמצע המאה הי"ח, לאחר שאבות אבותיהם גורשו מארץ הקרואטים בתחילת המאה הט"ז. גם הפעם הם התחילו להסתנן כרוכלים, כבעלי מלאכה וכסוחרים. הארגונים המקצועיים של הסוחרים ובעלי המלאכה הקרואטיים, שמוצאם מימי הביניים, ראו בהם מתחרים מסוכנים. התנגדות הקרואטים עוד גברה, משום שהיהודים

(29) ב„דברי ימי ישראל דורות אחרונים", כרך ב', עמ' 248, מייחס רפאל מאהלר, כנראה, לפיסקה זו משמעות של גירוש „היהודים המועטים מן המדינות דאלמציה, קרואטיה וסלבוניה — שהיו יושבים שם באיסור", גירוש שגזר עליהם הקיסר. גירסה זו אינה סבירה, משום שלא נודע כי ב־1729 ישבו יהודים בקרואטיה.

(30) ג. שוורץ, ההיסטוריון של קהילת זגרב. מדגיש בעמ' 7 של חיבורו תולדות הקהילה היהודית בזגרב עד מחצית המאה הי"ט, זגרב 1939, כי אין לראות בהחלטת הסבור משנת 1729 הוכחה לקיום יישוב יהודי בקרואטיה. החלטה זו התכוונה, כנראה, להתרות ביהודים שלא יעזו לבוא ולהשתקע בקרואטיה.

(31) Banska Hrvatska

באו על פי רוב מבורגנלנד וממורביה ועל כן ראו בהם יוצאי הונגריה או נתיני אוסטריה, נושאי כליהם של ההונגרים והאוסטרים.

מספר היהודים שבאו לקרואטיה במאה הי״ח היה, לאמיתו של דבר, מועט ביותר. רובם נשרו ממסלול ההגירה הגדול שהוליך מצפון־מזרח אירופה למערב היבשת, לאיים הבריטיים ואף לחופיה המזרחיים של צפון־אמריקה. גלי ההגירה הונעו בעיקר בלחצם של נרדפי פולין. הם נאלצו לעזוב את גלותם מטעמים כלכליים, או שנמלטו על נפשם מפני זוועות ההיידמקים, בגלל פגיעות אנשי זפורוז׳ה או בעקבות גזירת אומן (1768).

ברם, לא כל הפליטים היהודים ממרכז אירופה היגרו מערבה. חלק מיהודי מורביה סטה מהמסלול הראשי וחיפש שטח מחיה מדרום־מזרח למורביה, בהונגריה הסמוכה שקהילותיה היהודיות פעלו באותם ימים בתנאים נוחים יחסית. אחדים הדרימו למחוזות קרואטיה הצפוניים־מערביים שהיו עדיין בחזקת ״שטח בלי יהודים״.

בדרך חוקית

היהודים באו לקרואטיה בשתי דרכים. רק אחת מהן היתה חוקית בעיני המצביאים האוסטריים ששלטו על מחוזות קרואטיה המזרחיים, ובתוכם על סריים. זמון [32] היתה בזמנים ההם עיירה בסריים שסופחה בשנת 1746 לחבל הספר הצבאי.[33]

למקום זה הועתקו בשנת 1739, בעת הנסיגה האוסטרית הגדולה מבלגרד, פליטי המלחמה, ביניהם גם יהודים. ובניגוד לאיסור שהיה קיים בשטח המִמשל הצבאי עד אז, הותר ליהודים אלה להשתקע בזמון.

סטָיה זו היתה תולדה של שעת חירום. מצב האוסטרים בחזיתות המלחמה נגד התורכים היה בכל רע. הגנרלים האוסטריים לא שעו לדעת הקרואטים שלא אבו לקבל לשטחם פליטים, ופליטים יהודים לא כל שכן. הקרואטים התעלמו מנימוקי הגנרלים כי קיסרות אוסטריה חייבת תודה גם לפליטים היהודים שנמלטו מסֶרביה — על תרומתם למאמץ המלחמתי.

לשמחת הקרואטים ביקשו רוב פליטי המלחמה רק מקלט לילה בזמון. בהזדמנות הראשונה המשיכו רובם בדרך לפנים האימפריה האוסטרית, הרחק מהמולת החזית ומסכנותיה. הם הגיעו לטמֶשוַאר ולארד,[34] היום ערים בשטח הרומני, לנוביסד, היום ביוגוסלביה, ולפשט בהונגריה.

בכל זאת נשארו בזמון 19 משפחות יהודיות, חלקן ספרדיות וחלקן אשכנזיות. כמה מצאצאיהן, כגון בני ברנדייס ובני אליעז, ישבו בעיר עד השואה בשנת 1941. אבות

(32) Zemun, Srijem (Srem) (בגרמנית — Semlin)

(33) לזר צ׳לאפ׳ (Lazar Ćelap) מסתמך בחיבורו על יהודים בזמון בעידן ממשל הספר הצבאי, יברייסקי אלמנך, בלגרד 58־1957, עמ׳ 59 ואילך, על חומר תיעודי מתוך גנזך המגיסטראט (Magistrat) דהיינו ערכאות ורשות מינהלית עירונית בזמון. 3344 רגסטים על נושאים יהודיים מתוך תעודות גנזך זה הם מקור לא־אכזב לתולדות יהודי זמון. זה התיעוד היוגוסלבי העשיר ביותר של קהילת ישראל שנתשמר בשטח היוגוסלבי. העתקים של רגסטים אלה נמצאים בארכיון כללי לתולדות ישראל בירושלים ובארכיון ה.ע.י. (ב׳ 3).

(34) Temesvár (Timisoara). Arad

תיאודור הרצל וכן קרובי המשפחה,[35] שלא נמנו עם 19 המשפחות הראשונות של יהודי המקום, ישבו בעיר עד מחצית המאה הי"ט. או אז העתיקו את מושבם לבודפשט ולמקומות אחרים.[36]

שחוק הגורל הוא כי דווקא בפקודת מריה תרזה, הקיסרית הקלריקלית הידועה בשנאתה לישראל, הוצא ליהודים ביום 8.10.1753 רשיון ישיבה בזמון. הרשיון הוגבל לשלושים משפחות בלבד. את זכות ההשתקעות אפשר היה להוריש רק לבן הבכור של המשפחה. יתר הבנים נאלצו לעקור מן העיר כדי לא להגדיל את מספר המשפחות היהודיות בה. גם בזמון הותנתה סובלנות מסויגת זו בתשלום היטלים מיוחדים. כן הוטלו על היהודים הגבלות שונות. הם לא הורשו להתנועע בסביבה ונאסר עליהם לרכוש נכסי דלא ניידי במקומות שונים בעיר, ועוד.[37]

היהודים התגוררו ברחוב היהודי.[38] הם לא נכלאו בו, אך למעשה בודדו שם מחמת

(35) חוקר תולדותיה של משפחת חרצל פ.י. דיאמנט (עיין בהערה 39) כותב באנציקלופדיה עברית, מסדה, כרך ט"ו, עמ' 353 ואילך כי ב־1739 עזבו את בלגרד, עם נסיגת הצבא האוסטרי, המשפחות אביגדור־ויקטור הרצל, משה (שמעון?) גלאזר הרצל, אברהם פיישל ורפאל שלום. משפחות אלו יסדו את הקהילה בזמון. — הזגג הרצל כהן (לא הובהר אם הוא זהה עם משה [שמעון?] גלאזר הרצל) נכלל ברשימתם של משלמי המסים בזמון בשנת 1756. אביגדור־ויקטור הרצל, המופיע אצל דיאמנט במגילת היוחסין של משפחת הרצל לפני משה הרצל הזגג, נרשם בפסקי הערכאות של זמון רק בשנת 1782. סבו של תיאודור, שמעון לב הרצל, נולד בזמון ב־1805 ונפטר ב־1879 בבודפשט. הוא היה כנראה ההרצל שהורשע ונשפט בשנת 1849 על אהדתו למהפכה ההונגרית. על פרשה זו כותב לזר צ'לאפ ביברייסקי אלמנך 58־1957, עמ' 69, במאמר שנזכר בהערה (33). צ'לאפ מסתמך על הפרוטוקול של ועד העיר זמון 552/1849, השמור בארכיון בלגרד, ואומר: „...גם יהודי זמון אהדו את ההונגרים, ומשום כך נקבעה ועדה מיוחדת לחקירת עבירתו הפוליטית של שמעון הרצל שנשפט ע"י הוועד הזמוני ל־10 ימי מאסר באזיקים, אולם שוחרר בחגי ישראל לפי בקשת הקהילה היהודית ובערבותה."
שמעון ל. הרצל נשא לו לאשה את רבקה (רגינה־ריצ'י) מבית ב י ל י ץ. היא היתה בתו של יעקב חיים ביליץ שבא לזמון מביליץ, בגבול שלזיה־פולין. תחילה נרשם בתעודות זמון כשכיר יום, משום שלא השיג רשיון לישיבת קבע בחבל הספר הצבאי. לאחר זמן התפרנס ממלאכות שונות, ובמפנה המאות י"ח וי"ט מילא גם תפקידים רבניים בזמון שלא על מנת לקבל פרס. על בנו שמואל עוד ידובר בעמ' 304.

(36) כאן יצוינו רק צאצאיהם של קרל ויוסף, אחיו של יעקב, אבי תיאודור הרצל. כמו תיאודור נולד גם ארתור, בנו של קרל, בבודפשט. רוברט, בנו של ארתור, נולד ב־1913 בזגרב. פעל שם כמוסיקאי ומלחין מחונן. ניצח על מקהלת בית הכנסת ועוד. נספה בשואה הנאצית. אחותו טסה (גישאה לרוטר ונתאלמנה), גם היא ילידת זגרב, חיה בווינה. — צאצאיו של יגו (אויגן) הלטאי, אחי ארתור, חיים בבודפשט. תיאודור, ארתור וינו היו איפה דודנים. — יוסף הרצל מווקובר (בסריים) היה בנו של ברנרד־ברוך, אחי שמעון הרצל, סבו של תיאודור. נכדתו של יוסף הרצל, הדה סינברגר, חיה בירושלים.

(37) זהתעודה הארכיונית הראשונה (סימן מס' 4 .Fd1 F1 No) שנמצאה בגנזך המגיסטראט של זמון על נושא יהודי הוצאה ביום 20.1.1751 בפקודת הגנרל־פלדמרשל־לויטננט בפטרווארדין (מבצר ששימש בזמן ההוא מושב למטה המפקדה האוסטרית). אם אמנם לא שובשו השמות בתעודה זו, הרי חשיבותה רבה. מדובר בה על יהודי ברודי (עיר פולנית בגליציה, בעלת רוב יהודי) שהשתקעו בזמון 21 שנה לפני חלוקת פולין הראשונה (1772). התעודה מדגישה כי אנשי ברודי „עברו לפני כמה חודשים מזמון לכפר הסמוך, בלגיש (Belegiš)". אכן, אנשי ברודי מדגימים, לפי תעודה זו, את הקשר בין זרם ההגירה שנע מפולין מערבה לבין הסתעפותו הדרומית, דהיינו לקרואטיה הסגורה ומסוגרת עד אז להגירת היהודים. התעודה אף מרמזת כי לא רק פליטי מלחמה מסרביה הקימו את היישוב היהודי בזמון, אלא גם יוצאי המרכזים היהודיים בסולין.

(38) Čivutski sokak, Judengasse

הפחד מפני התפשטותם. כך מכל מקום נימקו העירונים הנוצרים הגבלות אלו. רק ברחוב היהודי רכשו היהודים בתים והקימו את מרכזם הקהילתי — "בית יהודי" בפי הגויים. בבית זה הותקן גם ה"חדר" שהיה במרוצת הזמן לבית הספר היהודי הראשון בקרואטיה.

בשנת 1755 הכיר מפקד המִמשל הצבאי של סלבוניה, במושבו שבעיר אוסייק, בסמכות הדיינים של קהילת זמון לפסוק במשפטים "פרטיים" בין היהודים לבין עצמם. המגיסטראט של זמון נדרש על־ידי מפקד חבל הספר לאשר פסקי דין אלה.

"זכויות" כאלה ובדומה להן הוענקו ליהודים בארצות רבות של אירופה בתקופת האבסולוטיזם הנאור. לא היתה זו אמצאה מקורית של המִמשל הצבאי בשטח הקרואטי. וגם מחוץ לתחומיו של חבל הספר, לרבות בקרואטיה הבאנית, נמצאו לאחר זמן רשויות שהנהיגו אותן תקנות, משהוברר להן שאי־אפשר עוד למנוע ממהגרים יהודים לבוא ולהשתקע בתחום שיפוטן.

עם כל ההישגים שהשיגו יהודי זמון בשנים הראשונות לישיבתם בעיר, הוסיף קיומם של מרביתם להיות קשה. רובם התפרנסו ממסחר זעיר ומרוכלוּת. חלקם מצאו פרנסה כמוזגים. רק "המוצלחים" שבהם התמחו במסחר סיטוני, בעורות, בתוצרת חקלאית ובגרוּטאות. בין יהודי זמון לא חסרו גם בעלי מלאכה. היו ביניהם צורפים, שורפי יי"ש, חבתנים, זגגים, חייטים, ועוד.

לעתים קרה שמספר המשפחות היהודיות בזמון ירד לפחות משלושים, שהיה מספר המשפחות שישיבתן הותרה בעיר. ירידה זו הכבידה על היהודים הנותרים לגבות את מס הסובלנות בסך 150 גולדנים לשנה שבתשלומו הותנה רשיון ישיבתם בעיר.

ואמנם, במאה הי"ח לא תמיד עמדו יהודי זמון בהסדר זה.[39] התוצאה היתה שחלק מבני המשפחות הנסבלות נאלץ לעזוב את העיר.

בדרכי עקלתון

הממשל הצבאי הקפיד על קיום החומרות שהוטלו על היהודים. הקשה שבהן היתה, כמובן, התקנה שהרשתה רק לבן אחד שבמשפחה להקים משפחה משלו בעיר. שעל כן היתה עזיבת היהודים מתמדת מחבל הספר של זמון. רובם ניסו את מזלם ב"פרובינציאל", כלומר בשטחי הונגריה וקרואטיה שנשארו מחוץ לתחומו של חבל הספר.

(39) מעניינות התנודות הדמוגרפיות שחלו ביישוב היהודי בזמון במאה הי"ט. על מספר היהודים אין ממקור רשמי נתונים מהימנים. פאול י. דיאמנט ציין בחיבורו Theodor Herzls Väterliche und Mütterliche Vorfahren ירושלים 1934, כי בשנים 1816—1817 קיבלו 31 משפחות יהודיות נסבלות זכות ישיבה בזמון. מספרן ירד עד שנת 1857 ל־24. באותה שנה פנתה קהילת זמון לממשל הספר הצבאי שיעניק זכות ישיבה עוד לארבע משפחות — בתוכן בתי אב של רפאל ביליץ, ברוך הרצל ושמעון הרצל (סבו של בנימין זאב תיאודור). הקיסר פרנץ יוזף נענתר לבקשה ביום 24.6.1857, ומספר המשפחות היהודיות הנסבלות בזמון עלה ל־28.
והנה עוד כמה פרטים סטטיסטיים המשלימים את התמונה: 1) י.ד. פרומקין פרסם ב„החבצלת" תרל"ב, עמ' 259, כי באותה שנה (1872) התגוררו בזמון ארבעים משפחות ספרדיות וששים משפחות אשכנזיות (מובא על פי יצחק ורפל במבוא לכתבי אלקלעי, ירושלים תש"ד, עמ' X). 2) ל. צ'לאפ מביא שם, בהערה בעמ' 71, מספרים אלה על יהודי זמון — ב־1808: 242, ב־1831: 263, ב־1840: 285, ב־1847: 277, ב־1863: 211. 3) שלום פרייברגר כתב ב„ז'ידוב" מיום 2.10.1940 על תנודת האוכלוסיה היהודית של זמון: ב־1880: 789, ב־1890: 993, ב־1900: 955 נפשות.

היו ביניהם בנים־לא־בכורים, אלמנות שעמדו להינשא שנית ליהודי לא־תושב, בנות שהגיעו לפרקן והתקשרו לארוס שלא מתחום הספר הצבאי, או סתם יהודים שקיוו לפתוח את בעיותיהם הכלכליות על־ידי העתקת מקום מגוריהם.

כאמור, היהודים לא היו אורחים רצויים ב"פרובינציאל" הקרואטי. כדי לחיות ולהתפרנס, אף על פי שלא היה להם לא רשיון הגירה ולא הרשיון להשתקע במקום החדש, הם נאלצו להסתנן לתוך קרואטיה הבאנית, או לפחות לעבור בה כדי לנדוד הלאה בלא יעד מוגדר. לא היתה לפניהם ברירה אחרת. הם היו מהגרים בלתי חוקיים במונחי הזמן וקיוו להשתפר פת לחמם בדרך, בנדודים. כך הגיעו סוחרים זעירים, רוכלים ובעלי מלאכה מזמון לכפרי סלבוניה ולעיירותיה,[40] אם כי בתנאי המאה הי"ח לא הצליחו להכות בהם שורש.

ואולם רוב היהודים באו לסביבה דרום־סלבית זו מהצפון, משולי התפוצות של סלובקיה ומורביה. בדרכם הם עברו את דרום הונגריה [41] ואמנם חלקם השתקעו שם. אחרים הוסיפו לנדוד. כמה מהם מצאו את מבוקשם בסלבוניה הסמוכה. כדי להגיע לשם היה עליהם רק להדרים ולחצות את הנהרות דנובה או דרבה.[42]

באוסייק.[43] בירתה העתיקה של סלבוניה, השוכנת על הגדה הדרומית של הנהר דרבה, מקום שם עמדו מבצרי מורסה הרומית, ישבו במחצית הראשונה של המאה הי"ח מספר יהודים בעיר התחתית. שתי משפחות ובהן אחת עשרה נפשות השיגו את הזכות לגור בה. כאן [44] אף קדם בשבע שנים המקרה המפתיע שקרה ליהודי זמון. את הרשיון להשתקע בעיר מסר להם הרוזן פאלפי [45] בשנת 1746, בפקודת הקיסרית מריה תרזה. חוץ מן הפיתוי שבהגדלת הכנסות האוצר ממסי היהודים, לא נמצא הסבר להחלטה זו של הקיסרית האנטישמית. מריה תרזה הרשתה לשני סוחרים יהודים — בנדיק ויעקב הירשל עם בני ביתם — לשבת באוסייק, שנה בלבד לאחר נסיונותיה לשלול זכות ישיבה מיהודי צ'כיה ומורביה שעמדו לפני הגירוש.

אמנם, הרשיון שניתן ליהודי אוסייק הראשונים היה מוגבל בזמן, אבל זמניותו האריכה ימים. בהתאם לתנאי הרשיון ה"זמני" נאסר על היהודים להקים מוסדות קהילה בעיר. רק באמצע המאה הי"ט היתה אוסייק לעיר ואם בישראל. על מקומה בתולדות יהודי יוגוסלביה עוד יסופר להלן.

ההגירה היהודית לסלבוניה לא נסתיימה באוסייק. פלגה המזרחי, הזמוני, אבד אי־שם

(40) היו אלה (בכוון ממזרח למערב) המקומות דלהלן: — רומה, מיטרוביצה, אילוק, ווקובל ווינקובצי וכו' (Ruma, Mitrovica, Ilok, Vukovar, Vinkovci, etc.)

(41) הקומיטאטים (המחוזות) ההונגריים באצ'קה וברנ'ה Bácska, Baranya שנקטעו לפרקים מהפרובינציאל ההונגרי, מרחב החופף חלק ניכר משטח הויווידינה (Vojvodina) ביוגוסלביה של היום.

(42) Dunav, Danuba, Drava

(43) Mursa הרומית.

(44) באוסייק התחתית Osijek Dolnji Grad לעומת הקהילה שהתפתחה לאחר מאה שנה בעיר העילית — Osijek Gornju Grad

(45) Pálffy עיין במסמך מס' 116 מתוך ארכיון הנפה הסלבונית וירוויטיצה (Virovitica) שהועבר לאחר זמן לגנזך מחוז באוסייק (מצוטט לפי נתן שוורץ, יברייסקי אלמנך, ורשץ תרפ"ח, 1928/1929, עמ' 193 — 196).

בין כפרי המישור הסלבוני ועיירותיו,[46] אך לעומת זאת הלך וגאה פלג ההגירה השני שבא מן הצפון. לא חלף זמן רב וחלוציו הגיעו לשטחי קרואטיה ההיסטורית.

הגורם המרכז־אירופי

בתולדות יהודי יוגוסלביה נודע מקומה של בורגנלנד כבר מתחילת המאה הט״ז כמקלט חלקי למגורשי סלובניה ושטיירמרק (עיין בעמ׳ 59). במספר רב בהרבה קלט חבל ארץ זה את מגורשי וינה בשנת 1670.

מגורשי וינה פנו בחלקם לבורגנלנד ולנפות הסמוכות במערב־הונגריה, ובחלקם ניסו את מזלם בצ׳כיה ובמורביה שהשלטון בהן היה בידי האוסטרים. אמנם, גם יהודי אייזנשטט, מטרסדורף וקובּרסדורף גורשו ב־1670 בפקודת ליאופולד הראשון. הם מצאו מקלט ארעי בקהילות צ׳כיה ומורביה, אך כבר ב־1675 הורשו לחזור, חלק מהם לאחוזות אֶסטֶרהָזי.

הפליטים שהסתננו למורביה מצאו בה יישוב יהודי קטן. רוב היהודים הצטופפו בקהילות קטנות של אונגריש ברוד, בושקוביץ, טרביץ׳, לושיץ, מזריץ׳, ניקולסבורג, פריראו, קרמזיר ואחרות.[47] בערים נאסרה עליהם הישיבה. מצבם הכלכלי לא היה טוב, אבל הם הצטיינו בתכונות עממיות, בהרגשת סולידריות כלפי אחים לגורל, באחוות ישראל. שעל כן קיבלו את פליטי וינה בזרועות פתוחות.

שלטונות הקיסר במורביה לא הבדילו בין יהודים ותיקים לחדשים. בכולם נהגו ביד קשה. נודעו האמצעים האכזריים נגד ריבוּיָם ונגד חופש תנועתם מחוץ לשטחי הרבעים שלהם שהיו למעשה גטאות. רבו איסורים למיניהם וכבדו היטלים וקנסות מטרידים ומבישים.

מריה תרזה (1740—1780) הוסיפה לפעול נמרצות נגד יהודי צ׳כיה ומורביה בקיצוניות שלא ביישה את קודמיה על כס הקיסרות. היא לא נלאתה מחיפוש עילה לגירושם. הזדמנות ניתנה לה במלחמה על הירושה האוסטרית (1740—1748) נגד פרידריך השני, מלך פרוסיה. האשימה את היהודים בבגידה במלכות בגלל העזרה שהושיטו, כביכול, לאויב. עלילה זו שימשה לה לקיסרית אמתלה לגרש את היהודים. בשנים 1744־1745 עשתה את הכול כדי להגשים את מזימתה. כבר פָּרסמה את צו הגירוש, אולם הגזירה לא בוצעה. לגירוש יהודי צ׳כיה ומורביה התנגדו בכל התוקף האוצר ומוסדות המסחר. הפעם התערבו לטובת היהודים גם גורמי חוץ, בעלי בריתה של אוסטריה במלחמה — האנגלים וההולנדים. הקיסרית החסודה כעסה על ״פגיעה גסה״ זו של הדיפלומטים הזרים בענייניה הפנימיים, אך בשוך כעסה — נכנעה. ביטלה את צו הגירוש, אם כי הוסיפה להכביד על היהודים בהורותה להקפיד על ביצוע חוק הפריה־ורביה ועל הגבלות משפילות אחרות.[48]

באין ברירה התחילו היהודים הנפחדים עוזבים את התופת הקלריקלי של מריה תרזה, אלא שגם בעד עזיבתם נאלצו לשלם כופר לאוצר, סכומי כסף שידם לא השיגה. זאת הסיבה

(46) ג׳קובו, סלבונסקי ברוד, ולפובו, נאשיצה, פוז׳גה, פקרץ, דרובר, ליפיק, נובה גרדישקה פודרבסקה סלטניה וירוויטיצה וכו׳ — Djakovo, Slavonski Brod, Valpovo, Našice, Požega, Pakrac, Daruvar, Lipik, Nova Gradiška, Podravska Slatina, Virovitica, etc.

(47) Ungarisch Brod, Boskowitz, Trebitsch, Loschitz, Meseritsch, Nikolsburg, Prerau, Kremsier, etc.

(48) כגון מס גולגולת (קאפלגעלט ביידיש, Leib-Zoll בגרמנית).

שהבריחו את הגבול להונגריה תוך סכנת נפשות. שם קיוו לבוא אל המנוחה, במיוחד באחוזות רוזני בורגנלנד. במרוצת הזמן הסתננו גם למחוזות הסמוכים לבורגנלנד ולבסוף הגיעו לשטח המשתרע מנפת פּוֹזוֹנְי בצפון עד לקומיטאט זאלה בדרום הונגריה (שני האיזורים בכלל).

פּוֹזוֹנְי[49] נשארה עוד מתקופת הכיבוש התורכי בירתה ההיסטורית של הונגריה. היא נמנתה עם ערי המלך שבהן נאסרה השתקעות היהודים.[50] מקורו של האיסור בימי הביניים. התנו אותו האצולה והכמורה כתנאי לתמיכה במלך. הגילדות הצטרפו לדרישה אנטי־יהודית זו. אולם במאה הי״ח, בגבור גלי הפליטים ממורביה, לא הצליחה הבירה העתיקה לנעול את שעריה בפני היהודים. הם התחילו מסתננים לעיר. סוחרים אמידים הורשו תחילה לבקר בירידיה ולבסוף התיישבו בה ישיבת קבע. בני המשפחות וקרוביהם לא התמהמהו ונתלוו אליהם. תופעה זו הלכה ונשנתה גם במקומות אחרים במערב הונגריה. הודות לזרם הפליטים הגובר ממורביה התאוששו קהילות עתיקות בערי השדה והוקמו סביבן אף חדשות.

יהודי צֶ׳כיה ומורביה שנקלטו בפּוֹזוֹנְי ובסביבתה היו אדוקים מאד והשפיעו על עיצוב ישיבת פרסבורג, שהיתה לבית אולפנא תורני מפורסם. ישיבה זו הגיעה לשיא פריחתה בשנת 1800 בקירוב, שנה בה כיהן כראש הישיבה ר׳ משה (חתם) סופר.[51]

קדמו להתפתחות זו כמה התרחשויות כבדות משקל ששינו את פני ההיסטוריה. בשנת 1789 פרצה המהפכה הצרפתית שבעקבותיה התמוטטו היסודות הפיאודליים בחלקים גדולים של אירופה, אף התפתח יחס ליברלי יותר כלפי היהודים. אולם המיתון במדיניות האנטישמית של אוסטריה קדם לפרוץ המהפכה.

בשנת 1782 פרסם יוזף השני, יורש מריה תרזה על כס הקיסרות, את איגרת הסובלנות[52] שלו. למעשה חלפו עוד שישים שנה ויותר מפרסום האיגרת עד שיהודי אוסטריה והונגריה השיגו את ההפרה הפורמלית בשוויון זכויותיהם האזרחיות. מבחינה משפטית־מדינית לא

(49) Pozsony, Pressburg, Bratislava

(50) "De non tolerandis judaeis"

(51) בסוגיה זו כותב ר. מאהלר בעמ׳ 259 לדברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך ב׳, מרחביה 1954, בין היתר: „...בתחום התרבות היתה יהדות הונגאריה בעת ההיא כמין סניף ליישוב היהודי במיהרין ובביהם, שמהגרתו נבנתה... בתקנות הקהל בפרשבורג נזכרה הקהלה בניקולשבורג במפורש כדוגמה... ורבני הונגאריה הכירו בסמכותו של רב עיר פראג המפורסם ר׳ יחזקאל לנדא, ולא פסקו שאלה חמורה בלי לשאול את דעתו תחילה; במחצית השנייה של המאה הי״ח לא נמצא בין הרבנים בהונגאריה אף אחד שהגיע למידתו של חכם צבי אשכנזי, רב בבודה (וגם בסרייבו — הערת א.י.) במאה הי״ז...״ „...נוסף על ישיבות קטנות בערים כאיזנשטאט, מטרסדורף, היתה הישיבה בפרשבורג למרכז לימוד התלמוד בארץ, כשנתחדשה (בדומה לישיבה במטרסדורף) בראשית המאה הי״ט על ידי ר׳ משה סופר (׳חתם סופר׳) שכבר קנה לו שם גם בארצות השכנות.״

(52) Toleranz-Patent (Systematica gentis judaicae regulatio) פורסם בהונגריה באיחור מה, רק בשנת 1783. הוא חל גם על קומץ היהודים שישבו בארצות הנספחות להונגריה, דהיינו בממלכת קרואטיה, סלבוניה ודלמטיה. להוציא אי־התאמות קלות היו המהדורות האוסטרית וההונגרית של האיגרת זהות. הוטל על היהודים לסיים בתי ספר חילוניים, לגלח זקנים, ועוד. במהדורה ההונגרית הותר ליהודים לעסוק במסחר סיטוני, לסחור באבק שריפה ובמלח. נמצאה גם דרך לאפשר להם, בניגוד לחוק, קיום כמוזגים; לשם כך נתמנו ע״י בעלי האחוזות כפקידיהם, וכך הותר להם למזוג משקאות חריפים לכל דורש. עם זאת לא הכירה עדיין האיגרת בזכותם לשבת לא בערי המלך ולא ליד מכרות.

היה מצבם ברוב ארצות אירופה טוב יותר. ומבחינה יהודית גרידא הביאה האיגרת לא רק יתרונות אלא גם חומרות חדשות. כך, למשל, אסרה האיגרת על היהודים להשתמש במסמכים בעברית וביידיש. בכל זאת אין ספק שהאיגרת בישרה תקופה חדשה. ניתן ליהודים להתערות בכלכלה, במדעים ובתרבות אירופה. בעקבותיה נחלש אט אט הציד על היהודים ה"לא־נסבלים", והערכאות חדלו מלהתעלל בהם בפסקי דין מעוותים, עוינים וקשוחים. גם הרשות המְנהלית אימצה דרכי נוהל ליברליות יותר כלפי היהודים. בקיצור, באווירה החדשה שופר מצב היהודים מבחינות שונות. למשטר שוב לא קל היה להתעלם מרעיונות המהפכה הצרפתית.

להוציא קומץ בנקאים וסוחרים עשירים[53] שישבו רובם בווינה, נשארו היהודים גם לאחר פרסום האיגרת תושבים ארעיים.[54] יוזף השני הסביר כי איגרתו לא היתה פרי רחמנות על היהודים ועל יהדותם, אלא היא באה לחנך בני עם זר לאזרחות טובה, ליסוד מועיל במדינה. לשם כך הרשה להם ללמוד בבתי ספר תיכוניים וגבוהים, לעסוק בחקלאות, באומנויות, אך דרש מהם לוותר על ערכיהם הלאומיים, „המתבדלים".

בהתאם למדיניות מוצהרת זו פָּרסם הקיסר בשנת 1787 את החוק על שמות היהודים. עד אז לא היו לאשכנזים שמות משפחה. הפקידים שביצעו את החוק נתנו להם בדרך כלל שמות גרמניים פשוטים, כגון וייס, שוורץ, ומתוך שלל צבעי הקשת — רוט, גלב, גרין, בראון וכו'. אך לא אחת הכריחו אותם פקידי השלטון לקבל שמות גנאי או שמות נלעגים. רק אלה שידם השיגה לשלם שלמונים לפקידי הרשות המושחתים, הצליחו לרכוש שמות משפחה מבריקים ומצלצלים יותר, כגון גולד, זילבר, דיאמנט וכדומה. בכל זאת, מהגזירה צמחה גם תועלת כלשהי. לא מעטים היו היהודים שקיבלו שמות על פי מקום מוצאם, עד שבזכות החוק היוזפיני הזה אפשר להתחקות, במקרים רבים, אחרי דרכי ההגירה היהודית בתפוצות. בין השמות משלהי המאה הי"ח מצויים אצל יהודי מרכז אירופה, בין היתר, בושקוביץ, לושיץ, טרביץ', פשרהוף וקרמזיר ממורביה, אייזנשטט או אייזנשטטר, הירשנשטיין, מאטרסדורפר, רכניצר מבורגנלנד וכן וינר, פרסבורגר, אופנר, למברגר, ועוד. אולם כלל זה אינו חל על שמות כגון פריזר או ברסלאואר. נראה שהיתה כאן קביעת שמות שרירותית, משום שלא ידוע על בוא היהודים ממקומות אלה למרכז־אירופה.

יוזף השני הוסיף לחוקק חוקים הנוגעים ליהודים. בשנת 1788 פרסם את חוק הגיוס שנתקל בהתנגדות חריפה מצד היהודים. החרדים התקוממו נגדו מטעמים דתיים. חיי צבא, כך התרעמו, יביאו את הטירונים להֶרהורי עבירה שלא יוכלו לעמוד בהם, חלילה. אולם כל היהודים טענו כי החוק מטיל עליהם מעמסה כבדה בלי לפצותם בשוויון אזרחי שאליו נכספו. ברכניץ שבבורגנלנד התכנסה בשנת 1790 ועידתם של שליחי הקהילות כדי למחות נגד החוק המוצע. ואמנם קיבל החוק בהונגריה את אישורו באיחור זמן, רק בשנת 1807.

לאחר מות יוזף השני (1790) עלה לשלטון יורשו השמרני, ליאופולד השני. הפרלמנט ההונגרי בפוז'נוֹנ' ביטא מיד את המְפנה שחל בשלטון. בהשראת החצר הוא קיבל החלטה האוסרת על יהודים זרים להשתקע בהונגריה. הפיקוח עליהם נמסר ישירות לפלטין, הארכי־

(53) Schutz-Juden — יהודי חסות
(54) commcrantes — בלטינית

דוכס ההבסבורגני שכיהן כנציב הקיסר בהונגריה. לעומת זאת אישר ליאופולד השני בשנת 1791 את החלטת הפרלמנט ההונגרי כי ותיקי היהודים, כלומר היהודים שנמצאו בהונגריה לפני שנת 1790, רשאים לשבת בה בלא הפרעה. הצו ביטל את כל גזירות הגירוש שהוצאו עד 1790 ועד בכלל. היהודים, שמזימות הגילדות לא יכלו להם כעת, פירשו את כוונות החוק לא כמתן זכות ישיבה בלבד, אלא כרשיון לעסוק במסחר גם מחוץ לרובעי הערים והעיירות שבהן נקלטו עד 1790.

במרוצת 150 שנה בערך (מגירוש וינה בשנת 1670 עד לשנים המוקדמות של המאה הי"ט) היו יהודי מוראביה, הונגריה המערבית ובורגנלנד (שהיתה אז, כידוע, חלק מהונגריה) לגורם המרכז־אירופי. כל שינוי בחבל גרם תגובות שרשרת מסביבו, והתהוותן של תפוצות חדשות בקרואטיה תוכיח. יהודי החבל הזה היו עתודת הגירה. כאשר נאלצו לעבור למקום חדש היו שם לשומרי הגחלת, נאמנים למנהגים שהביאו ממרכז אירופה.

יהדות בורגנלנד

לשון יהודי בורגנלנד היתה הלשון השגורה בפי פזורי ישראל בגרמניה ובאוסטריה עד שלהי המאה הי"ט. על פי רוב היתה מתובלת בעגה גרמנית מימי הביניים ובעברית משובשת. מיידיש, לשונם של המוני העם במזרח, נבדלה בהעדר מלים וצורות תחביר סלביות. אמנם, יהודי בורגנלנד קלטו בסביבות טראונסדורף כמה צלילים מעגת הווסרקרובוטן, הפועלים החקלאיים שהובאו מקרואטיה לאחוזותיהם של רוזני בורגנלנד. אולם סלבית זו לא הוסיפה כל נופך ללשונם. גם הדיה של ההונגרית, שהיתה קרובה בהרבה לאזניהם, כמעט שלא הורגשו בדיבורם. את חיבוריהם ומכתביהם כתבו בכתב עברי.

קורותיה של גולה זו גדושות תהפוכות ובעיות.[55] מהן תובהר כאן רק התפתחותה הדמוגרפית שכתוצאה הימנה גדלו אוכלוסיה במפתיע.

יהודי בורגנלנד התפרנסו ממקצועות יהודיים מסורתיים, כמוזגים, רוכלים במיני סידקית, בסמרטוטים, בבגדים ישנים ובגרויטאות ברזל. מקומם לא נפקד גם בין המַלווים ברבית. הרף האיסור החוקי מצאו בודדים את פרנסתם כחוכרי אחוזות או כמנהלי משקיהן. אחרים התחילו, בדומה לאחיהם בקומיטאטים ההונגריים הסמוכים, לסחור ביינות ובמשקאות, בבקר ואף ביצוא נחושת.

פעילותם הכלכלית הגוברת נשאה פרי. הצלחת עסקיהם משכה את פליטי מוראביה המדולדלים לאיזור. תחזיות כלכלה ורודות המריצו את גידולה המפתיע של האוכלוסיה היהודית בהונגריה כולה.[56]

(55) עיין בחיבוריו של ברנהרד וכשטיין (Bernhard Wachstein):
Urkunden zur Geschichte der Juden in Eisenstadt, Wien und Leipzig, 1926;
Die Grabschriften des alten Judenfriedhofs in Eisenstadt, Wien 1922
הפולקלור של יהודי בורגנלנד משתקף מן הדגמים המרשימים שאסף במסירות רבה שנדור וולף, בן בורגנלנד שנפטר בימינו בחיפה. אוצר בלום זה עומד עד היום לראווה במוזיאון האתנוגרפי של אייזנשטט.

(56) המספרים ממקורות שונים אינם זהים. ביצירתו הגדולה (כרך ח' עמ' 164) נוקט דובנוב מספר — 85,000 יהודים שנפקדו בשנת 1803 בהונגריה. לעומתו טוען מהלר (שם, כרך ב' עמ' 248) כי באותה שנה ישבו בהונגריה 128,000 יהודים. שני ההיסטוריונים תמימי דעים כי בשנת 1840 התגוררו בהונגריה 262,000 יהודים.

אין בידינו מספרים בדוקים על מספר יהודי בורגנלנד בשלהי המאה הי״ח. במפקד היהודים, שנערך בתקופת 1735—1738, נפקדו באייזנשטט 600, בלאקנבך 449, במטרסדורף 375 וברֶכניץ 323 יהודים.

לעומת זאת נראו בתקופה זו האותות הראשונים שבישרו את המעבר מגיאות למשבר כלכלי קשה. אם להשתמש במימרתם הידועה של הייס ומוּן [57] כי ״מתוך שיעורי ההיסטוריה מגיעים לכלל הכרה שהסיבה והתוצאה קשורות קשר הדדי״ — יובהר כי הגיאות הכלכלית היתה לרועץ ליהודי מערב הונגריה. היא משכה לאיזור את פליטי מורביה שקיוו להיבנות מן הגיאות, אך למעשה גרמו צפיפות אוכלוסין. מקורות פרנסה הלכו ונצטמצמו. תחת שכרון ההצלחות השתררה התפכחות מרה בכל האיזור. משפחות נחשלות מבחינה כלכלית שוב נאלצו להגר.

ועוד קרתה להם בשנת 1793 תקלה רצינית שרישומה הטיל צל על שמה הטוב של הגולה הבורגנלנדית. ועד הקהילה באייזנשטט נכשל בפנותו לשלטונות שיאסרו כניסת יהודים עניים (קרי מהגרים) לתחומי קהילתו.

לא היו תוצאות מיוחדות למעשה הדילטוריה. בעידן המהפכה הצרפתית ומלחמות נפוליאון שבאו בעקבותיה ממילא לא היו קיימים סיכויים לגיאות כלכלית ממושכת במערב הונגריה. רוב חלקי אירופה עמדו בצל המלחמות הקרבות והולכות. סיבה זו בלבד היה בה כדי להבריח יהודים שעדיין לא הכו שרשים במקלטם הבורגנלנדי. על פי רוב אחזו אנשים צעירים במקל נדודים. תמרורי דרך הפנו הפעם, בתחילת המאה הי״ט, את נחשוני ההגירה מערבה, לווינה, מבצר האנטישמיות הארסית מתקופת מריה תרזה וקודמיה. כך הלך ונסגר המעגל בנקודת המוצא.

על אף המפלות הצבאיות ומשברי המטבע שפקדו את הקיסרות בלי הרף, עמדה העיר הגדולה על סף המאה הי״ט בסימן תיעוש מזורז ומבטיח. וינה הסתגרה עדיין בפני מהגרים יהודים חסרי כול. כדי למנוע את השתקעותם בעיר, הקים השלטון את ״לשכת היהודים״.[58] היה זה מנגנון פיקוח משטרתי, אולם למעשה הוטל על הלשכה לרדת לחיי הפליטים היהודים, להצר את צעדיהם ולגרשם מתחומי העיר בלי רחמים, באמתלה כלשהי. באותה מידה של זעם הקבילה וינה גם את פני הפליטים ממורביה, צאצאי המגורשים משנת 1670 שנמלטו כעת מזוועות החזית ליד אוסטרליץ.[59] רק בעלי הון מבורגנלנד ומורביה הורשו להשתקע בעיר. בדרך כלל לא היו בעלי אמצעים בין המהגרים. ודאי היו ביניהם בעלי אמצאות שהשיגו בדרכים מסובכות הלוואות ברִיבית קצוצה. כספי ההלוואות שימשו להם מפתח כניסה לעיר הגדולה. סְנוורו אותם סיכויים מבריקים להיבנות בווינה מהמפנה שחל בכלכלת אירופה ואמריקה עם המהפכה התעשייתית שחוללה מכונת הקיטור. לבסוף פתחה וינה את שעריה לפניהם ב־1848.

(57) Modern History, by C.J.H. Hayes and P.T. Moon, New York, The Macmillan Company, 1947, p. 70

(58) Judenamt

(59) Austerlitz (Slavkov) מקום שבו הביס נפוליאון ב־1805 את צבאות רוסיה ואוסטריה

הדירה לכפרי קרואטיה

רק יחידי סגולה, שהוזמנו ע"י רוזני בורגנלנד[60] לנהל את אחוזותיהם בדרום, סטו מהמסלול והגיעו לקרואטיה. אליהם נתלוו, במישרין או בעקיפין, סתם אנשים שנקלעו לסביבה שעד אז היתה סגורה בפניהם. בשלהי המאה הי"ח ובתחילת המאה הי"ט היתה השפעה מכרעת על עיצוב דמותה של הגולה המתחדשת בקרואטיה ליוצאי מורביה ובורגנלנד ובמידה פחותה ליוצאי הונגריה (שסלובקיה היתה אז חלק ממנה).[61] על כל אלה נוספו במספר קטן יותר יוצאי גליציה.

כדי להסתנן לשטח הקרואטי הם עברו מדרום־מערב הונגריה וחצו את הנהרות דרבה ומורה.[62] למזלם הצליחו להיאחז בכפרים ובעיירות הסמוכים לגבול ההונגרי. וככל שהדבר נראה תמוה, הם נעזרו לפרקים בידי הכנסיה.[63]

דרכי הסתננות אלה קבעו את אופיָה הכפרי של היהדות הקרואטית. בארצות יוגוסלביות הסמוכות לקרואטיה התרכזו היהודים בערים גדולות בלבד. הם היו בשכונות עירוניות צפופות, כבתקופות החלוציות כן עם התבססות יישובם. כך היה בבלגרד, בירת סרביה; בסרייבו, הגדולה שבערי בוסנה; בדוברובניק, העיר־הקהילה המפוארת; ובספליט, העתיקה שבערים דלמטיות שהיו כבושות בידי הוונציאנים.

לעומת זאת התפזרו עתה היהודים בכפרים ובערי השדה בקרואטיה. הסיבה פשוטה. על היהודים נאסר להשתקע בקרואטיה על פי החלטת הסבּור משנת 1729, אך הפיקוח על בואם לכפרים נידחים נשאר לקוי. ממחצית המאה הי"ח כבר ביקרו רוכלים־כתפים יהודים בשוקי הארץ ובירידיה. הם חויבו לשלם דמי כניסה לשווקים.[64] בני דלת עם אלה לא היו

(60) למספר שועים אוסטריים והונגריים היו אחוזות נרחבות בשטחים שונים של קרואטיה, בסלבוניה ובסרייס. לרוזני בורגלנד היו אחוזות כאלה על פי רוב בפודרבינה (Podravina). שטח אדמותיהם היה עצום, שווה כמעט לרכושה הקרקעי של הכנסיה.

(61) מן המחוזות שבמערב הונגריה באו רוב המהגרים היהודים מהקהילות נאג־קאניז'ה (Nagy-Kanizsa) וזלה־אגרסג (Zala-Egerszeg) שבמחוז זלה (Zala). מתי מספר באו מסביבות האגם בלטון (Balaton), מפאלוטה (Palota) שבקומיטט Veszprem וממישקולץ (Miskolcz) שבצפון הונגריה.

(62) Mura (Mur), Drava (Drau)

(63) לא טעמים מיסיונריים גרידא הניעו את הכנסיה להזמין יהודים למקומות קרואטיים שעמדו תחת שיפוט הגמוניה. נוספו שיקולים כלכליים. הגב' ד"ר מ. דספוט־בליס (מצאצאי המשפחה היהודית הוותיקה בוורז'דין Blühweiss) פרסמה ביבריייסקי אלמנך 60־1959, בלגרד, עמ' 85 ואילך, תעודות מעניינות על השותפות המשקית הראשונה של הכנסיה בקרואטיה עם יהודים. בין המסמכים נמצא החוזה עם השותפים היהודים, שבסל (שבתי) ושות' מנאג־קאניז'ה שבדרום־מערב הונגריה ודו"חות על סיבות ביטולו. החוזה נחתם ב־1784, כלומר שנה לאחר הוצאת המהדורה ההונגרית של איגרת הסובלנות היוזפינית. על פי החוזה היה על הפירמה היהודית, האב ישראל ובנו צבי־הירש שבסל, לשקם את ביהה"ר לזכוכית בליסקובץ בקירבת ורז'דין. ביח"ר זה היה קניין הקפטול של זגרב. השותפות לא הצליחה ושבסל ושות' עזבו את קרואטיה בשנת 1786.

(64) אנשים שנשאו את סחורתם על כתפיים, dorsatores בלטינית; במורביה נקראו רוכלים אלה Pinkel-Juden ובבורגלנד Paken-Träger. בדרך כלל היו אלה סוחרי משנה (subnegotiatores) התלויים בחסד סוחרי ההקפה (Raten-Händler) המבוססים יותר. בווינה נקרא רשיון כניסה לעיר „הלך נפש", ובתקופת מריה תרזה (משנת 1764 אילך) חויב כל יהודי, שהיה לו עניין בעיר, לשלם בשביל כל יום מימות השנה פלורין (גולדן) אחד ושני גולדנים בימי שוק (ר. מאהלר, שם, כרך ב' עמ' 194 — 195, 249).

מיוחסים כקומץ אחיהם המאושרים שניהלו כאריסים את משקי הרוזנים בעמק הנהר דרבה,[65] לפי הזמנה מראש ובלא הפרעה כלשהי. בכל מקום הציעו את סחורתם בעד מזומנים, באשראי או תמורת תוצרת חקלאית. בזו הדרך הצליחו הלוצי ההגירה היהודית להקים בשלהי המאה הי״ח ראש גשר להיאחזותם בקרואטיה. בשלבים הראשונים התנחלו בכפרים ובערי השדה הסמוכים לגבול ההונגרי, כגון קופריבניצה ולודברג בפודרבינה, קריז׳בצי במחוז קריז׳בצי־ בייל׳וב וקרפינה בזגוריה,[66] חבל ארץ ציורי המשתרע ממערב ומדרום־מערב למישור הנהר דרבה, ועוד.

לא הכול הלך למישרין. רוכלים, מוזגים ואף מַלווים בריבית יהודים נתקלו לא אחת בהתנגדות נמרצת מצד הסוחרים המקומיים. לפרקים קרה שעוברי האורח היהודים, בהגינם על האינטרסים החיוניים שלהם, נאלצו לבקש עזרתם של הממונים על המחוזות בהונגריה ובבורגנלנד שמשם באו.[67]

ואולם לא חלפו ימים רבים וכמעט בכל כפר שבחלק זה של קרואטיה נמצא ״היהודי שלו״. אמנם, אצל שומרי המצוות שבהם — ועם אלה נמנו לפחות שני הדורות הראשונים של היהודים שהיגרו לכאן — הכבידה שמירת הכשרות על היאחזותם בכפר הקרואטי. בלית ברירה עסק הגבר שבמשפחה בשחיטה לפי כל דקדוקי ההלכה. אולם לתפילה בציבור לא נמצא מניין בכפר. משום כך נסעו בערבי חג יהודים כפריים, עם נשותיהם וטפם, לעיירה הסמוכה שבה נמצא בית כנסת או חדר תפילה. שם בילו את החג באווירה מסורתית, ועם סיומו חזרו לכפרם.

עם התקדמותו הכלכלית והחברתית של היהודי הכפרי גברה נטייתו להעתיק את מושבו לעיר. ילדיו העדיפו ללמוד או לעבוד בעיר. הוא, הסוחר הכפרי, אפשר שלא חיפש את הנוחות העירונית, אף הסתפק בעיסקאות שבכפר. לעומת זאת דאג לחינוך לילדיו ולמשלח ידם והשתוקק להשתלב בחיי הקהילה היהודית, שאיפה הברתית שלא יכלה לבוא על סיפוקה אלא בעיר.

מגמה זו של ״ההליכה מהכפר לעיר״ התפתחה במרוצת הזמן. והרי לפני פרסום ״איגרת הסובלנות״ נתקל כל נסיון מסוג זה בהתנגדותם של מְנהל הערים ושל העירונים עצמם. כל יהודי בלתי קרוא בעיר גרם שערוריה. לא אחת התערבו בדבר הממונים על המחוזות. היו גם מקרים שהגיעו לדיון בפרלמנט. היהודים גורשו חדשים לבקרים מהערים ומירידיהן,

(65) מירקו ברייר כותב בעמ׳ 5 לספרו המוקדש ליובל אביו מרקו ברייר (זגרב 1908) פרטים מאלפים על ק״ק קריז׳בצי. לדברי המחבר באו הבריירים בעשור האחרון של המאה הי״ח ממטרסדרף שבבורגנלנד כחוכרי האחוזה של רוזני אינקאי (Inkey) לרסינ׳ה (Rasinja), כפר ליד קופריבניצה. שם, בעמ׳ 14, מציין ברייר כי רוב יהודי קריז׳בצי היו עוד במחצית המאה הי״ט עניים מרודים אם כי אבות אבותיהם התגוררו במקום לפני שנת 1770. בעד זכות ישיבה זו שילם כל אחד שני טאלרים רייניים (Thaler Rheinischer Währung) כמס סובלנות לשנה. — טענת ברייר כי יהודים ישבו מלפני 1770 בקריז׳בצי אינה נראית, מכל מקום אינה מבוססת על שום תעודה ארכיונית או אפיגרפית. בחיבורו הנ״ל הוא מציין כי ב־1844 התפקדו בקריז׳בצי 20 ובשנת 1908 80 יהודים. עד התקופה הציונית כיהגו רק בני משפחת ברייר כראשי הקהל. היו אלה אדם (מ־1844), יעקב (עד 1869), מרקו (עד 1913) ואיגנט (עד 1919). — את מגילת היוחסין של משפחת ברייר המסועפת תיאר המהנדס ולדימיר ברייקוביץ׳ מרמת־גן (ה.ע.י. E/5).

(66) Koprivnica, Ludbreg, Podravina, Križevci, Bjelovar, Krapina, Zagorje

(67) ג. שוורץ, שם, עמ׳ 7.

אך חזרו שוב ושוב לשטח הסגור בפניהם. בכל זאת לא מעטים היו צאצאיהם של אבות הגולה הקרואטית שישבו תקופה ארוכה למדי בכפרים, רבים מהם עד שלהי מלחמת העולם הראשונה, כאשר הלם אותם מסע הביזה של החיילים שחזרו מן החזית.

בעקבות החקיקה היוזפינית נשתנה במידת מה גם יחסם של הרשות ושל התושבים העירוניים אל היהודים שהגיעו ממרכז־אירופה לפינה צפונית־מערבית זו של קרואטיה. היו ביניהם שאזרו עוז והתחילו עוד לפני כן מדרימים לתוך קרואטיה גופא. בדרכם נתקלו בשלוש ערים הקרובות זו לזו. בשנת 1777 הופיעו היהודים הראשונים בעיר הצפונית, ורז׳דין,[68] בשנת 1787 בבירת הארץ זגרב ובשנת 1789 בדרומית שבשלוש ערים אלו, קרלובץ.

מסתבר אפוא שהיישוב בזגרב צעיר בעשר שנים מרעהו בוורז׳דין. במלים אחרות, נדרש עשור שנים כדי שהמהגר היהודי יתגבר על כברת הדרך הקצרה שבין שתי הערים. כאן יתוארו תחילה תולדות היישוב החדש בזגרב, לאו דווקא משום שבו אושרה לראשונה, בשנת 1806, הקמת קהילה יהודית, דהיינו שנה לפני ייסוד הקהילה בוורז׳דין, אלא משום שמאבקם של יהודי זגרב להיאחז בלבה של קרואטיה חשף את הנחיות השלטונות המקומיים לגבי היהודים שכבר היו נסבלים למעשה בערי השדה ורז׳דין וקרלובץ.[69]

כדי לפרש אל נכון הנחיות אלו אין צורך לחזור ולנתח את החלטת הסבור הקרואטי משנת 1729 שבה ניתן תוקף חוקי לאיסור המסורתי בדבר ישיבת קבע של היהודים ברקואטיה (עיין בעמ׳ 219). על החלטה זו אמנם מסתמך נציב מחוז [70] זגרב במכתבו מיום 8.7.1770 למועצת המלך. הוא השיב על השאלה אם נמצאים יהודים במחוז ואיזה מס סובלנות נגבה מהם. השאלה ודאי לא נשאלה בימי מריה תרזה מתוך אהבת ישראל אלא מתוך שיקולי האוצר. קופתו הריקה עוררה דאגות רציניות והגבירה את העניין בהכנסה מן היהודים שתמורת הישיבה הארעית נאלצו לשלם מסים כבדים על כל צעד ושעל.

אף זכות מינימלית זו לא נטו הקרואטים העירוניים להעניק ליהודים. על כך השתדל נציב המחוז להסביר במכתבו הנ״ל למועצת המלך כי היהודים הם ״סוג בני אדם המתנכל לציבור ומזיק מאד״.[71] הכותב ממשיך באותה נימה ארסית, אם כי ודאי לא הכיר אישית את היהודים. הוא מגדף אותם בזו הלשון: ״נוכחותם נאסרה בממלכה זו ובשום פנים ואופן אינם נסבלים בה. ואם בכל זאת יסתנן איש מהם למחוז זה, ייעצר מיד ויגורש משטח שיפוטי בהתאם לחוקי הארץ״.

לאחר שנה חזרה אסיפת המחוז בזגרב לדון בשאלה היהודית. הפעם היא נסוגה קצת מהקו האנטי־יהודי הקיצוני. החלטתה מס׳ 20 מיום 8.7.1771 התירה ליהודים לשהות בשטח

(68) Aquavia, Varaždin הרומית, על גדתו הדרומית של הנהר דרבה. Karlovac עד 1871 (להוציא תקופת נפוליאון) עיר חצויה, חלקה בפרובינציאל הבאני וחלקה בחבל הספר הצבאי שנהר קוראנה הפריד ביניהם. היהודים הראשונים השתקעו בבאנייה, בשטח הפרובינציאל, ואילו בעיר קרלובץ שבשטח הצבאי התנגד המגיסטראט זמן רב לבואם.

(69) את תולדותיה של קהילת זגרב תיאר ג. שוורץ, את משמעות איגרת ההתיישבות ליהודי ורדז׳דין פירש ר. גליק (יברייסקי אלמנך, ורשץ תרפ״ט, עמ׳ 42 ואילך), וב. גוסטל סקר את קורות יהודי קרלובץ עד שנת 1941 (ת.ע.י. ב/5).

(70) županija בקרואטית, מקביל לקומיטאט ההונגרי.

(71) ״Id humanum genus valut suis fraudibus publice valde pernicorum״. מצוטט לפי ג. שוורץ שם, עמ׳ 8.

שיפוטה שלושה ימים לצורכי מסחר. יתר על כן, ביום 20 בנובמבר של אותה שנה היא נאותה להרשות להם "לבקר בירידים שנתיים ולהציג בהם את סחורתם למכירה."

בשנת 1783, בה פורסמה המהדורה ההונגרית של איגרת הסובלנות, נתבקש גם מחוז זגרב ע"י מועצת המלך לחוות דעה על "הסדר העם היהודי." מתשובתו של הממונה על המחוז משתמעת שוב עמדה שלילית מובהקת. בין היתר הוא כותב כי אין לו מה לדווח, משום שלפי המסורת הקרואטית "העם היהודי מעולם לא הורשה להתגורר כאן." [72]

בני זגרב הוסיפו אפוא להתנגד עקרונית ליהודים. כבר ראינו כי התנגדות זו הסתמכה על הפירושים לזכויותיהם ההיסטוריות. בכל זאת בא שינוי. הוא חל בעקבות איגרת הסובלנות מצד אחד, והמהפכה הצרפתית על ספיחיה מן הצד השני. בעל כורחם נאלצו הקרואטים לוותר אט אט על התנגדותם העיוורת ליהודים.

כפי שנאמר בעמ' 217 הוקמה זגרב ההיסטורית על גריץ' וקפטול, שתי הגבעות במדרוניו של הר זגרב. בתקופת יוזף השני עוד היתה העיר נתונה לחסדי המעמדות המיוחסים. האצולה שלטה בגריץ' והכמורה בקפטול. אולם במורדות הגבעות, וכן בבקעות אשר ביניהן, הלכו וקמו פרברים שבמרוצת הזמן היו למרכזי העיר. שלא כחברי העֲלִיות (גילדות) שישבו בפנים ההומה, התיישבו בשכונות מרוחקות אלו בעלי מלאכה שלא היו מאורגנים בגילדות. כך עשו גם פועלים עונתיים שבאו מכפרי הסביבה כדי להשלים את פרנסתם כשכירי יום.

אל פרברים אלה שבתחום שיפוטה של גריץ' הגיחו, כאמור, ראשוני היהודים בשנת 1787. בראשם עמד הסוחר יעקב שטיגלר (ראה עליו בהערה 74), שלפי הכנסותיו המוצהרות סווג למשלמי מס אמידים. מוצאו היה ממורביה, ולאחר כמה שנים נתלוו אליו עוד אחד עשר יהודים, רובם מבורגנלנד, שמצאו את פרנסתם אצל היהודי הוותיק.

המגיסטראט בגריץ' לא עודד קליטת יהודים חדשים. האוכלוסיה הקרתנית ושונאת הזרים הביעה לא אחת את זעמה על בואם. התרגשותה הלכה וגברה, אם כי מספר היהודים שבאו לזגרב היה עדיין צנוע למדי. מרישומי העיריה מתברר שמשנת 1789 ואילך הגיע עוד קומץ יהודים מבורגנלנד, וכן ממערב הונגריה, ממורביה וממקומות אחרים.

בשנות המלחמה הארוכות נגד נפוליאון חל לבסוף מִפנה רעיוני בשאלת היהודים גם בקרב המשכילים הקרואטיים. אין ספק כי "הבונים החָפשיים" תרמו את חלקם להתקדמות זו. מעמדה של האינטליגנציה הלך והתעצם באופן מוחשי, בעוד מצודות הריאקציה בפרלמנט, במועצת המחוז ובעיריית גריץ' עמדו להתמוטט. מעט היהודים שנמצאו באותה עת במקום קיבלו לבסוף, לאחר דחיות רבות, רשיונות ישיבה כנסבלים.

לא כל היהודים נקלטו. היו ביניהם שלא הצליחו להיאחז במקום והמשיכו בנדודיהם. אף הרכב האוכלוסיה נשתנה לעתים קרובות. זאת מוכיחה רשימת היהודים שחוברה בשנת 1808 והוגשה באישור נוטריוני לעיריית גריץ'. ממנה מסתבר, בין היתר, כי מספר הילדים של המתפקדים היהודים נולדו כבר בקרואטיה, אמנם מחוץ לזגרב, כגון בַּסָקה, בוורז'דין ובקרלובץ.

היהודים הראשונים שהשתקעו בלשקה אוליצה [73] בזגרב היו שומרי מסורת, חרדים

(72) "Quod gens judaica nunquam commoretur." מצוטט כנ"ל
(73) Laška ulica — הרחוב בשטח קפטול

מבורגנלנד ומהונגריה והיו הגרעין לקהילה החרדית והמתבדלת שעתידה היתה לקום. הם נהנו מחסות ההגמון כל עוד היו לכנסיה סמכויות מוניציפליות בעיר. יחסה הליברלי של הכמורה הקתולית ליהודים הונחה בתקופה זו בעיקר בשיקולים מסחריים, עניניים, אם כי הכנסיה הרומית מעולם לא ויתרה על מגמות מיסיונריות.

הקהילה בזגרב נוסדה רשמית, כאמור, בשנת 1806.[74] היא היתה הראשונה שהוקמה בשטח קרואטיה הבאנית, ורק בחבל הספר הצבאי קדמה לה ביובל שנים ק"ק זמון. הקהילה היתה קטנה ומנתה בסך הכל עשרים משפחות שהתגוררו בגריץ' ובקפטול. לא הוברר מה הניע את השלטונות להסכים להקמת קהילה קטנה כל כך לפני ייסוד הקהילה בוורז'דין, מקום שם נמצא יישוב ותיק ומפותח יותר. לא היתה כל סיבה סבירה להפלות לרעה את היישוב בצפון הארץ, מה גם שוורז'דין נודעה כבר אז כיישוב המייצג את היהדות הצעירה בקרואטיה. לעומת שלושים שנות קיומו של המרכז היהודי בוורז'דין לא היה בתקופה ההיא מה לספר על יהודי זגרב.

התחלות הקהילה בזגרב היו צנועות למדי. על מספר אוכלוסי לשקה אוליצה היהודים מעידים המקורות הראשונים משנת 1812.[75] מהם מתברר כי בסוף 1812 נמנו עם הקהילה היהודית המאוחדת של גריץ' וקפטול שבעים נפש בלבד. ואם לנכות ממספר זה עשרים ילדים שנולדו כבר בקרואטיה, מסתבר כי עד המפקד הזה באו לזגרב שמונים אחוז היהודים מבורגנלנד ומהונגריה (על פי רוב — מהונגריה המערבית), כעשרה אחוזים ממורביה והיתר ממקומות שונים. רובם הגדול התקיימו על מסחר, זבנות ושירותים קהילתיים.

מבחינה מדינית אין להשוות את ורז'דין, עיר קרואטית עתיקה, לזגרב בירת הארץ. אמנם ורז'דין היתה הראשונה בין ערי קרואטיה המערבית שהרשתה ליהודים להשתקע בשטח עירוני, אך גורל היאחזות זו הוכרע בבירה.

אף כי השאלה היהודית נדונה במוסדות המרכזיים בזגרב כבר בשנים 1729, 1771 ו־1783, היא עלתה באותו פרק זמן לדיון בהיקף מקומי בוורז'דין באסיפות המחוז וכן בעיריה. דיוניהן התנהלו ברוח הקדם־יוזפינית וסוכמו תמיד בשלילה. הממונה על המחוז נצטווה לדחוק את רגלי היהודים שניסו כל פעם מחדש לחדור לשטח סגור.[76] חוץ מאשר בימי השוק נאסרה עליהם הכניסה לעיר.

במרוצת הזמן נשתנה בכל זאת הלך רוחם של השליטים בוורז'דין. המניע לכך בא ממקום בלתי צפוי ונגרם בהיסח הדעת ע"י הרוזן ארדדי.[77] הוא פרש בשנת 1777 את חסותו

(74) ג. שוורץ טוען (שם עמ' 9) כי תאריך ייסוד הקהילה בזגרב נזכר במסמך רשמי שהוגש ללשכת נציב המלך בבודה שבהונגריה. מכל מקום, כבר ביולי 1808 חתם יעקב שטיגלר כראש הקהילה על גיליונות מפקד האוכלוסיה היהודית בזגרב, תעודה רשמית שחוברה לפי דרישת העיריה בגריץ'.

(75) לפי מפקד האוכלוסין שנערך ע"י הקפטול בדצמבר 1812.

(76) עדיין לא פורסמו המסמכים היהודיים מארכיוני ורז'דין. בחקירתם עסק ד"ר רודולף גליק. רבה האחרון של ורז'דין שנספה בשואת 1941, אך נראה שכתב ידו אבד. הנתונים על תקופת בואם של היהודים לוורז'דין מובאים כאן ממקורות דלהלן: א) מכתב ר. גליק לג.מ. גלבר בירושלים ביום 6.1.1933 שהעתק הימנו נשמר בארכיון ה.ע.י. (ד'3); ב. מאמר על משה יעקבסון, פרי עטו של ל. גלזינגר („ז'ידוב" מס. 24 מיום 12.6.1936); ג) רגסטים מארכיוני פוז'גה שנערכו ע"י מ. דספוט־בליס (ה.ע.י. ב' 46); ד) עדות מ. פשרהוף, חיפה (ה.ע.י ב' 21).

(77) Erdődy

על שש משפחות יהודיות — בהתעלמו מהקו האנטי־יהודי הרשמי או סתם מתוך זחיחות דעת — ושיכן אותם בארמונו שבתוך העיר. משפחת פְּשֶׂרהוף באה באותה שנה מפרייראו שבמורביה. מוצאן של יתר חמש המשפחות לא הובהר. כן לא הוברר ממה התפרנסו ומה הניע את הרוזן לקלטן בוורז׳דין. ידוע רק שבעקבותיהן באו עוד משפחות יהודיות. נוכח מספרן הזעום החשתה העיריה והסכימה לסבול אותן בפרברי העיר. לא זו בלבד שאֶרדדי נהג כלפי היהודים כפי שנהג, אלא שבשנת 1792 הקצה להם חדר מיוחד בארמונו לצורכי תפילה. הכניסה לחדר היתה מחצר ארמונו, וחלון החדר הותקן גבוה למדי כדי שתפילת היהודים לא תישמע ברחוב.

בתקופת ארדדי הגיע לוורז׳דין בשנת 1785 משה יעקובסון, סוחר אמיד וספק קיסרי, איש שופע מרץ שבמהרה נעשה מנהיג עדתו. בפמלייתו נמצא תמיד שוחט, אף בתקופות משבר חומרי שפקדו אותו. לעתים נראה מצבו מיואש, עד שלא אחת עמד על סף התמוטטות כלכלית וחיסול עסקיו. קשייו הכספיים של יעקובסון משתקפים מהודעות הערכאות בפוֹזֶ׳גה אל נושיו כי לתשלום חובותיו נקבע מועד אחרון בסוף שנת 1795. עם כל הצרות העסקיות הללו, נדרש יעקובסון, כראש הציבור, להדוף כל פעם סכנות שעלולות היו למוטט את היישוב בוורז׳דין שנמצא רק בשלבי התהוותו הראשונים. שש פעמים, בשנים 1790, 1791, 1793, 1794, 1796 ו־1805 עמדו יהודי המקום לפני גירוש. העילה לכך לא היתה חדשה ולא מקורית כלל. הושמעו תואנות נגד היהודים המצדיקות כביכול את גידושם. דובר בהן על ריבוים המפתיע של היהודים ועל עסקי נשך הבזויים שלהם. בוורז׳דין השתררה אווירה עכורה. חלקו של יעקובסון במניעת הגזירות היה רב. ביטול הגירושים הושג תמיד ברגע האחרון, לאחר מאמצים בהולים, מתח דרמטי, איומים ומריטת עצבים. מכל ערי קרואטיה הגיעה ורז׳דין לשיא במספר גזירות הגירוש נגד היהודים. היהודים התגוננו ככל שהשכילו, בשנת 1793 יזם יעקובסון משלחת לקיסר שתצא לדרוש את חסותו מפני הטרדות האספסוף בירידים. יעקובסון פעל גם נגד השמד השרירותי של ילדי ישראל. בשנת 1794 השיג רשיון שלפיו הותר ליהודים להתגורר בשטח המבוצר של העיר. בשנת 1802 התאגדה חברה קדישא. מאותה שנה כיהן בתפקיד רבני, זו הפעם הראשונה בעיר, הרב אנהלצר.

השלטונות הסכימו רק לאחר מות יעקובסון [78] לאשר את ייסוד הקהילה. האישור נכלל בסעיפים 16—21, פרק ג׳, של ״איגרת ההתיישבות של יהודי ורז׳דין״ [79] משנת 1807. האיגרת נוסחה בדפוסים המקובלים ושיקפה באיחור של עשרים שנה ויותר הנחיות יוזפיניות מהשנים 1782 ואילך, עם כמה שינויים שהזמן גרמם. מגמת האיגרת היתה להקפיא את מספר היהודים בוורז׳דין. מטרה מוסווית זו לא הושגה במאה הי״ט. האיגרת הקנתה לעשרים ותשע משפחות יהודיות זכות ישיבה בעיר. הן נעשו משפחות נסבלות וחויבו בתשלום מס סובלנות. עם זאת נשארו בתוקף הגבלות קודמות שחלו על נישואי היהודים המקומיים, וכן על יהודים זרים שהבריחו גבולות כדי לבוא לוורז׳דין ולהתחתן בה, ועוד.

(78) יעקבסון נחשב אמנם לנציג היהודים במקום, ולמעשה היה ראש הקהילה, אך רק בנו הירש מוזסזון אושר בראשונה כראש הקהילה מטעם הרשות. לאחר מותו בשנת 1817 נבחר במקומו יהודה זינגר. משנת 1839 כיהן בתפקיד ראש קהילה שלמה בן הירש, נכדו של משה יעקבסון. שלמה שינה את שם משפחתו למוזינגר. המוזינגרים היו צלמים נודעים בוורז׳דין ובזגרב.

(79) Einsiedlungsdekret

בקרלובץ קם היישוב היהודי הצעיר והקטן ביותר שבשלוש הקהילות הוותיקות האלה. מן התקופה הקדם־נפוליאונית נשאר רק רמז לנוכחות היהודים בקרלובץ בסקירתו של סגן הממונה על מחוז זגרב[80] מיום 10.1.1789. הוא מציין כי מלבד בזגרב מתגוררת במחוז רק בקרלובץ משפחה יהודית אחת. ואמנם נזכרים יהודים בקרלובץ בתעודות ארכיוניות רק מ־1813 ואילך, לאחר התמוטטות הפרובינציות האיליריות מיסודו של נפוליאון.

המהגרים היהודים שנישאו בזרם המרכז־אירופי למערב־קרואטיה, הצליחו לבסוף להתנחל בעריה. שלושים שנה ויותר (1777—1809) ארך מאבקם על זכות זו. מלחמתם היתה לעתים מלווה נסיגות, אכזבות, השפלות ואף איומי גירוש. וגם לאחר שהצליחו לחדור לשטח שהיה סגור בפניהם, לא פסקה התנגדות התושבים המקומיים ומוסדותיהם לנוכחות היהודים. לפי שעה נשארו יהודי קרואטיה בבחינת נסבלים.

ג. היהודים תובעים הכרה

ההיאחזות בערים

למן שובם של היהודים לקרואטיה, בשלהי המאה הי"ח, לא נודע על ביצועו של גירוש היהודים משטחה הלכה למעשה. עד שנות הארבעים של המאה הי"ט הוציאו אמנם רשויות שונות, על פי רוב מקומיות, צווי גירוש בכמה הזדמנויות. היו אלה איומים ששימשו שוט בידי הקרואטים נגד היהודים שלא היו מקובלים עליהם. מכל מקום, עד השואה הנאצית לא הופעלו צווי הגירוש.

שני גורמים, התמוטטות האימפריה הנפוליאונית והקמתו של משטר מטרניך,[81] נתנו את אותותיהם בהחלטות קונגרס השלום בווינה (1815). הקונגרס הביא נסיגה בשאלה היהודית, בד בבד עם הביטול ההדרגתי של הירויות האזרח שהושגו בתקופת "האֶמפּיר".

יחסו של משטר מטרניך ליהודים היה בדרך כלל קשוח ושלילי, חזרה לנוסח קדם־יוזפיני, אם כי איגרת הסובלנות והתחיקה שצמחה ממנה לא בוטלו. יחסם של השלטונות לא היה עקיב. הורגשו בו תנודות הססניות, תולדת הפשרה בין העמדה הדוגמטית של הכנסיה ושל הגילדות הקנאיות לבין המסורת היוזפינית ומשבי הרוח הליברליים ששרדו מהמהפכה הצרפתית הגדולה גם לאחר מפלת הקורסיקאי.

בתקופת הריאקציה המטרניכית הרימו צוררי ישראל ראש בכל מקום. בקרואטיה היתה הקמת הקהילות היהודיות בזגרב ובוורז'דין עילה להתקפה חזיתית על מעט היהודים שעדיין לא הספיקו להשתרש במכורה החדשה. בראש התוקפים הלכו כרגיל סוחרים ובעלי המלאכה המיוחסים בזגרב. הם חתרו בהתמדה תחת מתחריהם היהודים. את פעילותם ההרסנית הרחיבו במהרה עד קרלובץ, העיר שלמעשה עדיין לא הספיקה לקלוט יהודים.

פרגול הגירושים

ראשי היהודים בקרלובץ, אף הם רובם ממוצא בורגנלנדי, באו בשנות השלושים של המאה הי"ט מכפרי הסביבה, ובעיקר מן העיירה יַסְקה השוכנת מדרום־מערב לזגרב. הם

(80) שם סגן הממונה על המחוז היה Kőrőskenyi, מצוטט לפי ב. גוסטל כנ"ל.
(81) על שמו של שר החוץ וקנצלר אוסטריה, הדוכס Klemens Metternich

באו לבאנייה, שכונת קרלובץ בשטח קרואטיה הבאנית.[82] כבר תוארה התנגדותו של המגיסטראט, העיריה הממונה על חלקי העיר מעבר לגבולו של המִמשל הצבאי, לקליטת יהודים בשטח שיפוטו. קרלובץ פחדה שתיאלץ באחד הימים להעניק להם את אזרחות העיר וביקשה להיפטר מהם. נסיונות גירוש הלכו ונשנו בשנים 1830 ו־1838.

המסוכן שבהם נראה האיום משנת 1838. כל הסימנים מעידים שתכנית הגירוש הוכנה כהלכה. היא נערכה בעצה אחת עם המסיתים, בעלי המלאכה והסוחרים בזגרב. כאות להתפרצות "זעם העם" נגד היהודים היתה צריכה לשמש תגרה ביריד זגרב שתוכננה לאותה שנה (1838). ואמנם בוצע שלב זה של המזימה כמתוכנן. בפיקודו של ראש גילדת הסוחרים נ. פּוֹפּוֹביץ'[83] גורשו, בעזרתה הסמויה של העיריה, רוכלים יהודים "זרים" משוקי זגרב. כרגיל במקרים אלה, לא נרתע האספסוף מהתפרעויות, מביזה וממעשי אלימות.[84]

גרוע מזה, הפורעים מעולם לא באו על עונשם, אם כי הורשעו ונידונו כחוק בערכאות. למעשה אף לא נאסרו, לא הם ולא אוהדיהם שהפגינו לפני בניין העיריה נגד הובלת הנידונים לכלא. המפגינים האנטישמיים המשיכו בתהלוכתם הרעשנית וקיימו אסיפת עם ברחבת רוק הקדוש, אז בפרברי העיר, כדי לתת ביטוי קולני וסוער לרגשותיהם. העיריה עצמה, שיד צוררי ישראל במועצתה היתה על העליונה, חשודה בארגון המהומות, אם כי כלפי חוץ שתקו אבות העיר בהסכמה אילמת.

יהודי זגרב הנפגעים פנו בקריאת עזרה לאחיהם בוורז'דין, אך לא נענו. יהודי ורז'דין, שרק התארגנו בקהילה ונחשבו אז למבוססים ביותר בקרואטיה, נאבקו עדיין קשות עם סוחרי המקום על חופש המסחר. הם היו חלשים מכדי לעזור. במכתביהם הציעו יהודי ורז'דין לאחיהם בזגרב לשגר משלחת למלך שתבקש הגנה מפני הפורעים. בייאושה התחילה קהילת זגרב הקטנה והעניה להתרים את חבריה כדי לכסות את הוצאות הדרך. אך המשלחת למלך פרדיננד לא שוגרה. לעומת זאת יצאו בסתיו 1838 שני נציגי הקהילה, לאחר הכנות יקרות ומרובות, להגיש קובלנה ללשכת נציב המלך בבודה. צעד זה לא הביא כל תועלת. בתשובתה הדחויה מיולי 1839 שוב מסתמכת לשכתו של נציב המלך על החלטתו הידועה של הפרלמנט ההונגרי משנת 1791 שפרשה חסותה על יהודים ותיקים והפקירה את יתר היהודים אשר מקרוב באו.

(82) Jaska, Banija. על הקדומה שבמצבות קברים בבית העלמין היהודי בבאנייה צויינה 1816 כשנת הקבורה. תעודות המרמזות על בוא היהודים לבאנייה מופיעות במועד מאוחר יותר. כך נמצאה בארכיון המחוז בזגרב רשימת היהודים שנפקדו בשנת 1838 בבאנייה. מתברר כי יהודים בודדים השתקעו שם בשנים 1818, 1821, 1824 ו־1835. איש מהם לא היה בעל רשיון שהוצא כהלכה, רשיון שיקנה לו זכות מגורים במקום, אלא כל אחד היה "נסבל אמיתי" בלבד ("verum toleratur"). במלים אחרות, היהודים באו לבאנייה בניגוד לחוק, אך הואיל ונמצאו כבר בעיר, אף ש"נתפסו בקלקלתם" — הניחו להם. "עבירתם" התיישנה והערכאות לא הרשיעו אותם בהפרת חוק. יתר על כן, בדיוניה על דרישת סוחרי קרלובץ ובאנייה לגרש את היהודים הדגישה מועצת המלך בהחלטתה מיום 12.3.1832 את העובדה כי היהודים באו לבאנייה וסביבתה בהסכמת בעלי האחוזות והממונים על המחוז עוד בשנים 1804, 1805, 1809 ו־1817. מלבד זאת, מציינת המועצה בסיפוק, היהודים משלמים כשורה את מס הסובלנות והבטיחו לשלמו גם להבא. מטעמים אלה דוחה מועצת המלך את דרישת הגירוש ומציעה לממונים על המחוז להסדיר בדרכים נאותות את הבעיות שלא באו עדיין על פתרונן הסביר (ב. גוסטל, שם, עמ' 6).

(83) Nikola Popović

(84) שוורץ, שם, עמ' 17.

מעניינת העובדה כי הקנוניה בין פורעי זגרב ובין עמיתיהם בקרלובץ לא החזיקה מעמד עד הסוף. משנודע לסוחרי קרלובץ על כשלון ידידיהם בזגרב, שגם הפעם לא הצליחו להיפטר מתחריהם היהודים, הסתפקו בדברי נועם. הם הגישו ביולי 1839 תזכיר לבאן וָלַשיץ'[85] ובו דרשו לגרש את היהודים מעירם. נראה שאיחרו את המועד ולא נענו.

במכון ההיסטורי היהודי בבלגרד נמצא חומר ארכיוני על קהילת קריז'בצי[86] שלא נחקר עדיין. מהרגסטים אפשר ללמוד כי קהילה קטנה זו, השוכנת מצפון־מזרח לזגרב, הוקמה ב־1844, אם כי כבר עשרות שנים לפני כן התגוררו יהודים במקום. היו אלה בני המשפחות דובריז'ן, ברייר, נוימן, בנדיקט ופשרהוף, שמוצא רובן מבורגנלנד או ממוריביה. ב־1843 אבד בדליקה רכוש רב ליהודי קריז'בצי. לשיקומם תרמו במיוחד בית רוטשילד וקהילת צ'קובץ, אז צ'אקאטורן בשטח הונגריה. באותה שנה חתמו גם יהודי קריז'בצי על עתירת היהודים לסבּור הקרואטי שנתבקש לאפשר להם עיסוק חפשי במלאכה ובמסחר. על עתירה זו ידובר בפרק הבא.

המאבק על זכויות אדם

ראשוני היהודים כבר ישבו יובל שנים בערי קרואטיה ועדיין לחמו על הזכות לחיות בהן כעדה מוכרת וחָפשית. רק בידי מעטים היה רשיון מגורים[87] שלפיו נסבלו. היתר, כלומר אלה שבאו לאחר 1791 והיו הרוב, השתקעו בקרואטיה בניגוד לחוק והיו מבחינה אזרחית משוללי זכויות.

אלה ואלה התקיימו ברובם בדוחק על ענפי מסחר בלתי מפותחים. בערים הם עדיין לא הצליחו להתחרות בסוחרים הקרואטים שהיו מאוגדים כהלכה בצֶכים. באין ברירה המשיכו במסורת "הכתפים" ופנו לכפרים ולאחוזות האצילים כדי לשווק שם מרכולת לסוגיה, מלח, טבק, מיני סידקית, משקאות חריפים וכו'. בתמורה קיבלו לא רק כסף אלא בעיקר תוצרת חקלאית, דגנים, פירות, עופות, נוצות, בקר, עצים, יינות, ועוד. לא נדרתעו מהפקת יין־שרף[88] מאיסוף ייַנית[89] או מלקט עלוקות לצורכי רפואה, ועוד. אחרים נעשו זבנים אצל מספר סוחרים יהודים אמידים — שבאו בינתיים לוורז'דין ולזגרב, אך עדיין לא נכנסו לעסקי כספים. מצב רובם לא היה יציב. מעמדם המשפטי והמדיני כנסבלים, עם כל "ההקלות" היוזפיניות, לא נתן להם בשלב זה בטחונות מספיקים לפעילות כלכלית איתנה. עדיין היו חסרי זכויות אזרח ראשוניות. נאסר עליהם, למשל, לרכוש קרקעות ובתים ולעסוק במלאכות כראות עיניהם, ושוט הגירושים איים עליהם על כל צעד ושעל.

באיחור רב התחילה בקרואטיה הפעולה הציבורית לשינוי מצבם המשפטי של היהודים. במאי 1839 הגיש בשמם עורך־הדין מזגרב ס. גמז[90] תזכיר לפרלמנט הקרואטי ותבע בשם שולחיו זכות חוקית לרכוש קרקעות ולנצלן, אפשרות ללמוד מלאכות ולפתוח בתי מלאכה,

(85) Ban Vlašić
(86) Križevci — עיין גם הערה מס׳ 65 בעמ׳ 230.
(87) incolat בלטינית
(88) משזיפים וכן משארית מוצרי יין ויתר משקאות אלכוהול הנקראים בלעז kom (Treber), komovica (Treberbranntwein)
(89) Tartar, Weinstein בלעז
(90) S. Gmaz

חופש הנסיעה ברחבי הארץ וחופש פולחן הדת. התשובה על תביעות צנועות אלו במסמך ראשון שנוסח בשמה של יהדות קרואטיה, הושהתה ולמעשה הן נדחו ע"י הסבור בשנים 1839־1840. הנימוק היה קצר וברור. הסבור הבהיר כי החליט ממילא להקדיש לבירור הבעיה היהודית דיון מיוחד במועד מאוחר יותר. אלא שמועד זה איחר לבוא והיהודים נאלצו להמתין עשרות שנים עד שהפרלמנט נתפנה לדון על שווין זכויותיהם האזרחיות.

דחיפה לפעולה המדינית באה גם מחו"ל. עסקני הקהילה הגדולה בבודה שבהונגריה השכנה פנו בסתיו 1839 לק"ק ורז'דין והזמינוה[91] לשגר נציגים לכינוס יהודי הונגריה וקרואטיה שיבחר ועד פעולה להטבת מצבם האזרחי.

כדאי להבהיר מניעי פנייה זו. הם תולדת המצב שהתהווה ביהדות הונגריה בתקופת תיקוני הדת (הרפורמה) והמאבק על השגת האֶמנציפציה. שליטי הארץ האצילים התנו את שיווי הזכויות ליהודים בניתוקם מן העם היהודי. תנאי ההתנכרות לעם ישראל הובע ברורות בעתונות ההונגרית ע"י קוֹשוּט לַיוֹש,[92] מנהיגם הנערץ של ההונגרים המהפכניים. קוֹשוּט לעג לערכים ההיסטוריים של היהדות. לדעתו, אבד הכלח על הציפיה המשיחית לתקומת ציון. הוא היה מוכן להעניק ליהודים שוויון אזרחי, אך תבע מהם להיטמע ולנתק כל קשר עם האומה הישראלית. הלאומן ההונגרי דרש מהיהודים שיראו בהונגריה את מולדתם היחידה.

בשנות הארבעים למאה הי"ט לא קיבל רובו של מחנה החרדים את תנאי ההתבוללות. החתם סופר (1762—1839), מנהיגם של החרדים בפרסבורג (פוֹזוֹנ־ברטיסלבה), הטיף ליישוב ארץ ישראל ודחה בחריפות כל רעיון של טמיעה. אחרת הגיבו הניאולוגים שדגלו בתיקוני דת. הם ראו בהבטחות קוֹשוּט הישג עצום בדרך להשגת השוויון. כדי להפגין את נאמנותם להונגריה הנאבקת על שחרור מדיני מעול ההבסבורגים, הצטרפו רבים מהם לשורות הלוחמים ההונגרים במלחמת 1848־1849 נגד האוסטרים, הרוסים והקרואטים. אביד־תיהם בנפש היו כבדות. בשדות הקטל השאירו קרבנות מלחמה מרובים. אך הקרבתם לא הועילה. במהרה התחוללו פרעות נגד היהודים בערי הונגריה, בפוֹזוֹנ, בטמשוַאר, בקשא, ועוד. "העם" התנגד לשוויון היהודים שהוכרז ע"י בית הנבחרים ההונגרי ב־18 במרס 1848. יהודים רבים נפגעו ורכושם הושמד במאורעות אלה.

אולם עוד לפני המלחמה נדרשו היהודים ע"י לוחמי החופש ההונגריים לפעול למען המהפכה. לפחות המתקדמים שבהם, קרי הניאולוגים, נתבעו לרכוש בבית ומעבר לגבול אוהדים ותומכים. לא קשה להבין כי ההונגרים היו מעוניינים באהדת יהודי קרואטיה שרובם היגרו ממחוזות בת־גנלנד ומדרום־מערב הונגריה.

האמת היא כי ליהודי קרואטיה לא נעמה נעימת הלוואי שבפי יהודי בודה. הם הסתייגו מכל דבר שלא היה קשור במישרין בנושא המשותף ליהודי הונגריה וקרואטיה. קשה היה להם להביע אהדה להונגריה הלאומנית שהכבידה עולה על הקרואטים. חוש המציאות מנע מהם להיות כלי שרת למטרות לא להם.

בגלל שיקולים אלה איחרו צירי הקהילות בקרואטיה להגיע בנובמבר 1839 לפתיחת האסיפה של העסקנים היהודים בבודה. רק בכנס השני של ועד הפעולה, שכונס בסוף דצמבר של אותה שנה, ייצגו ראשי הקהילות ורז'דין וזגרב את יהודי קרואטיה. היתה זו הפעם

(91) הקהילה הקטנה בזגרב לא הוזמנה ישירות, משום שהמזמינים לא שמעו עדיין על קיומה.
(92) Kossuth Lájos

הראשונה שיהדות קרואטיה הופיעה לפני הציבור כחטיבה עצמאית. אמנם לא צמחה כל תועלת משיתוף פעולה זה. לא הושג מאומה לשוויון האזרחי הנכסף. רק מבחינה ציבורית היתה הופעת בכורה זו חשובה ליהודי קרואטיה המעטים [93] שקיוו להגביר בדרך זו את ההד לתביעותיהם.

בשנת 1840 אירע דבר שעודד קצת את יהודי הונגריה וקרואטיה גם יחד. בבודה התכנס הפרלמנט ההונגרי־קרואטי המשותף. בין היתר נדונה בו שוב שאלת היהודים. אמנם בעקבות התנגדותם החריפה של הצירים הקרואטיים נדחתה ההצעה להעניק ליהודים זכויות אזרח. בכל זאת נתקבל ביום 10.5.1840 חוק שתקנה 29 בו חייבה גם את קרואטיה. על פי סעיף זה הורשו היהודים לשבת ישיבת קבע בכל מקום קרואטי שם נמצאו עם פרסום החוק, להוציא איזורי מכרות. ניתנה להם הרשות להקים מפעלי חרושת, לעסוק במסחר ובמלאכה ולהעסיק עוזרים ושוליות יהודים; מכאן ואילך היו חָפשיים להתמסר למדע ולאמנות ולא נמנעה מהם רכישת מקרקעין בערים שבהן התירו אותה מקודם — משמע שברוב חלקי קרואטיה נשאר האיסור בתוקפו.

לעומת זאת חויבו יהודי קרואטיה להמשיך בתשלום מס סובלנות ולנהל את ספריהם בלשון הארץ, דהיינו לא ביידיש או בעברית, "לשונות הסתר" שלהם. כן נאסר עליהם להעסיק עובדים נוצרים ולשלוח את ילדיהם היהודים ללמוד מקצוע אצל אומנים לא־יהודים.

מתוך 150 משפחות שהיו מאורגנות באמצע המאה הי"ט בקהילת זגרב, סבלו רק בודדות מעיוותי חוק השמות היוזפיני. שמות שנשמעו כלעג וקלס לרש, או בוז לחוסר האונים, היו נדירים בין יהודי קרואטיה. לעומתם היו שכיחים שמות שרמזו על מוצא אבותיהם, כגון אופנר, אייזנשטטר, וינר, למברגר, מטרסדורפר, פשרהוף, רכניצר, וכו'. ג. שוורץ מדגיש בחיבורו על קהילת זגרב כי בתקופה זו היו שלושה שמות משפחה נפוצים בין יהודי העיר. בין 144 בתי אב שהוא מפרט שם (עמ' 96 ואילך) נמצאו 13 משפחות שטרן, 13 — שוורץ, ו־8 — וייס, אך שמות זהים לא הביעו מן ההכרח קרבה משפחתית בין נושאיהם.

בשנת 1843 פנתה קהילת נאג־קאניז'ה, בדרום מערבה של הונגריה, לרעותה בזגרב. יהודי נאג־קאניז'ה השקיעו מאמצים רבים כדי להניע את קהילת זגרב שתדרוש מאת הסבור הקרואטי שוויון זכויות לכל יהודי קרואטיה. ואמנם פנתה הקהילה שוב לסבור באפריל 1843.[94] התביעות הכלולות בתזכיר זה חוזרות על הדרישות שהוגשו בשנת 1839, אך נוספו להן שתי משאלות צנועות: א) להתיר העסקת זבנים ועוזרים שכירים לא־יהודים בחנויות יהודיות, וב) לאפשר הקניית מקצוע לחניכים יהודים אצל בעלי מלאכה לא־יהודים.

בצורתם של שני התזכירים יש הבדל ניכר. בשנת 1839 חתם על התזכיר עורך־דין קרואטי (עיין בעמ' 237) כמורשה הקהילות היהודיות, וב־1843 חתמו עליו בעלי התפקידים שבקהילת זגרב. אולם גם התזכיר השני לא קידם את העניינים. אמנם בשנים 1843—1846

(93) הרמן רוזנמרק טוען בגליון מס' 20 של „אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס" משנת 1840 כי בקרואטיה וסלבוניה התגוררו 1350 יהודים. לפי שוורץ, שם, עמ' 15, חיו בשנת 1845 בקרואטיה וסלבוניה, לרבות שטחי הממשל הצבאי, כ־2,000 יהודים.

(94) ג. שוורץ טוען (שם, עמ' 27) שהתזכיר הוגש בשם כל יהודי קרואטיה מאחר שקהילת זגרב הוסמכה לכך ע"י קהילות ורז'דין, קריז'בצי, קרלובץ יסיסק. ניסוח זה מטעה שהרי מלבד ורז'דין וזגרב לא הוקמו עד 1843 קהילות ישראל במקומות הנ"ל, אם כי כבר ישבו יהודים בהם.

עסק הסבור בשאלת היהודים, אך לא החליט מאומה, ורק ביטל ב־1846 את מס הסובלנות. על החלטה זו הצביע הסבור בדיעבד, מתוך פורמליות גרידא. הרי באותה שנה ממש כבר החליט כינוס הקהילות היהודיות בהונגריה ובקרואטיה, באסיפתו בפֶּשט, לשלם לאוצר המדינה, תוך עשר שנים, סכום של מיליון ומאתיים אלף פלורינים, לפדיון מס הסובלנות וביטולו. קהילת פֶּשט ערבה לתשלום שיעורי החוב.

כך הקיץ הקץ על מס משפיל זה שרבץ מאה שנים ויותר על יהודי האיזור שבו נכללו בורגנלנד, הונגריה, קרואטיה, ועוד.

ד. משבר הקהילה בזגרב

פירוד הלבבות

בשנים 1809—1843 כיהן אהרן פלוטה כרב בזגרב. הוא בא מהונגריה,[95] שירת בתנאי עוני את הקהילה שנוסדה בשנת 1806 ומילא את שליחותו באמונה טהורה של איש ענו וירא שמים המשלים עם גורלו.

חיי הקהילה לא התנהלו עד סוף ימיו על מי מנוחות. השקט בתקופת מטרניך שרר כלפי חוץ בלבד. מדיניות הפנים של מטרניך עמדה בצל הגרמניזציה המוגברת שהרגיזה את הלאומים הלא־גרמניים בקיסרות הבסבורג. נראה היה כי נגוזו כל תקוות "המיעוטים" שמספרם עלה על מספר הגרמנים השליטים באוסטריה. אבד הסיכוי שהעמים הלא־גרמניים יזכו להשתחרר ביום מן הימים מאזיקי המשטר הרודני השנוא ויקימו שלטון עצמאי.

בנסיבות אלו נמצאה יהדות קרואטיה בין הפטיש המטרניכי והסדן של העמים המשוּעבדים, כמעט מבודדת בגולה נידחת.[96] אמנם היה זה דור ההמשך שתודעתו היהודית כבר נחלשה, אך בתקופה זו עדיין לא קמו מתוכו נביאי הטמיעה דוגמת המתבוללים בגלויות השכנות. בני דור זה נשארו נאמנים לעמם, יהודים פשוטים ועממיים. השפעות חוץ לא חתרו תחת אושיות לאומיותם, וספקות פילוסופיים ורעיונות רומנטיים, שטופחו בתחילת המאה הי"ט בתפוצות המערב, לא כרסמו את הקהילות הצעירות שנמצאו בהתהוותן.

רק באיחור זמן הגיעו לקרואטיה הדים ממגמות ההתבוללות שצמחו, בעקבות תלמידיו של משה מנדלסון, בשכבות יהודיות אמידות, בטרקלינים של גברות אנינות־דעת, בווינה, בברלין ובפריס. תחילה דובר בהם על הפצת ההשכלה בעם, על חקר קורותיו של עם ישראל ועל פיתוח מדעי היהדות. אך לא ארכו הימים ובחברה אינטלקטואלית זו צץ הרעיון לנטוש את המסורת היהודית. השיחות בטרקליני הנריאֶטה הרץ, רחל לוין־ורנהגן ודורותיאה פייט (בת משה מנדלסון) חרגו הרחק ממסגרת היהדות. יהודי הסלונים שקעו בעולמו הנסער, הרומנטי־המסתורי של הנוער הגרמני. לבסוף פקעה סבלנותם של מצדדי הקִדמה, ובין הקיצוניים שבהם פשה השמד מתוך רצון ומתוך הכרה תועלתית או רעיונית. חתירה זו של

(95) בהונגריה כמה מקומות ששמם פאלוטה (Palota), אחד מהם בנפת וספרם (Veszprem) ואחר, רקושפלוטה, במחוז פשט. אהרן פאלוטה היה סב אמה של מרים ויילר (דודה מרים), הגננת העברית שפעלה משנות העשרים ועד השואה (1941) בזגרב.

(96) בתגובה על שיטות הדיכוי של המשטר המטרניכי פרצו ביולי 1845 מהומות דמים בזגרב. בין חלליהן נמצא שמעון פרוינד, סוכן עורות יהודי.
(Gjuro Szabo, Stari Zagreb, Vasić i Horvat, Zagreb 1941, p. 99)

השכבה המתבוללת שבמרומי החברה תחת אושיות האומה עלתה לעם היהודי בקרבנות רבים.

אבות היהדות הקרואטית היו רחוקים מהלכי הרוח של לוחמי הטמיעה. יעודם — להיבנות ולבנות בית לקרוביהם — סתר מטבע הדברים את מחשבות העריקה של אנשי הרפורמה בגרמניה. אולם "פטור בלא־כלום אי־אפשר." שלוותם הנפשית הופרעה באמצע המאה הי"ט. סכנת ההתבוללות לא פסחה הפעם על ביתם.

בין חלוצי הרפורמה בקרואטיה היה איש שנמנה עם חותמי התזכיר היהודי משנת 1843 לסבור, משה גולדמן.[97]

גולדמן בא לזגרב באקראי ב־1840, בשנת עלילת דמשק. קולות המעונים בדמשק הִדהדו בחלל וזיעזעו את מצפון העולם הנאור. זכר הקרבנות חיזק את הרגשת הסולידריות היהודית. גולדמן חזר מלימודיו בפדובה וביקר אצל אחיו שמואל שהיה רופא בסיסק.[98] בדרכו התעכב בזגרב ונתבקש ע"י ועד הקהילה לדרוש דרשה בחנוכת בית התפילה החדש. בדרשתו הגרמנית הלהיב הרב הצעיר, בעל ההשכלה החילונית, את שומעיו שנכספו לשמוע פרשנות בלשון המובנת להם. לגולדמן שיחק המזל וכבר בנובמבר 1840 נתמנה למטיף הקהילה. הרב אהרן פלוטה חי עדיין, ומשום כך לא היה יכול גולדמן להיבחר מיד לרבה של זגרב, אף כי היה בוגר הסמינריון לרבנות בפדובה.

לחוגי השמרנים, בעיקר לתושבי לשקה אוליצה, היה הרב הרפורמי לזרא אף כדרשן. בעיניהם היה גולדמן שותף לעבירתם של מתקני הדת המשמיטים ייעודי הגאולה מסידור התפילה, מתכחשים לרעיון שיבת ציון מפני חשש שמא יאשימו אותם הגויים בחוסר אהבת המולדת, מנגנים בבתי הכנסת בעוגב השנוא, מתפללים ממחזור מנהיימר המתוקן, מפיצים רעיונות רציונליסטיים, ועוד ועוד. ובעניינים פנימיים של הקהילה נשארו האדוקים נאמנים לפלוטה הזקן שיוקרתו כרב נפגעה מבחירת גולדמן למטיף. הם התכנסו אצלו ותבעו במפגיע את ביטול החידושים והתיקונים שהנהיג גולדמן. משנדחו דרישותיהם ע"י הרוב הניאולוגי, פרשו השמרנים בשנת 1841 מהקהילה, ובמרוצת חמש עשרה שנים, עד 1856, התבדלו בקהילת חרדים נפרדת.

התבדלות האורתודוקסיה היתה בעידן תיקוני הדת תופעה שכיחה בגרמניה ובהונגריה. המתיחות בין המתקדמים והחרדים בזגרב לא רפתה עם מות הרב הישיש פלוטה (במאי 1843). וכבר ראינו כי חודש לפני פטירת פלוטה החרד, לא הוא חתם על תזכירה של קהילת זגרב אלא גולדמן, המטיף הרפורמי. באווירה המורעלת ששררה בלאו הכי בקהילה הוסיף חוסר נימוס זה שמן למדורה. השלטונות הקרואטיים לא התערבו במחלוקת, אם כי מטעמי נוחות

(97) Moritz Mavro Goldmann יליד טורנבה (Turnava n/Jizera) שבצ'כיה הצפונית, סיים את לימודיו התורניים והוסמך לרב בישראל ע"י רבני פראג, ניקולסבורג ויאץ. בפרג הודפסה מהדורה חדשה של התנ"ך בעריכת הרב משה לנדאו. גולדמן הצעיר ביאר במהדורה זו את ספר עזרא־נחמיה. בטורנבה כיהן רק שנתיים כרב, ועם גמר כהונתו נסע לפדובה שליד ונציה. באוניברסיטת פדובה למד פילוסופיה. בעת ובעונה אחת השתלם במדעי היהדות בבית המדרש לרבנים, שבראשו עמד שמואל דוד לוצטו (שד"ל 1800—1865), ממחדשי ספרות העברית בתקופתו.

(98) Sisak עיירה, מרכז חקלאי לא הרחק מזגרב. — בנו של הרופא שמואל גולדמן, עו"ד דרגוטין, עקר לזגרב ונבחר שם בעשור הראשון של המאה העשרים לסגן יו"ר ועד הקהילה.

העדיפו כתובת יהודית אחת. המתבדלים האדוקים גמרו אומר ללכת עד הסוף במלחמתם על קדושת המסורת. בעקבות אחיהם לדעה במרכז אירופה ובהונגריה הוסיפו להחרים את מוסדות הקהילה, סירבו לשלם מסים והתקינו בית תפילה משלהם. הניאולוגים, לעומתם, למדו חיש מהר את תורת ההתבוללות על היתריה ותבעו השכלה חילונית לאבות ולבנים כאחד. המתקדמים מאסו בעיון בכתבי הקודש ברוח המסורת שאת ערכיה התחילו נוטשים. ילדי ישראל נשלחו אפוא לבית ספר יהודי חילוני שנפתח בזגרב במאי 1841.[99] שם הקנו המורים לילדים השכלה כללית אליה השתוקקו כל כך הוריהם. בהתאם להנחיות יוזפיניות היתה עד שנת 1865 הגרמנית לשון ההוראה. המקצועות "היהודיים" תפסו בו מקום צנוע. לא קל היה להקנות ערכים יהודיים לדרדקי ישראל במסגרת בית ספר שמעיקרו הוקם מתוך מחאה על הרוח אשר פעמה בישיבות בורגנלנד ומוריביה המסורתיות, שבהן שיננו אבות אבותיהם של יהודי זגרב את הש"ס והפוסקים בהתמדה.

עם פתיחת בית הספר בזגרב מונה גולדמן לאחראי לחינוך היהודי של הדור הצעיר. החרדים ראו במינוי זה אות להעמקת הקרע בין המחנות היריבים. הם תבעו את פיטורי גולדמן השנוא עליהם. ואמנם פיטר ועד הקהילה את גולדמן כדי להרגיע את הרוחות. אולם מאחר שהאדוקים לא היו מוכנים לצאת מבדידותם הקהילתית, נבחר שוב גולדמן בשנת 1844 לרב ע"י המתקדמים שהיו רוב בקהילה.

בשנה זו התכנסו הרבנים הרפורמיים, בהנהגת אברהם גייגר ולודוויג פיליפסון,[100] לכינוסם בבראונשווייג. שם "טיהר" המחנה הרפורמי את דת ישראל מכל זיקה לכיסופי ציון. ובשנת 1845, רק חמש שנים לאחר זעזוע דמשק, בא כינוס רבנים בפרנקפורט ע"נ מיין והשלים בהחלטותיו את ספר הכריתות שצירי הקידמה התמימים שלחו לעם ישראל. שני כינוסי רבנים אלה בישרו לתפוצות ישראל באירופה המרכזית תקופה עגומה של התכחשות והתבוללות. העם היהודי נידון בהם לכלָיה ע"י בניו הסוררים שלבשו בגדי שררה של רבנים מתוקנים. דבָריהם הכריזו קבל עם ועדה על ניתוקם מגוף האומה הישראלית, צעד שחצני בהרבה מעמדתה הצינית, החנפנית והמתרפסת של הסנהדרין משנת 1806 בפריס.

ליהודי קרואטיה הגיע הפעם במהרה שמע ההחלטות של כינוסי הרבנים בשנים 1844-1845. אנשי הקדמה קראו עליהם בעתונו של פיליפסון המקובל עליהם. הדיהם עוררו את "הקוסמופוליטים" שביהודי קרואטיה להתבולל הלכה למעשה. אך בשנת 1847, כאשר גברו הסיכויים להתפייסות בין הצדדים המסוכסכים בקהילת זגרב, פוטר גולדמן שנית. סילוקו לא הועיל. חיש מהר נגוזו התקוות להבנה הדדית, והאדוקים לא נאותו לחזור לחיק הקהילה המאוחדת. גולדמן הושאר אפוא בתפקידו הרבני עד לאחר מלחמת הקרואטים בהונגרים. רק בשנת 1849 עזב גולדמן את הקהילה לצמיתות. הפעם עשה את מלאכתו ביסודיות. לא די שפרש מכהונתו, אלא הסיק מסקנה קיצונית מהשקפת עולמו. ביום בהיר אחד התנצר ונעלם.[101]

(99) Bildungsschule. בכתבה מוורז'דין נמסר בגליון 17 של „אלגמיינה צייטנג דס יודנטומס" משנת 1840 כי כבר בשנת 1826 התחנכו בבית הספר היהודי של ורז'דין 65 ילדים.

(100) לודוויג פיליפסון, עורך Allgemeine Zeitung des Judentums ואברהם גייגר, הרוח החיה בארגון הרבנים הרפורמיים.

(101) מקור משפחתי (ד. זבייזדיץ' — ה.ע.י. א' 179). מעיד כי הרב גולדמן התיידד עם האוליק (Juraj Haulik), אז הגמון הקפטול של זגרב. בהשפעתו החיש גולדמן את

שמד הרב היכה בתדהמה את יהודי קרואטיה. על בגידתו של גולדמן נודע בזגרב בליל יום כיפור תר"י (1849). רווחות שמועות כי בדרשתו האחרונה בליל "כל נדרי" הטיף "ללכת בדרכי המשיח ישו שכבר בא". הידיעה הסעירה את חסידיו ואת שונאיו כאחד.

נראה שלעולם לא יובהרו מניעיו של גולדמן. יחסו ליהדות נקבע ע"י קיצוניות גישתו לרפורמה הדתית שהלכה והחריפה לאחר כל התנגשות עם יריביו השמרנים. אין ספק שהם ירדו לחייו. בעיניהם היה ודאי אויב העם.

עם הסתלקותו של גולדמן מזגרב החלו היחסים בין המחנות היריבים בקהילת זגרב משתפרים. לבסוף נמצאה לשון משותפת בין הניאולוגים והשמרנים, ותביעות החרדים סופקו בחלקן. הם קיבלו תקציב להחזקת בית התפילה ו"כלי הקודש" שלהם, ולאחר פולמוס וסכסוכים במרוצת חמש עשרה שנים חזרו ב־1856 לחיק הקהילה המאוחדת, בלי להקשיב לצלילי העוגב, לתפילות נוסח מנהיימר הווינאי ולדרשה "המערבית" השנואים עליהם בפולחן הרפורמי.

למרבה הצער לא דאגו לא המתקדמים ולא השמרנים לשמירת אתרים מקודשים. לא נשאר זכר לבתי הקברות הישנים של קהילת זגרב ע"ש רוקוש וּפֶטרוש, שבהם נטמנו עצמותיהם של יהודי זגרב משנת 1811 ואילך. נעלמו גם המצבות מבתי עלמין אלה שצריכות היו לשמש גלעד היסטורי לראשוני היהודים שחזרו לארץ בלי יהודים. מבחינה היסטורית אין להשיב את האבידה.

התאוששות הקהילה וארגונה

עוד זמן רב הֻדהדה בזגרב בגידתו של גולדמן שבתחילה רק העמיקה את הקרע בין הניאולוגים לחרדים. קשה היה לגשר על פני מגמות מנוגדות של שומרי המסורת מכאן ושל שוליה מכאן.

מתוך כך יוסבר מדוע לא נמצא במרוצת 19 שנים (1849—1868) מנהיג רוחני ליהודי זגרב, מקובל על רוב בני הקהילה. בתקופת ביניים זו כיהנו שלושה מועמדים במשרה רבנית, והם: אריה רוקונשטיין,[102] בעל סמיכות רבנית, והמורים אהרן רוט ויעקב אייזנר. רק עם בחירת הושע יעקבי חל שינוי לטובה. הרב הצעיר[103] בא לזגרב ב־1867 לחנוכת בית הכנסת הגדול. ב־1868 נבחר יעקבי לרב בזגרב וכיהן במשרתו הרמה 58 שנים, עד יומו האחרון.

החלטתו להתנצר. בטקס שנערך בצנעה המירו את דתם הוא, אשתו ושתי בנותיו. בהיודע מעשיהם ישבה המשפחה שבעה וניתקה כל קשר עם המשומדים. כפיצוי על חרם היהודים נתמנה גולדמן ע"י הבישוף למנהל אחוזות הקפטול בסביבות נאג'־קאניז'ה. כעבור זמן נפטר גולדמן ואלמנתו העתיקה את מושבה לווינה. שם נישאו בנות גולדמן לקתולים, אחת מהן לד"ר יוהנס פון פסטנראט מקלן, גרמניה, (Dr. Johannes von Fastenrath, Kőln). הוא היה סופר שהתמחה בתרגומי ספרות ספרד לגרמנית, אך התפרסם בעיקר ב„קלנר בלומנשפילה" ("Kőlner Blumenspiele") שאליהם נהרו שליטים מכל קצות תבל. כך קרה שבמותו קיבלה אלמנתו, בת הרב העריק מזגרב, מברקי תנחומים מאת האפיפיור, מקיסר אוסטריה, מקיסר וילהלם הגרמני וכן ממלכים ודוכסים שונים שעדיין שלטו בגרמניה.

(102) Leopold (Lipót) Rockonstein — פרסם תרגומים מן התלמוד להונגרית במאסף שהופיע בהונגריה ב־1848.

(103) הושע יעקבי (בן יעקב) נולד בשנת 1841 בפרוסיה המזרחית. מוצא משפחתו מפולין. סבו (אבי אמו), יעקב משה גולדברג, הדריך את הושע בספרות הרבנית. את ההשכלה התיכונית רכש בברלין, ופילוסופיה שמע באוניברסיטאות ברליו והלה (Halle). בעבודתו להשגת

הושע יעקבי (1841 — 1925) — רבה של זגרב למן 1868

כאמור, יהודי זגרב לא התאוששו בנקל מההלם שגרם להם הרב המומר. המעשה הביא לאכזבה ולאדישות. נראה היה כי איש לא יעז להירתם שוב לעגלה השבורה של הקהילה המבוישת. נבחריה "הוותיקים" מאסו בעבודה הציבורית שלא הוסיפה כבוד, ופרשו ממנה. בחיי הקהילה נשתררה ערבוביה. לשכת הבאן הקרואטי, שהיתה ממונה באותו זמן ישירות

תואר דוקטור בפילוסופיה, אשר עניינה היה מעמדה של האשה ביהדות (Über die Stellung des Weibes im Judentum) שהודפסה ב־1865 אצל יוליוס זיטנפלד (Julius Sittenfeld) בברלין, הוכיח את ראשי הרפורמה, אברהם גייגר ושמואל הולדהיים, על גישתם המוטעית לערכי היהדות. בצעירותו היה יעקבי מחסידיו הנלהבים של עזריאל הילדסהיימר, מנהיגה המשכיל של היהדות החרדית בגרמניה שפעל גם ליישוב ארץ ישראל. ואולם במרוצת השנים השלים יעקבי עם אורח החיים הניאולוגי בזגרב. הוא חיבר סיפורי מקרא והלכות דת ישראל, ספרי לימוד לילדי ישראל, ראשונים בסוגם שפורסמו אי־פעם בקרואטית. פעל רבות לפיתוח מוסדות הצדקה בעירו והיה מורה נערץ על תלמידיו. בכל לבו עודד שאיפות התחיה בנוער היהודי. לציונים נשאר עד יומו האחרון הידיד האבהי הנאמן. נפטר בזגרב בשנת 1925, בגיל 84. — בנו הנס־יוחנן (1868—1941), עורך־דין נודע בתקופתו, היה מפעילי הציונות ההרצליאנית בזגרב. בתו של רב יעקבי, קלרה ברמפר, נפטרה בשיבה טובה בשנת 1957 בזכרון יעקב. היתה חלוצת הקרן הקיימת לישראל בארצות הסלבים הדרומיים. בישראל חיים נכדים וניגים רבים של הושע יעקבי, צאצאי משפחות זלוסצר וברמפר.

על הקהילה היהודית, אחזה באמצעים מִנהליים וציוותה ב־1852 על הקהילה המפולגת להתאחד.

בלחץ הרשות השלימו ביניהם המחנות היריבים בשנת 1853, אולם ההתערבות מבחוץ לא הביאה את התועלת המבוקשת. הפיוס לא עלה יפה ואיחוד הלבבות בושש לבוא.

אותה שעה נרתם ל"משימה הבלתי־אפשרית" צעיר נלהב ומלא אידיאלים יהודיים ואנושיים. זה היה יעקב אפשטיין.[104] הצעיר בטח בכוחות הנעורים שלו. בגיל 32 השיג את המשרה הגבוהה של ראש הקהילה. מטרתו המוצהרת היתה להביא לפיוס בין הניצים. שנה שלמה ניסה את כוחו. התוצאות היו אפסיות. הוא נכשל, משום שפעל בטרם עת. נחל אכזבה ונאלץ להתפטר מראשות הקהילה ב־1854.

המִפנה בהלכי רוח תבוסניים אלה חל בציבור החילוני ב־1855, כאשר נבחר לראש הקהל משה זקס.[105] הוא היה היהודי הראשון בזגרב שסיים את הפקולטה לרפואה באוניבר־סיטה, בשנת 1846 בווינה. כאיש צעיר שירת ב־1848 בצבאות הקרואטים בפיקודו של הבאַן ילאצ'יץ'. לאחר כמה שנים מונה לרופא העיר זגרב ולמרצה לרפואה משפטית במכללה הקרואטית. משרות אלו השיג בלי המרת הדת. לא נזקק לטקס הטבילה לנצרות, שנדרש עדיין ברוב ארצות אירופה מאקדמאים יהודים צעירים.

משה זקס תרם ממיטב כוחותיו לשיקום הקהילה ולאיחודה מחדש עם החרדים. המשימה היתה קשה, אך הוא עמד במבחן. בלי מנגנון מִנהלי יצר בסיס חדש להפעלת מוסדות הקהילה ששותקו. שנים רבות רשם במו ידיו, בסדר מופתי, שינויים דמוגרפיים ומשפחתיים בפנקסי הקהילה. כרופא שומר מצוות שימש מוֹהל. בכל הזדמנות הגן על כבוד ישראל. ברוח ליברלית של משכילי התקופה התפלמס עם מחבר החוברת האנטישמית "בני ישראל בקרואטיה וסלובניה" (עיין גם בעמ' 253 ובהערה 117).

את עבודתו השלים יורשו בראשות ועד הקהילה, זאב־וילהלם שוורץ.[106] כבר ב־1860, בהיותו בן 28, נבחר לתפקיד כבוד זה. מלחמת הבחירות לא היתה קשה. מעטים העזו להציב מועמדותם לאחר תקופתו המזהירה של משה זקס בראשות הקהילה. שוורץ האמיץ העז. הוא מילא את תפקידו במרוצת 13 שנים בהצלחה ופיתח מפעלים חדשים. בעודו מכהן כראש הקהילה נבנה ב־1867 בית הכנסת הגדול על המגרש שנדב פריסטר, מדרום לכיכרה המרכזית של העיר — "הַרמיצה".[107] לרגל חנוכתו הוזמן לזגרב הרב הצעיר הושע יעקבי שפעולתו החשובה בקהילה כבר הוזכרה למעלה.

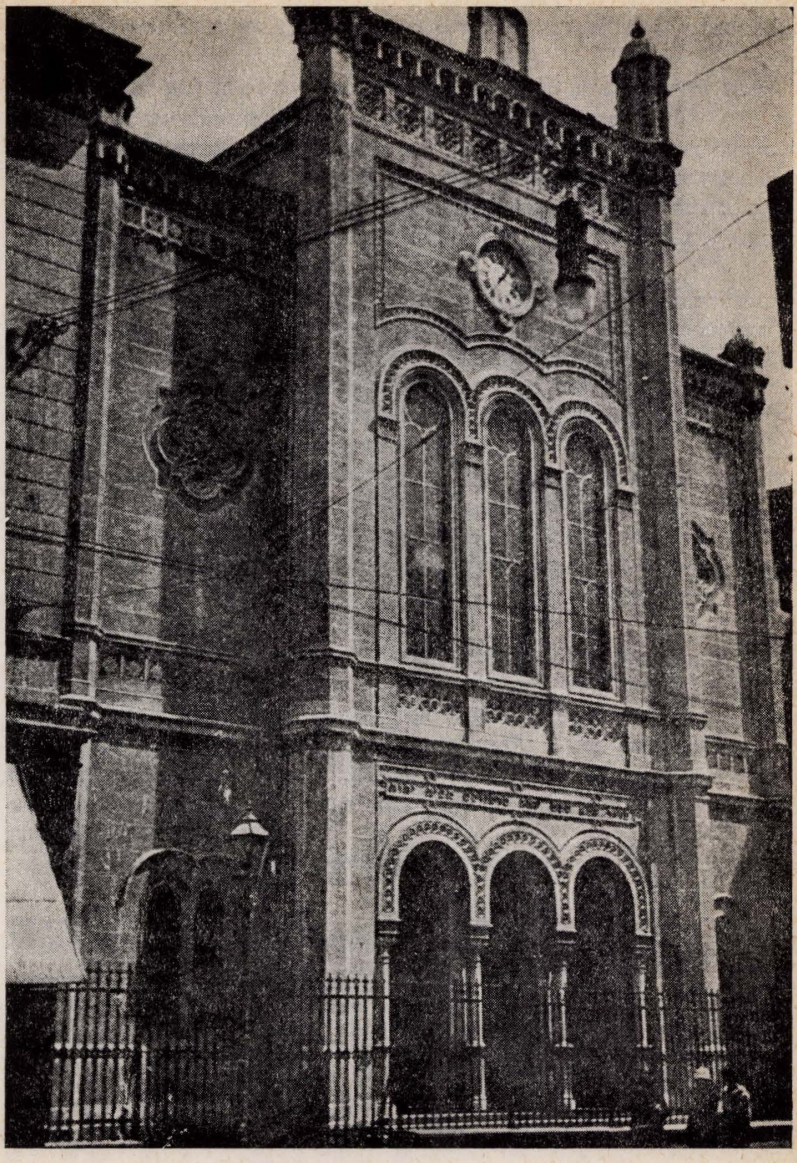
בשנת 1873 התפטר שוורץ מראשות הקהילה. חילוקי דעות והתנגשויות תדירים עם

(104) Jacques Epstein נולד ב־1822 בזגרב, נפטר ב־1859 בווינה. עיין עליו בעמ' 250.

(105) Moritz Sachs. עבודת הדוקטור שלו, על שמירת הבריאות, שנכתבה בלטינית, שמורה בספריית האוניברסיטה בזגרב. לחיבורה השתמש גם במקורות יהודיים. תיאורה המפורט מפי ד"ר ל. גלזינגר נדפס ב„אמנות" זגרב, שנה I, דצמבר 1936, עמ' 134 ואילך.

(106) Vilim Schwarz. עליו ועל צאצאיו עיין בנטפחות עמ. 321.

(107) ג'. סאבו כותב בעמ' 173־174 של חיבורו על זגרב העתיקה: „בתקופה ההיא — באמצע המאה הי"ט — הוחל בסלילת הרחוב המקשר את כיכר ילאצ'יץ' — הוא „הרמיצה" הישנה — עם כיכר זרינסקי. ברחוב זה נבנה לפי תוכניתו של פרנץ קליין בשנים 1866־1867 בית הכנסת היהודי בתקציב של 120.000 פלורינים. היה זה בניין יפה שרישומו החוויר משנבנו סביבו בתים, אך בזמנו, בעמדו בודד, הרשים בכל יופיו". בית כנסת זה נהרס ב־1942 בידי הפאשיסטים הקרואטיים, האוסטשים.

זגרב —ביה"כ הגדול (1867 — 1942)

החרדים התישו את כוחו. המחלוקת לא פסקה גם לאחר שהחרדים חזרו ב־1856 לחיק הקהילה. שוורץ לא היה רפורמי קיצוני, אך הוא לא שכח כי הרוב הניאולוגי בחר בו ותמך בו במרוצת 13 שנים. הצרה היתה שלא השכיל לשכנע את החרדים בחיוניות השיתוף בקהילה. אמנם האדוקים היו מיעוט בלבד, אך קבוצתם היתה בעלת השפעה, קשורה עמוקות בערכי היהדות ואי־אפשר היה להתעלם ממנה. שוורץ הסיק את המסקנה וויתר על ראשות הקהילה. עם זאת שימש דוגמה נאה לאזרחות טובה: עד סוף ימיו (נפטר ב־1905) הוסיף לכהן כחבר במועצת הקהילה.

באותה תקופה הונח גם היסוד למִבנה הארגוני של הקהילה שהתקיים בלי שינויים מהותיים עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. המִבנה הזה היה תוצאה מהתבססותם הכלכלית והחברתית של חלק מיהודי זגרב שהיתה להם יד בפיתוח המשק ובעבודה ההומניטרית בחברה הקרואטית, ומכאן שאבו גם מעמד בכורה בקהילה.

ה. בעידן הפיתוח

פיתוח כלכלי והשפעה חברתית

כבר הודגש כי מרבית היהודים שבאו לקרואטיה בזרם המרכז־אירופי היו עניים מרודים. במחצית הראשונה של המאה הי״ט עדיין לא עסק איש מיהודי זגרב בכספים או בנשך ״היהודי״ כביכול. עד אמצע המאה נתוספו בזגרב משפחות חדשות, ביניהן בני אורנשטיין, באור, ברסלאור, הירשלר, הוכשטטר, הֶרטמן, מילר, קרמזיר, שפיצר, ועוד. כמעט כולם היגרו ממרכז אירופה. ביניהם היו סוחרים מועטים. רובם התפרנסו כשכירי יום, כזבנים ובעלי מלאכה, או כפקידים, כ״כלי־קודש״, כמורים או כרופאים, ועוד. רק כמה מהם — מוורז׳דין ומזגרב — התעשרו, אף כי אין להשוות את מעמדם הכלכלי למצבם החומרי של יהודים עשירים בבירות אירופה השונות. לעומת אילי ההון בכרכי המערב נחשבו יהודי זגרב האמידים לעניים. ובכל זאת, למרות כוחותיהם המוגבלים הם השכילו לקדם את המשק הקרואטי הנחשל כבונים וכקבלנים, כחרושתנים, כסוחרים וכספקי צבא, ואף כבעלי משקים חקלאיים ומגדלי בקר.

במחצית השניה של המאה הי״ט חלה התפתחות מהירה בקרואטיה. בשנת 1873 בה זכו היהודים לשוויון אזרחי, הוכנסו גם שינויים מרחיקי לכת בִּממשל הספר הצבאי. ההשפעה הקרואטית הלכה וגברה בו. ב־1878 כבשה אוסטריה את בוסנה והרצגובינה, וביצורי הגבול הישנים איבדו את תפקידם הצבאי. ב־1881 בוטל הִממשל הצבאי ושטחיו צורפו לקרואטיה. הרחבת השטח האזרחי היתה אתגר לפיתוח ולבניה מזורזת. מבחינה מדינית לא הגשים ה״הסכם״ עם ההונגרים משנת 1868 את משאלות הקרואטים, אך מבחינה כלכלית הוכתרה תקופת ההסכם בהצלחה. הדברים יפים גם לגבי שלטונו השנוא של הבאן קוֹאֶן־הֶדֶרוָוֶרי שניצח עשרים שנה, משנת 1883 ואילך, על ביצוע ה״הסכם״ הכפוי על הקרואטים, עד שנאלץ להסתלק בבושת פנים.

מספר משפחות הצליחו להיבנות מבולמוס הפיתוח, שקידם בתנופה את כלכלת קרואטיה לאחר כיבוש בוסנה. ביניהן היו הסוחרים והחרושתנים בני יעקב שטרן, ספקי צבא הפריס־

טרים, הבונים ארליך, ועוד, שעליהם עיין בנספחות. השפעתם הלכה וגברה במשטר הרכושני־הליברלי, שנסתיים במלחמת העולם השניה.

בשלהי המאה הצטרפו לקהילת זגרב משפחות חדשות, בני ברוג'ובין, וייס (טוחני קמח), קאודרס, שולר ועוד. הן עלו והתקדמו עם תנופת הפיתוח של המשק הקרואטי. עם משפחות אלו נמנו האחים קרונפלד, שהיו בין הבנקאים היהודים הראשונים בקרואטיה למן גירושם בתחילת המאה הט"ז.

ו. ז. שוורץ

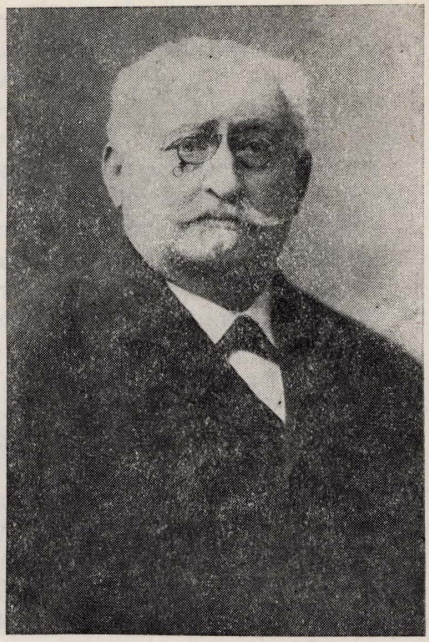
ע. פריסטר

חרף השיפור במצב הכלכלי בכללו שחל במחציתה השניה של המאה הי"ט, עדיין לא הצליחו המהגרים היהודים, ולא בניהם חסרי־מקצוע, להשתלב במשק הקרואטי. חלקם חיו על לחם צר, ומכל מקום לא גרפו רווחים קלים, אלא לחמו קשה כדי להחזיק מעמד במלחמת הקיום.

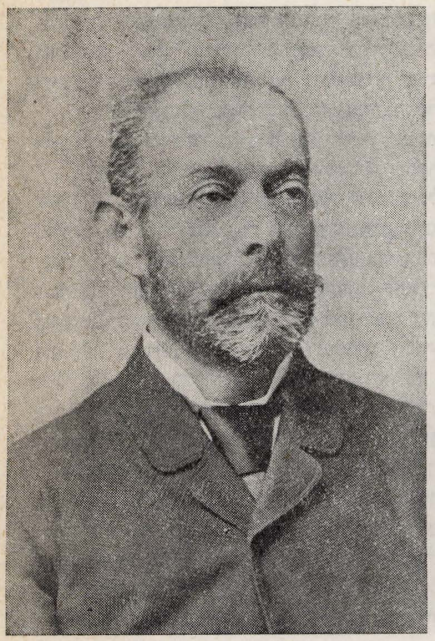
להתעצמותם הכלכלית של בודדים מבין היהודים לעומת דלותם של רבים, היתה גם תוצאה בחיי הקהילה. הודות להישגיהם במסחר ובתעשיה תפסו האמידים עמדה עדיפה בקהילה. שומת ההכנסה [108] הקנתה את זכות הבחירה למוסדות הקהילה. אדם שלא הוכיח

(108) cenz — מהמלה הלטינית census

הכנסה מינימלית — נשללה זכותו לבחור ולהיבחר. גם בעלי הכנסה סווגו ל"בתי בחירה" מודרגים,[109] על פי גובה ההכנסה. לא לכל בתי בחירה היו זכויות שוות. זכויות יתר נשארו בידי בעלי ההכנסה הגבוהה. היה בזה כעין פיצוי לבעלי היכולת על שערבו, כביכול, לביצועם התקין של תקציבי הקהילה. בניגוד מוחלט לכלל "דין פרוטה כדין מאה" שלטו האמידים לפי ההנחה כי "בעל המאה הוא בעל הדעה." בדרך זו השתלטו על הקהילה בזגרב בני המשפחות שטרן, הרטמן, דויטש, שוורץ, וייס, פריסטר, ועוד. עם ישראל לא יצא נשכר

ג'. פריסטר

ה. ארליך

מזה. רבים מצאצאי משפחות אלו היו במרוצת הזמן לפרנסים תקיפים שבורותם בענייני היהדות קבעה את דרכי הקהילה ברוח הניאולוגיה המתבוללת. רוב תקיפים אלה היו בניהם של החרדים שהתגוררו עוד בתנאים צנועים למדי בלשקה אוליצה ופילגו, מתוך קנאות דתית, את הקהילה הצעירה. אולם בניהם עברו ל"מתקדמים." הם שלטו בלי דאגה, שאננים, כשהם בוטחים בעתיד שלטונם הבלעדי בקהילה. הם שמרו על כסאותיהם במועצת הקהילה כל עוד

(109) קוריות — מהמלה הלטינית curia

היתה קיימת שיטת הבחירות הקוריאלית. רק המכה שספגו מאוחר יותר מן הציונים, בין שתי מלחמות העולם, עִרערה את בטחונם העצמי. אך בתקופה המתוארת כאן היה זה עוד חזון למועד. לפי שעה נמשך שלטונם המתנכר של הפרנסים־הגבאים.

בצל הנאמנות הכפולה

קהילת זגרב וחבריה סבלו לא רק מפירוד הלבבות בין החרדים השמרנים לבין המתקדמים מבקשי התיקונים. בצורות שונות ובשטחים רבים נתעוררה גם בעיית הניגוד, האמיתי או המדומה, בין יהדותם ומורשתה לבין סביבתם ותביעותיה. בעיית הנאמנות הכפולה הטרידה לא מעט את טובי התפוצה הקרואטית עוד באמצע המאה הי״ט. בצֵלה נאבקו רבים שהניחו רישומם בחיי קהילתם וגם בחיי עירם ובחיי קרואטיה כולה.

בין הראשונים שפעל בצל הנאמנות הכפולה ונשבר — היה הצעיר יעקב בן שמואל אפשטיין שניסה כוחו בחידוש פני הקהילה המעורערת ונכשל.

דרכו לא היתה קלה. הוא הרומנטיקן מתקופת ההשכלה. 37 שנות חייו לא הספיקו כדי לקדם את אחוות העמים שהשתוקק אליה בכל מאדו. אישיותו, שהקרינה על סביבתו חן נעורים, היתה עדינה מכדי לעמוד במאבק ציבורי מתמיד. דמותו נשארה מפוצלת עד סוף ימיו. עיצבוה שתי נפשות. באחת הֻבהב עדיין ניצוץ המורשת, ובשניה כבר התלקחה אש זרה המושכת לטמיעה, לבריחה מן היהדות. לדורות הבאים לא הוריש כתבים. על השקפותיו מרמזים רק נאומיו שנשתמרו. עז היה חפצו להקים אגודה שתמזג בפעולתה צדקה והשכלה גם יחד. אגודתו, אמר, תדאג לנצרכים חסרי כול, לאלמנות, ליתומים, לילדים נטושים ולעזובים סתם. בבעלי מלאכה תתמוך האגודה בהלוואות קונסטרוקטיביות. בהעזה הראויה לשבח התמסר יעקב לביצוע תכניותיו. אף כי פעולתו נראתה מהפכנית בעיני בני זגרב הספקנים, הוגשם בינואר 1846 חלומו ונוסדה ״אגודת אנוש״.[110]

באסיפת היסוד של האגודה נשא אפשטיין בן ה־24 את נאומו הפרוגרמטי. בין היתר אמר: ״...תבחינו, רבותי, שאגודתנו אינה אגודת צדקה גרידא. ואם תקבלו את הנחתי, הרי היא (האגודה) תפיץ השכלה, תאציל את רוחנו ותעורר את הבנתנו לבעיות הארץ והדת. לפי מעשינו ישפוט אותנו העולם, יכבד אותנו ויביע לנו אהדה...״ זאת תמצית ה״אני מאמין״ של דובר ההשכלה בגולה קטנה שהטמיעה עלולה היתה לכלותה. לזכותו של יעקב אפשטיין הצעיר ייזקף שבכמה משפטים מבריקים נתן ביטוי קולע לשאיפות דורו המתקדם. במשפטיו הקצרים, שנאמרו בעיצומו של משטר מטרניך, יש רמז למורשת אבות, לקִדמה ולהוּמניות.

ועד ה״הומניטטספריין״ הורכב תחילה מיהודים בלבד. כיו״ר האגודה כיהן עד 1859 יעקב אפשטיין. אחיו זיגמונד נבחר למזכירה הראשון. במרוצת הזמן נשתנו פני הדברים. לוועד נכנסו לא־יהודים רבים. בכל זאת היתה ליהודים השפעה ניכרת על ניהול האגודה

(110) Društvo čovječnosti, Humanitaetsverein. על חיי יעקב אפשטיין ועבודתו עיין בחיבורו הנ״ל של ג. שוורץ וכן במסתה של ד״ר מ. דספוט־בליס ביברייסקי אלמנך, בלגרד 64־1963, עמ׳ 82 ואילך. משום מה הושמט ממאמרה פועלו של אפשטיין בקהילת זגרב. בספרו על זגרב העתיקה כותב ג׳ סאבו בעמ׳ 177 על המטבח העממי (Pučka kuhinja) מיסודו של ה״הומניטטספריין״. ״המטבח״ התקיים מ־1875 עד 1919 ואז עבר לידי מפעל סוציאלי חדש, ה־Prehrana, שבראשו עמד שנים רבות היהודי שנדור אלכסנדר.

במאה שנות קיומה, עד שנות השואה. היא חוסלה ב־1945.[111] "אגודת אנוש" נשארה מפעל חייו של יעקב אפשטיין. ארבעה דורות של בני זגרב שמרו לו טובה על כך.

יעקב אפשטיין התנסה עוד בשני תפקידים ציבוריים, אמנם בלי הצלחה. ב"שנות האביב" של עמי אירופה, 1848־1849, פעל להרחבת פעולתה של האגודה הלא־יהודית "התרזה הסלבית".[112] היא נוסדה ע"י עסקנים ומדינאים קרואטיים, דוגמת רעותה שהוקמה בשם זה ע"י מדינאים צ'כיים בפראג. מטרת האגודות היתה פוליטית — להקים אוסטריה פדרטיבית שבה יבואו העמים הסלביים על סיפוקם המדיני. בתחילת 1849 שלח אפשטיין תזכיר מפורט לחברי האגודה והציע הקמת לשכת המסחר בזגרב. עם השתלטות המשטר הריאקציוני של בך על עמי הקיסרות ההבסבורגית הקיץ הקץ גם על "התרזה הסלבית". חבריה התפזרו והתכניות נתבטלו.

כזכור, נחל אפשטיין כשלון גם בקהילת זגרב. מפלה זו דיכאה אותו. לרוע המזל התחילו להציק לו גם צרות פרטיות. מצבו החומרי הלך וניזדרדר. הוא נקלע לעיסקות ביטוח פרוב־למטיות ולא יצא מהן שלם. לא נראה לו באופק כל מוצא של כבוד מפקעת הסיבוכים שנסתבך בה. לזמן מה חזר לפעול ב"הומניטטספריין", אך שוב לא התאושש. מיואש שם בשנת 1859 קץ לחייו בקֶפצו בבדן ליד וינה תחת רכבת דוהרת, והוא רק בן 37.

יעקב אפשטיין, הצעיר שנואש מן החיים, היה בין ראשוני היהודים שמצאו לשון משותפת עם האינטליגנציה הקרואטית. המאורעות שנתגדשו בחייו הקצרים היו יכולים למלא חיים ארוכים. נסיבות הזמן העלוהו לזירה הציבורית בטרם יובטח ליהודי קרואטיה שוויון אזרחי. מנקודת ראות משפטית היה לוחם נועז זה על מטרות נשגבות חסר זכויות אזרחיות. מבחינה פוליטית פעל בחלל ריק, כבונה על בלימה. משפחתו עדיין לא ישבה יובל שנים בקרואטיה, והנה הוא מנסה לסלול לו דרך לבמה המדינית שאיש לא הזמין אותו להופיע על קרשיה. אולם אפשטיין, חלוץ ההתקרבות היהודית לתרבות הקרואטית, דבק עדיין בערכי היהדות. לפרקים הדגיש את הנאמנות לידידיו הקרואטיים ובהזדמנות אחרת — למורשת אבותיו. הוא לא ראה סתירה בשאיפתו לשרת שני אדונים בעת ובעונה אחת.

נאמנות כפולה זו באה לידי ביטוי גם אצל ליאופולד־לבוסלב שוורץ.[113] זהו הנדבן הגדול שקם מקרב יהודי קרואטיה. הוא הראשון שתרם ביד רחבה למטרות סוציאליות. כבר בחייו הקים קרנות למתן מילגות לתלמידים, ולשם איזון העמיד שתיים לרשות עיריית זגרב ושתיים לקהילה היהודית. הוא החזיק באמצעיו את שיעורי תלמוד־תורה ואת עזבונו — 400,000 כתר, ששוויָם עלה על 16,000 לירות שטרלינג זהב — הוריש לקהילת זגרב לשם הקמת בית אבות. ואמנם רצונו האחרון בוצע במלואו. בחורף 1910 נערכה חנוכת בית אבות ע"ש לבוסלב שוורץ בזגרב, יחיד בסוגו והיקפו ביוגוסלביה. במרוצת השנים נפגע המוסד לא אחת ממשברים, ביניהם החרמות ואינפלציה. על אף כל הפגעים האלה החזיק המוסד מעמד

(111) בין היהודים שכיהנו לאחר אפשטיין כיושבי־ראש האגודה יש להזכיר את גוידו שטרן, אחי ז'יגה, חרושתן עורות, וביחוד את ד"ר מילן שוורץ, הוא משה שומרוני. עליהם ועל משפחותיהם עיין בנספחות.

(112) Slavjanska Lipa בקרואטית.

(113) Lavoslav-Leopold Schwarz (1837—1906), בן שלמה־שאול־הירש שוורץ, מוותיקי הסוחרים היהודים בזגרב. הוא גדל באווירה מסורתית בחיק משפחתו האמידה. בבירה הקרואטית חכר שוורץ את מונופולין המלח ועשה הון.

והתרחב בהתמדה, הודות למאמצים הארגוניים והכספיים של ועד הקהילה, מסדר "בני ברית" ונדבנים בודדים. למן סיום מלחמת העולם השניה דאגו לו מאד — מלבד איגוד הקהילות ביוגוסלביה — ארגונים יהודיים עולמיים, ג'וינט וועידת התביעות מגרמניה. בניינו הראשון הולאם, אך לא הרחק ממנו נבנה, בנוף מרהיב עין, בית מידות חדש ומשוכלל הנושא את השם "בית אבות מיסודו של הנדבן לבוסלב שוורץ".

עקרון הנאמנות הכפולה, היהודית והקרואטית, הנחה גם את יהודה הרטמן,[114] שעיקר פועלו היה בשירות ההשכלה.

במישור היהודי היה מחנך מנוסה, ובתחום הקרואטי — מו"ל מצליח. לא יצר, אבל הפיץ ערכי תרבות. היה מו"ל בעל שיעור קומה שעלה על מתחריו הרבים. בזכותו נמצא הספר הקרואטי אף במקומות נידחים, שאחרים לא הצליחו לחדור אליהם. אגב, הלשון הקרואטית לא היתה שגורה בפיו של הַרטמן. ואין לתמוה על כך. הרי מלאו לו 40 שנה ויותר כאשר בא מהונגריה לקרואטיה.

קהילת זגרב התפנתה במאוחר לחינוך הדור הצעיר. הקדימה אותה רעותה בוורז'דין שכבר ב־1826 החזיקה בית ספר קטן ל־65 ילדים. רק בתקופת גולדמן, בשנת 1841, נעשה נסיון ראשון להקמת "בית ספר להשכלה"[115] בזגרב. מחוסר תקציב ובגלל ריב המחנות בקהילה נסגר המוסד כבר ב־1852, אך נפתח מחדש בשנת 1858 כבית ספר תלת־שנתי.[116] בתקופת 1858—1868 ניהל הַרטמן את המוסד.

(114) Lavoslav-Leopold Hartman (1813—1881) נולד ב־ Nagyvarad, (Grosswardein), עיר מחוז הונגרית, היום Oradea Mare שבטרנסילבניה, רומניה. בצעירותו היה מורה בבית הספר היהודי של קהילת נאג־קאניז'ה בדרום־מערב הונגריה, שטיפחה קשרים אמיצים עם יהודי זגרב. מוצאם של יהודי זגרב רבים מקהילה זו. לא אחת הזמנו רבניה לערוך טקסים דתיים בזגרב. כך השתתף הרב פסל (Fessel) בחנוכת בית הכנסת הגדול ב־1967. — הרטמן נטש במהרה את ההוראה ופתח עם מרקרייטר בית מסחר לספרים ואף ניסה את מזלו כמו"ל. באמצע המאה העתיק את מושבו לזגרב ובה התחיל את דרכו המהירה כמו"ל. ב־1856 קנה מאת ל. גאי, מנהיג ה„אילירים" לשעבר, מלאי ספרים גדול שגאי לא הצליח לשווקו, וב־1869 רכש יחד עם גיסו, וילים־וילהלם שוורץ, ועם איגנץ גרניץ, גם הוא מורה לשעבר ב־ Zala-Egerszeg, את בית הדפוס הגדול של Bokan. רכישות אלו נתנו תנופה רבה לבית ההוצאה של הרטמן. אמנם שותפיו עזבוהו במהרה, אבל הרטמן הזריז עשה חיל כמו"ל. הוציא ספרות יפה, מקוריה ומתורגמת, דברי מדע ובידור, מפות גיאוגרפיות ואטלסים ועד לוחות שנה עממיים וספרי תפילה קתוליים הגיע. פעילותו הנמרצת עוררה גם קנאה והתנגדות. ב־1870 הוטחו נגדו האשמות שנהג במשוא פנים כלפי אחד היריבים בפולמוס פוליטי בין הבטאונים הספרותיים "Vienac" ו־ "Hrvatski Sokol" . מאורע זה, האופייני לתקופה, תואר בהרחבה ע"י ד"ר מ. דספוט־בליס ביבר־יסקי אלמנך, בלגרד 56־1955, עמ' 75 ואילך. מפעלו של הרטמן התרחב בהתמדה. ראיה להצלחתו — מינויו למו"ל האקדמיה היוגוסלבית למדע ולאמנות בזגרב. עסקיו הוסיפו לשגשג, אך כוחותיו הגופניים הלכו ונחלשו. סימני מחלה אנושה נתנו אותותיהם. לפני מותו מסר את בית מסחרו לשני עוזריו, Kugli & Deutsch, ותחת שמם התקיימה הוצאת הספרים של הרטמן עד מחצית המאה הכ'.

מפעלו היהודי של הרטמן תואר בעדות אל. קליין־ארנון (ה.ע.י. B77), בחיבורו הנ"ל מאת ג. שוורץ, וכן במאמר ל. גלזינגר ב„ז'ידוב" 1940, גליון 40, עמ' 10.

במלאכת ההדפסה ובמו"לות ניכר חלקם של יהודים בארצות היוגוסלביות. מספרם גדל וגבר במפנה המאות הי"ט והכ'. כך נמצאו מו"לים יהודיים בקריז'בצי, בג'קובו, בביילובר (ו. פליישמן), בפוז'גה (ל. קליין), בברוד (ה. שולמן), בסרייבו (ד.א. כיון), בבלגרד (ב. כהן), ועוד.

(115) Bildungsschule בגרמנית.

(116) Trivialschule. ב־1964 נוספה לו כתה וב־1865 הונהגה קרואטית כשפת הוראה.

יחד עם ד"ר מ. זקס, שעמד לסיים את תקופת כהונתו כיו"ר ועד הקהילה, השתתף הַרטמן על דפי העתונות [117] בפולמוס נגד אנטישמי שחיבר בעילום שם חוברת ארסית "בני ישראל בקרואטיה וסלבוניה." באותו עניין גם הדפיס הַרטמן חוברת מיוחדת ובה חזר על טענותיו האפולוגטיות משנת 1848.[118] ב־1880 נבחר ליו"ר חברה קדישא, אך גם בערוב ימיו לא נחלשה התעניינותו בחינוך הדור הצעיר. עוד לפני מותו יסד קרן שתספק ספרי לימוד חינם לתלמידים מצטיינים.

היצירה האמנותית

ניצני היצירה האמנותית הופיעו בין יהודי קרואטיה למן אמצע המאה הי"ט. תחילה הם נראו כמבוישים, נחבאים אל הכלים, אך בכל זאת אין לזלזל בערך יצירתם לשעתה ולסבי־בתה. ניכרת בה השפעה של האסכולה הרומנטית הגרמנית. כך כתב אדוארד ברייר [119] את סיפוריו בגרמנית והתפרסם בזמנו ברחבי הקיסרות ההבסבורגית כמחבר רומנים היסטוריים. קרובו ליאופולד ברייר, יליד קריז'בצי שהתחיל את דרכו כצלם באולפני מוזינגר בזגרב, הצטרף ל"בוהימה" המציירת ברובע מונמרטר שבפריס. אברהם צבי סגל־נויפלד,[120] איש בורגנלנד, סוחר שהעתיק את מושבו ללשקה אוליצה בזגרב, כיהן שם כגבאי חברה קדישא, ונודע בכמה מיצירותיו האמנותיות. בין השאר קישט בשנת 1854 את פנקסה של חברה קדישא של הקהילה החרדית בעיטורים מרהיבי עין, משוזרים במובאות מתוך קוהלת, משלי שלמה ופרקי אבות. כן התך חיתוכי נייר [121] על נושאים תנ"כיים ועסק בכתיבה תמה (קליגרפיה בלעז). בכלל, הקליגרפיה היתה אמנות נפוצה בין יהודי זגרב. בתקופת נויפלד ניסו בה את מזלם ציירים כגון בני משפחת הופמן, שמואל האב ויולויוס הבן. אשת שמואל הופמן, בבט,[122] היתה אחות המוסיקאי אנטון שוורץ. זו אחת ממשפחות השוורצים ששמן התפרסם גם מחוץ לעירן ותחומי קרואטיה. מייסד אחת המשפחות שנשאו שם זה היה דב־בר שוורץ, ממגורשי יריד זגרב ב־1838 (עיין בעמ' 236). בנו אנטון[123] היה הראשון בין יהודי

(117) "Agramer Zeitung", 1861, מס' 73.

(118) "Die Juden in Ungarn, Kroatien und Slavonien". Ein Beitrag zur Judenfrage im Jahre 1848 und in der Gegenwart. Nach meinem im Jahre 1848 erschienenem Werke "Magyar Zsidó, vagy Zsidó magyar?" ins Deutsche übertragen, und dem Verfasser der jüngst in kroatischer Sprache erschienenen Flugschrift "Izraelićani u Hrvatskoj i Slavoniji" zur geneigten Beachtung empfohlen. Agram 1861.

(119) Eduard Breyer נולד ב־1811 בוורז'דין, נפטר ב־1886 בגייביץ לדי זנאים במוריביה.

(120) 1809 — 1869, סבם של הגננת מרים ויילר והצייר אדולף ויילר

(121) Scherschnitt-Arbeit

(122) Babette

(123) Anton Schwarz, 1823 — 1891, רכש את השכלתו המוסיקלית במכון למוסיקה — Glazbeni zavod, Musikverein — של זגרב, עיר הולדתו. התמחה בהוראת כינור, ובשנים 1841 — 1842 השתלם בווינה במקצועות מוסיקה שונים. בשובו הביתה נתמנה לחזן בית הכנסת ולמורה בית הספר היהודי שרק התחיל פועל. במרוצת 40 שנה (1851 — 1891) הורה נגינת כינור במכון למוסיקה. ב־1850 יסד רביעיית מיתרים מקצועית ראשונה בזגרב. בתזמורת התיאטרון העירוני — Varoški teater — השתתף ככנר ראשון ומ־1897 היה מנצחה הקבוע. כראשון העלה הצגות אופרטות מאת אופנבך על קרשי התיאטרון בזגרב. יצירות מוסיקליות הלחין בסגנון רומנטי. חיבר לתזמורת, למקהלה, להרכבים קוליים שונים, להרכב קמרי, לרביעיית כלי קשת ולפסנתר. לא נודע אם כתב על

קרואטיה שלמד מוסיקה כמקצוע, ויחד עם שלזינגר ה"סרבי" נחשב לחלוץ המוסיקאים היהודים בארצות היוגוסלביות. חשוב חלקו כמחנך וכמלחין, אולם נימה יהודית לא נמצאה בפועלו, חוץ מחזנות בתחילת דרכו.

ממציא ספינת האוויר

טרגי היה גורלו של הנודע בשוורצים במאה הי"ט, הוא דוד שוורץ (1850—1897). יליד זלה־אגרסג [124] זה התפרנס שנים רבות כסוחר עצים בזגרב. משם נסע לעתים לרסינ'ה כדי לפקח על כריתת העצים ביערות הרוזנים אינקאֶי. תפקידי פיקוח אלה אִפשרו לו לטפח תחביב שהיה במרוצת הזמן לשגיונו: לבנות ספינת אוויר מונחית. אולם הוא נתקל בקשיים בנסיונותיו להגשים את תכניתו. כחובב לא שלט די הצורך בכללי הפיסיקה והאווירונאו־טיקה. אך לא אמר נואש; מחונן בחוש טכני, לא חסך זמן ואמצעים כדי לרכוש ידע במדעים אלה.

לא נודע מה הניע אותו לתכנן את ספינתו "הדמיונית" ומה שימש אתגר לבנייתה. בקושי רב השיג אמצעים לדגם ספינתו, אולם מוסדות המדע דחו כל פעם את תכניותיו. מיניסטריוני המלחמה בווינה, בברלין ובפטרבורג סירבו להיכנס לשותפות עם הממציא הנועז. לפריס היו מדענים משלה שהתקדמו מאד באווירונאוטיקה. ב־1892 נדמה היה לשוורץ שהנה הבקיע את הקיר האטום של חוסר הכרה. ההצלחה נראתה לו קרובה. הוא התקשר עם מפעל האלומיניום בגרמניה שהביע נכונות לבנות את הספינה. אך האכזבה לא איחרה לבוא. הבנְיה התקדמה בעצלתיים, נערמו עיכובים על עיכובים. לבסוף הציע את אמצאתו למיניסטריון המלחמה הגרמני, ואמנם משרד זה קיבל אותה לביצוע. את הסכמתם התנו הגרמנים בהדגמת טיסה מוצלחת של הספינה. ספינת מבחן זו נבנתה ממתכת אלומיניום קלה אך מוצקה, כשגופה האליפסי מְמולא גז קל, והיא ממונעת במנוע בעל ארבעה (!) כוחות סוס. טיסת הראווה עמדה להיערך ב"טֶמפֶלהוֹפר פֶלד" ליד ברלין. שוורץ צהל. הנה, חשב, העולם הכיר באמצאתו המהפכנית לאחר שנים מרובות של מריטת עצבים וציפיית שוא. אולם הממציא לא זכה ליומו הגדול. עוד לפני טיסת המבחן הותקף בינואר 1897 בהתקף לב ומת. — לאחר מותו רכש את תכניותיו הרוזן צפלין. בשמו נכנסה ספינת דוד שוורץ לתולדות האווירו־נאוטיקה.[125]

נושאים יהודיים.

בן דורו של אנטון שוורץ וקרובו של יעקב אפשטיין האומלל היה יוליוס אפשטיין, הפסנתרן המעולה. פעל מ־1867 עד 1901 כמחנך מוסיקלי בקונסרבטוריון של וינה.

במכון למוסיקה פעלו עוד יהודים בהוראה, מהם הצ'לן גייגר, בתו הפסנתרנית אנטוניה גייגר־אייכהורן (בנו של הצ'לן גייגר עלה לירושלים). ככנרים בלטו מילן גרף וריקרד רוסקם. בנגינת פסנתר הורו עליזה הרצוג, נכדתו של אנטון שוורץ, ארנסט קראוט ואחרים מן הדור הצעיר.

(124) Zala-Egerszeg, עיירה בדרום־מערב הונגריה. על דוד שוורץ כתב ל. שיק ביברייסקי נרודני קלנדר, בלגרד־זגרב 38־1937.

(125) לשוורץ היו שתי בנות ובן. הבת הבכורה דורה נישאה תחילה לוולדימיר, בנו של המנהיג הקרואטי ממוצא יהודי, יוסיפ פרנק, ואחר כך לד"ר איוו אלגוביץ', עורך־דין מסלבונסקי ברוד. הצעירה, ורה, היתה לפני מלחמת העולם הראשונה זמרת מבוקשת על במות האופרה של וינה, ברלין וניו־יורק. שמה נחרת באותיות זהב בתולדות האופרה, אולם זכר אביה הגאוני כמעט שנשכח. נכשלה גם יזמתו של דוד שפיצר, יו"ר האגודה „אמנות"

ו. סכנות שמד

שוויון, בעיות ופורענות

על סף עידן הפיתוח זכו היהודים בהצהרה מדינית. היה זה חוק השוויון האזרחי שהוצע בסבּוֹר ביום 20.8.1872 בידי פּוֹסט, ציר ורז'דין, ונתקבל ביום 21.10.1873. עם קבלת החוק העניק הפרלמנט הקרואטי, תשעים שנה לאחר פרסום איגרת הסובלנות של יוזף השני, זכויות פוליטיות מלאות לבני ישראל בקרואטיה.

למן בואם לקרואטיה ניסו היהודים להשתחרר ממַגבלות המעמד הנסבל. כמאה שנה לא הצליחו בכך. המהפכה הצרפתית משנת 1789 לא הביאה להם את השוויון המיוחל. קריאת הדרור של "אביב העמים" במרס 1848 לא הגיעה אליהם. הקרואטים הלעיטו אותם במליצות פטריוטיות, אך מעמדם האזרחי לא שופר והם נשארו נסבלים בלבד. כאמור, רק שנת 1873 הביאה להם את "השחרור האזרחי", דוגמת השוויון שהוענק לאחיהם בארצות אירופה השכנות.

בסוגיה זו אין לזלזל בעזרת הארגונים היהודיים הגדולים. הם פעלו מבירות המערב להטבת רמת חייהם של אחים נרדפים ומקופחים. את מיטב המאמצים הקדישו להשגת הזכויות האזרחיות ומרביתם דגלו אף ביישוב ארץ ישראל. למותר להזכיר לבקיאים בתולדות ישראל החדישות כי היו אלה חברת "כל ישראל חברים",[126] "האגודה האנגלית־יהודית"[127] ו"איזראליטישה אליאנץ",[128] ארגונים שהגדילו לעשות בהגנה על זכויות היהודים. הם לא נרתעו מלהיעזר בדיפלומטיה של המעצמות הידידותיות.

הארגונים האלה הרימו את הבטחון העצמי במחנה היהודי ויצרו אווירה נוחה יותר סביבו. בעיני עמים רבים שוב לא היו היהודים אבק אדם. הם הכירו כי אכן הגיע הזמן לשים קץ להפלייתם לרעה. ברוב התפוצות, להוציא מזרח אירופה וכמה ארצות באסיה ובאפריקה, אמנם נעשה כן.

שכניה הריאקציוניים של קרואטיה, ההונגרים, האוסטרים והאיטלקים, נכנעו לרוח הליברלית של המאה הי"ט. כל אלה הקדימו את הקרואטים בעשיית צדק ליהודים. באוסטריה נתקבל חוק השוויון עוד בשנת 1848, בהונגריה נסתיימה המערכה ב־1867, באיטליה המאוחדת הוא נתפרסם ב־1870 ובריך הגרמני החדש ב־1871.

שונה היה המצב בקרואטיה שפיגרה במתן השוויון האזרחי. גם ביצועו החשדני של החוק בקרואטיה אינו דומה לשוויון הנרחב שהוגשם הלכה למעשה במערב הנאור, אם כי גם במערב התרבותי היתה עדיין שכיחה התנכרות חברתית לבני המיעוט היהודי.

בכל זאת היתה שמחת ההישג אצל יהודי קרואטיה כנה. את עתידם ראו באור ורוד, בחברת השפע שהלכה וקמה לעיניהם, לא במעט בזכותם שלהם. אמנם החברה הקרואטית לא

בזגרב, להקים לו שם אנדרטה. הוא רק הצליח לאסוף תרומות לקביעת לוח זכרון על חזית בית מגוריו של דוד שוורץ בזגרב, בכיכר זרינ'בץ מס' 17. לוח זה לא נקבע מעולם. על פועלו עיין גם „אמנות" שנה II, 1938, עמ' 307 ו„אמנות" שנה III, 1939, עמ' 165, 167.

(126) Alliance Israélite Universelle נוסדה בפריס בשנת 1860. רבים תלו תקוות גדולות בהקמתה.

(127) Anglo-Jewish Association נוסדה בלונדון ב־1871.

(128) Israelitische Allianz zu Wien נוסדה ב־1873 בווינה.

הסכימה בנקל לקַלטם כשווים בין שווים. לכך לא די בהחלטות המוסד המחוקק. במהרה צצה בעיה צמודה לחוק השוויון, כשההפלָיה דתית ביסודה. הכוונה לחופש הגיור.

חז"ל חלוקים בהערכת הגיור. היו שראו בו מצווה גדולה. אחרים התנגדו לו וראו בגרים ספחת שאינה רצויה. אך ברור שאיסור הגיור נשאר לפליטה מתקופת האפלָיה, שריד שנשתמר בהשפעת הכנסיה הקתולית השלטת במדינה. להלכה התיר חוק השוויון האזרחי לכל אזרחי הארץ להמיר את דתם בדת מוכרת אחרת. למעשה הוצאה מכלל זה ההמרה מהדת הקתולית לדתות לא־נוצריות. כמובן, איסור זה לא נכלל בחוק ובפירושיו, אך סימניו הורגשו היטב בכל נסיון של גיור. היהודים שזכו זה עתה לשוויון לא השלימו עם האיסור.

ואמנם נמצאו רבנים בקרואטיה שניגשו בהזדמנות הקרובה למלאכת הגיור. כך נהג שמואל שפיצר,[129] רבה של אוסייק, אז הקהילה הגדולה ביותר בקרואטיה־סלבוניה. לעומת זאת היה הרב מוורז'דין יותר זהיר. הוא ביקש מן הממונה על הדתות בזגרב פירוש מוסמך וחדמשמעי כי זכות הגיור כלולה בחוק השוויון. בעתון הרשמי[130] פורסמה הודעה חיובית בשם הממונה איוון וונצ'ינה,[131] אולם בפרלמנט הקרואטי חזר בו הממונה מהודעתו בעתון ומעולם לא אישר כי חופש הגיור[132] נכלל ממילא בחוק האֶמנציפציה. אכן יצאו היהודים שוב מקופחים. בית המחוקקים התעלם ביודעים מהמעוות שנגרם להם. הסבוֹר לא הסכים לדון בתיקון החוק בגלל תנאי החוזה (הקונקורדט) עם הווטיקן ששמר על זכויות יתר של הכנסיה הקתולית. הדברים לא נשתנו אף לאחר שנבחר בסוף שנות השמונים ליודביט שוורץ (עיין בעמ' 321) כיהודי ראשון לציר בסבוֹר מטעם מפלגת השלטון. שאילתותיו המרובות בעניין הגיור נשארו בלי תגובה. להלכה לא הוכרה זכות הגיור בקרואטיה אלא ב־1918.

מלבד משבי הרוח הליברליים הניעו גם נימוקים כלכליים את הקרואטים להעניק שוויון אזרחי ליהודים. בשנות השבעים היה להם קשה להתעלם מחלקם של "הנסבלים" האלה בקידום המשק הקרואטי. בין אנשי המפתח בכלכלה היו מספר בונים־קבלנים וסוחרים

(129) Dr. Samuel Spitzer (1828 — 1895) נולד בשופרון' (Oedenburg-Soprony) שבבורגנלנד. אביו היה רב בקסטהל' (Keszthely) על שפת האגם בלטון (Balaton) בהונגריה. משנת 1855 ועד יום מותו כיהן שמואל כרב בקהילה הניאולוגית של אוסייק, בירת סלבוניה. כאשר הונחה במאי 1869 אבן פינה לבית הכנסת החדש בעיר ערך הרב שפיצר את הטקס הדתי. עסק בהוראה בבית הספר היהודי העממי והיה מנהלו. שנים רבות פעל כמזכיר של חברת „כל ישראל חברים" באוסייק. — משבעת ילדיו התפרסם בקרב הציבור היהודי בנו ד"ר הוגו שפיצר, מחלוצי תנועת התחיה היהודית. כעו"ד צעיר ומצליח נשא הוגו לאשה את בת הושע יעקבי, רבה של זגרב. הוא נסע כציר לקונגרסים הציוניים מהשני (1898) ואילך. נמנה עם פעילי הציונות ההרצליאנית בקרואטיה. היה יו"ר ראשון להסתדרות הציונית בארצות יוגוסלביות ומייסד איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלביה המאוחדת.

(130) „נרודנה נובינה" — "Narodne Novine"

(131) Ivan Vončina

(132) פרשת הגיור (receptio) הובאה כאן על פי מקורות המצוטטים במאמר תולדות יהדות קרואטיה מאת ד"ר יוליוס דיאמנט, שפורסם בשנת 1913 בהונגריה בשנתון החברה להפצת ספרותם של יהדי הונגריה — (Magyar Izr Irodalmi Társulat Évkönyve). המחבר כיהן משלהי המאה הי"ט ועד 1931 כרב בווקובר (Vukovar), עיירה בסריים, לא הרחק מאוסייק. במאמרו התפאר דיאמנט עוד ב־1913 כי קהילתו לא נפגמה מן הנגע הציוני. בסוף ימיו אמנם המתיק דיאמנט עמדה עוינת זו.

יהודים. המדינאים הקרואטיים התגברו על קנאת הגילדות המסורתית בבעלי המלאכה ובסוחרים הזרים, לרבות צאצאי המהגרים היהודים. הם ציפו שתיעוש הארץ יוגבר עם מתן זכויות אזרח ליהודים.

אצל רבים מבני המשפחות היהודיות האמידות בקרואטיה התרופפה הזיקה ליהדות. לגביהם נתן החוק החדש גושפנקה משפטית למצב קיים. יהודים שהתעשרו נחשבו למעשה ל"מוגנים" בפעילותם הכלכלית. רק לפני הערכאות והפרלמנט הופלו אף הם לרעה.

בעת ובעונה אחת עם ההישג המשפטי־מדיני, שאפו בני משפחות אלה לחדירה מהירה ושלמה לחברה הקרואטית המסתייגת מפני זרים. הכוונה לחצי יובל שנים, 1873—1897, מהכרזת האֶמנציפציה עד הופעת הציונות המדינית. בפרק זמן זה הגיעה ההתבוללות לשיא עָצמתה. היא איימה על קיום הגולה הצעירה ועמדה להרוס אותה כליל. חלפה לבלי שוב נאמנותם של מייסדי הקהילות. בני הדור השני והשלישי למשפחות ההֶניגסבֶּרגים, הזיבנ־שיינים, השטֶרנים ודומיהם נראו כמנהלים קפדנים של מוסדות הצדקה, אך לא היה בכוחם לשוות תוכן לקהילה. מסירותם של ראשי הקהילה הדגולים, כד"ר מ. זקס וכזאב־וילהלם שוורץ, לא היתה עוד נר לרגליהם. הפרנסים המתבוללים התכחשו לערכי היהדות.

גל השמד שהציף בתחילת המאה הי"ט אחדות מארצות אירופה, וביחוד את גרמניה, הגיע עתה לקרואטיה. המשכילים, ובמיוחד סטודנטים ואקדמאים, לא ראו לפניהם כל עתיד מקצועי אם לא ייטבלו לנצרות. לא כולם הספיקו לערוק מחיק מכורתם. בתקופה בה הגיעה הכרתם היהודית לשפל המדרגה, הלם זעזוע חמור את יהדות קרואטיה. בכמה מקומות התחוללו בשנת 1883 פרעות שאמנם לא גרמו קרבנות בנפש, אך עוררו לזמן מה את תודעתם היהודית, כרגיל ברגעים טרגיים.

בשנות השמונים הלכו וגברו כוחות הריאקציה בחלקי אירופה השונים. צצו תורות אנטישמיות לסוגיהן וגלי שנאה עכורים וארסיים הציפו ארצות רבות. איבה שלוחת רסן השתוללה בעתונות, בפרלמנטים ובהפגנות רחוב. במקומות רבים פרצו פרעות. התחילה נדידה גדולה של יהודי רוסיה, רומניה, פולין וגליציה. רבים היגרו, אם לאיים הבריטיים ואם לארצות שמעבר לים. גם בצרפת הלכה וגברה הריאקציה. היא הצמיחה תנועה אנטישמית שבשנות התשעים העלתה את משפט דרייפוס על הבמה האירופית. באוסטריה, בעלת המסורת האנטישמית, לא חסרו מהומות רחוב נגד היהודים. לואגר [133] הטיף לגירוש היהודים שקנו לעצמם, לדבריו, מעמד מועדף.

אף בהונגריה התנהלה הסתה אנטישמית פרועה. התוצאה היתה ניפוץ חלונות וביזת הרכוש היהודי במקומות רבים. אולם המתיחות לבשה ממדים מסוכנים בעקבות עלילת הדם בטיסה־אֶסלר.[134] ההנמקה לא נשתנתה מימי הביניים. האנטישמים האשימו יהודים ברצח לצורכי דת. הם חזרו על הטענה האווילית והמרושעת כי דם הקרבן דרוש ליהודים לאפיית מצות. כדי להוכיח את העלילה "גילו" ב־1882 את גופת אסתר סולימושי, נערה בת 14

(133) Karl Lueger (1844 — 1910), מנהיג הנוצרים הסוציאליים, מפלגה אנטישמית שנאבקה יובל שנים עם הסוציאל־דמוקרטים על השלטון באוסטריה, נבחר בשלהי המאה הי"ט לראש עיריית וינה. הקיסר פרנץ יוזף סירב תחילה לאשר את בחירתו של לואגר. כאחד ממעצבי האנטישמיות החדישה קדם למנהיג אנטישמי אחר, אף הוא בן ארצו, צורר האנושות אדולף היטלר.

(134) Tisza-Eszlar, עיר מחוז בהונגריה הצפונית־מזרחית.

ששירתה כעוזרת אצל משפחות יהודיות. העלילה גרמה התרגשות עצומה. בכל רחבי הונגריה נערכו פרעות ביהודים. הנרדפים נטשו את הכפרים, אך גם בערים הותקפו בידי מסיתים. רכוש יהודי נבזז ובטחונם האישי עורער. הרס וביזה פגעו בשכונות המאוכלסות יהודים. במיוחד סבל רובע היהודים בעיר פרסבורג.[135]

פרעות אלו הניעו חלק מיהודי הונגריה ליטול מקל נדודים. הם התחילו עוזבים את מולדתם המתאכזרת. בדרכם מהונגריה נזדמנו כמה מהם לעיירה וליקה גוריצה[136] במבואות זגרב. הפליטים נתקבלו ע"י הקרואטים בסבר פנים יפות, אם כי יהודי קרואטיה עצמם הסתבכו בימים ההם במצב בטחוני חמור.[137]

המאורעות בקרואטיה פרצו בגלל סיבה שולית. היא היתה נעוצה בהשתלטות ההונגרים ולא היה לה כל קשר לנושא יהודי. כבר צוין כי ההונגרים לא היו רוב במדינתם שהשתרעה על מחצית השטח של ממלכת בית הבסבורג. בכל זאת העניק להם ההסכם עם אוסטריה משנת 1867 מעמד של אדונים כלפי כל הלאומים האחרים בתחום מדינתם — פולנים, רוטנים, צ'כים, סלובקים, גרמנים, רומנים, איטלקים, סרבים וקרואטים. על פי ההסכם משנת 1868 נשאר בידי הקרואטים, שנכללו בחלק ההונגרי של אוסטריה־הונגריה, שלטון בית מצומצם. כאמור, חרף ההסכם שביניהם הוסיפו ההונגרים להצר את צעדיהם של הקרואטים. חלק מהתקריות נבע ממצבה הגיאוגרפי של קרואטיה שמנע גישה הונגרית ישירה לים האדריאטי.

אירעו אף תקלות אחרות ביחסים בין שתי הארצות. בהתאם להסכם משנת 1868 הוקמו כמה מיניסטריונים משותפים להונגריה ולקרואטיה. גם משרד האוצר נמנה עם הרשויות המשותפות. כלפי חוץ הפגינה הונגריה שותפות זו בשלט שנשא סמל משותף ולידו כתובת דו־לשונית, בהונגרית ובקרואטית. בקרואטיה צוין שם המיניסטריון המשותף בקרואטית בלבד.

ביולי 1883 ניסו ההונגרים לשנות נוהג זה והורו להחליף את השלטים הקרואטיים בשלטים דו־לשוניים. תיקון זה הסעיר את הקרואטים שרגזו ממילא על תוצאות ההסכם מ־1868. בזגרב ובערי השדה פרצו מהומות. אזרחים והמוני איכרים היו מוכנים להתקומם נגד ההונגרים המשתלטים ביד רמה על כל מוסדות הרשות.

במהרה קיבלו ההפגנות נגד ההונגרים צביון אנטישמי. באווירת ההסתה הפרועה של עלילת טיסה־אֶסלר לא היה קשה להטות את זעם העם מהבעיה העיקרית לערוץ אנטישמי. האי־שקט האנטי־יהודי הורגש תחילה בעיירה סמובור[138] ליד זגרב. שם נופצו בלילה בין ה־2 ל־3 בספטמבר 1883 חלונות ביתו של היהודי בריקנר שנחשד בנשך. תוצאות קשות בהרבה היו לפרעות שהתחוללו בין ה־4 ל־8 בספטמבר במחוז זגוריה ובזגרב הבירה. כתבה בגליון מס. 205 של העתון "נרונדנה נובינה" מ־7 בספטמבר 1883 מדווחת, בין היתר, על הפרעות בכפר בדנ'ה.[139] בכפר זה התגוררו בסך הכל שלושה יהודים. עובדה זו לא הניאה

(135) על פרטי העלילה בטיסה־אסלר ותוצאותיה עיין אצל דובנוב, שם, כרך י', עמ' 60 ואילך.

(136) Velika Gorica

(137) המהומות האנטישמיות בקרואטיה תוארו בידי ד"ר מ. דספוט־בליס, ביברייסקי אלמנך, בלגרד 58־1957, עמ' 75 ואילך.

(138) Samobor, Zagorje

(139) Bednja

את הפורעים מלהתנפל באכזריות על קרבנותיהם. ב־4 בספטמבר הפגינו המוני האיכרים המוסתים נגד היהודים בהשמיעם קריאות איום: "נעלה על היהודים!" הכתבה מדגישה כי "לשלושת היהודים הרסו את כל הניתן להרס. הפורעים טענו כי הוציאו שלט דו־לשוני ממחבוא, ובהנחה שהובא בידי ההונגרים — סחבוהו לרחוב ובצהלת נצחון שיברוהו לרסיסים. למרבה המזל נמלטו היהודים בעוד מועד (מהכפר)... למחרת היום המשיכו האיכרים בשוד הרכוש היהודי... ועשו ממש מעשה נבלה... מדירת דוד פְּריץ ואיגנץ הפנר [140] שדדו הפורעים מטלטלין והשמידו את הכל; שיברו רעפי הגגות והרסו ארובות... מראה ההרס היה מדהים. הסתערו על המרתף, ורק עתה התחילה סביאה מחרידה של היין והי"ש... בשיכרותם רוצצו במוט את גולגולת חברם להילולת השדים והוא מת במקום..." הפרעות נמשכו עוד יום והעתון מודיע: "...היהודים, שהיו עד תמול שלשום אמידים, היום הם עניים מרודים, חסרי כל, והיו אף נהרגים לולא נמלטו ליער. בתיהם נהרסו עד היסוד, עד שאין כל אפשרות לגור בהם. כך אירע בכל תחום המועצה האיזורית הזאת: בטרקושצ'ן, בצבייטלינה ובווישניצה [141]... העט אינו מסוגל לתאר את השתוללות האיכרים המוסתים שבה השמידו כל מה שהיה רכוש יהודי. ראשי הפורעים לא נעצרו עדיין..."

בגליון מס' 206 מיום 10.9.1883 כותב העתון "נרוֹדנה נוֹבינה" על הפרעות בזגרב בזו הלשון: "...הסמל הממלכתי המשותף, בעל הכתובת הדו־לשונית, הותקן במשרד האוצר ביום ו', 7.9.1883, בלי גינוני טקס... רק אחר הצהרים נודע מהעתונות לקהל על התקנת הסמלים החדשים. שמירה צבאית הופקדה ליד משרד האוצר, אך המעבר ברחוב נשאר חפשי. בערב, משהתחילו ההמונים מתקהלים באֶיליצה וברחוב גוּנדוּליץ' ומתוכם נזרקה אבן ששברה חלון במשרדי המס ברחוב גוּנדוּליץ', רק אז תוגבר הכוח הצבאי. חיל רגלים סגר את רחוב גונדוליץ', ויתר הרחובות טוהרו ע"י יחידות ההוסארים... שלשום, בחג הבתולה הקדושה (8.9), קמה אחר הצהרים בכיכר ילאצ'יץ' מהומה שלא היתה דוגמתה אצלנו. קהל אלפים הסתכל נדהם במתרחש, אך איש לא נקף אצבע נגד ההשתלטות הוונדלית של האספסוף..." והנה תיאור ההתנגשות הראשונה: "קהל רב התחיל מתאסף משני צדי הטור הצבאי. היו אלה סקרנים שבאו להסתכל בנעשה ברחוב גוּנדוּליץ'... סמוך לשעה 3 אחר הצהרים נפוצה בין הקהל שמועה כי בנו של סוחר הרהיטים היהודי מ. אד. זקס [142] נער מתוך חנות אביו בפרחחים והעליב את העם הקרואטי. בתגובה על שמועה זו, שהוכחשה בעתונות למחרת היום ע"י מ. אד. זקס, התחילו ההמונים המוסתים ליידות אבנים בחלונות בית זקס, לעיני משמרות הצבא. החיילים פיזרו את המתפרעים בהסתערות רובים מכודנים."

"ההמון, רובו נערים... נסוג בבהלה לכיכר ילאצ'יץ'". רק עתה הגיעה שעת האימים של היהודים. ממשיך העתון: "כאן התחילו הפרחחים, בהדרכת אלמונים חשודים, מסתערים בהעזה מחוצפת על בתי יהודים. הראשון בתור היה בית פְּריסטר בפינת רחוב מריה ולריה.[143] ברעש מחריד נופצו חלונותיו. בתדהמה הסתכל קהל הצופים בחזיון שהועלה

(140) David Fritz, Ignac Hafner
(141) Trakošćan, Cvjetlina, Višnica
(142) **אחיו של ד"ר משה זקס, ראש הקהילה לשעבר.**
(143) Marija Valerija, בין כיכר ילאצ'יץ' וכיכר זרינ'בץ, היום Praška ulica. **ברחוב זה הוקם ב־1867 בית הכנסת.**

בכיכר. האספסוף הוסיף להשתולל עד לזוועה, ידה בצעקות מרעישות אבנים גדולות ולבנים עד לקומות בית עליונות. פני הצופים החווירו מפחד, משאון הזכוכית הבלגית שהתנפצה בחלונות הדירות ומרעש האבנים שהומטרו על דלתות הברזל של החנויות היהודיות. שומרי הסדר בכיכר לא נראו; אזרחים, חברי מועצת העיר ובלשים התרוצצו להזעיק עזרה. כְּרכרות (פיאַקרים) נמלטו ממקום הסכנה, קציני צבא חשו בריצה ליחידותיהם."

"ככלות מלאכתו בבית פריסטר פנה האספסוף המשתולל לבתים הסמוכים, לבתי באומ־גרטנר וּוַסֶרתַל [144] שהוקמו לא מכבר. שם הוסיפו להתפרע. בעל בית הקפה השכן, היימבך, ניסה להרגיעם, אך בתשובה על פניותיו פנו המתפרעים לעבר בית הקפה שלו כדי לבוז גם בו. רק בקושי הצליח מר היימבך למנוע פריצה המונית לתוך בית הקפה שלו, בכך שירה באקדחו באוויר..."

"לאחר השעה חמש לפנות ערב התחיל הצבא להגיע לכיכר ילאצ'יץ'. או אז נאות הקהל להתפזר... אך עדיין לא נרגעו הרוחות. הפרחחים הוסיפו להשתולל וליידות אבנים בחיילים. כאשר נפגע קצין המְפקדה באבן בחזהו ציווה לחייליו לירות, אך המתפרעים כבר הספיקו להימלט... בשני מטחי הרובאים דוכאה ההתפרעות המבישה... פני זגרב לבשו צורה מוזרה. יחידות צבא סגרו את הרחובות. פרשי ההוסארים עברו ביעף רכובים על סוסים בכבישים השוממים של העיר והסתערו בחרבות שלופות על כל מי שנזדמן בדרכם... משמרות של חיל רגלים עברו בלי הרף ברחובות השוממים..."

עד כאן הכתבה. הסדר הושב על כנו והרוחות שככו. אולם לא המתפרעים ולא יוזמי הפרעות באו על עונשם. נפגעי הפרעות לא זכו בפיצויים על נזקי גוף ורכוש. כתבה בעתון "פּוֹזוֹר" [145] מצביעה על איש בשם ווצ'טיץ' [146] כיוזם הפרעות נגד היהודים. הוא נעזר בעמיתו המובטל מעבודה, בנימין ינז'יץ', [147] בעל עבר מפוקפק ומסית מנוסה. במאמץ משותף הצליחו להטות את זעם ההמונים מהשלטים הדו־לשוניים לאפיק אנטי־יהודי. אמנם ביום הפרעות נעצרו שניהם, אך כבר למחרת היום שוחררו מהמעצר בהמלצת מקורבי השלטון.

העבריין היחיד שלא שוחרר מיד היה מפשוטי העם, סטיפן וַלַשקו, [148] הנפח שלא ידע להצטייד בהמלצות מהחלונות הגבוהים. הוא, שאהב מאד לגמוע טיפה מרה, נחשד בתקיפת היהודי איגנץ פיק במאורעות ה־8 בספטמבר בכיכר ילאצ'יץ'. כן הואשם בפריצה לתוך בית הקפה של היימבך ובנסיון ביזת רכושו. להגנתו טען הנאשם שהיה מבוסם ושמכל מקום לא הוא פצע את פיק. לאחר דיון ממושך הורשע הנפח ונידון למאסר חודש על עבירה נגד הסדר ובטחון הציבור ועל פגיעה בכבוד הזולת.

כך נשלח האיש הקטן לעזאזל. הוא נתפס בקלקלתו באקראי והושב בתא האסירים כדי לכפר על עוונות המתפרעים האמיתיים שהתחמקו מן העונש.

(144) Baumgartner, Wasserthal, Heimbach

(145) "Pozor" גליון מס' 207 מיום 10.9.1883

(146) Skender Vučetić — במאמר הנזכר מסבירה ד"ר מ. דספוט־בליס כי ווצ'טיץ' היה מקורב קרבת משפחה לסטיפן ווצ'טיץ', כומר בעל ההשפעה בקפטול. שקנדר היה בזמן הפרעות ביהודים פקיד זוטר במשרד המס הממשלתי, אך לא חלפו שנים רבות ונתמנה למנהל הדואר בזגרב, ולבסוף השיג את המינוי הנכסף — ממונה על מחוז זגרב — veliki župan.

(147) Benjamin Janežić

(148) Stjepan Valaško

עם זאת אין להתעלם מן העובדה כי רובו של הציבור הקרואטי התנגד ב־1883 לפרעות האנטישמיות שפרצו בזגוריה ובזגרב. מרבית המשכילים ומפלגותיהם חונכו ברוח ליברלית של המאה הי״ט. הם עצמם הופתעו מעצמת ההתפרצות האנטישמית וניסו לטשטש את הרושם הרע שהיא עשתה בעולם הנאור, במערב. בכלל, טענו, לא אירע כל דבר רציני. המקרים העגומים נופחו בזדון ע״י אויבי קרואטיה המסורתיים. הבישוף שטרוסמייר, שגם הוא נמנה עם נאורי הדור, ניחם בימי משפט טיסה־אֶסלר את זומר, הרב מג׳קובו, ואמר לו: ״תמסור ליהודים שכל זמן שאכהן כבישוף בג׳קובו לא יאונה להם כל רע.״ [149]

מחוץ לתחום

דברי הפיוס שהשמיעו המשכילים הליברליים בקרואטיה לאחר המהומות בספטמבר 1883 ולאחר זעזוע טיסה־אֶסלר נתקבלו ככל הנראה כמטבע עובר לסוחר על דעתם ועל לבם של יהודי קרואטיה. הם האמינו באמונה שלמה בעתידם כפטריוטים קרואטיים בני דת משה, אף על פי שהמציאות טפחה על פניהם. האם לא ראו כי צוררי ישראל משני עברי הגבול, כהונגרי כקרואטי, מצאו לשון משותפת, לפחות בשנאתם הארסית ליהודים? מכל מקום הם לא הגיבו כל תגובה על מאורעות אלה. עובדה זו שיקפה נאמנה את הלכי הרוח שהשתלטו על תפוצה קטנה זו בעידן הטמיעה. לא נמצא בה איש שירים קול זעקה על הפגיעה ולא קם לה מנהיג שיתווה לה דרכי ההגנה.

נראה כי העולם היהודי הגדול לא שם אל לב את המהומות ״הזעירות״ בזגוריה ובבירת קרואטיה, משום שהיה שקוע אותה שעה בבעיות החמורות שנתעוררו בעקבות הפרעות של שנות השמונים בצפון־מזרח אירופה כאשר התחילו מתפרצים זרמי ההגירה ההמונית לעבר הים הגדול במערב ולידם גם סילון דק של העליה לארץ ישראל שבמזרח. אך איך זה קרה שיהודי קרואטיה עצמם לא למדו לקח לא מן הזעזוע שעבר עליהם ולא מן המשבר שפקד את צפון־מזרח אירופה, וגם לא מרעיונות התחיה הלאומית והשיבה לציון, שהתחילו לובשים עור וגידים במזרח ואף במערב? לא השפיעו עליהם רעיונותיהם של הרב יקותיאל הירשנשטיין והרב יהודה חי אלקלעי, משום שבשורתם — למרות ניסוחה הדתי — הקדימה את התקופה. אך עכשיו כבר נתפרסמה הוברתו של ד״ר ל. פינסקר, ודווקא בלשון הגרמנית. ודאי הגיעו גם לקרואטיה עתונים בלשון גרמנית שלא התכחשו ליהדות ונתנו פרסום לשינויים המעמיקים שנתחוללו במחשבת הדור.

ועוד. בשנת 1882 התחיל הרב מ. גרינוולד להוציא לאור כתב עת יהודי ראשון בשטח הקרואטי. שמו היה יומרני למדי: ״דס יידישה צנטרלבלאט״ (״העתון היהודי המרכזי״)[350] והוא נדפס אצל יעקב פליישמן בביילובר, עיירה קרואטית שרק ב־1871 הוצאה מחבל הספר הצבאי וסופחה לקרואטיה הבאנית. גם עתון צנוע זה, שאמנם התקיים רק שנה בקרואטיה, אך הוסיף להופיע עד 1889 בפראג, סיפר על המתרחש לכל מי שהתעניין בדברים שעמדו ברומו של העולם היהודי.

ברם, בגולה הקרואטית היו מעטים שעקבו אחרי החדשות מתוך רצון לקיים את יהדותם.

(149) בניגוד לתיאורים אחרים מסביר ד. גינסברג ב„אמנות״, שנה II, מס׳ 10, עמ׳ 288, (זגרב, יוני 1938), מדוע בעצם לא אהד שטרוסמייר את היהודים.

(150) Das Jüdische Zentralblatt

לעומתם היו רבים, ובייחוד בין המשכילים, שהתרחקו ממסורת האבות וזנחו את ערכי האומה. הלכו ורבו מקרי המרת הדת, בין מטעמים תועלתיים מובהקים ובין לשם נישואי תערובת שהביאו להתנצרות. המתבוללים העקיבים המירו את דת ישראל מתוך הכרה בצורך הטמיעה בסביבתם. ממילא סגדו מכבר לאלילים זרים ולא ייסרם מצפונם לאחר שיצאו לשמד. הם לא עמדו בפיתויי הקריירה, בטוחים כי תעודת הטבילה הנוצרית תקל עליהם להתקדם בחברה הנאורה. ואמנם נדרשה תעודה כזאת להשגת משרות בכירות בצבא, במוסדות ההשכלה, במִנהל המדינה וכיוצא באלה — דבר שסתר בעליל את חוק האֶמנציפציה משנת 1873.

רוב יהודי קרואטיה נרתעו מהצעד המכריע ולא שרפו את הגשרים אל עברם הלאומי. הם קיימו את הקשר עם הקהילה היהודית, אך אט אט הלכה ודעכה הגחלת ששמרה עדיין על הזדהותם עם כלל ישראל. נפשם פָּרפרה בייאוש בין התשוקה העזה לטמיעה לבין הדאגה הרופפת לגורל עמם. היה זה דור מתוסכל של עריקים, משומדים ומועמדים לשמד.[151]

אין פליאה שמרכז ההתבוללות היה בעיר הבירה. בה נתרכזו המשפחות המצליחות מבחינה חברתית ואליה זרמו בעלי מקצועות חָפשיים שחיפשו סדן לפעולתם המקצועית. היא משכה במיוחד כל מי שביקש לפעול בזירה המדינית, בין במפלגת השלטון ובין באופוזיציה. מעטות המשפחות האמידות שלא שילמו "מס" לשאיפת ההתבוללות שנסתיימה על פי רוב בטמיעה גמורה. גם מבין "עמך" היו שערקו מן היהדות ועלו לצמרת הקרואטית. על הבולט ביניהם, ד"ר הינקו הינקוביץ', ראה בנספחות (עמ' 324—332).

אכן, יהודי קרואטיה תרמו הרבה לקידומה הכלכלי, המדעי והחברתי של ארץ מגוריהם, אך היהדות לא נהנתה מתרומתם זו. יתר על כן, התורמים עצמם לקו לא אחת בפיצול אישיות שגרם להם תסכול חמור, אף אם כלפי חוץ הצליחו במאמציהם לרכוש מעמד מכובד. פגע בהם קשה סירובה של הסביבה הקרואטית לקלוט אותם בלב פתוח.

דור הטמיעה היה דור אומלל, למרות רצונו הכן להאמין בהשתרשותו השלמה בחברה הקרואטית שאת טובתה ביקש בכל מאדו.

גל ההתבוללות שהציף במחצית השניה של המאה הי"ט את יהודי זגרב, הלך והתפשט על הגולה הקרואטית כולה, למעט חוגי החרדים. גל זה לא פסח גם על אוסייק, בירתה של סלבוניה. זמן רב נבצר מיהודיה לארגן את קהילתם. רק ב־1849, כמאה שנה לאחר הוצאת הרשיון ב־1746 שהקנה להם זכות ל"ישיבה ארעית" בעיר (עיין בעמ' 223), נתנה הרשות את הסכמתה להקמת מוסדות הקהילה בעיר אוסייק העילית: בית כנסת, בית ספר וחברה קדישא. ומאז הלכה הקהילה והתפתחה עד שהיתה לעיר ואם בישראל.

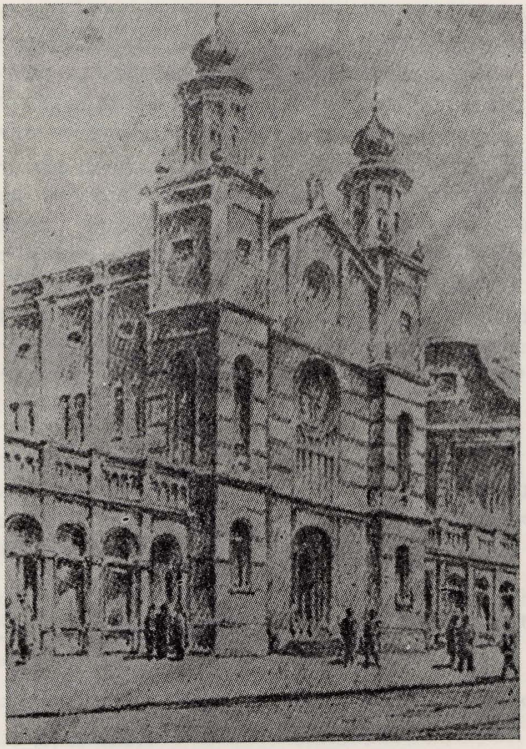
במִפקד האוכלוסים ב־1880 כבר מנתה קהילת אוסייק כ־1,900 נפש לעומת 1,500 בזגרב ו־1,400 בוורז'דין. גם חלקם של היהודים באוכלוסי העיר עלה לאין ערוך על הממוצע הארצי והגיע לשמונה אחוזים.[152]

שני גורמים עודדו את התפתחותה המפתיעה של קהילת אוסייק. האחד היה הכוח הפוטנציאלי בעתודת המהגרים היהודים בוויווֹדינה השכנה, שראשוני יהודיה הקדימו במאה שנה את אבות הגולה הקרואטית. יהודים, שמשום מה לא נקלטו במישור הפורה של וויווֹדינה,

(151) לפי ביטויו של בדה Getaufte und Baldgetaufte — (Beda)
(152) לדברי ש. פרייברגר (ה.ע.י. א/5) התפקדו באותה שנה 1917 יהודים.

הדרימו אל מעבר לדנובה, לסריים ולסלבוניה בחיפוש אחר פרנסה. מרביתם התקיימו שם על שיווקה של תוצרת חקלאית בעיירות ווקובר, וינקובצי ונאשיצה [153] שבסביבות אוסייק. לא מעטים מבין אבות יהודי אוסייק באו מהמקומות הקרובים שמעבר לנהרות דרבה ודנובה, מדרדה, מאפטין, מפץ׳ ומסיגטוור,[154] כפרים ועירי שדה של הונגריה הדרומית שבתקופות שונות נכללו אף הם בתחומי ווייוודינה.

דוגמת פזורות רבות עסקו תחילה גם יהודי אוסייק ברוכלות ובמסחר זעיר. מסחר זה התפתח שלב אחר שלב והתקדמותו היתה הגורם השני שעיצב במידה רבה את הגולה באוסייק ובסלבוניה כולה. הוא העלה את הרוכל הזעיר למעמד איתן ומכובד של סיטונאי בשוק התבואות העשיר של אוסייק. לבסוף חדרו בני המהגרים היהודים למסחר העץ

אוסייק —**ביה״כ הגדול** (1869 — 1942)

Vukovar, Vinkovci, Našice (153)
Darda, Apatin, Pécs, Szigetvár (154)

הסלבוני, בעיקר האלון המצוי ביערות הסביבה. היו זמנים שיהודי אוסייק והסביבה נחשבו למומחים בה״א הידיעה לניצול שטחי היער הנרחבים בסלבוניה. אמנם כעבור עשרות שנים נאלצו היהודים לוותר על מעמדם השליט בתעשיית העץ ובמסחרו. הוקמו חברות מסחריות בבעלות הון הונגרי ואוסטרי שהשתלטו על השוק. בכל זאת ניכרה השפעתם של היהודים על בסיס זה של כלכלת סלבוניה עוד זמן רב.[155]

בתקופת הפיתוח של המשק הקרואטי, במחצית השניה של המאה הי״ט, היה מצבם של יהודי אוסייק יציב בדרך כלל. לא פגעו בהם הזעזועים שהיו עלולים לסכן את יסודות כלכלתם. כמה מהם התנסו בבנקאות. היו אלה בני משפחות זורגר ווייסמייר[156] שהחזיקו מעמד ואף התחזקו בתנאים שהלכו ונשתנו חדשים לבקרים. והיו ביניהם כמה אמידים ממשפחות קסטנבאום, קראוס, קונץ, אונגר ואחרים.[157] הלכו ורבו פרקליטים ורופאים יהודים. מלבד הרבנים נקלטו בחיי הקהילה מזכירים וחזנים משכילים ששלטו בעברית (נתן שלמה שוורץ ואהרן קישיצקי). כל אלה ועוד רבים אחרים היו קשורים ברמ״ח אבריהם ליהדות. והיו ביניהם אף פשוטי עם ששמרו אמונים לאומה, לפי דרכם והבנתם.[158]

בכל זאת הורגשה גם באוסייק השפעת המתבוללים. נמצאו חוגים שהאֶמנציפציה חייבה אותם, לדעתם, לשמד ולטבילה לנצרות, בטרם יוגשם השוויון הלכה למעשה.

עם משומדים אלה, בפועל או בכוח, נמנה גם המדפיס יעקב פרנק. הוא היה למן שנות השבעים של המאה הי״ט כתב העתון הגרמני בבודפשט ״פסטר לויד״ ומו״ל העתון הגרמני ״די דראו״ באוסייק.[159] את ה״לויד״ קראו בזמנו גם יהודים רבים בקרואטיה. מתנגדי פרנק טוענים כי ה״דראו״ שימש לסירוגין בטאון לשלטון ולאופוזיציה, הכול לפי שיקולי המו״ל והאינטרסים המסחריים שלו. גם את אחיו יוסיפ פרנק האשימו באופורטוניזם ובמעשים לא הגונים, אך דבר זה לא מנע ממנו לתפוס עמדה בצמרת המדינית בקרואטיה ולשמש סמל טרגי לקללת הטמיעה. הוא וצאצאיו היו בין נושאי דגלה של התנועה הקרואטית הקיצונית שהיתה אחראית לשואת ישראל בקרואטיה בימי מלחמת העולם השניה (עיין בנספחות עמ׳ 332—336).

מפקדי אוכלוסים רשמיים

להשלמת התיאור ההיסטורי של גולת קרואטיה־סלבוניה לאחר חידושה במאה הי״ח נביא נתונים סטטיסטיים־דמוגרפיים על פי מִפקדים רשמיים שפורסמו במקורות לתולדות יהודי הונגריה[160] וסופמו בטבלה הבאה במחקרו של א. לאסלו.[161]

(155) דוד וולפסון, יורשו של הרצל בראשות ההסתדרות הציונית העולמית, היה סוחר עצים. במפנה המאות נהג לבקר בעניניו המסחריים באוסייק והסביבה. הציונים המקומיים ניצלו שהותו להיזוק התנועה הצעירה.

(156) Sorger, Weissmayer

(157) Kästenbaum, Kraus, Kunetz, Ungar

(158) גם ד״ר אהרן־ארמנד קמינקא, ציר הקונגרס הציוני הראשון בבזל, כיהן אותה שעה כרב באוסייק.

(159) Pester Lloyd, Die Drau

(160) Hungarian-Jewish Studies, ed. Randolph L. Braham, World Federation of Hungarian Jews, New York 1966

(161) Ernő László, Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735—38 to 1910, l.c. 61—136, spec. pp. 113—116

היהודים במחוזות קרואטיה-סלבוניה

המחוז	זמן המפקד		
	1785־87	1830־35	1880
ביילובר־קריז׳בצי	25	85	1167
וירוֹביטיצה	17	321	3714
ורז׳דין	16	342	1232
זגרב	—	170	2163
ליקה־קרבבה	—	—	56
מוֹדרוּש־רייקה	41	105	549
סריים	—	352	1434
פוז׳גה	12	225	785
סך הכול	111	1,600	11,100

אחוז היהודים באוכלוסיה הכללית שהיה כמוהו כאפס במִפקד היוזפיני לא עלה על 0.1 אחוז (אחד פרומיל!) במִפקד שנערך בסוף השליש הראשון של המאה הי״ט. הוא הגיע ל־0.9 לקראת סוף המאה והיה ערב מלחמת העולם השניה כ־0.5 אחוז.

מעניין פירוט מספרי המִפקדים על פי המקומות השונים, שאמנם אינם עולים תמיד בקנה אחד עם המספרים שנשאבו ממקוֹרוֹת אחרים.

במִפקד הכל־ארצי שנערך ב־38־1735 לא נרשם אף יהודי בקרואטיה־סלבוניה. 111 היהודים שהתפקדו ב־87־1785 היו פזורים בעשרה יישובים. 34 מהם חיו ברייקה, אף שהיתה עדיין עיירה נידחת. 16 יהודים חיו בוורז׳דין, ששה בקופריבניצה, ארבעה בקריז׳בצי. שאר 43 היהודים היו פזורים בחמשה־ששה יישובים, בכל אחד לא יותר ממשפחה אחת.

גם בשעת המִפקד שנערך בשנים 35־1830 לא עלה המספר הכללי של היהודים בקרואטיה־סלבוניה על איזו קהילה בינונית שהיא בהונגריה. בלט מספר היהודים בוורז׳דין שהיתה הקהילה הגדולה ביותר בתחום הקרואטי (330). 274 יהודים חיו בפטרוורדין, ברשות המפקד, 264 בזמוֹן, 234 בזגרב, 105 ברייקה, 92 בנאשיצה, 66 באוסייק, 55 בווקובר, 45 בווירוביטיצה, 36 בפוז׳גה. כ־20 משפחות ובהן 109 נפשות נרשמו בעשרים כפרים.

בחמישים השנים, עד המִפקד ב־1800, עלה מספר היהודים בקרואטיה־סלבוניה פי שישה בזגרב התפקדו כ־1500 יהודים, באוסייק 1900, בוורז׳דין ישבו אותה שעה כ־1400 יהודים ובברייקה עדיין רק 89. בשתים עשרה ערים אחרות היו קהילות ובהן 100 עד 300 נפשות בכל אחת. לפי מספרי המִפקד עלה חלק היהודים באוכלוסיה הכללית באוסייק ל־9 אחוזים, בזגרב ל־5 אחוזים. במקומות אחרים היה האחוז נמוך יותר.

במִפנה המאות י״ט וכ׳, ערב מלחמת העולם הראשונה, ירדה חשיבותה של קהילת ורז׳דין, עלתה קהילת רייקה עם הרחבת הנמל (מספרה עלה פי עשרים ב־30 השנים 1880—1910). מִפקד משנת 1910 מגלה כי מבין 23,000 היהודים בקרואטיה־סלבוניה חיו אז 85—90 אחוזים בערים ורק 10—15 אחוזים בכפרים.

פרק שני: יהודי וויוודינה

א. גולה בכירה־צעירה

הצטרפו ליהדות יוגוסלביה ב־1918

אף כי יש להניח שיהודים הגיעו למישור הפורה הנקרא וויוודינה עוד בימים קדומים, בעקבות גייסות רומי, מכל מקום אין ידיעות ברורות על ממצאים ארכיאולוגיים מאותה תקופה, דוגמת מצבות קברים. מימי הביניים לא הגיע לידינו מידע מהימן על גורל היהודים בחבל ארץ זה. מן הסתם לא היה שונה מגורל אחיהם בשאר איזורי הממלכה ההונגרית, שמחוזות וויוודינה היו חלק ממנה עד שנת 1918. הם נעשו חלק מן היהדות היוגוסלבית עם סיום מלחמת העולם הראשונה כאשר קמה ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים, קרי יוגוסלביה. בממלכה החדשה נכללו באצ'קה, באנאט ובאראנ'ה, המחוזות הדרום־הונגריים לשעבר, שבין ההונגרים יושבי האיזור צמח בהם רוב דרום־סלבי, עיקרו סרבים־פרבוסלבים, חלקו קרואטים־קתולים. הם נמלטו לכאן משטחי הכיבוש התורכי או שהוזמנו בידי השלטונות האוסטריים־הונגריים לחבל הספר הצבאי שהוקם גם כאן בדומה לקרואטיה־סלבוניה (עיין בעמ' 215).

לעומת התפוצה האירופית בכללותה יהודי וויוודינה הם גולה צעירה ביחס, אך לעומת היהדות הקרואטית־סלבונית המאוחרת הם בבחינת אחים בכירים. הנוסע גרלך,[1] שעבר בחבל ארץ זה ב־1573, מספר כי מצא יהודים (וכן צוענים וערבים) בכל עיירה מבודה, בירת הונגריה הכבושה בידי התורכים, עד ניש בסֶרביה. על ימי השלטון העותומני אין נתונים מהימנים. מכל מקום נראה שמספר היהודים האלה לא היה רב. חלק מהם ודאי עזבו את החבל עם התורכים הנסוגים. הנותרים נבלעו במהגרים המאוחרים שהגיעו לאיזור בשלהי המאה הי"ז, כמאה שנה לפני בואם של יהודי בורגנלנד לקרואטיה. כבר נאמר כי יהודי וויוודינה נמנו עם עתודות ההגירה שעיצבו וחיזקו במאה הי"ט את קהילות ישראל בסלבוניה, בעיקר באוסייק ובסביבתה.

יעקב בן מיכאל שחקר את תולדותיהם של יהודי וויוודינה, חיבר ב־1963 סקירה על תוצאות מחקרו ומסרה לארכיון ההיסטורי של התאחדות עולי יוגוסלביה.[2] את חיבורו שלא נשלם השתדלנו להשלים ככל האפשר ממקורות אחרים, שחלקם נתפרסמו לאחר גמר הסקירה הנ"ל, ובהם המחקרים שפרסם האיגוד העולמי של יהודים הונגריים.[3]

וויוודינה מהי

דושן פופוביץ', שחיבר ספר יסודי על הסרבים בוויוודינה[4] ובו הביא גם חומר רב על היהודים באיזור, מגדיר את שטחה של וויוודינה כך: כאשר נוסדה ב־1848 וויוודינה, היא

(1) Gerlach. דבריו מובאים בכרך א', עמ' 212 של הספר הנזכר בהערה 4.

(2) תולדות היהודים בוויוודינה, ארכיון הוועדה ההיסטורית־מוזיאונית ליד התאחדות עולי יוגוסלביה; מוקדש לזכר אביו מיכאל לוינגר ובני משפחתו שנרצחו בהרג ההמוני בינואר 1942 בנוביסד.

(3) Hungarian-Jewish Studies, Edited by Randolph L. Braham, World Federation of Hungarian Jews, New York 1966.

(4) Dr. Dušan J. Popović, Srbi u Vojvodini, I—III, Novisad, 1957, 1959, 1963

19
20
21
22
ק"מ
0 10 20 30 40 50
הונגריה
סגד
סובוטיצה
מרוש
זלטיצה
דנובה
46
סנטה
בצ'קה טופולה
צ'ונופל'יה
סומבור
טימישוארה
קולה
זרבה
אוסייק
טמיש
זרנייניז
נוביסד
דנובה
פרושקה גורה
סרייימ. קלבצי
ורשץ
45
סרייימסקה מיטרוביצה
עמיש
סבה
זמון
בלגרד
דנובה
שבץ
סבה
דרינה
ידר
קולובארה
סרביה
דנובה
בזד
44
19.
20
21
22

הקיפה חלקים של המחוזות סרֶם, באצ'קה ובאנאט.[5] ביוגוסלביה שלפני מלחמת העולם השניה נכללו בוויוודינה המחוזות באנאט, באצ'קה וחלק מבאראנ'ה. היום מקיף החבל האוטונומי וויוודינה את המחוזות באצ'קה, באנאט וסרֶם, אך אף אחד מהם לא בשלמותו.

בגלל אי־היציבות של תחומי החבל נתייחס כאן בעיקר ליהודים שחיו בשטח הגובל מצד המערב והדרום בדנובה, בצפון — בהונגריה ובמזרח — ברומניה. מאותה סיבה לא רק שלא נוכל להבחין במדויק תמיד בין החלקים השונים של וויוודינה אלא גם נצטרך להשלים עם סתירות כלשהן במספרים סטטיסטיים שמקורן העיקרי בהבדלים בחלוקה הגיאוגרפית של האיזורים ששימשה יסוד למפקדים או לאומדנים. קהילות סרֶם, מדרום לדנובה, תוארו כחלק מהיהדות הקרואטית־סלָבונית.

סוחר יהודי, לפי תחריט ישן בספר "הסרבים בוויוודינה" מאת ד. י. פופוביץ'

(5) Srem (Srijem, Szerém, Syrmien); Bačka (Bácska, Bács-Bodrog); Banat (Bánság, Torontál).

בימי השלטון העותומני

פופוביץ' (כרך א', עמ' 212) מתאר את היהודים בתקופה העותומנית כאוכלוסיה עירונית המתפרנסת בראש וראשונה מעסקי ממון. הוא רואה בהם נושאיה ומקדמיה של הכלכלה הרכושנית באיזור. כן היו היהודים גובי המסים ומתווכים אצל השלטונות שאתם היו להם קשרים טובים. סופרים סרביים מאותה תקופה משבחים את יחס התורכים אל הלא־מוסלמים ואת שלטון הצדק שהנהיגו.[6]

המסחר התפתח במיוחד ליד נתיב המים הבין־לאומי שבעמק הדנובה. תורכיה ואוסטריה ניהלו שם הילופי סחורות מסועפים. וויודינה ייבאה מוצרי מתכת ומלט וייצאה בהמות, עור, צמר וחוטים. המסחר היה תחילה בידי היוונים. יווני, פירושו בפי העם היה — סוחר, כשם שסימן היהודי היה צרור הכסף.

חלקם של היהודים במסחר היה בעיקר בתיווך ובמתן הלוואות בריבית, ולא במסחר של ממש. הסיבה לכך נעוצה במכשולים הרבים ששמו השלטונות בדרכי המסחר. הסוחרים נזקקו לרשיונות יבוא ויצוא מקומיים ואזוריים. את הרשיונות השיגה רק האוכלוסיה הוותיקה, ואף היא רק בעזרת שוחד למושלים התורכיים. גם השלטונות האוסטריים לא עודדו את המסחר הבין־לאומי, משום שחששו מפני ריגול במסווה של פעולות מסחריות וכן פחדו מפני מחלות מדבקות.

עם ירידת ערכם של מטבעות הנחושת התורכיים גבר המסחר במטבעות כסף וזהב. היהודים[7] מצאו עניין בתנודות „השער המשתנה" של המטבעות, דבר שהשניא אותם על הבריות. הם אף הואשמו במסחר העבדים מבין שבויי המלחמה שמחירם היה נמוך. הם לא היו בודדים במסחר זה.[8] אשמה זו הטילו באותה תקופה ההונגרים גם על סוחרים מסֶרביה ומבוסנה. המסחר בעבדים התפתח בימי המלחמות הממושכות, בהשפעת ההשקפות שהתורכים הביאו מן המזרח. אך גם השלטונות הקיסריים הנוצריים־האדוקים לא ויתרו על המסחר בשבויי מלחמה וידוע כי לא אחת נאלצו קהילות ישראל לערוך מגביות לפדיונם.

עם נסיגת התורכים

על כל השטחים ששוחררו מהשלטון העותומני הוחל צו הקיסר פרדיננד השלישי מבית הבסבורג משנת 1647 שאסר על היהודים לגור בערים ולעסוק במלאכה ובמסחר והעמיד אותם להלכה מחוץ לחוק.[9] היהודים בבאצ'קה אף נחשדו באהדה לעותומנים, כפי שמציין פופוביץ' כרך ב' עמ' 47. בכל זאת לא יכלו השלטונות להקפיד על הגשמה מלאה של הצו העוין. לפעמים הותרה ישיבת היהודים בערים ובערים בלבד, כמובן רק ברשיון מיוחד ויקר שלא ניתן אלא למעטים. בגלל הנוהל החמור הזה נאלצו המהגרים היהודים לעקוף את החוק. הם הסתננו לכפרים שבהם לא היה פיקוח יעיל על ביצוע התקנות. מבחינה זו דמתה חדירת היהודים לבאצ'קה במאה הי"ז והי"ח לדרכי ההסתננות של היהודים לכפרי קרואַטיה.

(6) פופוביץ', שם, עמ' 68
(7) שם, עמ' 235
(8) שם, עמ' 276
(9) Dr. Mirko Vidor, Jevrejski Almanah, Vršac, 5689, p. 71 squ.

על מיעוט היהודים באיזור זה בתחילת ביסוסו של השלטון האוסטרי — לאחר נסיגת התורכים — מעידה העובדה כי במפקד האוכלוסים ב־38־1735, בימי הקיסר קארל השלישי, נמנו בבאצ'קה בסך הכל 95 נפשות ב־22 משפחות, שמבין ראשיהן נולדו 8 בהונגריה, 9 במורביה, 1 בצ'כיה, 3 בפולין (אצל אחד לא רשום מוצאו).[10] מספרם עלה בעקבות תנועת ההגירה שגברה בראשונה בשנים 1740־1790, תקופת שלטונם של מריה תרזה ויוזף השני. השלטונות האוסטריים עודדו התיישבותם של השוואבים הגרמנים בווייוודינה. מטרתם היתה לדחוק את רגלי הסֶרבים, אך בדיעבד פתחו את שערי הערים גם לפני היהודים, אף כי שהותם היתה קשורה בתשלום היטלים מיוחדים. היהודים האלה נאלצו לעזוב את צ'כיה ומורביה בגלל התקנות החמורות שהגבילו את מספר המשפחות היהודיות.

אכן, יהודי וויוודינה הם ביסודם צאצאי היהודים שמרביתם באו מן הצפון: ממורביה (בעיקר מניקולסבורג־מיקולוב ומטירנאו־טרנבה), מצ'כיה, מפולין וכן ממרכז הונגריה (בעיקר מאופן־בודה) וממערבה (בורגנלנד, שצורפה ב־1918 לאוסטריה, ומסלובקיה של היום, ובעיקר מפרסבורג היא ברטיסלבה). מקצתם הגיעו עוד בשלהי המאה הי"ז, אך רובם התיישבו כאן במרוצת המאה הי"ח והי"ט. חלק מהם היו ספקי הצבא האוסטרי ובאו בעקבותיו, מרביתם היו רוכלים שהשתלבו במשק הפרימיטיבי הכפרי והגבירו בו את התסיסה הקפיטליסטית. לא בכל המקרים היתה קליטתם שלמה וחלקם נאלצו להמשיך ולנדוד דרומה ודרום־מערבה.

לאיזור זה באו גם סוחרים יהודים ממוצא ספרדי, פליטי בלגרד, שברחו מעירם לאחר שצורפה שוב לתורכיה בשנת 1739. כמה משפחות אשכנזיות וספרדיות כאחת, התיישבו בנוביסד שבבאצ'קה, בפאנצ'בו ובבֶּצ'קֶרֶק היא זרנ'אנין היום,[11] שבבאנאט.

ב. ראשית הקהילות

נוביסד

על "תולדות יהודי נוביסד" פרסמו מירקו (אימרה) רדו ויוזף מאיור ספר מקיף במלאות מאתיים שנה להקמת חברה קדישא.[12] מעטות הקהילות ביוגוסלביה שזכו לתיאור מפורט של קורותיהן כמו קהילת נוביסד, אם כי לא תמיד עמדו לרשות המחברים מקורות מהימנים. הם מזכירים כי היהודי הראשון, שמו קאלדיי,[13] הופיע בנוביסד לאחר שלום קרלוֹבצי ב־1699, שבו ויתרו התורכים על המישור הדרום־הונגרי. לפי דבריו של אֶרדויהלי,[14] היסטוריון העיר נוביסד, באו היהודים הראשונים כבר ב־1697. המשפחות היהודיות הראשונות השתכנו בוורדינסקי שאנאץ,[15] הכפר הקטן בגדה השמאלית של הדנובה שהיה קשור במעבורת למצודת פֶּטרוורדין אשר בגדה הימנית־הדרומית. בקרבת המצודה עצמה נאסרה הישיבה על לא־קתולים. בכל זאת נמצאו שם ב־1748 תשעה יהודים שוודאי נחשבו

(10) Ernő Marton, The Family Tree of Hungarian Jews, in Studies, p. 32
(11) Novisad (Ujvidék, Neusatz), Pančevo (Pancsova); Veliki Bečkerek (Nagybecskerek; Petrovgrad עד שנת 1941; Zrenjanin היום)
(12) Mirko Rado—Jožef Mayor, Istorija novosadskih Jevreja, Novisad 1930
(13) Rado Imre & Mayor Jozsef, A novisádi zsidók története, Novisad 1930: כן בהונגרית
(14) Kaledey
(15) M. Érdujhélyi, Geschichte der Stadt Neusatz, Novisad 1895
Varadinski Šanac; (Croaten-Dörfl); Petrovaradin (Peterwardein)

חיוניים להספקת צרכי הצבא. לפי א. לאסלו,[16] חיו שם בשליש הראשון של המאה הי"ח 12 משפחות יהודיות בחסותו של מפקד המצודה וב־1735 התפקדו שם 56 יהודים. ממחצית הראשונה של המאה הי"ח נשתמרו מפקדי האוכלוסים בעיירה (כך נקראה בחומר הרשמי) פֶּטרוורדין שאותם פרסם עם הסברים ד"ר פ. גרינוולד ביברייסקי אלמנך, בלגרד, לשנים 62־1961, עמ' 32־41. לפי המפקד מיוני 1743 חיו שם 26 ראשי משפחות, בראשם "השופט היהודי" יוסף כהן. היו להם רב, מורה ושוחט. ביניהם היו ארבעה חייטים, שעבדו בוודאי בשביל חיל המצב במצודה. לחמשה עשר מהם היו בתים משלהם ולרב יעקב ליפמן אף היו שני בתים. בעלות יהודים על מקרקעין היתה תופעה יוצאת דופן באותה תקופה.

השלטונות האוסטריים העבירו יהודים מעטים ליישוב הקטן שנקרא רַאצֶנשטאט או רייצֶנשטֶטל בפי הגרמנים וסרפסקה ורושיציה בפי הסרבים,[17] והוא גרעינה של נוביסד. במפקד האוכלוסין מ־1717 נמנו שם 10 יהודים. בפרוטוקולי העיריה מ־1719 מכונים יהודים אלה, בדומה לעמיתיהם בזגרב, "מין אנשים מזיק". אדיקותם הקתולית של השלטונות מנעה מתן אישור להקמת קהילות יהודיות חדשות. בכל זאת הוסיפו להגיע מהגרים יהודים מהצפון. משום כך נאלצו השלטונות העוינים לאשר באדר תפ"ט (1729) לפחות את פעולותיה של חברה קדישא בנוביסד. אגודת אחים זו ניגשה גם לארגון התפילות בציבור והגבירה את פעולות הסעד לנצרכים. ב־1739 הגיע לעיר זרם פליטים ראשון לאחר שהאוסטריב נטשו את בלגרד. בין הפליטים נמצאו גם סוחרים יהודים. הם נקלטו ביישוב הצעיר של נוביסד. עם הכרזתה של נוביסד לעיר חפשית הכירו השלטונות ב־1748 גם בקהילה היהודית במקום. בראש הקהילה עמד "שופט יהודי" (ראש הקהל).

יהודי נוביסד התגוררו ב"רחוב היהודים" שהיה אז בקצה העיר, במרחק ניכר מהדנובה. ב־1749 (לפי פּוֹפּוֹביץ', כרך ב', עמ' 47 — ב־1773) נבנה בית הכנסת תחת חדר תפילה שהיה קיים עד אז. באותו מקום נבנה ונחנך ב־1909 בית הכנסת המפואר העומד על תלו עד היום. הקהילה החדשה נאבקה על זכות חבריה לבנות להם בתים. המצב החומרי של רוב היהודים היה רעוע ונטל מסים הכביד עליהם מאד.

בן מיכאל מספר כי ב־1960 נחשפה בנוביסד מצבת קבר שהועברה למוזיאון המצודה בפֶּטרוורדין המהווה היום חלק מהעיר נוביסד. הוא ביקר שם ב־1961 והצליח לקרוא חלק מכתובת המצבה: "... נשמתה למרומים... הצנועה... נפטרה... ונקברה ביום ב... עתה שנת תקליט (779)... ת'נ'צ'ב'ה. ללמדך כי חברת קדישא הוסיפה לפעול כשורה.

על אף האיסורים השונים רכשו יהודי נוביסד כבר בין השנים 1750 ל־1765 בתים בעיר, דבר שנחשב עד השגת האֶמנציפציה לעקיפת החוק. מצבם הלך והשתפר בתקופת יוזף השני. לפי פּוֹפּוֹביץ' (כרך ג', עמ' 113) היו ב־1843 בעיר 727 יהודים, מהם התגוררו יותר ממאה משפחות בקרבת בית הכנסת. המפנה חל עם ההסכם הפוליטי בין אוסטריה והונגריה ב־1867. ב־1868 כבר נבחרו שלושה יהודים למועצת העיר נוביסד. מ־965 יהודים

(16) Ernő László, Hungarian Jewry : Settlement and Demography, in Studies, p. 85-90
(17) Ratzenstadt, Raitzenstädtl, Srpska Varošica — סקירה זו שימשה מקור לרוב הנתונים הסטטיסטיים הבאים על בצ'קה. כלומר: העיירה הסרבית

ב־1869 עלה מספרם ל־1,141 ב־1880, ל־1,507 ב־1891 ול־2,000 בערך בסוף המאה הי"ט.

בעקבות ספרם של ראדו ומאיור נביא שמות של יהודי נוביסד שהתבלטו במרוצת הזמן: אלמוסלינו, אופנר, גוטמן, גרוסינגר, הורוביץ, ויגנפלד, ולטמן, לווינגר, לוסטיג, פרנק, קסוביץ, ריינר, רייצר, שוסברגר, שטיניץ ועוד. אשר למעמדם של היהודים, מעניינת הערת המחברים כי מדיניות החשמן קולוניץ',[18] מחבר החוקים האנטישמיים של קיסר ליאופולד הראשון (במפנה המאות הי"ז והי"ח), היתה יותר נוחה ליהודים מיחסה של העיר ההפשית נוביסד בשנים 1748 עד 1783. בעמ' 51 לספרם מזכירים המחברים את פרל לבל שביקש ב־1786 מהשלטונות זכויות של "יהודי חסות".[19] ב־1802 נתמנה ש. דייץ' ל"שופט יהודי". ב־1806 הוקם בית הספר העממי לילדי ישראל שנתמך בידי אוצר המדינה. על לבם היהודי הטוב של יהודי נוביסד וסביבתה מעידה המגבית שערכו ב־1807 לטובת פליטי בלגרד היהודים שנפגעו במרד שעוררו הסרבים, בראשותו של קאראג'ורג'ה, נגד התורכים. השלטונות עצרו את המתרימים. כדי לשחררם פנו יהודי נוביסד לעיריה שאמנם המליצה לפני הממשל על שחרור היהודים הכלואים (שם עמ' 53). בעמ' 195 ואילך מזכירים המחברים את רבני נוביסד. חלק זה של הספר לא הושלם. אם אמנם נוסדה הקהילה ב־1729 או ב־1749, לא ברור מדוע הופיע שמו של יוסף קוניצר כרבם הראשון של יהודי נוביסד רק במפנה המאות הי"ח והי"ט. אחריו כיהנו כרבנים פנחס ליב מונק, תלמידו של החתם סופר, וי. הירשפלד. חוליה חלשה בשרשרת הרבנות היה ה. מ. זוננשיין (1860 — 1861). הוא היה רב רפורמי קיצוני ולא מצא את מקומו בנוביסד. לדברי ד"ר ראובן גליק, רבה האחרון של ורז'דין, עבר זוננשיין מנוביסד לוורז'דין, משם לפראג ולאחר מכן לפילדלפיה שבארצות הברית. לפי גירסת גליק, המיר זוננשיין בעולם החדש את דתו ופעל ככומר פרוטסטנטי. בשנים 1861 — 1880 כיהן י. ש. פרייר כרב בנוביסד ובשנים 1881 — 1916 ד"ר י. פאפ (זיס). אגודת הצדקה של הנשים היהודיות נוסדה ב־1876.

סובוטיצה

בימי מריה תרזה התפתח בצפון באצ'קה, בקרבת הגבול ההונגרי של היום, כפר גדול למרכז מסחרי חשוב שאליו באו יהודים ראשונים באמצע המאה הי"ח. העיר נקראה לכבוד הקיסרית מריה תרזיופול.[20] יעקב הרשל־הירש קיבל בשנת 1775 מסינט העיר את הרשיון לשבת בה כנסבל. הרשל הרוכל־הכתף נחשב אפוא למייסד הקהילה בעיר החדשה.[21]

רק אט אט הצליחו עוד יהודים להשתקע במקום. ב־1787 כבר נסבלו בו שתים עשרה משפחות יהודיות שפנו עוד ב־1786 לסינט בבקשה לאשר להם את הקמת קהילתם ולאפשר להם בחירת ראש הקהל (שופט יהודי). הקמת הקהילה אושרה, אך זכות לבחור בשופט יהודי לא הוענקה להם. הסינט הוסיף למנות אותו.

מצבם החומרי של היהודים ב"עיר הקיסרית" הניע אותם למעשה שהכתים את שמה של

(18) Kollonics
(19) Schutz-Jude
(20) Maria Theresiopol (Subotica, Szabadka)
(21) Dr. Mirko Vidor, Osnivanje subotičke על ייסודה של קהילת סובוטיצה עיין jevrejske opštine, Jevrejski Almanah, 5689, Vršac.

הקהילה הצעירה. אנשי הקהילה פנו מספר פעמים לסינט בתביעה לאסור על יהודים זרים להתיישב בעיר. הסינט נענה להם ואסר על יהודים זרים להצטרף לשתים עשרה המשפחות היהודיות הנסבלות. בתמורה הכניסו היהודים לקופת העיריה ששים פלורינים. אולם כבר ב־1788 הומתק רוע הגזירה. הסינט הצהיר על נכונותו להעניק רשיון ישיבה בעיר גם ל"יהודים הגונים אחרים, בעלי מקצוע שאינם מתנכלים לנוצרים". בכל זאת גירש הסינט את היהודים שלא נראו לו. לטובתם התערב נציג המלך והעיר נאלצה להחזיר את המגורשים. ב־1794 ניתן לשלמה היידושקה, יהודי שבא מטופולה השכנה, רשיון לפתיחת חנות בעיר.

עוד אפיזודה המאפיינת את יחסה של הרשות העירונית ליהודים. היהודים פנו ב־1788 לסינט בבקשה שיקצה להם מגרש להקמת בית הכנסת. הסינט השהה את תשובתו במשך עשור שלם. יתירה מזו, ב־1798 הודיע על ביטול האוטונומיה של הקהילה. טענתו היתה כי קיומה הנבדל של הקהילה חותר תחת יסודותיה של העיריה. אף אם מזימת הסינט נכשלה, הרי רק בסוף 1799 הקצתה העיריה בעל כורחה את המגרש להקמת בית הכנסת, לאחר שגם בעניין זה התערב נציג המלך. באותו זמן בערך הוקם בית ספר יהודי. אך רשימת 43 בתי אב שבקהילה נתפרסמה רק ב־1807. ביניהם היו בעלי מלאכה וכן עוסקים בייצור מזונות ובמסחרם. על גידול הקהילה במאה הי"ט עיין להלן.

פיזור היהודים בעיירות ובכפרים בבאצ'קה

גם בתקופה היוזפינית, כאשר חלקם של היהודים באוכלוסי באצ'קה לא עלה על 0.2 אחוז, הם לא התרכזו בשתי הקהילות הנזכרות בלבד אלא היו פזורים בעיירות ובכפרים רבים, אמנם רק במספרים קטנים. ב־1840 בקירוב היו להם 21 בתי כנסת בבאצ'קה. גם הגירת הגרמנים וההונגרים הנמרצת, שבאה לשנות את אופיו הסלבי המובהק של האיזור, הביאה רק סילון דק של יהודים מעטים. בימי יוזף השני הם כבר ישבו במקומות אלה בבאצ'קה: נוביסד, סובוטיצה, סנטה, סומבור, קולה, אדה, מול, באצ'קו פטרובו סלו[22] ועוד.

במפקד שנערך בשנים 87־1785 לפי פקודת יוזף השני נמנו בבאצ'קה 1200 יהודים, מהם 235 בנוביסד ו־82 בסובוטיצה. בשנים 35־1830 הגיע מספרם ל־5482, מהם בנוביסד 727 ובסובוטיצה 284. מלבדן היו בבאצ'קה עוד תשע קהילות שבכל אחת מהן היו יותר ממאה נפש. באותה תקופה היו בסֶנטָה 140 יהודים ובסומבור 56. במפקד בשנת 1880 נמנו בבאצ'קה 17141 יהודים, מהם בנוביסד 1141 ובסובוטיצה 1647. (2542 חיו בבאָה שלא צורפה ליוגוסלביה). בסנטה עלה אותה שנה מספר היהודים ל־1082 ובסומבור ל־637.

לא על כל קהילות ווֹיווֹדינה הגיע אלינו המידע הדרוש לשחזור קורותיהן, גם אם הן צעירות ביחס. המקור הראשוני להכרת תולדותיהן היו פנקסים של ועדי הקהילה וחברה קדישא, שנשתמרו רק בחלקם, והמסמכים שנגנזו בעיקר בארכיונים של נוביסד וסובוטיצה. הומר זה שימש יסוד לחיבורים בין שתי מלחמות העולם, ולמחקר לאחר השואה. על הקהילות הקטנות במישור בין הנהרות טיסה ודנובה כתב פנחס קלר־מרתף בשבועונו "ישראל" שהופיע בגרמנית בבאצ'קה טופולה. עיר זו שוכנת על אם הדרך

Senta (Zenta), Sombor (Zombor), Kula, Ada, Mol (Mohol), Bačko (22) Petrovo Selo

סובוטיצה־נוביסד. בשבועונו ציין מרתף ביום 15.6.1928 מספר מאורעות מקורות יהודי באצ׳קה טופולה. מסתבר כי כבר בשלהי המאה הי״ח כיהן שם הרב הראשון. בית הכנסת נבנה ב־1812. מרתף גם רמז על מצבות קברים ישנות במקום ובסביבה, רמז ולא פירש.

לעומת זה הקדיש מרתף מקום נרחב יותר בשבועונו לבואם של ראשוני היהודים לבאצ׳קה ולקורות הקהילה בסומבור. את המידע הוא שאב מספרו של הרב ד״ר שמעון גוטמן ״קורות יהודי סומבור״ שיצא לאור בסומבור ב־1928 בהונגרית.[23] ספר זה שימש יסוד גם לד״ר ליאופולד פישר בוורשץ, עורכו של יבריסקי אלמנך, למאמר תמציתי על תולדות יהודי סומבור.[24]

ראשוני היהודים התפקדו בעיירות הסביבה, סיווץ ופטרווץ,[25] בשנת 1735. סומבור עצמה היתה סגורה בפני היהודים כל עוד היתה כלולה בחבל הספר הצבאי. לאחר שנעשתה העיר הראשית במחוז באץ־בודרוג, מופיעות בה משפחות יהודיות ראשונות. לפי מקור אחד היו בה שבע משפחות ב־1753, אך לפי מקורות אחרים המובאים אצל גוטמן נמנו בסומבור ב־1790 שלוש, ב־1798 שמונה, ב־1827 — שנה שאושרה הקמת הקהילה על מוסדותיה — שתים־עשרה וב־1846 שלושים ותשע משפחות יהודיות. באותה שנה פעלו בעיר שני רופאים־מנתחים יהודים, שמעון ריינר ויוסף ליכטנשטיין.

כנהוג בימים ההם, נכתבו תקנות הקהילה גרמנית באותיות עבריות. בית הספר נפתח ב־1852. ב־1871 נוסדה אגודת נשים וב־1886 ״ביקור חולים״, בתי הכנסת נבנו ב־1825 וב־1866. בסוף המאה הי״ט היו לקהילה מאתיים משלמי מסים. כרבנים כיהנו מ־1855 ואילך דוד כהן, מ. פישר וש. גוטמן. שנת 1805, כלומר 22 שנים לפני אישור הקהילה, היא התאריך הקדום שפוענח על מצבת קבר בבית העלמין היהודי בסומבור.

על תחילתה של קהילת סנטה פרסם ל. ויג חומר בקיבץ[26] על תולדות העיר. ממנו מסתבר כי ב־1793 חיו בעיר זו 20 משפחות יהודיות ששילמו את ההיטל היהודי והיו מאורגנות בקהילה ובראשה ״שופט יהודי״. על פי שמות המשפחות הם היגרו לכאן מאיזורים דוברי גרמנית. הם דיברו גרמנית־יהודית והשתמשו בה ובאותיות עבריות בכל משאם־ומתנם בבית, בקהילה ובחברה קדישא, גם לאחר שהשלטונות האוסטריים־הונגריים אסרו ב־1781 את השימוש בעברית וביידיש במסמכים רשמיים, בצוואות ובהנהלת פנקסים. עוד מ־1867 נשתמר פרוטוקול של חברה קדישא בסנטה כתוב באותיות עבריות ובתערובת של גרמנית, יידיש ועברית, עם ראשי תיבות בלטינית. רק ב־1868 החליט ועד החברה שלהבא יתנהלו הפרוטוקולים של הישיבות בגרמנית. ארבע שנים לפני כן הסכימה הקהילה למיזוג בית הספר שלה עם בית הספר העירוני. במרוצת השנים דחקה הלשון ההונגרית את הלשון הגרמנית, אך רבים מתידי סנטה דבקו בלשון האם היהודית.

(23) Dr. Simon Guttmann, A szombori zsidók története
(24) Jevrejski Almanah 5689, Vršac, p. 76
(25) Sivac, Petrovac
(26) M. Knežević, Senta, Zbornik priloga za istoriju grada, Senta 1935
מובא לפי מאמרה של ד״ר מירה פליישר־דימיץ׳, „מן הפרוטוקולים של חברה קדישא בסנטה״, יבריסקי אלמנך בלגרד, 67־1965, עמ׳ 98—104.

בדרום החבל באצ'קה שוכנת על הגדה השמאלית של דנובה, לא הרחק מנוביסד, העיירה באצ'קה פאלאנקה. לדברי פ. שוסברגר ב"ירייסקי פֶרֶגְלֶד" בלגרד, ספט'־אוקט' 1970, השתקעה ב־1779 המשפחה היהודית הראשונה במקום. בית הכנסת נבנה ב־1806 ובית הספר הוקם ב־1835. כרבנים כיהנו עד 1831 א. שטרן, עד 1851 ל. לבנטל ועד 1904 ש. דייץ'.

קהילות באנאט

דלים עוד יותר המקורות התעודיים על הקהילות בחבל באנאט, המשתרע במשולש מצפון לדנובה וממזרח לנהר טיסה, עד גבול רומניה במזרח והונגריה בצפון. במרחב זה התפזרו היהודים בעיירות ובכפרים רבים, ביניהם בֶּצ'קֶרֶק, קאניז'ה, קיקינדה, בצ'י, ורשץ, פאנצ'בו[27] ועוד.

את קורות יהודי בצ'קרק־זרנ'אנין במחוז טורונטאל תיאר בתש"א ה. ביכלר.[28] לדבריו, הגיעו היהודים הראשונים למקום ב־1760. מייסדים אלה היו בני המשפחות פריינד, יוליוס וגוטמן. הקהילה הוקמה ב־1790 וגוטמן נתמנה ב־1817 ל"שופט יהודי". בתי הכנסת נבנו ב־1809, ב־1846 וב־1895. בית הספר נפתח ב־1816 ושוב ב־1842. ב־1857 התפקדו בקהילה 600 נפשות. ב־1858 נוסדה אגודת נשים לפעולות צדקה. כרבנים כיהנו: עד 1857 מ. פיין, עד 1876 ר. אופנהיים ועד 1915 ד"ר מוריץ (מור) קליין, שתרגם למופת את ספרו של הרמב"ם "מורה נבוכים" להונגרית.

בזמן המפקד הראשון של היהודים בשנים 38־1735, היה הבאנאט חבל הספר הצבאי, שבו נאסרה על היהודים הישיבה ועל כן לא נרשמו במפקד, אפילו שהו שם. גם במפקד היוזפיני, בשנים 87־1785, לא עלה מספרם על 64. רק ב־35־1830 עלה מספר היהודים בבאנאט ל־2252, מהם 508 בבצ'קרק, 19 בקיקינדה, 142 בוורשץ. ב־1880 הגיע מספר היהודים בבאנאט ל־6672, מהם 1253 בבצ'קרק, 658 בקיקינדה, 624 בוורשץ.[29]

אמנם, פ. גריזליני[30] פרסם ב־1780 ספר על באנאט ואמד בו את מספר התושבים — על פי הלשונות — ב־318,000 ומהם 353 יהודים, כלומר כ־0,12 אחוז, אך הוא השתמש בחלוקה גיאוגרפית שונה.

ג. יהדות וויוודינה בהתגבשותה

שגשוג כלכלי והתקדמות חברתית

לאחר קשיי ההשתרשות של המהגרים היהודים ומאבקם הקשה על ביסוס כלכלי ועל שוויון אזרחי, חל המפנה ב־1867 כאשר השיגו יהודי הונגריה ואתם יהודי וויוודינה זכויות אזרח מלאות. ההישג הזה היה ליהודים גם פיצוי על קרבנותיהם בימי התסיסות הלאומיות במונרכיה ההבסבורגית, ובראש וראשונה בשנת המהפכה 1848 כאשר יהודי וויוודינה

(27) Kanjiža (Tőrökkanizsa), Kikinda, Bečej (Becsei), Vršac (Versec)
(28) Hugo Bűchler, 150-godišnjica Jevrejske opštine Petrovgrad, Jevrejski narodni kalendar 5701 (1940—41), Beograd—Zagreb
(29) א. לאסלו, שם, עמ' 105—108
(30) Franz Griselini, עיין פופוביץ', ב', עמ' 48

נחשדו והואשמו גם מצד ההונגרים וגם מצד הסרבים ולעתים נרדפו גם בידי השלטונות האוסטריים. פיזורם של היהודים ברחבי וויוודינה והצלחתם המסחרית לא נתקבלו בעין יפה על ידי שכניהם. סופר סרבי המתאונן במחצית המאה הי"ט על ניוון האצולה הסרבית, מאשים אותה בבזבזנות "עד שכל רכושם מגיע לידי היהודים".[31] ביקורת עקיפה נמתחת על הסוחרים היהודים "היודעים לנצל את בזבזנותם של הסרבים ואת גנדרנותן של הנשים הסרביות ועל כן רב מספרם בכפרי הסרבים ומועט בכפרי הגרמנים המפוכחים ושומרי הפרוטה".[32]

בקרבות שהתנהלו בין הסרבים וההונגרים בוויוודינה סבלו היהודים, בין כיהודים ובין כאמידים. פופוביץ' (כרך ג', עמ' 217 — 224) מספר על ההסתה נגד היהודים ש"צריך לאסור עליהם את הישיבה בכפרים ובתחומי חבל הספר הצבאי לשעבר"; על הפחדת היהודים ובמיוחד על הפרעות ב־9 באפריל 1848 בסטארי בצ'י שבהן נשדדו בתי היהודים האמידים.

שוויון הזכויות היה אפוא בעיני היהודים גמול מוצדק לסבלם והכרה בערכם לקידום סביבתם. בוטלו כל האיסורים והותר להם לחכור, לקנות או למכור נכסי דלא ניידי ולעסוק בחקלאות. המסחר בקרקעות הביא להתעשרותן של מספר משפחות יהודיות. אחרים ביססו את מצבם הכלכלי. רבים מהסוחרים היהודים שסחרו בתבואה או בעצים תפסו עמדה בפיתוח החבל והחזיקו בה עד השואה. גם בקהילות הקטנות נהנו היהודים משגשוג כלכלי. לאחר תקופת הרוכלות עברו למסחר בנוצות, בעורות, בצמר ובתבואה וכן פיתחו בתי מסחר למיצרכי תצרוכת, לחמרי בניין ועוד.

ב־1895 הוכר גם שוויון הדתות בהונגריה. שלא כמו בקרואטיה, היו רבני וויוודינה רשאים מאז לגייר בני דת קתוליים הלכה למעשה.

אף במעמדם החברתי של היהודים חל שיפור. נציגיהם נבחרו במאה הי"ט למועצות העיריות. עורך הדין שמו (שמואל) וישונטאי[33] נבחר לפרלמנט ההונגרי בבודאפשט גם בקולותיהם של הבוחרים ההונגרים והסרבים. את אהדתם של האחרונים רכש בהגינו בפני בית המשפט על עורך העתון הסרבי "זסטבה"[34] שהופיע בנוביסד.

עם כל ההצלחות הללו והדומות להן הגיעו קהילות וויוודינה לשיא התפתחותן רק אחרי 1918, כחלק מן היהדות היוגוסלבית, שלה תרמו תרומה חשובה בתחומים רבים.

אופיה של יהדות וויוודינה

הקהילות הרבות, כגדולות כקטנות, ששגשגו ברחבי באצ'קה ובאנאט, היו דומות בצביונן לקהילות הוותיקות והחדשות בשאר חלקי הונגריה. עוד במחצית הראשונה של המאה הי"ט הורגשה בהן השפעת המשכילים ברוח תורתו של משה מנדלסון ותלמידיו. נגד השפעה זו לחמו בקנאות משולהבת החרדים, שלא נרתעו מהתפלגות ומשבירת אחדותן של הקהילות.

החרדים שללו גם כל ויתור על האותיות העבריות בשימוש היומיומי ועל הלשון

(31) פופוביץ', ג', עמ' 80
(32) שם, עמ' 146
(33) Dr. Samu Visontai
(34) Zastava ("דגל")

הגרמנית־יהודית או היידיש שהביאו אתם מארצות מוצאם האוסטריות לסביבה החדשה. הם היו בלם להתבוללות גם כאשר רוב יהודי הונגריה עברו מגרמנית להונגרית. בווּיווֹדינה התעוררה בעיה לשונית חמורה עוד יותר, משום שהמאבק כאן היה לא רק בין לשון הדיבור היהודית־גרמנית לבין הגרמנית או ההונגרית אלא גם בין כל אלה ולשונותיהם של העמים האחרים שחיו זה בצד זה וזה בתוך זה במחוזות באצ'קה ובאנאט.

בסוף המאה הי"ט מתאונן סופר סרבי על דלותם של הסרבים לעומת עושרם של ההונגרים המצליחים למשוך אחריהם גם את היהודים ואת הקרואטים־הקתולים.[35]

על רקע מורכב ומסובך זה נתעורר בקהילות במחצית השניה של המאה הי"ט מאבק בין הדבקים במסורת הדתית־לאומית והתרבותית־לשונית לבין השואפים להתקרבות ולהסתגלות אל הסביבה, שאמנם היתה רבת־לשונות, אך יותר ויותר השתלטה בה הלשון ההונגרית. המאבק הכולל הזה היה גם הגורם העיקרי לפירוד ולהפרדה, אף על פי שהקהילות הניאולוגיות היו רחוקות מן הרפורמה הדתית הקיצונית שקנתה לה שביתה בכמה ערי גרמניה. גם לאחר שיהודי הונגריה למדו את הלשון ההונגרית ורבים מהם התייצבו על דרך ההתבוללות, הם לא הרחיקו לכת בתיקוני הדת. מתינותם זו לא מנעה את פירוד הלבבות. בצד קהילות ניאולוגיות־ליברליות־שמרניות — שאליהן השתייך הרוב הגדול של יהודי הונגריה — נתקיימו במקומות רבים גם קהילות אורתודוקסיות. לעתים היה להן לא רק משקל סגולי רב, בגלל קנאותם ועקשנותם של חבריה, אלא גם משקל מספרי לא קטן. בווּיווֹדינה קמו קהילות החרדים בתריסר מקומות ומהן נודעו הקהילות בסנטה, בַּאדה ובמוֹל (עם אילוֹק בסרם). קנאותם הדתית לא הפריעה להם להיות פטריוטים הונגריים קיצוניים, שוללי תנועת התחיה הציונית.

א. מרטון מעיר[36] כי הפילוג הזה שהיה אופייני ביותר ליהדות ההונגרית, מקורו במוצאם השונה של המהגרים להונגריה (ולווּיווֹדינה). רוב ראשיהם ופרנסיהם של הניאולוגים מוצאם ממוריביה ומצ'כיה ואילו רוב ראשיהן וחבריהן של הקהילות האורתודוקסיות מוצאם מפולין ומגרמניה.

כמו בתפוצות השכנות ארבו גם ליהודי וויווֹדינה בכל צעד ושעל סכנות שאיימו על קיומם כיחידה אֶתנית. המשטר הליברלי יחסית של הונגריה הלאומית דרש את טמיעתם עוד לפני מהפכת 1848. ולמן 1867 טיפח השגשוג הכלכלי אשליות שוא על סיכויי ההתבוללות כפתרון לשאלה היהודית. כמו חלקים רבים של יהודי הונגריה, סוּגוורוּ גם עיני היהודים בתפוצות וויווֹדינה מתקוות אלו. שורותיהם הובקעו פה ושם ע"י מקרי עריקה וגם גלי המשטמה בתקופת טיסה־אֶסלר לא הרתיעו אותם מנסיונות הטמיעה.

ואולם מול כל תופעות החולשה פעמו בלבותיהם של יהודי וויווֹדינה רגשי אחווה חזקים לכלל ישראל. הזדהותם עם מטרות התקומה היהודית וחלקם בתנועת התחיה במחציתה הראשונה של המאה העשרים יוכיחו.

(35) פופוביץ', ג', עמ' 139
(36) Studies, p. 54—55

פרק שלישי: מבשרי התקומה

שני אישים שפעלו בארצות הסלבים הדרומיים, י. הירשנשטיין וי. ח. אלקלעי, השונים אמנם במוצאם, בהשכלתם ובמזגם, נמנו עם מבשרי התחיה. נכון כי בימי חייהם נתקלה קריאתם, להוציא חוג חבריהם המצומצם, בקיר אטום. אבל רעיונותיהם הכשירו את הקרקע לשיבת ציון. מהלך ההיסטוריה וההתפתחות המדינית בעולם הצדיקו את עקרונותיהם, שהיתה להם השפעה על דרכו של עם ישראל בעת החדשה.

יקותיאל הירשנשטיין

בשנת תקע"ג (בשלהי 1812) בחרה קהילת ורז'דין לרבה את יקותיאל הירשנשטיין[1] ששמו הונצח בתולדות חיבת ציון, התנועה שדגלה בפעולה מדינית לאלתר וביישוב ארץ ישראל בלא דיחוי. מתוך שבעים שנות חייו (1779—1849) הוא עשה יותר ממחציתן (1812—1849) בוורז'דין. היהודים האמינו כי ב־1805 נסתיימו הנסיונות לגרשם מן העיר, אך לא היתה זו אלא אשליה. שוט הגירושים הונף שוב ב־1820. מניעי הרשות אינם ידועים. מכל מקום, הירשנשטיין עמל קשות כדי לבטל את רוע הגזירה. הוא שיגר תזכירים לאין ספור למוסדות

(1) Hirschenstein מקום (הר) בבורגנלנד. ל. גלזינגר (ה.ע.י. A 178) מציין כי הירשנשטיין חתם את שמו בצורות שונות, כגון יקותיאל זיסל (זוסלם) הירשנשטיין, יקותיאל אב־צבי, שמעון ייגר (Jűnger) בהתאם למקום הולדתו Győnk או Jűnk בגרמנית ולעתים — בתעתיק עברי של Jűnker — שמעון היינקי.
את קורותיו של הירשנשטיין חקר רבה האחרון של ורז'דין, ראובן־רודולף גליק. את תוצאות מחקרו העלה גליק על הכתב בחיבור מקיף על תולדות הקהילה בוורז'דין. לחיבור לא נמצא מו"ל שידפיסו. אומר על כך גלזינגר בעדותו הנזכרת: „...בפרוס מלחמת העולם השניה פנה אלי גליק... והראה לי כתב יד עבה, בן מאות עמודים. חיבורו נכתב על פי חקר ארכיוני בקהילה ובחברה קדישא דוורז'דין. הפניתי אותו למילן מאריץ־מאייר (סוחר וחרושתן) שהיה שותף למו"ל „מינרבה" בזגרב. מוצאה של משפחת מאריץ' מוורז'דין, ומכאן שהיה למאריץ' עניין בעבודתו המקיפה של גליק. אולם בחיבורו של גליק הפריע למאריץ' תיאור המאורעות האנטישמיים בוורז'דין. הוא אמנם ידאג להדפסת הספר, כך הבטיח, אך בתנאי שהמחבר ישמיט מכתב ידו כל זכר לפרעות האנטישמיות. לא צריך להסביר מדוע לא יצאה עיסקה זו אל הפועל..."
אי־הדפסת כתב ידו של גליק היא אבידה בלתי חוזרת. במלחמת העולם השניה הושמדו כתבי ידו של גליק וגם הארכיון היהודי בוורז'דין. אין אפוא תקווה שתולדות יהודי ורז'דין ישוחזרו אי־פעם בשלמותם.
בנו של ראובן גליק, הפסיכולוג זאב גליק מחיפה, מאשר את גירסת גלזינגר לפי מה שנשתמר בזכרונו. הגיונו של מאריץ', השותף הסמוי למו"ל „מינרבה", ניבא שחורות. מאריץ' פחד, כך סיפר ההיסטוריון גליק לבנו, פן ילמדו הפורעים האוסטשים ממאורעות העבר. הנכון הוא כי עם תפיסת השלטון עשו האוסטשים מעשי זוועה גרועים פי כמה מאלה ש„הנציח" גליק בחיבורו.
מכל מקום, גליק האב הספיק עוד להודיע ב־1933 את תמצית מחקרו להיסטוריוגרף הירושלמי נ.מ. גלבר ששהה אז בווינה. גלבר כלל את ממצאי גליק במסה על משה זקס ב„סיני", כרך א' תרצ"ח, שיצאה באותה שנה בירושלים גם בתדפיס מיוחד. כל ההבאות מדברי הירשנטשטיין לקוחות ממסתו זו של נ.מ. גלבר. כן פרסם גליק מאמר ב„ז'דוב" מס' 24 מיום ו' בסיון ת"ש (1940. 6. 12) על הרעיון הציוני בקרואטיה לפני מאה שנה, בו הציל מתהום הנשיה כמה פרטים על הירשנשטיין הוגה הדעות, אמן השירה והציור. ממקורות אלה הובאו כאן פרטים על י. הירשנשטיין ופועלו.

ירלשויות, התרפס והתחנן לפני בעלי שררה, ואף העז למחות באָזני אבות העיר. יותר מזה, הוא פנה ליהודי וינה בבקשה שישיגו מהקיסר פרנץ הראשון צו מניעה נגד הגירוש. ואמנם, לאחר שבועות סוערים של מריטת עצבים הוכתרו מאמציו בהצלחה והאיום הוסר. כבר נאמר כי היישוב בעיר עתיקה ושקטה זו התפתח במחצית הראשונה של המאה הי"ט לקהילה הראשונה במעלה ולמשגשת ביותר בגולה הצעירה. תקופת מה היא אף ייצגה את יהדות קרואטיה כלפי חוץ. והיו זמנים במחצית הראשונה של המאה הי"ט כאשר דנה קהילת ורז'דין בקריאות עזרה של קהילת זגרב שהיתה עדיין חסרת אונים.

עוד לפני איום הגירוש פנה הירשנשטיין ב־1819 לממונה על מוסדות החינוך, לרוזן ארדדי,[2] ודרש לפטור את התלמידים היהודים מכתיבה בשבת. כאשר נפתח בית הספר היהודי במקום ב־1820,[3] הראשון מסוגו בקרואטיה (וכבר ב־1826 למדו בו 65 ילדים), נרתם הירשנשטיין להוראת הדרדקים. ב־1824 פעל להרחבת בית הספר וב־1827 נוסדה ביָזמתו אגודת נשים יהודיות בוורז'דין. כן הקים אגודת צדקה "שוחרי טוב", ועוד.

על אף פעילותו הענפה בקהילה היה הירשנשטיין מטבעו איש נחבא אל הכלים. הוא ניחן בכשרונות אמנותיים, אך אופייני לו שנתן להם ביטוי בעילום שם. הוא שר שירים עבריים ועיטר את פִּנקסה של חברה קדישא. עיטורים כאלה היו מלאכת מחשבת נפוצה בתקופתו.[4] ר. גליק, רבה האחרון של ורז'דין, ראה את הציורים והעיד במאמרו ב„ז'דוֹב" הנזכר בהערה 1 כי הירשנשטיין עיטר את פנקס ה"חברה" בטעם אמנותי. מכל מקום, הוא לא חתם את שמו [5] תחת חרוזיו. בשואה של 1941 אבד הפנקס על יצירתו האמנותית הכפולה של הרב.

לרעיונות על תקומת ישראל נמשך הירשנשטיין למן שנת 1807 (עיין בעמ' 284). הוא התעמק בהם מאוכזב מהחלטות הסנהדרין שכונסה ב־1806 בפריס בחסות נפוליאון. אף כי לא ראה חטא בחילוּן היהדות, תקף הדרשן המשכיל את עריקתם של מתקני הדת. דורשי טמיעה אלה הטעו יהודים תמימים, דור שראה בהשגת השוויון האזרחי אידיאל נשגב. כל מחיר לא היה יקר בעיני היהודים הרפורמיים ובלבד שיתקבלו כשווים בין שווים בארצות מגוריהם. כבר נפוליאון דרש מהם שיוותרו מרצונם על לאומיותם היהודית. ואמנם נמצאו יהודים שנענו לו והתכחשו לעמם.

אין ספק שאותות התבוללות אלה עוררו בהירשנשטיין תגובה שלילית ואף העמיקו את אמונתו ברעיון שיבת ציון. ניצני התקומה היהודית התחילו אז להעסיק במערב יחידי סגולה בלבד. הירשנשטיין היה מוכן לעזור בכל עת לבחירי העם בעצה ובתושיה, אך לא הסכים להוליך בעצמו את העם לקראת הגאולה הכנספת. בהסתגרו בין כותלי בית הכנסת הסתפק בתפקיד של הוגה דעות שאינו לוחם על רעיונותיו בפרהסיה. כך נהג אף ב־1836, בשיא פעילותו ה"ציונית", השנה בה פנה צ. ה. קלישר לאשר־אנשיל רוטשילד, הבנקאי

(2) Erdődy
(3) לפי ש. פרייברגר במאמרו, לבעית החינוך אצלנו, „ז'דוב" מס. 40, עֶרֶא"ה תש"א (2.10.1940).
(4) כמה שנים לאחר מות הירשנשטיין התפרסם צ.ה. סגל־נייפלד מזגרב כמעטר פנקס חברה קדישא (עיין בעמ' 253).
(5) זאב, בנו של הרב גליק, מעיר כי אביו פיענח את השם יקותיאל הירשנשטיין מתוך האקרוסטיכון שבפנקס חברה קדישא.

מפרנקפורט ע"נ מיין. קלישר שידל את רוטשילד שירכוש משליט ארץ ישראל דאז, המצרי מוחמד עלי, את ארץ הקודש או את ירושלים או, לפחות, את שטח המקדש שעל הר הבית. פנִיה זו נבעה מאמונה משיחית כי הקרבת קרבנות במקדש תביא גאולה לישראל.[6]

הירשנשטיין לא סמך על הנס ולא בחל באמצעים חילוניים. פּוֹעלו המדיני למען חיבת ציון התמצה בארבע השנים שבין 1835 ל־1838. הדבר משתקף מבין שורות מכתביו, בעיקר מאלה שהחליף עם משה זקס (1800—1870). לא הובהר ממה נבעה הידידות בין שני האישים.[7] מכל מקום, דיווח זקס להירשנשטיין מווינה במכתבו, מר"ח תמוז תקצ"ו, על פעולתו למען ארץ ישראל.[8] במכתב זה חזר והדגיש זקס כי סיים את כל ההכנות בחצר הקיסר. ואמנם שיגרה הלשכה הקיסרית הוראות לנציגיה הדיפלומטיים של אוסטריה בתורכיה ובמצרים, לברר איך מתייחסים שלטונות ארץ ישראל אל התכניות להתיישבות היהודית בארץ הקודש. ועוד הם נדרשו להתחקות על טיבו ומעמדו של זקס, איש ירושלים. אין צורך להדגיש כי על פעולה מיוחדת זו של שירות המודיעין האוסטרי לא ידע זקס מאומה. מלא התלהבות הוסיף זקס במכתבו להירשנשטיין כי בינתיים כבר הבטיחו לו הרוטשילדים ועוד כמה יהודים עשירים מווינה תמיכה כספית להגשמת ההתיישבות בארץ ישראל. בהמשך מכתבו הוסיף שיבקר בפרנקפורט כדי לעניין שם עוד יהודים עשירים ביישוב ארץ ישראל. תשובות הרוזן שטירמר, ציר אוסטריה בקושטא, ופיצ'וטו,[9] הקונסול

(6) על הגורם המשיחי בכתבי קלישר עיין במסותיו של יעקב כ"ץ ב„שיבת ציון" (הוצאת „הספריה הציונית", ירושלים תש"י—תשי"ב); לבירור המושג „מבשרי הציונות", כרך א' עמ' 99—100, ובכרך ב' — ג': דמותו ההיסטורית של הרב צבי הירש קאלישר, עמ' 34 ואילך.

(7) גלבר כותב שם (תדפיס, עמ' 2): „כנראה שעוד בהיותו בהונגריה הכיר (זקס) את יקותיאל הירשנשטיין..." צבי זהבי (בספרו „מהחתם סופר ועד הרצל", הספריה הציונית, ירושלים תשכ"ו) מביא ספק זה כוודאות וכותב (בעמ' 96): „בהונגריה הכיר והתיידד (זקס) עם יקותיאל הירשנשטיין, שהיה גם הוא מתלמידיו של ר' משה סופר..." עם זאת יש לזכור כי הירשנשטיין היה בעשרים ואחת שנה גדול מזקס, ושממכתב שכתב הירשנשטיין לזקס בכ"ב באב תקצ"ו (1836), ובמיוחד מלשון הערתו בשולי ההעתק, אי אפשר להסיק שהשניים עמדו כבר מקודם בקשרי ידידות.
הירשנשטיין מתחיל את הערת השוליים במכתב זה: „בחורף העבר (דהיינו ב־1835) עבר עלי איש אחד מתושבי ירושלים ושמו ר' משה זאקס, ועמו היו דברים יקרים ונחמדים." מי שמזכיר ידיד לשעבר בוודאי לא יתחיל את תיאורו ב„תושב ירושלים ושמו ר' משה זקס." יש להניח שלגבי ידיד הוא היה משתמש בביטוי מלבב יותר. שעל כן נראה שגלבר טעה בהנחתו שהיכרות הירשנשטיין — זקס שורשה מהונגריה, וזהבי קיבל את השערת גלבר כעובדה.
אולם לקורות חיבת־ציון חשוב המשך הערתו של הירשנשטיין, משום שהוא מעיד על פעולות מדיניות שאמנם לא נשאו פרי. הוא מוסיף: „...מפה (כלומר מוורז'דין) נסע (זקס) לעיר וינה ובר"ח תמוז העבר (הכוונה לשנת תקצ"ו — 1836, שהרי הירשנשטיין שיגר את מכתבו בחודש אב במענה על מכתבו של זקס מווינה) כתב לי משם שגמר דברים טובים." תוכן מכתבו של זקס מובא להלן בטקסט.

(8) במאמר הנ"ל האיר גלבר פרק זה בתולדות חיבת־ציון מפי מקורות שונים, כגון ממאמר זקס על קורות חייו ב„אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס", עמ' 46 משנת 1854, מתעודות הארכיון הממלכתי בווינה וכן מתצלומיהם של כמה מכתבים מתוך התכתבות הירשנשטיין —זקס. (כבר הודגש כי המכתבים המקוריים הופקדו בגנזך הקהילה בוורז'דין, אך אבדו בשואה).

(9) גלבר מכנה אותו „האציל פיצ'וטו". בן־ציון גת מעיר על כך בספרו, הישוב היהודי בארץ־ישראל בשנות הת"ר — התרמ"א (1840 — 1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 307 הערה 29, כי גלבר נכשל בהוסיפו לפיצ'וטו (פיג'וטו) תואר אצולה. לאמיתו של דבר היו

האוסטרי בירושלים, לא נמצאו בארכיונים. אולם מאפס המעש של ממשלת אוסטריה בעניין התיישבות היהודים בארץ ישראל אין להסיק על חוות דעתם של הסוכנים האוסטריים. מן הסתם לא היתה להם השפעה מכרעת על החלטת הממשלה האוסטרית שממילא לא חיבבה את היהודים.

על מכתב זה ענה הירשנשטיין בכ"ב באב והביע בעברית רהוטה שמחה על החדשות הטובות שבפי זקס. במכתבו זה[10] הוא גילה לזקס את עיקרי השקפתו על עתיד ישראל בארצו. בכושר ביטוי של תלמיד חכם מנתח הוא את הבעיות המדיניות שעלולה לעורר ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. מלא סקרנות הוא מצפה להבהרות זקס על עמדות תורכיה ומצרים כלפי עליית היהודים והתיישבותם בארץ ישראל.[11] הבעיה העיקרית תהיה, כך הוא כותב, איך להתגבר על שאננות היהודים ואדישות העולם כולו כלפי ההתיישבות בארץ ישראל. לדעתו, על זקס לחקור בפרנקפורט דמיין באופן יסודי את יחסה של ברית ארצות גרמניה[12] למכלול הבעיות של תקומת ישראל. מתפקידו של זקס יהיה, לפי הצעת הירשנשטיין, לפרסם את עניין ארץ ישראל היהודית בין גורמי הברית הגרמנית, וכן יהיה עליו לבקש את תמיכת ראשי הברית בענייננו. לא פחות חשוב נראה לו התפקיד לרכוש את אהדת יהודי פרנקפורט לרעיון ההתיישבות. וכאן מחווה הירשנשטיין את דעתו על מצבו של עם ישראל בתפוצות. לעיניו נלכדו רבים מבני עמו בזרועות הטמיעה. בתגובה על רוע מעלליהם של אנשי הרפורמה המתבוללים, הוא מביע את בטחונו כי תשועת ישראל לא תבוא מן האמנציפציה וכי "...אין תקווה להשתחרר בארצות הגולה." "אף אחת מאומות העולם לא תלחם בשביל ישראל. עיני עמנו סונוורו מרוב הברק של תרבות אירופה ואינן רואות סיכוי לתחייתו בארץ אבות. רק בעבודה התיישבותית בארץ ישראל ניוושע, ורק בגיוס דעת קהל אוהדת באנגליה ובצרפת נעזר", מדגיש הירשנשטיין. מובן שדרושה אף הסכמת אוסטריה לביצוע תָכניותינו. לרוסיה אין כל רשות לעכב בעדנו. כאן מגלה הירשנשטיין כי ערך תָכנית פעולה שלפיה יוקם בירושלים "שלטון כהנים". הוא מקווה כי יכירו בו כל הממשלות הנוגעות בדבר. אנשי שלטון אלה יהיו רודפי שלום ויגשימו את הנאמר בזכריה (ד' ו') "לא בחיל ולא בכוח, כי אם ברוחי, אמר ד' צבאות." לבסוף שואל הירשנשטיין את זקס על התנאים שהתנו הרוטשילדים לתמיכה בהתיישבות בארץ ישראל. כן הוא ממליץ שזקס ימשיך בנסיעותיו מפרנקפורט ויבקר אצל יהודי הולנד, אנגליה וצרפת כדי להשיג את השתתפותם בשיבת ציון. בזה נפסקה לשלוש שנים בערך חליפת המכתבים בין שני הידידים.[13]

את המכתב הראשון שנכתב אחרי הפסקה ממושכת זו, שלח זקס להירשנשטיין מווינה ביום 8.11.1838 ומקורו נשמר עד 1941 בארכיון הקהילה של ורז'דין. זקס כתב בו כי הִרבה

הפיצ'וטים יהודים ממוצא עיראקי, ובני משפחתם מילאו תפקידים של קונסולי כבוד בירושלים ובעכו. הקונסול האוסטרי הראשון הגיע לירושלים רק ב־1849.

(10) תצלומיו גנוזים בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים ובארכיון ה.ע.י. (D1)

(11) בשנים 1831 — 1840 החזיק בארץ ישראל מוחמד עלי המצרי, ובנו איברהים שלט בה כנציב עליון.

(12) מערך מדינות גרמניה לפני איחודן המלא ב־1871 — Deutscher Bund

(13) לא הובררה סיבתה של הפסקה זו. אולי אבדו כמה מכתבים. מכל מקום, ר. גליק לא מצא בגנזכי ורז'דין כל סימן להתכתבות מקיץ 1836 עד חורף 1838.

לבקר בערים שונות שבהן הגביר את התעמולה לשיבת ציון. הובטחו לו אמצעים להקמת מפעלים יצרניים בארץ ישראל שיעסיקו יהודים עניים במלאכה ובחרושת, ובעיקר בחקלאות. העובדים יגויסו מחוגים המתקיימים עד כה על לחם חסד של מוסדות החלוקה. ומכאן מצביע זקס על הישגיו הגדולים. לא מכבר בישרו לו מלשכת החצר הקיסרית בשורה טובה. הפחה החלבי הסכים להקל על היהודים שיבואו להתיישב באיזור הנתון למרותו. ומצד שני הבטיח לו בארון רוטשילד, בעל־פה ובכתב, שימליץ עליו בטריאֶסט ובאלכסנדריה, ושהוא, רוטשילד, יתמוך במפעל ההתיישבות בארץ ישראל. ולכן יכנס בשובו לירושלים — כך ממשיך זקס — מניין אנשים המתעתדים לעבוד בחקלאות ובמלאכה. על תוצאות עבודתם ידווח בעתונות. עוד מביע זקס את תקוותו כי התורמים שהבטיחו את חלקם לשיקום עמנו בארץ ישראל אמנם ירימו את תרומתם בעוד מועד. לצערו — הוא מדגיש — מעדיפים עדיין רוב האנשים לתת נדבות לצורכי צדקה בארץ ישראל ולא למפעל קונסטרוקטיבי בהתיישבות ובמלאכה.

ואשר לתָכניותיו האישיות, הרי הוא נרשם מכבר לאוניברסיטת וינה ושומע הרצאות על רפואה ואף עובד בבתי חולים. בעוד חודש יעזוב את וינה, ובדרך לירושלים יבקר אצל הירשנשטיין בוורז׳דין.

הירשנשטיין ענה כבר ביום 20.11.1838. במכתבו הביע קורת רוח מהצלחותיו של זקס בלשכת החצר הקיסרית, אך הציע להמתין ולהשיג תגובות יתר המלכים שזקס פנה אליהם. רק אז — אומר הירשנשטיין — אפשר יהיה להעריך נכונה את סיכויי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. בינתיים הוא חוזר ומדגיש כי בשביל שיקום ישראל בארצו חשוב השדה מבית המקדש. השדה כבר הוכשר לחריש ולזריעה, ולכן תהיה זו שגיאה להסס באפס מעשה. גם בדברים אלה רצוי — מסיים הירשנשטיין — שבדרכו לארץ ישראל יסור זקס אליו לוורז׳דין לשיחת רעים. תהיה זו הזדמנות לדון על קידום העניינים המשותפים, דברים שקשה להעלות על הכתב.

ב־12 בדצמבר 1838 השיב זקס כי עדיין הוא לומד רפואה, אך איתנה החלטתו לבקר אצל הירשנשטיין בוורז׳דין בדרכו חזרה לארץ ישראל. הוא מסכים כי זאת תהיה הזדמנות נאותה להבהיר בשיחת רעים עניינים העומדים ברומו של עולמם. אולם עוד לפני הפגישה הביע זקס הערכה בכתב לפוֹעלו של הירשנשטיין שלא חס על הוצאות כדי לקדם את יישוב ארץ ישראל. לצערו, אומר זקס, מעטים מאד האנשים המוכנים להקריב את חסכונותיהם למטרות חיוניות בארץ ישראל. לעומת זאת — חוזר זקס וטוען — מבזבזים רבים הון תועפות על סתם נדבות, קרי חלוקה. — למעשה לא הובהר טיב הוצאותיו של הירשנשטיין שאליהן התייחס זקס במכתב זה.

במרס 1839 כתב הירשנשטיין לזקס ששהה אז בטריאֶסט. מהמכתב מתברר כי השניים נפגשו. הירשנשטיין הביע בשורותיו את סיפוקו מהשיחות שניהלו בוורז׳דין, אם כי אינו מפרט את תוכנן. הירשנשטיין מבקש מאת זקס את מענו בירושלים, ומדגיש כי הוא עצמו שאף תמיד לחיות על אדמת ארץ ישראל כדי להצטרף לקיבוץ הגלויות.

זהו המכתב האחרון מהתכתבות הירשנשטיין — זקס שהידיעה עליו הגיעה אלינו. במכתבים אלה גילה הירשנשטיין את ה״אני מאמין״ שלו המבטיח לו מקום בתולדות התחיה של עם ישראל, גם אם היסטוריוני התקומה פסחו עליו עד הזמן האחרון. על פעילותו המדינית של הירשנשטיין בעשור האחרון לחייו לא נודע מאומה.

יקותיאל הירשנשטיין (1779—1849) — פקסימילה ממכתב למשה זקס (כ״ב באב תקצ״ו — 1836)

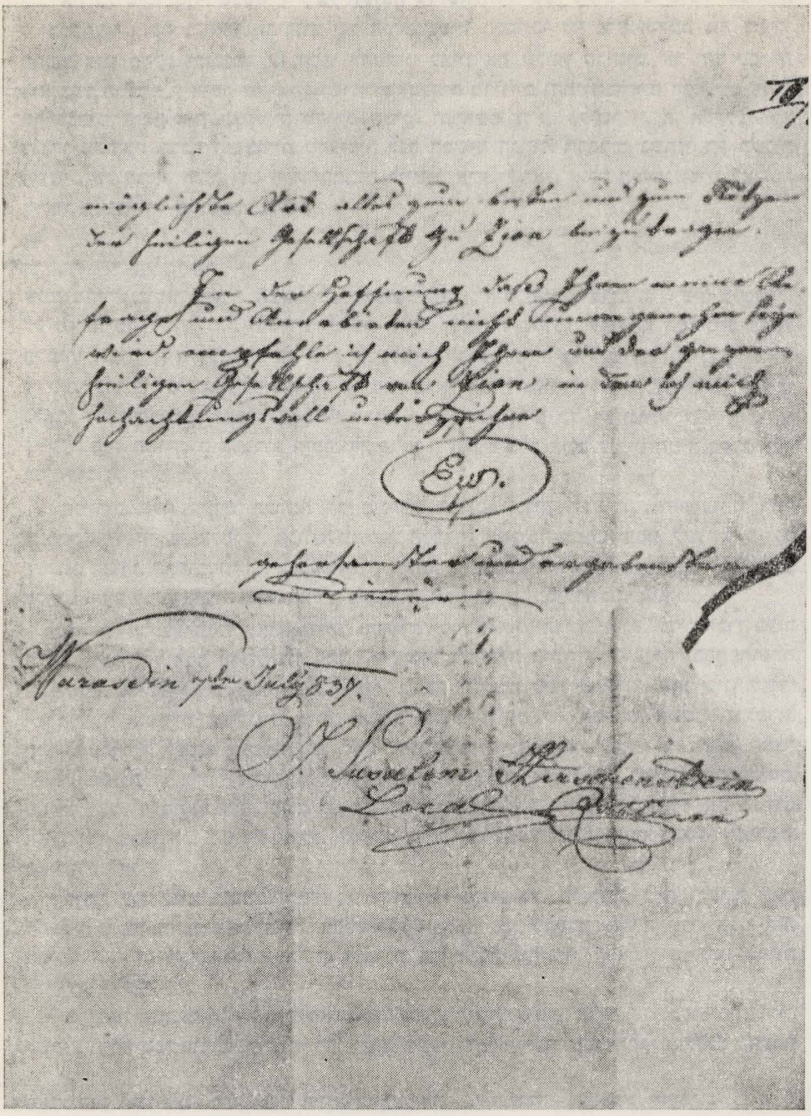
לעומת זאת נודע עוד מקרה מעניין שקרה את הירשנשטיין בשנות התכתבותו "הציונית". הגחלת שהיתה לוחשת בנפשו התלקחה בעקבותיו ללהבה. ב־1837 נתקבלו בוורז'דין, כמו ברוב הקהילות במרכז אירופה, חוברות משונות, ספק תמימות, ספק מתקלסות ומתעתעות. הפיצה אותן, כדרך המיסיונרים, "אגודת ציון". היו אלה חוזרים שנשלחו מ"ציון", סמל למגמת האגודה. למעשה היה מושב האגודה בלייפציג, בירת סקסוניה. החוזר הראשון מיום "24 בדצמבר VII" פנה אל בני ישראל. השני מיום "6 במאי VIII" נועד לכל בני האדם בלא הבדל דת וגזע, המשתוקקים לשקם את ארץ הקודש ואת המקדש בירושלים. על שני החוזרים חתם זיגפריד יוסטוס.[14] על מכתב לואי חתם צ.פ.ג. זייפרט [15] כמיופה־כוח של "ציון". החוזר הבהיר בין היתר כי "האגודה נוסדה לפני שבע שנים, וכעת היא מתכוננת להדק את קשריה עם אוהדים וחברים. בדעתה להמציא לפעילים תעודות אזרחות כבוד של ירושלים, כאות הוקרה לחלקם בשיקום מדינת ציון", ועוד כהנה וכהנה.

תעמולת האגודה "ציון" לא עוררה הד רב בתפוצות ישראל, גם לא בקהל יהודי ורז'דין. הופעתה הזכירה פעולות של חבורה משיחית־אוטופית. ההיסטוריה מסווגת אותה לקוריוזים שחזרו וצצו בין יהודים וגם בין לא־יהודים. הם מופיעים בקורות שיבת ציון החל מן המאה הי"ז ועד תקופת הציונות המודרנית, אולם אף אחד ממקרים אלה לא הצליח לעורר תנועה עממית.

יותר מתעלומת האגודה האוטופית חשובה כאן תגובתו של הירשנשטיין על קריאת זייפרט וחבריו להטות שכם לשיקום ירושלים. התגובה היתה נלהבת ותמימה גם יחד. היא מעידה כמאה עדים על כיסופיו של היהודי הלהוט בכל מאדו להשתחרר מחרפת הגלות. עד כאן ראינו אותו כמחבר מכתבים מדיניים, השולט במכמני הלשון העברית ומתבטא בסגנון המליצי של התקופה. והנה מתברר ממכתבו [16] ששלח ב־7 ביולי 1837 לזייפרט, „מיופה הכוח" של "ציון" בלייפציג, כי ידע גם גרמנית על בוריה. הוא כתב לזייפרט כי מכתבי "ציון" עשו רושם עז על בני קהילתו. אולם הם, היהודים שלו, באים אליו ודורשים הסברים על נושאי החוזרים. בהיותו אובד עצות הוא פונה אפוא לזייפרט ומבקש כמה הבהרות.

מוזרה העובדה כי כבר במכתב ראשון זה רואה הירשנשטיין לספר לאיש זר על היכרותו עם אלמוני רם המעלה. אמנם, אין הוא מסיר את צעיף המסתורין מעל זהותו של האלמוני. האם עשה כך בגלל ענוותו או מתוך זהירות? ואולי לא היתה דמות מסתורית זו אלא פרי דמיונו הרומנטי של הירשנשטיין? מכל מקום, הירשנשטיין טען כי ב־1807 התווכח עם האיש על תקומת ציון וישראל, והוסיף כי לא מן הנמנע שהאלמוני רם המעלה נועד על־ידי הקב"ה לגדולות. לכן ביקש הירשנשטיין מאת זייפרט הבהרות על אגודת "ציון". במיוחד היה מעוניין בפרטים על זיגפריד יוסטוס ועל מנהיגים אחרים. לבסוף הוסיף הירשנשטיין הזהיר, ברוב תמימותו, שאם תשובת זייפרט לא תסתור את יסודות הדת ולא תתנגד למדיניותם המוצהרת של בעלי הברית,[17] ותבהיר את עמדתם של האנגלים, הצרפתים, "השער העליון" והמצרים, או אז יהיה גם הוא, הירשנשטיין, מוכן להצטרף כחבר ל"אגודת ציון".

(14) Siegfried Justus
(15) C.F.G. Seyfart
(16) גורלו כגורל יתר תעודות ורז'דין שבהן טיפל ר. גליק.
(17) הכוונה ל„ברית הקדושה", יצירתו המדינית הנודעת של מטרניך.

יקותיאל הירשנשטיין — **פקסימילה ממכתב לצ.פ.ג. זייפרט, לייפציג (7.7.1837)**

אין כל סימן שהירשנשטיין קיבל תשובה על שאלותיו, מכל מקום אינו מזכיר אֶפיזודה זו במכתביו לזקס ב־1838. זהירותו של הירשנשטיין במכתבו לזייפרט הולמת את דמותו כחובב ציון מהסס ורומנטי. עז חפצו להשליט בציון את שלטון הכהנים, אך יחד עם זה הוא בעד הגשמת קימוּמה של ארץ ישראל באמצעים מדיניים והתיישבותיים חילוניים. והרי אף מנהיגי חיבת ציון הצעירים מהירשנשטיין, ובראשם צ. ה. קלישר וי. ח. אלקלעי, לא נגמלו בתחילת דרכם הציבורית מהציפִיה לנס המשיח הגואל. הדברים נשתנו רק בשנות הששים של המאה הי"ט, עם ייסוּד החברה ליישוב ארץ ישראל. אולם הירשנשטיין לא זכה לראות במפנה זה. הוא נפטר ב־1849.

יהודה חי אלקלעי

שונה מהירשנשטיין היה י. ח. אלקלעי (1798—1878). חייו ופועלו מופרים לרבים בישראל. כל מי שניסה לשחזר את תולדות "שיבת ציון", התנועה שקדמה לציונות המדינית, נתקל בדמותו המקורית והמעניינת של י. ח. אלקלעי, מאבות התחיה של עם ישראל. דרכו בחייו ויצירתו כהוגה דעות וכחוזה שחרורו של עם ישראל הוארו מזוויות ראִיה שונות. על יצירתו נכתבו דברי פרשנות ומסות עממיות לרוב. פורסמו מחקרים על רעיונותיו ועל אישיותו ופועלו. חייו תוארו גם בספרות היפה, אך פרטי תיאורים אלה אינם עולים תמיד בקנה אחד עם העובדות ההיסטוריות.[18]

בשורות אלו תוקדש תשומת לב מיוחדת לפכים קטנים, לכאורה, שחשיבותם רבה להכרת אישיותו של אלקלעי. הכוונה למוצאו הספרדי ולסביבה מתוכה צמח. לשניהם משקל בעיצוב דמותו. התפתחותו האינטלקטואלית עשתה אותו מצעיר אלמוני שגדל בהרי הבלקנים ללוחם אמיץ למען אחדות העם, לא רק בתפוצות, אלא בעיקר במולדת ההיסטורית.

יהודה חי אלקלעי נולד לאביו שלמה בסרייבו, מרכזה של יהדות בוסנה. עדיין זכרו בעיר זו את פועלו של רבה הדגול דוד פרדו, שיצירתו התורנית היתה גורם עיקרי בהתפתחותה המפתיעה של קהילה זו (עיין בעמ' 188). שלמה אלקלעי עסק בהוראה. הוא שינן לילדי ישראל את היסודות התורניים, קירב אליהם את עולם המקרא, המדרש, המשנה והגמרא. בלדינו עסיסית, לשונם העממית של ספרדי הבלקנים, תִרגם, ביאר ופירש את הטעון הסבר מתוך הספרות הרבנית. יסודות אלה הקנה גם לבנו יהודה. בן זה היה בעל תפיסה מהירה, מתמיד ותלמיד מחונן. הוא אמנם לא הספיק לרכוש השכלה חילונית בנעוריו, אך השלים את החסר בבגרותו, בכוחות עצמו. כל ימי חייו הצטיין ברעננות רוּחו, במרצו ובכושרו האינטלקטואלי.

עודנו עוֹל ימים התחיל יהודה חי להתמחות במקצועות תורניים. בעת ובעונה אחת התעמק בלשון העברית ודקדוקה. בבית אבא המלמד למד להעריך את ההיגוי הנכון ואת הביטוי הצח והמושרש ברוח הלשון העברית. אין תימה שחיבורו הראשון מוקדש לבעיות הדקדוק העברי.

בתקופת השתלמותו לא חסך מאמץ כדי להגיע לישיבות מפורסמות. עוד בסרייבו הצליח לשמוע תורה מפי מורים נערצים, רבי יעקב פינצי ורבי אליעזר פפו. בבתי אולפנם התעמק

(18) כגון „כיסופים", רומן מאת יהודה בורלא, הוצ' „עם עובד", תל־אביב, תשט"ו.

בפירושי ההלכה ובפוסקים וגם במדרשי אגדה. גם ל"זוהר" לא התנכר. היה זה נכס רוחני יקר שהורישו לו אבות אבותיו ונכס מקובל על צאצאי המגורשים מספרד.

בשנת תקפ"ה (1825) השתקע אלקלעי בזְמון. וכך הוא מתאר את צעדיו הראשונים בעיר זו בחיבורו הראשון שנכתב בלדינו ונדפס ב־1839 בבית הדפוס של הנסיך בבלגרד[19]: "...כשיצאתי מבית אבי ומארץ מולדתי, התרועעתי עם אלופי יחידי סגולה שבזימלין [זמון] יע"א [יכוננה עליון אמן]. וקיבלוני כמלמד תינוקות. חשקה נפשי ללמד עם התלמידים עפ"י הדקדוק, לפי הכלל שלמד מורי אבי זצוק"ל הכ"מ [זכר צדיק וקדוש לברכה הריני כפרה למשכבו], הידוע לשם ולתהלה בעירי סאראיי [סרייבו] יע"א. הרבה מן הכללים הייתי זוכר מימי למדי בתלמוד תורה עם מורי אבי זצ"ל. וכאן לקחתי לי ספרי דקדוק אחדים, ועמלתי למצוא דרך נוחה וקצרה בשביל התינוקות ורשמתי לי לזכרון..." לא נרמז מאומה בשורות אלו כי אלקלעי הצעיר שהה ולמד זמן מה בארץ ישראל. אילו עשה כן ודאי לא היה מתעלם מעובדה חשובה זו להשתלמות כל אברך הלומד תורה לשמה. מכאן שלא היה בנעוריו בארץ ישראל.[20] ועוד משתמע מדבריו כי תחילה כיהן בזמון כמחנך הדור הצעיר בלבד. לתפקיד זה הוכשר על־ידי אביו המלמד בסרייבו, עובדה שאותה הוא מבליט בלי הרף. רק כעבור זמן מה נבחר לשליח ציבור (ש"ץ), מגיד חכם, ולבסוף, לאחר מותו של הרב שמואל מאסאד, לרב הקהילה המאוחדת של זמון.[21]

שלא כהירשנשטיין שמיעט בכתיבה, הִרבה אלקלעי לכתוב. פרי עטו היו מסות בנוסח דרוש קבלי ורבני. הוא אהב להביא מובאות מפירושי המקרא של דון יצחק אברבנאל, אף לא נמנע משימוש במושגי הקבלה המצויים לרוב ב"זוהר". בדביקות יתירה שינן נוסחאות מחשבה מעורפלות של מקובלי צפת שהתייאשו ממציאות הגולה המרה ומגלות השכינה ו"ברחו" לספירות העליונות של הקבלה. קריאה שקודה בספרי המקובלים העמיקה את האמונה המשיחית התמימה של אלקלעי. בפיתוח מחשבותיו הסתייע לעתים באֶנציקלופדיה

(19) „דרכי נועם", עמ' ה', בתרגומו העברי של נ. שלם, בכתבי י. ח. אלקלעי המקובצים, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ד (1944).

(20) יעקב כ"ץ שהצביע ב„שיבת ציון", ד', ירושלים תשט"ז (1956), עמ' 11, הערה 13, על שהותו של י.ח. אלקלעי בארץ ישראל, מזכיר את מאמרו של ב.צ. דינבורג, תכניתו המדינית של רבי יהודה אלקלעי, בספר השנה של ארץ ישראל תרפ"ג (1923), עמ' 471 — 479. שם משפחת אלקלעי היה נפוץ בירושלים, וזה כנראה מקור השערתו של דינבורג כי אלקלעי הצעיר שהה ולמד בירושלים בתקופת חייו שלא הובהרה די צורכה. לא נמצא כל אישור להנחה זו. בעקבות דינבורג נכשלו מספר סופרים שנאחזו בהנחה כי אלקלעי הצעיר שהה בירושלים. הם קיבלו פרט זה כעובדה, אך למעשה היא לא הוכחה מעולם. גירסה מטעה זו מופיעה בביוגרפיות על אלקלעי שחיברו אחר כך סופרים שונים, כגון יצחק גור־אריה, הוצ' „אמנות" תל־אביב תרפ"ט; ג. קרסל „רבי יהודה אלקלעי — רבי צבי הירש קלישר", ספריית „שרשים", תש"ג, וכן יצחק ורפל בכתבי אלקלעי הנ"ל. הרחיק לכת מ.ד. גאון, בעל זכויות רבות בחיבור הלקסיקון „יהודי המזרח בארץ ישראל". בערך י.ח. אלקלעי (חלק ב', ירושלים, תרצ"ח — 1938) הוא כותב בין השאר: „...בעודו נער הובא ע"י קרוביו לירושלים ללמוד תורה ובה התחנך... בימי שבתו בירושלים עמד קרוב למחיצתם של מקובלי העיר..." אף יהודה בורלא ביסס את נושא סיפורו „כיסופים" על הנחת דינבורג כי אלקלעי הצעיר היה בארץ ישראל. בורלא מוסיף, כיד הדמיון הטובה עליו, כי אלקלעי הצעיר עשה בדמשק.

(21) יעקב כ"ץ, שם, הערה 16. לכך יש להוסיף כי עוד בתרט"ז (1856) בירך אלקלעי בהקדמה ל„ספר חיים" שלו את „ידידו ואור עיניו הרב שמואל מאסט הי"ו [השם ישמרו ויחייהו]."

של הקבלה המעשית, ה"של"ה".[22] ספרות הדרושים, גם הרבנית וגם זו של המקובלים, הטביעה את חותמה על כתבי אלקלעי. הוא מרבה להשתמש בלשון הנוטריקון ובמליצה מקראית ותלמודית, ונהנה מעל לכול ממשחקי גימטריא, מחישובי מעשר מסתוריים דוגמת "אי"ק",[23] מפיענוח אקרוסטיכונים מסובכים ומלאכותיים ומצירופי אותיות־ספרות דוגמת אטב"ח, אתב"ש ועוד. צורות שעשוע אלו היו מקובלות בתקופת אלקלעי בחוגים ספרדיים נרחבים, אך היום ודאי אינן עשויות להקל על קריאת כתביו. אנשים שאינם מצויים בלשון הרמזים של הקבלה לא יבינו את מסות אלקלעי הגדולות.

בכל זאת ניכר כי השאיפה לבהירות הביטוי הנחתה גם את עטו של המטיף הספרדי מזמון. בכתביו המאוחרים התחיל אלקלעי מרענן את עולמה המסתורי והקודר של הקבלה ביסודות ריאליסטיים. הוא סיגל לעצמו השקפות מקוריות, אישיות יותר, לפיהן ישתחרר עם ישראל בדרך הטבע מן השיעבוד המשפיל, ונס הגאולה יתרחש באמצעים מן העולם הזה, בהשפעתם הכל־יכולה, כביכול, של גדולי ישראל בדורו, אישים כגון מונטיפיורי, רוטשילד וכרֶמייה. הוא האמין באמונה שלמה בכוחם המדיני והיה משוכנע כי ישיגו את המבוקש, אם רק יירתמו למשימה. אך היה מפוכח למדי בהערכת המציאות וידע כי גאולת עמו תבוא במולדתו ההיסטורית רק לאחר מאבק איתנים שיעלה לעם ישראל במאמצים נואשים. הכרה זו הלכה וגברה אצל אלקלעי בהשפעת יהודה ביבס שאת דעותיו על תקומת ישראל שמע עוד בנעוריו. אלקלעי מעיר ב"דרכי נועם", עמ' כ"ז: "...גם שמעתי מפי הרב הגדול ר' יהודה ביבס...", אך לא פירש מתי ואיפה שמע אותו. ידוע כי ר' יהודה ביבס ישב משנת 1830 בקורפו, וביקר משם, כדברי יצחק בן־צבי,[24] "במקומות שונים כדי לעורר את היהודים לדרוש את שיפור מצבם, ותבע מהם ללמוד חכמות ומדעים, 'להתאמן בנשק ולהוציא את ארץ ישראל מידי התורכים בהנהלת המשיח, כשם שהיוונים הוציאו מידיהם את ארצם המה' .... לדעתו 'יש לבטל את החלוקה בארץ הקדושה ועל היהודים שם לעבוד ואפילו בכידון בעת הצורך...' דבריו של ר' יהודה ביבס עשו רושם גדול בכל מקומות ביקוריו, ובודאי סלל את הדרך והכשיר את הלבבות למעוררים הגדולים שבאו אחריו, כגון ר' יהודה אלקלעי..."

בכל הזדמנות נאותה מביע אלקלעי את אמונתו הבלתי מעורערת בביאת המשיח בן יוסף, לפני בוא המשיח בן דוד. אין להסיק מכאן שהסתפק בפתרונות מופשטים של יודעי ח"ן. מניעיו היו מעשיים. אמונתו בגאולה ספוגה אמנם אימאז'ים קבליים. אך היא ניזונה מגורמים טבעיים שהיו שתולים בקרקע המוצקה של עולם המעשה. הוא דחה במידה שווה את בגידת המתבוללים בתקומת ישראל ואת בריחת החרדים לעולם הדמיוני של הספירות העליונות. הוא לא המציא שיטה חדשה לגאולת ישראל, אך במרוצת השנים לבשו רעיונותיו צורה של לאומיות מודרנית.[25] רעיונות אלה חורגים הרחק מעבר לעירו הקטנה. גישה רחבה, גלובלית, משתקפת מתוך מסותיו ומאמריו, וקורות חייו מבצבצים מבין השיטין של כתביו.

(22) ר"ת ל„שני לוחות הברית", חיבורו המקיף של ישעיה הורוויץ, המקובל מהמאה הי"ז, על הקבלה המעשית.

(23) לפי הערך המספרי של האותיות והכנסתם למערכת העשורית

א = 1	י = 10	ק = 100
ב = 2	כ = 20	ר = 200

(24) ארץ ישראל וישובה, ירושלים 1962, עמ' 406

(25) יעקב כ"ץ, שם, עמ' 37.

קצרה היריעה מכדי למסור כאן סקירה מקיפה על כתבי אלקלעי. ההיסטוריונים ישראל קלויזנר ויעקב כ"ץ הקדישו להם מחקרים יסודיים ב"שיבת ציון", ב־ג, ד. לפיכך יובאו כאן רק רעיונות האיש ומחשבותיו שהניעו במחצית המאה הי"ט את פועלו רב המעוף למען תקומת ישראל ולמען יישוב ארץ ישראל.

חיי היצירה של גולת הבלקנים הצפוניים־מערביים שותקו כמעט כליל בתקופתו. גרוע מזה, באירופה המרכזית והמערבית עמדו קהילות ישראל רבות בעיצומה של טמיעה דוהרת. אלקלעי נמנה עם המעטים שאף במצב קשה זה לא ויתרו על נס התקומה. הוא נמצא בחברה טובה של מעוררים גדולים, מבשרי תחיה דגולים, מייסדי חיבת ציון וחברת יישוב ארץ ישראל, כגון צבי הירש קלישר, אליהו גוטמכר, שמואל מוהילבר, נתן פרידלנד, מיכאל זקש, מרדכי נח, מרדכי אליעזברג, יוסף נטונק ויצחק יעקב ריינס. עם רובם עמד בקשרי חברות. כל אלה לחמו בכל הדרכים בהתבוללות, שדורשי התיקונים בדת ראו בה צורך השעה. בלי טמיעה מתוך רצון, כך טענו המתבוללים, לא יוענק השוויון האזרחי לבני ישראל בפזורות.

לוחמי חיבת ציון לא נכנעו מעולם להלכי רוח בוגדניים־תבוסניים אלה. אלקלעי מעולם לא התנכר לכיסופיו לציון. הוא לא התחשב במעמדו כרב מטעם הממשל הצבאי ששלט בחבל הספר הקרואטי מול בלגרד הסרבית. הוא, החכם הספרדי שהתחיל את הקריירה הציבורית שלו כסופר לדינו ובחתימה השתמש בראשי תיבות ס"ט שוודאי נתפרשו לו כספרדי טהור, לפי הפירוש העממי המקובל, עמד כל ימי חייו על משמר אחדות העם. הוא שלל את פירוד הלבבות בין העדות האשכנזית והספרדית, תולדת גלות מרה וארוכה.

להוציא שני חיבוריו הראשונים שפורסמו בלדינו, כתב כל ימיו עברית. כבר נאמר כי אלקלעי בנה את חיבוריו על הדרוש הקבלי. במיוחד מורגש הדבר ביצירותיו הראשונות והן הגדולות והמקיפות שבמסותיו. שזורים בהן רעיונות משיחיים, אך הולכים ומבצבצים מתוכן רמזים מדיניים. הם מופיעים מקוטעים, בלי שיטה, כמעט מגומגמים. לאחר זמן לא סלד אלקלעי גם מפני מחקר תורני. מובאות מן ה"זוהר" בלבד אינן מספיקות להנמקת רעיונותיו והוא משתמש בפרשנות רבנית כדי להבהיר את עמדתו. כשאר חבריו לדעה, אנשי חיבת ציון ומייסדי חברת יישוב ארץ ישראל, אינו נלאה מלהוכיח כי רק בארצו המיושבת יזכה העם לגאולה.

"דרכי נועם", ספרו הראשון בלדינו, נועד לשמש ספר דקדוק עברי. בהקדמה ארוכה מוסר אלקלעי, בן הארבעים ואחת, על נסיונו כמחנך. משנת 1825 ישב בזמון כמורה וסיגל לעצמו שיטה להוראת הדקדוק. מלבד זאת מצויים בהקדמה זו לדקדוק העברי — ובזאת חשיבותה עד היום — ניצני רעיונותיו על תקומת ישראל. בעמ' כ"ב לכתביו המקובצים,[26] שיצאו לאור בעריכת יצחק ורפל ושלפיה מובאים כאן דברי אלקלעי, הוא מבסס כך את "הכרח גדול לגאולתנו":

"תורה — לאמור, עלינו ישראל, ליתן אל לבנו לשוב לירושלים וארץ ישראל... דוקא בארץ ישראל, לתת לכם את ארץ כנען...

"צדקה — ...להתאמץ ולהשתדל בכל כחנו, בין הדרים בירושלים ובין מי שרצתה נפשם לעלות לארץ ישראל, ולהראות שאפילו אנו בחוצה לארץ לבנו דבק באהבת הארץ ויושביה.

(26) הוצ' מוסד הרב קוק, כנ"ל.

"תפילה — כפי שאמר מהר"י [מורנו הרב יצחק] אברבנאל, צוה הקב"ה שיבנו את בית המקדש השני... וכל... חייבים לומר תפילה... שהקב"ה יקבץ את פזורינו במהרה בימינו..."

לאחר שנה, היינו בת"ר (1840), הופיע "שלום ירושלים", ספרו השני בלדינו. הוא הודפס באופן (בודה), בירת הונגריה. בעמוד החיצון צוין בכותרת משנה "...תשובה למלעיגים דברי הנאמרים באמת בהקדמת ספרי דרכי נועם". לא פירש מי המלעיגים, האם חברי קהילתו ששמעו לדינו או שמא אנשי הרפורמה?

בהקדמה ל"שלום ירושלים" מזכיר אלקלעי בעמ' ל"ב את מאורעות השנה החולפת, את שריפת סלוניקי "עיר ואם בישראל" ואת פטירת משה חתם סופר "ספרא רבא דישראל", ומוסיף: "...בימים אלה היה לי ספר בדפוס בילוגראדו יע"א, קונטריס דרכי נועם כללי הדקדוק. וכתבתי בהקדמה מלים אחדות על ג' דברים שהעולם עומד, וכדי להודיע ששנת ת"ר שהיא בפי העולם אינם דברים בטלים, כתבתי רמזים אחדים על חשבון ת"ר, דברים ערבים והגיוניים וקרובים אל האמת..." ובקשר לעלילת דמשק הוא משמיע את זעקתו בעמ' ל"ה בזו הלשון: "...שמעתי את צרת אחינו יושבי דמשק. אוי לאזנים שכך שמעו, אוי לו לדור שכך עלתה בימיו..."

אלקלעי נמנה עם החוגים המסורתיים שהאמינו כי בשנת ת"ר (1840) יחולו שינויים מרחיקי לכת בחיי האומה. ציפו בה לגאולה שתשחרר את העם הנרדף מאזיקי השיעבוד. משחלפה השנה ולא הופיע הגואל משיח בן יוסף, התנחמו המאמינים כי שנת ת"ר מסמלת רק את ההתחלה של תקופת השִחרור בת ארבע מאות שנה שתימשך עד סוף העולם בשנת ששת אלפים. עם תיקון זה אמנם השלימה אמונתו התמימה של העם.

אכן, שנת ת"ר לא הביאה גאולה אלא עגמת נפש ליהודים — את עלילת דמשק. אלקלעי הזכיר את המאורע בקצרה ב"שלום ירושלים", ובהרחבה הגיב עליו רק בפרסומו הבא. ספר "שלום ירושלים" כבר נדפס ברובו והיה מאוחר מכדי להדפיס עוד קטע. בספר זה פיתח, בין היתר, רעיונות למימון יישוב הארץ הנראים כיום תמימים, אך הם הולמים אדם שבא לחיבת ציון מעולם הקבלה. וכידוע, מצטעצעים המקובלים במשחקי ספרות שונים. והנה ממליץ אלקלעי בעמ' צ"א:

"...לגבי דידי עליך ליטול קופה ולכנותה בשם שלום ירושלים; וככל שהאלהים יחנך [יחונך יברכך] ברווחים, כן הפרש אחד לעשרה. [החלק]העשירי יהיה קודש לה', ותכניסו לתוך קופה זו. ויערב לך דבר יום ביומו, ותשמח פעם בשנה כפי סדרי עסקיך. ובזמן מעט תראה נפלאות ברעד לבך. בעבודתו ברוך הוא, וגילו ברעדה."

"וכן כל אחיך וידידיך, וכל הנשמעים לך במלה טובה ובטוב טעם ובחשק גדול, תאציל מרוחך למען יקבלו אף הם לעשות כמעשיך. ודאג כל ימיך לקבץ חברים וידידים, וצרפם אתך יחד במצותך, כי גדול הַמַעשה יותר מן העושה..."

ובעניין "מתימטי טהור" שבאותיות הא"ב הוא מהרהר וכותב בעמ' קכ"ד:

"אל נכון הָראית לדעת שא"ב זו של איק בכר (עיין בהערה 23) הוא ג' דו של בריאת העולם, של ישראל ושל התורה, ושמו וחותמו של הקב"ה שהוא אמ"ך. לפי ענינו אומר לך שא"ב זו סוד המעשר, דהיינו איק — הא' היא מעשר של ד'י"ד, היו"ד מעשר של הק', בכר, הב' מעשר של הכ', הכ' מעשר של הר', והוא סוד הסִגוּל

[סיגוּל, פירושו: אוסף, קיבוץ, צירוף]. איך הן שלש פעמים אחד, בכר הן שלש פעמים שנים, גלש הן שלש פעמים שלשה, וכן כלם. לפיכך אני עושה לך את סודו של פרק זה מא"ב זו.

"איך הן שלש פעמים אחד. הוא סוד האחדות שהוא סְגוּל של אחדים. ג' מעידין זה על זה, הקב"ה וישראל והשבת. ה' אחד, ישראל גוי אחד בארץ, ושבת, יום יחיד של השבוע שאין לו בן זוג..."

הדברים נראים כלקוחים מעולמם המופשט של מקובלי צפת.

"מנחת יהודה", הספר העברי הראשון מפרי עטו של אלקלעי, נכתב בתר"א, השנה בה הֻדהדו עדיין בעולם מאורעות דמשק[27] משנת ת"ר (1840), אך משום מה יצא לאור רק בתר"ג (1843).

בינתיים החוויר רישומה של עלילת דמשק. אך בכל זאת לא שכך הזעזוע שפקד בעקבות העלילה את תפוצות ישראל. הציפו אותן רטט אחדה, רגשי אחווה והזדהות עם קרבנות דמשק האומללים. לזמן מה שוב נתחזקה התודעה היהודית, אפילו בחוגי המתבוללים. גם הם נדהמו מעָצמת המכה שהונחתה מדמשק על בית ישראל.

לא ייפלא אפוא כי י. ח. אלקלעי, המושרש כה עמוקות בעמו, הגיב על מאורעות דמשק כיאה לבן חורין. כבר כותרת משנה לספרו "מנחת יהודה" מדגישה את הנימה האופטימית — "מבשר טוב משמיע ישועת אחינו בני ישראל יושבי עיר דמשק על ידי עט"ר [עטרת ראשנו] ורוח אפינו שרינו הגדולים ראשי אלפי ישראל..." וכו'. שוב הבליט אלקלעי את אמונו הבלתי מעורער בכושרם של מנהיגי העם וביכולתם המוחלטת, כביכול, לעמוד במשימה, אם רק יסכימו להירתם לה.

הפעם הוא מביא כבר בהקדמה, לה הוא קורא "מזמור לתודה", את עיקרי מצעו. את ה"אני מאמין" הציוני שלו בצורתו ההיולית הוא מגדיר בעמ' קע"ט כך:

"...תחילת הגאולה היא שיקבצו ישראל להיות באגודה אחת ובעצה אחת... וכיון שאין קיום לקבוץ בלי עצת זקנים... לכן התיקון הראשון הוא למנות זקנים מובחרים... בעלי עצה ותושיה... הנבחרת הזאת ר"ל [רוצה לומר] אסיפת הזקנים הוא משיח בן יוסף..."

בגוף הספר, בעמ' ר"י, הוא מבליט את צו העליה: "...ואסף נדחי ישראל וכן הביאו כל אחיכם מכל הגויים..." וביתר בהירות הוא גורס בקטע כ"ז, בעמ' רט"ז:

"והנה באמת ובאמונה כי הדבר הזה הכרח גדול הוא אצלנו לקבץ פזורינו מארבע כנפות הארץ להיות באגודה אחת. כי בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] מפוזרים אנו

(27) שורשם בהיעלם הנזיר הקפוציני תומא בפברואר 1840. הדבר קרה בדמשק שבה חיו אלפי יהודים. הם הוחשדו ע"י הקפוצינים ברצח הנזיר תומא לצורכי דת — כדי לטבול את המצות בדם נוצרי. קונסול צרפת, שהיה אוצר הכנסיה הרומית במזרח הקרוב, התייצב לימין מסדר הנזירים. לפי תביעתו נכלאו סתם יהודים מן הרחוב, ובחקירה עונו כמה מהם למוות. זעקת הקרבנות לא הועילה מאומה, אם כי כל מעצמות אירופה, להוציא צרפת, דרשו מאות המצרים, ששלטו אז בסוריה ובארץ ישראל, לשחרר את נרדפי העלילה האומללים. לקהיר יצאה משלחת של נכבדים יהודים, ובהם מונטיפיורי מלונדון, יצחק אהרן (אדולף) כרמייה, יו"ר הקונסיסטוריון היהודי בפריס, והרב ש. מונק מגרמניה. המשלחת התייצבה לפני מוחמד עלי, השליט המצרי, ודרשה ממנו במפגיע את שחרור היהודים מכלא דמשק. רק בספטמבר 1840 שוחררו אחרוני הנאשמים בעלילת דם, שעמדו בעינויים.

ומפורדים מאוד איש מאחיו, כי לכל מדינה ומדינה יש להם כתב ולשון מיוחד ומנהג מיוחד מה שמפריד הקבוץ ומעכב הגאולה... ולא טוב עשו אבותינו שכ״כ השכיחו את לשוננו הקדושה, ונעשתה אומתנו לשבעים אומות ולשוננו לשבעים לשונות אל כל המקומות אשר נפוצו בם...״

רעיונות שיבת ציון, יישוב ארץ ישראל והתחיה העברית מבצבצים, בשינויי נוסח קלים, מכל שורה שכתב. תחילה נשארו הרהורים אלה חבויים מאחורי מסך מליצי כבד, מורשת הדורות ששקעו בשינון מקרא, תורה שבעל פה וב״זוהר״ הקדוש, עד שבמרוצת הזמן נשכחה העברית של יום יום מפי המתמידים. גם מאלקלעי המדקדק נדרש מאמץ לא מועט להכשיר את העברית שלו עד שיוכל לבטא בה את רעיונותיו בלא מעצורים, בדייקנות קולעת ובסגנון בהיר ושקוף. כמובן, הוא לא היחיד שעמל על פישוט הלשון. חבריו לדעה לא פיגרו אחריו בשאיפה לסגל לעצמם בהירות מירבית בהבעת רעיונות התקומה. והעתונים העבריים שהתחילו מופיעים בשנות הששים של המאה הי״ט [28] היו גורם חשוב בהתפתחות זו. אלקלעי היה קורא נאמן בהם, בירך על הופעתם ואף השתתף בהם.

בחיבורים שהופיעו לאחר ״מנחת יהודה״, הוסיף, הרחיב וביסס אלקלעי את השקפותיו. הוא כותב ב״קול־קורא״, עמ׳ רנ״ו, בשנת תר״ח (1848, היא שנת המהפכות באירופה): ״...[ה]מקום המקודש בא״י הוא כותל מערבי, הגם בחורבנו לא זזה שכינה ממנו...״ לאחר שסיפר אגדה על ישמעאלי שהריק מדי פעם בפעם ממערת המכפלה פתקי בקשה שהניחו שם יהודים תמימים, אך נתפס בקלקלתו — מסיק אלקלעי בעמ׳ רנ״ז כי יש ״...למנות זקנים משגיחים על כל ישראל ולא תהיה עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה...״ והוא מסיים בעמ׳ רנ״ח בקריאה ובתפילה, בהגיבו על התנגדותם של אנשי הרפורמה: ״...סורה שבה... וקבץ נפוצותינו לציון מחמד עיני...״

ב״פתח כחודה של מחט״, שנדפס בבלגרד בתר״ט (1849), הוא מזכיר (בעמ׳ רפ״ה של כתביו המקובצים) את מיודענו נחמיה חייא חיון (עליו עיין בעמ׳ 181) לאמר: ״...ראיתי בספר דברי נחמיה...״ ומדגיש שוב את ה״אני מאמין״ שלו: ״ולא תהיה תורתנו ועבודת אלהינו מנהג ספרד אשכנז פולין צרפת איטליה וכדומה, כי אם מנהג ישראל, תורה אחת ומשפט אחד.״ עיקרון זה מובלט וחוזר בלי הרף בכתבי אלקלעי, למשל בעמ׳ רס״ב: ״...שישובו כל ישראל אל ה׳ אלהינו לארץ נחלת אבותינו, כי הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה, וישראל בחוצה לארץ עובדי ע״ז [עבודה זרה] בטהרה הם...״

בשנת תרט״ז (1856) הופיע בבלגרד ״ספר חיים״, מבחינת היקפו הגדול שבחיבוריו העבריים של אלקלעי. אף על פי כן נשארה יצירתו הפובליציסטית מצומצמת יחסית בעשור השישי של המאה הי״ט. בעולם היהודי הלכה ושככה הסערה שקמה בעקבות עלילת דמשק. בחוגי הרפורמה התרופפה שוב התודעה היהודית, וייאוש השתלט על נאמני שיבת ציון ובניין ארץ ישראל. חרף אמונתם של הבודדים המקורבים למקובלים כי הנה כבר התחילה תקופת הגאולה בת״ר (1840) — תרועתה לא נשמעה עדיין.

לעומת זאת סְנוורו סיכויי האֶמנציפציה עיני רבים, אם כי השוויון האזרחי הנכסף לא

(28) ״המגיד״ ליק (1857 — 1892), ״המליץ״ אודסה (1860 — 1904), ״המבשר״ לבוב (1860 — 1870), ״הכרמל״ וילנה (1860 — 1871), ״הצפירה״ ורשה (משנת 1861) וביר‌ושלים ״הלבנון״ (1863 — 1886), ״החבצלת״ (1869 — 1901) ואחרים.

הושג עדיין במרביתן של ארצות אירופה. שכבות נרחבות נשארו שרויות בדכאון, מאוכזבות מן העובדה שאף משיח בן יוסף לבוא. יהודים עממיים עדיין האמינו, יחד עם אלקלעי וחבריו לדעה, כי תפארת ישראל תקום "וציון תיגאל בימינו."

כדי לקדם את שִחרור העם מאזיקי השיעבוד — הרי מסביבו ראה איך היוונים, הבולגרים, הסרבים והרומנים הולכים ומשתחררים מעול התורכים — ניסה אלקלעי להידבר עם יהודי אירופה "החָפשיים". תחילה ביקר ב־1851 בבוקרשט ובשנת 1852 נסע לכמה קהילות בגרמניה, בהולנד, בצרפת וגם בבריטניה. נסיעה שניה למערב ערך ב־1857. הוא קיווה כי בחסות בית רוטשילד בפריס ובעזרת משה מונטיפיורי בלונדון יצליח לגייס את דעת הקהל למען תקומת ישראל. כלפי חוץ צוינה מטרת נסיעתו כפעולה לפדיון שבויים יהודים וכמגבית להטבת מצבם של יהודי ארץ ישראל. אלקלעי הצטייד בהמלצת קהילתו הקטנה בזמון והשיג אף הסכמות ממלומדים יהודים, ביניהם חוקרים ורבנים, ילינק מלייפציג[29] ומברלין ליאופולד ס. צונץ, מיכאל זקש ואב"ד י. י. עטטינגער. הסכמות אלו פורסמו לראשונה בחוברתו "גורל להּ", שנדפסה בווינה בתרי"ז. בלונדון נעזר גם בחוגי נוצרים, מעריצי המקרא, ויסד אגודת שוחרי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. אמנם, אגודה זו לא האריכה ימים. היא התפוררה משעזב אלקלעי את לונדון.[30]

עוד במסעו בשנת 1852 הדפיס שני עלונים. בלייפציג יצא לאור בתרי"ב "קול מבשר" שתוכנו זהה עם כתביו הקודמים, אלא שהתשבחות לשליטים שנכללו בו דחו אניני טעם ועוררו תרעומת גם בחוגים רחבים. בתעודה מוזרה זו הפליג אלקלעי בקילוסי המלכה ויקטוריה הבריטית ובשבחים לסולטן עבדול מג'יד ולקיסר אוסטריה פרנץ יוזף. חוברת דומה לה, "מבשר טוב", פרסם בתרי"ג בלונדון ובעת ובעונה אחת יצא לאור גם תרגומה האנגלי.[31]

לא תמיד זכו רעיונותיו של אלקלעי לקבלת פנים יפה. ספרו הראשון "דרכי נועם" עורר ביקורת עוקצנית. כבר הובעה הסברה כי ההתקפה באה מחוגים ספרדיים דוברי לדינו בה נכתב הספר. נמצאו עוד יריבים שלא טמנו ידם בצלחת, ביניהם אנשי הרפורמה ששללו את תקומת ישראל מעיקרה. בהשמצת אלקלעי לא נבדלו בני אירופה "נאורים" אלה מאנשי החלוקה "החשוכים" בארץ ישראל. למלעיגים השיב ב"שלום ירושלים". ביקורת קשה נמתחה גם על ספרו הראשון בעברית, "מנחת יהודה". את המלאכה עשה הפעם מתבולל קיצוני, אליהו איגנץ איינהורן.[32]

(29) כעבור זמן נבחר ילינק לרב בווינה ואז התנגד מטעמים אידיאולוגיים לשיבת ציון.

(30) על כשלון זה מצביע אלקלעי עצמו בשני מקומות. ב„שמע ישראל" (תרכ"ב — 1862, עמ' ת"נ לכתביו המקובצים) הוא כותב:
„...ובאתי העירה לונדון הבירה ועשיתי חברה קדושה לפקח ולהשגיח על ארצנו... ונקראה בשם שלום ירושלים..." — ב„מעודד ענוים" (וינה תרכ"ד — 1864), שעל תוכנו עוד ידובר להלן, מוסיף אלקלעי (עמ' תפ"ד לכתביו): „...ואני הייתי בלונדון... בתרי"ב ועשיתי חברה לישוב הארץ וקראתיה שלום ירושלים. ובכל יום היתה החברה הלוך וגדל מיהודים ואינם יהודים. וכאשר יצאתי משם נתפרדה החבילה."

(31) Harbinger of Good Tidings

(32) ב־ Literaturblatt des Orients, גליון י"ז משנת 1844. כעבור ארבע שנים, ב־1848, שירת איינהורן כרב צבאי בחילות הונגריה המהפכניים. לבסוף התפרסם כעתונאי וכסופר גרמני בשם אדמונד הורן. לא הובהר אם היה קרוב משפחה לדוד איינהורן שכיהן, לפי דובנוב (כרך ט', עמ' 220), בשנים 1847 — 1851 כרב רפורמי במקלנבורג־שווירין שבגרמניה. שם הוציא את העברית מסידור התפילות, אך נאלץ לעזוב במהרה את כהונתו הרבנית, חזר להונגריה והיגר משם לארצות הברית.

אולם ביקורת חשדנית וקטלנית ביותר על אלקלעי הושמעה מצד בלתי צפוי, ממחנה החרדים. כעילה לכך שימשה חוברתו הנזכרת "קול מבשר" שבה הרים על נס שליטי אירופה שונים וביניהם את הסולטן התורכי. המבקר החריף היה הפעם הרב האורתודוקסי יעקב אטלינגר מאלטונה, הרובע המערבי של המבורג. אטלינגר חשד בטוהר כוונותיו של אלקלעי. נאמני ישראל חשו עדיין בהרס שגרמו השבתאים המתאסלמים. על כן חשדו החרדים בכל דבר מפי יהודים בזכות האיסלם ונושאי כליו. הרב אטלינגר הפליג בקיצוניותו והאשים את אלקלעי שהוא חותר תחת יסודות היהדות ומשמש בהתמכרותו כלי שרת בידי המיסיון האיסלמי.[33]

אלקלעי לא עבר בשתיקה על התקפה חסרת שחר זו. הוא הביא שפע הוכחות נגד העלילה מאלטונה. את התקפת הנגד שלו פרסם בלונדון בעתונם של יהודי אנגליה.[34] הוא טען כי ההתקפה מאלטונה הוסיפה לו בסופו של דבר פרסומת והסבה את דעת הקהל באנגליה ליישוב הארץ. מכל מקום, אטלינגר לא הצליח להשחיר את פניו של אלקלעי, לא בעיני נתן אדלר, רבה של לונדון, ולא בעיני היהודים ושאינם־יהודים במטרופולין הבריטית שמצאו עניין בתקומת ישראל.

בעשור השביעי של המאה הי"ט חל מפנה לטובה בדבר יישוב ארץ ישראל. נראה היה כי רעיון תחיית ישראל — שעד אז לא זקף לזכותו הישג כלשהו — התחיל רוכש אוהדים במספר גובר והולך. התנועה הלאומית היהודית, מאסכולת קלישר, גוטמכר, אלקלעי וחבריהם, גברה על הציונות המופשטת שקדמה לה. תנועת שיבת ציון נעזרה למן 1860 בשתי חברות, "חברת כל ישראל חברים" ו"החברה ליישוב ארץ ישראל".

אלקלעי, האיש הבודד שלא הצליח לאגד בלונדון את שוחרי ציון, לא ב־1852 ולא ב־1857, היה משוכנע שמכאן ואילך יגשימו ארגונים עולמיים את חלום חייו — יישוב ארץ ישראל. הוא נפעם מהידיעה שבפריס עומדת להיווסד "חברת כל ישראל חברים" ("אליאנס"). למראה המודעה על כינוס אסיפת היסוד של החברה אורו עיניו. את המודעה קרא דווקא ב"אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס" (גליון 32), בעתון יריבו לודוויג פיליפסון.

עוד בתרכ"ה (1865) הוא כותב, עדיין נלהב, בספר "רגלי מבשר" המוקדש ל"חברת כל ישראל חברים", בעמ' תקט"ז, תקי"ז:

"...כל אשר בשם ישראל יכונה הוא חבר לחברת כל ישראל חברים, וכל הנכנס
בבריתו של אברהם אבינו הוא חבר לחברה ישוב ארץ ישראל... תבין את מעלת
ורוממות החברה הק' כל ישראל חברים... מגמתה... לחבר... להיות אחד, ושמות
הבעלים אורטודוקסין וריפורמיסטין לא ישמע על פיהם, כי בשמות הפירוד געלה
נפשם, כי חרפה היא לנו. הלא אב אחד לכולנו, הלא אל אחד בראנו..."

הרעיון להקמת ארגון יהודי בין־ארצי, בין־לאומי ניסר מכבר בחללו של העולם היהודי.

(33) בעתון היהדות החרדית "Der Treue Zions-Wächter". ב„שיבת ציון" ד' עמ' 26, הערה 124 מעיר על כך יעקב כ"ץ: „...בעקבות 'חרם' זה בהמבורג הושמדו רוב הטפסים של 'קול מבשר' ומכאן נדירותו".

(34) Jewish Chronicle מ־4 ביוני ו־2 ביולי 1852 וכן מ־30 באוקטובר ו־19 בנובמבר 1857. משום מה לא נכללו דברי פולמוס אלה בכתביו המקובצים שראו אור בתש"ד במוסד הרב קוק.

במשבר דמשק בשנת 1840 הורגש חסרון ארגון־גג שלא רק יגן על היהודים המושמצים והמותקפים, אלא גם ישמור על כבוד ישראל בכל אתר ואתר.

מכל מקום היתה הקרקע מוכשרת לפעולה יהודית סולידרית כאשר פרצה סערה חדשה בעולם היהודי. ילד יהודי, אֶדגר מוֹרטאַרה, בן השש, נחטף בשנת 1858 מביתו בבולוֹנ׳ה שבמדינת האפיפיור והוכנס למוסד נוצרי. לא הועילה לא זעקת היהודים ולא התערבותם של אישים ומלכים. האפיפיור הצדיק את החטיפה בעדותה של עוזרת בית באָזני כומר מוודה, כי הטבילה את הילד בחשאי לנצרות שעה ששכב חולה מחוסר הכרה. מן הדין אפוא להציל את הילד הנוצרי מידי הוריו הלא־מאמינים.

חרף הלכי רוח של טמיעה זועזעו גם יהודי המערב מן המעשה המחפיר שהזכיר את אימי ימי הביניים. הם אף נדהמו משתיקת העולם הנאור שלא נקף אצבע. הזעזוע הניע את המנהיגים היהודים בארצות החָפשיות לגשת להקמת ארגון עולמי. על דגלו העלו את אחוות ישראל וקיומה הלכה למעשה בכל מקום.

לא כל מייסדי ״אליאנס״ בפריס היו עשויים מקשה אחת. רובם שמו את הדגש על הגנת היהודים וזכויותיהם בתפוצות. רק המיעוט, אמנם בעל משקל ציבורי נכבד, נמשך במסירות נפש אל שיקום המולדת העתיקה בארץ ישראל. עם האחרונים נמנו כַּרמייה ונטר.

אלקלעי לחם למן היווסדה של חכי״ח להרחבת פעילותה בארץ ישראל. יש לו חלק בהצלחה צנועה אך חשובה שבאה לידי ביטוי בהקמת בית הספר החקלאי מִקווה ישראל (ב־1870), הראשון מסוגו בארץ.

גם עם מייסדי חברת יישוב ארץ ישראל — שכאמור נוסדה אף היא ב־1860 — קיים אלקלעי קשרי חברות אמיצים. יוזמי חברה זו היו חיים לוריא מפרנקפורט דאודר שבפרוסיה והרב צבי קלישר שפרסם באותה שנה את ספרו ״דרישת ציון״. ליו״ר החברה נבחר קלישר שהטיף בחיבורו לרכישת קרקעות ולהקמת מושבות של חקלאים יהודים בארץ הקודש.

ההצלחה לא האירה פנים לראשי החברה החדשה. נסיבות הזמן לא היו נוחות. התנאים לא בשלו עדיין להתיישבות יהודית בהיקף רציני. עליה פרודוקטיבית ממזרח אירופה עדיין לא באה. ההגירה היהודית מאירופה התחילה זורמת ליבשת אמריקה. ניצני העליות החדשות באו לארץ ישראל רק אחרי מות אלקלעי, עם הבילו״יים בשנות השמונים. אלקלעי לא זכה להקביל את פניהם. הוא אמנם לא נרתע מלהתריע על ההגירה לאמריקה ותבע את עלבונה של ארץ ישראל, אך קריאתו לא מצאה אוזן קשבת בין המהגרים.

דומה היה גורלה של החברה השלישית שאלקלעי הציע להקים. הפוּונה למוסד שיטפל בקליטת העולים. הוא קרא לו ״מקיץ נרדמים״ במאמר בשם זה שפורסם ב״המגיד״, ז׳, תרכ״ג (1863). אולם אלקלעי הוגה הדעות, המורד בסביבתו הרדומה, התקשה לתרגם את רעיונותיו למעשה התיישבותי.

*

אלקלעי היה ער מאד לשאלות מדיניות מכל התקופות. חוש המציאות עזר ל״חולם בהקיץ״ זה להתגבר על ליקויי השכלתו החילונית. בכתביו הביא לפרקים, בטעם ובמקום הנכון, מובאות קולעות לא רק מהספרות הרבנית או מתוך ה״זוהר״, אלא גם מדבריהם של הוגי דעות נאורים, לאו דווקא מבני ברית. בדברים אלה נעזר כדי לנתח בלי משוא פנים

התרחשויות בעולם הגדול ובבית ישראל. בזה הוכיח גישה אמיצה ועקיבה, המאפיינת את אבות התנועה הציונית.

נביא רק שלוש אֶפיזודות מני רבות שהונצחו בכתביו של אלקלעי משנות השבעים של המאה הי"ט. אלקלעי ציטט במכתבו ב"הלבנון" הירושלמי מר"ח אדר תרכ"ט—1869 (כתביו, עמ' תקנ"ב) את המדינאי הצרפתי ארנסט להרן[35] שפנה ב־1848 בקונטרסו "שאלה חדשה במזרח" בקריאה נרגשת ליהודים והזהירם בדבר ארץ ישראל לאמור: "...רק שמה, על אדמתכם, תוכלו להתרפא רפואה שלמה מפצעים אלה..."

לפי כל הסימנים לא השפיעה במאומה קריאתו של להרן ב־1848 על יהודי אירופה. באותו מכתב מתרעם אלקלעי על דרכי הגירתם של היהודים בימיו וכותב: "...אחינו... הצועקים לעזרה... מבקשים ללכת לאמריקה, מהם מבקשים ללכת לסיביריא, מהם מבקשים לשוב לספרד. ושכחו ארץ נחלתם, אף כי אומרים בכל יום, אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני..."

ובדברו על סביבתו שהשיגה את שחרורה הלאומי, הוא ממשיך ושואל ריטורית: „...למה נגרע מהואלאכין והסירבין ?"[36]

והנה דוגמה של פעולה דיפלומטית, שליחות מדינית עצמאית של חיבת ציון. "חברת כל ישראל חברים" לא ראתה הצדקה לפעול בדבר יישוב ארץ ישראל. היא לא השתכנעה מחיוניות הלקה בפתרון הבעיה וסירבה לאחוז באמצעים מדיניים, אם נושא התערבותה לא נבע מעיוות דין או, בכלל, מאי־שוויון היהודים באשר הם שם. הואיל וחכי"ח לא הסכימה לדרוש בצינורות מדיניים בקושטא זכות לקנות אדמות בארץ ישראל, שיתף אלקלעי פעולה עם המיעוט הציוני שבהנהלת החברה ונרתם למיבצע ככל שידו השיגה. רב חלקו בהתאמת הפעולה בין השליח של חברת יישוב ארץ ישראל, הרב יוסף נטונק, ובין הרב הראשי בקושטא, יקיר גירון. גירון היה מקובל בחצר הסולטן ובתיווכו נתקבל נטונק על־ידי שליטי תורכיה. אנשי חכי"ח בפריס הוסיפו להתנגד לדבר. הם לא הסכימו שנטונק ינהל מו"מ בשמם ולא השתתפו בהוצאות הדרך שלו. הרב יקיר גירון עלה לאחר כמה שנים לארץ.

בדבר זה שלח אלקלעי מכתב קצר ל"המגיד" שנדפס בגליון 28 תרכ"ז—1867 (כתובים, עמ' תקל"ב—תקל"ג). במכתב זה פִּרסם בשׂורתו הראשונה של נטונק לאמור: "...דברתי עם השר הגדול פואד פאשה ועם השר הראשון עלי פאשה יר"ה [ירום הודו] והבטיחוני שהם יעזרוני בכל מאמצי כחם כי"ר (כן יהי רצון)."

ומעתון בלדינו "ג'ורנאל ישראלית" (גליון 591) שהופיע בקושטא הוא מעתיק את הדברים דלהלן: "...הרב רבי יוסף נאטוניק בא הנה בשליחות החברה הק' ישוב ארץ ישראל, לבקש רשיון מאת אדוננו השולטן יר"ה, לישב את ארצנו הקדושה, לקבץ פזורים, לעבוד את האדמה וליסד בתי מלאכות למען יוכלו להתפרנס מיגיע כפם, יושבי הארץ והבאים לשכון בארצנו, ולא יקחו עוד חרפת רעב בגויים. הרב נאטוניק נר"ו [נטרה רחמנא ופרקה — שמרו

(35) Ernest Laharanne, מצוטט גם באיגרת מס' 11 של „רומי וירושלים" למשה הס (1862).

(36) הכוונה, כנראה, לרומנים ולסרבים ולא ל„הונגרים וסרבים" כפי שמפרש יעקב כ"ץ ב„שיבת ציון", ד' עמ' 37. ב„ואלאכין" ציינו אמנם המוסלמים את הנוצרים מכל האומות שעסקו בגידול צאן באיזורים ההרריים של הבלקן. הקרואטים הקתוליים קראו את הסרבים האורתודוקסים באותו שם „ולאכים". מתקבל על הדעת שאלקלעי התכוון בשם „ואלאכין" לבני ואלאכיה, חבל רומני שהיה תקופה מסויימת כבוש בידי התורכים וזכה להשתחרר.

צורו וגאלו] הציע את כתבי התעודה אשר לו לפני הרב הגדול יקיר גירון יש"ל [יהיה שמו לעולם]. הרב נר"ו שלח אותו עם יקירי העדה אל השר הגדול פואד פאשה ירה"ה. והשר קבל אותו בסבר פנים יפות. והרב נאטוניק נתן בידו את מכתב הבקשה ואת המכתבים שהביא מגדולי ישראל ומצירי המלכים. וכאשר קרא השר את מכתב הבקשה, השיב בפנים מאירות: 'בטחתי כי אדוננו השולטן ימלא משאלותיכם לטובה. אבל צריך להציע הדברים בשולחן העצה [מועצת המיניסטרים], ויועצי המלכות יראו איך ומה לעשות. ובקרב ימים לא כבירים תקבלו התשובה מה שיצוה אדוננו השולטן.' אלהינו מלך העולם יטה את לב המלכות עלינו לטובה כי"ר."

העברית של אלקלעי, שבה תורגם לפני מאה שנה ויותר המאמר הנ"ל מ"ג'ורנאל ישראלית", קרובה ללשון המדוברת בימינו, אך התפתחות העניינים לא הצדיקה את התקוות שהובעו בכתבה. התורכים לא קיימו את הבטחותיהם ולא השיבו כלל לדרישותיה של חברת יישוב ארץ ישראל.

*

פרשה אחרת, שהעסיקה את אלקלעי באותה תקופה, היתה בעייתם של יהודי סרביה. יובל שנים, מ־1825 עד 1874, ישב הוגה דעות זה בזֶמון, עיירה קטנה מול בלגרד שהיתה שוב לאחר הפסקה ארוכה לבירת סרביה. יהודה חי היה שקוע ברעיונות התקומה של עמו המפוזר בעולם ולא התפנה לעסוק ב"קטנות" שבעניינים מקומיים ובמתרחש ביישובי הסביבה.

אולם עם החמרת מצבם של יהודי סרביה, כאשר המשבר הגיע לשיאו בפרעות שבץ (עיין בעמ' 163), שינה אלקלעי את גישתו. רגשי אחווה הניעו אותו לפעול מיד. בדרכים משלו הגיש עזרה ועידוד לאנשי שבץ האומללים: לא אחת כתב על מצוקתם וקיווה שהנרדפים יעלו לארץ ישראל, בה יבואו אל המנוחה ואל הנחלה.

חיבורו הראשון של י. ח. אלקלעי המוקדש לאנשי שבץ הוא ספר "מעודד ענוים" שנדפס בתרכ"ד (1864) אצל הלמן בווינה. אלקלעי ניסח בו כמה מרעיונותיו הקודמים ניסוח חדש ומלוטש. בפתיחה הוא מביע בסעיף ב' (עמ' תס"ה) את שמחתו על הופעת הגליון הראשון של העתון הירושלמי "הלבנון" בר"ח אדר תרכ"ג וכותב בסעיף ג' על המבנה הפרלמנטרי של המדינה העתידה לקום, לאמור: "...וכשנזכה לאסיפה המאושרת אסיפת הזקנים...". זה שינוי נוסח לעומת "מינוי זקנים משגיחים על כל ישראל" שב"קול קורא" מתר"ח—1848 (עיין בעמ' 292). בסעיף י"ב (עמ' ת"ע) הוא מסתמך על אִמרת חברו: "...הטוב אשר דבר רבנו מוהרצ"ה [מורנו הרב צבי־הירש] קאלישער כי המצוה הזאת מצות ישוב הארץ תקרב הגאולה..." בסעיף ל"ו (עמ' תפ"ו) הוא חוזר כמעט מלה במלה על הרעיון שביטא במקומות שונים ולאחרונה ב"פתח כחודה של מחט" (עיין בעמ' 292) לאמור: "...ולא תהיה תורתנו ועבודת אלהינו מנהג ספרד אשכנז פולין איטליא, כי אם מנהג ישראל... ונתתי להם לב אחד ודרך אחד... והם יעשו אותנו לגוי אחד בארץ... ולא יקרא שמנו עוד ספרדים אשכנזים צרפתים פולאקים וכדומה, כי אם ישראל יהיה שמנו... ולא יהיו עוד בארצנו הק' עדר עדר לבדו וכל כולל בפני עצמו..." בסעיף ל"ז (עמ' תפ"ז) הוא דורש: "...ומן הראוי לתת מעלה ויתרון ללשוננו הק'... הצווי הוא לכל ישראל שילמדו את בניהם לדבר בלשון הקודש..." ובעניין העתונים העבריים שהתחילו מופיעים בימיו הוא כותב באותו עמוד, בסעיף ל"ח: "...אנשים חשובים ויקרים הוציאו לאור עולם... מכתבי עיתים הנחמדים מזהב ומפז רב

לתועלת השפה העברית, המגיד הלבנון החבצלת המבשר הכרמל, כולם אהובים, כולם ברורים, דוברי צחות..." האין בדברים אלה משום התלהבות דתית מתחיית הלשון העברית? רווח לו, ללוחם הוותיק למען שפת עבר. הצלחות צנועות אלו גרמו לו קורת רוח מרובה.

בספר זה מעניינים אף ביטוייו השוליים. הכוונה לדרך בה הביע רגשי תודה למנהיגי הדור. ודאי הדהדה עדיין באָזניו "תקרית סולטן" משנת 1852. עדיין לא הגלידו הפצעים שפצע אותו הרב מאלטונה בטענה האווילית כי הוא, אלקלעי, פעל בשירותי המיסיון האיסלמי... (עיין בעמ' 294). הפעם נזהר אלקלעי הציוני מלשבח את שליטי המעצמות והסתפק בהבעת אהדה לתומכים בחברת יישוב ארץ ישראל. עם אלה נמנו בני משפחת רוטשילד, משה מונטיפיורי ויצחק־אדולף פֶרמייה. בסעיף ט"ט (עמ' תפ"א—תפ"ב) הוא מזכיר את אלברט כהן, חבר הקונסיסטוריון בפריס, שעוד יוזכר להלן, את סיניור אברהם קאמונדו, הנדבן מקושטא, את הרב יוסף בלומפלד מפריס ואת... עקיבא לעהרין, מאמרכלי החלוקה באמסטרדם. עם לעהרין זה עתיד היה כעבור שנים מספר, ב־1871, להתפלמס בעיר העתיקה בירושלים. אילו חזה מראש את התנגדותו הארסית של לעהרין לפעולתה של חברת יישוב ארץ ישראל, ודאי לא היה מנציח את שמו בשורה אחת עם מנהיגי הדור.

אלקלעי וחבריו לדעה הטיפו להמרת החלוקה בעזרה קונסטרוקטיבית להבטחת מקור פרנסה ובלימוד מקצוע יצרני. הם תבעו לצאת מחומות העיר העתיקה ולהפריח את שממות הארץ בידי חקלאים יהודים. גבאי החלוקה נחרדו משנוכחו לדעת כי תכניות מסוג זה הולכות ולובשות צורה. כאשר נוסד ב־1870 בית הספר החקלאי מקווה ישראל, הם הזעיקו את נאמניהם כדי להסביר את הסכנה הצפויה להם מחידושיה של חברת יישוב ארץ ישראל. לעהרין אסר ב־1871 על כל מקבלי החלוקה להצטרף לחברה זו שאת מרכזה התכוון אלקלעי להקים בירושלים. ואמנם נכשלה התכנית ואלקלעי נאלץ לעזוב במפח נפש את עיר הקודש. היתה זו המפלה הכאובה ביותר שאלקלעי נחל אי־פעם. עליה מעידים מכתביו מן השנים תרל"א—תרל"ב (1871—1872) בעמ' תקע"ב—תק"פ בכתביו המקובצים.

מלבד השמות הידועים שכבר הוזכרו מופיעים בקונטרס כמה שמות של יהודי סרביה. ביניהם בולט דוד משה אלקלעי (1814—1882) שחתם בעמוד האחרון של החוברת על הסכמה לדברי יהודה חי (עיין עליו בעמ' 161—162).

"מעודד ענוים" הוקדש, כאמור, לאנשי שבץ, אם כי בתוכנו לא נרמז כלל מצבם החמוּר. מסתבר שבשנת 1864, שנת הופעתו של הקונטרס, יכלה חברת יישוב ארץ ישראל לרשום לזכותה הצלחה ארגונית כלשהי "בישוב קטן שאבאץ במדינת סירבייען", כדברי אלקלעי בעמוד החיצון של הקונטרס. יש לשער כי בשעת משבר הצטרפו רבים מיהודי שבץ לחברה. והנה בעמוד השני מפורטים שמותיהם, ביניהם כהנים, אלמולי, בני מרדכי אלקלעי,[37] ג'יראסי, פינצי, מאנדיל וחיים גבריאל נחמיאס "המשתדל", ככינויו בפיו של יהודה חי. נחמיאס (1814—1908) נמנה עם אבות הציונות בסרביה ובארצות היוגוסלביות בכלל. התבלט כעסקן חברת יישוב ארץ ישראל. בארץ ביקר שלוש פעמים.

לא הוברר מהו חלקם המדויק של אנשי שבץ בפעילות לבניין הארץ. הם תרמו והתרימו תרומות למענו, והיו גם תקופות בהן שקלו רבים מהם לעלות לארץ. אולם חשובה העובדה

(37) שלמה, אחד הבנים של מרדכי אלקלעי, היה חתנו הבלגרדי של יהודה חי אלקלעי ואביה של רחל, אשת ד"ר דוד אלקלעי

כי י. ח. אלקלעי, איש זמן, קיים קשר הדוק עם יהודי בלגרד ושבץ. הגבולות המדיניים שחצו בין יישובים קטנים אלה לא מנעו אף בתקופה הקדם־הרצליאנית שיתוף פעולה פורה ביניהם.

אלקלעי רומז על כך רמז קל בחיבורו הבא, הוא ספר "רגלי מבשר" (בלגרד תרכ"ה — 1865) שהוקדש לחברת כל ישראל חברים. בסעיף י"ז (עמ' תק"ח) הוא כותב בין היתר: "...בכל כחי עבדתי זה ארבעים שנה את כל החכמים העוברים דרך קהילתי היושבת על הסמך. ודרכי הספר הם נפלאים כידוע. וברוך ה' לכמה שלוחים הייתי עזרם ומגינם." לאחר שלושה קטעים הוא מוסיף את ה"אני מאמין" שלו לאמור:

"...זה לי חמש ועשרים שנה אשר בערה בי אהבת ארץ חמדה שחמדו לה אבותינו הק' ואני קורא בחיל על ישוב הארץ, וכתבתי שמונה קונטרסים והוכחתי כי הגאולה תלויה בישוב א"י אשר קראתי בשם תשובה כללית, וסוד התשובה הוא סוד הגאולה חירות ממלאך המות, חירות משעבוד מלכויות. והתשובה והגאולה שרשם וגזעם בארץ, ואם לא יאמנו דברי כי ישוב הארץ היא התשובה שבה הגאולה תלויה המצוה במקומה עומדת, ושקולה ישיבת ארץ ישראל ככל מצוות שבתורה. ואף כי שמעתי אומרים כי יש חכמים שאין רוחם נוחה בישוב הארץ,[38] אנוכי לא מריתי אחור לא נסוגותי, כי אמרתי תכתב זאת לדור אחרון, ואם לא יעשה השכל יעשה הזמן."

*

בשנת 1866 כבר ידע אלקלעי לומר משהו לנפגעי שבץ. את הבשורה מסר להם בגליון 12—14 של "המבשר" הלבובי, ניסן תרכ"ו, בכתבה שהכתירה "נחמת הארץ" (עמ' תקכ"ז ואילך). אלקלעי נאחז בשמועה שיהודי עשיר מקושטא, נסים משה אלפאפה שמו, רכש חלקת אדמה בארץ ישראל והקים עליה יישוב. וכך הוא כותב: "...ובזה הקיץ הוליך (אלפאפה) עמו ארבע מאות איש מארץ הגר (הונגריה?), הם ונשיהם וטפם, בתנאים אשר התנה עמהם... בבית המשפט בעיר פעסט הבירה. והוליכם על הוצאותיו וכל מחסוריהם עליו מיום צאתם מביתם עד בואם למחוז חפצם. ושם יתן להם כל צרכם לתקן את הישוב..."

ה"עובדות" שבבשורה זו לא היו אלא פרי דמיונם של אנשים תמימים. לא ידוע איך הגיעה השמועה לאָזני אלקלעי. כל הבקי בתולדות יישוב הארץ יודע כי רק בתרל"ח (1878), היא שנת פטירתו של י. ח. אלקלעי, הוקמה פתח־תקוה, המושבה החקלאית הראשונה בארץ ישראל, שעם מייסדיה אמנם נמנו גם יהודים הונגריים.

אלקלעי התכוון בדבריו לעודד את אנשי שבץ האומללים. לשם כך פרסם ידיעה דמיונית על ייסוד מושבה. מגמתו ניכרת כבר בכותרת חיבורו "מעודד עניים" מ־1864. אולם במאמרו "נחמת הארץ" משנת 1866 בא אלקלעי אף בטרוניה על ידידיו בחברת יישוב ארץ ישראל ועל מנהיגי היישוב המשכילים, על שאִכזבו את התקוות והפקירו לגורלם המר את אנשי שבץ הלוחמים על נפשם. נזעם הוא כותב (שם, עמ' תקכ"ז): "...אנשי שאבאץ שלמים הם

(38) מצער שאלקלעי לא פירש כאן את הרמז. ודאי רבו בתקופתו המתנגדים לשיבת ציון. ייתכן כי התכוון אף לרב הניאולוגי ליאופולד לב (Leopold Lőw) מסגד (Szeged), עיר בהונגריה הדרומית שאינה מרוחקת כל כך מזמון. לב ערך את „בן חנניה", עתון שדגל בשוויון זכויות ובטמיעה. לשונו היתה גרמנית. בתקופה המתוארת כאן (1864 — 1865) הדהד עדיין מעמודי עתונו ויכוח מר בין העורך לבין מבשר הציונות המודרנית, הסוציאליסט היהודי משה הס, מחבר „רומי וירושלים" (1862).

אתנו והם חברים לחברת ישוב א״י וגם לחברת כל ישראל חברים. וביגיע כפם אוכלים את לחמם.״ ומוסיף אלקלעי לטעון במרירות: ״...ועתה ההכרח יאלצם לתור להם מנוחה, לא לבקש הצלחתם ממקום אחר כי אם לכבוד אלהים — לכבוד תורת ה׳ ועמו. ועלה במחשבתם למה נתהלך מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר. טוב לחסות בה׳ להסתופף בבית אלהינו מדור באהלי רשע. ובצפיתם צפו עיניהם נשואות אל ההרים הרי ישראל מאין יבא עזרם.״

לאחר שהצביע על מצבם הקשה של אנשי שבץ, הוא מתרעם על תגובתם המפוכחת של חבריו:

״באלו הימים הגיעה להם [לאנשי שבץ] תשובה בהלבנון [גליון 2]. ואחרי הודיעו את דברי רבנו מוהרצ״ה קאלישער ה״י [השם ישמרהו] על אודותם הוא נתן להם עצה טובה. אבל החכם היקר לבנת [יודע] הספר מו״ל הלבנון [יחיאל בריל], הפריז על המדה. ואמר בזה הלשון: ׳העידותי בכם היום את האמת העומדת לעד כי בבואכם שמה [לארץ ישראל] בטרם תנערו מעפר הדרך רגליכם, תשימו ראש לשוב לארצכם. ותאורו [תקללו] את היום או את האיש אשר הפיח לכם רוח עועים [בלבול וטירוף דעת] לעלות לשם. כי טובים חללי חרב מחללי רעב. שם תראו כי מכל המושיעים שעלו בהר ציון עוד לא ראינו אף עקבתא דמשיחא...״״

דברים בוטים אלה שכתב יודע דבר ציערו מאד את הוגה הדעות הקדם־ציוני שחי בגולה. ואמנם קשה היה מצבה של ירושלים עיר הקודש בשנות השבעים למאה הי״ט. היישוב הישן בתוך החומות עמד על סף החדלון. אלקלעי הרגיש חובה לנחם את הארץ אף ממרחקים, מזמן הקטנה. עד היום יפים דבריו שכתב על בעיות העליה והקליטה. והנה המשך דבריו:

״ידוע הדבר כי טלטולא דגברא היא קשה מאד. והאורח הבא למקום שאין מכירין בדוחק ובצער יגע לחם צר, והעצה היעוצה ממנו ללכת אל אשר יהיה שמה הרוח זולת לא״י לא יעלו. מי יערוב בעדם שיגיעו פרנסתם אל המקום אשר יבואו שמה. א״כ אין להם בית מנוס ועיר מקלט כי אם להשליך על ה׳ יהבם המשביע לכל חי רצון. וגם בארצנו הק׳ לא קצרה יד ה׳ מהושיע. זאת ידענו כי ביום בואם אל הארץ לא ימלא ה׳ את ביתם כסף וזהב. אבל גם חללי רעב לא יהיו.״

המשפט הבא מעיד על העליות מן הגולה היוגוסלבית עוד לפני עליית הבי״ויים, אף כי נתוניו לא נחקרו עדיין. אלקלעי אינו מפרט את דבריו לאמור:

״...בכל שנה עולים אנשים מארצנו לארץ הקדושה, ובאלה לא היה איש אשר מת ברעב. ויש מהם שהצליחו במשלח ידם, והם יושבים בהשקט ושלוה, שמחים וטובי לב. ומברכים בשם ה׳ ברוך משאכלנו משלו, כי משולחן גבוה זכו.״

אין לפרש את דבריו כי אמנם עלו במאה הי״ט המוני יהודים יוגוסלביים לארץ. ככל שידוע מדובר כאן בעליית בודדים בלבד. בין העולים היו מספר צעירים מבוסנה — שבאו ללמוד בישיבות — וכמה זקנים שהשתוקקו למות ולהיקבר בארץ הקודש.

על אף הנימה האופטימית בדבריו האחרונים של אלקלעי, יובן בנקל כי נכשל הנסיון להעלות את אנשי שבץ לארץ ישראל. לא הועילה חברותם בחברת יישוב ארץ ישראל וב״אליאנס״, משום שלא הוכשרו עדיין התנאים לעליה מאורגנת ולקליטה מתוכננת. יהודי

שבץ נשארו עוד שנים רבות תקועים בעיירתם; חלק עבר לבלגרד ולמקומות אחרים, אך איש מהם לא עלה לארץ.

העילה לכתיבת מאמרו של אלקלעי "נחמת הארץ" נעוצה בפעילות החברה "בתי מחסה". בהקדמה ארוכה מתפלמס המחבר בחריפות עם מיודענו משה זקס (עיין בעמ' 280) וכותב בין היתר (עמ' תקכ"א): "...קדוש העומד לפני ה' בשערי ירושלים, הוא החכם היקר הנודע לשם כמוהר"ר משה זאקס, ה' יאריך ימיו. והאיש משה ברוחו הנכון שם כל מעינו לעשות איזה תיקון בירושלים, להקל את עול העניות אשר הכביד עליהם... גם אני העבד חולה אהבת ירושלים אני..."

אך אין אלקלעי יכול להבליג על זעמו שעוררה בלבו החברה "בתי המחסה". חברה זו התכוונה לבנות שיכונים ליהודי ירושלים שהתגוררו עדיין בתנאים בלתי אנושיים ברובע היהודי של העיר העתיקה. זקס נשלח כשליח החברה לערוך בחו"ל מגבית. שם עשה כחמש שנים (1860—1865) וקיבץ חמשת אלפים פלורינים, סכום כסף הראוי להתכבד בו בזמנו. אולם אלקלעי וחבריו מחיבת ציון ראו במגבית זו סכנה לתכניות ההבראה של היישוב כולו. הם היו משוכנעים כי המגבית של "בתי המחסה" תכשיל את רעיון העזרה היצרנית מעבר לחומות העיר. פעולה זו היתה צריכה לבוא בעקבות עבודות החקלאות העברית שכבר הוחלט על התחלתן.

עד שנת 1866, שבה נתפרסם המאמר "נחמת הארץ", לא התממש בניין "בתי המחסה", אך לא הוחל אף ביישוב יהודי ירושלים העתיקה באדמות השממה של הארץ. הניגוד בין זקס ואלקלעי היה בתחום המעשה. דרכיהם נפרדו ברגע שהיה צריך לבנות את הארץ ולא בקולמוס אלא במעשים. משה זקס היה שותף בהנחת היסוד לתנועת חיבת ציון שדגלה בהעדפת החקלאות ביישוב ארץ ישראל. למענה פעל עוד בשנות השלושים של המאה, כאשר נרתם לפעולות "דיפלומטיות" ודיווח עליהן לעמיתו י. הירשנשטיין מוורז'דין.

אולם מאז חלפו שלושים שנה ויותר, ונפשו של זקס קצה בדריכה במקום. לא ראה עוד סיכוי להגשמת ההתיישבות החקלאית בארץ והחליט ללכת בדרך ההתנגדות הקלה. תחת להסתער על יעדים מדיניים נשגבים, השלים עם המציאות והסתפק בהושטת עזרה מוחשית, קרובה לצדקה. תחליף זה מצא בתכנית "בתי המחסה" שיזמה החברה מיסודו של הכולל ההולנדי־הגרמני. בשליחות חברת צדקה זו קיווה זקס לזכות בהכרת הציבור, דבר שבכל ימי חייו נמנע ממנו במישור המדיני.[39]

סיכויי השחרור של עם ישראל בארצו נראו באותה תקופה אפסיים. הארץ היתה שממה, פרובינציה תורכית נידחת. היא ותושביה היו חשופים לנגע השחיתות של מושליה רודפי הבצע. אולם זקס התעלם מניצני התקווה שנראו באופק במחציתה השניה של המאה הי"ט. הם הם שהכשירו שדה פעולה נרחב לחברת יישוב ארץ ישראל ועודדו בעקיפין את המִבצעים המדיניים של חברת כל ישראל חברים, שתי חברות שנוסדות רק ב־1860.

הסיכוי הפציע מצד בלתי צפוי. על סדר יומה של זירת המדיניות הבין־לאומית עלתה שאלת לבנון, שכנתה הצפונית, ההררית של ארץ ישראל. ארץ זו נפגעה קשות ב־1860

(39) על חלקו של משה זקס בפעולות החברה „בתי המחסה" עיין במאמריו של מרדכי אליאב, „סיני" כרך ס"א (תשכ"ז) וס"ב (תשכ"ח).

ממאורעות עקובים מדם. דרוזים וערבים מוסלמים התמרדו וערכו טבח באלפי מרוניטים, תושביה הנוצרים של לבנון. העולם הנאור הזדעזע מהרג רב זה, ולאחר התייעצויות בין המעצמות הוטל על הקיסר נפוליאון השלישי להשליט סדר במזרח התיכון.[40]

במצב זה, מדגיש נ. מ. גלבר בהסתמכו על "אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס", עמוד 483 מיום 14.8.1860, האמינו עסקנים יהודים ידועי שם, כגון מונטיפיורי, הרוטשילדים, פֶרֶייה ואחרים, כי יעלה בידם לנצל את האהדה בדעת הקהל העולמית למיעוטים במזרח הקרוב לטובת העניין היהודי. אך הוברר כי ציפייתם היתה תמימה. נפוליאון לא הספיק להתערב הרבה. הוא היה עמוס מדי במשימות אחרות וכבר ב־1870 נשבה בידי הפרוסים. השעה שנראתה כשרה לגאולה — הוחמצה.

*

בפעם האחרונה נגע אלקלעי בפומבי בעניין יהודי שבץ בכתבה קצרה שפורסמה ב"הלבנון" הירושלמי, גליון 43 מכסלו תר"ל — 1869 (כתבי אלקלעי, עמ' תקס"א—תקס"ב). ברוח רגועה הוא כתב בה על הפגישה עם אלברט (אברהם) כהן, בלשן ידוע, ממקורבי בית רוטשילד הפריסי, חבר הקונסיסטוריון וממנהלי חכי"ח בפריס. כהן נסע בתחילת תר"ל מבודפשט לארץ ישראל ובדרך התעכב קצרות בבלגרד. הוא התכוון לבוא בדברים עם שרי סרביה כדי להאיץ בהם שיבטלו את חוקי ההפלָיה מן השנים 1856 ו־1861 שהעיקו על יהודי ארצם, ובמיוחד על יהודי שבץ.

יש עניין לפרט כאן מי נמנה עם המשלחת שהקבילה את פניו של אלברט כהן ומי נפרד ממנו בצאתו את בלגרד. בכתבה הנ"ל מונה אלקלעי, מלבד עצמו: "פרופיסור ברוך לעף [לב] ה"י, שומר משמרת [מפקח] בתי הספר בעיר בלגרד, האדון חיים אברהם סוזין ה"י, סוכן [מורשה] החברה הק' כל ישראל חברים, והאדון רפאל בכ"ר חיים ה"י... וביום חמישי הלך [כהן] לבקר את שרי הממשלה... ונתקבל בכבוד גדול ובסבר פנים יפות..." לאחר שסקר את ביקורי האורח במוסדות הקהילה ותיאר את הכבוד שנתכבד בו, מסיים אלקלעי את דיווחו: "...ביום השישי י"ז מרחשון נסע [כהן] לדרכו בלוית האדון דוד בנימין רוסו ה"י, ראש לחברת כל ישראל חברים בבלגרד, והאדון החכם הפרופיסור הנ"ל..."

מה היו תוצאותיו המעשיות של ביקור זה? על סמך מקורות יהודיים[41] כותב גלבר בעמ' 17 לכתב ידו על שאלת יהודי סרביה בקונגרס ברלין: "...לא הועילה אף התערבותו של ד"ר אלברט כהן מבית רוטשילד הפריסי וחבר בעל עמדה בקונסיסטוֹאַר. בדרכו לארץ ישראל הגיש ב־1869 את עצומותיו לעוצר שהבטיח להציע בפברואר 1870 לסקופשטינה [בית המחוקקים הסרבי] חוק שיבטל את כל ההגבלות לגבי היהודים. ד"ר כהן קיווה שהעוצר יקיים את הבטחתו, אולם המציאות עמדה ללמדו אחרת."

אלקלעי למד מן המציאות המרה. מצב יהודי סרביה, שנראה כלאחר ייאוש, החיש את החלטתו לצאת את הגולה. אבדה לו האמונה בקיומן של תפוצות ישראל. חרף הכשלונות והאכזבות שנחל בביקורו בירושלים בשנת 1871, נפרד מקהילתו הקטנה בזמן ששירת אותה נאמנה יובל שנים, ועלה ב־1874 עם אשתו לארץ ישראל.

(40) גלבר רומז על כך במאמרו הנזכר בעמ' 278, הערה 1 על מ. זקס, עמ' 15—16.
(41) Archives Israélites, 1869 p. 751

בארץ השתקע ביפו, בקִרבת מקווה ישראל, התא החקלאי הראשון, שהיישוב החדש הוסיף לממשיכי המסורת החקלאית בגליל. אלקלעי ראה בו אחד מניצני התקומה היהודית. ידידות לבבית קשרה את אלקלעי עם מנהל מקווה ישראל, יעקב־שַׁרל נטר, חלוץ החקלאות העברית החדשה בארץ ישראל.

בשבתו בערוב ימיו בארץ ישראל, הדפיס אלקלעי מאמרים קצרים בעתונים עבריים. לשונו העברית היתה כעת טבעית ופשוטה, וסגנונו נעשה שקוף וברור. הוא כתב על ענייני דיומא ותבע, בין היתר, הקמת "קוֹלוֹניעס" (מושבות חקלאיות), התריע על "צרת אחינו יושבי פולין" ודרש אמצעים ודרכים לעלייתם לארץ, ספד לצ"ה קלישר (נפטר ב־1875), ביקש לפדות את הכפר צנן במבואות חברון, עליו כבר התריע ר' אליהו מני, תבע להכשיר

יהודה חי אלקלעי (1798 — 1878) עם אשתו אסתר

אדמות לצורכי עיבוד חקלאי, הביע דאגה להצלחת עלייתם של יהודי פרס, כתב על בעיית שכם, ועוד.

עד כה קובצו חמישים ושלושה חיבורים שזוהו בוודאות כפרי עטו. הם שונים במתכונתם מן הקצה אל הקצה. החיבורים הגדולים פורסמו על פי רוב בקונטרסים מיוחדים שהודפסו בתפוצות רבות — בבלגרד, בפשט, בווינה, בלייפציג, באמסטרדם, בלונדון ואף בבומביי שבהודו. שאר חיבוריו פורסמו בכתבי־העת העבריים של ליק, וילנה, ורשה, לבוב, ירושלים ועוד.

י. ח. אלקלעי נפטר בשנת 1878 בגיל שמונים ונקבר על הר הזיתים. היה זה שבעים שנה לפני תקומתה של מדינת ישראל שהוא נמנה עם מבשריה הנלהבים.

*

בגולת קרואטיה כמעט שלא נודע דבר על י. ח. אלקלעי ולא כל שכן על כתביו ופעולותיו. ואם התפרסם עליו פרט זה או אחר בימי חייו, סביבתו הגיבה עליהם בשלילה. יריביו בקרואטיה ומחוצה לה ראו בו תמהוני, איש שגיונות החולם על יישוב ארץ ישראל, רעיון שאותה שעה נראה רחוק מן המציאות.

איש חזון זה פעל יובל שנים על אדמת קרואטיה, כל העת ב"בדידות מזהירה". בזמון הנידחת היה למעשה מנותק ממרכזי היהדות, ובכל זאת הקיף במחשבותיו את עם ישראל כולו. מתמיהה העובדה שאלקלעי אינו מזכיר בכתביו את יהודי קרואטיה. אך אין לשכוח כי בעשורים השלישי והרביעי של המאה הי"ט, בראשית כהונתו של אלקלעי בזֶמון, רק התחילה הגולה הקרואטית לובשת צורה. היא עדיין לחמה על קיומה, ואם כי עמדה במבחן, הרי כבר אז נחשפו חלקיה להשפעות טמיעה הרסניות. בגלל מגמות אלה לא הצליחו לא הירשנשטיין ולא אלקלעי לעורר בה תקוות משיחיות וכיסופי ציון. הירשנשטיין לא פרסם את רעיונותיו ברבים ולכן לא נודעו לסביבתו. אלקלעי כתב ופרסם הרבה, אך ליהודי קרואטיה היו לשונו ורעיונותיו זרים. אין תימה אפוא ששני מבשרי תקומה אלה לא זכו בחייהם להצלחות.

רק חובבי ציון שמרו אמונים לתורה המדינית שהתחילו לפתח אלקלעי וחבריו. נאמנים אלה היו מועטים במחצית הראשונה של המאה הי"ט. עם המיעוט הזה נמנה גם יליד זמון שמואל בילין (1796—1885), שעל משפחתו כבר נרמז בעמ' 221, בהערה 35 לתפוצות קרואטיה. שמואל בילין היה ירא שמים המאמין בתקומת ישראל. למן 1862 בא במגע עם חיים לוריא, מייסד חברת יישוב ארץ ישראל. כפקיד קונסולרי אוסטרי שירת בכמה ערי הבלקן. בעיר הבולגרית פלובדיב (פיליפופֶּל) שהה זמן רב. בערוב ימיו עלה לירושלים, הצטרף לכולל "שומרי החומות" ונפטר בעיר הקודש.[42]

ההתפתחות ההיסטורית הצדיקה את תחזיתם של חובבי ציון. שיבת ציון נעשתה מציאותם של הדורות החדשים. כעשרים שנה לאחר פטירתו של י. ח. אלקלעי התכנס הקונגרס הציוני הראשון בבזל (1897), התחנה הראשונה שהתוותה את דרכה של הציונות המדינית.

(42) על שמואל בילין עיין עוד באנציקלופדיה עברית, מסדה, כרך ט"ו, עמ' 354, ובמאמריו של רוברט פייט, „העולם" תש"ז, חוברות ל"ה ומ'.

מאז הושגה במאמצי דורות המטרה: תחיית העם היהודי במולדתו המחודשת ישראל. במאמצים אלה השתתפו יהודי יוגוסלביה במסירות. על כך יסופר בכרך השני של תולדות יהודי יוגוסלביה.

כאן נסיים את סקירתנו בהזכרת ראשוני התנועה הציונית בארצות היוגוסלביות שנענו עוד בשלהי המאה הי״ט לקריאתו של בנימין זאב הרצל ונרתמו לעול המצוות הציוני. רשימת שמותיהם אינה מתיימרת בשלמות. אך פעילותם של החלוצים האלה, הנודעים והאלמונים כאחד, מוכיחה כי רעיונותיהם של אבות התקומה הירשנשטיין ואלקלעי נקלטו, אמנם באיחור זמן, גם בגולת יוגוסלביה.

בגליונות הראשונים של ״די וֶלט״, הבטאון הציוני המרכזי דאז, הופיעו כתבות מפרי עטו של ד״ר ד. אלקלעי מבלגרד וד״ר מ. אהרנפרייס, הרב מג׳קובו (קרואטיה), המנחה והמרצה על בעיות התרבות והלשון העברית בקונגרס הציוני הראשון. בבוסנה פעלו ל. פסח, נ. לנדאו, א. ד. לוי, ג. זיידמן, י. מבורך, ר. פוליוקן, י. טאו, ועוד. באוסייק הכשירו ה. שפיצר וי. נ. שוּלהוֹף את הקרקע לפעולה הציונית, ובערי השדה הסלבוניות עבדו ל. שטיין וה. שולמן.

היישוב היהודי בזגרב נחשב אז למבצר הטמיעה. אולם לא כל בניו נשארו אדישים למתרחש בעולם היהודי. הנוער העובד ותלמידי בתי הספר התיכוניים התחילו למרוד בשלטון הגבאים המתנכר. עם צעירים אלה נמנו הרמן ליכט, בעל ההכרה הסוציאליסטית, ממייסדיו של ״מֶרקוּר״, קופת החולים של הפקידים בזגרב, ואחיו אלכסנדר ליכט, אישיות דגולה, שבמרוצת השנים עתיד היה לעמוד בראש תנועת התקומה היהודית ביוגוסלביה.

בעשורים הראשונים של המאה העשרים נראה היה כי לתפוצות בארצות היוגוסלביות צפויה התפתחות שקטה, עם ביסוס קהילותיהן וחידוש ערכיהן הלאומיים ברוחה של התנועה הציונית. על כל אלה, על האור והצל בתולדות יהודי יוגוסלביה עד אמצע המאה העשרים, תורחב היריעה בהמשכו של ספר זה.

חלק ששי:
נספחות

א. עוד על ביטולה

מעשה בר' יוסף בן לב ממונסטיר

ובזמן ההוא היו בשאלוניקי כמה רבנים גדולים והגדול שבהם ה"ה הרב מהרי"בל דהיינו הרב ר' יוסף בן לב בר דוד ן' לב רב מובהק ומפולפל גדול וכמו שנראה מענין תשובותיו כי למפורסמות אין צריך ראיה והיו לו ב' בנים חכמים ושמם ה"ר דוד וה"ר משה ובח"א מתשובותיו נדפסו כמה חדושין משם בניו וכמו שיראה המעיין שם בספרו וכתב מהרש"ק בח"ג דף כ' כי כל אותם הלשונות שכתב מהרי"בל בשם בנו בח"א הם שלו וכתבם בשם בנו לסבה ידועה אצל כבוד חכמתו וכ"כ הרב מהרי"בל בתשובותיו סי' ס"ט ולא נודע לנו תלמיד של מי היה אך מה שנראה הוא שתחלתו היא מעיר מונשטיריו כמוכח בח"ב מתשובותיו סי' ע"ו ואח"כ הלך משם לעיר שאלוניקי ושם למד עם הרבנים הזקנים שהיו בדור ההוא ונתגדל מאד בתורה אבל לא נודע לי בבירור מי היה רבו מובהק מאותם הרבנים הקדושים אשר היו בדור ההוא והנה שמעתי בשאלוניקי מפי זקנים כי יום אחד אירע לו מחלוקת למהריב"ל בהיותו בישיבה עם הרב ר' שלמה בן חסון הזקן אביו של הרב ר' אהרן חסון והוא הנזכר בתשובות הרשד"ם בחלק א"ח ויורה דעה סי' מ"ג על ענין דבור אחד מהתוספות שהקשה הר"י מקורביל ואמר ה"ר שלמה ן' חסון שקושייתו של הר"י מקורביל לא היה קושיא כלל אלא שטעה ועל זה נתגלגלו הדברים ונתרבה המחלוקת בין שני הרבנים הנזכרים ונתגדלה המדורה עד שהגיע הדבר שבירכו זה את זה בישיבה בחוק [חבורה] גדולה של חכמים ואחרי ימים מועטים היתה מגפה בעיר שאלוניקי והלכו לכפרים ושם בהיותם בכפר נהרג החכם כה"ר דוד ן' לב בנו של הרב מהרי"בל וזאת היתה לו סבה להרב מהרי"בל ז"ל שעקר דירתו משאלוניקי והלך לו לדור בעיר קשטנדינא ושם הרביץ תורה הרבה בישראל ולמד כל שאר ימי חייו בישיבת הגברת מ' גראסיא נשיא וכתב בסוף מחזור האשכנזים ומביאו ג"כ בשלשלת הקבלה שישראל אחד איש בליעל נתקוטט עם הרב ר' יוסף ן' לב בשאלוניקי על ענין פסק דין שכתב נגדו והכהו על הלחי בשוק בפני כל העם ולא היה מי שימחה בידו ואין דובר אליו דבר על ענין זה מפני היות האיש הבליעל ההוא עשיר גדול ותקיף ואלם מאד ובהיות הרב לפני החנות ההוא שהיה של בשם אחד ושמו אברהם קטלאנו קרע את בגדיו ואמר שומו שמים על זאת ובלילה ההוא נכנס הבשם בחנות וראה שם עכבר וקרב אליו הנר לשרפו והאור נאחז ונסבך בניירות שהיו לו בחנות ונתרבה הלהב וקם שריפה גדולה ונשרפו כמו חמשת אלפים בתים מיהודים ומאתים נפשות וכמה בתי כנסיות ובתי מדרשות ואח"כ עלה הנגף בעם והיו מתים בכל יום כמה נפשות מישראל עד שהגיעו (ביום א') ביום א' של שבוע שנקברו ביום ההוא שי"ד מתים כמנין שדי ומהיום ההוא והלאה היה הנגף הולך ומתמעט עד שנעצרה המגפה וכל זה היה בשנת הש"ה ליצירה וכבר נודע שהרב מהריב"ל ז"ל חבר ד' חלקים משו"ת ושטות וחדושין על כמה מסכתות וכמה לשונות חמורים מרש"י ותוס' והפוסקים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והר"ן ובע' הטורים ורבינו ירוחם ויתר הפוסקים האחרונים בפלפול גדול ועצום וכמו שיראה המעיין שם בספריו.

(מתוך קורא הדורות לדוד קונפורטי, עמוד ל"ז, לשנים 5320—1560)

ב. סקירות מיטסר

לתיעוד פזורות בוסנה

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien,
Staatskanzlei. Bosnien, Karton 1
1636—1829

1

Aufsatz. Uiber einige Gegenstände zum Uiberblick des Handlungs-Verkehrs in Bosnien.
C. Für den Handel in Bosnien, woraus alle Capetinaden und die Hauptproducten zu versehen, was jeder District besitzet.

. . . . . .

26. *Sarajevo*

Dieser grosse Ort und Haupstadt in Bosnien so 18.000 Häusser enthaltet bestehet mehreren Theilen aus Handelsleuten, welche im Verkehr mit Macedonien, Albanien, Dalmatien, Servien, Bulgarien und der Karfl. Seite stehen, wohin sich von allen diesen Theilen Weege und fahrbare Strassen Concentieren, und allwo Menschen von vielen Nationen Theils Handelsleute theils Spediteurs sich befinden, nur aber aus kais. Seite keiner alda bestehet, und letzteres zu erzillen der Handlungs-Speculationen zum Vortheil der kais. Unterthanen den grösten Schwung, und Nutzen verschaffen könnte ; und dies um so mehr als von Sarajevo längst der Bosna ein fahrbarer Weeg der aber Reparationen erfordert, bis and die Sawe zur kais. Brooder Kontumaz bestehet, und die rückwärtigen Länder der Türkischen Provincen bis an den Archipelag nach Salonik die ausgebreiteste Gelegenheit zum Verkehr der kais. Fabrick-Waaren darbietet. Die Religion dieser Stadt sind Mahomedaner, und nur, mit etwa 3.000 Christen Einwohner beyden Religionen vermischt ; doch giebt es auch viele Häbreer allhier, in deren Händen sich der meiste Handel befindet.

. . . . . .

Travnik den 17. September 1808

Mittesser m.p.
Oberstlieutenant
Öst. Kais. Consul zu Travnik

2

Nro 10

Euer Excellenz !

. . . . . .

Der französische General-Consul David, hat aus Dalmatien seinen 2-ten Dollmätsch den Juden Rafo, und den Türken seinen von hier mitgenommenen Gavas nach Travnik zurück gesendet, und den Dollmätsch.....

Die Juden erhalten von Zeit zu Zeit Briefe von allen Seiten ihrer Correspondenten. Und so sehr selbe denen Franzosen zugethan, so können sie sich dennoch nicht enthalten, denen Türken und auch mir erzählen, dass eine fürchterliche Macht auf österreich Kaiserlicher Seite in Bewegung gesetzet, und noch ein weit grösserer Theil in Bereitschaft stehe, so zwar dass selbe, die Kais. Armée auf 800.000 Mann angeben. Worüber die Türken ihre Freude

nicht genugsam an Tage legen können, und öffentlich zu Gott ausrufen, womit unsere Waffen wieder die Franzosen gesegnet werde, damit sie Türken von dieser gefährlichen Nachbarschaft befreyet werden mögen.

. . . . . .

Am 25ten liesse der Gouverneur den Dollmätsch Rotta zu sich berufen, dem er den Auftrag machte, mir seine erhaltenen Nachrichten hinterbringen zu sollen, welches ohngefähr das Nämliche ist, was der obgesagte reckgekommene französische Gavas mir bereits erzählet hat. Nur noch mit dem Zusatz: dass sich die Franzosen mehreren Theils bey Zara bey einer gewissen Brücke so sehr versamlen; dass die Franzosen in Dalmatien aussprengen, die Ungarn wären anderen Sinnes geworden, und leisteten nicht den abgehoften Beystand, und dass die Franzosen viele Kundschafters, Besonders einen Juden aus Sarajevo nach Kais. Seite bis Wien abgeschikket hätten, um über den Stand der Kaiserl. Armée und sonstige Umstände genaue Rapporte einbefördern zu können.

. . . . . .

Travnik den 26ten März 1809

Mittesser m.p.
Oberstlieutenant
Oest. Kais. Königl. Consul
zu Travnik in Bosnien

3

Samlung

Der nachfolgenden von Bosnien sehr mühsam aufgefassten Gegenständen; zur Vergrösserung des wechselseitigen Handels beabsichtet.

. . . . . .

Lit. D. *Bemerkungen von Bosnien.*

. . . . . .

Ausser diesem befindet sich bey dem Franziskaner-Kloster Kressevo eine Quecksilber-Minne, die aber — wie die Gold und Silber-Bergwerke niemand benutzen darf, dennoch aber die dortigen Christen-Landes-Einwohner verstohlener, derley Steine im kleinen schmelzen, und das herausbringende Quecksilber in verborgenen denen Juden verkaufen, mithin dieses Regal für den Landes-Fürsten eine nahmhafte Revenue verschaffen würde.

. . . . . .

Bosnische Bewohner bestehen aus fünf Klassen Menschen; nämlich aus römisch Katholisch, altgläubern, welche beyde Nationen sich in Gesichtszügen, Körperbau und Gemüthsstimmung ungemein unterscheiden, Türken, Zigeuner und Juden. Die Juden und Zigeuner sind wie aller Orten faul, und zu nichts — als Erstere zum Handel, Letztere zum Schmiden und Musik tauglich.

. . . . . .

Travnik den 27. April 1811

Mittesser m.p.
Oberstlieutenant
oest. k.k. Consul

Allgemeine Bemerkungen

Über die bei Übernahme des hiesigen Konsulats in denen diessfälligen Übergabsinstrumenten aufgeführten, die Statistik von Bosnien betreffenden, von Nro. 20 bis incl. 28 bezeichneten Aufsätze, und zwar :

.....

ad Nro 24

.....ganze Bevölkerungsstärke sohin auf 600.000 solchergestalten berechnen.

Hiezu kann man höchstens noch 25.000 Judenseelen rechnen, die jedoch durchgängig bloss in Städten wohnen, und wie überall — sowohl die Kränze der Cerns vorzüglich aber den Lorbner des Mars gleich weit fliehend — auch hier in Bossnien, unter dem Schutze Merkurs, bloss vom Handel, der Mäkklerei und den Geldbeschneiden leben, und hiemit auch weder zur produktiven Klasse, noch zur allgemeinen Streitmasse eines Staats oder Landes, schon gar nicht gezählt werden können. Nächst den Juden mögen allenfalls noch 5 bis 6.000 Zigeunerseelen ihrer Lebensweise nach in Bossnien umherziehen.

.....

e.) Nationalstamm der Einwohner.

Ausschliesslich der Juden und Zigeuner, ohne Unterschied der Religion, insgesamt Slavo-Illyrier, gleich dem Serbier.

.....

1.) Judenzoll.

Jeder männliche Judenkopf, vom 10-ten Jahr aufwerts, zahle nächst der anderweiten Steuerpflichtigkeit jährlich 5 f.

Die Bevölkerung der Judenschaft in Bossnien besteht aus 25.000 Seelen. Hievon 8.000 männliche Köpfe vorbesagt à 5 f. besteuert,

macht jährlich.....40.000 f.

(ohne Datum und Unterschrift)

(Travnik am 25 ten Junius 1811)

ג. עוד על גולת קריין

ל׳וב׳ל׳נה בסוף המאה הי״ט

איו. ורהובץ פרסם ביומון ״יוטרו״ (״הבוקר״, ל׳וב׳ל׳נה) סקירה מאלפת על יהודי ל׳וב׳ל׳נה. את דבריו העתיק השבועון היהודי ״יברייסקי גלס״, סרייבו, בגליונו מ־20.5.1938. מתוכנו מתברר כי עד שנת 1855 לא נמצאה נפש יהודית חיה בל׳וב׳ל׳נה. הנסיון הראשון לשינוי פני הדברים נעשה בידי ישראל מויזס (משה) מוורז׳דין. הוא שכר בל׳וב׳ל׳נה מחסן תבואות, אך נתפס ונקנס במאה וחמישים פלורינים. גם במקרה השני מדובר ביהודי קרואטי שניסה לחדור ב־1860 לל׳וב׳ל׳נה. היה זה החייט יוסף שוורץ מזגרב שפתח בעיר הבירה הסלובנית אולפן לגזרנות בגדי־נשים. הדבר עורר את חמת החייטים המקומיים ובלחצם ציוותה עליו עיריית ל׳וב׳ל׳נה להסתלק. שוורץ ערער על צו הגירוש לפני הממונה מטעם הקיסר על החבל והלה נעתר לפנייתו. שוורץ יכול היה כעת לפעול בעיר לפי בקשתו, אך הדבר לא ניתן לו. בגללו פרץ סכסוך בין העיריה והממונה על החבל. ורק עם עזיבת שוורץ שככו הרוחות. — ורהובץ מזכיר אף נתונים דמוגרפיים מעניינים על היישוב היהודי בל׳וב׳ל׳נה. לדבריו נתפקדו במרשם האוכלוסין ב־1890 — 76 ובמרשם 1900 — 95 יהודים שהם פחות ממחצית האחוז מכלל תושבי העיר. מספר זעום זה הצטמק עוד יותר במחצית הראשונה של המאה הכ׳.

ד. מגילות־יוחסין בסרביה־בוסנה

האלקלעים

בישראל מוכר היטב שם המשפחה אלקלעי. בין תושבי ירושלים הוא שכיח כשם שהיה נפוץ בין פזורי סוריה, צפון אפריקה, תורכיה והבלקנים. בסלוניקי חיו גם בני קלעי. משותפת לשתי הצורות המלה הערבית אל־קלע, שמשמעותה מצודה.

למן התקופה הערבית נקראו בספרד שלוש עשרה ערים ועיירות אלקלע. כל אחת מערים־מצודות אלו עשויה להיות מכורתם האיברית של בני קלע־אלקלע. מן הראוי להזכיר כאן את החשובות שבהן: Alcalá de Henares — מקום הולדתו של סרוונטס במבואות מדריד, במזרח ספרד, וכן Alcalá de los Gazules, Alcalá la Real, Alcalá de Guadaira, Alcalá de Chivert בדרום הארץ.

אבות האלקלעים באו בזרם הפליטים של מגורשי ספרד לסלוניקי. הם נקלטו בעיר נמל זו על שפת הים האגאי. שליטי המקלט ניצלו כהלכה את הפוטנציאל האנושי המעולה בו הצטיינו רבים מקרב הפליטים היהודים. הם וצאצאיהם תרמו כמיטב יכולתם כדי להודות לקולטיהם. לא מעט בזכות חריצותם ויעילותם היתה סלוניקי למרכז הייצור בענפים שונים, בכימיה, בטקסטיל ובהלבשה, במלאכת הדפוס ועוד. פליטי ספרד ובניהם "כבשו" את הנמל הן כסבלים הן כספנים. בשבתות ובחגי ישראל שבתה בו העבודה. בעיר הוקמו ישיבות ובתי מדרשות שפרסמו למרחקים את סלוניקי כעיר ואם בישראל.

עם זאת, ולמרות ההשגים המרשימים, לא הכול היה כשורה במרכז יהודי זה. כבר בסוף המאה הט"ז הורגש קפאון כלכלי. אז הופיעו האותות הראשונים שבישרו שקיעה רוחנית ההולכת וקרבה. מגוונים היו גורמי המשבר. בעוכרי היישוב היהודי בסלוניקי היתה פלגנותו הקיצונית וגם ספיחי השבתאות הוסיפו שמן למדורה. חשובים ביותר היו הגורמים הכלכליים. במרוצת הזמן גדל חוסר העבודה ורבו פושטי רגל. יהודים רבים נשרו ממעגל היצירה. המשבר אילץ אותם לחפש את פת לחמם בנכר, שוב בגולה אחרת.

רבים מבין אלה שאחזו הפעם במקל נדודים שמו פניהם לצפון־מערב, לערים ולעיירות בבולגריה הקרובה: פלובדיב, סמוקוב, דופניצה ועד קיוסטנדז'יל וסופיה הגיעו. יוצאי סלוניקי העשירו את הקהילות היהודיות במקומות אלה ברוחם העממית ובאוצר מסורתם. הן התעצמו והיו לעתודות ההגירה של תפוצות סרביה ובוסנה.

ש. א. רוזנס כותב (דברי ימי ישראל בתוגרמה, כרך ה', עמ' 109) על הרב ואב בית־דין בדופניצה, אברהם ב"ר שמואל אלקלעי (1740—1811) שחיבר שני ספרים תורניים. אחד הוא "זכור לאברהם", זכרון דינים מכל ד' הטורים בסדר א"ב, פירושים לספר ההלכות הנודע מאת יעקב בן הרא"ש (הרב אשר, המאה הי"ד). היצירה השניה היא "חסד לאברהם", קובץ שו"ת שנדפס בסלוניקי לאחר מות מחברו, בתקפ"א—תקפ"ב (1821—1822). בערוב ימיו עלה לצפת ונפטר שם.

בעדותו (ארכיון ה.ע.י. א' 128) על ימי נעוריו מציין יצחק אלקלעי, יליד סופיה (1881) שכיהן עד 1941 כרב הראשי ביוגוסלביה, כי אחד הבנים של אברהם אלקלעי מדופניצה היגר לבוסנה וייסד שם משפחה ענפה. ממוצא בולגרי היה גם יעקב מ. אלקלעי, בשנים 1886—1896 יו"ר ועד הקהילה בבלגרד. יעקב מ. אלקלעי היה איש משכיל ותרגם ללדינו את "תולדות היהודים" מאת שמעון ברנפלד שכיהן בתקופתו כרב בבלגרד. "דוד יעקב" זה שיכנע את יצחק אלקלעי הצעיר ללמוד מדעי היהדות בווינה. הוא גם השתדל לקדם את ענייניהן של משפחות אלקלעי אחרות. ביניהן נמצאה משפחת החזן אברהם אלקלעי שיובל שנים שירת בנאמנות את הקהילה הספרדית בבלגרד. אברהם בא מבולגריה דרך סמדרבו (Smederevo) לבלגרד. עם בואינה מבית חסון היו לאברהם שלושה עשר בנים, מהם חיים אהרן (נולד ב־1880) בבלגרד ודוד־דצ'ו (נולד ב־1897) בירושלים.

מעניינת הדרך שבה היו מגיעים יהודי דופניצה וסמוקוב לסרביה ולבוסנה. עדות מאלפת לכך נעוצה בדברי יצחק אלקלעי הנזכרים. אביו של יצחק עזב בשנות התשעים למאה הי"ט את דופניצה והיגר דרך סופיה לזמון. שם נולד ליצחק אח צעיר החי עד היום ביפו ושם התחיל יצחק מבקר בבית הספר התיכון. אגב, גם ההיסטוריון רוזנס מספר בקורות חייו על שהותו הקצרה בזמון. היה זה כשתי עשרות שנים לפני בואה של משפחת יצחק אלקלעי. וגם רוזנס מדגיש כי בפעם הראשונה נכנס בזמון לבית ספר חילוני ורכש בו את היסודות לידיעת הלשון — הגרמנית!

הדרכים שבהן הגיעו מהגרי סלוניקי היהודים לסרייבו לא נחקרו עדיין. לא הוברר אם זה היה פלג הגירה עצמאי, בדרכו מסלוניקי דרך מקדוניה לבוסנה, או שמא באו גם "הבוסניאקים" דרך קהילות בולגריה וסרביה לבוסנה, אמנם בתקופות אחרות. בבירור זה אין להתעלם מן העובדה שעוד במחצית הראשונה של המאה הי"ט לא הפרידו גבולות עוינים בין הקהילות היהודיות בבלקנים. עדיין נחשב חלק עולם זה למרחב תורכי. למעשה לא היתה תנועת האוכלוסין בארצות הבלקן מותנית ברכישת דרכונים פרובינציאליים. מכל מקום, שמות משפחה מבורך, דמאיו, אלקלעי, סמוקובליה ואחרים, שהיו מצויים בבוסנה, מרמזים על הקשר עם קהילות בולגריה.

עם כל הריחוק המשפחתי בין כמה מענפי האלקלעים, היו ביניהם גם משפחות מסועפות בבלגרד, בשאבאץ ובבוסנה. כך כותב נ. מ. גלבר בכרך ב' לאנציקלופדיה יודאיקה, עמ' 325—329, על המלמד שלמה בן משה אלקלעי שלפי גלבר נולד ב־1765 בסלוניקי ונפטר ב־1820 בסרייבו. בנו יהודה חי שנמנה עם מבשרי התחיה, נולד ב־1798 בסרייבו ונפטר ב־1878 בירושלים. כדי להמחיש את רבגוניות משפחתו יובאו להלן מספר משפטים מתוך ההקדשה לספר "מעודד ענוים", ויניה תרכ"ד (1864). בין היתר הוא פונה "לחברי החברה 'ישוב ארץ ישראל' בישוב קטן בשאבאץ במדינת סירביען."...בדבריו הוא מצביע בין היתר על "שארי ולבבי החכם כח"ר אברהם ב' מרדכי אלקלעי הי"ו..." בקטע האחרון להקדשה הוא עוד כותב על האלקלעים בזו הלשון: "...ועל טוב יזכרו שמות המשתדלים לישוב א"י בעיר ביליגראד יע"א [יכוננה עליון אמן]. ידי"ב [ידיד נפשי], אלופי ומיודעי החה"ש כה"ר משה ב' דוד אלקלעי הי"ו. וחתני האיש היקר שלמה חי ב' מרדכי אלקלעי ה"י..." כך כתב יהודה חי אלקלעי כחצי שנה לפני פרעות שאבאץ (16.1.1865) שבהן נפלו שני יהודים קרבן למרצחים שונאי ישראל. הקרבנות היו שלמה אבינון ויעקב אלקלעי.

גם הדור הבא של אנשי שאבאץ נשאר נאמן לרעיון שעורר יהודה חי. כשלושים שנה לאחר מאורעות הדמים נולד שם משה אלקלעי, למד רפואה בווינה, היה עסקן ציוני בסרייבו וחי עשרות שנים בירושלים כרופא מבוקש ומקובל על שכבות עם נרחבות.

סבירה ההנחה כי מרבית האלקלעים הבלגרדיים באה מסרייבו דרך שאבאץ או זמון. ידוע שסולומון אלקלעי, הרופא והעסקן הספרדי בבלגרד, מוצאו היה מסרייבו. השאלה היא רק מתי באו האלקלעים לסרביה. תנועת ההגירה לא היתה חדסיטרית, מסרייבו דרך שאבאץ או זמון לבלגרד, אלא גם להיפך, מבולגריה דרך סרביה לבוסנה. מתקבל על הדעת שהיהודים נסו מאזורי מלחמה, שהתנהלו בהם קרבות בין סרביה לבולגריה לפחות יובל שנים. ודאי הם שאפו להגיע לשטחי בוסנה שאוסטריה הצליחה להרגיעם לאחר הכיבוש בשנת 1878.

אולם היו, כאמור, גם מקרים הפוכים של הגירת האלקלעים מבוסנה העניה לנסיכות סרביה שרק השיגה את עצמאותה, אף אם לא החזיקו מעמד והפסיקו לא אחת את ישיבתם בבלגרד. עובדות אלו בולטות מקורותיהם של ארבעת הדורות האחרונים של האלקלעים האלה. בשני הדורות הראשונים היו בניהם המחוננים מורים וחכמים ובדורות האחרונים הצטיינו בעריכת דין. אבותיהם אמנם באו מסרייבו. הראשון שנולד בבלגרד היה דוד משה אלקלעי, אך היגר לווינה ונתמנה שם לחכם ולמורה ב"קהילה התורכית" (הספרדית). גם בנו משה דוד (1834—1902) הוא יליד בלגרד שניהל שם את בית הספר היהודי וחיבר ספרי לימוד בלדינו ובעברית. הוא האיש שיהודה חי אלקלעי משבחו על פעולתו לטובת יישוב ארץ ישראל בהקדשה לספר "מעודד ענוים", כפי שכבר נאמר למעלה. גם הוא היגר לווינה ושם כיהן לאחר מות אביו כחכם בקהילה הספרדית. נאומיו העבריים בנשפי חנוכה של אגודת הסטודנטים "קדימה" היו מבריקים ועוררו רגשי גאווה בשורות הדור הצעיר. בנו דוד משה (1862—1933) היה הדוקטור הראשון בין המשפטנים של ספרדי בלגרד. דוד מ.

אלקלעי, שנשא לאשה את רחל, נכדתו של יהודה חי אלקלעי, היה ציר בקונגרס הציוני הראשון. הרצל הנציח אותו ב"אלטנייילנד" בדמותו של "אלאדינו". "הדוקטור" נמנה עם מנהיגי הציונות בסרביה וביוגוסלביה. נודע כעורך דין מצליח. בניו המשיכו בפרקליטות. בתו ללה אלפנדרי ובנו סימה (נ. 1895) חיים בישראל.

בבוסנה חיו עד 1941 בני אלקלעי רבים. אשר אלקלעי כיהן בתחילת המאה העשרים כיו"ר ועד הקהילה הספרדית בסרייבו. ד"ר ויטה אלקלעי (1878—1935) היה ציר בית הנבחרים הבוסני בתקופה האחרונה לשלטון האוסטרי. אלברט אלקלעי (1886—1971) מקורו ממשפחת סוחרי עורות מעיר השדה טוזלה. כאיש צעיר בא לסרייבו ונרתם בעול הפעולה הציונית. במיוחד היה פעיל במגביות קרן היסוד. עלה לישראל עם אשתו. בנו הרופא איזידור־בראצו פעיל כאורתופד בנהריה. מספר משפחות אלקלעי חיות בירושלים ובמקומות שונים בישראל, אך אילן היוחסין שלהן עדיין טעון מחקר.

אלקלעים נמצאו עוד בכמה ערי שדה בוסניות: מברצ'קו התפזרו לצ'ילה ולאיטליה, ובנות משפחת החזן יהודה אלקלעי מביילינה, בוקיצה אקשטיין ושריקה אגמון, חיות כבר עשרות שנים בישראל.

שלום — פרדו — ישראל

יוסף חיים שלום היה מרפא חולים בלתי מוסמך, חכים (hekim) או חצ'ים (hećim) בפי העם. הוא התחתן עם רחל, בתו של יצחק פרדו. יצחק היה בנו השני של דוד פרדו (נולד ב־1719 בוונציה ונפטר ב־1792 בירושלים), הפוסק והסופר העברי שכיהן כרב בספליט ובסרייבו. יצחק ירש מאביו את כהונתו הרבנית בסרייבו. בעלה של רחל, י. ח. שלום, נפטר ב־1824.

לזוג שלום נולדו שישה בנים ושתי בנות. בינם התבלט יצחק (נולד ב־1806 ונפטר ב־1874 בירושלים). יצחק שלום הוא הרופא היהודי הראשון בסרייבו שרכש השכלה אקדמית. נשא לו לאשה את רחל בכורה מבית מונסיל'ו (נולדה ב־1815 ונפטרה ב־1883 בירושלים). היו להם עשרה ילדים. על קורות שתיים מבנותיהם ידועים כמה פרטים. פלורה נישאה למשה ישראל שפרנס את משפחתו בעבודות הובלה והעברת משאות. נולדו להם ששה ילדים ומרביתם התקדמו בעידן האוסטרי בבוסנה ונמנו עם שכבות החברה האמידות, כחרושתנים, כספקי־צבא, כבנקאים, כסוחרים, כספקידים וכרופאים.

מן הדור הצעיר של בני משפחות שלום, ישראל, דנון ועוד מחותנים אחרים, עלו בודדים לישראל. בירושלים חיים המהנדס שלמה (מודרא) ישראל ויצחק (איגו) שלום, בנהריה דורי דנון, בחיפה העובדת הסוציאלית פלורה שלום, ובטבעון המהנדס ליקו ישראל עם רעיתו גונדה מבית פינטו. ליקו הוא בנם של צעיר הישראלים, יהושע, והמורה מזלטה מבית כביל'ו.

אסתר, אחת הבנות של ד"ר יצחק ורחל שלום, נישאה ליעקב סומבול, מרפא שיניים. מבין בניהם בלטו שני מהנדסים: יצחק־אידידור, שנים מרובות פעיל כיו"ר הקהילה הספרדית בסרייבו וכיו"ר האגודה "בנבולנציה", והאדריכל שמואל שתכנן, בין היתר, בנייני ציבור יהודיים בסרייבו ובבלגרד. מאחיותיהם יש לציין את רבקה, אשת ברנרדו פינטו, הציוני הנלהב ממוצא בולגרי שנמנה עם מייסדי "בני ציון" ו"בנבולנציה". האחות רחל היתה אשתו של אברהם מאיר אלטרץ, יו"ר ועד הקהילה הספרדית בסרייבו.

ה. מספר משפחות בקרואטיה וקורותיהן

שטרן—אלכסנדר

משפחת יעקב שטרן נמנית עם חלוצי לשקה אוליצה ועם ראשוני היהודים בזגרב בכלל. יעקב בא לזגרב ב־1789. במפקד היהודים ב־1812 שנערך בשטח הקפטול, נרשם כבעל חנות קטנה. נכדו, גם הוא יעקב, ייסד ב־1869, בשותפות עם עמנואל פריסטר ועם פוֹנגרע (לא־יהודי), את בית החרושת לעורות שהיה במרוצת הזמן לאחד המפעלים התעשיתיים המפותחים בסוגו במונרכיה האוסטרית־הונגרית. אחיו מקס, סיטונאי יינות, עמד בשנים 1883—1891 בראש ועד הקהילה. אוטו, בנו של

מקס, הלך בעקבות אביו וכיהן בשנים 1912—1917 כסגן ראש הקהילה. אחי אוטו, הנס (איוו), עורך דין בעל נטיות ספרותיות, היה חלוץ שידורי הרדיו בזגרב. בזירה היהודית עלה למנהיגות אינטלקטואלית של תנועת הטמיעה שלחמה בציונות, אך טוענים כי בערוב ימיו חזר בו מעמדתו המתבוללת. — השטרנים היו מחותנים עם משפחת אלכסנדר, סוחרי תבואות מצליחים, תעשיינים ופעילים במוסדות צדקה. פעילותם היהודית באה לידי ביטוי בעיקר בדאגה לפועלה התקין של חברה קדישא. האלכסנדרים האמידים, האב יונה והבן שאנדור, כיהנו שנים רבות כיושבי ראש החברה. רבים מצאצאיהם של יעקב שטרן ויונה אלכסנדר החרדים — התנצרו.

פריסטר

מעודדות יותר באספקלריה היהודית קורותיה של משפחת פריסטר. מוצאם של בני כהן־פריסטר מניקולסבורג (מיקולוב), מרכז תורני נודע ליהודי מוריביה. משם היגר יעקב־ג׳אקומו (1711—1796) לגרדישקה ע/נ איסונצו, עיר בפרובינציה גוריצה וגרדישקה,[1] שהיתה עד סיום מלחמת העולם הראשונה חבל איטלקי תחת שלטון אוסטרי. מסורת הפריסטרים טוענת כי יעקב כהן, מייסד ענף המשפחה האיטלקי, בא עם בחירת לבו — דודניתו — מניקולסבורג לגרדישקה כדי לשאתה לו לאשה. הנישואים נבצרו מהם במוריביה מחמת החוקים נגד ריבוי היהודים. השניים נאלצו להבריח גבולות, ורק לאחר הרפתקאות מרובות הגיעו לגרדישקה. שם באו הפריסטרים אל נחלתם. הם עשו חיל כספקי הצבא האוסטרי שגדודיו חנו בחבל ספר זה. צאצאיהם הלכו והתעשרו מעסקי הצבא. על־ידי חיתון עם משפחות יהודיות אמידות בטריאסט השכנה צברו רכוש קרקעי, שהחזקתו נאסרה על היהודים בחלקים רבים של קיסרות אוסטריה.

הפריסטרים סיפקו לצבא בשר בקר, ובחפשם אחרי מקורות להשגת הבהמות הגיעו לירידי קרואטיה הסמוכים. הסחורה המבוקשת נמצאה שם בשפע. עמנואל פריסטר (1814—1882) התחיל כבר ב־1840 מבקר בירידי ורז׳דין, קרלובץ וזגרב. בשנת 1847 השתקע בזגרב. ההון שהביא אתו נאמד בארבעים אלף פלורינים, סכום נכבד לפי מושגי הזמן, וביחוד בזגרב הקטנה. אמצעים אלה הבטיחו לו עמדה בלעדית כספק הצבא. במולדתו החדשה הצליח במהרה להכות שורש. צבר הון, ועל אף החוקים שאבד עליהם הכלח — רכש נכסי דלא ניידי. הוא הוא שתרם את המגרש שעליו הוקם בשנת 1867 בית הכנסת הגדול בזגרב.

בנו אדוארדו (1854—1927) השתתף בביסוס התעשיה הקרואטית בהשקעות במפעלי עור, נייר, גז, טחנות קמח, ועוד. על שם אשתו יסד ב־1887 אגודת צדקה ״גלנה פריסטר״ לילדים יהודים. האגודה פעלה עד השואה ב־1941. הוא עשה כמיטב יכולתו לקידום האמנים והאמנות בעירו. תרם תמונות נדירות ויקרות ערך לגלריה היוגוסלבית, והקים ביתן למוסיקה העומד עדיין על תלו בכיכר זרינ׳סקי בזגרב.

משפחת פריסטר היתה ענפה מאד. הטיפוס העממי שבתולדותיה נשאר ג׳רולמו (1845—1926), בן אחיו של עמנואל. הוא היה אחרון הפריסטרים העשירים. כאיש מעש לא נטה לעיונים מופשטים ולא חיבב ״אינטליגנטים״, אך היה בעל שכל ישר, פיקח וער מאד להתרחשויות מסביבו. במרוצת חייו הארוכים התמחה בגידולי בקר מגזעים משובחים. באחוזתו בסביבת זגרב הקים מחלבה למופת. פיתח בצורה מקורית את דרכי החקלאות בקרואטיה, והביא מבולגריה ירקנים מעולים שהעשירו את שוק הירקות בשפע של תוצרת משובחת.

יחסו של ג׳רולמו ליהדות היה פשוט. הוא לא התנכר למסורת אבות אבותיו מניקולסבורג ומגרדישקה ובכל הזדמנות הפגין את מסירותו לעמו ישראל. בשנות השמונים של המאה הי״ט קרו התקריות האנטישמיות בקרואטיה, בזגוריה ובזגרב ובשנת 1903 הזדעזע העולם היהודי בעקבות

(1) תולדות הפריסטרים הובאו כאן בעיקר על סמך עדותם של Eugenio Prister, Terza d'Aquileia, Gradisca d'Isonzo, provincia Gorizia e Gradisca, ושל ברונו פריסטר מזגרב (ה.ע.י. E17).

הפרעות בקישינוב. ג׳רולמו פריסטר תרם תמיד ביד רחבה לעזרת הנפגעים. הוא לא היה אדוק, אך כיבד את ערכי ישראל באמונה תמימה. — מתחביביו האמנותיים בלטה הבנתו המוסיקלית העמוקה. במיוחד אהב מוסיקה איטלקית, נטיה אותה ירש מאבותיו בגרדישקה והוריש לצאצאיו, ובהם נכדו ברונו פריסטר, המלחין מזגרב.

למן מלחמת העולם הראשונה נידלדל עושר הפריסטרים. כבמקומות רבים באירופה נשתנו פני הדברים גם בקרואטיה. לפיתוח התעשיה ולא כל שכן לחקלאות, לא נזקקה עוד קרואטיה לעזרת הפריסטרים. תפקידם נסתיים. לא־יהודים מילאו בהצלחה את מקומם.

ארליך

משפחה אחרת, ארליך, עשתה הרבה לפיתוחה של קרואטיה. במרוצת שבעים שנה הוציאה בשלושה דורות שמונה בונים מעולים. מקומה בולט ב״בולמוס הפיתוח״ שפקד את ארצות מרכז אירופה ואיטליה בשנות השבעים של המאה הי״ט. האדריכים התפרסמו כמתכננים, כבונים וכקבלנים. אמנם קם להם מתחרה רציני בשטח בניין ערים במהנדס היהודי יוסף זיבנשיין,[1] אך הוא לא הוריש את אמנות הבנייה לבניו ולנכדיו.

הרמן ארליך (Herman Ehrlich, 1836—1895) נולד בעיירה הסלבונית נאשיצה (Našice); עודו צעיר הצליח לצבור מעסקי הקבלנות ידע מקצועי והון. מנישואיו הראשונים עם רוזליה זינגר נולדו לו בנאשיצה שני בנים. הבכור אדולף עתיד היה לרשת את מפעלו הקבלני. — בעברו לזגרב הכיר את מריה (מרים) אייזנר, בתו הבכורה של יעקב אייזנר, מורה בית הספר היהודי וזמן מה, לאחר פרשת גולדמן, ממלא מקום הרב בזגרב. מריה קיבלה את השכלתה בבית מדרש למורות שנוהל על־ידי נזירות. מנישואיו של הרמן עם מריה נולדו ששה ילדים.

שנה אחת בלבד לאחר שהועניק ב־1873 שוויון זכויות אזרחי ליהודי קרואטיה, בא הרמן ארליך לזגרב. הגבלות התנועה ודיכוי היוזמה בוטלו. הזכויות החדשות נוצלו כדבעי על־ידי יהודים רבים שהתחילו מעתיקים את מקום מגוריהם מכפר נידח ומעיירה רדומה לבירת הארץ ״הסואנת״, לזגרב.

לאחר כיבוש בוסנה קיבל הרמן ארליך את גיסו אמיל אייזנר כשותף בעסק הקבלני שלו. הם ביצעו עבודות בניין רבות בזגרב ומחוצה לה.

ביוסיפובץ, פינת הטבע המקסימה למרגלות הר זגרב, בנה לו הרמן ארליך כבית מגורים את ״וילת ארליך״ שיצאו לה מוניטין בחברה. שם נפטר בשנת 1895 עתיר נכסים.

לאחר מותו נטבלו לנצרות ששת ילדיו מנישואיו עם מריה, בתו של המורה היהודי אייזנר. אכן, חינוך הנזירות הקתוליות נשא פרי. היא עצמה לא התאבלה זמן רב אחר מות בעלה היהודי. נישואיה השניים היו עם לא־יהודי.

בנו הבכור של הרמן ארליך מנישואיו הראשונים, אדולף (1864—1935), שמר אמונים ליהדות וגם למסורתה הבנאית של המשפחה. הוא ראשון הארליכים שזכה להשכלה אקדמאית. בילדותו בא מנאשיצה לזגרב וסיים בה את בית הספר הריאלי. את הטכניון גמר בבודפשט וחזר הביתה כמהנדס בניין מדופלם. תחילה עבד במחלקת העבודות הציבוריות של הממשלה הקרואטית, אך

(1) Josef Siebenschein (1837 — 1908), מהנדס בניין, בא ממורביה ובנה בזגרב את בית הכנסת הגדול. את עולמו קנה בשיקום הבניינים שהתמוטטו ברעש שפקד את זגרב ב־1880. בקהילה היהודית כיהן פעמיים כראש הקהל (1873 — 1881, 1891 — 1907), בסך הכל חצי יובל שנים, תקופה ארוכה ביותר שעד אז החזיק איש זגרב בתפקיד זה. ב־1898 בנה את בניין הקהילה ובית הספר היהודי העומד על תילו עד היום ברח׳ פלמוטיץ׳ 16. שנים רבות היה חבר מועצת העיריה. — בנו רוברט, עו״ד, עמד תקופה ארוכה בראש הקונסרבטוריון בזגרב. בשנים 1912 — 1919 היה ראש הקהל. הזיבנשיינים, האב והבן, מסמלים את שלטון המתבוללים בקהילת זגרב. הדור השלישי היה עקיב. דרגן פלמנץ (Plamenac), בנו היחיד של רוברט זיבנשיין, פסנתרן ומוסיקולוג נודע, התנצר.

משחלה אביו הרמן, נכנס לעסק המשפחתי, ויחד עם קרוביו בנה בזגרב בניינים שפרסמו את שמו ברבים. הוא היה מבוקש גם בחלקים אחרים של המונרכיה ההבסבורגית ומחוצה לה.

לאחר מות אביו נשא אדולף בשנת 1896 את אידה מבית אייזנר לאשה. אידה, אחותה הצעירה של אמו החורגת מריה, התאלמנה לאחר שילדה ארבעה ילדים בנישואים הקודמים עם מקס שוורץ. מנישואיה עם אדולף נולדו שתי בנות, ורה ואינה, השייכות כבר לדור התקומה היהודית. הארליכים מהדור החדש נשארו יהודים, אם כי רחוקים מהמקורות המסורתיים.

בערוב ימיו התיישב אדולף ארליך בווילה המשפחתית הישנה שהוריש לו אביו ביוסיפובץ, ושם התמסר כחובב לגנגוות ולספורט. אשתו אידה רכשה כאחותה מריה את מקצוע ההוראה בבית מדרשן של הנזירות הקתוליות בזגרב. היא היתה בזמנו הגברת המשכילה בין היהודיות בזגרב וידעה חצי תריסר לשונות על בוריין. הצטיינה במוסיקליות עמוקה והיתה יותר מפסנתרנית חובבנית.

משפחת אדולף ארליך היתה מן הארליכים הבודדים שלא הוכרעו בתהליך הטמיעה. התודעה היהודית קמה לתחיה אצלו ואצל בנותיו. (פרטים על משפחת ארליך הובאו כאן על פי עדותה של ורה שטיין־ארליך, ארכיון ה.ע.י. E14).

אפשטיין

במחצית הראשונה של המאה הי״ט נמצאו בזגרב שתי משפחות אפשטיין. הן לא היו קרובות קרבת משפחה, אך שתיהן עסקו במסחר. כחלוץ העובר לפני המחנה הופיע בזגרב יוסף אפשטיין בשנת 1806. משום מה לא נכלל שמו לא בין אלה שהתפקדו בשנת 1808 ולא ברשימת התושבים משנת 1812. הוא בא מצ׳כיה והתחתן ב־1835 עם תרזה לדרר, ממשפחה יהודית ותיקה יחסית בקרלובץ. בתולדות יהודי קרואטיה רשם את שמו כאשר חתם ב־1843, כיו״ר ועד הקהילה בזגרב, על התזכיר הידוע לסבור.

מגוונות יותר היו קורות שמואל אפשטיין וצאצאיו. שמואל היה יליד טרנצ׳ין (Trenčin n/Vah) בסלובקיה ובא כבן 26 בשנת 1816 לזגרב. עבודה מצא כמנהל חשבונות בבית מסחרו של יעקב שטיגלר, ממייסדי הקהילה בשנת 1806. ההגמון ורהובץ (Vrhovec) העניק לשמואל ב־1818 זכות מגורים בלשקה אוליצה. על נתינת הרשיון ערערה עיריית גריץ׳ החילונית. הביטוח מקפטול נאלץ להצטדק ב־1819 לפני נציב המלך בבודה על הוצאת רשיון ישיבה לאפשטיין. אולם על אפם ועל חמתם של העירוניים השתקע שמואל אפשטיין בזגרב. יתר על כן, כסוחרים יהודים אחרים למד לעקוף חוקים קשוחים ורכש במרוצת הזמן נכסי דלא ניידי. שמואל היה בין החותמים על שתי תעודות ״היסטוריות״: על המכתב שקהילת זגרב שיגרה ב־1838 לרעותה בוורז׳דין, ובו תואר מצבם הנואש של יהודי זגרב המגורשים משוקי העיר, וכן על התזכיר משנת 1843 לסבור.

בנו יעקב הקדיש כוחותיו לפעולה ציבורית, אך שם קץ לחייו מדוכא מכשלונותיו. (עליו עיין בעמודים 245 ו־250).

דויטש־מצל׳סקי

משפחת דויטש־מצל׳סקי נמנית עם היהודים הראשונים בזגרב שניצלו בהיקף תעשייתי את יערות הארץ. הם אף היו בין ראשוני הסיטונאים היהודים שסחרו במוצרי העץ. כידוע, עיסוק זה נעשה במרוצת הזמן למקצוע יהודי מובהק בארץ האלון הנודעה, היא קרואטיה וסלבוניה.

אבי המשפחה, בנימין דויטש (1793—1859), בא ב־1827 מטרביץ׳ (Trebič) המורבית ללשקה אוליצה בזגרב. אשתו יוזפה היתה ילידת רכניץ (Rechnitz) בבורגנלנד. היה זה צמד טיפוסי להגירה ממרכז אירופה לזגרב. בנם הבכור, שרגא־פיליפ (1828—1919), יסד את בית המסחר לעץ ומוצריו

שנקרא מאוחר יותר "בניו של פיליפ דויטש".[1] בניו של שרגא, וילים־זאב ואלברט, הלכו בעקבותיו והרחיבו את העסק המשפחתי. הם קנו יערות מבעלי האחוזות או מהמועצות המקומיות וניצלו אותם בעודף רווח שהצטבר במרוצת הזמן לחון ראוי לשמו.

אשת אלברט דויטש, מטילדה, יסדה ב־1914 את "Ferijalna kolonija" (פריאלנה קולוניה), אגודת נשים שקיימה מושבות קיט לילדים יהודים הזוקים להבראה על שפת הים או בהרים. קייטנות ילדים אלו נמנו עם מפעלי הצדקה הגדולים שהקימה יהדות קרואטיה עד השואה.

כדי להנציח את תואר האצולה מצל', שהמשפחה רכשה עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שינו ילדי וילים דויטש את שם משפחתם למצל'סקי. בעשורים הראשונים של המאה העשרים מימנו הדויטשים והמצל'סקים את הפעולות האנטיציוניות של המתבוללים סביב החוג "למען העם" ("Narodni Rad"). בטרם השואה חל גם אצל הדויטשים־המצל'סקים מפנה מסוים והם הצטרפו לשורות תורמי קרן היסוד.

גוסטב ורוברט מצל'סקי־דויטש התחילו מתקרבים לתודעה היהודית, אך מרבית המשפחה המשיכה בתלם הטמיעה. זה לא הציל מהשואה לא אותה ולא את רכושה העצום. עם כל יהודי קרואטיה נושלו גם הם ב־1941 מנכסיהם ורובם נספו בטבח האוסטשים, בעלי בריתם של הרייך הנאצי.

גם למשפחות עממיות יש מגילות יוחסין

נדגים כאן קליטתם של כמה משפחות ותיקות ביישוב היהודי בקרואטיה, על הנופך העממי שהביאו מפזורותיהן הקודמות.

ב"ז'דוב" מיום 7.9.1934 פרסם ל. גלזינגר מסה על קורות משפחתו. עקבות אבותיו מוליכים לעיר ציישין (Teschen, בגבול צ'כיה־פולין). במאה הט"ז היה אחד מאבות המשפחה זגג. על כך מרמז שם משפחתו גלזינגר שהוא שיבוש המלים הגרמניות "גלאס — זינגר" (זכוכית — חזן בעברית). השם גלזינגר היה נפוץ למדי בגולה והופיע לראשונה, לפי גלזינגר, במאה הי"ח בק"ק ציישין. בגלל החוק שהגביל את מספר היהודים נאלץ גלזינגר אחד, מיכאל שמו ומוסיקאי לפי מקצועו, להגר להונגריה. הוא הקים את ביתו בעיירה קסטהל' (Keszthely) שבמערב הונגריה. שני בניו היגרו משם באמצע המאה הי"ט לוורז'דינסקה טופליצה שבצפון־מערב קרואטיה. בנו של אחד מהם העתיק את מושבו לזגרב, שם מצא מראשית המאה הכ' את פרנסתו כפקיד בבית החרושת למוצרי נייר של

(1) "Filipa Deutscha sinovi". שרגא רכש ב־1910 את תואר האצולה Maceljski. עד סיום מלחמת העולם הראשונה נשאר תואר האצולה משאת נפשם של עתירי ההון היהודים בחלקים שונים של אירופה. כך גם באוסטריה־הונגריה.
כמה יהודים הקדימו את הדויטשים ברכישת תואר האצולה בקרואטיה, בהם בני גולדשמיד־זלטרוביץ', בסמובור. תואר האצולה הוענק לאבי המשפחה ב־1829, בתקופה בה עוד נאבקו יהודי ורז'דין וזגרב על זכויותיהם הבסיסיות. בקרואטיה התגוררו צאצאיו של גאורג גולדשמיד־זלטרוביץ' בקופריבניצה, בנוביגרד ובקריז'בצי. אחד מבני המשפחה, אלכסנדר, כיהן פעמיים, במחציתה הראשונה של המאה הכ', כראש הקהילה בקריז'בצי.
יעקב וייס, אף הוא סוחר אמיד מזגרב, רכש את התואר de Polna (פולנה — מקום היוולדו בצ'כיה) כבר ב־1872, היינו שנה לפני שיהודי קרואטיה השיגו שוויון אזרחי. — תואר האצולה Sesvetski הוענק לשנדור אלכסנדר לאות הוקרה על השתתפותו במפעל הסוציאלי של Merkur ובמוסד הצדקה Prehrana. — גם ביישוביב אחרים היו אצילים יהודים, בהם הינקר־צבי זקס de Grič, ראש הקהילה ברייקה־פיומה, וילים ריינר de Banija, חרושתן שהתמסר לפעולות הצלב האדום בקרלובץ.
לפרקים חרגה התשוקה להימנות עם מעמד האצולה מגדר הטעם הטוב. באותה תקופה כבר ירדה האצולה מגדולתה ברוב ארצות אירופה. שעל כן היה משונה לפגוש רוזנים וברונים יהודים בקרואטיה, הארץ שרק דורות ספורים לפני כן עדיין לא הכירה בצלם האדם שביהודי. והנה היו, למשל, אילי תעשיית העץ היהודים לברונים Gutman de Belišće, אם כי לא הם ולא הדומים להם במעמד ישבו ישיבת קבע בקרואטיה, אלא העדיפו לחיות בבירות הקיסרות ההבסבורגית, בודפשט או וינה.

מתתיהו פרוינד. בנו של פקיד זה הוא ל. גלזינגר, הרופא, ההיסטוריון והפרופסור באוניברסיטת זגרב.

ייחוסן של משפחות עממיות מבורגנלנד בדרך כלל צנוע וקצר יותר. על שתי משפחות כאלו מספר זבונקו הירשל בעדותו "קורות שתי משפחות בורגנלנדיות" (ה.ע.י. 24ה). אבי אמו, משה־מקס רוזנברג (1837—1917), היגר בשנת 1862 מגיסינג (Güssing) שבבורגנלנד לווליקה גוריצה (Velika Gorica), עיירה במבואותיה הדרומיים־מזרחיים של זגרב. בצאתו בגיל כ"ה לנכר קיבל משה־מקס מאביו, מלבד ברכת הדרך, את פלורין הכסף המסורתי. הוא הגיע לקרואטיה בחוסר כול, אך לא אמר נואש. התנסה בעבודות שהזדמנו לו, ואף ניסה את מזלו בעשיית כומתות פרווה (šubara) בקרואטית) שחבשו איכרי הסביבה. הנסיון נכשל וסבא רוזנברג פשט את הרגל. הפעם לא הסתיר את מפח נפשו, ארז את חפציו ועבר לזגרב עם אשתו ועם בתו הבכורה שהיתה עדיין תינוקת. שם פתח ברחוב באקאץ' (Bakačeva ulica) בית אוכל כשר, אלא שגם במקום החדש לא החזיק מעמד לזמן רב. כבר ב־1878 נאלץ למכור את המסעדה למשה־אדמונד כהן שניהל אותה בהצלחה יובל שנים, עד יום מותו.

לאחר הכשלון השני פתח רוזנברג ברחוב פטרינ'ה (Petrinjska ulica) מחסן גרוטאות, שם אִחסן חומרים משומשים שונים, כגון חלקי ברזל, פח, נייר, סמרטוטים, עצמות ועור. קנה אותם מדלת העם ומכרם לשם עיבוד לבתי החרושת, מרביתם הרחק מתחומי קרואטיה. ואמנם מצא סבא רוזנברג במרוצת הזמן במסחר הגרוטאות מקור איתן לפרנסתו.

בתו אירנה מאסה בערכים יהודיים. בנעוריה התקוממה נגד רוח המסורת שעדיין שררה בבית. העיקו עליה כבלי השמרנות. היא ראתה בטמיעה בעם הקרואטי פתרון ללבטיה ולבעיות הדור היהודי הצעיר, המתקדם והנאור. על כן הצטרפה למפלגה הצדק הקרואטית. כך עשו בני תשחורת רבים מקרב יהודי קרואטיה. כחברה למפלגה קרואטית לאומנית השתתפה בהפגנות נגד השלטון ההונגרי ובשנת 1895 לקחה חלק פעיל בהצתת הדגל ההונגרי לעיני הקיסר פרנץ יוזף בזגרב. הקיסר לא סלח את הדבר לקרואטים ומעולם לא ביקר שוב בזגרב.

אירנה הצליחה להתחמק מהמעצר על השתתפותה בהפגנה. לעומת זאת נתפסו כמה מהצעירים היהודים שהפגינו בהזדמנות זו נגד הקיסר ונידונו לתקופות מאסר שונות. על כך עיין בעמ' 324.

מאורעות 1895 לא מצאו מיד את המשכם. בינתיים הלכו ושככו הרוחות בזגרב, מכל מקום למראית עין. אירנה רוזנברג נישאה לשמואל הירשל בקופריבניצה, עיירה בעמק דרבה, לא הרחק מן הגבול ההונגרי, שם הקים הזוג הצעיר את ביתו.

שונה היתה דרכו של אחי אירנה, לודוויג־ל'ודביט. הוא היה היחיד מילדי משה־מקס רוזנברג שרווח לו מבחינה כלכלית. עד סוף מלחמת העולם הראשונה נשאר פקיד, מנהל חשבונות אלמוני. אז נטש את הקריירה הפקידותית והתחיל סוחר במים מינרליים. הנסיון הצליח ולודוויג השיג במהרה את עצמאותו הכלכלית.

מבחינה פוליטית היה לודוויג מתקדם מאחותו אירנה. בעידן ההתבוללות הוא הצטרף בתחילת המאה הכ' למפלגת הקואליציה הסרבית־קרואטית וכעסקן מפלגתי בא במגע עם חוגי האינטליגנציה הקרואטית. את היחסים עם משכילים אלה — וביניהם כמה יהודים — טיפח עד סוף ימיו, בעיקר בפגישות חברתיות ב"מועדון לאוש", בבית הקפה המפואר של זגרב הקטנה — "קורזו".

לודוויג נפטר בגיל העמידה, עשר שנים לפני השואה. בנו, שנולד מנישואי תערובת, לא היה יהודי. הוא עצמו וכן אחותו אירנה התחילו בערוב ימיהם מתקרבים שוב לעמם. כך, לפחות, נראו הדברים בעיני הדור שקם עם התמוטטות עולמם של נביאי הטמיעה.

פשוטה מזו היתה השתלשלותה של משפחה בורגנלנדית אחרת, שהגיעה לקופריבניצה. חלוצה היה הקצב משה־מוריץ הירשל (1836—1912) משליינינג (Stadtschlaining). דבר לא נודע על חבלי קליטתו, אך נראה כי מקצועו היה מבוקש. גם אשתו היתה ילידת שליינינג. מנישואיהם נולדו ארבעה ילדים. עם נכדיהם נמנה ז'גה הירשלר (1894—1941), שהתפרסם בזגרב לפני השואה כמוסיקאי וכמלחין. בשנות העשרים עיבד ליווי לשירי העם בעברית וביידיש, שלחלקם המילולי דאג ד"ר שלמה לוי. עד סוף חייו נשאר הירשלר פעיל בשטח המוסיקה היהודית, תחילה כמנצח על מקהלת "מכבי" ומאוחר יותר כחבר האגודה "אמנות" בזגרב.

מבחינה מקצועית הלך רק שמואל, בנו של משה־מוריץ הירשל, בעקבות אביו. את מרבית חייו עשה בירידי קרואטיה שבהם קנה בקר וסוסים בשביל ספקי הצבא ולצרכים אזרחיים. בשלהי המאה הי״ט לקח לו לאשה את אירנה מבית רוזנברג שדרכה במדיניות הקרואטית כבר תוארה כאן. בנם זבונקו נקלט כפקיד בבנק ולאחר זמן — במנסרות העץ היוגוסלביות. בין שתי מלחמות העולם היה פעיל במסה התנועה הציונית בזגרב. משלהי מלחמת העולם השניה יושב צאצא זה של יהודי בורגנלנד יחד עם בני משפחתו בישראל.

זאב ול׳ודביט שוורץ

מקום מיוחד בתולדות יהודי קרואטיה נודע לזאב (וילהלם־וילים) שוורץ (1832—1905) ולצאצאיו. Vilim-Wilhelm Schwarz, sen. נולד בנאג׳ קניז׳ה שבדרום־מערב הונגריה. אביו היה שם רשם הקהילה היהודית. עם סיום לימודיו עסק בפקידות בארד, היום רומניה. לא ארכו ימים והוא עבר לבית מסחר לצורכי פרזול של מ. לייטנר בוורדז׳דין, שם עבד בהנהלת חשבונות. ב־1856 הגיע לזגרב ונעשה מנהל עבודה בבית הדפוס של ד״ר ל. גאַי, המנהיג ה״אילירי״ לשעבר, שפרש מפעילות מדינית. אולם שוורץ לא התמיד בעבודה שכירה. גאַי, שלא ידע לנהל את עסקיו, עמד לפשוט רגל. שוורץ ראה את הנולד, התפטר וקנה בשותפות עם גיסו יהודה הרטמן ועם איגנץ גראניץ את חנות הספרים של גאי ולאחר זמן גם את בית הדפוס הגדול של בוֹקן. אולם השותפות פורקה במהרה. על דרכו של הרטמן עיין בעמ׳ 252. גראניץ היה למדפיס העתון הנפוץ בשנים ההן, ״אגרמר צייטונג״ (Agramer Zeitung), ושוורץ התמסר כולו למפעל התובלה שייסד ב־1868. ממפעל צנוע זה התפרנס בכבוד עם אשתו קלמנטינה מבית קרמזיר ו־14 ילדיהם. צאצאי גראניץ הקימו לאחר מלחמת העולם הראשונה את ״טיפוגרפיה״, בית הוצאה גדול בזגרב.

וילהלם שוורץ הפתיע את סביבתו בבגרותו המוקדמת. תכונה זו הוריש גם לבניו ולבני בניו. דרך החיים של השוורצים התחילה בהסתערות עלומים מסחררת. קסם אישיותם בא לידי ביטוי כבר בצעירותם. נועם דיבורם השרה אווירת רעות טובה על כל מי שנזדמן במחיצתם והרעיפה על הסביבה שמחת חיים מתובלת בהומור ובהברקות.

בדיוקנו של זאב־וילהלם שוורץ מצטיירת אישיות נמרצת, תוססת ובעלת יוזמה, תכונות שבזכותן השכיל לפתח מוסדות הקהילה היהודית (שעליהם סופר בעמ׳ 245) וכן מפעלים עירוניים.

בבואו לזגרב התנסה גם בשטחי תרבות שונים. קרואטית עדיין לא ידע על בוריה, אך לא ארכו ימים וכבר השתתף בעבודות המערכת של ״דניצה אילירסקה״ (״הברקאי האילירי״), בטאונו של מעבידו גאַי. חיבר דקדוק גרמני־הונגרי והדפיס אותו בבית הדפוס של גאַי. כתב בגרמנית סדרת שירים ״טחנת החיים״ (״Die Mühle des Lebens״). מובן שגם ביכורי שיריו נדפסו אצל גאַי.

שוורץ לא נעשה משורר. הוא מצא את מקומו כאיש מעש נועז. אולם נסיונותיו מימי נעוריו בתורת הדקדוק ובאמנות השירה מוכיחים כי אוטודידקט זה היה ברוך כשרונות. תכונה זו לא גרעה מגישתו המעשית בשנות העמידה שלו. חזון העתיד הדריך תמיד את מעשיו. הוא היה הראשון שהתקין את הטלפון בזגרב. בביתו, בהצטלבות הרחובות Duga ulica—Krvavi most, הרכיב בשנת 1886 מרכזת והפעיל את הטלפון להנאת המנויים. רק ב־1893 הכירה הרשות בחיוניות ״אבזר התקשורת״ של שוורץ והלאימה אותו.

משפחת וילהלם שוורץ לא נמנתה עם מייסדי היישוב היהודי בזגרב. חלוצי הקהילה היהודית הקדימוה ביובל שנים ויותר. בכל זאת הצליח בנו של וילהלם, ל׳ודביט (Ljudevit, 1858—1941), להשיג מעמד פוליטי בחברה הקרואטית.

עודו צעיר כבש ל׳ודביט תחילה את עמדת הזינוק לחדירתו לחברה הקרואטית המסתגרת בפני זרים. בגיל 29 נבחר ב־1887 לציר הסבּור, הפרלמנט הקרואטי. היה זה שנה בטרם יפתח בזגרב לשכת פרקליט. משנה זו ישב בפרלמנט הקרואטי 27 שנים רצופות, עד 1914, כנבחר מטעם מפלגת השלטון (האוניוניסטים) שדגלה בשיתוף עם ההונגרים. לא אחת השתתף כחבר במשלחת הסבּור לפרלמנט

ההונגרי־הקרואטי המשותף בבודפשט. כאופורטוניסטן מושבע לא היה בררן באמצעים בזירה המדינית. הוא ראה את המציאות הפוליטית בעיניים מפוכחות, תמרן בין קבוצות לחץ שונות, בשאיפה האחת — להצליח תמיד ובכל מחיר. השלטון האוניוניסטי הפעיל לחץ כלכלי על יריביו, אך דאג לפיתוחו של המשק הקרואטי המתרחב. האוניוניסטים השתמשו גם בכידוני הז'נדרמים כדי "לשכנע" את המוני האיכרים בחיוניות הצבעתם בעד מועמד אוניוניסטי. ההצבעה בבחירות לסבור לא היתה חשאית, והאיכרים הלהוטים אחר אשראי זול, שהובטח להם על־ידי השלטון הפרו־הונגרי, הצביעו בעד המפלגה האוניוניסטית.

ציר הסבור היהודי נהנה מעמדתו הציבורית. כמדינאי זריז וכמשפטן שנון היה מקובל על הקהל. חרף נטל תפקידיו הציבוריים, שבגללם נאלץ להזניח את הפרקליטות שלו, הלכו הכנסותיו וגדלו. בכל מקום התכבד במשרות מכניסות כיועץ משפטי. רמת החיים שלו ושל משפחתו היתה גבוהה. הדור השני של מהגרי נאג' קאניז'ה השתרש יפה בצמרת החברה הקרואטית.

שוורץ ידע חצי תריסר לשונות על בוריו והעריץ את תרבות המערב. הוא ראה את עצמו אביר התועה בגבול הבלקנים. על מאורעות מדיניים וחברתיים ידע להגיב בעוקצנות שבעקבותיה בא הומור טוב לב ומפייס. כנואם מוכשר ואיש חברה מצליח ידע להשמיע סיפורים מאלפים מאוצר זכרונותיו. חביבות היו עליו בדיחות מתוך פרשת שטרסנוף, נוכל־הרפתקן גאוני ממוצא יהודי. סדרת הונאות ומעשי קונדס של שטרסנוף הסעירו את אזרחי אוסטריה־הונגריה לפני מלחמת העולם הראשונה. שוורץ הגן על שטרסנוף במשפט ראווה שנערך בזגרב. גילויי משפט זה עוררו רעמי צחוק בכל אירופה (עיין להלן בעמ' 334).

שוורץ המדינאי לא הסתיר כי לבו רגיש למין היפה. בשנים הטובות שלו היה גבר מרשים ומצליח שחולל לפרקים טרגדיות בינה לבינו. אחת מהן גזלה מילדיו את האם.

שוורץ חיבב מוסיקה ובנעוריו היה פסנתרן־חובב מעולה. באשת נעוריו התאהב בנגנו אתה פסנתר בארבע ידיים. בערוב ימיו החליף את הפסנתר בהרמוניום, עוגב־בית שעליו השמיע יצירות בך האהובות עליו. את הבנתו המוסיקלית הוריש לילדיו, בעיקר לבנו הבכור, ריכרד־דונדו, שפתיל חייו נקטע בלא עת במחנה השמדה אוסטשי.

שמרנותו הפוליטית של שוורץ לא גרעה במאומה מרוחב לבו ומדבקותו ביפי החיים ובהנאותיו. היה בן התקופה הנאורה למעמד הבורגני, צובר הון ונכסים ככל האפשר. כרבים ממעמד הבורגנות העולה, תמך באמנות יפה שעמדה בקרואטיה על סף התפתחות מבטיחה. הוא רכש יצירות של ציירים רומנטיים ותמונות מאסכולת האימפרסיוניסטים שרק התחילו לעורר את תשומת לב מבקרי התערוכות. הקסימה אותו האמנות העממית של האיכרים בארצות יוגוסלביות: רקמה ססגונית על דגמי תלבושת מרשימים.[1]

עם כל "חולשתו האמנותית" לא הרפה ל'ודביט שוורץ, כאביו וילים, מליזום ולהקים מפעלי ציבור בעירו. בין אלה יצויין השלב המוקדם לחשמלית, רכבת סוסים שנבנתה ב־1891. למעשה היה זה אומניבוס סוסים שנצמד לפסי פלדה צרים. סוס בלגי מוצק נרתם לקרון נוסעים נגס והסיע בעצלתיים את האזרחים למקום חפצם. לא פחותה זכותו בהקמת החשמלית בזגרב, בעשור הראשון של המאה העשרים.

לא יאה היה לשוורץ, הפוליטיקאי מן התקופה הליברלית, להביט אחורה, למורשת אבות. נכון שמעולם לא התנכר ליהדותו, אך מגעיו עם היהודים היו ארעיים־מקריים בלבד. יוצא דופן היחיד היה בית־אבא, הבית הנערץ של משפחת השוורצים, מפגש הילדים, קרובי המשפחה וידידים. מגע יהודי אחר נוצר על בסיס מקצועי. במפנה המאות הי"ט והכ', משלא יכול היה עוד לשאת בנטל תפקידיו, פתח לשכת עו"ד חדשה בשותפות עם הנס יעקבי, בנו של הרב הושע יעקבי. שותפו הנס עתיד היה לעמוד בראש הוועד הפועל הציוני בארצות יוגוסלביות, וכמובן, נבחר למנהיג האופוזיציה

(1) רבות פעל דניאל־דנה הרמן, סוחר יהודי מזגרב, לקידום אמנות זו. בלי ליאות ארגן תצוגות של מלבושי עם מחוזות יוגסלביים שונים. דגמי הפולקלור היוגוסלבי הרהיבו עיני המבקרים במרחבי העולם. בנו אוסקר התפרסם כצייר.

הציונית במועצת הקהילה של זגרב. כמקובל בלשכות פרקליטים נודעים, התחלפו גם בלשכת שוורץ־יעקבי מתמחים רבים לעריכת דין. ביניהם נמצאו מספר יהודים צעירים שבערוב ימיהם עלו לישראל. עם העולים לאחר השואה נמנו מ. פשרהוף, צאצא ממשפחה ותיקה של יהודי ורז'דין, וי. הראל־הרז'יץ' מביילובר. מתמחה אחר שצורף מאוחר יותר לשותפות הפרקליטים־המייסדים, ג. היינריך, ציוני שהתחתן עם בתו הבכורה של שוורץ, לא זכה לעלות. משפטן מקרובי המשפחה, אדמונד פישר מאוסייק, היה חבר המערכת הראשונה שערכה ב־1917 את "ז'ידוב", הבטאון הציוני בקרואטיה.

רק פעם אחת טיפל שוורץ ביסודיות בנושא יהודי. היה זה בתחילת המאה הכ', משנדרש על־ידי הממשלה לעבד הצעת חוק הקהילות היהודיות בקרואטיה כדי להסדיר את מצב הקהילות במסגרתם הכללית של יחסי הדתות במדינה. כהכנה לעבודתו ביקש שוורץ מן הקהילות מידע וחוות דעת על שאלה זו. הכנסיה הקתולית לא ראתה בעין יפה פעילות חקיקה זו, מחשש פן יבולע למעמדה כדת שלטת. הממשלה לא נרתעה ולא נסוגה חרף לחץ הכנסיה. בשנת 1905 התכנסו באי־כוח הקהילות לאסיפה בזגרב, לראשונה למן הכרזת האֶמנציפציה ב־1873. לאחר הרצאת ל. שוורץ על עיקרי החוק המוצע, הביעו המשתתפים את שביעת רצונם מיזמת הממשלה וביקשו לשמור על עקרון הקהילה האחידה, השלמה והבלתי מפוצלת. מועצות הקהילות יכונגו, בהתאם לתנאי המקום, יחסים סבירים בין הזרמים השונים, כגון ניאולוגים וחרדים, ספרדים ואשכנזים. כן דרשו הנאספים שהחוק המוצע יכיר בסמכותו של איגוד הקהילות לייצג את הקהילות כלפי פנים וכלפי חוץ. — הצעת החוק של ל. שוורץ היתה מתקדמת, אם כי לא כל הבעיות באו על פתרונן. שאלת הגיור, למשל, לא הוגדרה כהלכה, אמנם לא באשמת שוורץ. הוא התעמק בניסוח ההצעה כמשפטן וכמדינאי מנוסה. הסבור קיבל את הצעתו ביום 7.2.1906 כחוק הקהילות הישראליות, שהביא בחשבון את המשאלות היהודיות, וביניהן הוגשמה בו ההכרה בקהילה שלמה, אחת בלבד בכל יישוב. החוק היה מעודכן ומעובד כהלכה. עם קבלתו הוכתרה דרכו הפוליטית־המשפטנית של שוורץ בהישג חשוב.

את המגע האחרון עם היהדות הזכירו לו הבנים. לזמן קצר, מ־1917 ואילך, הם תפסו עמדה בולטת בתנועת הנוער הציוני ביוגוסלביה. פעילותם הצטמצמה לתקופת המעבר שבין התמוטטות המונרכיה ההבסבורגית לבין התבססות המשטר היוגוסלבי החדש.

עולמו של ל'ודביט שוורץ, האביר התועה, הלך ושקע לבלי שוב. סיוט היטלר כיסה את שמי אירופה. בתו הצעירה, האהובה עליו, נפגעה קשה בהתנקשות פאשיסטית ופרפרה חדשים מרובים בין חיים ומוות. כאשר השתלטו ב־1941 על קרואטיה האוסטשים, תלמידי הנאצים הגרמנים, שוורץ סבל מהמשטר האנטישמי כיתר בני עמו, אם כי אין הוכחות שקלגסי "הסדר החדש" הספיקו להתעלל בו. לאדון הזקן לא הועיל עוד חסד נעוריו וחלקו בפיתוח קרואטיה. עדי ראיה מספרים כי הפליא לעמוד במצבים טרגיים. רוחו לא נפלה מעולם. נהפוך הוא, על רודפיו המטיר חצי הומור מר ולגלגני ועודד נרדפים, אחים לגורל. רק המוות שחרר אותו ממועקת המשטר הרצחני. כך נפטר האביר הגאה בגיל 83, כיהודי נרדף על יהדותו. (מקורות על פי העדויות E8 בארכיון ה.ע.י.).

שוורץ־שומרוני

קורותיו של משה שומרוני, מקודם מילן שוורץ, הן דוגמה מאלפת להתלבטויות המשכיליים בדור המעבר של יהודי קרואטיה. בעידן ההתבוללות הם "שוחררו", כדבריהם, מ"אזיקי המסורת", ועל כן לא ייפלא שעל סף התקומה הלאומית וקיבוץ הגלויות במולדת ההיסטורית מועטים מהם הטו שכם לתנועה החדשה. על פי הנתונים בארכיון ה.ע.י. (A5), נולד משה שומרוני (1877—1957) בכפר זפרשיץ' (Zaprešić) בסביבות זגרב. אביו היה פקיד דואר. הוא עצמו רכש את השכלת היסוד בבית הספר היהודי בזגרב וביקר בתלמוד תורה אצל הרב הושע יעקבי. גם את בית הספר התיכון סיים בזגרב. עם חבריו לספסל הלימודים נמנו, בין היתר, ז'יגה הקר (Hacker) שנספה בשואה ויעקב הראל (מקודם הרנשטיין — הרז'יץ') שנפטר בשיבה טובה בישראל. — מילן שוורץ נסע ב־1895 לווינה ללמוד רפואה. זמן מה היה שם חבר "קדימה", אגודת סטודנטים ציונית מיסודו של נתן בירנבאום. עם גמר הלימודים חזר ב־1901 לזגרב, וכבר כעבור שנה נבחר למועצת הקהילה שבה שלט זיבנשיין

האב, המתבולל המובהק. עם הופעת הציונות התגלעו בין הפרנסים חילוקי דעות תהומיים על דרכי הקהילה. בראש הרוב המתבולל עמדו, מלבד זיבנשיין, בני משפחות "ותיקות", ביניהם הניגסברג, גולדמן, זבייזדיץ' (Zvijezdić). דויטש ודוד זגן (Segen)— הפרופסור האוניברסיטאי היהודי היחיד שלא התנצר. ממולו התייצב קומץ ציונים בהנהגת הנס יעקבי, בנו של הרב הושע. — בהשפעת הסביבה נטה שוורץ הצעיר ללאומנות קרואטית, אנטי־הונגרית ואנטי־סרבית. הלכי רוח קיצוניים אלה היו מקובלים על מרבית בני דורו, סטודנטים לשעבר שעמדו בטבילת אש פוליטית שלהם במפנה המאות הי"ט והכ'.

כבר נאמר כי הקיסר פרנץ יוזף ביקר ב־1895 בזגרב כדי לעמוד מקרוב על ההרגעה שהשליט הבאן קוּאֶן־הֶדֶרוּרי (Khuen Héderváry) בקרואטיה המרדנית. הסטודנטים ניצלו את נוכחות הקיסר, ועל אפם ועל חמתם של השלטונות שרפו את הדגל ההונגרי בכיכר המרכזית של העיר, ה"הרמיצה" (Harmica), ליד פסל הגיבור הלאומי, הבאן ילאצ'יץ'. קמה מהומה. גם כמה יהודים נידונו למאסר על השתתפות בהפגנה בלתי־חוקית. לפי עדותו של י. הראל (ארכיון ה.ע.י. B2) היו בין הנשפטים ז'יגה הקר והוגו כהן שעתידים היו כעבור שלושים שנה למלא תפקידים נכבדים בתנועה הציונית. אולם לפי שעה לא ראה שוורץ־שומרוני סיכויים להגשמת החזון הציוני בימינו. שככה התלהבות הנעורים מתקופת "קדימה" הווינאית. המציאות האפורה באה במקום כיסופי הגאולה. כרבים מבני דורו שקע גם הוא במקצועו והיה לרופא עיניים מבוקש. עם זאת נרתם לפעולות סוציאליות בחסות "הבונים החֻפשיים". למן 1914 פעל רבות לטובת המוסד לילדים נצרכים מיסודה של מטילדה דויטש־מצל'סקי — "משבת קיט" ("Ferijalna kolonija"). ב־1917 נבחר ליו"ר "אגודת אגוש" ("הומניטטס פריין"), שבעים שנה לאחר ייסודה על־ידי יעקב אפשטיין. עד עלייתו לישראל נתן ממיטב כוחותיו לקידומו של מפעל צדקה זה. עם ייסוד הלשכה של מסדר "בני ברית" בזגרב (1927), נבחר ליו"ר ראשון שלה. תפקיד זה קירב אותו שוב למכורה הרוחנית, היהדות הלאומית. ב"בני ברית" השתדל לגשר בין המחנה הציוני לבין הדוגלים בטמיעה. המסדר "בני ברית" הוצא אל מחוץ לחוק עוד באפריל 1941, לפני הכיבוש הנאצי. רכושו הוחרם וחבריו נרדפו ב"קרואטיה הבלתי־תלויה". שוורץ־שומרוני, בעל הזכויות לעניין הקרואטי, נאלץ לברוח. בשנות השואה מצא מקלט בהונגריה, חזר ב־1945 לזגרב וב־1948 עלה לישראל. ד"ר שוורץ־שומרוני נפטר בסוף 1957 בבית בנו אמיל ברחובות.

ו. בדור הטמיעה

הינקו הינקוביץ'

הינקו הינקוביץ' (1854—1929) נולד בוויניצה (Vinica), כפר קרואטי בסביבת ורז'דין, מחוז זגוריה (Zagorje). הוא היה הצעיר בילדי הסוחר היינריך (צבי־הינקו) מוזס (משה) שנפטר בטרם ייוולד הינקו. הילד גדל במחיצת אמו, רוזליה מבית לייטנר. יחסו אל אמו נשאר תמיד לבבי. חרף כל תהפוכות חייו, המשמחות והמאכזבות, הביע לה חיבה והערצה עד סוף ימיה.

מוצאם של הורי הינקוביץ' מרכניץ (Rechnitz) [1] שבבורגנלנד. זרם ההגירה המרכז־אירופי הביא

(1) במאמר המרת דתו של ד"ר הינקו הינקוביץ' פרסם ל. שיק („ז'ידוב" מס. 34 מיום 7.9.1934) פרטים מאלפים על הינקוביץ' ותקופתו. לדבריו נמנו המוזסים — אבות אבותיו של הינקוביץ' — עם 36 המשפחות היהודיות ברכניץ שהשיגו במאה הי"ז איגרת חסות מאת שוחר חופש הדת, הרוזן בטיינ'י (Batthyány). לא מן הנמנע שבני משפחת מוזס הגיעו כבר בתחילת המאה הי"ט לוורז'דין. אמנם שם המשפחה מוזס לא נכלל בין היהודים שהתפקדו שם בשנת 1807, אולם ברשימת המתפקדים שצורפה לאיגרת ההתיישבות של יהודי ורז'דין מופיע במקום הראשון השם רבקה אלמנת מויזסזון, רמז לקרבה משפחתית של הינקוביץ' לענף המסועף של המוזסים.

אותם לוורז׳דין. הם נעזו להזמנת שמואל לייטנר,[2] קרוב משפחה שעזר להייניריך מוזס להיקלט בסביבה החדשה. הצעיר הבורגנלנדי התמחה בחנותו של לייטנר בדרכי מסחר. באותה עת הזמין לייטנר גם את אחייניתו מרכניץ, רוזליה, לבקר אצלו בוורז׳דין. עם בואה לבית לייטנר התיידדו הצעירים מיד, ולא שבר זמן רב עד שנישאו. הזוג הצעיר העתיק במהרה את ביתו לכפר הסמוך, וניצה, שם פתח הייניריך מוזס חנות.

למוזסים נולדו במהרה ילדים. הכול הלך למישרים. אולם האידיליה בנוף זגוריה הציורי לא ארכה זמן רב. הבעל הצעיר מת מיתה חטופה. על שכמי אלמנתו רבץ כל העול לקיום המשפחה. ואמנם עמדה האשה האמיצה במבחן. היא דאגה לחינוך ילדיה ולא חסכה מאמצים לקידומם. לצעיר בניה שאפה לתת השכלה אקדמית. הינקו סיים בוויניצה את בית הספר היסודי ועבר ללמוד לגימנסיון בוורז׳דין. קשה לקבל את טענתו כי בשנות לימודיו בבית הספר התיכון ראה רק פעמים ספורות את הרב ש. לנגספלדר שהורה דת לתלמידים יהודים. הינקוביץ׳ עמד בהצלחה בבחינות הבגרות ונרשם לפקולטה למשפטים של האוניברסיטה בזגרב. נראה שמטעמים פוליטיים גורש ממכללת זגרב, אך הצליח להתקבל להמשך הלימודים באוניברסיטאות וינה וגרמניה. בווינה עזר לו דודו ששינה את שם המשפחה מוזס למוזר (Moser). הינקוביץ׳ לא נרתע מלהשתמש בשם זה בשעת הצורך ונקרא זמן מה הייניריך מוזר.

לאחר שהועמק לו תואר דוקטור למשפטים חזר הביתה. עם שובו שינה סופית את שמו היהודי הייניריך מוזס לשם קרואטי מובהק, הינקו הינקוביץ׳. הוא ראה הכרח והצדקה לכך, משום שנכנס מיד לזירה המדינית. אמו התגאתה מאד כאשר בנה הצעיר נתמנה ב־1879, עם הצטרפותו למפלגת הצדק האופוזיציונית של ד״ר אַנטה סטאראצ׳ביץ׳ (Ante Starčević), לעורך העתון ״סלובודה״ (״Sloboda״), שהופיע בעיר סושק (Sušak) שליד רייקה. יתירה מזו, על פי המלצתו של מייסד המפלגה הלאומית הקרואטית נקבע הינקוביץ׳ הצעיר כמועמד המפלגה לציר הסבור. בבחירות 1883, שנת הפרעות בזגרב ובזגוריה, זכה הינקוביץ׳ לרוב הקולות באיזורי הבחירה של סמוֹבוֹר (Samobor) ואיוניץ־גרד (Ivanićgrad) ונכנס לבית הנבחרים הקרואטי. לעמו לא רווח מזה. בעניינים יהודיים עמד הינקוביץ׳ מנגד, כאילו אינם נוגעים לו. עד כמה שנודע, לא ראה להוקיע את הפרעות נגד היהודים שהתחוללו סביבו בשנת היבחרו לסבור. אך היתה זו הצלחה ניכרת לאיש הדור השני של מהגרים מבורגנלנד. הינקוביץ׳, היהודי שלא התנצר עדיין, זכה להיבחר כציר יהודי ראשון לפרלמנט הקרואטי, שנה לפני בחירת יריבו הגדול, יוסיפ פרנק המומר, שנבחר לבית המחוקקים הקרואטי רק ב־1884, וארבע שנים לפני שנבחר ל׳ודביט שוורץ, שמעולם לא ערק מן החזית היהודית.[3]

לא לזמן רב נח הינקוביץ׳ על זרי הדפנה. יחסיו למפלגתו השתבשו במהרה. הצלחותיו המפתיעות היו לו לרועץ. קצב עלייתו המסחרר טיפח בו הרגשת בטחון מופרזת. עזות הסתערותו פגעה בוותיקי

(2) בניגוד לטענת שיק במאמר הנזכר אין זכר לשם לייטנר ברשימת היהודים הנסבלים של ורז׳דין משנת 1807. לעומת זאת צדק שיק בכתבו כי מורה בית הספר היהודי בוורז׳דין, הרמן רוזנמרק, הקדיש ב־1847 את קונטרסו ללימוד דת ישראל לראש ועד הקהילה, פילים לייטנר. לאחר מותו נבחר תחתיו בנו שמואל לראש הקהילה.
משפחת מוזס־לייטנר היתה מסועפת מאד בקרואטיה. כאן יצויינו רק כמה מבניה. אחי הינקוביץ׳, דוד מוזס, היה יהודי כשר מגורנ׳ה רייקה (Gornja Rijeka), לא הרחק מוויניצה. בן דודו, הכימאי ד״ר מאריץ׳ (Marić), ניהל את בית הזיקוק הגדול למוצרי נפט „דאניצה״ בבוסנסקי ברוד. אחיינו של הינקוביץ׳, ז׳יגה גרף מקרפינסקה טופליצה — (Krapinske Toplice), קיים את הינקוביץ׳ החולה בערוב ימיו. גם בתוך המחנה הציוני היו להינקוביץ׳ קרובי משפחה, בהם המהנדס אוטו רכניצר, שנספה בשואה, וד״ר ז׳יגה גוימן שנפטר ב־1966 בישראל.

(3) יש בני ביילובר הטוענים (ה.ע.י. B2) כי עוד לפני כן נבחר יהודי מטעם מפלגת סטאראצ׳ביץ׳ לציר הסבור. היה זה איש ביילובר, שמואל זינגר, שהשיג את רוב הקולות במחוז הרצגובץ (Hercegovac), אך בחירתו לא אושרה, משום שהפרלמנט פורר בפקודת המלך לפני שנבדקו המנדטים.

המפלגה שלא סלחו לו את מוצאו הזר. למעשה התחילו הסכסוכים עוד בזמן שערך את "סלובודה", ועכשיו ניתן לירידות זו פורקן בסיעה הפרלמנטרית. די היה בניצוץ קטן ללבות אש שתחבל בסיכוייו הפוליטיים.

במפתיע נדרש הסבור על־ידי קוֹאן־הדרווּרי, הבאן האנטי־קרואטי מטעם ההונגרים, להסגיר לערכאות את ציר הסבור, ד"ר דוד סטארצ'ביץ' הצעיר. הוא נאשם במעילה באֶמוּן.[4] סטארצ'ביץ' הצעיר נמנה עם המדינאים המקובלים בקרואטיה. סיעתו החליטה לחפות עליו ולהצביע נגד הסרת חסינותו. בדיון על כך קם, למרבה האפתעה, הינקוביץ' והצהיר כי יצביע במליאה בעד ההסגרה. הוא מאמין, אמר, בשיפוטם הבלתי משוחד של השופטים, אם כי אישית, הוסיף, לא שכנעו אותו טענות השווא של התובע.

לא קשה להבין כי הרוב הפרו־הונגרי הצביע בפרלמנט בעד הסגרת ד"ר סטארצ'ביץ'. "הבוגד" הינקוביץ' נאלץ לוותר ב־1886, עם חיסול הפרשה, על מקומו כציר סיעת סטארצ'ביץ' בסבור. ל. שיק מספר במאמרו הנזכר כי לאחר נאום ההגנה המבריק של יוסיפ פרנק ולאחר שבית המשפט דן את עוה"ד ד. סטארצ'ביץ' למאסר שנים על הונאת לקוחותיו, פרצו ברחובות זגרב מהומות אנטישמיות חדשות. המסיתים גויסו הפעם משורותיה של מפלגת הצדק של סטארצ'ביץ'. ההפגנות אמנם החטיאו את המטרה. הן לא לבשו צורה של פרעות כמו בשנת 1883. פרטי המאורעות לא נשתמרו, אך בדרך כלל בלטה בהם העובדה כי זעם המפגינים כוון לעבר המיעוט היהודי. הקרואטים הקיצוניים, הנפעמים מכשלון סטארצ'ביץ' במשפט, הגישו ליהודים את שטר הינקוביץ' לגובייגא, והרי אותה שעה הוא כבר ערק מהיהדות. הינקוביץ' עשה זאת, אף על פי שנשבע לאמו שלעולם לא יתנצר. הכריעה בדבר אשתו סלבה (Slava) שהעמידה אותו לפני הברירה: להתנצר או להיפרד ממנה.

לאשתו היתה השפעה רבה עליו. היא השניאה עליו את סטארצ'ביץ' ופרנק, הרומנטיקאים שבראש מחנה הלאומנים, אלילי ההמונים הקרואטיים הזעיר־בורגניים. זה הרקע למאבק הסמוי בין האשה השתלטנית לבין הוגי הדעות המפלגתיים. כשם שהצליחה לשכנע את בעלה ההפכפך כי עליו להתנכר למוצאו, אם ברצונו לשמור על אהבתה, כן התפכח בהשפעתה מאשליות בדלניות. אט אט התחיל הינקוביץ' מתרחק מהקו הקרתני, האנטי־סרבי, שבו דגלו סטארצ'ביץ' ופרנק. הוא הצטרף לחוגים פוליטיים מתקדמים שראו באיחוד עמי יוגוסלביה גם פתרון לשאיפות הקרואטים. הוא האמין כי מקומו בין הלוחמים לתקומת יוגוסלביה.

בינתיים, לאחר הכשלון הראשון, נטש הינקוביץ' את הזירה הפוליטית והסתגר בחדריו כדי להתעמק בבעיות משפט. הוא הוציא פירושים לחוק הפלילי, לחוק הפרקליטים ולחוק על פשיטות רגל ופרסם מחקרים רבים בירחון אגודת המשפטנים בזגרב. פרסומיו הביאו לו הכרה והערכה בחוגים המקצועיים. אך גם כאן, עת יצאו לו מוניטין כמשפטן מעולה, לא התגבר על רגשי השנאה כלפי יריביו. הוא גמל לפרנק מנה אחת אפיים. כאשר פרסם מקרי מרמה מתוך העבודה המעשית של הפרקליטים, לא נרתע, לדברי ל. שיק, מלהדגים אותם מתוך הפרקטיקה של יוסיפ פרנק(!). ובהקדמה לספר תקנות עורכי הדין שחיבר, לגלג על פרנק בקראו לו משום מה "יוֹזוּע" (יהושע). ואילו פרנק הטיח בפני עמיתו המשומד שם גנאי, כביכול, — היינריך מוזס!

תככים אלה ודומים להם החישו את החלטת הינקוביץ' לנטוש את המקום, לפחות לזמן מה. הקרקע התחילה בוערת תחת רגליו. היגר יחד עם אשתו ב־1895. בני הזוג נדדו לפריס.

ב"עיר האורות" מצא הינקוביץ' את פרנסתו בקושי כעתונאי. בין היתר שלח לזגרב כתבות ופיליטונים ל"נרודנה נובינה" ("Narodne Novine"), עתון רשמי למחצה שתמך בברית ההונגרית־קרואטית. על פת לחם הסכים אפוא לשרת את עתון יריביו הפוליטיים מאתמול.

בפריס שהה הזוג שנים מועטות, השנים של פרשת דרייפוס. הינקוביץ', שהמיר לא מכבר את דתו, לא ראה בסרן דרייפוס, היהודי התלוש שהוגלה ל"אי השדים", אח בצרה.

(4) במאמר הנ"ל מביא שיק את מעשי האונאה שבהם נאשם עו"ד דוד סטארצ'ביץ'.

מפריס עברו ההינקוביצ׳ים ללונדון. ישבו שם די והותר כדי לבוא במגע עם מהגרים יהודים ממזרח אירופה. כאן, כמו מקודם בפריס, ראה הינקוביץ׳ עצמו משוחרר מכל שותפות עם בני ישראל. הוא השקיע עצמו שוב בחקר בעיות המשפט, התמחה בצרפתית ובאנגלית ורכש ידע שבאותם ימים לא היה מצוי ביותר אצל רוב משכילי קרואטיה. יתרון זה הכשיר אותו לשרת בהצלחה רבה את עניין העמים היוגוסלביים בימי מלחמת העולם הראשונה.

לאחר שבע שנים חזר הינקוביץ׳ ב־1901 לזגרב ופתח בה שוב לשכת פרקליט, אך לאחר זמן עקר לצריקבניצה (Crikvenica) על חוף הים האדריאטי, במבואות רייקה. שלוש שנים ערך את הירחון הספיריטיסטי "נובו סונצה" ("Novo Sunce", "השמש החדשה") ומיד הסתכסך עם הכנסיה. בהרצאתו "גן עדן וגיהנום", שנשא בדצמבר 1901 בזגרב, התפלמס עם הכנסיה על עיקרי הדת הנוצרית.

על דבריו הגיבו הקלריקלים והאופוזיציה הקרואטית בשצף קצף. אין צורך להדגיש כי הסערה שקמה נופחה כדבעי בידי הכנסיה. היא חששה שהינקוביץ׳ יפיץ בין מאמיניה תורות כפירה שקנו להן חזקה בארצות המערב "המושחת והמנוון", ובהן צרפת שהאיש עשה בה כמה שנים ושבה הפרידו בין המדינה לדת. על פעולותיו הספיריטיסטיות נתבע הינקוביץ׳ לדין בתואנה שעבר עבירה נגד חוק הדתות, אך לאחר דיון ממושך זכה במשפט.

הוברר לו כי יריביו לא שכחו מאומה ולא סלחו לו דבר. הם הקבילו את פניו בזעם מבשר שחורות. תשובתו על קבלת הפנים העוינת לא היתה תקיפה כפי שאפשר היה לצפות. מפני חמתם שחורות. תשובתו על קבלת הפנים העוינת אל היתה תקיפה כפי שאפשר היה לצפות. מפני חמתם כביכול. בשנת 1902 ביים בנוביסד (Novisad) כעין וידוי פומבי. בין היתר הסביר בהרצאתו, לפי ל. שיק: "...חונכתי ברוח הנצרות, אם כי לא נולדתי במשפחה נוצרית. כילד ביקרתי בבית ספר כפרי, כרעתי ברך בכנסיה יחד עם חברי וחברותי — ילדי האיכרים, באורח נוצרי קיפלתי את ידי הרכות לתפילה בלחשי חרישית 'אבינו שבשמים'. ברגשי חמלה עמוקים הסתכלתי בצלב הכנסיה וחזיתי בו בן אדם נצלב. אמרו לי כי היה זה האל שסבל למען כולנו וכיפר בעד חטאינו..."

השתפכות נפש זו לא הועילה. יריביו לא האמינו לו. השתלשלות המאורעות הראתה כי אכן אי־אמון זה היה מבוסס. אנשי הכנסיה לא התנחמו בכך שהוא נטש את הספיריטיזם, שכן הצטרף מהר ל"בונים חפשיים" ואחר כך דגל זמן מה בתיאוסופיה. כן כעסו עליו בגלל השתתפותו בעתונו של פרן סופילו (Fran Supilo) "נובי ליסט" ("Novi List", "העתון החדש") האנטיקלריקלי שסיכן את עמדות הכנסיה.

שמו כמשפטן מצוין הלך לפניו גם בפרובינציה האדריאטית. רבים פנו אליו וביקשו את יעוצו המשפטי. על לקוחותיו הגן בהצלחה לפני הערכאות. היה נואם ועורך דין מבריק שעמד על סף קריירה משפטית מבטיחה. הוא התמחה במשפטים פוליטיים שפרסמו את שמו גם הרחק מעבר לתחומי קרואטיה וקבעו את מקומו במאבק העמים היוגוסלביים על שחרורם הלאומי ואיחודם במדינה אחת.

שוב הסתבך בפרשה אנטיקלריקלית. הסיבה נראתה פעוטת ערך. יום אחד נזדמן לו להגן על מקרה שיגרתי. כך לפחות התרשם מתיקו של המכונאי קהלר (Kehler) שנתבע על־ידי הישועים ממגזר קרל׳ביצה (Kraljevica) שליד צריקבניצה. הינקוביץ׳ הצליח להשיג בבית המשפט פסק דין שזיכה את מרשו. נראה שההצלחה סנוורה את עיניו. מה עשה? פרסם את דיוני בית המשפט על תביעת מסדר הישועים נגד מרשו קהלר. את מהלך הדיונים הדפיס עם הערות בחוברת מיוחדת.

בני דורו, עמיתיו למקצוע, טענו כי פרשנות הינקוביץ׳ היתה יומרנית מדי. אף אם הצדק עמו, הוסיפו, הרי חטא לטעם הטוב. לא הבחין במצבו המגוחך, בלחמו כמשומד במסדר הישועים, הגוורדיה הקנאית ביותר בחיל המשמר של כנסיית רומא. הקלריקלים פרצו בזעקה מאורגנת כי קונטרסו של הפרקליט ממוצא יהודי הציג את הישועים באור מעוות. לא סלחו לו על העזתו לפגוע בהם.

הרוחות נסערו. הכנסיה "הרחמנית" לא מילאה פיה מים ולא הגישה לו את הלחי השניה. על התגרותו הגיבה באמצעים אנטישמיים מובהקים. בתחילת המאה הכ׳ היתה הכנסיה הקתולית עדיין הדוגלת העיקרית ברעיונות אנטישמיים, מכל מקום במישור הדת. עתון קלריקלי "Hrvatstvo"

("הקרואטיות") פרסם סדרת מאמרים ארסיים שהופיעו גם בתדפיס מיוחד. חוברת זו אויירה בציורים שהעידו על השראה גזענית שאותה שללה כביכול הכנסיה תמיד.

גם תשובתו של הינקוביץ' היתה תקיפה ביותר. זה שנים שקשריו עם חבריו לשעבר, עם הקרואטים המתבדלים, הלכו והתרופפו. הוא "התפוטר", כזכור, מהסיעה הפרלמנטרית של הלאומנים הקנאים שהגנו על כבוד סטארצ'ביץ' הצעיר.

כעת, עשרים שנה לאחר המאורעות הדמרטיים שהתחוללו בסבּוֹר בשנת 1886, ניתק הינקוביץ', בתום משפט הישועים מקרל'ביצה, אף את המגע האחרון, האישי עם חברי המפלגה. בן הסוחר הכפרי מוויניצה כבר הגיע לגיל העמידה. נדמה היה לו כי הנה עוד מעט והזקנה תכריע אותו. משום כך החליט לפעול נמרצות. ב־1906 הצטרף למפלגה שהוקמה אז, לקואליציה הסרבית־קרואטית. צעד זה עשה לא רק כדי לנקום בחבריו לשעבר, אלא גם על אפם ועל חמתם של שירותי הבטחון האוסטריים־הונגריים.

קוּאן־הדרווארי סיים כבר ב־1903 את כהונתו כבאן רודף הקרואטים. רבים נשמו לרווחה. אולם הוברר חיש מהר כי יורשיו לא סטו בהרבה משיטות הדיכוי שלו. הן התבססו על הנצחת הניגודים בין הסרבים והקרואטים. ברור שגם השליטים החדשים לא ראו בעין יפה את התעצמות המפלגה המאוחדת שקמה על בסיס מצע יוגוסלבי מובהק ובכל זאת גמיש וריאליסטי.

השליטים האוסטריים־הונגריים ניסו בכל הדרכים למנוע קירוב הלבבות בין הסרבים והקרואטים. הם ראו סכנה לקיום הקיסרות והתנגדו לו לא רק בקרואטיה אלא גם בבוסנה והרצגובינה, הארץ שאותה היו צריכים לפנות עם פיוסה. תחת זאת סיפחו אותה ב־1908 וליוו את הכרזת הסיפוח, האנקסיה, במסע תעמולה עצום. הסיפוח היה התגרות ישירה בסרביה הקטנה שראתה את יעודה ביצירת סרביה גדולה אשר תקלוט את כל הסלבים הדרומיים. בשורה ראשונה לטשה סרביה עין לעבר בוסנה והרצגובינה כדי להשיג מוצא לים האדריאטי. לעומת זאת ראו בה הקרואטים ארץ קרואטית.

שאיפות סותרות אלו לא רק שהביאו למלחמת 1914—1918, הן אף הולידו חילוקי דעות וריב אחים בקרב הקרואטים והסרבים.

האוסטרים ניצלו יפה התחרות זו. כבר מקודם רתמו לעגלה האנטי־סרבית את יוסיפ פרנק ומפלגתו. אך לא די בזה. שירותי הבטחון האוסטריים לא היו איסטניסים. הם לא נרתעו מלביים משפטי ראווה נגד המיעוט הסרבי בקרואטיה ובבוסנה. משכילים סרבים נחשדו בעבירות נגד בטחון המדינה. ב־1908 נאסרו 53 סרבים, אישי ציבור, רופאים, כמרים, פרקליטים, מורים ועוד, ונאשמו בקשירת קשר עם סרבים, חברי "נרודנה אודברנה" ("Narodna Odbrana", "ההגנה הלאומית") בבלגרד. אליבא דשירותי הבטחון האוסטריים התקשרו כל הנאשמים לחתור תחת המשטר הקיים במונרכיה ההבסבורגית. כתב האישום טען כי המטרה הסופית של הנאשמים היתה לספח לסרביה את השטחים היוגוסלביים שנמצאו בתחומי מדינת ההבסבורגים. בדיעבד יש לומר כי המפוכחים בין שליטי המונרכיה ראו את הנולד, אך טעו בטיפול בבעיה. המשפטים גררו תגובה חריפה מצד החוגים הנאורים של קרואטיה, וגם בחו"ל עוררו זעם. עשרות עורכי דין קרואטיים התנדבו להגנת הסרבים הכלואים בזגרב. הקואליציה הסרבית־קרואטית מינתה את הינקוביץ' לסניגורם הראשי של הנאשמים בבגידה במולדת.

חומר הראָיה של התביעה היה קלוש, לפרקים אף מגוחך בשטחיותו, כאילו ידי חובבנים הגישו אותו לבירור משפטי. השופט החוקר ד"ר מירקו קוֹשוּטיץ' (Mirko Košutić), ברנש חסר מצפון, סיבך את העניינים כשלומיאל מושלם. השופט ויינר, שישב ראש בדיוני בית המשפט, נהג במשוא פנים. בציניות חסרת בושה השתיק את דברי הסניגוריה ואת עדויות הנאשמים והעדיף עדויות כזב של פרובוקטורים ועדי התביעה.[5]

(5) ד"ר מקס פשרהוף מספר (ה.ע.י. A17) זכרונות מתקופת המשפטים. הוא היה בוגר האוניברסיטה שסיים את לימודיו לא מכבר בפקולטה למשפטים והשתלם כמתמחה בבית המשפט. רצה המקרה והוא נתמנה לרשם הפרוטוקולים במשפט הבגידה של 53 הסרבים. אב בית הדין רמז לו כי עליו „ללטש" כמה מקומות בדיווח שלו. כאשר פשרהוף לא הסכים לזייף את הפרוטוקל, נאלץ להתפטר.

בספרו "Iz Velikog Doba" ("מתוך תקופה מפוארת"), זגרב 1927, עמ' 227 ואילך, כותב הינקוביץ' על משפט הסרבים שנערך ב־1909—1910, בין היתר: "...משפט הבגידה בזגרב התנהל לראווה — 'תחת ביקורת אירופה'. עתונאי כל האומות הנאורות באו לזגרב כדי לספר ממקום המעשה על אשר עתיד היה להתגלות כבדולה שבשערוריות המשפט בתקופתנו ...הכול נודע. בכל העולם דובר ונכתב על התנהגותו המזוועת של אב בית הדין, על תקריות יום באולם בית המשפט נעל קטטות לילה בבתי קפה ובמסבאות, על עדויות השקר של הפרובוקטור נַסטיץ (Nastić) ועדים מכורים אחרים, על חזיונות מבדחים כבמקרה מיליץ' (Milić) שנאשם על מנהגו לדרוך על זנב כלבו כדי לאלפו לנבוח על קרואטים קתוליים — ולמעשה היה הכלב מוכה שחין; על הנאשם ד"ר ג'וריץ' (Djurić) שלא ענב עניבה מתוך שנאה לקרואטים, שהרי המלה קרווט (cravate עניבה) מקורה מ'קרואט'..." ועוד ועוד. "הליגה לזכויות האדם", ממשיך הינקוביץ', "הצטיינה במיוחד בדיווחים מקיפים על משפט זגרב. ביוזמתה אורגנו בצרפת עצרות עם ובהן מחו המפגינים על דיכוי חירויות האדם... משפט זגרב הזיק ליוקרתה של המונרכיה יותר מכל קרב אבוד", מסיים הינקוביץ'.

בהליכים משפטיים מסורבלים, שהתנהלו שנתיים לפני ערכאות זגרב, הצליחה הסניגוריה, הינקוביץ' וחבריו, לזכות במשפט גדול. תוצאותיו ההדהד במרחקים. אמנם חלק מהנאשמים הורשע ונידון לעונשים קלים, אך חרף תחבולותיו של הקטיגור היה זה נצחון מזהיר לעניין היוגוסלבי. ההישג העלה שוב את הינקוביץ' לפסגת החברה הקרואטית המתקדמת, השכבה שדגלה באיחוד עמי יוגוסלביה במדינה עצמאית.

אין תימה שמשפט הראווה נגד הסרבים לא הצדיק את התקוות שהמשטר תלה באנשי פרנק, בלאומנים הקרואטיים הקיצוניים. הם היו צריכים לסייע ולהצדיק את סיפוח בוסנה והרצגובינה לאוסטריה־הונגריה. שליטי המונרכיה נדהמו מעוצמת המכה שספגו, אך לא נואשו. בטענות שווא הגישה התביעה ערעור על פסק הדין שלא היה לפי טעמה.

בעיצומו של משפט גדול זה התפתה הינקוביץ' והעמיד שוב ב־1910, לאחר הפסקה של חצי יובל שנים, את מועמדותו בבחירות לסבור. חבריו במפלגת הקואליציה הסרבית־קרואטית שכנעו אותו כי סיכוייו להצליח טובים מאי־פעם. כסניגור ראשי ב"משפט" עלה לכותרות העתונים ותואר כמגן אמיץ של המשכילים הסרביים החפים מפשע. למרבה הפליאה לא נראו זכויות אלו בעיני הבוחרים במחוז סלבונסקי ברוד (Slavonski Brod), שנודע כקן בדלני, פרנקיאני מובהק. הסניגור המבריק נכשל במישור הפרלמנטרי.

כשלון אחר נחל במלחמה נגד ה"אבוליציה" (abolicija), היא ביטול פסק הדין שזיכה את הסרבים עליהם הגן בהצלחה רבה כל כך. התובע הכללי ערער על ניהול המשפט ותוצאותיו וביקש להביא הוכחות חדשות לפני בית המשפט, המחשידות, לדבריו, את הנתבעים במשפט הקודם. הפרשה הקימה רעש. שוב התלקחו היצרים בין שונאי הסרבים לאוהדיהם. הינקוביץ' וחבריו החליטו להתנגד בתוקף לכל נסיון לגזול מהם את פרי נצחונם.

בהתנגדות נחושה זו אירעה להינקוביץ' תקלה. בלהט עטו העתונאי עבר עבירה על חוק הפרסומים. המשפטן הזהיר נתפס בלי משים לקלות דעת הרת תוצאות.

על כך דנו אותו ערכאות זגרב למאסר ששה חדשים. הוא ידע משמעות הדבר. עדיין זכר את זוועות כלא ביילובר, שהתנסה והתענה בהן בצעירותו, באחת הבחירות לסבור. על כן חמק בעוד מועד מחיבוק "זרוע הצדק" ההבסבורגית וגלה שוב לפריס.

בגלותו השניה שהה עד 1913 בצרפת ובאיטליה. עדיין גולה פוליטי, נבחר אותה שנה לסבור במחוז נובה גרדישקה (Nova Gradiška) ברשימת מפלגת הקואליציה. המנדט הפרלמנטרי נתן לו חסינות שאפשרה לו לחזור לקרואטיה. שובו לזגרב היה לתהלוכת נצחון. חברי מפלגת הקואליציה, שהשיגה את הרוב בסבור, קיבלוהו בלבביות מופגנת. מיד נבחר לוועדות פרלמנטריות חשובות ביותר ונמנה עם משלחת הסבור לישיבות הפרלמנט המשותף בבודפשט.

באביב 1914 נסע לבלגרד. מטרתו היתה לדבר על לב חברו, ד"ר פ. תיאודורוביץ', הסרבי הגולה מקרואטיה, שיחזור לזגרב ויעמוד לפני בית המשפט. בזגרב נפתח נגדו תיק עוד ב־1909 על עבירה אזרחית שכולה פרי דמיון. חרף הרקע האנטי־סרבי של התביעה שכנע הינקוביץ' את עמיתו כי לשם

סגירת התיק ייטיב לעשות אם יחזור בלי היסוס לזגרב. ואמנם, תיאודורוֹביץ' שמע לעצת הינקוביץ' והעז לעמוד לדין בזגרב. אכן, גם באולם בית המשפט השתררה הפוגת מה לפני הסערה שעתידה היתה לקום בכל רגע, ערב מלחמת העולם. כאמור, בסבוֹר היה לקואליציה הסרבית־קרואטית רוב יציב. צלו השפיע, כנראה, על פסק הדין. לאחר דיון קצר יצא תיאודורוֹביץ' זכאי והתיק נגדו נסגר. חבריו צהלו והריעו. הינקוביץ' כותב בספרו הנזכר (עמ' 242): "...התביעה התמוטטה על כל אפסיותה, וכסניגור זכיתי לאחד הימים המאושרים ביותר בחיי..."

מהימנים עלינו דברי הינקוביץ' שנסע לבלגרד כפרקליט הנאמן ללקוחו, אמנם שלא על מנת לקבל פרס. בבירת סרביה פגש מכרים שעם רובם התרועע בנכר. היו ביניהם גם חברי „נרוֹדנה אוֹדברנה" וכן מדינאים שעוד עתידים היו להנחות את מדיניות הסלובנים, הקרואטים והסרבים בקום יוגוסלביה החדשה.

הסוכנים האוסטריים בבלגרד נטפלו למציאה. בחשאי צילמו את הינקוביץ' בחברת חברי "ההגנה הלאומית" הסרבית ונחפזו לשלוח דיווחים דמיוניים על פגישותיו של הינקוביץ'. אגב, הינקוביץ' מעולם לא הכחיש שנפגש עם מנהיגים סרביים בבלגרד. רק הוסיף כי עשה זאת בגלוי, לעין השמש, משום שלכל הפגישות הללו לא היתה באותו זמן כל חשיבות מדינית.

דרמטית יותר השתלשלו העניינים בפרוס מלחמת העולם הראשונה. לאחר ההתנקשות ביורש העצר האוסטרי בסרייבו דרשו שירותי הבטחון הסרת חסינותו והסגרתו של הינקוביץ'. בדיון בנושא זה קמה בסבוֹר שערוריה שעליה מספר הינקוביץ' בעמ' 240 בספרו. ד"ר איוֹ פרנק, בנו של המשומד יוסיפ, עמד ב־1914 בראש סיעת הקרואטים הלאומניים. בהתרגשות פטריוטית מעושה הטיח בחימה שפוכה בפני הינקוביץ', העריץ מן היהדות: "מה עשית בבלגרד? אַרגנת התנקשויות, הרוצח, בעל הידיים המגואלות בדם!"

באווירה הדחוסה של היסטריה קדם־מלחמתית לא היה עוד מקום להינקוביץ'. באין ברירה הבריח שוב עם אשתו את הגבול. תחילה נמלטו לאיטליה ולאחר זמן נסעו לשווייץ, לצרפת, לאנגליה ולארצות הברית. כאשר פרצה המלחמה, סייר הינקוביץ' ברחבי העולם המערבי ובכל מקום לחם על הכרת המדינה היוגוסלבית שעתידה היתה לקום על הריסות המונרכיה ההבסבורגית.

בנכר לא היתה תמיד התאמה בין הינקוביץ' ובין גורמים יוגוסלביים אחרים שגלו למערב. קשה היה לו להסתגל בן לילה לעבודת צוות בהרכב חדש ובלתי רגיל. עם זאת הצטרף מיד לוועד היוגוסלבי (Jugoslovenski odbor). ועד זה תכנן תוכניות רבות למדינה המשותפת לסרבים, לקרואטים ולסלובנים. התגלעו בו חילוקי דעות מעמיקים והוויכוחים היו עירים, לפרקים אף סוערים. חרף מתיחות שהשתררה לפעמים בפגים המחנה, הבליג הינקוביץ' וידע לשתף פעולה עם מדינאים יוגוסלביים, כגון אנטה טרומביץ' (Ante Trumbić) ברומא, ובקוֹרפוּ עם ניקולה פשיץ'(Nikola Pašić), ראש הממשלה הסרבית הגולה, ואלכסנדר, העוצר הסרבי. על פי בקשת המֶמשלה הסרבית הגולה בקוֹרפוּ הגיע הינקוביץ' בשלהי 1917 לארצות הברית. באותה שליחות פעל אז בווּשינגטון ד"ר דוד אלבלה הצעיר. לא נודע דבר על שיתופם או על היחסים ביניהם. מבחינה יהודית היה הינקוביץ' עריץ, ואלבלה השיג ממשלחת המלחמה הסרבית בארצות הברית את "איגרת וסניץ'" (Vesnić) מיום 27.12.1917, חתומה בידי מי שעתיד היה לשמש כשר החוץ ואף כראש ממשלה של יוגוסלביה. באיגרת זו הביעה סרביה הצטרפות להצהרת בלפור.

הינקוביץ' היה אמן בטיפוח יחסי ציבור. עוד בבירות מערב אירופה המואפלות הופיע כשליח יוגוסלבי באסיפות עם רבות. בהן נאם עם אנשי ציבור, ביניהם לורד סציל (Cecil) וסיטון ווטסון (Seton Watson), עתונאי ברִיטי נודע שהתמחה בעניינים יוגוסלביים. הם סייעו לו להצלחת שליחותו. הוא התרועע עם הפסל הקרואטי המפורסם איוון משטרוביץ' (Ivan Meštrović), ושיתף פעולה עם נשיאים עתידים של המדינות החדשות, איגנץ־יַן פדרבסקי ותומש מסריק. את ההצלחות הגדולות קצר במסעותיו ברחבי ארצות הברית. בכל מקום נתקבל בכבוד רב על־ידי אזרחים ממוצא יוגוסלבי, אך הקשיבו לו ברצון ובאהדה גם אמריקאים אחרים. ביום 20.9.1918 נתקבל עם פדרבסקי ומסריק לראיון אצל הנשיא וילסון. היה זה בשלהי המלחמה ואיש כבר לא הטיל ספק בתוצאותיה. על הפגישה מספר הינקוביץ' בספרו, בעמ' 122. וילסון הבטיח להם להכיר במדינותיהם החדשות ברגע שיקומו.

ביום 26.10.1918 התכנסה עצרת ענקית בפילדלפיה, פנסילבניה, בה הכריז פרופ׳ מסריק בשם הצ׳כוסלובקים, הפולנים, היוגוסלבים, הציונים (הדגשת א. י.) ואחרים, על ששה עקרונות שהוסכם עליהם בין העמים המשתחררים. העקרונות זהים עם סעיפי השלום המפורסמים של וודרו וילסון ומדגישים ביחוד את התביעה להקמת חבר העמים. בספרו הנזכר (בעמ׳ 132) מביא הינקוביץ׳ את ההצהרה במלואה, אך אינו מעיר מאומה על העובדה שהציונים נמנו בה בשורה אחת, אמנם אחרונים, עם העמים הלוחמים על עצמאותם.

בזה נסתיים בשביל הינקוביץ׳ השלב הראשון של המערכה. היה זה הישג עצום לעמים שהיו משועבדים עד קרוב לאותו זמן. אלא שבזה לא היה די. העבודה התקינה, היומיומית היתה צריכה רק להתחיל.

במחנה היוגוסלבי אירעה בשלב זה תקלה בלתי צפויה. פגה האידיליה ביחסים בין המועצה היוגוסלבית הלאומית, מיסודם של הוועד היוגוסלבי והמשלחת הסרבית בוושינגטון, לבין הינקוביץ׳. את הסכסוך גרם הוויכוח על עתיד השטחים היוגוסלביים שעל חופי הים האדריאטי, שאמנם בלגרד הסכימה לבסוף לוותר עליהם לאיטליה כדי לספק את תביעותיה הטריטוריאליות. אך סיפוח השטחים על פי הסכם רפלו (Rapallo) מיום 12.11.1920 לא הביא לפיוס איטליה. תאבונה לסיפוח שטחים נוספים הלך וגדל.

מחלוקת אחרת התגלעה בשאלת עתידו של השלטון המלוכני ביוגוסלביה. הינקוביץ׳ התייחס בשלילה לבית המלוכה הסרבי קאראג׳ורג׳ה. על רקע זה התנגש עם ד״ר טרומביץ׳, שר החוץ המיועד ממוצא דלמטי. לא קשה לנחש במה נגמר הוויכוח. ב־1918 לא הוקמה הרפובליקה היוגוסלבית — ונגמרה הקריירה הפוליטית של הינקוביץ׳ ביוגוסלביה ומחוצה לה.

אחרי המלחמה חזר הינקוביץ׳ מאוכזב ומדוכא לזגרב. הוא לא בא בתרועה גדולה כעמיתיו הגולים, נשיאי המדינות החדשות או שרי יוגוסלביה החדשים. כל אלה הוסעו ברכבות פאר מיוחדות. את פניו של הינקוביץ׳ לא קיבלו אלפים. הוא נאלץ להסתפק פה ושם בברכת ידיד בודדת. רבים העדיפו לא להיפגש עמו. הציבור היה רחוק מלהביע הוקרה ללוחם חירות ותיק.

אף במפח נפש זה היה עדיין ער למתרחש סביבו, אם כי חי בזכרונות והתפרנס מהעלאתם על הכתב. היו סימנים לשינוי יחסו ליהדות. ייתכן כי יהודי אמריקה גרמו לכך ואפשר שהשפיעו מאמצי התקומה של העם היהודי לאחר הצהרת בלפור ואישור המנדט על ארץ ישראל. בתקופה זו ניסה לאחות את הקרע שנגרם עם טבילתו לנצרות. הוא התחיל מחפש מגע עם היהודים, אמנם בדרכים העקלקלות משלו.

בשלהי תקופת כהונתו של רוברט זיבנשיין כיושב ראש ועד הקהילה בזגרב הציע הינקוביץ׳ לייסד עתון יהודי. היה מוכן לשמש בו כעורך ראשי, לפי עדותו של ל. שיק. הינקוביץ׳ המודקן, הפרקליט השנון לשעבר, האריה הפצוע, לא הבחין שאיחר את הרכבת לדור היהודי החדש.

בזגרב, ששכחה את חסד נעוריו במאבק על עתיד קרואטיה ואת חלקו בתקומת יוגוסלביה, נשאר לו בכל זאת ידיד יהודי. היה זה ד״ר הוגו כהן, הציוני הראשון בתפקיד ראש הקהילה בתקופות 1920—1935 ו־1941—1943. הוגו[6] השתלם בפרקליטות כמתמחה בלשכתו של הינקוביץ׳ בשנות התשעים של המאה הי״ט. לפני נסיעתו הראשונה לפריס חיסל הינקוביץ את לשכתו, אך הידידות בין הפרקליט לתלמידו נשארה איתנה עד הסוף.

ל. שיק מספר במאמרו הנזכר כי ראה פעם בערב יום הכיפורים את הינקוביץ׳ עומד בודד ודומם בבית הכנסת הגדול בזגרב. על השאלה לפשר הדבר ענה לו הינקוביץ׳ כי בא להקשיב ל״כל נדרי״. שקע, כנראה, בהרהורים על אמו, שהבטיח לה לשמור על זיקתו ליהדות ולא עמד במבחן. הצלחות מבריקות סנוורו אותו בנעוריו, וכשלונות דיכאו אותו בערוב ימיו. פתיל חייו הלך ודעך בטרם

(6) הוגו כהן נולד בזגרב ב־1871 ונספה אי־שם במחנה השמדה ב־1943. אביו אליהו־אדוארד בא מהעיירה הסלבונית נאשיצה כסוחר אמיד לזגרב, אך הפסיד את כל רכושו בעסקים לא מוצלחים. אמו יוזפינה מבית קוה (Kuh) מוורז׳דין היתה מקורבת קרבת משפחה לרב לנגספלדר שלא הצליח לחנך את הנער הינקו מוזס־הינקוביץ׳ ליהודי נאמן (ה.ע.י. A8).

יספיק לחזור הביתה, לבית ישראל, לאחר חיים סוערים של איש ציבור, משפטן מבריק ומדינאי זריז.

בתקופה אחרונה זו אפשר לו אחיינו ז'יגה גרף חיים שלווים. בביתו נפגש עם קרובי משפחה ציוניים והתעניין בנעשה בארץ ישראל. בעת ובעונה אחת התפייס עם הכנסיה הקתולית, לפי עדותו של הכומר שעסק בכך.[7] הוא עשה זאת גם בהשפעתה של ידידת המשפחה מיליצה מיהיצ'יץ', שחקנית דגולה של הדרמה הקרואטית, שטיפלה בו לאחר מות אשתו, שנה לפני פטירתו. הינקוביץ' נפטר בספטמבר 1929 בזגרב.

אין ספק שאיש זה הופיע על במת ההיסטוריה בטרם זמן, בתקופה אומללה של "החיסול העצמי" של היהדות. הוא לא שמר אמונים לכור מחצבתו, אלא הקדיש ברוח תקופתו המתבוללת את מיטב כשרונותיו לעניין היוגוסלבי, וכך נאלץ עם ישראל לוותר על בן מחונן.

יוסף (יוסיפ) פרנק

סבו של יוסיפ פרנק, יעקב, בא במחצית הראשונה של המאה הי"ט מוורדיש (Vradiš) לאוסייק. בוורדיש נולד בנו עמנואל, אביהם של יעקב, יוסף ונפתלי. שני האחרונים נולדו באוסייק. יוסף פרנק (1844—1911) למד ועמד בבחינות הבגרות בגימנסיון בעיר הולדתו. לא הוברר ממה התפרנס אז אביו, אך מזמנים מאוחרים יותר ידוע כי המשפחה התקיימה על מסחר עצים. את לימודיו סיים יוסף באוניברסיטת וינה, בה הוכתר בתואר דוקטור למשפטים. ההיסטוריון יוסיפ הורבט (Horvat) טוען בעדותו ממאי 1964 (ארכיון ה.ע.י. 32א) כי פרנק חזר לקרואטיה רק לפי דרישת אחיו הבכור יעקב. הורבט משוכנע כי פרנק הצעיר היה משיג מעמד מכובד בכל מקום בזכות כשרונותיו המזהירים. היו לו סיכויים מצויינים להצליח בפעילות מדינית, אילו השתקע לאחר הלימודים במטרופולין האוסטרית. הורבט מעיר כי שנות שהותו של פרנק בווינה עיצבו בו נטיות ליברליות כפי ששררו אז בבירת הקיסרות והוא שמר אמונים להן עד סוף ימיו, לפחות בתחום התרבות. הנכון הוא כי חרף עקרונותיו האנטיקלריקליים העדיף פרנק להתפשר עם הכנסיה. רק מחוץ לזירה המדינית שמר על סובלנות ורוחב לב ביחסים עם הזולת. אגב, מי לא התיימר או להיות ליברל? כל המפלגות הקרואטיות הרימו על נס מצעים ליברליים, לרבות מפלגת העם שמנהיגה הפורמלי היה הבישוף שטרוסמייר, הקתולי האדוק, ואף האוניוניסטים השמרנים שהיו משענת איתנה להסכם ההונגרי־קרואטי משנת 1868. כולם דגלו בקדמה ובליברליות.

אין תימה שפרנק תמך בעקיבות בשכבת האינטלקטואלים, אמנים וסופרים, אם כי נכשל לא אחת בנסיונו לרכוש את אהדתם. כך כתב ב־1880 אוגוסט שנוה (Šenoa), הסופר הלאומי של קרואטיה:[1] "...ד"ר יוסיפ פרנק, הפרקליט הידוע לשמצה מזגרב, ואחיו יעקב, המדפיס שפשט את הרגל, חבורה זו, חסרת דת ויושר, מדווחת מזגרב ל"דראוו" כתבות המגדפות בעילום שם..." ועוד כהנה וכהנה.

ב־1872 העתיק יוסיפ פרנק את מושבו לזגרב וישב בבירת קרואטיה עד יומו האחרון. את הקשרים עם אוסייק הוסיף לטפח באמצעות אחיו יעקב, בעל העתון "די דראוו". הוא פתח לשכת פרקליט בבירת קרואטיה. אך תחילה לא שיחק לו המזל: הסתבך בפרשת התזכיר נגד מנהיגי המפלגה העממית. לרוע מזלו גילו חוגים אופוזיציוניים מסמך שהוכיח כי פרנק קיבל שלמונים מקופת האוצר. האשימו אותו בהונאת הציבור. טענו כי השתתף בזיוף הפרוטוקול שהלבין את פני האופוזיציה הקרואטית וכי עשה זאת לפי הזמנת נציג המלך בקרואטיה, ווקנוביץ' (Vukanović), ובהתאם להוראות לוין ראוך, האיש החזק של הממשל. פעולה זו של פרנק עלולה היתה לפגוע

(7) Msg. dr. Beluhan Milan, Obraćenje dra. H. Hinkovića, Zagreb 1934

(1) Dr. Milan Šenoa: Iz ostavštine Augusta Šenoe, Gradja za povijest književnosti Hrvatske, knj. 19, Izd. Jugoslavenske akademije, Zagreb 1950, str. 98

באנשי המפלגה העממית וקודם כל בהיסטוריון פרנ׳ו רצ׳קי (Franjo Rački) ובאיוון מז׳ורניץ׳ (Ivan Mažuranić), המשורר הלאומי שנתמנה עוד בשנת 1873 לבאן קרואטי.[2]

פרנק כתב את חיבוריו הראשונים בגרמנית. פרן סופילו, יריבו הקשה בזירה המדינית, טען עוד לאחר כמה עשרות שנים כי פרנק מעולם לא התגבר על קשיי דיבורו בקרואטית וראה הוכחה לזרותו של פרנק בעובדה כי שפת אמו היתה גרמנית. ואמנם ההתרחשויות הצדיקו את ביקורתו של סופילו. עתוני פרנק הראשונים "אגרמר פרסה" ו"קרואטישה פוסט" (Kroatische Post, Agramer Presse) פורסמו בזגרב החל מ־1877 בגרמנית. שניהם דוכאו על ידי השלטונות שלא התירו כל דעה אופוזיציונית. אז בא לעזרתו של פרנק אחיו יעקב ואפשר לו להדפיס בבית דפוסו באוסייק את העתון "ברניק" (Branik), זו הפעם הראשונה בקרואטית. כקודמיו לא האריך גם עתון זה ימים. בכל עתוניו ביקר פרנק קשות את ההסכם מ־1868 שקיפח את האינטרסים החיוניים של המשק הקרואטי ושלל ממנו סיכויים לפיתוח ולעצמאות. על נושא זה הוציא ב־1880 קונטרס "המכסה הקרואטית" ("Die Quote Kroatiens") שפרסם שמו בחוגים נרחבים. העריכו בו את הכלכלן הרואה בעיניים מפוכחות את הגולד.

באותה שנה נבחר פרנק למועצת העיר זגרב ונמנה עם „אבות העיר" שלושים שנה, עד מותו. ב־1884 נבחר לסבור כציר בלתי תלוי. ב־1890 הצטרף לסיעתו הפרלמנטרית של סטארצ׳ביץ׳, אך פילג את המפלגה ב־1895. לאחר מות סטארצ׳ביץ׳ נבחר ב־1896 ליו״ר מפלגת הצדק הבלתי תלויה.

עם בחירה זו בא פרנק השאפתן על סיפוקו במפלגה. הוא היה האיש הראשון בתולדות קרואטיה, וכנראה גם האחרון, שמוצאו היהודי לא פסל אותו מבחירה כזאת. הרי אין לטעון כי חברי מפלגתו חיבבו יהודים או שמחו להשפעה היהודית, אף כי יהודים מהדור הצעיר הצטרפו לשורותיה במספר ניכר. בחירת פרנק ליו״ר של מפלגה קרואטית קיצונית הוכיחה כי חבריו לדעה העריכו את סגולותיו, את כשרונותיו הארגוניים, את היוזמה והתושיה שלא נמצאו בשפע אצל מנהיגים קרואטיים דאז. פרנק נחשב למדינאי מפוכח ורֵיאליסטן, בניגוד למייסד המפלגה, סטארצ׳ביץ׳, בעל החזון, שהיה חסר גמישות.

הוטל על פרנק תפקיד מסובך: לנווט את הספינה הרעועה של מפלגה קרואטית גדולה שדגלה באי־שיתוף עם כל הגורמים הלא־קרואטיים, היינו סרבים, הונגרים ואוסטרים. ואם לא נמצאה הדרך להתפשר עם כולם, בגלל מעצורים רגשיים והיסטוריים, הרי היה עליו לשאוף להידברות לפחות עם חלק מהם.

נגד נימוקים מפוכחים אלה לחמה בו ההכרה כי רק הקיצוניות עשויה למשוך את המוני הקרואטים הממורמרים והמדולדלים לשורות המפלגה. סבלם מנגישות קוּאָן־הדוורי ושליטים קשוחים אחרים הביא אותם עד יאוש. לחץ החוגים השתלטניים מבודפשט הלך וגבר. שמן למדורה הוסיפו, לדעת הקרואטים, הסרבים שהתגוררו מאות בשנים בקרואטיה. הלאומנים הקרואטיים ראו בהם את בעלי בריתם המוסווים של ההונגרים שהעדיפו אותם על פני הקרואטים בחלוקת משרות ועמדות המפתח בפרלמנט, בערכאות, בשירותים, במסחר, ועוד.

תוכניתו של פרנק היתה להסית את ההמונים עוד יותר נגד הסרבים "הטפילים", ועל חשבונם להתפשר עם האוסטרים. כסבור היה שרק כך יעלה בידי מפלגתו להבקיע את חומות הבדידות שהעיקו על קרואטיה. הוא עשה כמיטב יכולתו כדי למנוע כל שיתוף סרבי־קרואטי. פרנק התנגד בתוקף לביצוע "החלטת רייקה" (Riječka Rezolucija) מיום 3.10.1905, לא משום שלא הסכים לאיחוד דלמטיה עם קרואטיה כדרישת ההחלטה, אלא מתוך חשד שסיפוח זה יפתח פתח לשיתוף פעולה סרבי־קרואטי. מפלגתו ראתה בהגשמת החלטת רייקה תמריץ לכינון מפלגה סרבית־קרואטית מאוחדת. אמנם חששותיהם של אנשי פרנק נתאמתו במהרה. מפלגת הקואליציה הסרבית־קרואטית קמה ונהיתה עובדה. המפלגה הצעירה הנחתה את מדיניות הקרואטים עוד בטרם תפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

(2) בזיוף פרוטוקול הואשם גם המחזאי ממוצא יהודי, היגין רייכהרצר־דרגושיץ׳ (Higin Reichherzer-Dragošić) שהיבר מחזות על נושאים טרגיים מתוך ההיסטוריה הקרואטית, כגון „בני זרינסקי האחרונים", „ימיה האחרונים של קתרינה זרינסקי", „הנדר במבצר אוזל" ועוד.

פרנק ואנשיו התנגדו להתפתחות זו. גרוע מזה, הם לא נעצרו במחצית הדרך שהיתה צריכה לקרב את קרואטיה לאוסטריה. פרנק הריאליסטן, בעל החוש המדיני המפותח, חיבר ברוח השקפותיו המפלגתיות תזכירים לרמטכ"לים האוסטריים, אופנברג (Auffenberg) וקונרד פון הצנדורף (Conrad von Hötzendorf). תוכנם הגיע לידיעת הקיסר פרנץ יוזף והוא הוקסם מהם. הקיסר הישיש הפנה עוד ב־1907, היינו שנה לפני המשבר סביב סיפוחה של בוסנה, את תזכירי פרנק לתשומת לבו של ראש הממשלה ההונגרית וקרלה (Wekerle).

מה הציע פרנק? הוא המליץ להפוך את המונרכיה האוסטרית־הונגרית, שהיתה מבוססת על שלטון דואליסטי, למדינה טריאליסטית. החלק השלישי, החדש, היה צריך להקיף את קרואטיה הגדולה על חלקיה ההיסטוריים (קרואטיה, סלבוניה, דלמטיה), וכן את בוסנה והרצגובינה, איסטרה ועוד.

יש אומרים כי פרנק ומפלגתו סיפקו לתביעה הכללית בזגרב "הוכחות" לבגידת הסרבים והאיצו בשירותי הבטחון לאסור 53 סרבים משכילים, אזרחי אוסטריה־הונגריה, ולביים נגדם את משפט הראווה שנסתיים בכשלון חרוץ לפרנק ולשירותי הבטחון גם יחד. כזכור, הגן על הנאשמים בשנים 1909—1910 חבר עורכי־דין שבראשם עמד הינקו הינקוביץ', יריבו של פרנק.

עוד לפני עריכת המשפט הגדול הופיע לפתע בזגרב איגנץ שטרסנוף. היה זה נוכל, יליד בודפשט ממוצא יהודי, לא צעיר ביותר, שתעלוליו השונים כבר עוררו גלי צחוק ברחבי אירופה ואמריקה. בזגרב בחר לרמות את הארכיהגמון ד"ר יורי פוסילוביץ' (Juraj Posilović). לשם כך התחזה כפקיד בכיר, ברגר פון ולדנק (Hof- und Ministerialrat Berger von Waldeneck), היועץ בעניינים דתיים של שר החוץ בווינה.

שטרסנוף, הרמאי המפולפל, הצליח בזמן קצר להכשיל בבת אחת כמה קרבנות תמימים. בספרו האוטוביוגרפי[3] הוא מתאר בהומור ובכשרון ספרותי את הרפתקאותיו. לאמיתו של דבר נשכר שטרסנוף לשליחות סודית בזגרב על ידי פקיד בכיר ממשרד האוצר ההונגרי בבודפשט. שרים הונגריים חשדו מכבר בטוהר עסקיו הדו־משמעיים של פרנק. על שטרסנוף הוטל לבלוש אחר דרכי הדמגוג הקרואטי, עד שייתפס בקלקלתו ויודה את מי משני אדוניו הוא משרת באמת, את שליטי וינה או את שליטי בודפשט. משניהם קיבל שכר טרחה, אף כי בין שתי הרשויות נפערה תהום של אי־אמון, קנאה, חשדנות והאשמות הדדיות.

מרתק ביותר הפרק בספרו של שטרסנוף על "יועצו האדוק של השר, הארכיהגמון הכילי ומנהיג המפלגה שסודותיו נחשפו." שטרסנוף מספר על האווירה שבה היתה שרויה בירת קרואטיה בעשור הראשון של המאה העשרים. הלבוש ההומוריסטי שהנוכל הערמומי הלביש לסיפורו אינו גורע מערכו ההיסטורי. אדרבה, פרנק "הגיבור הלאומי הנערץ" נראה מגוחך מבעד לראי העקום של שטרסנוף. עטו השנון עיצב את דמותו של פרנק כפוליטיקן קטן שהיה למנהיג לאומי. וכך כותב שטרסנוף בספרו (עמ' 234) על פגישתו הראשונה עם פרנק "המנהיג":

"... אכן, אדון צנום ופשוט זה, שנזדמן לי לראותו כעת בפעם הראשונה, האומנם הוא נפוליאון, קושוט ליוש בעמו ???"

שטרסנוף ממשיך ומספר בעמ' 235:

"...האיש היה באמת חלקלק (חלק כצלופח, aalglatt), וכשחשבתי שהנה נתפס בידי, התחמק בזריזות לא תיאמן.

"המשחק המעניין בין חתול ועכבר התחיל בזה שהבעתי מיד לאחר דברי הברכה הראשונים את אי־שביעות רצונו של הוד מעלתו שר החוץ מעמדתה הדו־משמעית של מפלגת הצדק הקרואטית שבראשה עמד אדון חבר בית הנבחרים זה שנים רבות.

"'יסלח לי הוד רוממותו, מפלגת הצדק הקרואטית, שיש לי הכבוד לעמוד בראשה, מעולם לא התנהגה דו־משמעית כלפי אוסטריה, ואני מתפלא מאד ששירותי עד כה לא הספיקו לשכנע את הוד רוממותו.'

(3) Ich, der Hochstapler Ignatz Strassnoff, Berlin 1926

״אכן, אדוני חבר הפרלמנט, נראה שלא תפס את משמעות העובדה כי גילינו מכבר את משחקו הכפול. הרי ידענו היטב כי לנו נתן את כל ההבטחות רק כדי לספק בינתיים שירותים חשובים להונגריה.׳

״הוד רוממותו מאלץ אותי להתנגד, מעולם לא סיפקתי להונגריה שירותים כלשהם...׳

״אדון פרנק, האם קיבלת ביום זה וזה — את התאריך קראתי לו מרשימותי — סך כך וכך אלפי קרונות מהממשלה ההונגרית? כן או לא? האם אישרת בתאריך זה וזה קבלת סכום זה? כן או לא? וכדי שלא יעלה על דעתך, מר פרנק, לשקר או לבדות הבל הבלים, אנא תודה: החתמת על קבלה זו במו ידיך? כן או לא? וחתימה זו בקבלה פלונית, האם היא מעשה ידיך? מר פרנק, כן או לא? ועדיין אתה מעז...׳

״יסלח לי הוד רוממותו, אבקשו לא להרים את קולו כל כך...׳

״מה, לא לדבר בקול רם? עוד אגביר את קולי ואדבר כך עד שלא רק שישמעו חברי מפלגתך, אלא שזה ייוודע לכל העם הקרואטי עוד היום, אם לא תודה...׳

מאוחר יותר באותו יום מצאה השיחה את המשכה בחדרו המקושט בדגלי לאום קרואטיים שבדירת פרנק. שטרסנוף לא גלאה מהתקפותיו והוסיף לאיים על פרנק. בין היתר מספר (עמ׳ 249 ואילך) שאמר לו:

״מר פרנק, עוד בטרם תגיע לתחנת הרכבת תכונס מועצת המפלגה, וכל העתונים יפרסמו את תצלומי הקבלות שחתמת עליהן במו ידיך. מר פרנק, יפורסמו קבלות שלפיהן קיבלת בבודפשט סכומים ניכרים מאד כדי שלא תתנגד להחלטות פיומה, וכן יפורסמו קבלות — אף הן על סכומים נכבדים מאד שקיבלת בווינה כדי לארגן אובסטרוקציה תקיפה נגד החלטות פיומה. עתה צריך סוף סוף לגלות את הקלפים ולומר איזו הבטחה תקיים, זו שמסרת בבודפשט או זו שהבטחת לנו בווינה... זאת צריך לעשות מיד, בלי דיחוי, שאם לא כן יסופר כי היית בעבר בלבד מנהיג מפלגה...׳

לתדהמתו של שטרסנוף ענה לו על כך פרנק כי לפי הידיעות אשר בידיו זוממים הסרבים בבוסנה ובקרואטיה לבגוד בשלמות המונרכיה ההבסבורגית ומתכננים מרד מזוין. לפי תוכניתם יוכרזו חבלים אלה לגוף מדיני עצמאי שיופרד מהמונרכיה ההבסבורגית. אולם הוא, פרנק, שואף לפתור את הבעיה היוגוסלבית בדרך של הקמת ״קרואטיה גדולה״ שתנותק מהונגריה ותעמוד בקשר ישיר עם אוסטריה במסגרת המונרכיה ההבסבורגית. את מסקנותיו ברוח זו ריכז פרנק בכתב. בו במקום מסר לשטרסנוף המופתע תזכיר בן ארבעים ושמונה עמודים. התזכיר הגיע, כמובן, מהר מאד לידי שולחו של שטרסנוף במשרד השר בבודפשט.

הפרשה על כל פרטיה נודעה מדיוני בית המשפט בזגרב שדן את הנוכל ״הגאוני״ שטרסנוף שוב למאסר על מעשי אונאה. על שטרסנוף לימד סניגוריה ל׳ודביט שוורץ, גם הוא מיריביו של פרנק בזירה הפרלמנטרית. הדי המשפט הגיעו למרחקים. לא רק מחנה אויביו רעם כולו מגלי צחוק. רבים הביעו לפרנק רגשי בוז ושמחה לאיד. למרבה הפלא, בעיני חבריו לדעה, חברי המפלגה והמוני האוהדים הזעיר־בורגניים, לא הזיק לו המוקש שטמן לו שטרסנוף. בעיני הקרואטים נשאר פרנק, המתבולל הזר, מנהיגם הנערץ עד יומו האחרון.

מעריצי זכרו של פרנק שמרו לו אמונים עד 1918, אם כי המפלגה לא הצליחה לעכב את האיחוד הסרבי־קרואטי שהתבטא תחילה בהקמת מפלגת הקואליציה הסרבית־קרואטית, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. לפי גירסת ההיסטוריון י. הורבט בעדות הנזכרת, השקיע פרנק את כל רווחיו, לרבות הכנסות ממקורות תמוהים (כגון ממשרדי השרים של וינה ושל בודפשט) בקרן העתונות של המפלגה שלא ידעה שבעה.[4] לפי אותה עדות מת פרנק בדצמבר 1911 כמעט בחוסר כול.

עם הקמת יוגוסלביה ירדה מפלגתו הבדלנית של פרנק למחתרת ומנהיגיה גלו. אולם בשנים 1941 עד 1945 היא קמה לתחיה בשיגוי שם. בתקופה אחרונה זו נקראה המפלגה הלאומנית ״תנועת

(4) כמנהיג המפלגה הנזכרת בין 1896 ל־1911 את עריכת בטאונה „הצדק הקרואטי״ (״Hrvatsko Pravo״) שהופיע בזגרב.

אוסטשים" (Ustaši, מורדים). היא צירפה לתורות הבדלנות הקרואטית מפי סטארצ'ביץ' ופרנק רעיונות קורפורטיביים נוסח מוסוליני וטירוף גזעני מבית ספרו של היטלר. יצור חדש זה שימש בסיס אידיאולוגי למדינת קרואטיה "הבלתי תלויה" והעקובה מדם. השם פרנק עומעם ברוח הגזענות, אך גורל הפרנקיאנים (Frankovci בלעז) נחרץ במועקה של זוועות המלחמה ורצח עם, פשוטו כמשמעו. מאז לא התאוששו הזעיר־בורגנים מלשקה אוליצה שהיו במרוצת ארבע שנות המלחמה לרבי טבחים.

מבחינת ישראל עגומה ביותר פרשת פרנק, טרגית לאין ערוך מפרשת הינקוביץ'. ליריבים אלה משותפת הלהיטות לנער חוצנם מעמם ישראל. שניהם ראו את יעודם בגאולת העם שאליו נקלעו, גם אם גישותיהם היו מנוגדות. הם נפרדו גם בהערכת כור מחצבתם, מורשת אבות. הינקוביץ' לא נשאר בערוב ימיו שאנן כלפי המתרחש ביהדות.

על מגעיו של פרנק עם היהדות לא נודע מאומה ועל קשריו עם היהודים — מעט מאד. אין זה מקרה שבמישור היהודי לא רשמו עליו המתמחים היהודים שעבדו בלשכתו (וביניהם היה ד"ר ל. שיק) דבר וחצי דבר. לא נודע אם הכיר אי־פעם את ערכי היהדות. מתי התנצר? האם לפני נישואיו עם העלמה מבית רויצ'ביץ' (Rojčević)? כלתו, אשת בנו בכורו ולדימיר, היתה דורה, בת דוד שוורץ הממציא, שאלה היו לה נישואים ראשונים. מנישואיו השניים של יוסיפ פרנק עם בת מבית האציל מַרטיני נולדו לו עוד שלושה ילדים, שני בנים — איוו ויוסיפ (יוז'יצה) והבת אולגה. איוו המשיך בדרכי אביו ונבחר למנהיג המפלגה. עוד ב־1914, בפרוס מלחמת העולם הראשונה, גידף והשמיץ איוו את המתנגדים מהקואליציה הסרבית־קרואטית. זכורות התנגשויותיו עם הינקוביץ'. הוא היה בין המוהיקנים האחרונים בקרואטיה שהגנו על בית הבסבורג. מאמציו לא הועילו, המונרכיה העתיקה התמוטטה. אחותו אולגה נישאה לסלבקו קבטרניק (Slavko Kvaternik), שהיה אחר כך "מצביא" האוסטשים ב"קרואטיה הבלתי תלויה". בשואה היא שמה קץ לחייה. בנה דידו קבטרניק השתתף ב־1934 בהתנקשות בחיי אלכסנדר מלך יוגוסלביה במרסיי. בזמן שלטון האוסטשים מונה קבטרניק הצעיר, שדם יהודי זרם בעורקיו, לראש המשטרה המדינית. נכדו של יוסיפ פרנק המומר אחראי אפוא לפני משפט ההיסטוריה למרחץ הדמים שחולל ושבו הושמדו רבבות סרבים, יהודים ואחרים בקרואטיה.

חיים־ויד מורפורגו

ספרו של ד. קצ'קמט "היהודים בתולדות ספליט",[1] שהופיע לאחר גמר הספר הזה, מרחיב את הידע על קורות יהודי ספליט. הוא מוסיף תיאור מגוון על משפחות יהודיות בתקופות שונות, על חיי הקהילה[2] במאות האחרונות, ועוד. מתוך שפע תיאוריו מן הראוי להביא כאן כמה עובדות.

בעמ' 86 ו־119 אנו קוראים על מִפקדי היהודים במאות הי"ז עד הי"ט. ואלה המספרים (בסוגריים מספר המשפחות) — בשנת 1628: (24), 1638: 271 (29), 1778: 279 (54), ותחת שלטון צרפת בשנת 1811: 175. היהודים היו 5 עד 10 אחוזים מכלל האוכלוסין (היום פרומיל אחד).

בעמ' 115 תוארה הפורענות שאיימה בכ"א סיון תקנ"ז (15.6.1797), עם התמוטטות השלטון הוונציאני, לכלות גם את הקהילה בספליט.[3]

בית הספר היהודי החילוני הוקם בספליט ב־1821 (שם, עמ' 148), כלומר חמש שנים לפני הקמת בית הספר היהודי בוורז'דין, הראשון בקרואטיה הבאנית. בית ספר זה התקיים 14 שנים.

הלשון המדוברת של יהודי ספליט היתה איטלקית בניב ונציאני. נשתמרו בה כמה מלים בלדינו ובעברית. בית הכנסת הוקם בשנת 1728, בבית מגורים שסביבו הוקם לאחר זמן הגטו. ה"סינאגוגה" נבנתה בסגנונות של הרנסאנס והבארוק. תחת השלטון הפאשיסטי הוא נשדד ונהרס כולו ב־1942, אך שוקם ביוגוסלביה החדשה.

בין משפחות רבות במאות הקודמות יש לציין את הפעילות בחיי החברה והקהילה: אבינון, ג'נטילומו, ונטורה, יונה, ישורום, כהן, מוסאפיה, מורפורגו, מזרחי, פוליץ, פנסו, פרדו, צוריאל, קמפוס ושטוק.

חיי הקהילה הקטנה היו מאורגנים כהלכה. ההכרה היהודית ואחוות־אחים היו מפותחות. הוחזקו מפעלי צדקה, כגון "גמילות חסדים" שהיתה גם חברה קדישא, אך לא הוזנחו אף הקרנות לטובת ארץ ישראל ("החלוקה") ויישובה. הקהילה דאגה גם לחסרי בית ולעוברי אורח עניים, אף עזרה בשנים 1813, 1815 ו־1828 לאחים בדוברובניק במצוקתם. היא עצמה נעזרה בשנים 1843 ו־1873 בידי בית רוטשילד הווינאי, שהרים את תרומתו לטובת היהודים העניים בספליט ולשם העסקת מורה יהודי בקהילה הקטנה.

בכל זאת חטאו גם יהודי ספליט פעם לאחוות אחים. בעמ' 136 לספרו מסתמך קצ'קמט על הרגסטים מפרוטוקול ועד הקהילה משנת 1824 (ספר הפרוטוקולים עצמו אבד במלחמת העולם השניה) ומספר על החלטת מועצת הקהילה, המביעה התנגדות לקליטת יהודים זרים (קרי מהגרים) שאין להם דרכון ורכוש מסוים.

על מקרים של טבילה לנצרות מצביע קצ'קמט (עמ' 93—94) עוד במאות הי"ז והי"ח והוא מפרט כמה פורשים מן היהדות מטעמי נוחות ומסיבות רעיוניות (עמ' 119, 154). ממוצא יהודי היה ויצקו דאנדולו, בן ונציה שנתמנה בתקופת נפוליאון לפרובידור (נציג השלטון) בדלמטיה. — מקרה בולט במחצית השניה של המאה הי"ט היה אברהם מוסאפיה (1834—1905). סבו היה רב מלומד בספליט. אביו של אברהם, ידידיה יעקב, הלך בעקבותיו, כתב חיבורים עבריים ובין היתר הכין מלון תלמודי, אך לא זכה לסיים את המלאכה. נפטר בגיל ארבעים.

אברהם התמחה באוניברסיטת וינה בבלשנות רומנית. במרוצת הזמן הצליח לתפוס עמדה במקצועו ונתמנה פרופסור באוניברסיטה לאחר שהתנצר. הוא נמנה עם מחנכיו של יורש העצר רודולף. עם המרת דתו נקרא צאצא זה של רבני ספליט — ארטורו אדולפו. לכבודו הוקמה ב־1912 אנדרטה בחצר האוניברסיטה ע"ש רודולף בווינה. אמנם בתקופת הסיפוח הנאצי סולקה האנדרטה, אך הוקמה מחדש אחר מלחמת העולם השניה.

*

אחרת היתה דרכם של בתי מורפורגו. הם לא שרפו את הגשרים אל עמם ישראל ומרכזי האומה. גם בתקופות הטמיעה שעברו מדי פעם עליהם, הן במאה הי"ט הן במאה הכ', עמדו בניהם במבחן. עוד במסתו "יד מורפורגו והתחיה הלאומית בספליט"[4] פרסם קצ'קמט את מגילת היוחסין של משפחת מורפורגו. ממנה מסתבר שאחד מאבותיה, משה קפוצ'ינה, בא במאה הי"ז או הי"ח ממריבור (ומכאן שם המשפחה) לגוריציה שבשטח האיטלקי של בית הבסבורג. הסבר זה מטעה, משום שהיהודים גורשו ממריבור כבר במאה הט"ו. בתקופה הנקוטה בפי קצ'קמט לא נמצאה נפש יהודית במריבור הסלובנית.

דוד אליהו (1809—1882), אביו של חיים־ויד (ויטה), למד לכרוך ספרים והתפרנס זמן מה ממכירת ספרים עבריים, אך עיקר פרנסתו ביסס על גידול תות משי ועל אריגת אריגים גסים לבגדי איכרים. הוא חיבר קינות עבריות, ביניהן אחת לזכר הרב ידידיה יעקב מוסאפיה.

בעל חנות הספרים חיים־ויד (1838—1911) לא היה מוכר ספרים בלבד. חשיבותו בזירה המדינית של תנועת התחיה הקרואטית בדלמטיה. את הלשון הקרואטית לא למד מעולם על בוריה, וכל ימי חייו כתב איטלקית, כמרבית בני דורו המשכילים. היה חבר המפלגה הקרואטית הלאומית (נארודנ'אצי)[5] שתבעה הצטרפות דלמטיה לקרואטיה. הוא הצטיין כמו"ל, ובמיוחד בהוצאת חוברות פוליטיות וכתבי־עת כ„אנואריו דלמטיקו" („השנתון הדלמטי"), בשנים 1860/1. תוכנם מכוון נגד אלה שצידדו באוטונומיה דלמטית ודרשו שדלמטיה לעולם לא תסופח לא לאיטליה ולא לקרואטיה.

(1) Duško Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split 1971,

(2) שמות איטלקיים לקהילה בספליט: Università degli Ebrei, Società Ebraica di Spalato, Comunità Israelitica di Spalato

(3) פרטים על כך כלולים במסה ההיסטורית „כמה רשימות מתוך תולדות יהודי ספליט", כתב־יד קרואטי, פרי עטו של ויקטור מורפורגו (ה.ע.י. ב. 91) וכן במאמרו „היהודים בספליט עם התמוטטות הרפובליקה הוונציאנית", „נארודנה ז'ידובסקה סווייסט", סרייבו, שנה ראשונה, 1924, גליונות 25—26.

מורפורגו הצטיין כמארגן פעולות מדיניות של מפלגתו שכבשה לאחר מאבק של עשרים שנה את השלטון בדלמטיה. ב־1882 נבחר חיים־ויד כחבר למועצת העיר ספליט, הוא שימש יו״ר לשכת המסחר בעירו ויו״ר הבנק העממי הדלמטי הראשון שנוסד בהשתתפותו עוד ב־1869. היה לו גם חלק לא מבוטל בפיתוח התעשיה בעירו ובדלמטיה כולה.

דל המידע על יחסו ליהדות ולבעיותיה. לעניין היהודי לא הספיק לתרום הרבה מזמנו וממרצו. קצ׳קמט מזכיר כי בשנת 1873 נבחר מורפורגו לוועדה שעליה הוטל לעבד תקנות חדשות לקהילת ספליט. אף אם לא היה פעיל בתנועת התחיה של עמו, לא התנכר ליהדותו כרבים מעמיתיו בתקופת הטמיעה. הוא נשאר נאמן למסורת אבותיו ומצא את מנוחתו האחרונה בבית העלמין היהודי שעל הר מרייאן החולש על ספליט וסביבתו.

(4) Vid Morpurgo i narodni pokret u Splitu, Split 1963
(5) Narodnjaci

חלק שביעי:
רשימות ומפתחות

תעתיק אותיות לועזיות

את האותיות העבריות בעלות האפוסטרוף יש להגות בתעתיקי המלים הלועזיות:

ג׳	j או	dg אנגלית	dž או	dj	סרבית־קרואטית	
ז׳	zh			ž		
ל׳	ly			lj		
נ׳	ny			nj		
צ׳	tch	ch	č	ć		
ש׳	sh			š		

ה.ע.י. = ארכיון הוועדה ההיסטורית המוזיאונית ליד התאחדות עולי יוגוסלביה.

ביבליוגרפיה

(להלן פורטו רק מקורות. בגוף הספר צוינו ספרים אחרים, כתבי־עת, אנציקלופדיות, קבצים שונים ועוד)

אלון גדליהו, תולדות היהודים בא״י בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א׳, תל אביב תשי״ד; אלקלעי יהודה חי, כתבים מקובצים, שני כרכים, ירושלים תש״ד; בן־מיכאל יעקב, תולדות היהודים בוויודינה, קיבוץ גת 1963 (כתב־יד); בן־צבי יצחק, נדחי ישראל, ירושלים תשכ״ו; בן־צבי יצחק, ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשכ״ג; גלבר נ.מ., משה זאקס, תדפיס מ״ס־ניי״, ירושלים תרצ״ח; גת בן־ציון, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת״ד — התרמ״א (1840—1881), ירושלים תשכ״ג; דובנוב שמעון, דברי ימי עם עולם, תל אביב תרצ״ה; דינור בן־ציון, תולדות ישראל בגולה ב׳ (1), תל אביב — ירושלים 1965; זהבי צבי, מהחתם סופר ועד הרצל, ירושלים תשכ״ו; כהן פנחס ובנבנישתי דוד, מורה דרך בארץ ישראל, ירושלים תרצ״ב; מאהלר רפאל, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך ב׳, מרחביה 1954; פולק אב.ב., כוריה, תולדות ממלכה יהודית באירופה, תל אביב תשי״א; פראוור יהושע, תולדות ממלכת הצלבנים בא״י, כרך א׳, ירושלים 1963; קונפורטי דוד, קורא הדורות, ברלין תר״ו; רוזאניס שלמה א., תולדות היהודים בתוגרמה, ה׳ כרכים, תל־אביב — סופיה 1930—1938; רות בצלאל (ססיל), הגדת סאראייבו, תל אביב — ירושלים, בלי ציון שנת ההוצאה; גרשום שלום, שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל־אביב 1967.

Braham L. Randolph, Hungarian-Jewish Studies, edited by Randolph L. Braham, New York 1966; Breyer Mirko, Marko Breyer, Zagreb-Križevci 1908; Ćirković Sima, Jevrejski danak u vizantinskim oblastima, Beograd 1956; Diamant Paul J., Theodor Herzls Väterliche und Mütterliche Vorfahren, Jerusalem 1934; Gabričević Branimir, Una nuova iscrizione salonitana, Roma 1959; Gelb Hinko, Historijski prikaz o životu Jevreja u Hrvatskoj, manuscript, Zagreb 1952; Geyer und Sailer, Urkunden aus Wiener Grundbüchern, Wien 1931; Glesinger Lavoslav, Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku /1556—1558/, Zagreb — Beograd 1940; HaCohen R. Joseph, Emek Habacha, Leipzig 1858; Hayes C.J.H. & Moon P.T., Modern History, New York 1947; Hinković Hinko, Iz velikog doba, Zagreb 1927; Hoernes Moriz, Dinarische Wanderungen, Wien 1894; Kaznačić I.A., Processo di Isach Jesurun, israelita di Ragusa nel 1622, Dubrovnik 1882; Kečkemet Duško, Židovi u povijesti Splita, Split 1971; Kolendić Petar, Nekoliko pesama humaniste Didaka Pira, Beograd 1961; Kuhač Fr. Š., Josip Šlezinger, Prvi srpski kapelnik književske garde, Zagreb 1897; Levy Moritz, Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911; Modelski Teofil Emil, Król Gebalim w liscie Chasdaja, Lwów 1910; Novak Grgo, Židovi u Splitu, Split 1920; Popović Dr. Dušan J., Srbi u Vojvodini I—III, Novisad 1957, 1959, 1963; Rado Imre és mayor József, A Novisadi Zsidók Története, Novisad 1930, Rosenberg Artur, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, Wien 1914; Scherer J.E., Beiträge zur Geschichte des Judenrechtes Im Mittelalter / Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern /, Leipzig 1901; Scholem Gershom G., Major Trends in Jewish Mysticism, New York 1967; Schwarz Gavro, Povijest Zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka, Zagreb 1939; Schwarz Nathan, Dr. Samuel Spitzer, Osijek 1895; Srkulj Stjepan, Pregled opće i hrvatske povijesti, Zagreb 1920; Starr Joshua, The Jews in the Byzantine Empire / 641—1204 /, New York 1939, reprinted 1970; Strassnoff J., Ich, der Hochstapler Ignatz Strassnoff, Berlin 1926; Szabo G., Stari Zagreb, Zagreb 1941; Šlang Ignjat, Jevreji u Beogradu, Beograd 1926; Tadić Jorjo, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937; Tkalčić I.K., Monumenta historica liberae civitatis Zagrabiae, vol. VI., Zagreb 1900; Wachstein Bernhard, Die Grabschriften des alten Judenfriedhofs in Eisenstadt, bearbeitet von Dr. Bernhard Wachstein, mit einer Studie von Sándor Wolf, Wien 1922; Wachstein Bernhard, Urkunden zur Geschichte der Juden in Eisenstadt, Wien und Leipzig 1962.

מפתח האנשים והמשפחות

אבולעפיה ישישכר 156 189
אביוב אהרן ושלמה 138
אביגון שלמה 163
אביתר שמואל 92 94
אבן דנון יוסף 150
אבן חַזקל 39
אבן כלדון 43
אבן פצלון 39
אבן רוסטה 39
אברבנאל אהרן יצחק 140
אברבנאל דון יצחק 287 290
אברהם אבן דאוד 39
אברהם אבן עזרא 62
אברהם הרופא 86 91 92—93
אגמון שריקה 315
אדלר אלקן 150
אדלר נתן 294
אהרן בן יעקב 53
אהרנפריים מרדכי 18 305
אוֹאַרסְפרג פון, הנס 58
אוֹברנוביץ׳, מיכאל, נסיך 161 163—165
אוֹברנוביץ׳ מילוש, נסיך 157—159 161
אוֹברנוביץ׳ מילן, נסיך 165
אודואקר האַרולי 35
אוהב שלמה 19 75 99 101
אוֹטו, קיסר גרמניה 43
אוֹטוקר, מלך צ׳כיה 49 54
אויגן, נסיך מסבויה 151 176
אוֹפנברג, רמטכ״ל אוסטריה 334
אופנהיימר ר. 275
אופנהיימר שמואל 152
אורבן השני, אפיפיור 48
אורוס די בק 138
אורכן בן עותומן 118—119
אורליוס דיוניסיוס („יודיאוס טיבריינסיס״) 29—30
אחמד אל־ג׳זר פחה 177
אטיאס משה רפאל (זקי אפנדי) 201 209
אטיאס ש. 208
אטלינגר יעקב 294
איברהים אבן יעקב 43
איוונצ׳ביץ׳ וינקו 111—112
אייזנר אמיל 317
אייזנר יעקב 243 317
איינהורן אליהו־איגנץ (אדמונד הורן) 293
איינהורן דוד 293
אילון שלמה 183—185
אינוצנטיוס השלישי, אפיפיור 52
אינקאי, רוזנים 230 254
איסרל, בנקאי 52
איסרל משה 52
איסרליין ישראל בן פתחיה 50—51 55 147
אל אצטכרי 39
אלבחרי ל. ד. 160
אל בכרי 39
אַלבלה דוד 330
אלברכט השלישי, דוכס אוסטרי 53—54
אלברצלוני יהודה 39
אַלגוֹביץ׳ אִיוו 254
אלון גדליה 34
אלטרץ אברהם מאיר 315
אלטרץ רחל 315
אליאב מרדכי 301
אליהו (אֵליץ׳) שמואל בכר 168
אליעזרברג מרדכי 289
אלכסנדר, רגנט ומלך 330 336
אלכסנדר יונה 316
אלכסנדר־סטבטסקי שנדור 250 316 319
אלמולי שמואל 184
אלמוסנינו יוסף 145 147—148 150 184 191
אלמוסנינו יצחק 147—148 150
אל מקדסי 39
אלעזר שלמה 138
אלפאפה ניסים משה 299
אלפנדרי ללה 315
אלקלעי אברהם 313
אלקלעי אברהם מרדכי 314
אלקלעי אברהם שמואל 313
אלקלעי אדולף 168
אלקלעי אהרן 142 313
אלקלעי איזידור־בראצו 315
אלקלעי אלברט 315
אלקלעי אסתר 303
אלקלעי אשר 315
אלקלעי בואינה 313
אלקלעי דוד א. דצ׳ו 142 166—167 313
אלקלעי דוד משה 161 166 298 314
אלקלעי דוד משה ד״ר 168 298 305 314—315
אלקלעי ויטה 315
אלקלעי חיים אהרן 313
אלקלעי יהודה 315
אלקלעי יהודה חי 18 160 162 171 203 208 222 261 278 286—289 291—305 314—315
אלקלעי יעקב 163 314
אלקלעי יעקב מרדכי 166 169 313
אלקלעי יצחק 18 151 166 171 179 313—314
אלקלעי מרדכי 163 298
אלקלעי משה 314
אלקלעי משה דוד 166 314
אלקלעי סולומון 314
אלקלעי סימה 315
אלקלעי רחל 169 298 315
אלקלעי שלמה חי מרדכי 298 314
אלקלעי שלמה משה 286 314
אמודאי י. 160
אמודאי יוסף 136—138
אמטוס לוזיטנוס (ראה לוזיטנוס)
אמריל׳ו משה חיים 154 188
אנג׳ל מאיר 142—143
אנדרוניקוס השני 38
אנדריאדס א. 62
אנדריאס השני, מלך הונגריה 48
אַנדריץ׳ איוו 197 199 204
אנהלצר, רב 234
אסף שמחה 39
אַסטרהזי, רוזנים 59 224
אסתר מל׳ובל׳נה 53
אַפנדיני אורבן 95 99
אפשטיין זיגמונד 250
אפשטיין יוליוס 254
אפשטיין יוסף 318
אפשטיין יעקב־ז׳ק 245 250—251 318 324
אפשטיין שמואל 318
אקשטיין בוקיצה 315
אַראַרה גדליהו 138
אַרברו אליהו 137
אַרדדי, רוזן 233 234 279
אַרדויהל׳ מ. 270
אריסטובולוס 27
ארטאמונוב מ. א. 39
אַרליך אדולף 317—318
אַרליך אידה 318
אַרליך אינה 318
אַרליך הרמן 317—318
אַרליך ורה (שטיין) 318
אַרליך מריה־מרים 317—318
ארפד (בית), מלכי הונגריה 48 121 213
ארקולה השני 95 96
אשכנזי אברהם בנימין נתן

מפתח האנשים והמשפחות

(ראה נתן העזתי)
אשכנזי משה 189
אשכנזי צבי יעקב („חכם צבי") 183—185 225
אשר יעקב 313

בדה 262
בוגדנובי׳ דוד 94
בודיסליץ׳ תומא 97
בוטון די, אברהם יהודה 131
ביסט, קנצלר אוסטרי 165
בולי ב. צ. 169
בוליץ׳ דון פרנה 28
בונבנטורה הרופא 53
בוקן, בית דפוס 321
בורלא יהודה 286—287
בטיאנ׳י, רוזנים 59 324
ביבס יהודה 288
ביוקנן 164
ביזיד השני 124
ביטי אשר 138
בייטיץ׳ עליה 180 197
ביכלר ה. 275
ביליץ יעקב חיים 221
ביליץ רבקה־רגינה 221
ביליץ רפאל 222
ביליץ שמואל 221 304
בירנבאום נתן 323
בך אלכסנדר, שר הפנים 217
בלה הרביעי, מלך הונגריה 49 54
בלואט 163—164
בלוהן מילן 332
בלומפלד יוסף 298
בליליוס יעקב 189
בנאץ אלויז 194
בנבנישתי דוד 178
בן־ברוך שמואל 181
בן־חביב שמעון 133
בנימין אברהם 140 142
בנימין מטודילא 118
בן־לב דוד יוסף 309
בן־לב יוסף דוד 131 142 309
בן־לב משה יוסף 309
בן־מיכאל יעקב 266 271
בן־צבי יצחק 39 137 145 177 288
בן־שמעון יואל 192
בסיליוס המוקדוני, קיסר 40
בסיליוס הראשון 37
בקדלי לודוביקו 87 91
בראהם רנדולף ל. 264 266
ברדשי משה 138
ברוך המומר 76 86
ברוך חיים 138
ברוך קלמי 192
ברוך שלמה (יאוור אפנדי) 204
ברייקוביץ׳ ולדימיר 230
ברייר אדם 230
ברייר אדוארד 253
ברייר איגנ׳ט 230
ברייר יעקב 230
ברייר ליאופולד 253
ברייר מירקו 230
ברייר מרקו 230
בריל ב. 167
בריל יחיאל 300
ברמפר קלרה 244
ברנפלד שמעון 18 166 170 313
ברסלאואר ל. 167

גאון מ. ד. 287
גאי ל׳ודביט 216 252 321
גברילוביץ׳ 160
גבריצ׳ביץ׳ ברנימיר 28—29
גוטמכר אליהו 289 294
גוטמן דה בלישצ׳ה 319
גוטמן שמעון 274
גולדמן דרגוטין 241
גולדמן יעקב משה 243
גולדמן משה (מברו, מוריץ) 241—243 252 317
גולדמן שמואל 241
גולדסמית פרנסיס 162
גולדשטיין א. 90
גולדשמיד־זלטרוביץ׳ אלכסנדר 319
גולדשמיד גיאורג 319
גונדוליץ׳ קתרינה 89
גוסטל ברנקו 231 235
גור־אריה יצחק 287
ג׳ורג׳ביץ׳ טיהומיר 157
ג׳וריץ׳ ד״ר 329
ג׳וריץ׳־זמולו דיבנה 142
ג׳וריץ׳־קליין ס. 158
גורצ׳קוב, נסיך 164
גזי חוסרף ביי 176
גטה, קיסר 31
גייגר אברהם 242 244
גייגר־איינהורן אנטוניה 254
גייגר, צ׳לן 254
גינסברג דוד 18 261
גירון יקיר 296—297
גלב הינקו 18 69
גלבר נ. מ. 16 159 161—164 171 233 278 280 302 314
גלזינגר ל. 18 88 90 150 233 245 252 278 319—320
גלזינגר מיכאל 319
גליק זאב 278
גליק ליאופולד 197
גליק ראובן (רודולף) 18 231 233 272 278—279 281
גמזו ס. 237
גמליאל השישי 36
גסקון אברהם 131 142
גרדיזי 39
גרדיץ׳ 109
גרוף אוסקר 206
גריגוריוס הראשון, אפיפיור 36
גריזליני פרנץ 275
גרינוולד מ. 261
גרינוולד פ. 69 271
גרלך 266
גרניץ איגנץ 252 321
גרף ז׳יגה 325 332
גרף מילן 254
גר צדק אברהם 131
גרץ ה. 42
גרשנין איליה 162—165
גת בן־ציון 280

דאנולו ויצקו 337
דהר אל עמר 156 177
דובנוב שמעון 39 42 54 118—119 123 126 145 151 184—185 227 258 293
דוד המגיסטר 76
דוד, קונסול צרפתי 204
דוויצ׳ו ב. 169
דוויצ׳ו חיים בן שמואל 141—142 168
דוויצ׳ו ש. ח. 166
דויטש אלברט 319
דויטש בנימין 318
דויטש וילים־זאב 319
דויטש יוזפה 318
דויטש מטילדה 319 324
דויטש־מצל׳סקי שרגא־פיליפ 318—319
דולגר פ. 62
דורנטה יצחק 77
דושן, קיסר סרביה (ראה סטפן דושן)
דיאמנט יוליוס 256
דיאמנט פאול י. 221—222
דיוסקורידס 87—88
דיוקלטיאנוס הקיסר 22 28 63 65 73
דייץ׳ ש. (שופט יהודי) 272
דייץ׳ רב 275
דינור (דינבורג) בן־ציון 287

מפתח האנשים והמשפחות

דנון י. צ. 209
דנון מאיר מנחם 203
דנון משה 201—203
דספוט־בליס מ. 229 233 250 252 258 260
דרבי, ארל 164

האוליק יוליה 242
הבסבורגים, בית (קיסרות) 21—23 49 58—59 152 198 200 206 215—217 227 238 240 251 258 269 275 317—318 323 328—330 335—336
הדוכס מנקסוס (ראה יוסף נשיא מבית מנדז)
הולדהיים שמואל 244
הוג'אדי ינוש 121
הופמן בבט 253
הופמן יוליוס 253
הופמן שמואל 253
הורבט יוסיפ 332 335
הורוויץ ישעיה 288
הורוויץ ש. 161
היטלר אדולף 21 257 323 336
היידושקה שלמה 273
הייניך ג. 323
הייניך, מלך בוהמיה 52
הייס צ. י. ה. 228
הילדסהיימר עזריאל 244
הינקוביץ' (מוסס, מוזר) הינקו 262 324—336
הינקוביץ סלבה 326
הירונימוס הקדוש 19
הירשל אירנה 320—321
הירשל בנדיק ויעקב 223
הירשל זונקו 320—321
הירשל משה (מוריץ) 320
הירשל שמואל 320—321
הירשלר ז'יגה 320
הירשנשטיין יקותיאל 18 261 278—287 301 304—305
הירשפלד י. 272
הכהן אהרן 18—19 75 99—101 103—104 108—110 113 147
הכהן אהרן פרחיה 183
הכהן אלעזר 103
הכהן משה 150
הכהן שמחה גרשון 143—144 147—148 191
הלוי יהודה 39
הלוי יהודה בר מנחם 203
הלוי יעקב יוסף 140
הלטאי ינו אויגן (ראה הרצל)
הלפגוט הרמן (צבי עזריה) 158 161
הלפרין אבנר 90
הנדל יוסף 137
הפנר איגנץ 259
הצנדורף פון, קונרד 334
הקר ז'יגה 323—324
הרכבי א. א. 39
הראל־הרז'יץ' (הרנשטיין) יעקב 323—324
הרטמן יהודה־לבוסלב בן ליאו־פולד 247 249 252—253 321
הרמן אוסקר 322
הרמן דניאל־דנה 322
הרמן השני, הרוזן 54 56
הרנס מוריץ 175
הרץ הנריאטה 240
הרצוג עליזה 254
הרצל אביגדור־ויקטור 221
הרצל ארתור 221
הרצל ברוך־ברנהרד 221
הרצל יוסף 221
הרצל ינו אויגן (הלטאי) 221
הרצל יעקב 221
הרצל משה הזגג 221
הרצל קרל 211
הרצל רוברט 221
הרצל שמעון (גלאזר) 221
הרצל שמעון לב 221—222
הרצל תיאודור בנימין־זאב 197 207 221—222 264 280 305
הרצל־רוטר טסה 221
הרשל־הירש יעקב 272

וולף שנדור 227
וולפזון דוד 264
וולצ'יץ' אנדריה 77
וונצ'ינה איוון 256
ווצ'טיץ' סטיפן וסקנדר 260
ווקנוביץ' 332
ווקצ'יץ' סטיפן, דוכס 175
וטרנוביץ' מברו 99
ויג ל. 274
וידור מירקו 269 272
ווילר אדולף 253
ווילר מרים 240 253
וויגר, שופט 328
וויס דה פולנה יעקב 319
וילהלם, קיסר גרמניה 243
וילסון וודרו 330—331
וינוור ווק 111—112
ויקטוריה, מלכת בריטניה 162 293
וישונטאי שמו־שמואל 276
וכשטיין ברנהרד 227
וַלווסור 52
וַלנטין גבריאל 189
ולשיץ', באן 237
וַלשקו סטיפן 260
וַנוצ'ץ' 91
ונטורה אברהם 189
וקרלה 334
ורהובץ איו. 312
ורוהבץ, הגמון 318
ורפל (רפאל) יצחק 222 287 289

זאבי אברהם ישראל 185
זבולון אשר 143 181
זבייזדיץ' ד. 242 324
זגן דוד 324
זהבי צבי 280
זומר, רב 261
זיבנשטיין יוסף 317
זיבנשטיין רוברט 317 323—324 331
זיידמן גוסטב 305
זיז רפאל וגרשון 66—67
זייפרט צ. פ. ל. 284—286
זינגר יהודה 234
זינגר רוזליה 317
זינגר שמואל 325
ז'ירלדי ל. ג. 95
זלטריץ' דינקו 98
זלמן מלבוב 189
זפוליה איוון 215
זקס משה, איש ירושלים 278 280—283 301
זקס משה, רופא, ראש הקהל 245 253 257 259
זקס מ. אד. 259
זק"ש דה גריץ' הינקו־צבי 319
זק"ש מיכאל 289 293

חאגיז משה 183—185
חג'י לוי 204—205
חוויו משה (דרוויש אחמד) 201
חיון־חייא נחמיה בן משה 144 181—185 292
חיים דוד (ראה דוויצ'ו)
חיים ישראל 157
חיים רפאל בכר 302
חיימסון א. מ. 150
חכם צבי (ראה אשכנזי צבי יעקב)
חכמוביץ' י. 256
חמלניצקי 120 126—127

מפתח האנשים והמשפחות

חסדאי אבן שפרוט 39—40 42 47
חסון אהרון ושלמה 309
חתם סופר (ראה סופר משה)

טאו יוחנן 305
טברטקו הראשון, מלך בוסנה 175
טדיץ' יוריו 75 77—78 88—92 95 103 106 108 111
טוביה בן אליעזר 62
טולנטינו אמיליו 103
טולסטוב ס. אי. 39
טופל פחה „הצולע" 156
טיטוס 27 31 35
טייטצק חנניה 147
טייטצק מ. 160
טירינג 139
טלקי, רוזן 148
טקלצ'יץ' א. ג. 60—61
טרויס־צרפתי אברהם בן שלמה 137
טרומבינ' אנטה 330—331

יהודה ב"ר דוד 140
„יוד זיס", אופנהיימר יוסף 153—ישישכר זיסקינד 152
יוליוס השלישי, אפיפיור 84 88 91
יוליוס השני, אפיפיור 81
יוליוס קיסר 27 31 36
יונה בן משה מזגרב 61
יוסף פחה 157
יוסטוס זיגפריד 284
יוסטיניאנוס, קיסר 36 136 139
יוסף בן אברהם, „אנגלוס" 74
יוסף בן מתתיהו 18
יוסף ב"ר שלם 140
יוסף השני, קיסר 152 155 225—226 231—232 255 270—271 273
יוסף, מלך הכוזרים 39 41—42
יוסף נשיא מבית מנדז, הדוכס מנקסוס 23 105 120
יוסף רופא 87 92—93
יירצ'ק י. קונסטנטין 62
ילינק, רב 54 293
יַלצ'יץ', באן 217 245 324
ין סוביסקי, מלך פולין 148
ינז'יץ' בנימין 260
יעקבי הושע 243—244 256 322—323
יעקבי יוחנן־הנס 244 322
יעקבסון משה 233—234
יעקבסון שלמה־הירש 234
יפה ישראל מאיר 192
יצחק, מעונה בדוברובניק 80
יצחק רופא 86
ישורון יצחק 18 102—103 108—110 147 203
ישראל גונדה, יהושע, ליקו, מזלטה, משה, פלורה, שלמה־מודרא 315

כביליו ליאון 92
כהן אהרן 77
כהן אלברט־אברהם 302
כהן אליהו־אדוארד 331
כהן גצה 252
כהן דוד 274
כהן דוד א. 169
כהן הוגו 324 331
כהן הרצל 221
כהן חי 193
כהן יוזפינה 331
כהן יוסף 271
כהן יצחק אלעזר 133
כהן ד"ר ישעיהו (דידקוס פירוס, יעקב פלביוס, יעקב אבוריאנ־סיס, לוזיטנוס) 90 94—99 100 104 113—114
כהן ליאון א. 170
כהן משה־אדמונד 320
כהן פנחס 178
כיון ו. 209
כיון י. 209
כ"ץ יעקב 287 289 294 296
כרמיה יצחק אהרן־אדולף 291 295 298 302

לאודון, מצביא אוסטרי 155—156
לאסלו א. 264 271
לב (לעף) ברוך 302
לב ליאופולד 299
לב פרל 272
לבן נ. 163
לבנזון י. ל. 167
לבנטל זדנקו 150
לבנטל ל. 275
לדיסלאוס (לסלו), מלך הונגריה 48 121
לדרר תרזה 318
להרן ארנסט 296
לואגר קרל 257
לודוויג הראשון, מלך הונגריה 121 175
לודוויג מבאדן, נסיך 149
לוזיטנוס אמטוס (דון יואנ'ו רודריגז) 87—92 95—96 113—114
לוי א. ד. 305
לוי בכור 203
לוי ירושלמי 154
לוי משה (מוריץ 18 179—180 182 186 188 190 193 195—196 201 204
לוי רפאל 202
לוי שלמה 320
לוין־וורנהגן רחל 140
לויס ה־12 81
לונגו יוליוס 108
לונגוורט 164—165
לוצטו שמואל דוד 241
לוצינה שלמה 189
לוריא חיים 295 304
לורנצו ברנרדו 135
ליאו השלישי, אפיפיור 37
ליאון א. 162
ליאון משה 138
ליאופולד, דוכס 54
ליאופולד הראשון, קיסר 138 148 216 271
ליאופולד השני, קיסר 155 226—227
לייונס, לורד 164—165
לייטנר מ. 321
לייטנר פילים 325
לייטנר שמואל 325
ליכט אלכסנדר והרמן 305
ליכטנשטיין יוסף 274
ליפמן יעקב 271
לירמה יהודה 143 147 191
לנדא יחזקאל 225
לנדאו נ. 305
לנדאו משה 241
לנגספלדר ש. 325 331
לעהרין עקיבא 298

מאהלר רפאל 219 225 227 229
מאיור יוז'ף 270 272
מאיר מקסטוריה 62
מאסאד שמואל 287
מאסטרו, דיין 188
מאסטרו יעקב, סרייבו 18
מאסטרו נהלל 201 208
מאסטרו שמואל 103 111
מארגל משה 18
מאריץ', כימאי 325
מאריץ־מאייר מילן 278
מבורך י. 305

מפתח האנשים והמשפחות

מבורך־פטרוביץ׳ לוצי 63
מג׳ורו אברהם 188
מג׳ורו יהושע יצחק 189
מגריסו עזריאל יחיאל 156
מדינה די, שמואל 102
מודלסקי תיאופיל אמיל 43
מוג׳ג׳ון (מוצ׳צ׳ון) אליהו מצליח 181
מוהילבר שמואל 289
מוזס דוד 325
מוזס הייניריך־צבי (ראה הינקו־ביץ׳, הינקו)
מוזס (משה) הייניריך־צבי 324—325
מוזס רוזליה 324—325
מוזסזון הירש 234
מוחמד הנביא 118 183
מוחמד הרביעי, סולטן 216
מוחמד השני, סולטן 118
מוחמד עלי, שליט מצרים 280—281 291
מויזס ישראל 312
מויזסזון רבקה 324
מולכו שלמה 131 137
מולך פנחס לייב 272
מולך ש. 291
מון פ. ט. 228
מונטפיורי משה 163 288 291 293 298 302
מוניאן שלמה 150
מוסאפיה אברהם 337
מוסאפיה ידידיה יעקב 337
מוסוליני 336
מוסטפה ביי 79
מוסטפה השני, סולטן 151
מוסטפה פחה, ולי 200—201
מורד השלישי 120 124 178 181 195
מורד השני 121
מורטארה אדגר 295
מורנו, רב 154
מורפורגו דוד אליהו 337
מורפורגו ויטקור 63 69 336
מורפורגו חיים־יוד 337
מורפורגו משה־קפוצ׳ינה 337
מושיץ׳ ל. 169
מושל פיום (משה מפיומה) 69—70
מזורניץ׳ איוון 333
מזורניץ׳ ולדימיר 42
מחמד פחה אל חג׳, וזיר 154
מטיץ׳, שר סרבי 164—165
מטלון י. 190
מטקובה מריה 108—109
מטרניך קלמנט 216 235 240 250 284
מיוחס מ. 169
מיהיצ׳יץ׳ מיליצה 332
מיטסר, קונסול אוסטרי 197 199—200 310—312
מיכאל, מילוש, מילן אוברנוביץ׳ (ראה אוברנוביץ׳ מיכאל, מילן לוש)
מיליץ׳ 329
מילר דוד־הייניריך 194
מינוצ׳יו פומפיו 110
מלאך חיים בן יוסף 182
מלמד אברהם 137
ממו אנג׳לו 65
מנדיל יובן 168
מנדלסון משה 219 240 276
מני אליהו 303
מסעודי 39
מסריק טומש 330—331
מצל׳סקי גוסטב ורוברט 319
מקסימילאן הראשון, קיסר 57—81 59
מרקרייטר 252
מר יוסף ומר שאול 42
מרטון ארנו 270 277
מרטיני 336
מריה תרזה, קיסרית 151 221 223—225 229 231 270
מרמון, מרשל, הרצוג רגוזה 113
מרקוס ולריוס מרטיאל 97
משה בן מתתיהו 76
משה בן שלמה 76
משה ב״ר נחמן 140
משה רופא 80 86
משולם בכור י. 163
משטרוביץ׳ איוון 330

משפחות ושמות משפחה

אבינון 199 336, אברבנאל 138, אוזמו 199, אונגר 264, אופנר 226 239 272, אורנשטיין 247, אטיאס 199, אייזנשטט, אייזנשטטר 59 226 239, אלבחרי 199, אלטרץ 199, אליעז 220, אלכסנדר 315—316, אלמולי 298, אלמוסלינו (אלמוסנינו, אלמוז׳נינו) 199 272, אלעזר 199, אל־קלעי 199 313—315, אמבונטי 111, אנריליך 247 317, אשכנזי 22 באומגרטנר 260, באור 247, בושקוביץ 266, בנדיקט 237, בר־אהרון (בארארון) 199, בראון 226, ברוג׳ובין 248, ברוך 199 207, ברייר 59 230 237, בריקנר 258, ברמפר 244, ברנ־דייס 220, ברסלאואר 226 247, בר־רפאל 111
גאון 199, גוטמן 272 275, גולד 226, גולדמן 324, ג׳ראסי 298, גלב 226, ג׳נטילומו 336, גרוסינגר 272, גרין 226
דוברין 237, דוויצ׳ו 158, דויטש 249 324, דויטש־מצל׳סקי 318—319, דיאמנט 226, דמיו (דמאיו) 199 314, דנון 191 199
הוכשטטר 247, הורוביץ 272, היימבך 260, הירשל 59, הירשלר 247, הניגסברג 257 324, הרטמן 247 249
ויגנפלד 272, וידל 138, וייס 226 239 248—249, וייסמייר 264, וינר 226 239, ולטמן 272, ונטורה 336, וסרטל 260
זבייזדיץ׳ 324, זורגר 264, זיבנשיין 257 324, זילבר 226, זלוסצר 224
חביל׳ו (קביל׳ו) 199, חיון (כיון) 199
טרביץ׳ 226, טולנטינו 111, טריגקי 199
יוליוס 275, יונה 336, ישורום 336
כהן 298 336
לווינגר 272, לוי 207, לונלי 101, לוסטיג 271, לופו 22, לושיץ 226, למברגר 226 239
מאטרסדורפר 59 226 239, מאייר (מאריץ׳) 278, מאנדיל 298, מאסטרו 111, מבורך 199 314, מוזינגר 234 253, מונטיל׳ו 191 199, מוסאפיה 199 336, מורפורגו 59 336—337, מזרחי 336, מילר 247
נוימן 237, נייפלד 59, נחמיאס 199
סומבולובין׳ 207, סמוקובליה 199 314
פאפו (פפו) 22 191, פורליץ 336, פינטו 138 199, פינצי 298, פנסו 336, פרדו 111 336, פרחי 199, פריזר 226, פרייגד 275, פריסטר 249, פרנק 272, פרנקו 67, פרסבורגר 226, פשרהוף 226 234 237 239
צוריאל 336
קאודרס 248, קונפורטי 199, קונפינו 199, קונץ 264, קלעי 138 313, קמחי 199, קמפוס 111

מפתח האנשים והמשפחות

336, קסובין 272, קסטנבאום 264, קפון 199, קראוס 264, קרונפלד 248, קרמזיר 226 240
רוזנברג 59 158, רוט 226, רומנו 22, רוסו 199, רייבר 272, רייצר 272, רכניצר 59 226 239
שוורץ 226 239 249, שולר 247, שוסברגר 272, שטוק 336, שטייניץ 272, שטרן 239 249
257, שייר 59, שלום (סלום) 199 207, שפיצר 247
משקוני (משקונה) יהודה משה 62
מתיאוצ'י, הגמון 92
מתיולי פטרוס א. 90—91

נאבט יוסף 188
נברו שמחה ובן־דוד 138
נג'רה ישראל 123 171
נובק גרגו 63
נובקוביץ' סט. 62
נוימן ו'יגה 325
נח מרדכי 289
נחום (בסקופיה) 138
נחמיאס (בסקופיה) 138
נחמיאס חיים גבריאל 298
נחשון יצחק 133
נטונק יוסף 289 296—297
נטר יצחק־שארל 295 303
ניקודמוס 76
ניקולאי דה, ניקולא 124
נסטיץ' 329
נפוליאון בונפרטה 27 58 66 75 112—113 177 189 216 228 231—232 235 279 334
נפוליאון השלישי 302
נשיא (מנדז) גראסיה 309
נתן העזתי (אשכנזי אברהם בנימין נתן) 145—146

סאבו ג'ורו 240 245
סאמאג'ה שמואל־סנטום ועמנו־אל 67
סבייטוסלב, נסיך 40
סגל־נויפלד אברהם צבי 253 279
סוזין אברהם 160 302
סולוביי־מושין 62
סולימושי אסתר 257
סולימן השני, המפואר 105 122 139
סומבול אסתר 315
סומבול יצחק־איזידור 209 315
סומבול יעקב שמואל 315
סופילו פרן 327 333
סופר משה (חתם סופר) 225 238 272 280 290
סוצ'סקה עבדו 204
סטאר י. 62
סטאַרצ'ביץ' אנטה 218 325—326 333 336
סטאַרצ'ביץ' דוד 326 328
סטושיץ' דון קרסטו 66
סטנלי, לורד 164
סטפן בטורי, מלך פולין 120
סטפן אורוש, קיסר 62
סטפן דושן 62 76
סטפן נמנ'ה 62 174
סיאווש פחה עתיק 179—181
סיגיסמונד, מלך 69
סיטון וולטסון 330
סינברגר הדה 221
סינדיק ד. 159
סלים השני, סולטן 105 120 124 178
סלמונא משה 139
סמוקובליה יצחק 201 208
ססיל, לורד 330
ספונדראטו ניקולה 93
סקריץ' ולדיסלב 174 179 204
סריוביץ' דרגוסלב 31

עבדול מדז'ידה 204 293
עבדורחמן השלישי 42
עוזר א. 168
עוזר האחים 160
עוזרוביץ' א. מ. 168
עותומן (עוסמן), מנהיג התורכים 117
עזרא המנחם 210
עזריאל ש. 169
עטינגר י. י. 293
עלי בייי 162
עלי פחה 296
עמדן יעקב בן צבי 128
עמנואל (מדוברובניק) 80
עמנואל (מקריין) 53
עמר ד. מ. 160
עפרון ז. 68 129 132
עקריש יצחק 39

פאולוס הרביעי, אפיפיור (פייר־טרו קאראפא) 84 88 96
פאלפי, רוזן 223
פאפ (זיס) י. 272
פביאנוס 60
פדרבסקי איגנץ־ין 330
פואד פחה 296—297
פוליהרמוס טיבריוס (ראה מפתח העניינים, עמודי פוליהרמוס בסטובי)
פול'וקן ר. 305
פולק א. נ. 40
פומפיאוס 27
פונגרץ 315
פוסט, ציר ורז'דין 255
פוסילוביץ' יורי 334
פופוביץ' דושן 140 157 159 266—269 271 275—277
פופוביץ' ניקולה 236
פופס פרידריך ושמואל 167
פוציץ', אציל 101
פורמון פרחיה 102
פטרוביץ' ווקשין 158
פייט דורותיאה 240
פייט רוברט 304
פייטרו קאראפא (ראה פאולוס הרביעי)
פיישל אברהם 221
פיליפוביץ', מצביא 204
פיליפסון לודוויג 242 294
פינטו בנימין 179 197—199
פינטו בן־ציון 203
פינטו ברנרדו 315
פינטו דוד 189
פינטו דוד אברהם 190
פינטו חיים דוד 157
פינטו רבקה 315
פינטו שמואל 188 192
פינטרוביץ' דניצה 31
פינסקר ל. 261
פינצי(בשאבאץ) 298
פינצי ב. י. 160
פינצי יהודה־ליאון יוסף 206
פינצי יעקב 286
פינצי משה 203
פיק איגנץ 260
פיצ'וטו, קונסול 280
פירוס דידקוס (ראה כהן ישעיהו)
פישר אדמונד 323
פישר ליאופולד 274
פישר מ. 274
פיתגורס 97
פלדבאור 206
פלוטה אהרן 240—241
פליישמן ו. 252
פליישמן יעקב 261
פליישר־דימיץ' מ. 274
פלמנץ דרגן 317
פנסו יוסף 65
פסח ל. 305
פסח ר. 209

מפתח האנשים והמשפחות

פסל, רב 252
פסטנרט פון, יוהנס 243
פסקו אנג'לו 67
פפו אברהם 189
פפו אליעזר 286
פפו אליעזר שם־טוב 203
פראור יהושע 38 47 117
פרדו אברהם 190
פרדו אברהם יצחק 157
פרדו דוד 66 156 188—191 286 315
פרדו יעקב 190
פרדו יעקב אברהם 188
פרדו יצחק (בסקופיה) 138
פרדו יצחק (בסרייבו) 190 315
פרדו משה 190
פרדו רחל 189
פרדיננד הראשון (אוסטרי־הונ־גרי) 236
פרדיננד הראשון (רומי־גרמני) 61 215
פרדיננד השלישי 269
פרדיננד השני 275
פרדיננד מארגון 81 140
פרוינד מתתיהו 320
פרוינד שמעון 240
פרומקין י. ד. 222
פרוקש, קונסול אוסטרי 165
פרז, דיין 188
פרחד פחה סוקולי, וזיר 176
פרחי חיים 177
פרחי י. 160
פרחי מ. ח. 166
פרי 34
פרידלנד נתן 289
פרידריך השלישי, קיסר 53 56 58
פרידריך השני, הדוכס הלוחם 54
פרידריך השני, מלך 224
פרייברגר שלום 18 44 222 262
פרייר י. ש. 272
פרימו שמואל 182
פריסטר אדוארדו 316
פריסטר אוג'ניו 316
פריסטר ברונו 316—317
פריסטר ג'ירולמו 316—317
פריסטר ילנה 316
פריסטר (כהן) יעקב־ג'אקומו 316
פריסטר עמנואל 245 248 316
פריץ דוד 259
פריץ' ילקה 66
פרירה בונבנטורה יוסף 77
פרנזה, חשמן 93
פרנסוא הראשון, מלך 99
פרנספאל רפאל 181
פרנץ הראשון, קיסר 279
פרנץ־יוזף, קיסר 222 257 293 320 324 334
פרנק אולגה 336
פרנק איוו 330 336
פרנק דורה 336
פרנק ולדימיר 254 336
פרנק יוסיפ 254 264 325—326 328—330 332—336
פרנק יוסף־יוז'יצה 336
פרנק יעקב 264 332—333
פרנק נגט 332
פרנק עמנואל 332
פרנקו יהודה 133
פשיץ' ניקולא 330
פשרהוף מקס 233 323 328

צאודרר ברנרד 197
צדקי זיים, קפונדז'י באשי 202
צונץ ליאופולד ס. 293
צ'ירקוביץ' סימה 63
צ'לבון משה 159—160
צ'לבונוביץ' י. 169
צ'לפ לזר 220—222
צסר, רופא 91—92
צפלין, רוזן 254
צרייביץ־צרבה סרפין 75 108
צרמנוביץ־קוזמנוביץ' אלכסנ־דרינה 31
צרפתי אברהם (ראה טרויס צרפתי)
צרפתי יצחק 54 122 137

קאזיס יום־טוב 133
קאופמן דוד 150 194
קאלדיי 270
קאמונדו אברהם 298
קארא־מוסטפה 148
קאראג'ורג'ה, בית המלוכה 272 331
קאראג'ורג'ה אלכסנדר, נסיך 159—160
קאראג'ורג'ה (ג'ורג'ה השחור, ג'ורג'ה פטרוביץ') 156
קארו יוסף 137 171
קבטרניק דידו וסלבקו 336
קגן בולן, מלך הכוזרים 40
קגן יוסף, מלך הכוזרים 40 47
קהלר 327
קוֹאָן־הדרווֹרי 218 247 324 326 328 333
קוגלי את דויטש 252
קוהץ פר. ש. 158
קוטרומניץ', שושלת מלכי בוסנה 175
קולוניץ', חשמן 272
קולין, באן 174
קולנדיץ' פטר 95
קונורטי מ. 160
קונורטי ששון 138
קוניצר יוסף 272
קונסטנטינוב ה. מ. 133 136
קונסטנטינוס פליאולוגוס 37
קונסטנטינוס, קיסר 31 35 37 117
קונפורטי דוד 143 146 181 309
קונפורטי יוסף 197
קוקובצב פ. ק. 39
קורקוט דרויש ה. 197
קושוט ליוש 238 334
קושוטיץ' מירקו 328
קונצ'יץ' י. א. 108
קטון 97
קטלאנו אברהם 309
קישיצקי אהרן 264
קלאי, קונסול אוסטרי 165
קלאי, שר הונגרי 207
קלדרון מ. 160
קלויזנר ישראל 288—289
קליין־ארנון אלכסנדר 252
קליין ל. 252
קליין מוריץ־מור 275
קליין פרנץ 245
קלישר צבי־הירש 279—280 286—287 289 294—295 297 300 303
קלמן, מלך הונגריה 48 213
קלעי מרדכי 143
קלר־מרתף פנחס 273—274
קמחי חיים 178 180 207
קמחי ליאון 133
קנחי רפאל 133 136
קמינקא אהרן־ארמנד 18 264
קסטיליונה ויטורה 67
קסטרו משה 138
קפסלי אליהו ומשה 118
קפרולו חוסין 150
קפרולו מוסטפה 138 150
קצ'קמט דוּשקוֹ 336—337
קראוס ארנסט 254
קראוס שמואל 31 62
קרבלר ג'ורג' 95
קרדוזו אברהם מיכאל 184
קרושבץ תודור 197 204 208 210
קרל אלכסנדר, נסיך 152—153

מפתח האנשים והמשפחות

קרל החמישי, קיסר 87 99
קרסל ג. 287
קרקלה, קיסר 31
קרשקנ'י 235

ראדו מירקו־אימרה 270 272
ראוך לוין 332
רדיץ' סטיפן 218
רודולף, יורש העצר 337
רודריגו דניאל 63—65 107 114
רוז'די פחה מחמד, נלי 200—202
רוזנברג ארטור 51
רוזנברג לודויג־ליודביט 320
רוזנברג משה־מקס 320
רוזנמרק הרמן 239 325
רוזנס שלמה א. 54 122 124 131 137—138 140 142—143 145 150 179 181—182 184—185 188 313—314
רוט אהרן 243
רוטשילד, רוטשילדים 162 237 279—282 288 293 298 301—302 337
רומנו־מרקדו אברהם בן יעקב 203
רומנו־מרקדו שמואל 192
רומנוס הראשון 40
רוסו דוד בנימין 302
רוסו יוסף קום־אברמוביץ' 159
רוסו יחיאל 162 166—167
רוסו מ. א. 160
רוסי דה, ג'ובני בטיסטה 28
רוסקם ריקרד 254
רוקונשטיין אריה־ליאופולד 243
רות סטיל־בצלאל 23 192—193
ריבר דוד 92
רייכהרצר־דרגושיץ' היגין 333
ריינס יצחק יעקב 289
ריינר שמעון 274
ריינר דה בניה וילים 319
רינדפלייש מבווריה 54
ריסטיץ' יובן 164 166
ריקטס, קונסול בריטי 162
רכניצר אוטו 325
רנ'ינה דינקו 97
רסל, ארל 163

שבסל צבי־הירש 229
שבתי חיים 181
שבתי צבי 127—128 137 144 146 182—185
שוורץ אנטון 253
שוורץ גברו 18 219 230—231 233 236 239 250 252
שוורץ דב־בר 253
שוורץ דוד 254—255 336
שוורץ דורה 254
שוורץ ורה 254
שוורץ זאב־וילהלם 162 245 247 252 257 321—322
שוורץ יוסף 312
שוורץ ל'ודביט 256 321—323 325 335
שוורץ ליאופולד לבוסלב 251—252
שוורץ מילן (ראה שומרוני משה)
שוורץ מקס 318
שוורץ נתן 223
שוורץ נתן שלמה 264
שוורץ קלמנטינה 321
שוורץ ריכרד־דונגדו 322
שולהוף י. נ. 305
שולזינגר הינקו 18
שולם (שלום) גרשום ג. 145
שולמן ה. 305
שומרוני משה (מילן שוורץ) 251 323—324
שומרוני אמיל 324
שונדריצה זדרבקו 112
שוסברגר פ. 275
שטיגלר יעקב 232—233 318
שטיין ל. 305
שטיינשניידר אד. מ. 62
שטירמר, רוזן 280
שטרוסמייר יוסיפ יורי, בישוף 217 261 332
שטרן א. 275
שטרן אוטו 316
שטרן גוידו 251
שטרן הנס־איוו 316
שטרן זיגה 251
שטרן יעקב 247 315—316
שטרן ישראל 163
שטרן מקס 315
שטרסנוף איגנץ 322 334—335
שינקנדורף, מצביא 150
שיק אריה־לבוסלב 18 61 91 158 254 324—325 327 331 336
שכטר מ. 90
שלום י. ד. 209
שלום יוסף חיים 315
שלום יצחק־איגו 315
שלום יצחק אפנדי 204—205 315
שלום מ. 160
שלום פלורה 315
שלום רחל 315
שלום רחל־בכורה 315
שלום רפאל 221
שלום שלמה זיוור אפנדי 204
שלוסר פון, יוליוס 194
שלזינגר יוסף 158 254
שלם ג. 287
שלם שלמה 154—155
שלנג יצחק־איגנ'ט 18 42 131 142—143 150—151—153—154 157—159 162—163
שם־טוב צבי יצחק 188
שמואל יוסף 135
שנוע אוגוסט 332
שפינוזה ברוך 126 185
שפיצר דוד 254
שפיצר הוגו 256 305
שפיצר שמואל 256
שקאליץ' 194
שרר י. א. 52—53 55 58
ששפורטש יעקב 128

תומא האילירי 82
תומא, נזיר בדמשק 291
תיאודוסיוס הראשון, קיסר 35—36
תיאודוסיוס השני, קיסר 36 118
תיאודורביץ' פ. 329
תיאודוריך האוסטרוגוטי 35

מפתח המקומות, העמים והשבטים

אבורה 95
אביג'ון 194
אדה 273 277
אדריה (ראה הים האדריאטי)
אדריאנופול (אדריאנופוליס) 23 54 78 121—123 128 137 155

מפתח המקומות, העמים והשבטים

אוברנובץ 164
אוגז (עועז, גוז) 117
אוגסבורג 58
אודנרדה 58
אווארים 28 73 139 213
אוכרידה 62 122 130—131 136
אולצינג' (דולצינו) 145 172
אונגריש ברוד 224
אוסטרוגוטים 213
אוסטריה 44 47—48 50 52—54 57 59 113 120 122 127 138 148 150—153 155—156 159—160 165 177 183 199—200 204 215 217—218 220 224 227 235 240 243 247 255 257—258 264 269—271 280—281 314 316 334—335
אוטריה־הונגריה 217—218 225 258 266 274 315 319 321 329 334
אוסטרי(ם) 148—152 154—156 173 176 178—179 196 199 205 216 220 224 238 255 269—271 276 281 328 333
אוסטרי(ם)־הונגרי(ם) 207 217 328
אוסטרליץ (סלבקוב) 228
אוסייק (מורסה) 30—31 162 222—223 256 262—266 305 333
אוץ'־איק 117
אוקראינה 126—127
אורבינו 88
אורביץ' 69
אורטוגה 78
אורל־אלטאי 117
אורמוז' 49
איבריה 43 77 81 120 133 192
איווניץ'־גרד 325
איזולה 67
איזמיר 125 127—128 144 156 181—183 185
איטיל 40 42
איטליה 27 31 34 39 41 54 67 76 78—79—81—85 88 91 95 101 104—107 112—114 120—121 123 127 133 137—138 140 153 165 176 183 189—192 194 204 215 217 255 292 297 315—317—329—331
איטלקים 188 216 255 258
איינשטט 59 69 224—225 227—228
אילוק 223 277
איליריה, לרבות פרובינציות איליריות 20 27 113 216 235 איילירים 27 32 136 139 213
אינסברוק 58
איסטרה (איסטריה) 67 216
אירופה 20 22 30 40 38 47—48 51 53 60 64 79 81 83 88 95 100 103—105 113 119—120—122 134 126 138 148—149—154 156 166 168 171 173 182—183 185 192—194 200 204 213 215—216 220 222 224—226 228 231 242 245 247 251 255 257 261 281 284 289 291—296 317—319—322—324—327 329 334
אירן 117
אישטיב (ראה שטיפ)
אלבניה 27 37 76—78 83 104 130—131 145 178 183 310
אלבנים 177
אלבסן 144
אלג'יריה 128
אלטונה 184 294 298
אל־כזר, כוזריה, קוריא, מלכות כוזרי 15 39—43
אלכסנדריה 27 31 37 182 282
אלפים דיגריים 173
אלפים יוליים 213
אלצקלאב (סלבים) 42—43
אל־קורטיז'ו, גטו בסריבו (צ'י־פוש־חאן) 119 180—181—196
אלקלע דה גואדאירה, אלקלע דה חנארס, אלקלע דה לוס גאזולס, אלקלע דה צ'יוורט, אלקלע לָא ריאל 313
אמונה (ראה ל'ובל'נה)
אמסטרדם 126 128 156 182—185 298 304
אמריקה 105 220 228 295—296—334 331
אנגליה 17 126 162 164 281 294 330
אנגלים 106 224 284
אנדלוזיה 42 123
אנוור (אנטוורפן) 87 105
אנטוליה 117—118
אנטיוכיה 37
אנקונה 78 88 95—96 101 104 106 146
אנקרה 117
אסטרחן 40
אסיה 255
אסיה הקטנה 37 82 117 122 125 127
אפוליה 23 34 39 76—77—79—81—82
אפטין 263
אפידאורוס (צבטט) 73 79 172
אפירוס 125
אפניגים 95
אפריקה 255
אפריקה הצפונית (ראה צפון אפריקה)
אקוואוויה (ראה ורז'דין)
אקווילה 29
אראל, אגם 117
ארגון 123 134
ארד 220 321
ארמניה 40
ארצות־הברית 17 272 293 330
ארצות השפלה 120 126 215
ארץ ישראל 17 29 34 36 47 82 118 123 126—127 137 143 154 156 159 166 169 177—178 181—184 187 190—191 203 210 238 244 255 261 278 280—282—286—289—291—304 314 331—332
אשכנז (ראה גרמניה)

ב

באדן 184 251
באיה 273
באנאט 266 268 276—277
באץ'־בודרוג 274
באצ'קה 223 266 268—271 273—275—277
באצ'קה טופולה 267 273—274
באצ'קה פאלאנקה 275
באצ'קו פטרובו סלו 273
בארא'ה 223 266 268
בבל 40
בדנ'ה 258
בודפשט (בודה, פשט, אופן) 148—149 151 155 159 162 168 184 194 207 218 221 233 236 238—240 264 266 270 290 299 304 318—319 322 329 333—335
בוהמיה 47 52 120 215
בווריה 150 184
בולגריה 20 42 61—62 78 121 123 125 129—130 139 148 150 155 166 168 179 198—199 304 310 313—316
בולגרים 42 62 136 138 169 213 293
בולונ'ה 295

מפתח המקומות, העמים והשבטים

בוסנה 19 21 23 24 27 27 78 86
106 117 119 125—127 129
145 146 149—151—155—157
166 173—179 186 188 191
194 199—208 210 213 215
229 247 269 286 300 305—
306 310 312—315 317 328
329 333—335
בוסנה והרצגובינה (בו"ה)
172—173 197—198 204 206—
207 247 328—329 334
בוסניאקים 177—178 208 314
בוסנסקי־ברוד 325
בוספורוס 38 48 61 117
בוקובינה 206
בוקה קוטורסקה 79
בוקרשט 293
בורגונדיה 56—57
בורגלנד 59 69 171 220 224—
230 232—233 235 237—238
240 242 256 266 270 278 318
320—321 324—325
בושקוביץ 224
בזל 168 207 264 304
ביבלוס 43
ביהץ' 199
ביזנטיון (רומי המזרחית) 17—
18 23 35—42 44 48 61—63
76 117—118 122 126 129 131
136 174
ביזנטינים 213
ביטולה (ביטול', מונסטיר, מו־
נַשטירי'), 23 62 130—131
133—136 139 142 178 181
213 309
ביילבה, רובע יהודי בסרייבו
181 207—209
בילובר 214 230 252 261 265
323 325 329
ביילינה 172 197—198 315
ביליץ 221
ביראת 144
בלגיה 87 95
בלגיש 221
בלגרד (סינגידונום, אלבה גר־
קה) 23 32 41 104 121 125
131 134 136 139—143—145—
146 159 161—171 176 178
181—184 189 191 196—197
208 217 220—221 229 237
270—272 275 287 290 292
297 299 301—302 304 313
315 329—331
בלטון, אגם 229 256
בלקן, בלקנים 18—23 27 32
38—39 42 50 61—62 73 76
79—80 83 104 106 113 117
121—122 125—126 128—129
133—136 138 140 149—150
154—156 166 171 173 175
179 183—184 189—192—198
200 206 213 215 286 289 296
304 313—314 322
בנ'ה לוקה 87 172 176 197—
199 207
בנקובץ 29—30 172
בסרביה 266
בצ'יי 275
בצ'קרק וליקי (זרנ'אנין) 267
270 275
ברבנט 57 95
ברוד 310
ברודי 221
ברוסה (בורסה) 117—118
בריטניה 165 178 257 293—294
ברטיסלבה (ראה פוז'ונ')
ברלין 181—184 240 243—244
254 293
ברנו 207
ברצלונה 194
ברצ'קו 172 197—199 315
גבל, גבלים 39 42—44 47
ג'בג'ליה 129
גוריציה 59 91 316 337
גייביץ ליד זנאים 253
גיסינג 59 320
גליפולי 128
גליציה 197 206 221 229
ג'נובה 34 78
ג'קובו 214 224 252 261 305
גראץ 58
גרדישקה ע/נ איסונצו 59 316—
317
גריץ' בזגרב 217 232—233 318
גרמניה (אשכנז) 17 22—23 42
47—49 54 57 67 84—85
121—122 126—127 131 140
148 150 162 168 183 185 192
215 227 241 244 252 254 257
277 291 293 325
גרמנים 50 149—150 152 184
188 196 217 240 258 270 273
276 323
גרנדה 123
דוברובניק (רגוזה) 18—19 21
23 39 63—64 67 69 73 74—
89 91—114 136—138 140 147
172 174 176 178 184 188—
191 203 229 336
דויטש־קרוין (צלם) 59
דוירן 129—130 132
דולצ'ינו (ראה אולצינ')
דון 40
דופניצה 171 179 313—314
דוקלה 29 174
דוראצו (דורס, דראץ', דורא־
קיום) 76—77 131
דורמיטור, הר 173
דורצ'ול, רובע בבלגרד 140—
141 158 161
דלמטיה 19—20 22—23 27—29
31 35 43 57 59 63 65—67
69 73 83 172—176 178 188—
189 213 219 225 310—311
331 334 337
דלמטים 27
דמשק 177 287
דנובה 20 23 35 42 117 140
149—150 161 213 223 263
268—269 271 273 275
דניסטר 40
דקיה 20 27
דרבה 20 31 48 60 213 223
229—231 263 320
דרבוגרד (דראובורג) 49 214
דרבנטה 172 197 209
דרגומן 150
דרדה 263
דרדנלים 128
דרובר 224
דרוזים 302
דרין 27
דרינה 27 35 173 197—198
הוור 69 172
הודו 17 189 304
הולנד 22 84 127 281 293 301
הולנדים 87 106 124
הונגריה 18 23 42 44 47 57 59—
60 69 121—122 125—130—131
140 144 148—151 165 206
213 215 217—218 220 222
223—230 232—233 237—242
252—253 255 258—264 266
268 270 275—277 280 290
293 299 311 319—321 324
326 332 335
הונגרי(ם) 20 48 52 121 139
174—176 213 216—218—220—
221 238 255 258—259 269

מפתח המקומות, העמים והשבטים

273 275—277 296 321—322
328 333—334
הונים 139
היידלברג 192
הים האגאי 37 105 125 136 313
הים האדריאטי (אדריה) 19—20
27—28 39 43 63 65 67 69 73
75 78 83—84 88 104—107
110 112—113 145 173 184
189 213 216 218 258 327—
328 331
הים הכספי 40
הים השחור 37—38 42 121
הים התיכון 21 27 34 65 73 78
83—85 105 112—114 120 194
הירשנשטיין 278
המבורג 128 184 294
הנובר 184
הרצגובינה 79 106 173—176 198
הרצגנובי 79 172 97
הרקליוס 37

וגרם 216
וויודינה 21 23 158 223 262 266
268—270 273 276—277
וולגה 40
וזקובר 214 221 223 256 263
265
וטיקן 91—93 95 256
ויא אפיה 34
ויד 27 150
וידין 121 171
וינה 52 54 59 61 82 90 148 151
155 159 161—162—168 166
175 179 182 185 191 194
199—201 204 207 209 215—
217 221 224 226—229 235
240 243 245 251 253—254
257 278—282 293 297 304
311 313—314 319 323—325
332 334—335
ויניצה 324—325 328
וינקובצי (ציבלה) 30 223 263
וינר־נוישטט 50 58
וירוביטיצה 214 223—224 265
וישגרד 172 197
וישניצה 259
ולביט 30
ולונה 77 79 101 131 144 183
וליקה גוריצה 214 258 320
ולפובו 224
ונציה 19—20 23 39 44 49—50
58 64—67 69 75—76 78—79
81—82 84 88—91 97 101—
102 104—108 113 143 146
178 182—183 185 188—192
194 204 241 315
ונציאנים 52 63 149 151 174
229
וסטפליה 126
וספרם 229 240
ורדינסקי שאנאץ 270
ורדיש 332
ורדר 136—137
ורז'דין (אקוואויה) 30 214 229
231—239 242 247 252—253
255—256 262 265 272 278—
282 284 301 312—313 316
318 321 323—325 331
ורז'דינסקה טופליצה 319
ורונה 34
ורשניק 30
ורכבוסנה (ראה סרייבו)
וַרנה 121
ורשין 267 275
ושינגטון 330—331

זאלה 225 299
זאלה־אֶגרסג 229 252 254
זאץ 241
זגוריה 214 230 258 261 316
324—325
זגרב 48 60—61 63 162 208
215—219 221 229 231—256
258—262 265 271 278—279
305 312 315—327—329—335
זדר(זרה) 22—23 29 69 172 218
311
זהומל'ה 174
ז'דיוסקה אוליצה בדוברובניק
85 103
ז'דיוסקי גרבי (ראה גם בתי
קברות במפתח העניינים) 102
זכרון־יַעקב 244
זמון (זמלין) 130 152 155 157
161 220—223 233 265 287—
289 293 297 299—300 302
304 314
זניצה 172 197
זפורוז'ה 220
זפרשיץ' 323
זרנ'אנין (ראה בצ'קרק וליקי)

חברון 185 303
חיוס 105
חיפה 178 227 278 315
חלקידיקי 62
חרדץ קרלובה 217
חרסון 40
טבעון 315
טבריה 78 105 156 183
טבריה (קרים) 40
טוזלה (סוֹל) 197 199 207
טולידו 123
טורנבה 241
טוֹרונטאל 275
טורן (טרנו־מגורלה) 121
טיבינגן 168
טיטוגרד 29
טיסה 223 273
טירול 52
טירנאו (טרנבה) 241 270
טמשואר (טימיסוארה) 149 151
154 220 238
טראונסדורף 227
טרביץ' 184 224 318
טרבניק 176 196—202—310—312
טריאֶסט 59 67 168 204 207 214
282 316
טרנסילבניה 252
טרנצ'ין 318
טרסָטיק 29
טרסקווץ 62 130
טרפיזונט 37
טרקוֹשצ'ן 259

יברייסקה אוליצה בדורצ'ול
142—141
יהודה 27 31 35
יהליה, השכונה היהודית בבל־
גרד 141 159 168
יוגוסלביה (ארצות יוגוסלביות)
17 19—20—23—24 32 35 50
55 64 67 73 99 102 121 129
133 136 173 207—208 220
229 251—252 254 256 266
268 270 273 298 305 313 315
323 330—331—335
יוגוסלבים 21 155 174 210 213
266 327 331
יודנבורג 49
יוון 35 37 76 78 83 97 104—
105 110 121—122 125 130—
131 149
יוונים 101 119 136 155 269
יסקה 232 236
יפו 203 303 314
ירושלים (עיר הקודש) 27 31
35—36 47 66 104 109 119
122 137 180 182—185—190—
191 203—204 221 254—280
282 284 298 300—301 304

313
ישמעאלים 122
ישראל (מדינה) 304 315 321 323—324

כוזרים, בני קזר 39—42 47
כוריה (ראה אל־כזר)
כרתים 101 118 127

לאקנבך (לב) 59 228
לבנון 301
להצי 135
לוב 27
ל׳ובל׳נה (אֲמונה, לייבך) 49 52—53 55—58 214 312
לודברג 214 230
לוונט (לבנט) 51 152
לונדון 22 159 162 184—185 255 294 304 327
לושיץ 224
ליוורנו 182—183 190—191
ליטא 184
לייפציג 284—285 293 304
ליסבון 87 95 97
ליפיק 224
ליקה־קרבבה 265
לנגובר־דים 213
לסקובץ (ליד ורז׳דין) 229
לפאנטו 105
לצ׳ה 77
לשקה אוליצה בוגרב 232—233 241 249 315 318 336

מויסייבה אוליצה בבלגרד 141
מול (מוהול) 273 277
מונטוורדה 34
מונטנגרו (ראה צרנה גורה)
מוסטר 172 197
מוקדון (מקדוניה) 20—23 32 35 62 121 123 129 131—132 135 146 148 198 210 310 314
מוריה 23 59 122 148 150 184—185 206 215 217 220 222—223 232—234 237 242 270 277 316
מודרוש־רייקה 265
מונגולים 40 117
מורה 214 229
מוריה (מוריאה) 125 149
מורסה (ראה אוסייק)
מוריץ׳ 224
מטקוביץ׳ 27
מטרסדורף (מטרסבורג) 59 224—225 228 230
מיטרוביצה (סירמיום) 29 223
מיל׳אצקה, נהר 176
מילנו (מדיליאנום) 34
מינכן 168 170
מישור הונגרי 20 213
מישקולץ 229
מלטה 105
מלכות לטינית 48
ממלכת הצלבנים 47
מנטובה 137 143
מסיה 20 29
מצ׳בה 159
מצרים 19 27 82 123 182—183 193 280
מקדוניה (ראה מוקדון)
מקדונים 136
מקוה ישראל 295 298 303
מריבור (מרבורג) 49—50 52—56 58—59 147 214
מרייאן, הר 63—64 337
מרסיי 336

נאג׳־ואראד (אורדיאה מארה) 252
נאג׳־קאניז׳ה 229 239 243 252 321—322
נאשיצה 214 224 263 265 317 331
נגוטין 164
נובה גרדישקה 214 224 329
נוביסד 162 220 270—272—274—276 327
נורמנים 76
ניו־יורק 254
ניקולסבורג (מיקולוב) 148 150 224—225 241 270
ניקופול 121 137
ניש 130 139 150 169 266
נקסוס, אי 105
נרטבה (נרונה) 27 63 172—173

סבה 20 27 35 48 60 140 159 173 213—214 216 310
סביל׳ה 123
סגד 121 267 299
סדובה 217
סובוטיצה (מריה תרזיופול) 267 272—274
סולין (סלונה) 27—29 34—35 63 73 172
סומבור 158 267 273—274
סופיה 23 104 121 136 146 156 171 178—179 191 313—314
סוריה 123 291 313
סוּשק 325
סטארי בצ׳יי 276
סטובי (ראה גם מפתח העניינים, עמודי פוליהרמוס בסטובי) 62
סטולץ 172 202—203
סטרוגה 136
סיבידת 53
סיביר (סיבירייא) 296
סיגטוור 263
סיווץ 274
סין 17
סינגידונום (ראה בלגרד)
סיסק (סיסציה) 29 214 239 241
סיציליה 34 43 76
סירמיום (ראה מיטרוביצה)
סלאנו 78—79
סלבוניה 31 173 176 206 213 215—216 219 222—225 229 239 245 253 256 262—264 266 268 305 318 331 334
סלבונסקי ברוד 214 224 252 329 254
סלבים 20—21 40 42 49—50 73 94 114 119 155 174 177—178 216 273 312
סלביים דרומיים 18—22 27 38—39 42 61 113 117 119 155
סלוניקי 22 37 83 92 104 121—123—125—128—129—131 133—138 142—143—146—148—168 171 176 179—181—183—188 191 198 290 309—310—313—314
סלמנקה 87 95
סמדרבו 130 139 161 164 313
סָמובור 214 258 319 325
סָמוקוק 171 179 199 313—314
סנ׳ 69
סנדז׳ק 198
סנטה 267 273
ספליט (ספאלאטו) 22 27—28 39 59 63—65—67 73 78—106

מפתח המקומות, העמים והשבטים

107 114 136 146 172 176
188—189—229 315 336—338
ספרד 17 23 27 42—43 58 63
69 77—79—81—86—95—97—103
105 114 118 122—125—127
127 131 133—134—136 140
143 147 190 193—194—197
215 243 287 292
סקופיה (סקופל׳ה, איסקיב, סקופי, יוסטיניה פרימה) 23
62 101 130 134—136—139—
150 176 179 183 191 210
סקלה, נמל בדוברובניק 76 103
סרביה 19—20 23 35 42 61—63—
119 123 125—127 139 146
150—151—153 156—157 159
161 164—165—168—169—173—
174 178 198—199 215—220—
221 229 266 269 302 310
313—314—330
סרבים 20—21 63 112 136 138
141 152—157—160 162—164—
166 171 173 177 199 204 208
216 218—219 266 258—269—
270 272 276—277 293 296
312 328—330—333—336
סרייבו 23 66 80—81 101 104
125 134 136 143 146 149
156—157—161 172 176 182
184 195 200—204—207 225
229 286—287 310—314—315
330
סריים (סרם) 149 220—221—229
256 263 265 268 277
סריימסקי קרלובצי 267
סרמטים 139

עותומן, קיסרות 23 54 76 118—
119 122 125 127 134—135—
137 142 150 153 171 175—
176 181 186 191 196 199 204
עותומנים (עוסמנלי׳) 23 93
117—118—121—122 124 126
129 138—139—148 151 155—
156 166 174—177—183—185—
215 219
עכו 177 281
ערבים 39—40 43 117—118—302

פאלוטה 229 240
פאנצ׳בו 267 270 275
פאריס 159 165 240 242 253—
254 279 291 293—296—298
326—327 329 331
פדובה 204 241
פודרבינה 229—230
פודרבסקה סלטינה 214 224
פוז׳גה 224 233—234—252 265
פוז׳וז׳ (פרסבורג, ברטיסלבה)
184 225—226 258 270
פוז׳רבץ 161 164
פולה 31 67 214
פולין במוקדון 129
פולין, פולניה 47 88 120—121
127 148 220—221 243 270
277 292 297 303 319
פולנים 126 258 297 331
פורטוגל (לוזיטניה) 22 85 87
95—97 107 114 123 137
פְּזוֹארוֹ 88 92 95
פטוי (פטוביה, פֶּטאוּ) 30 49
54—56 214
פֶּטרוֹוץ 274
פטרוורדין 149 151 221 270—
271
פטרסבורג 164 254
פיומה (ראה רייקה)
פילדלפיה 272 331
פילה, פרבר בדוברובניק 108
110
פיליפופול (ראה פלובדיב)
פירוט 130 139
פירט 184
פירן (פיראן) 49 67—68 214
פירנאי, חצי־האי 120—121 124
פירנצה 83 88 101 106
פלובדיב 23 304 313
פלופונז 37
פלוצ׳ה בדוברובניק 80 83 96
99 112
פלנדריה 58 95 99
פלנדרים 87
פלרמו 42
פנוניה 20 27 29—31 213
פֶּץ׳ 263
פקרץ 224
פראג 182—184 207 225 251
261
פראוֶאנקירכן 59
פְּרֶאדָה 78 81 88 95
פרובנס 194
פרוסיה 243 295
פרוסים 217 302
פריידור 198—199
פרילפ 62 130
פריראז׳ 224 234
פרנקים 213
פרנקפורט דמיין 184 242 280—
281
פרנקפורט על האודר 156 184
295
פרס 17 40 117
פרסים 117
פתח תקוה 299

צבטט (ראה אפידאורוס)
צביטלינה 259
צוענים 21 200 311—312
ציבלה (ראה וינקובצי)
צידון 183
ציישין 319
צ׳ילה 315
צ׳יפוט 119
צ׳יפוט־תאן בסרייבו (ראה אל־קורטיז׳ו)
צ׳כוסלובקים 331
צ׳כיה (צ׳כוסלובקיה) 206 217
241 270 277—318—319
צ׳כים 251 258
צל׳ה (צילי) 29 49 214
צנן, כפר 303
צפון אפריקה 82 127 182 185
313
צפת 78 123 137 147 171—182—
183 291 313
צ׳קובץ (צ׳קטורן) 214 237
צריקבניצה 214 327
צרנה גורה (מונטה נגרו) 20—
21 27 29 145 166—172—173—
צרפת 17 27 47 53 81 86—87—
101 112 122 126 165 194
199 216 257 281—291—292—
327 329—330
צרפתים 58 106—199—200 284
311 297

קאנ׳יז׳ה 275
קברנר 67 69
קהיר 39 291
קוברסדורף 59 224
קולה 267 273
קוֹנבלי (ראה גם מפתח הענ־יינים, משבר קונבלי) 79 172
קוסובו 129 139 175
קוסטוריה (קסטוריה) 62 122
קוסמט 21
קופר 49 67 214
קופריבניצה 214 230 265 319
קוראנה, נהר 231
קורדובה 40 42 47 123
קורינטיה (קורושקה, קרנטן) 49
52 58 215—216

מפתח המקומות, העמים והשבטים

קורפו 288 330
קורצ'ולה 69
קושטא (קונסטנטינופוליס, קונ־
סטנטידה, איסטנבול) 22—
23 37—39 42 62 78—81 84
93—94 96 117—118 122—
123 125 127—129 133 135
137—138 142—143 148 152
155 162—165—176 181 183
185 188 202 204 280 296
298—299 309
קוריא (ראה אל־כזר)
קטלוניה 77 123 194
קיוב 40
קיוסטנג'יל 179 313
קיטזה (קיצע) 59
קיסריה 178
קיקינדה 275
קלטים 27
קלן 209
קמפניה 34
קנדיה (כרתים) 65 76
קסטהל' 256 319
קסטוריה 122
קסטיליאנים 123
קסטלו ברנקו 87
קפטול בוגרב 217 232—233
242—243 260 315
קפריסין 105
קרגויבץ 130 139 158 160 164—
165
קרואטיה (וסלבוניה, ארץ הקרו־
אטים) 20—21 48 57 59—60
67 69 142 173—174 178 213
215 218—225 227 229 240
242—243 247—248 250 252—
257—261—262 264 269 276
278—279—304—305—316—321
324—326 328 331—336
קרואטים 20 43 48 52 60 73 174
177 208 213—215—220 223
232 235 238 242 245 247
251 254 256—258—266 277
296 321—322 326—328—330
333 335
קריז'בצי 230 237 239 252—253
263 319
קריין 49 52—53 58 178 216
קרים 40
קרל'ביצה 214 327—328
קרלובץ 214 231—232—235—237
239 270 316 318—319
קרמזיר 224
קרפטים 42
קרפינה 230
קרפינסקה טופליצה 325
קרפנטרה 194
קרק 67 69 214
קרקוב 97 143
קרשבו 311
קשא 238

ר'אוסניץ 150
ראצנשטאט (רייצנשטטל) 271
רגוזה (ראה דוברובניק)
רגנסבורג 50
רדגונדה 49 54 56
רוביגו 137
רובינ' 67 214
רודוס 143
רוטנים 258
רומא, רומי, (עיר הנצח, הארץ,
המעצמה, האימפריה) 17 22
27 31—32—34—35 37 48 92—
93 95—97 118 122 126 131
174 178 185 213 223 266
330
רומאים 27 35 136
רומה 223
רומי המזרחית (ראה ביזנטיון)
רומליה 122 179
רומניה 20 121 125 130 161
220 252 268 321
רומנים 216 258 293 296
רוסיה 17 20 38 42 117 155 161
164 166 228 281
רוסים 39—40 126 155 164 238
רושצ'וק 167 179
רחובות 324
ריינוס 122
רייקה (פיומה) 69—70 172 214
265 319 327
רכניץ 59 226 228 318—324—
325
רסינ'ה 230 254
רסן 136
רשקה 174—175

שבדים 126
שבץ 130 139 158—159 161
163—164—297—301 314
שוואבים 270
שוואבן 122
שופרון' (אוידנבורג) 256
שטוטגארט 153
שטיירמרק 49 52 58 122 178
215
שיבניק 23 66—67 172
שכם 183 304
שלזויג־הולשטיין 217
שלויה 215 221
שליינינג 59 320

תורכיה 18 27 54 64 76 78—
79 81—85—93—94—102—103—
105 107 110 112 114 118
120—125—127 129—134—135—
137—138—141—142—146 150—
151 153 156 158—161—162—
164 177—180—183—198—199—
205—206—216 269—280—281—
296 313
תורכים 20—21 23 38 60 62—63—
65—66 78—79—83—84—92—94—
104—105—117—121—124 131
134—136—139—142—146 148—
153 155—157—168—173—178—
180 184 195—200—201—204—
205 215 220 225 266—269—
270 272 288 293—296—297—
301 310—311 314
תורכמנים 40 117
תרקיה 20

מפתח העניינים

לרבות דתות, עדות, אגודות, כלכלה, ספרים ועוד

אב בית דין 184 313
אב הכנסת של סטובי 34
אבות היהדות הקרואטית 22—24
219 239—240 262, — היישוב
בבלגרד 140 142, — הכנסיה
18, — (מנהיגי) התנועה ה־
ציונית בארצות יוגוסלביות
296 298 304—305—315, —
התפוצות ביוגוסלביה 22 302
אביב העמים (1848) 216 255
אבירי הצלב 47
אבסולוטיזם נאור 53 222

מפתח העניינים

אבק שריפה 225
אַבראי לוונטיני (יהודי המזרח) 63 101, — פוּנטיני (יהודי המערב) 63
„אגודה אנגלית־יהודית" 255
אגודות אומנים (ראה גילדות)
אגודות בלגרד 169, — נוער 169 208, — נשים 170—171 208 274—275 279 319, — צדקה (ראה צדקה), — סרייבו 208—210 315
אגודת „אמנות" 254—255
„אגודת אנוש" („הומניטטס־פריין") 250—251
אגודת נוער אקדמאי (סטודנטים) 166 168
אגודת „ציון" 284—286
„אגרמר פרסה" 333
„אגרמר צייטונג" 321
אדוקים (ראה חרדים)
אוהדי תחיית ישראל 294
אוטונומיה קהילתית 54 273
אוכלוסיה, אוכלוסין (נתונים דמוגרפיים, מיפקדים, אחוז היהודים) 112 135 164 196—198 200 198 207 227—228 232—233 262 264—265 270—275 312
אומנויות בימי יוזף השני 226
אוניה פרסונלית הונגרית־קרואטית 60
אוניוֹניסטים (פרו־הונגרים) 321 322—332
אוסטשים 218 245 278 319 323 336
אוסקוֹק 83
אופוזיציה קרואטית 218 264 322 327 332 333
„אוצר החוק האזרחי" (קוֹרפּוּס יוּריס ציווילִיס) 36
אוצר המדינה 36 54 56 58 223 231 272
„אוצר תולדות זגרב" 60
אורטודוקסין (ראה חרדים)
אורתודוקסיה ביזנטית 37
אותות קלון יהודיים 65—66 85 107 110 112
אזרחות רומית 30
אחדות העם 286 289
אַחוּ יהודי 55
אחוות אחים (ישראל) 127 224 277 295 297
אחוזות האצולה והכנסיה (לטיפונדיות) 49 237
אחוזות רוזני בורגנלנד 59 224—225 227 229
איגוד הקהילות 16 252 256 323
איגודים מקצועיים, צכים (ראה גילדות)
איגרת ההתיישבות ליהודי ורזין 231 234
איגרות הסובלנות (אֶדיקטים, פּטנטים) 225—226 229—230 232 234—235
איגרות הענקה 62
איגרת הזהב 48
איגרת וסגיץ' 330
איגרת פרדיננד השני (1630) 215
איור 192—193 328
איזורי בטחון 215, — הספר (ראה חבל הספר הצבאי), — מגורים 38, — מכרות 239
„איזראליטישה אַליאַנץ" 255
איכרים צמיתים (ראה צמיתים)
אילירי — הרעיון והתנועה 21 216 218 252 321
אימפריה נפוליאונית 235
„אינדקס דיוסקוֹרידיס" 87—88
אינקוויזיציה 58 78 83 87 113 120 125
איסור החיתון 36 153, — להעסיק עובדים נוצרים 239, — להקים מוסדות הקהילה 36, — להשתמש בעברית וביידיש 239 274, — להשתקע ישיבת קבע (בערים) 219 224 226 273 275—276, — להתנוע 221, — ללמוד אצל אמנים לא־יהודים 239, — לעסוק בענפי מסחר 58, — נשיאת נשק 135, — עבודה זרה 192, — ריבוי היהודים (ראה גם חוק פריה ורביה) 316, — רכיבה על סוס 118 135, — רכישת בתים 271, — רכישת נכסי דלא ניידי (ראה מקרקעין), — רכישת עבדים 37, — שדידת רכוש יהודי 135
איסלם, איסלמי 40 118—119 174 180 192 280 294 298
אי"ק, אטב"ח, אתב"ש, בכ"ר ועוד 288 290—291
אירדנטה 136
„אַל אַמיגוֹ דל פּוֹאַבלוֹ" 168
„אלגמיינה צייטונג דס יודנטוּמס" 239 242 294
אלון מצוי (סלבוני) 264
„אלטנייילנד" 315
„אַליאַנס" (ראה „חברת כל ישראל חברים")
אלמנות 223 250
אַמנציפציה (שוויון אזרחי) 19 75 159 161—166 225 237—239 247 251 255—261 264 271 275—276 279 282 292 317 323
אמצעי תשלום (מימון) 47 51
אמרכלים 298
אנוסי פורטוגל 63 105 107 113 133
אנוסים (מאראנים) 81—84 87 92 95—96 107 113—114 120 137—138
אנטישמיות (שנאת יהודים — ישראל) 37 53 108 160—161—164—165 167 257—258 260—261 316
אנשי פראסט 79, — קוֹלוֹצ'פּ 79, — שבץ (ראה יהודי שבץ)
אסיפות מחוז 231 233
אסיפת הוקנים 291 297
אסיפת עסקני הקהילות 238
אסכולה איטלקית־בוסנית 191
אסכולה רומנטית גרמנית 253
אסכולת בלגרד 146—148 157 171 181 191
אפולוגטיקה 185 245 253
אַפּיגרפיה (ראה גם מצבות קברים) 13 29—30 35 230
אפיפיורים 36 48 52
אצולה 49 51—52 54—55 73 89 112 148 213 216—217 219 225 232 319
אצולה יהודית 280 319
אַקצ'ה 135
אַקרוסטיכון 279
ארגון מקדוני־מהפכני 136
ארגונים יהודיים עולמיים 294
אריאנים 29 36 139
אריגה, אריגים 38 55
אריסים 230
ארכיונים (למעט דוברובניק) 15—16 133 199—201 220 223 233 273 282
ארכיוני (גנזכי) דוברובניק 19 75 77 109
ארמון דיוקלטיאנוס 22 28 63 73
ארמית 191

מפתח העניינים

ארץ הנחלה 296
ארץ הקודש 47 280 284 300
ארץ ישראל והתפוצות 34
ארצות מקלט 120
אשכנזי(ם), אשכנזית 22—24 55 63 113 123 149 153 159 171 185 191 193 196—198 206—207 210 220 222 226 270 323
אשראי והלוואות 51—52 55 66 111 228 230 250 269
אתרוגים 55
אתרים ארכיאולוגיים (ראה ממצאים ארכיאולוגיים)
אתרים מקודשים 243

בֵּאנים, באנית 70 174—175 213 217—218 223 233 236—237 324 326 328 332
בגידת המתבוללים 288
בגידת הרב המומר 243
בוגדנים (יהודים פרפידים) 36 48
בוֹגוֹמילים 175—178
„בוהימה" 253
בולמוס הפיתוח בקרואטיה 247
„בונים חפשיים" 232 324 327
בורגנות 217
בטחון אישי 53 152
בטחון היהודים 55
בטחון עצמי 255
בטחונות 52
„ביאורים" 50
ביזה 138 236 257—258 260
ביזנטולוגיה 38
ביזנטיני, ביזנטיניות 37—38
ביטוח ימי 111
ביטול גזירות הגירוש 227
ביטול הנשיאות בארץ ישראל 36
ביטול שטר חוב 53
בילדונגס־שולה בזגרב 252
בילֵ"ויים 295 300
ביקור בשווקים ובירידים 58 229 232
בית־אבות בזגרב 251—252
בית אוכל כשר (מסעדה) 320
בית־דין, בית משפט (ראה ערֵכאות)
בית ההסגר (לזרט) בספליט 64
בית היהודים (דוֹמוּס יודיאוֹרוּם) 60—61 222
בית המקדש 31 290
בית הספר החקלאי מקווה ישׂראל 295 298
בית הספר המזרחי 102
בית ספר (ראה בתי ספר)
בית משכון 67
בית שני 36
בלדיה 204
בן בכור 221—223
„בני ברית" (מסדר) 252 324
„בני ציון" 210 315
בניין ארץ ישראל (הארץ) 292 298
בנק 64 66—67
בנקאים גרמנים וטוסקאנים 52
בנקאים יהודים 52 64 66—67 81—82 106 138 207 226 248 264 315
בעיית שכם 304
בעלי אחוזות (לטיפונדיות) 49 225 236
בעלי הון (אמצעים) 66 228
בעלי חנויות (ראה חנוונים)
בעלי מלאכה 31 52 55 191 206—207 222—223 232 235—236 239 247 250 257
בקר 55 237 316 321
בקשיש 119
בראת 203
ברוך איטלקי 103
בריחת החרדים 288
ברית (מערך) ארצות גרמניה 281
„ברית עומר" 118—120 195
„ברית קדושה" 284
„בראניק" 333
בשר כשר 66
בתי אולפנא 194 217 225
בתי בחירה (קוריות) 249
בתי דין שרעים 118 133 179
בתי דפוס 124—125 171 321 333
בתי הדין היהודיים 54
בתי כנסת 32 34 52 55 63 102—104 110 125 133—135 153 157 180 186 245 262 271 273—275 315—316 336
בתי מדרש 55 61 125 153 184 313
בתי מחסה בירושלים 301
בתי מלאכה 55 178 296
בתי מסחר לספרים 252
בתי סוהר 54
בתי ספר 159 165—166 207 222 225—226 242 252 272—275 279 314 336
בתי קברות (עלמין) 28 35 55—56 63 99 102 181 243 274
בתי תפילה 180 208 241—242

ג׳אולה 133 279 288—290 297 299
גבאים 253 298
גדולי ישראל 288
גובים 55 135 269
גוי אחד 297
גולת יוון־רומי 34
גולת סרביה 133
גוֹספרי 76
גוריבה 121
„גורל לה׳" 293
גורם מרכז־אירופי 224—227
גורם תורכי 78
גורמי חיסול התפוצות 19
גורמי הסובלנות 19
גורמים כלכליים 19 313
„ג׳ורנאל ישראלית" 296—297
גזילת ילד נוצרי 53
גזירות בסיליוס המקדוני 40
גזירות דוברובניק 107
גזירות ורז׳דין 234
גזירות סלובניה 53
גזירות רומנוס הראשון 40
גזירות שמד 37
גזירות תתנ״ו ותתק״ו 47—49
גזירת אומן 220
גזירת ויֵנה 50 54
גטו (גטאות) 19 49 55 65 67 82—86 107—110 136 141 168 179—181
גיאות כלכלית 105 207 228
גיוּר 31 36 41 256 276 323
ג׳יזיה 119 135
גילדות (צכים) 50—52 65 225 232 236—237
גילוח זקנים 225
גימטריא 288
גירוש אלכסנדריה 37
גירוש היהודים מפנים סרביה 159 161 164
גירוש בלגרד 150
גירוש יהודי קרואטיה 61
ג׳רוש ל׳ובל׳נה 58
גירוש מריבור 55
גירוש סלובניה 56—58 61
גירוש ספרד 22 58 83 131
גירוש צל׳ה 56
גירושי דוברובניק 82 107 109
גירושי ורז׳דין 234 278—279
גירושי קרואטיה 61 230 234 236

מפתח הענייינים

גל ההתבוללות 262
גל השמד 257
גל השנאה 48
גלות השכינה 287
גמרא 191 286
גנזך המדינה בסרייבו 201
גנזך המוזיאון הבריטי 39
גנזך ממלכתי בווינה 52
גניזת טרבניק 199
גניזת קהיר 39
גנרלים אוסטריים 220
געגועים למולדת (ראה גם כיסופים לציון) 191 203
ג'פאט (צ'יפוט) 119
גרושים (כסף) 190 202 205
גריגוס (ראה רומניאוטים)
גרים 256
גרמנית (גרמניזציה) 207 216—217 240—242
גרנדצה 192
„גשר על הדרינה" 197

„ד"בר משה" 188
דברי ימי ישראל 27
„דברי נחמיה" 183 292
דוכס (דוכסות) 49 52—54 174—175
דו־לאומית 168 208
דו־לשוני(ת) 258—260
דוקטים (זהובים) 77 79
דו־קיום 166 168 205
דיאדרכמה 31
דיג 20 111
„די דראו" 264 332
„די ולט" 305
דילטוריה 184 228
דיני ישראל 28
דיפלומטיה 255
דיפלומטים זרים 224
דיפלומטים יהודים 120
דמוגרפיה (דמוגרפית) 135 197—198 222 227 245
דמות אדם 172
דמי החכירה 94
דמי כניסה (לשווקים) 229
דמי קנסות 34
„דמשק אליעזר" 203
„דניצה אילירסקה" 321
דנמה 128 136—137 182 814
„דס יידישה צנטרלבלאט" 261
דעת הקהל 282 294
דפוס 313 321
דפוס עברי בבלגרד 157 171
דקדוק עברי 289
דרווישים 201
דרוש קבלי 287 289
„דרישת ציון" 295
דרכי ההגירה היהודית 226 295—296
„דרכי נועם" 171 288—289 293
דרשה, דרשן 241 279
דת ישראל 31 171 242 250
דת מופרת 256
דת נוצרית פרבוסלבית 20 126
דת נוצרית רומית־קתולית 20

„ה"א לחמא עניא" 194
הסתעפות דרומית לזרם ההגירה (מפולין) 221
הברחת גבולות 59 225
הגבלות 32 35—38—53—54 153 223 234 317
הגדות של פסח 192—194
הגדת סרייבו 191—194
הגירה 59 124—125 136 157 159 178 198—199 223 270 295—296 314
הגנה על היהודים 295
הדי (תהודה) השבתאות (ראה גם ספיחי השבתאות) 127 145
ההליכה מהכפר לעיר 230
הובלה (תובלה) 51 55 315 321
הודאות תחת עינויים 80 108
„הומניטטס־פריין" 250—251 324
הון איטלקי 64
הון גרמני 64
הון הונגרי ואוסטרי 264
הון יהודי 47 54—55 64
הוסיטים 54
הופעת התורכים 117
החלטות רייקה וזדר 218 333
החלטת הסבור (1729) 229 233
החרמת מוסדות הקהילה ע"י האדוקים בזגרב 242
החרמת (הפקעת) רכוש יהודי 53—54 251
היאחזות (קליטת היהודים) בערי קרואטיה 230 232 235
היטלים ומסי היהודים 31 36 58 62 66 85 107 135 147 153 186 205 270 274
היסטוריוגרפיה 13 15 17—18
היסטוריוסופיה 14
היסטוריונים 17 34 320
הכנסות מן היהודים 56 78
הכשרה מקצועית 209
הכשרת אדמות בארץ ישראל 303—304
„הלבנון" 296—298 302
הלוואות (ראה אשראי)
הלך נפש (רשיון כניסה לעיר) 229
הלכה 171 189 230 244
„המבשר" 298—299
„המגיד" 295—296 298
המועצה הקמרית האוסטרית 152
המרת־דת לאיסלם 201
"הסדר העם היהודי" ליוזף השני 232
הסכם אוסטרי־הונגרי מ־1867 217 258 271
הסכם הפשרה (מ־1868) 217—218 247 258
הסכמה (המלצה) 293 298
הסתאבות המנהל התורכי 146—147
הסתגרות (היהודים) 165 168
הסתדרות ציונית בארצות יוגו־סלביה 256
הסתדרות ציונית עולמית 264
העדפת פליטים יהודים מסרביה 152
העתקת כתבי יד 192
הפלייה דתית 256
הפרדה לאומית ודתית 179—181
הצהרת בלפור 330—331
„הצד צבי" 182—183
הקדש (נקף) 180
הקלות מכס בדוברובניק 83 107
הקמת הקהילות (יישובי קבע) 77 207 233—234
הקפאת מספר היהודים 234
הרכב חברתי ומבנה מקצועי 21 38—39 51—53 55 104 206—207
הרס הקהילה (בלגרד) 153—154
הרעלת בארות 53
השכלה 168 240—241 250 295
השפלות היהודים 235
ההשפעה הנוצרית (־קתולית) 174 182
השראה מזרחית 174
השראת (נוסח) צפת 171
השתלטות ההונגרים בקרואטיה 258
התאוששות הקהילה בזגרב 243—247
התאוששות כלכלית בבוסנה 204
התבדלות השמרנים (האורתו־דוקסיה) 241
התבוללות (ראה טמיעה)

מפתח העניינים

התחרות (קנאה) הרופאים 91
התייהדות (ראה גיור)
התיישבות יהודית בארץ ישראל 280 283 295 301
התלקחות יצרים עדתית 185
התנגדות ההונגרים למסעי צלב 48
התנגדות לנוכחות היהודים 232 235
התנכרות חברתית 255
התנצרות (ראה גם טבילה לנצ־רות) 185 242 262 316 326
התקדמות חברתית בקרואטיה 275—276

זיר 176 196
ויתור על הלאומיות היהודית 279
זלי 179 196 199—202
ועד הקהילה 167 186—188 190 228 242 253 315 318
ועידת התביעות מגרמניה 252
ועידת ניקיה 37
ועידת רכניץ 226
ותיקי היהודים בהונגריה 227
ותיקים „אוטוכטונים" בבוסנה 199

זבנות, זבנים 237 239 247
„זוהר" 133 182 185 287 289 292 295
„זידוב" 13 278 319 323
„זידובסקה סמוטרה" 13
זכויות אדם (אזרח) 35 161 237—239 251 255 257 275
זכויות יתר 249 256
זכויות (חירויות) מסורתיות של הקרואטים 215 219 232
„זכור לאברהם" ו„חסד לאב־רהם" 313
זכות הבחירה 249
זכות מגורים (ישיבה) 53 222 318
„זסטבה" 276
זרמי ההגירה 261

חאן 180
חאראג' (חאראץ') 119 186
חבורה משיחית־אוטופית 284
חבל הספר (הצבאי) 215—216 221—223 231 233 266 274—276 316
חבלי מיזוג 24
חברה ליישוב ארץ ישראל 286 288—289 294—296 298 300—301 304 314
חברה קדישא 160 208 210 234 253 262 270—271 274 279 316
חברות ביטוח 111
„חברת כל ישראל חברים", „אליאנס" 136 162 165 210 255 294 296 300
חג' 191
חדירה לכפרים 229—230 269
חדר 138 222
חדר תפילה 271
חובבי ציון 286 304
חוזה (קונקורדט) עם הווטיקן 256
חוזי (הסכמי) שלום: סריימסקי קרלובצי 150—151 216, פוז'־רבץ 151, בלגרד 151 154, סבישטוב 155, רפלו 331
חוכרי אחוזות 230
חולה על הבוספורוס 38
חולירע 165
חומרות חדשות באיגרות הסוב־לנות 226
חופש הדת (המצפון) 126
חופש המסחר 236
חופש הנסיעה והתנועה 153 164 224 238
חופש פולחן הדת 238
חוק הגיוס (היוזפיני) 226
חוק היהודים וחובותיהם (בשטח הוונציאני) 65
חוק נגד הפריה ורביה (ראה גם איסור ריבוי) 224
חוק הקהילות הישראליות בקרואטיה 323
חוק השוויון האזרחי (האמנצי־פציה) 255 262
חוק השמות (היוזפיני) 226 239
חוק עותומני 194
חוקות יהודיות 49 52 54
חוקי הפליה אנטי־יהודיים 31 162 165 272 302
חוקת סרביה מ־1888 166
חזנות, חזנים 253 264 315
חטי־שריף משנת 1830 157
חטיבה אשכנזית־ספרדית 24
חטיפת ילדים 295
חיבת ציון 278 280 286 289—290 296 301
חידוש היישוב בדוברובניק 83
חידוש התפוצות בקרואטיה 219
חיל הספר 215
חילול לחם הקודש (הוסטיה) 53—54
חילון (סקולריזציה) 191—192 280
חינוך 230 242 252
חיסול עסקים 234
חירויות בתקופת „האמפיר" 235
חיתוכי נייר 253
חיתון 36
חכים (חצ'ים) 315
חכם באשי 118 204
חכם ספרדי 289 314
חלוץ החקלאות העברית 303
חלוצי היישוב היהודי בדוברוב־ניק 76
חלוצי המוסיקאים היהודים ביו־גוסלביה 254
חלוצי הרפורמה בקרואטיה 241
חלוצי התנועה הציונית 210 256
חלוצי התפוצות בבוסנה 178—179
חלוקה (תמיכה) 187 283 288 293 298 336
חלוקת השלטון ברומי 117
חלפנים, חלפנות 124 138 207
חנווגים, חנויות 191 239 315 325
חנוכת בית הכנסת בזגרב 243
חנומות 195
חניכים 209 239
„חסדי דוד" 190
חסות הקיסר 234
חסות לפליטים 96
חסות רוזני בורגנלנד 59
חסידי אומות העולם 75 109 157
חפירות דוקל'ה 29
חפירות סולין 29
חצר (יהודית) 180—181
חצרו של המשיח (שבתי) 145
חקיקה יוזפינית (ראה גם איג־רות הסובלנות) 231
חקלאות וחקלאים 204 226 298 301
חרדים (אורתודוקסיה יהודית) 225—226 232—233 238 241—242 245 247 262 276—277 294 323
חרם (נידוי, שמתא) 126 182—183 185—186 188
חרם הכנסיה 79
חרפת הגלות 284
חרפת רעב 296

מפתח העניינים

אלרים ריינייים 230
טבילה לנצרות (ראה גם התנצרות) 257 264 295 317 337
טדסקים (אשכנזים) 63
טוג 139 155
טוקדו 196
„טחנת החיים" 321
טיהור דת ישראל 242
טיסה־אסלר (עלילת דם, משפט) 257—258 261 277
טמיעה (הטמע, התבולל) 17 35 168 238 241—242 250 257 261—262 277 279 282 289 295 304 316 318—320 324
טקסטיל והלבשה 313
טרקליני הגברות 240
טריוויאלשׂולה בזגרב 252

יבוא 269
ידע־עם (ראה פולקלור)
יהודי טברייני 22 29—30
יהודי אירופה המערבית 84, — בוסנה 112 196, — (יהדות) בורגנלד 227—228, — בלגרד 146, — ברודי 221, — גליציה 257, — וויווודינה 266 ואילך — וינה 279, — חסות (שוץ־יודן) 226 272, — טרבניק 201, — (יהדות) יוגוסלביה 18 21 38 151 223—224, — סלובניה 52, — סלוניקי 184 199, — ספליט 66, — ספרד 124, — סקופיה 137—138, — סרביה 131 162—164 166 267 297, — סרייבו 24 197—198 204 208—210, — פולין 257, פורטוגל 22 120, — פרס 304, — צ׳כיה ומוריביה 223—225, — צל׳ה 54 56, — (יהדות) קרואטיה 196 238—241 243 254 262 268 279 312 279 319, — רומא 84, — רומניה 257, — רוסיה 257, — שבץ 298—300 302, — שטיירמרק 137
יהודים זרים, בלתי רצויים 153 219
יהודים לא־נסבלים 226
יהודים מוגנים 257
יהודים נסבלים 231
יהודים נרדפים מאיטליה 107
יהודים ראשונים בסלובניה 49
יודן־מייסטר 54
יודנגריכט 54
יודנשטיגה 52
יודקס יודאורום 54
יוונית — שפת העם 32 34—37 35
יחזקאל, ספר 43
יחס הסובלנות של הרומאים 35
יחס התורכים ליהודים 118
יחסים בין־עדתיים (ספרדים, אשכנזים ועוד) 143 207
ידיש 192 207 226 239 277
יין (לרבות יין־שרף) 55 237 315
יישוב ארץ ישראל 238 244 255 280 289—290 294—296—300 301 304
יישוב בערי השדה בבוסנה 196—197
יישוב טבריה (יוזמת נחמיה חיון) 183
יישוב יהודי בזגרב 305
יישוב ישן (בתוך החומות בירושלים) 301
יישוב קריין 52
יישובי הספר של ביונטיון 61
יישובים בחופי האדריאה 63—70
יעדים מדיניים 301
יערות 20 140 173 213 254 264
יצוא 227 269
יציאה מחומות העיר בירושלים 298
יצירה אמנותית 253—254
יצירה איטלקית־בוסנית 188—190
יצירה עברית בדוברובניק 99—104
ירידים 51 225 230 232 236
„ירקו שקריפלו" 94
ישועים 153 327
ישיבות 125 143 147 153 184 189 203 225 313
ישיבת קבע 221 225 239

כבישי (התפשטות) רומי 20 22 27 29
כובשים וכיבושי עותומנים (תורכים) 20 23 60 129 178 215
„כוזרי" 39
כוכים 34
כולל הולנדי־גרמני (הו״ד) בירושלים 301
כולל שומרי החומות 304
כופר כספי לאוצר 202 224
כופרים יהודים וכפירה יהודית 53 82—83
כור ההיתוך התורכי 124
כותל מערבי 292
„כזריה" 40—41
כיבוש אוסטרי 24 151—152 177 191 197
כיבוש ונציאני 20 23
כיבוש צרפתי 58
כיבושי הערבים 37
כיבושי התורכים (ראה כובשים וכיבושי עותומנים)
כיבושי רומי 20
כימיה 120 313
כינוסי הרבנים הרפורמיים (פרנקפורט — בראונשוויג 5—1844) 242
כינוס הקהילות 240
כיסופי גאולה 127 324
כיסופי עליה 190—191
כיסופי ציון (ראה גם געגועים למולדת) 190 242 289 304
„כיסופים" 286—287
כלא 109 156 202 236
כלי־קודש 247
כליף (כליפות) 15 40—42 177
כלכלה 56 110—111 146 176 204 207 226 269
כמורה 36 50—52 56 75 78 81 84 213 217 225 233
כמיהה משיחית 190
כנסיה סרבית לאומית (פרבוסלבית) 176
כנסיה קתולית (רומית) 15 35—36 49 51 75 83 107 153 175 177 229 233 235 256 327
כנסיית ביזנטיון 175
כס פטרוס הקדוש 36 84 88
כסף זול 51 66—67
כסף יהודי 47 51
כפר, כפרים 229—230 269
כראג׳ (עיין חאראג׳)
„כרוניקה של טרבניק" 197 199 204
כריתת עצים 254
כרמים 51 73 135
כשרות 230
כתב חסות (שוצבריף) 52
כתב חסינות 92
כתב לטיני 20
כתב עברי 227
כתב קיריללי 20
כתב עתון 264
כתיבה תמה (קליגרפיה) 253
כתפים (ראה רוכלים)

כתות נוצריות 36

לאדינו (לדינו) 123—125—137—138 143 148 159—162—166 168 171 186 191—192—196 201 286—287 289—290—293 313 336
לאום, לאומי, לאומיות 168 216 218 288
לבוש־נשים מלאכת מחשבת 194—196 279
לגיונות רומי 22—23 27 32 48
„ל״ג שערים״ 50
לוחם גדולים 54
לזרט (ראה בית ההסגר)
לחם הקודש (הוסטיה) 53
לטיפונדיות (ראה אחוזות האצולה והכנסיה)
ליברליזציה 55 332
ליגה מקמברי 70 76 81
(ה)ליגה (ה)קדושה 66 76 82—83 85
לימוד מלאכות (מקצוע) 239
לימודים תורניים 241
לית דין 146
„למנצח לדוד״ 190
„לקח טוב״ 62
לשון גרמנית 216
לשון הונגרית 218
לשון הנוטריקון 288
לשון הקודש 297
לשון יהודי בורגנלנד 227
לשון סרבית 168
לשון סרבית־קרואטית 174
לשון קרואטית 94 216 244 252
לשונות סתר 239
לשכת היהודים 228

מאבק על השוויון האזרחי (זכויות אדם) 164—166 237—240
מאורעות 1883 בקרואטיה 258
מאורעות אנטישמיים 278
מאורעות לבנון 301—302
מאורעות שבץ 163—164
מאראנים (ראה אנוסים)
מבוא המזוקנים 67
מבנה החברה (ראה הרכב חברתי)
מבנה מדיני דואליסטי 217
מבנה פרלמנטרי 297
מבצר הטמיעה 305
מבשלת בירה 153 206
„מבשר טוב״ 293
מבשרי התקומה (התחיה) 18 278 280 289 304—305—314
מגביות 272 315
מגדל יהודי 55
„מגדל עוז״ 128
מגדלי בקר (בוקרים) 247 316
מגורשי וינה 224
מגורשי יריד זגרב 253
מגורשי סלובניה 224
מגורשי ספרד (ראה גם פליטי ספרד) 23 63 81 113 122—124 137 287 313
מגורשי פורטוגל (ראה גם פליטי פורטוגל) 63 122 124—125
מגורשי שטיירמרק 224
מגיד חכם 287
מגילות יוחסין 313 317
„מגילת סרייבו״ 201
מגיסטראט (ראה עיריות)
מגיפות 53 126
מגמות ההתבוללות 240
מגמות הריכוז 216
מגע חברתי 37
מגע עם המזרח 174
מגעי בוסנה — ארץ ישראל 177—178
מדז׳ליס אידרה 204
מדינה יהודית (של הכזרים) 40
מדיניות אנטישמית בסרביה 161—163
מדינת ציון 284
מדעי היהדות 240
מדרגות היהודים (ראה יודנשטייגה)
מדרש(ות) 143 191 286
מהגרים 125 222—223 228 235 271 275 295 314
מהומות אנטישמיות 236 258
„מהימנותא דכולא״ 183
מהפכות 112 217 221 225—226 228 232 235 238 255 275
מובאות מהתנ״ך 193
מוגי, כת 128 184
מודיעין (ראה ריגול)
(ה)מוות (ה)שחור 53
מוזיאונים (בתי נכות) 16 29 194 196
מולדת היסטורית 288 295
מונופיסיטים 36
מונטה די פיאטה (בית משכון) 67
מוסלמים 40 47 118—119—124 126 135—136 151 176—180 188 191 195 201—202—204—205 208 296 302 310
מועמדים במשרה רבנית בזגרב 243
מועמדים לשמד 262
מועצת המחוז 232
מועצת המלך 231—232—236
מועצת הקהילה 247 323
מוצאם של יהודי יוגוסלביה 21—22 24
„מוצב היהודים״ בספליט 65
מוצרי העץ 55
„מורה נבוכים״, תרגום להונגרית 275
מורשת אבות 191 250—251
מושב זקנים (ראה בית־אבות)
מושבות יוון 40
מושבות קיט 319 324
מושבע בית המשפט 60
מושלים — רודפי בצע 301
מזימות רוז׳די פחה 201—203
מזכירי הקהילה באוסייק 264
מזמור 194
„מזמור לדוד״ 190
מזמור לתודה 291
מחדירים (סונדות) 90
„מחזה אברהם״ 131
מחזור האשכנזים 309
מחזור מנהיימר 241 243
מחלות מדבקות 269
מַחלָה (שכונה) 134 138 141—142 180
מחלָה צרפתית (עגבת) 86—87
מחנה רפורמי 242
מחסה „זמני״ 47
מחסני גרוטאות 320
מחצבים 173
מחקר תורני 289
מטבח עממי 250
מטבע 186 269
מטיף 241 288
מיופה כוח „ציון״ 284
מימון עיסקאות 106
מינות, מינים 36—37 185
מיניסטריוני המלחמה 254
מיסיון, מיסיונריות 153 182 229 233 284
מיעוט (יהודי) 17
מכון היסטורי יהודי בבלגרד 237
מכון למוסיקה (מוזיקפריין) בזגרב 253
מכרות 173 225 239
„מכשפה״ 112
מכתב המלך יוסף 39

מפתח העניינים

מכתבי אבן שפרוט 42
מכתבי חסות (ראה כתב חסות)
"מכתם לדוד" 190
מלבושים ומנעלים 118 135 194—196
מלדר 138
מַלווים בריבית 51—52 55 134 227 230
מַלווים מוסלמים 204
מלחמה קרה 82 105 151
מלחמות 105 126 224 228 231
מלחמות קנדיה (כרתים) 65 117 127
מלחמת הבלקנים (1912) 136
מלחמת הכנסיה נגד הרפורמציה 83
מלחמת העולם הראשונה 18 218—219 231 265
מלחמת העולם השניה 264 278
מלכים א' 43
ממון יהודי 51
ממונים על המחוזות 230 232—233 235—236 260
ממצאים (אתרים) ארכיאולוגיים 13 15 18 21 28—35 129 133 266
ממשל הספר הצבאי 215—216 219—220 222 236 247
ממשל (משטר) עותומני 146 181 197
מנהג אשכנז 297
מנהג ספרד 297
מנהיגי העם 291
מנהלי האחוזות 227
מנודים ונסבלים 31
מנורות 28—29 31
"מנחת יהודה" 291 293
מנסרות עץ 321
מס גולגולת 62 119 151 186 200 224
מס מקרקעין 62
מס סובלנות 53 151 153 222 230—231 234 236 239—240
מס רכוש 119
מסורת האבות 262
מסחר בבגדים ישנים 227
מסחר בהמות (בקר, צאן וסוסים) 51—52 55
מסחר גרוטאות 222 227 318
מסחר המעבר 63 77 83 101 138 176 191
מסחר חוץ 55 112 207
מסחר יינות (ומשקאות) 51—52 55 135 227 315
מסחר מזונות 273
מסחר סיטוני 222 225
מסחר ספרים 207
מסחר נוצות, עורות, צמר ועוד 222 276
מסחר עצים 55 263 276 332
מסחר (שיווק) תוצרת חקלאית 222 263 276
מסי היהודים (ראה היטלים)
מסי מיעוטים 119
מסעי הצלב 47—51
מספרים (סטטיסטיים) 160 164
197—198 207 222 227—228
232—233 239 242 262—265
270—275 336
מסתורין (צפת) 125 171
מסתננים 22
מעבר היהודים 78
„מעוּדד עגנים" 293 297—299 314
מעמד היהודים 52 272
מעמד כלכלי איתן 56
מעמד מועדף 257
מעמד פיאודלי 49 58 215—216
מעמדות שליטים 55 58
מעצמות 255 291
מערב תרבותי (נאור) 255
מפגינים אנטישמיים 236
(ה)מפלגה הקרואטית הלאומית בדלמטיה 337
מפלגות אנטישמיות 218 257
מפלגת הצדק הקרואטית 218 320 325—326 333—334
מפרשי המקרא בדוברובניק 98
מצבות דוירן 129
מצבות מרייאן 63—64
מצבות סולין 28 35 30
מצבות קברים (ראה גם אפיגרפיה) 22 28—31 34 55 59 63—64 69 129 140 178 181 236 243 266 271 274
מצודת בלגרד 159 161
מצוות 186
מצוקת האשראי 66
מקהלות 169 209 253
מקובלים 125 133 145 147 171 190 287—288 291—292
מקורות פרנסה 51—52 207 228
„מקיץ נרדמים" 295
מקלט (ארעי, חלקי) 56 73 184 220 224 313
מקלט (לילה) 47 75 120 184
מקצוע יצרני 298
מקצועות יהודיים 51—52 55 65
מקצועות מיוחסים 153
מקצועות ומלאכות (למעט ביטוח, דת, חקלאות, מימון ומסחר) אורגים 124 135, בונים וקבלנים 247—248 256 317, בורסקאים 38, בעלי מקצועות חפשיים 191 262, וטרינרים 207, זגגים 221, 319, חבתנים 222, חוכרי מונופולים 119 251, חוכרי מסים 55, חייטים 65 124 135 191 207 222 271 312, חיילים בצבא הקבע 206, חרושתנים (תעשיינים) 247 315—317, טוחן 55, מדפיסים 124 264 332, מהנדסים 207 315 317, מוזגים 164 222 225 227 230, מוכסים 55, מו"לים 252 264 278 337, מוסיקאים, מוסיקה 200 254 319—320, מורים 247 253 271 314 317, מלונאים 206, מלחינים 254 317, מגצח 253, מתווכים 22 55 106—107 269, נגרים 55 191 207, סבלים 107 207 313, סנדלרים 207, עובדי שירותים 206, עוזרים ושוליות 239, עורכי דין 237 239 244 276 314—316, 323 316, עתונאים 326, פועלים 207 217 232, פחחים 191 207, פקידים 217 225 247 315 319—321 323, פרקליטים 264 321—323 327 331, צבעים 38 207, צורפים 55 222, ציירים 170, קבלנים 247 317, קונפקציה 124, קצבים 135 207 320, רופאים 37 53 76 80 85—94 112—113 204 207 241 245 247 264 274 314—315 320 324, רצענים 191, שואבי מים 191, שולי אלמוגים (קורלים) 77 111, שכירי יום 221 232 247, שרברבים 191
מקרא 19 191—192
מקרקעין (נכסי דלא ניידי) 37 52 62—63 65 85 134 153 221 237 239 271 315—316 318
מרוניטים 302
מרידות והתקוממות הבוסנים 177
מרידות והתקוממות הסרבים 155—157
מרידות והתקוממויות נגד שלטון ליאופולד 216
מרכז ההתבוללות בזגרב 262
מרכז התחיה — זגרב 15

מפתח העניינים

מרכז יהודי בבלגרד 142—143
מרכז יהודי בוסנה — סרייבו 196
מרכז יהודי סלובניה — מריבור 55
מרכז לאומי וכלכלי — דוברוב־ניק 111—112
מרכז מסחרי 191 272
מרכז ריגול 199
מרכז תורני 316
מרכזים אנטישמיים 61
מרכזים יהודיים 23 55 61 125 135 142 171 182 233 304 313
מרכזים רוחניים בתורכיה 123
„מרקור" 305
משבר קונבלי 93—94
משבר הקהילה בזגרב 240—243
משברים בדוברובניק 107
משגיחי הקהילה 188
משומדים 262 264
משוררים 94—99
משחקי ספרות 290
משטר בך 217 251
משטר הכיבוש האוסטרי בסרביה 152
משטר הפליה בסרביה 159—161
משטר ליברלי בהונגריה 277
משטר מטרניך 216 235 240
משטר פיאודלי 49 53
משטר רודני בקרואטיה 240
משי 38 55
משיחיות, אמונה משיחית, ביאת המשיח, ימות המשיח, תורת המשיחיות 38 48 123 125—127 133 145 186
מַשכונות 52 111
„משכיל לדוד" 189
משכילים יהודים 245 257 261—262 276 323 333
משכילים (אינטליגנציה) קרואטיים 232 251 320
משלח יד 30 134 230
משלחת למלך (1838) 236
משלחת לקיסר (1793) 234
משלי שלמה 253
משנה (משניות) 104 112 191 286
משפט (פרשת) דרייפוס 257 326
משפט ישורון 18 103 108—110
משפטי ראווה 218 322 326 328—329 333
משפטנים 207 314 322 326—327 332
משק 207 247—248 256
משקאות חריפים (משכרים) 52 225 247
משרתות ומיניקות נוצריות (ראה עוזרות בית)
מתבדלים, בדלנות 21 242
מתבוללים 240 262 264 291 316 319
מתגיירים 31 53
„מתוך תקופה מפוארת" 329
מתיחות בין־עדתית בבוסנה 207
מתנגדים לשבתאות 128
מתקדמים 216 242—243 249—250
מתקני הדת 241 279

נאמנות כפולה 250—252
נאצים 103—104 126 133 194 221 235 319 323—324
נגע ציוני 256
נדבן(ים) 251—252
נדידת (תנודת) העמים 20 40 73 213
„נובו סונצה" 327
„נובי ליסט" 327
נוחות עירונית 230
נוער 15 244
נוער אקדמאי 167
נוער ספרדי 179
נוער עובד ולומד 305
נוצרים חדשים (ראה אנוסים)
נוצרים מעריצי המקרא 293
נוצרים סוציאליים 257
נוקמי הצלב 48
נושאים יהודיים 94 219
נושים 51 54 234
נושך יהודי 56
נושכים 66 164
נזירים 192 291
„נחמת הארץ" 299 301
נטיות בדלניות 21
נטישת המסורת 240
נטל המסים 271
נטל פיאודלי 203
ניאולוג (י, ים) 238 241—244 247 249 256 277 323
ניגוד סרבים־קרואטים 218
נידחי ישראל 39 291
ניצול היערות 264
ניצולי חרב הצלב 49
נישואי תערובת 262
ניתוק מגוף האומה 242
נכסי דלא ניידי (ראה מקרקעין)
נמל ספליט 63—64
נמל דוברובניק 106—107
נס הגאולה 288
נס היציאה ממצרים 193
נס הכלכלה 126
נס המשיח הגואל 286
נס התקומה 289
נס טבריה 156
נס ישורון 109
נסבל אמיתי (ורום טולראטור) 236
נסבלים 31 60 235 255 272—273 325
נסטוריאנים 36
נסיגה אוסטרית מבלגרד (1739) 154 220
נסיגת התורכים 148 269
נסיונות חדירה לקרואטיה 219
נסיך קיוב 40
נפגעי שבץ 299
נציב המחוז 231
נצרות 31 35—36
נצרכים 271
„נרודנה נובינה" 256 326
נשיא, נשיאות בארץ ישראל 34 36 118
נשך 51—52 134 234 247 258
נשק 135 288
נתיב מים בין־לאומי 269
נתיב הים התיכון 83
נתינות אוסטרית (לסוחרים יהודים בבלגרד) 160

סבור (הפרלמנט הקרואטי) 218—219 229 231 237—239 241 255 318 321—323—325—326 328—330—333
סגנון בוסני ו„מאורי" 174
סובלנות 19 40 49 84 332
סוד האלוהות 182
סוחר כפרי 230
סוחרי אלמוגים 77
סוחרי ל'יבל'נה 58
סוחרי עורות 315
סוחרי עצים 55 263—264 318
סוחרים 31 52 76 107 165 191 225—226 230 234—236 247 253 270 315—316 318 320 331
סוחרים סרבים 157 159 161 165
„סוטוויד" 163
סוכני מודיעין 199
סולידריות יהודית 123 224 241
סופר לאדינו 289
סופרי בלגרד 147

מפתח העניינים

סופרי תורה 192
סוציאל־דמוקרטים 257
סחר (ראה מסחר)
סחר דוברובניק 105
ס"ט (ספרדי טהור) 289
סטודנטים 257
סידורי תפילות 166 171 241
סידו׳ילות, סידו׳ילין 133 179—180 186
סיכויי השחרור 301
סינאגוגה 32
סינט 109 113 161 272—273
סיעת פרנק 218
"סיפור השבויים" 201
סיפורי מקרא 244
סירוב לשלם מסים 242
"סלובודה" 325—326
סלווּיס קונדוקטוס 108
סמלים ממלכתיים 259
סמלים יהודיים 29—31
סנהדרין 242 279
סעד 271
ספיחי השבתאות (ראה גם הדי השבתאות) 181—182 185 313
ספינת אוויר (צפלין) 254
ספירות עליונות (בקבלה) 287—288
ספנות, ספנים 77—78 89 104 111 112 313
ספק קיסרי 234
ספקי צבא 22—23 27 29—31 247 270—271 316
"ספר העתים" 39
"ספר חיים" 287 292
"ספר סדר הקבלה" 39
ספר קרואטי 252
ספרדי, סרפדית (יהודים ספרדים) 22 24 77 81 113 121 123 125—126 133 149 151 153 155 157 159 171 179 184—185 206—208 210 220 222 270 288—289 293 314 323
ספרות המסתורין 182 191
ספרות עברית 190 192
ספרות עברית בבלגרד 147
ספרות תורנית (רבנית) 50 99 112 123 143 156 182 189—190 192 243 286 295
ספרי אחוזה 55 61
ספרי בלגרד 171
"ספרי דבי רב" 190
ספרי המסים 56
ספריית המסגד הקיסרי 179
סקופשטינה (הפרלמנט הסרבי) 163 165 302
סקירות מיטסר 199—200 310—312

עבדי האוצר 38 53
עבדים 36 118 127 269
עבדים משוחררים 31
עבודות בניין 52
עברית 191 226—227 239 284 289 291—292 297
עגבת (ראה מחלה צרפתית)
עגלונים (בעלי עגלות) 191 207
עגת הווסרקרוֹבוֹטן 227
עדה אשכנזית 124 143 289
עדה ספרדית 143 289
"עדות ביהוסף" 147
עדות הקברות 145
עובד אדמה 50
עוגב 241 243
עוזרות בית 65 92 98 107 112
עול המצוות הציוני 305
עולים 203 210
עולם המסתורין 189
עולם המקרא 286
עוראי־נחמיה, ספר 241
עזרה קונסטרוקטיבית 298
עיבוד אדמה 296
עיוות הדין (רצח משפטי) 53 109 201
עיטור הספר 192—193 253 279
עילה לגירושים 224
עיניויים 54 80 108
עיסוק במלאכות 237
עיסקאות בנקאיות 66
עיסקאות משולשות 76
עיסקות אשראי 55 64
עיסקות ביטוח 251
עיסקות (סחר) הלוונט 51 151—152
עיסקות נאמנות 138
עירונים (תושבי ערים) 50 55 58 222 230—231
עיריות (מגיסטראטים) 222 232 236 251
עליה וקליטה 300
עליה־לרגל 191
עליות (לארץ ישראל, לירושלים) 15 109 154 190—191 203—205 210 295—297 300 302—304 323
עלילות דם 53 75 80 102—103 108
עלילת (מאורעות) דמשק 241—242 290—292 295
עלילת טיסה־אֶסלר 257—258 261 277
עם עולם 17
עמודי קלון 112
עמי יוגוסלביה ושבטיה 20 75 174 218 326 329
עסקי ממון (כספים) 51 237 269
עקיפת החוק 269 271
עקבתא דמשיחא 300
ערבסקות 192
ערי השדה בסרביה 139
ערי המלך 225
עריקים מן היהדות 262
ערכאות 60 109 112 180 188 226 234 236
ערכי צפת 171
ערמונית (פרוסטטה) 90
עשרת הדברות 192
עתודות הגירה, מהגרים 124 171 179 227 262 266 313
עתודות לעליה 191
עתונות יהודית (בלעז) 167 242 261 305
עתונות סרבית 163 167
עתונות עברית 292 297—299 302—304

פאשיזם 21
פגנים 29
פדיון שבויים 269 293
פולחן רפורמי 243
פולמוס גבלים 42—44
פולמוס דוברובניק — הווטיקן 92
פולמוס החרדים — הרפורמים 243
פולקלור (ידע עם) 24 192 196—197 227
פוסקים 19 50 143 146 148 188 242 309 315
פורטוגזים (יהודים) 185
פורים של סרייבו 201—203
פורעים, מתפרעים, התפרעויות 83 163 236—237 278
פורענויות 53 62 107—108 255 336
פטריארכים 33—34
פיאודליזם 225
פידס פובליקה 92
פיוט חילוני 123
פיוטים 194
פיזור בכפרים ובעיירות 273

מפתח העניינים

275
פיסקוס יודאיקוס 31
פיצויים לאוצר 56—58
פיצול עדתי בתורכיה 123
פירוד 240 277 289
פירוש התוספתא 190
פירמן 135 179
פיתוח 207 247—250 255 263
פיתויי הקריירה 262
פלגנות 313
פלַטין 226
פליטי ביזנטיון 40
פליטי בלגרד 23 271—272
פליטי גרמניה (אשכנז) 120—122 125
פליטי הונגריה 122 125
פליטי וינה 224
פליטי חרב (הצלב) 31 47—48
פליטי מוריביה ווינה 59 225—227—228
פליטי סולין (סלונה) 28 63
פליטי סלובניה בבורגנלנד 59
פליטי ספרד 75 124 313
פליטי פולין 185
פליטי פורטוגל 22 86 124
פליטי צרפת 121
פליטים בדוברובניק 77
פליטים סרביים 219
פלקה 188
פנ־סלביות 155
פנקסי קהילה 245 273
פנקסי חברה קדישא 253 273 279
פנקסי סרייבו 186—188 190
פסאוכם 31
"פסוקים וכתבים" 50
"פסטר לויד" 264
פסילת עדויות 37
פסקי דין 179 222 226
פעילי הציונות ההרצליאנית 244 256
פפוצ'ה 195
פרבוסלבים (ראה דת נוצרית פרבוסלבית)
פרגול (שוט) הגירושים 235—237 278—279
פרובינציאלים (קרואטי, הונ־גרי) 222—223
פרובינציות אילירויות 216
פרובינציות רומי 18 20 27 31—32 213
פרוטוקולים 80 103—104 133 135 186 271 337
פרוטסטנטים, פרוטסטנטיות 83 126
פרולטריון 217
פרולטרה 196
"פרכרנה" 250
פרלמנט (ראה גם סבור וסקופ־שטינה) 239 257 333
פרלמנט תורכי 204
פרנסים (גבאים) 191 202 249 257 324
פרעות (ראה גם פורעים) 53—54 126 238 260—257 276 278 297 314 317 325—326
פרפקטים 32
פרפרים, כסף 76 79
"פרקי אבות" 253
פרשנות (פירוש) המקרא ועוד 19 62 99 101 183 189 241 289
פרשנים 50
פרשת־המים היהודית 62
פרשת מוֹרטארה 295
פתיחת רחובות ושווקים לפני יהודים 58

צבעים 193 195
צדקה (אגודות, מוסדות ואר־גון) 169 189 208 244 250 257 275 279 283 289 301 315—316 337
צו מגיעה 94 279
צו פרדיננד השלישי 269
צוואת אהרן הכהן 101 104
צווי גירוש 23 56—58 61 224 235
צווי מורד השלישי 195
צוררי ישראל 235 257 261
צי מסחרי 78
ציד על היהודים 226
ציון 284 293
ציונות מדינית (מודרנית) 15 257 277 284 286 304
ציונות מופשטת 294
ציורי קיר 29
צ'ליקה 195
צ'יפוט 119
צ'יפוט־חאן (צ'יפוטאנה) 119 180 196
ציפיה (תוחלת) משיחית 125—127 238
ציר בית הנבחרים הבוסני 315
ציר יהודי בסקופשטינה 168
צירים יהודים בסבור 321—322 325
צירים בקונגרסים הציוניים הראשונים 256 264 314
צכים (ראה גילדות)
צלבנים (נוסעי הצלב) 47—48
צלם(ים) 234 253
צמיתים 50 112 135 213
צנזו 248
צפיפות אוכלוסין 228
צקינים, כסף 101
צריחי המסגדים 174

קאדילוק 133
קאפיטולי 67
קבוצות לחץ 51 58
קבלה 133 171 183 185 287 290
קבלה מעשית 123—124 171
קבר ישו 47
„קדימה" 314 323—324
קהילה אשכנזית 140 145 147 154 166—167
קהילה חדשה בדוברובניק 83
קהילה ספרדית (תורכית) 140—145—147 151 154 166—167 171 182—183—314—315
קהילות בהתהוותן 171
קהילות בולגריה 171
קהילות יוון 27 31—32 123
קהילות חרדים 241 253 277
קהילות מאורגנות (על פי תק־גון) 27 35 60—61 166 207—233—234—243—247
קהילות סרביה 145
קהילות צ'כיה ומוריביה 224
קהילות צרפת 293
קהילות קושטא וסלוניקי 38 78 127 188 191
קהילת ארגון 133—134
„קהילת יעקב" 190
קהילת פורטוגל 133
קואליציה סרבית־קרואטית (מפלגה) 218 320 328 333 336
קובלנה לנציב המלך 236
קודקס יוסטיניאנוס 36
קוהלת 253
קווי ההתנהגות 54 67
„קול מבשר" לי. ח. אלקלעי 293—294
„קול מבשר" לי. עקריש 39
„קול־קורא" לי. ח. אלקלעי 292 297
„קול־קורא" ליצחק צרפתי 54 122
„קולו מטיצה הרבטסקה" 42
קולוניעס 303

מפתח העניינים

קומוניסטים 21
קומורה, מס 119 186—187
קומימזדז'ים 135
קונגרס ברלין 1878 139 159 166 177 200 206 302
קונגרס וינה 1815 235
קונגרסים ציוניים 168 207 305 315
קונדוטה 54 67
קונוונט לאומי (בוסני) 204
קונסולים עברים (יהודים) 63—65 78 90 101 104 138 280—281
קונסיסטוריון 291
קוֹנָק 202
קונקורדט (ראה חוזה עם הוו־טיקן)
קוסמופוליטים 242
„קורא הדורות" 143 181 309
„קוראטיונום מדיצינאליום (צנ־טורייה ספטם)" 88
קורטיז'ו (ראה אל־קורטיז'ו)
קוריות, קוריאלית 249
קטקומבות 34
קידוש השם 126
קידמה ורפורמה 240—243 250 290 292—293
קיטוב בחברה 207
קימום ארץ ישראל 286
קליטת אנוסים 137
קליטת עולים 295 300
קלסיקני רומי 114
קן הטמיעה 15
קנאי דת מוסלמים (סונים) 124
קנאת הגילדות 257
קנסות (קונטריבוציות) 147 201
קסנופוביה 19
קפונדז'ו באשי 202
קפוצינים 291
קצ'קבל 138
קראים 38 123
קרבנות במקדש 280
קרבנות דמשק 291
קרבנות הטמיעה 241
„קרואטישה פוסט" 333
קרן קיימת לישראל 244
קרנות מילגות וספרים 251 253
קשר עתיק בין ארץ ישראל ושטחי יוגוסלביה 30

ר'איה 204
ראשוני התנועה הציונית באר־צות היוגוסלביות 305
ראשי הקהילות (יו"ר ועד הקהל) 166 230 234 271—272 318
(ה)רב מרגוזה 203
רב ראשון בוורז'דין 234
רבני בלגרד במאות ט"ז, י"ח 131 142 313
רבני דוברובניק במאה הי"ח 189
רבני וויוודינה 271—272—274—276
רבני זגרב במאה הי"ט 240—241 243
רבני סלוניקי 140 142 188
רבני ספליט במאה הי"ח 189 315
רבני סרייבו 181 189—190—203 315
רבני פראג 241
רבני קרואטיה 256 264
רבנים מביטולה בסלוניקי במאה הט"ז 309
רבנים רפורמיים 241—242
„רגלי מבשר" 294 299
רדיפות 51
רובע יהודי (ראה גטו)
רוזנים 49 54 59 229—230
רוח ליברלית 255—256 261
רוכלים, רוכלות (כתפים) 22—23 27 124 191 222—223—227 229—230 236—237 263 270 276
„רומי וירושלים" 296 299
רומניאוטים 22—23 38 118 121—122 131
רומנים היסטוריים 253
רומנצות ספרדיות 192
„רזא דיחודא" 182
„רזא דמהימנותא" 182
רחוב יהודי 53 55 221
ריאקציה 232
ריאקציה מטרניכית 235
ריב אחים (היוגוסלבי) 21
ריבוי היהודים 165 234 316
ריבית 51—52 64 66—67 228 269
ריגול 64—65 93—94 199 269 280
ריכוז מוסלמי 176
ריקונדוטה 54
רכוש יהודי 54
רכישת כרמים 51
רכישת קרקעות בארץ הקודש 295
רנסאנס 42 73—74 99 110
רעיונות משיחיים 147 289
רעיונות רציונליסטיים 241
רעיונות שיבת ציון ויישוב ארץ ישראל 241 292
רעש בדוברובניק 103 110—111
רפורמה דתית 83—84 126 238 241 277 292—293
רפורמות (תנזימת) בבוסנה 204
רפורמי, אנשי הרפורמה 241 247 279 282
רשויות מנהליות 219
רשיון מגורים (ישיבה) 237 273
רשיונות יבוא ויצוא 269
רשיונות להעסקת רופאים יהו־דים 91—92
רשיונות להשתקע 107—108—221—223 232 318
רשימת רכוש 63
רשם הקהילה 321

„שאלה חדשה במזרח" 296
שאלות ותשובות (שו"ת) 19 50 55 148 184 188 190 309 313
שאלת היהודים 239
שארית הפליטה 15
שבויי מלחמה 27 269
שבוע הפסחא 194
שבועת אמטוס 90
שבע הקהילות 59
„שבר פושעים" 183
שבתאים ושבתאות (ראה גם הדי השבתאות) 127—128—146 181—185—294
שואה 15 18 21 24 75 81 103 126—127 221 235 264 273 279—280—319—320
שוד 78—79 83
שוויון הדתות 276
שוויון זכויות אזרחי (ראה אמנ־ציפציה)
שווים בין שווים 256 279
שוחד 81 94 269
שוחט 234 271
שוחרי ההתשיישבות היהודית 293
„שוחרי טוב" 279
שוחרי ציון 294
שוט הגירושים (ראה פרגול הגירושים)
שולחן העצה (מועצת המניס־טרים) 297
„שולחן ערוך" 125 171
שומרי המסורת 243
שועי בורגנלנד הנאורים 59
שועים אוסטריים והונגריים 229

מפתח העניינים

שופט יהודי (יודקס יודאָורום, יודן־מייסטר) 54 271—272 274—275
שוק, שווקים 146 229 236
שורפי י״ש 222
„שושנים לדויד״ 189
שותפות עם האצולה (והכנסיה) 65 229
שחיטה 230
שחיתות 146 301
שחרור אסירים 58
שחרור לאומי 296
שטחי יוגוסלביה 22—23 123 147 178
שטחי סרביה 160
שטחי קרואטיה 23 224 233 236
שטחי מחיה 52
שיבה לציון (שיבת ציון) 241 261 278 282—283 286 289 293—294 299 304
שידול לרצח 108
שיטות מִנהל מערביות בסרביה 152—153
שילוש האלוהות 145
שיעבוד מקרקעין 52
שיעבוד משפיל 288
שיעור הריבית 64 66
שיקום 111 245 283—284 295
שיר הודיה 103
„שירה חדשה״ 190
שירות צבאי 119 167
שירים עבריים 279
שירת דידקוס 97—99
שירת גג׳ארה 171
שירת רומי 99
שיתוף ושוויון 35
שכונות עוני בסרייבו 207
„שכיות החמדה״ 190
שכירי חרב 177 215
„של״ה״ 288
„שלום ירושלים״ 290 293
שלוש הקהילות 59
שלט, שלטים 258—260
שלטון ביזנטיני 23 213
שלטון בית קרואטי 215 218 258
שלטון הגבאים (ראה פרנסים)
שלטון הבסבורגי 21
שלטון המתבוללים בקהילת זגרב 317
שלטון כהנים 282
שלטון עותומני (תורכי) 15 23 174 191 204 266 269
שלטון רומי 15 21—22 213
שליחויות מיוחדות 64—65 93
שליחות מדינית של חיבת ציון 296
שליטה על הימים 189
שלילת זכויות אזרח בביזנטיון 36
שלמונים 195
שמאל 208
שמד 37 112 157 201 234 240 243 255 262 264
שמות יהודיים 22 55 198—199 226 239
„שמות״ לש. הכהן 143—144
„שמן הטוב״ ו„זקן אהרן״ 99—100
„שמע ישראל״ 293
שמרנים 241 243
שנות האביב 251
שנת המשיח 127 145
ש״ס 242
שסתומי הווירידים 90
שער עליון 79 202 284
שפטים 108
„שפת האמת״ למ. חאגיז 184
ש״ץ (שליח ציבור) 287
שקל 31

תבואה, תבואות 51 263
תביעות החרדים בזגרב 243
תהילים 43
תודעה יהודית 240 257 291
„תולדות היהודים״ לש. ברנפלד 313
תולדות העם הבולגרי 61
תולדות משפחת הרצל 221
תוצרת חקלאית 263
תוצרת כתשלום 237
תור הזהב לספרות העברית בבלגרד 147
תורה 289 299
תורה מדינית 304
תושבי הערים (ראה עירונים)
תושבים ארעיים (קוֹמוֹרנטס) 266
תזכירים לסַבּור 237 239
תחבורה 20 22 187
תחום המושב 160 261—264
תחיה עברית 292
תחיה (תקומה) 207 244 277 282 284 293
תחיית הלשון העברית 298
תחיית (רנסאנס) עמי יוגוסלביה 73 94
תחיית תרבות ישראל 171
תחיקה אנטי־יהודית 112
תחנות מכס 52
תיעוש 207 228 257
חיקונים בדת (ראה רפורמה דתית)
תלמוד (גמרא) 102 112 242
תלמוד תורה 251 323
תלמידי מנדלסון 240
תנודות המטבע 186 269
תנועה לאומית יהודית 294
תנועה משיחית (1096) 38
תנועה ציונית 169 207 209 321 324
תנועת הנוער הציונית 323
תנועת ההתנגדות והמרי הפרטיזנית ביוגוסלביה 21
תנועת הפועלים היוגוסלבית 218
תנ״ך (כי) 36 99 138 193 241 253
תעודת הטבילה 262
תעודת זהות 153
תעריפי מכס 107 110
תעשיה כימית (ראה כימיה)
תעשיית עץ 55
תפוצות בוֹסנה 199
תפוצות יוגוסלביה (הגולה ביוגוסלביה) 18 32 39 181 186 191
תפוצות ישראל 17 27 145
תפוצות סלובניה 49 147
תפוצות סרביה 129
תפוצות עותומן 123
תפילה בציבור 230 234 271 290
תפילות הודיה 109
תפקידים בזויים 55
תקוות משיחיות 304
תקומה (תחיה) יוגוסלבית 94 111
תקומת ציון 238 284
תקופות הליברליזציה 54
תקופת רומי המאוחרת 28—29 55 173
תקנות המדינה ליהודים 54
תקנות הקהילה 186—188 207 274
תקנות חברה קדישא (זגרב 1854) 160
תקריות גבול 66
תקרית סולטן 294
תרבות המזרח בבוסנה 174
תרבות יוון־רומי 22
תרבות ישראל 19 191
„תרומת הדשן״ 50

חלק שמיני:
תקצירים

se postepeno udaljivao od protusrpske linije Starčevića i Franka i priključio se naprednijim političkim krugovima koji su bili za ujedinjenje južnih Slovena. 1895 ostavio je sa ženom Hrvatsku i živio nekoliko godina u Parizu i Londonu. 1901 vratio se u Zagreb. Naskoro se sukobio s klerikalnim krugovima. Kao branitelj 53 Srbina koji su bili optuženi zbog veleizdaje postigao je pred sudom u Zagrebu 1908.—1909. značajan uspjeh njihovim rješenjem od optužbe. Ali uskoro se sam sukobio sa zakonom o štampi i bio osudjen na šest mjeseci zatvora. Uspio je da pobjegne u Pariz i živio je u Italiji i Francuskoj do 1913. Kad je bio opet izabran u Sabor, vratio se u Zagreb, ali čim je izbio prvi svjetski rat, opet je pobjegao u Italiju. Ratne je godine proveo kao jugoslovenski propagandist u Italiji, na Krfu, u Francuskoj, Engleskoj i Americi, i učinio je mnogo za jugoslovensku ideju. No zbog svog republikanstva razišao se s Jugoslovenskim odborom. Kad se vratio 1918. u Zagreb, bojkotovali su ga službeni krugovi, i bio je upućen na pomoć svojih jevrejskih rodjaka. Pod kraj života bilo je znakova da žali svoje renegatstvo. Umro je osamljen i slomljen 1929.

Josip Frank, sin Imanuela Franka, trgovca drvom u Osijeku, rodjen je 1844. Promovirao je na univerzi u Beču i otvorio advokatsku kancelariju u Zagrebu. I on se pridružio Starčevićevoj stranci. Krajem stoljeća uspjelo mu je dovesti do raskola u stranci, te je izabran vodjom ekstremističke stranke koja je nosila njegovo ime. Borio se protiv diskriminatorske politike Ugarske, ali je odbijao i svaku vezu sa Srbima koje je optuživao da saradjuju s neprijateljima Hrvatske. Htio je da osnuje Veliku Hrvatsku u okviru habsburške monarhije, zasnovane na Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj. Iza Frankove smrti i osnivanja Jugoslavije pritajila se stranka, ali su njene pristaše, Ustaše, zavladale Hrvatskom milošću Hitlera. Zet Josipa Franka bio je zloglasni ustaški doglavnik Slavko Kvaternik, a Frankov unuk, Dido Kvaternik, bio je odgovoran za smrt tisuća i tisuća Srba I Jevreja u logorima i dušegupkama "nezavisne" Hrvatske.

Drukčiji je odnos Vida-Hajima Morpurga prema jevrejstvu. Rodjen 1838.g. u tradicionalnoj familiji u Splitu, posvetio je sve svoje sposobnosti hrvatskoj stvari kao književnik, izdavač, industrijalac, bankar, a naročito kao političar. Važan je njegov udio u uspjehu "narodnjaka" na izborima 1882.g. u Dalmaciji. Ma da nije bio aktivan u jevrejskoj zajednici, ostao joj je vjeran i pokopan je na jevrejskom groblju na Marijanu iznad Splita.

vojsku. Imanuel Priester / 1814—1882 / posjećivao je odanle sajmove u Varaždinu, Karlovcu i Zagrebu, a 1847. nastanio se u hrvatskoj prijestonici. On i njegovi potomci pridonijeli su u znatnoj mjeri industrijalizaciji Zagreba. Najpoznatiji medju njima bio je Imanuelov nećak Girolamo / 1845—1926 /, posljednji izdanak bogatog ogranka te porodice. Njegov glavni interes bio je posao. On je osnovao modernu mljekaru i poljoprivredno dobro. Bio je odan jevrejskog vjeri i tradiciji, što je javno pokazivao svakom zgodom.

U 19. i 20. stoljeću odigrale su tri generacije porodice Ehrlich značajnu ulogu u privrednom napretku Hrvatske. Oni su dali Zagrebu odličnih arhitekata, graditelja i poduzetnika.

Deutsch-Maceljski bili su pioniri hrvatske drvarske industrije. Oni su potpomagali i finansirali anticionistički pokret asimilanata. Ali pred drugi svjetski rat i nacističku katastrofu posljednj članovi porodice promijenili su stav i postali su prinosnici jevrejskih obnovnih fondova.

I povijest nekih narodskih porodica ilustruje njihovo sraštavanje s hrvatskim Jevrejstvom. Većina najranijih članova zagrebačke Jevrejske opštine došla je iz Moravske i Burgenlanda. Glesingerovi i tri generacije obitelji Rosenberg-Hirschl ukazuju na ulogu koju su Jevreji odigrali u Hrvatskoj, a osobito u Zagrebu.

Različite su bile tri generacije porodice Schwarz u Zagrebu. Zeev Vilim Schwarz, čovjek naročitog poleta i energije, sudjelovao je u stvaranju gotovo svih jevrejskih opštinskih institucija, a bio je aktivan i u zagrebačkim municipalnim poduzećima, 1860., s 28 godina, izabran je za predsjednika Jevrejske opštine, u vrijeme kad se još nije sasvim oporavila od afere Goldman. On je vršio tu dužnost kroz trinaest godina. U to je vrijeme / 1867. / izgradjena velika sinagoga, u blizini glavnog trga, na gradilištu koje je darovala porodica Priester. Njegov sin Ljudevit istakao se kao advokat; u dobi od 29 godina bio je izabran u Sabor; 27 godina, to jest do 1914, bio je zastupnik vladajuće unionističke stranke. Branio je Štrasnofa u Zagrebu na procesu koji je izazvao smijeh Evrope. Početkom 20. stoljeća zamoljen je od vlade da izradi nacrt zakona o izraelitičkim bogoštovnim općinama koji je imao da uredi medjuvjerske odnose. Sabor je prihvatio nacrt koji je ozakonjen 2.2.1906.

Tri portreta iz pokoljenja asimilacije (Str. 324—338)

Dva jevrejska renegata ilustruju opasnost koja je prijetila hrvatskom Jevrejstvu već u drugoj polovici 19. stoljeća. Hinko Hinković rodjen je kao Heinrich Moses 1854 u Vinici, u hrvatskom Zagorju. Roditelji su mu došli iz Rechnitza u Burgenlandu. 1883 izabran je u Sabor kao zastupnik opozicione Starčevićeve Hrvatske stranke prava. On se pokrstio, prekršivši obećanje koje je dao majci. Poslije

došli ravno iz Bugarske, nego su prije toga boravili u Zemunu ili Šapcu, a neki — medju njima dr. Solomon Alkalaj — rodjeni su u Sarajevu.

U Bosnu su Alkalajevi došli bilo ravno iz Soluna, bilo preko Bugarske i Srbije. Šelomo ben Moše Alkalaj rodjen je u Solunu, a živio i umro je u Sarajevu gdje mu se rodio sin, vjesnik cijonske ideje Jehuda Haj Alkalaj. Njihovi rodjaci živjeli su u Beogradu i u Šapcu, pa ih Jehuda Haj Alkalaj spominje u svojim djelima. Sarajevski Alkalaji dali su mnogo javnih radnika. Ašer Alkalaj bio je predsjednik Sefardske jevrejske opštine početkom 20 stoljeća. Dr. Vita Alkalaj bio je član Sabora Bosne i Hercegovine potkraj austrijske vlasti. Albert Alkalaj bio je jedan od nosilaca cionističkog pokreta.

Naročito mjesto u obnovnom pokretu pripada ogranku Alkalaja, koji potječe iz Sarajeva, ali je stekao značaj djelovanjem Davida ben Mošea, rodjenog u Beogradu. On se preselio u Beč i bio je tamo učitelj i haham sefardske opštine. I njegov sin Moše ben David, rodjen u Beogradu, djelovao je kao haham i učitelj u Beogradu i u Beču, gdje je držao mnogo zapažene hebrejske govore. Sin Moše Davida, dr David M. Alkalaj, učestvovao je sa ženom Rahelom / unukom Jehude Haj Alkalaja / na Prvom cionističkom kongresu u Bazelu i bio je jedan od prvoboraca cionističkog pokreta u Srbiji i poslije u Jugoslaviji. Njegov sin i kći doselili su se u Izrael.

Šalom — Pardo — Izrael (Str. 315)

Josef Hajim Šalom / umro 1824 / bio je hećim / nediplomirani liječnik /. Oženio se Rahelom, kćeri Isaka Parda, drugog sina slavnog sarajevskog rabina Davida Parda. Rodilo im se osmero djece. Isak / 1806—1874 / bio je prvi jevrejski liječnik u Sarajevu s doktorskom diplomom. Oženio se s Rahelom Montiljo koja mu je rodila desetoro djece. Kći Flora udala se za Moše Izraela; od njihovih potomaka neki žive u Izraelu. Druga kći Ester udala se za zubotehničara Jakova Sumbula; od njihovih sinova bio je Isak-Isidor predsjednik sarajevske Sefardske opštine i Benevolencije, a arhitekt Šemuel izradio je nacrte za jevrejske javne zgrade u Beogradu i Sarajevu.

Nekoliko zagrebačkih porodica (Str. 316—323)

Povijest porodice Priester može da posluži kao ilustracija migracije srednjeevropskih Jevreja i njihova života i djelovanja u Hrvatskoj. Obitelj potječe iz Mikulova / Nikolsburg / u Moravskoj, poznatog centra jevrejske nauke. Jakov Kohen Priester / 1711—1796 / preselio se u talijansku Gradišku na Soči, blizu slovenačke granice, gradić koji je bio pod austrijskom vlašću do kraja Prvog svjetskog rata. Tamo su Priesterovi bili ovlašteni dobavljači stoke za austrijsku

traže da se vrate u Španiju, a zaboraviše svoju obećanu zemlju, premda svaki dan kazuju: 'ako te zaboravim, Jerušalajime, neka mi usahne desnica'..."

Alkalaj se od osnivanja Alliance Israélite Universelle borio za proširenje njenog rada na Erec Jisrael, te je imao udjela u osnivanju poljoprivredne škole u Mikve Jisrael (1870.).

Drugo pitanje koje je preokupiralo Alkalaja bio je problem Jevreja u Srbiji. Premda se nosio idejom preporoda svog naroda te se nije bavio lokalnim "sitnicama", uzbunilo ga je teško stanje Jevreja u Srbiji, koje je bilo postalo kritično za vrijeme šabačkih nemira (1865.g.). On im je pružio pomoć, pisao je članak o njihovoj nevolji, te se nadao da će progonjenici otići u Erec Jisrael.

Stanje Jevreja Srbije, koje mu se činilo bezizlazno, ubrzalo je, pored ostalih motiva, njegovu odluku da napusti galut. Uprkos razočarenjima koja je doživio prilikom svoje prve posjete Jerušalajima 1871.g., on se rastao od svoje male opštine u Zemunu kojoj je vjerno služio 50 godina, i 1874.g. nastanio se sa svojom suprugom u Jafi, u blizini Mikve Jisraela. U Alkalajevim očima bila je ta poljoprivredna ustanova jedan od pupoljaka preporoda. Jehuda Haj Alkalaj umro je u 80. godini i sahranjen je na Maslinovom brdu, 70 godina prije osnivanja Države Izrael, kojoj je bio jedan od vjesnika.

Već dvadeset godina poslije Alkalajeve smrti počeli su da djeluju pioniri cionizma u Bosni, Srbiji, Slavoniji i Hrvatskoj. Medju njima su bile ličnosti kao dr. David Alkalaj, G. Nahmijas, Natan Landau, Bernard Zauderer, Avram D. Levi, Gustav Seidemann, J. Mevorah, Johanan Thau, Dr. Hugo Spitzer, Herman i Aleksandar Licht i drugi.

DODATAK

Porodice Alkalaj (Str. 313—315)

U Španiji postojalo je još iz arapskog doba bar trinaest gradova i gradića koji su se zvali Alcala. Prvi balkanski Alkalaji došli su sa strujom izbjeglica u Solun. Tamo su pridonijeli svoj dio napretku grada i procvatu jevrejske opštine. Kada su grad i opština počeli nazadovati na kraju 16 stoljeća, počela je emigracija iz Soluna u druge krajeve. Možemo da slijedimo trag Alkalaja iz Soluna u Bugarsku, a iz nje u Srbiju i u Bosnu. Avraham ben Šemuel Alkalaj bio je rabin u Dupnici u Bugarskoj u 18. stoljeću. Jedan od njegovih sinova preselio se u Bosnu i osnovao tamo razgranatu porodicu. Iz Bugarske potječe i Jakov M. Alkalaj, koji je 1886—1896 bio predsjednik Jevrejske opštine u Beogradu i koji je nagovorio svoga rodjaka Isaka, rodjenog u Sofiji, da ide učiti jevrejske nauke u Beču. Isak je poslije postao vrhovni rabin Jugoslavije. I hazan Avraham Alkalaj došao je iz Bugarske u Beograd. Imao je trinaest sinova. Neki od beogradskih Alkalaja nisu

ali u stvari konzervativno-liberalni, daleko od krajnih pobornika reforme u bogoslužju. U mnogojezičnoj sredini znali su da sačuvaju jevrejsku svijest i pridonijeli su mnogo jugoslovenskom Jevrejstvu kada je Vojvodina 1918.god. ušla u sklop Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Vjesnici preporoda (Str. 278—305)

U jugoslovenskim krajevima djelovala su dva vjesnika preporoda: J. Hirschenstein i J.H. Alkalaj. 1812.g. izabran je Burgenlandjanin Jekutiel Hirschenstein (1779.—1849.) za rabina u Varaždinu i tu je vršio svoju službu sve do smrti. Godine 1820. uspio je uz velike napore da odbije opasnost izgona. Ideja jevrejskog preporoda osvojila je Hirschensteina od 1807.g., pošto je bio razočaran od Sinhedrija koji se sastao 1806.g. pod Napoleonovim pokroviteljstvom u Parizu. Svojim cionističkim razmišljanjima dao je izražaja u korespondenciji sa Mošeom Sachsom iz Jerušalajima, koji je onda boravio u Beču i ljeti 1836.g. obavijestio ga o svojim nastojanjima na carskom dvoru u korist jevrejskog naseljavanja u Erec Jisraelu. Hirschenstein mu je odgovorio kako se raduje njegovim dobrim vijestima, te mu izložio svoje gledanje na budućnost jevrejskog naroda u vlastitoj zemlji. Glavni je problem, kako da se savlada ravnodušnost Jevreja i svega svijeta. U daljnem dopisivanju slijede pojedinosti o planovima i dostignućima. Razabire se da je Hirschenstein težio za tim da se u domovini vlast preda sveštenicima (kohanim), ali da se naseljavanje i politička akcija provedu svjetovnim sredstvima.

Jehuda Haj Alkalaj (1798.—1878.), jedan od otaca jevrejskog preporoda, razlikovao se u mnogom pogledu od Hirschensteina. Njegov otac Šlomo bio je učitelj u Sarajevu. Od njega je naučio hebrejski jezik i osnove jevrejskog znanja. Učio je kod poznatih učitelja onoga vremena: rabi Jaakova Fincija i rabi Eliezera Pape. Godine 1825. nastanio se u Zemunu, gdje je boravio do 1874.g. Tamo je vršio dužnost vaspitača mladog naraštaja, propovjednika, sveštenika i na koncu, poslije smrti rava Šmuela Masada, glavnog opštinskog rabina. On, čisti Sefard, koji je započeo svoju literarnu karijeru knjigom pisanom na ladinu, zalagao se cijelog svog života za primat hebrejskog jezika i za jedinstvo jevrejskog naroda. On piše 1849.g. u svome djelu "Otvor kao iglena uš": "...i neće biti naša vjera i naše bogosluženje na način sefardski, aškenaski, poljski, francuski, talijanski i sl., nego na jevrejski način, jedna vjera, jedan zakon... Neka se svi Jevreji vrate Bogu, u zemlju otaca, jer ko stanuje izvan zemlje (Erec Jisraela) sličan je onom koji nema Boga, a Jevreji izvan svoje zemlje služe stranim bogovima..."

U svom pismu upućenom "Halevanonu" 1869.g. piše: "Naša braća ...koja vapiju za pomoć — traže da idu u Ameriku, neki traže da idu u Sibir, neki

za godinu dana i tako stekao zaslugu da bude medju delegatima Prvog cionističkog kongresa u Bazelu. J.N. Schulhof je bio medju prvima u Osijeku, koji je razvio cionističku zastavu. U obližnjem gradiću Djakovu vršio je rabinsku službu Dr. Marcus Ehrenpreis. On je, kako je poznato, bio referent za jevrejsku kulturu na Prvom cionističkom kongresu u Bazelu.

Jevreji u Vojvodini (Str. 266—277)

S opšteg gledišta jevrejske dijaspore u Evropi, vojvodjanski su Jevreji relativno mlada zajednica. Ali s gledišta obnovljenog hrvatsko-slavonskog Jevrejstva, oni su starija braća. Njihovi su pioniri došli u taj kraj već krajem 17. stoljeća, oko sto godina prije dolaska burgenlandskih Jevreja u Hrvatsku. Većina ih je došla u toku 18. stoljeća kao torbari sa sjevera: iz Češke, Moravske, današnje Slovačke, iz Burgenlanda i iz centralne Madžarske. Pošto su se izgubili tragovi nekadašnjih, svakako ne mnogobrojnih Jevreja koji su živjeli u tim krajevima za vrijeme turske vlasti, zabilježeni su prvi Jevreji u Vojvodini 1697.g. u okolici Petrovaradina. U Novom Sadu zabilježeni su u god. 1699., kada je bio potpisan mir u Srijemskim Karlovcima izmedju Turske i Austrije.

Hevra Kadiša dobila je 1729.g. zvaničnu potvrdu, a 1739.g. stigli su u grad ratni bjegunci, medju njima Jevreji koji su napustili Beograd prilikom povlačenja austrijske vojske. 1749.g. vlasti su potvrdile pravila jevrejske opštine. Jevreji su u Novom Sadu stanovali u Jevrejskoj ulici, u kojoj su stekli zemljišta i stambene kuće uprkos zakonskim zabranama. Kad su 1867.g. postigli gradjansku jednakost, bili su njihovi predstavnici izabrani u gradsko vijeće. Njihov je broj u gradu stalno rastao. 1869.g. bilo je 965 Jevreja, 1881.g. — 1141, 1891.g. — 1507, a na kraju stoljeća — 2000. Još početkom 19. stoljeća bila je u Novom Sadu otvorena jevrejska škola, a opština je imala nekoliko glasovitih rabina kao na pr. J. Konicera, J. Hirschfelda, učenika Mošea Sofera (Hatam Sofer), H.A. Sonnenscheina i dr. J. Pappa.

Osnivačem subotičke jevrejske opštine smatra se Jakov Heršel-Hirš. On je 1775.g. dobio dozvolu da se nastani u Subotici, koja se razvijala iz sela u važan trgovinski centar. Osnivanje opštine odobreno je 1786.g., a tek 1799.g., na intervenciju kraljevskog namjesnika, dodijelio je gradski Senat gradilište na kojem je sagradjen veliki hram. Nekako u isto vrijeme otvorena je i jevrejska škola.

Pored novosadske i subotičke bilo je u Vojvodini oko 50 jevrejskih opština od kojih su najvažnije bile u Somboru (osnovana 1827.g.), u Senti (prije 1793.g.), u Velikom Bečkereku — danas Zrenjanin — (1790.g.), u Vršcu i u Pančevu.

Stanje vojvodjanakih Jevreja do 1918. godine bilo je slično stanju ostalih Jevreja u Madžarskoj. Osim izvjesnog broja ortodoksnih Jevreja, oni su bili neolozi,

Epstein, oduševljen mlad čovjek pun ideala. Sa 32 godine bio je izabran za predsjednika opštine. Želio je da dovede do mira medju protivničkim stranama u opštini. Pošto nije uspio, demisionirao je 1854.g. Ostale godine svoga života posvetio je Jakov-Žak Epstein dobrotvornoj djelatnosti u "Društvu čovječnosti", koje je postojalo do 1945.g. Epstein je, razočaran, počinio samoubistvo u 37. godini života. Tek izborom Hoseje Jakobija za zagrebačkog rabina 1868.g. promijenile su se prilike na bolje.

Drvarski trgovac iz Zagreba David Schwarz poznat je po svom neuspjelom pokušaju da sagradi krajem 19. stoljeća zrakoplov (Zeppelin).

Avraham Cvi Segal-Neufeld iz Burgenlada, koji se preselio u Lašku ulicu u Zagrebu, bio je gabaj ortodoksne Hevre Kadiše. Taj trgovac poznat je po nekoliko svojih umjetničkih djela.

Anton Schwarz bio je prvi medju Jevrejima Hrvatske koji je učio muziku kao profesiju, te se zajedno sa "Srbinom" Šlezingerom smatra pionirom jevrejskih muzičara u jugoslovenskim zemljama.

Na pragu naglog ekonomskog razvitka dočekali su Jevreji Hrvatske važnu političku deklaraciju. Bio je to zakon o gradjanskoj jednakosti, koji je prihvaćen 21.10.1873.g. Donošenjem zakona dao je hrvatski Sabor Jevrejima u Hrvatskoj puna politička prava. Samo nije bilo priznato u Hrvatskoj do 1918.g. pravo prelaza na jevrejsku vjeru.

Val krštenja koji je poplavio početkom 19. stoljeća neke evropske zemlje, zahvatio je Jevreje Hrvatske istom u godinama 1873.—1897. U to doba duboko je bila opala jevrejska svijest hrvatskih Jevreja. U septembru 1883.g. izbili su izgredi na nekoliko mjesta. Bilo je to u atmosferi krvne osvade Tisza-Eszlar. Nemiri su u stvari izbili protiv madžarizacije vlasti u Hrvatskoj, ali su huškanjem upravljeni protiv Jevreja. Početak je bio u Samoboru, ali su mnogo teže bile posljedice nemira izmedju 4. i 8 septembra u Zagorju kao i u prijestonici Zagrebu. Jevreji nisu reagovali. Nije se našao niko da podigne glas protesta.

U Osijeku, glavnom gradu Slavonije, dugo je vremena bilo Jevrejima zabranjeno da organizuju svoju opštinu. Tek 1849.g., oko sto godina poslije dozvole privremenog boravka u gradu (1746.g.), dala je vlast pristanak za osnivanje opštinskih ustanova. Kao i u Zagrebu, osječki su Jevreji unaprijedili svoj grad, koji je ubrzo postao jevrejski centar. 1880.g. opština je već imala 1900 duša i predstavljala najveću koncentraciju Jevreja u tadašnjoj Hrvatskoj. Jevreji su u to doba u Osijeku sačinjavali 8% od ukupnog broja od 23 hiljade stanovnika.

Pri kraju 19. stoljeća nastao je u Osijeku cionistički centar. Dr. Hugo Spitzer, sin rabina Šmuela Spitzera, učestvovao je od 1898.g. na cionističkim kongresima. Dr. Arman Kaminka, koji je kratko vrijeme bio rabin u Osijeku, pretekao ga je

vlast u Zagrebu.

Opština u Zagrebu bila je zvanično osnovana 1806.g. Ona je bila prva koja je nastala na području banske Hrvatske i jedino joj je za 50 godina prethodila opština u Zemunu, na području vojne krajine.

Jevrejskim pitanjem bavile su se centralne vlasti u Zagrebu već 1729., 1771. i 1783.g. U lokalnom djelokrugu bilo je to pitanje tretirano u isto vrijeme u Varaždinu na županijskim skupštinama i u gradskoj opštini. Rasprave su vodjene u predjozefinskom duhu i rezultat je uvijek bio odluka protiv nastanjenja Jevreja. Zabranjen im je bio ulaz u grad, osim u sajamske dane. Tek 1777.g. uzeo je grof Erdödy šest jevrejskih porodica pod svoje okrilje i smjestio ih u svom dvoru usred Varaždina.

Do četrdesetih godina 19. stoljeća izdale su mjesne vlasti kako u Karlovcu tako i u Varaždinu u više navrata naloge o izgonu Jevreja. Bile su to prijetnje kojima su se služili Hrvati protiv nepoćudnih im Jevreja. U civilnom području Karlovca, u Baniji, pokušali su da ih protjeraju 1830. i 1838.g.

Mala opština u Križevcima osnovana je istom 1844.g., premda su tamo Jevreji stanovali već desetke godina ranije.

1840.g. sastao se u Budimu zajednički madžarsko-hrvatski parlamenat, na kome je bilo raspravljeno i jevrejsko pitanje. Zbog oštrog protivljenja hrvatskih poslanika bio je odbijen predlog da se Jevrejima dadu gradjanska prava. Ali je primljen zakon u kome odredba 29 obavezuje i Hrvatsku. Prema tome paragrafu dato je Jevrejima pravo stalnog boravka u svakom hrvatskom mjestu, gdje su se našli na dan objelodanjenja zakona, osim u rudničkim predjelima. 1843.—1846. opet se Sabor bavio jevrejskim problemom, ali nije ništa zaključio, nego je samo ukinuo tolerancijsku taksu.

Sa zakašnjenjem doprli su u Hrvatsku odjeci asimilatorskih tendencija koje su se širile u imućnim jevrejskim slojevima u Beču, Berlinu i Parizu. Konzervativnim krugovima u Zagrebu, naročito stanovnicima Laške ulice, na municipalnom području Kaptolske biskupije, bio je zazoran reformistički rabin Moše Goldman. Oni su 1841. godine istupili iz opštine i do 1856. bili su odvojeni u posebnoj ortodoksnoj opštini. Kad je bila otvorena jevrejska škola u Zagrebu, imenovan je Goldman odgovornim rukovodiocem za odgoj jevrejske omladine. Ortodoksi su zahtijevali otpuštanje rabina Goldmana. Godine 1849. Goldman je posve napustio opštinu. On se pokrstio i nestao.

Slučaj Goldmana izazvao je pometnju u zagrebačkoj opštini. Njeni "stari" izabranici povukli su se iz javnog rada, koji nije služio na čast Jevrejstvu. Pod pritiskom vlasti pomirili su se zavadjeni tabori 1853.g., ali ta intervencija nije donijela stvarne koristi. U tom času uzeo je na se "nemoguću misiju" Jakov

ograničena na trideset porodica. Samo je najstariji sin porodice mogao da naslijedi pravo stanovanja. I ta skučena tolerancija bila je uslovljena plaćanjem naročitog poreza. Jevrejima je bila ograničena sloboda kretanja i poslovanja, i bilo im je zabranjeno sticanje nepokretnog imetka.

Uprkos zabranama, zemunski Jevreji prodrli su ne samo u mjesta vojne krajine, nego i u Slavoniju, hrvatsku provinciju, "zemlju bez Jevreja". Smioni pojedinci iz te emigracije stigli su već sredinom 18. stoljeća u slavonska sela i gradiće. U Osijeku, utvrdjenom glavnom gradu Slavonije, postigle su isprva pravo boravka samo dvije jevrejske porodice sa 11 duša. Bilo je to već godine 1746, a i tamo naredbom Marije Terezije.

U povijesti Jevreja Jugoslavije treba da se spomene Burgenland, koji je već početkom 16. stoljeća bio sklonište jednom dijelu izagnanih Jevreja iz Štajerske i Kranjske. U mnogo većem broju sklonili su se tamo jevrejski izgnanici iz Beča 1670.g. Jedan dio njih dospio je u Moravsku. Za vladavine Marije Terezije bili su proganjani Jevreji u Moravskoj, kako starosjedioci tako i došljaci. Nemajući drugog izlaza morali su da predju u Madžarsku, u prvom redu na imanja burgenlandske vlastele. Odanle su prešli u krajeve koji graniče sa Burgenlandom, i najzad su se nalazili od požunske (bratislavske) županije na sjeveru do županije Zala na jugu Madžarske.

1782.g. objavio je Jozef II, nasljednik Marije Terezije, edikt o toleranciji, a 1788.g. zakon o regrutovanju u vojsku. Do početka 19. stoljeća, od jevrejskih opština u Moravskoj i zapadnoj Madžarskoj, uključivši Burgenland, iskristalizovao se centralno-evropski faktor jevrejske migracije. Taj je faktor uticao i na osnivanje mnogih jevrejskih opština u Hrvatskoj.

Prvi su došli na poziv burgenlandskih vlastelina da preuzmu upravu njihovih imanja u Hrvatskoj. Za njima su došli Jevreji, koji su se prebacili preko rijeke Drave i Mure te uspjeli da se zadrže u selima i gradićima blizu madžarske granice. Rasturenost Jevreja po selima i provincijskim mjestima bila je karakteristična za početak dijaspore u Hrvatskoj, za razliku od koncentrisanja po gradovima u susjednim balkanskim zemljama.

Još prije proglašenja liberalnih zakona Jozefa II, ušli su Jevreji centralno-evropskog porijekla u Hrvatsku. Na svom putu namjerili su se na tri grada. 1777.g. pojavili su se prvi Jevreji u Varaždinu, 1787.g. u prijestonici Zagrebu, a 1789.g. u Karlovcu.

Pored jevrejskih došljaka na Griču, naselili su se Jevreji i na Kaptolu. Bili su to vjerni čuvari tradicija iz Burgenlanda i ostalih krajeva Madžarske, koji su se okupili u Laškoj ulici i bili zametak kasnije osnovane ortodoksne opštine. Oni su živjeli pod pokroviteljstvom biskupa doklegod je Crkva imala municipalnu

meteža sedmog stoljeća, nastanili su se tu u doba velike seobe naroda u Evropi, podvrgnuti sad vlasti Franaka sad vlasti Vizantinaca. Oni su na obalama Jadrana osnovali prvu samostalnu državu na slovenskom jugu. Poslije pada države 1091. god. madžarski okupatori dali su Hrvatima ograničenu autonomiju koja je još skučena pod vladavinom Habsburgovaca. Navala Turaka prouzrokovala je rasulo hrvatskog kraljevstva. Habsburške vojske morale su se povući pod turskim udarcima duž široke fronte. Turska osvajanja u 16. stoljeću osujetila su ostvarenje planova Habsburgovca Ferdinanda o osnivanju vojne krajine. Ali poslije mira u Srijemskim Karlovcima (1699.g.), Austrijanci su ostvarili Ferdinandove planove. I dio teritorije Hrvatske bio je proglašen vojnom krajinom koja je vraćena tek 1881.god.

Zagreb, hrvatska prijestonica, izgledao je na početku 19. stoljeća kao uspavana varošica u zabačenom kutu austrijske carevine. Nekoliko zgrada, neke još iz Srednjega vijeka, stršilo je na dva gradska brežuljka. Na Kaptolu izdizala se velika crkva sv. Stjepana. Na Griču stajao je utvrdjen grad, svjetovni simbol izgubljene hrvatske samostalnosti. U Zagrebu je nastao ilirski preporodni pokret, koji se zalagao za jedinstvo jugoslovenskih naroda.

1867. godine bio je promijenjen oblik vladavine u austrijskom carstvu. Ugovorom izmedju samo dva naroda u carstvu, Nijemaca i Madžara, nastala je Austro-Ugarska monarhija, te je austrijski car bio okrunjen kao kralj Madžarske. Težnja ostalih naroda u carstvu za samostalnošću nije bila zadovoljena. Od Hrvatske traženo je da se sporazumije sa Madžarskom. 1868.g. potpisan je medju njima državni sporazum — "nagodba". Hrvatima je data ograničena autonomija, ali su medjutim Madžari pripojili sebi jadransku luku Rijeku. Madžari su zakidali Hrvatima njihova zajamčena prava, ali nagodba je bila poništena tek propašću Monarhije 1918.g., kada je nastala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Istom u trećoj deceniji 18. stoljeća spominju se ponovo Jevreji u hrvatskom dokumentu — u odluci Sabora 1729.g. kojom se zabranjuje Jevrejima stalan boravak u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Prve nove doseljenike Jevreje nalazimo u Hrvatskoj u prvoj polovini 18. stoljeća. Oni su dolazili u Hrvatsku iz Madžarske i Austrije kao torbari, zanatlije i trgovci. Medju prvima su bili ratni bjegunci 1739.g., za masovnog austrijskog povlačenja iz Beograda, kojima je bilo dozvoljeno da se smjeste i u Zemunu, pograničnom gradu i u vojnoj krajini. Većina je nastavila da luta dalje, ali je u Zemunu ipak ostalo 19 porodica, dijelom sefardskih dijelom aškenaskih. Dio potomaka tih porodica živio je u tom gradu do katastrofe 1941.g.

Ironija je sudbine da je upravo naredbom Marije Terezije, klerikalne carice, bila 8.10.1753.g. data Jevrejima dozvola nastanjenja u Zemunu. Dozvola je bila

Reforme u posljednjem periodu osmanlijske vladavine (1851.—1877.) unaprijedile su u izvjesnoj mjeri bosansku privredu. U tome je bio znatan udio Jevreja. Njihovi su predstavnici bili imenovani članovima mjesnih vijeća, i Isak-efendi Salom, prvi jevrejski liječnik koji je stekao akademsku titulu, izabran je u vijeće bosanskog vilajeta. Pod starost se iselio u Jerušalajim i tamo je umro. Njegov sin Šlomo Ziver Salom zastupao je u turskom parlamentu bosanske Sefarde, zajedno sa Šlomom Javerom Baruhom.

Aškenazi su došli u Bosnu 1878.g., ali je pojedinaca bilo već za turskih vremena. Oni su bili porijeklom iz Galicije, Bukovine, Slovačke i dr. Njihovim dolaskom mijenja se jevrejska društvena struktura. Aškenazi koji su 1878. došli sa austrijskom vojskom, bili su vojnici, zanatlije, željezničari, činovnici, ljekari, inžinjeri i dr. Prva aškenaska opština osnovana je 1880.g. u Sarajevu. U toku vremena podignute su aškenaske opštine i u provincijskim gradovima, Tuzli i Banjaluci. Odnosi izmedju aškenaskih i sefardskih Jevreja nisu uvijek bili korektni. Bilo je uzajamnih optužbi. Za vrijeme Kalaja, madžarskog ministra odgovornog za upravu okupirane zemlje, učestale su svadje medju Jevrejima. Na prelazu iz 19. u 20 stoljeće, sačinjavali su Aškenazi četvrtinu ukupnog jevrejskog stanovništva u Bosni.

Spoljna trgovina, koja je bila u rukama Sefarada, razvila se pod austrijskim režimom. Bivši mjenjači osnovali su banke ili su učestvovali u njihovom osnivanju. Drugi su podigli nove industrije (tekstil, cigaretpapir i dr.). Uporedo je rastao broj proletera. U osamdesetim godinama, trećina jevrejskih stanovnika Sarajeva stanovala je u sirotinjskim četvrtima.

Sarajevo je bosanskim sefardskim Jevrejima bio nacionalni centar u galutu. U drugoj polovini 19. stoljeća rasla je njihova aktivnost na području dobročinstva i obrazovanja. Medju njima je vladao jezik ladino, S velikom predanosti njegovali su sefardske kulturne vrednote. U prvim decenijama austrijske okupacije nisu imali kome da se asimiliraju. Nisu htjeli da napuste običaje svog naroda, da bi primili narodnost hrvatsku, srpsku ili bosansku. Oni su se društveno iživljavali u svojim udruženjima, koja su većinom djelovala već u drugoj polovini 19. stoljeća. Isticala su se društva "La Humanidad", "La Gloria" i nadasve prosvjetno društvo "La Benevolencia", te poznato sarajevsko jevrejsko pjevačko društvo "La Lira". "La Lira" je bila prva koja je kao društvo pristupila cionističkom pokretu.

Izmedju asimilacije i preporoda u Hrvatskoj (Str. 213—265)

Od ranih dana Srednjeg vijeka poznat je predjel izmedju rijeka Drave, Dunava i Save kao panonska Hrvatska. Geofizički je to nastavak madžarske ravnice. Hrvati, slovensko pleme koje je došlo u područje Panonije i Dalmacije usred

getu. David se nastanio u Splitu, gdje je boravio od 1746. do 1764.g. i bio izabran za rabina. Ubrzo mu se pronio glas. Bio je oštrouman i priznat autoritet u pitanjima halahe. U Splitu je napisao svoje prvo djelo "Šošanim le-David", komentar Mišni u dva dijela. Drugo njegovo veliko djelo "Maskil le-David", komentar komentarima Rašija, objelodanjeno je 1761.god. U Sarajevu je Pardo našao svoju drugu domovinu. Pokrenuo je osnivanje dobrotvornog društva i osnovao je prvu ješivu, koja je proslavila Sarajevo. Zemljišna pitanja u Mišni glavni su predmet njegovog djela "Hamnaceah le-David". U knjizi "Mihtam le-David" sabrao je vjerska pitanja i odgovore (responze) kojima se bavio i po kojima je dao svoje mišljenje. "Hasdej David" (komentar Tosefti) je njegovo najvažnije djelo kome je posvetio posljednjih dvadeset godina života (1772—1792). Njegove pjesme nalazimo u molitvenicima. sefardskih i talijanskih Jevreja, 1771.g. naselio se Pardo u Erec Jisraelu. Sarajevska opština je primila sa razumijevanjem njegovu želju da se preseli u Svetu zemlju i proslavila je svečano njegov odlazak, kako se vidi iz pinkasa u kome je zabilježena odluka opštine tim povodom.

Sarajevska Hagada nema organske veze sa gradom Sarajevom, osim činjenice da je tamo otkrivena i pohranjena u Muzeju. Smatra se da je ta Hagada djelo katalonskih, provansalskih ili venecijanskih Jevreja iz 14. stoljeća. Nepodijeljena su mišljenja o njenoj velikoj umjetničkoj vrijednosti.

O umjetničkom ukusu sarajevskih Jevreja svjedoče njihove rukotvorine, a naročito ženska nošnja.

Značajno je za bosanske Jevreje njihovo koncentrisanje u Sarajevu kroz dugo vremena. Za vrijeme Turaka vladali su uglavnom sredjeni susjedski odnosi izmedju Jevreja i Nejevreja, ali su Jevreji ipak bili osamljeni. Ostali su vjerni svom kastiljanskom jeziku, i čuvali su sefardske folklorne vrednote u duhu tradicije otaca.

U carskom arhivu u Beču nadjeni su interesantni dokumenti o Travniku i o Jevrejima u Bosni. Bila su to pisma austrijskog konzula u Travniku, Mittessera, iz početka 19. stoljeća, upućena njegovim pretpostavljenima u Beču. Od tih pisama četiri su odštampana u njemačkom originalu, u dodacima ovoj knjizi. U Travniku, gdje je do prve polovine 19. stoljeća bilo sjedište valije (sultanovog namjesnika u Bosni), nalazili su se konzuli Francuske i Austrije. Gradić je postao centar špijunaže. O vezama travničkih valija sa Jevrejima nije mnogo poznato. Sultanov namjesnik sjedio je u Travniku, daleko od jevrejskog centra. Nekoliko podataka otkriveno je samo o dvojici valija i njihovom odnosu prema Jevrejima. Njihova su imena vezana za neuspio pokušaj iznudjivanja u dvadesetim godinama 19. stoljeća, poznat pod imenom Sarajevski Purim. Bili su to valije Mustafa-paša i njegov nasljednik Mehmed Ruždi-paša.

odnosi izmedju Imperije i Bosne. Već u 17. stoljeću počela je vlast da se srozava do pune degeneracije. Imenovanja za funkcije u unutrašnjosti zemlje prouzrokovala su u 19. stoljeću česte i oštre krize. Taj nemir u zemlji naveo je Berlinski kongres 1878.g. da povjeri Austriji okupaciju Bosne radi zavodjenja mira.

Pošto su Austrijanci ušli u Bosnu, neki su se stanovnici Bosne, zbog svoje privrženosti islamu, iselili u Tursku. Jedan dio njih dospio je u Erec Jisrael i nastanio se na morskoj obali kod Kesarije (Cezareje).

Temelj stalnoj zajednici Jevreja u Sarajevu udaren je 1565.god. Iz te godine otkrivene su tri presude koje su donesene poslije sudske rasprave izmedju Jevreja i Muslimana. Iz tih sidžila (protokola) šerijatskog suda proizlazi da je jevrejska četvrt u Sarajevu podignuta kao jevrejska avlija "čifut-han" (čifutana) u centru grada, na uskom prostoru blizu glavnog trga. Poslije je jevrejska četvrt prenesena na sjevero-zapadne obronke brda koja opasuju grad. Nova četvrt na Bjelavama zauzimala je mnogo širi prostor nego stari "čifut-han".

Sarajevski "pinakes" (pinkasim), pouzdan izvor za povijest sarajevskih Jevreja, bili su zapravo računske knjige opštinskog odbora. Prihodi opštine sastojali su se iz poreza i priloga opštinara. Prema broju porodičnih starješina po redu sjedala u hramu 1779.god. cijeni se broj Jevreja u Sarajevu u to vrijeme na 1000. U jesen 1941.g. Nijemci su odnijeli te knjige iz Sefardske opštine u Sarajevu, te se ne zna što je s njima dalje bilo.

Od svih epigona šabetajskog pokreta, Jevrejima Jugoslavije je najbliža ličnost Nehemije Hije ben Moše Hajona. Neki tvrde da je Nehemija rodjen u Sarajevu, po prilici 1650.god. On se hvalisao da je rodjen u Cfatu (Safed), ali je priznavao da su mu roditelji bili iz Sarajeva. Taj čovjek koga su rabini optužili da je prikriveni misionar šabetajskog pokreta, lutao je bez prekida svijetom. Bio je verziran u rabinskoj književnosti kao i u mističnim djelima. Svagdje je budio mesijanske nade, ali je često morao da mijenja mjesto boravka. 1683.g. prešao je iz Soluna u Beograd, gdje je ostao do 1687.god. Otale nastavi lutati po susjednim zemljama, ali ga Nijemci zarobiše 1689.g. u Valoni. Po oslobodjenju vrati se u Solun. Od 1689. do 1702.god. stanovao je u Šhemu (Nablus), Jerušalajimu i Sidonu. Prema riječima carigradskih rabina, koji mu nisu bili skloni, Nehemija je u svakom mjestu doživio neuspjeh. U Jerušalajimu su rabini proglasili nad njim prokletstvo. Nehemija je namjeravao da šabetajske simpatizere naseli u Tverji (Tiberias), što ukazuje na njegovu povezanost sa jevrejskim narodom i sa Erec Jisraelom, ali je do smrti nastavio da luta širom Evrope i Sjeverne Afrike

David Pardo je podigao ugled Sarajeva. Rodjen je 1719.g. u Veneciji. Njegov otac, Jakov Avraham, porijeklom iz Dubrovnika, bio je haham u venecijanskom

L. Breslauer, J.L. Levinson, dr. S. Pops i M. Štern.

Krajem stoljeća čuli su se u Beogradu glasovi o potrebi srpsko-jevrejskog zbližavanja. Ladino se smatrao smetnjom za srpsko-jevrejsko bratimljenje. Mladi Jevreji vidjeli su u srpskom nacionalizmu odskočnu dasku za društvenu i političku aktivnost. Akademska je omladina ušla u srpske stranke sa ciljem da pojača njihov uticaj u jevrejskoj mahali. To dolazi do izražaja u krugovima oko mjesečnika "El amigo del pueblo" (Prijatelj naroda), koji je izlazio u Beogradu u redakciji Eli̇ja (Elića) Šmuela Behara, od 1888. do 1892. godine, a naročito u člancima pisaca i novinara A.M. Ozerovića, H.S. Daviča i J. Mandila, objavljenim u raznim beogradskim organima. U svoje vrijeme bili su poznati asimilatorski nazori D.A. Koena o srpsko-jevrejskoj koegzistenciji. Svoje je članke sakupio u zbirci "Besede" (Beograd 1897.g.). Umjetnička djela njegovog brata Leona Koena, prvog akademskog slikara medju Jevrejima u Srbiji, bliža su jevrejstvu ("Josifov san" i dr.).

U to su doba osnovana i prva udruženja beogradskih Jevreja koja su u svojim statutima imala naglašenu ideju o koegzistenciji. Tako je osnovano 1880.g. Srpsko-jevrejsko pevačko društvo, a 1897.g. društvo "Potpora" za širenje obrazovanosti medju omladinom. Taj je zamah asimilacije bio oslabljen zaslugom prvih pobornika cionističkog pokreta u Beogradu počevši od 1897.g., kada je Dr. David Alkalaj učestvovao u I. Cionističkom kongresu u Bazelu.

U godinama 1837. do 1867, kada — osim djela zemunskog rabina, prethodnika cionizma, J.H. Alkalaja — nisu Jevreji u Jugoslaviji stvorili nijedno originalno književno djelo, štampano je u Kneževoj štampariji u Beogradu 35 knjiga, dijelom na hebrejskom a dijelom na ladino. Medju tim knjigama bila su nova izdanja pjesama Jisraela Nadžare, fragmenti iz književnosti cfatske škole, "Šulhan aruh" Josefa Kara i dr.

Te su knjige bile raspačavane, osim u Beogradu, i u zapadno-bugarskim opštinama, iz kojih su se regrutovali mnogi budući beogradski opštinari.

Bosna (Str. 173—210)

Duga osmanlijska vladavina širila je na svoj način islam u bosanskom vilajetu. Tragom islama širila se i arapska kultura, čiji su vidni ostaci, na pr. u arhitekturi, sačuvani sve do danas.

Poslije bitke na Kosovom polju (1389.) zadovoljili su se Turci iz početka sa nekoliko ključnih pozicija na granici Bosne. Ta su mjesta bila dobro utvrdjena. Naskoro su utvrdili i grad Vrhbosnu koji je 1465.g. promijenio ime u Sarajevo. Do kraja 16. stoljeća Osmanlije su osvojili sva područja bivšeg bosanskog kraljevstva. U početku bio je novi režim faktor smirivanja. No kasnije su se zamrsili

vezi izgona Jevreja iz unutrašnjosti, ali je u isto vrijeme izjavio predsjednik vlade Garašanin da Srbija neće učiniti daljne koncesije u pitanju svojih Jevreja. Na to je reagovala Engleska izjavom da njena podrška zahtjevima Srba na beogradsku tvrdjavu zavisi od slobode kretanja srbijanskih Jevreja i od njihove gradjanske ravnopravnosti. O tom svom stavu obavijestila je Engleska i Gorčakova, ruskog ministra spoljnih poslova. Gorčakov je odgovorio Englezima da Rusija doduše razumije motivaciju Engleza za poboljšanje stanja srbijanskih Jevreja, ali ona prima argumenat Srba da se oni samo brane od jevrejskog lihvarstva. Na to je Britanija izričito postavila zahtjev da se ukinu zakoni koji diskriminiraju Jevreje, ali je stav predsjednika vlade Garašanina ostao uporan. 1869.g. primila je Skupština novi ustav, u kome je zajamčena jednakost svih državljana osim Jevreja. Područje stanovanja ostalo je za njih ograničeno na Beograd. Protiv te nepravde opet su protestovali strani konzuli. Ministar spoljnih poslova Matić odbio je njihovu intervenciju u oktobru 1869.g., tvrdeći da Jevreji Srbije uživaju slobodu vjeroispovijesti, i njihovi rabini i njihove škole dobivaju subvencije iz državnog budžeta. Oni imaju pravo da biraju i da budu birani u parlamenat i u mjesna opštinska vijeća. Ograničenja su samo društvene prirode, rekao je ministar, da bi se spriječilo množenje Jevreja. Tu je Matić prigovorio Jevrejima njihovu oholost, separisanje i nepovjerenje prema Nejevrejima, itd. Taj negativni stav Srbije nije bio relevantan. Kongres velesila, koji se sastao 1878.g. u Berlinu, obavezao je balkanske zemlje, a medju njima i Srbiju, da svojim jevrejskim podanicima dadu puna gradjanska prava. Samo je Rusija branila antisemitiski stav balkanskih zemalja. Srbija se podvrgla odlukama Kongresa sa zakašnjenjem od deset godina. U njenom ustavu od 1888.g. sadržana je odredba kojom se daje gradjanska jednakost svim jevrejskim podanicima.

Beogradska jevrejska opština je od 1866.g. organizovana na modernim temeljima. Tada joj je stajao na čelu Jahiel Ruso. Poslije njega bili su predsjednici Opštine S.H. Davičo. M.H. Farhi i J.M. Alkalaj. U devedesetim godinama vršio je funkciju glavnog rabina Šimon Bernfeld. On je u to vrijeme napisao svoju knjigu o povijesti Jevreja, koju je Jakov M. Alkalaj preveo na ladino. Jahiel Ruso morao je više puta da se bori protiv antisemitskih kleveta. Državni ustav obavezao je jevrejsku omladinu na vojnu službu, ali do 1877.g. nije Jevrejin mogao da dodje do nekog višeg čina. Te je godine bio izabran prvi Jevrejin, A. Ozer (Ozerović), za skupštinskog poslanika, ali je Skupština bila raspuštena odmah poslije prve sjednice.

1869.g. osnovana je u Beogradu mala aškenaska opština. Sefardi su se protivili, videći u tome opasnost po jedinstvo jevrejske zajednice. Na čelu aškenaske opštine do kraja 19. stoljeća stajali su medju ostalima: Dr. B. Bril,

se stanje ni u čemu nije popravilo. Naprotiv, ubrzo su se otkrile prave namjere vlasti.

1861.g. objavljena je naredba o izgonu 60 jevrejskih porodica koje su još bile ostale u provincijskim mjestima. Tim porodicama, većinom iz Šapca, bilo je naredjeno da se vrate na područje beogradske tvrdjave. Pošto je zakon o izgonu bio primljen 1861.g. u Senatu, potvrdio ga je knez Mihajlo, Milošev sin. Jevreji se nisu pomirili s tom odlukom. Obratili su se memorandumom knezu i odlučno tražiil gradjanska prava koja su im bila zagarantovana ugovorom o nezavisnosti Srbije iz 1833.g. Izvršenje ugovora zajamčile su tada dvije sile — Rusija i Turska. U očajanju, završili su predstavnici Jevreja svoj memorandum ovim riječima: "Ako Srbija neće da odmah ispuni zahtjeve Jevreja, neka ih protjera, pa će onda oni potražiti novu domovinu."

Kad je grupa od 131 Jevrejina u Beogradu došla do saznanja da se nije ništa promijenilo u negativnom stavu vlasti prema njihovim zahtjevima, obratila se 1863.g. memorandumom Rickettsu, britanskom konzulu u Beogradu. Njegovim posredovanjem htjeli su da skrenu pažnju engleske kraljice Viktorije na težak položaj Jevreja. U memorandumu se zahtijeva izvršenje ugovora izmedju Engleske i Turske, koji jamči Jevrejima Srbije slobodu kretanja i slobodu trgovanja širom kneževine. A ako bi Srbi i u buduće odbijali da dadu Jevrejima gradjansku jednakost, mole Jevreji pokroviteljstvo Njenog Veličanstva za postizanje jevrejskih opravdanih zahtjeva. Po tom predmetu obratio se Ricketts srpskom ministru spoljnih poslova Garašaninu. Ministar mu je odgovorio da su u medjuvremenu Jevreji predali Knezu kopiju toga memoranduma, te se on nada da će se nešto učiniti u korist Jevreja.

Nakon što se Alliance Israélite Universelle obratila turskoj vladi, posjetio je turski opunomoćenik u Beogradu Ali-bej ministra Garašanina. Ali-bej je podsjetio Garašanina na obaveze Srbije prema Jevrejima, koje sačinjavaju sastavni dio ugovora o nezavisnosti Srbije iz god. 1833. Moše Montefiori, u svojstvu predsjednika Board of Deputies, takodje je uputio 1864.g. poslanicu knezu Srbije putem londonskog ministarstva spoljnih poslova. Garašanin mu je odgovorio neka ne misli "da se knez ne brine za svoje jevrejske podanike, koji doduše još nisu postigli gradjansku jednakost, ali da za to postoje razlozi o kojima svaka odgovorna vlast mora da vodi računa." Ta svestrana nastojanja nisu urodila plodom. Beogradske novine raspirivale su vatru. Najdalje je otišao šabački list "Svetovid" tražeći da se Jevreji uklone iz privrede zemlje.

16. januara 1865.g. nesreća je zadesila opštinu u Šapcu. Toga je dana ulična rulja kidisala na život Jevreja. Pale su dvije žrtve: Jakov Alkalaj i Šlomo Abinun.

1867.g. obznanio je srpski ministar spoljnih poslova Ristić neke olakšice u

jednog od savremenih rabinskih velikana.

Iza kako je grad prešao nekoliko puta iz jednih ruku u druge, vratili su se opet Turci 1791.g. Jedna od prvih mjera novog guvernera Topal paše ("hromog"), bila je osveta nad Jevrejima koji se u svoje vrijeme nisu povukli sa turskom vojskom, nego su ostali u svojoj mahali. Mnogo njih su Turci bacili u tamnicu, medju njima rabina Magrisa, koji nije mogao izdržati patnje te je umro u zatvoru.

Stanje Jevreja nije se promijenilo na bolje ni početkom 19. stoljeća. Kad je izbio srpski ustanak pod vodstvom Djordja Petrovića-Karadjordja (1806—1807), pobjegla je većina Jevreja u Zemun, u Bosnu i u razne gradove Austrije. Od Jevreja koji su ostali traženo je da promijene vjeru. Stanje povratnika popravilo se tek za vladavine kneza Miloša Obrenovića (1815.—1839. i 1859.—1860.), prijatelja Jevreja. On je ustao protiv Turaka, te je već 1827.g. bila dokrajčena duga osmanlijska okupacija. Miloš je 1833.g. povratio samostalnost kneževini, i samo je još u beogradskoj tvrdjavi sjedio turski paša do 1867.g.

Posljednji zvanični dokumenat o srbijanskim Jevrejima objavile su turske vlasti 1830. god. Bila je to carska poslanica ("hati-šerif" na turskom), naredba kojom se jamči Jevrejima jednakost po otomanskom stilu. Medju ostalim, Turci su opet istakli pravo Jevreja da stanuju u svakom mjestu u Srbiji, da stiču nekretnine i da se bez ograničenja bave trgovinom, ali im nije olakšan poreski teret. Knez Miloš, koji je nastojao da sredi odnose izmedju Jevreja i srpskih trgovaca, svakom je prilikom pokazivao svoje simpatije za Jevreje, i medju njima za Israela Hajima, predsjednika jevrejske opštine u Beogradu, i za Josefa Šlezingera, dirigenta vojne muzike. Sin Israela Hajima, Hajim Davičo, bio je knežev finansijski savjetnik. God. 1835. osumnjičila ga je turska sigurnosna služba za političko rovarenje, pa je morao da bježi u Beč. Njegov je otac već 1813.g. izabrao taj put i posve napustio Srbiju.

1842.g. zauzeli su vlast Miloševi protivnici. Novi gospodari, sa Aleksandrom Karadjordjevićem na čelu, obećali su svojim privrženicima da će istjerati Jevreje iz provincijskih gradova. I održali su riječ. Objavljen je protujevrejski zakon, prema kome su protjerani Jevreji iz unutrašnjosti zemlje u uski prostor beogradske tvrdjave. Tek pred kraj Aleksandrove vladavine bio je donekle ublažen njegov okrutni postupak prema Jevrejima. Naredbom od 30.10.1856.god. dozvoljeno je beogradskim Jevrejima da stanuju i u predgradjima Beograda. No Jevreji se nisu time zadovoljli. Svojom predstavkom Državnom savjetu od 12.4.1858.g. — dokumenat koji još i danas izaziva poštovanje kao izraz gradjanske hrabrosti — traže Jevreji jednakost gradjanskih prava i slobodu trgovanja u svim provincijskim gradovima, kao što im je bilo zajamčeno "hati-šerifom" iz god. 1830.

Gesta Aleksandrova prema Jevrejima bila je samo prividna koncesija. Njihovo

Srbija (Str. 139—171)

Poslije bitke na Kosovu rat se vodio dalje prema sjeveru, širom Srbije. Turci su, sa prekidima, kroz više od sto godina težili da osvoje Beograd, ali ga nisu mogli osvojiti sve do 1521.god. Istom u ljeto te godine uspio je Sulejman Veličanstveni da zauzme beogradsku tvrdjavu i da osvoji grad.

Mjesna tradicija tvrdi da je u Beogradu od davnina postojala jevrejska zajednica. U 16. stoljeću bile su u gradu dvije opštine: aškenaska i sefardska. Aškenaska opština je bila starija. Njeni predji došli su u grad u Srednjem vijeku kao izbjeglice iz Madžarske i Njemačke. Sefardi su počeli dolaziti u 16. stoljeću tragom turskih vojski. Opština je počela da se razvija u jevrejskoj mahali "Jalija" tek dolaskom Meira Andžela, prvog beogradskog rabina za koga se zna sa sigurnošću da je pisao vjersko-zakonska djela. Beogradska je opština napredovala uprkos kulturnom nazadovanju Jevrejstva Otomanske imperije.

1617.g. počeo je tamo da djeluje Jehuda Lerma. Njegovom inicijativom osnovana je u gradu ješiva, koja se tokom godina razvila u priznat jevrejski duhovni centar. Simha Hakohen, autoritet u pitanjima halahe (vjerskog zakonodavstva), napisao je opširno djelo "Sefer šemot". Doprinos beogradskih pisaca vjerskoj književnosti cijeni se kao sjajna pojava u 17. stoljeću, kojoj nema primjera u povijesti Jevreja Jugoslavije.

Posljednji i najvažniji medju piscima beogradske škole bio je Josef Almosnino, koji je rodjen u Solunu 1642.g. Svoje studije je završio u ješivi Š. G. Hakohena u Beogradu. Istom poslije njegove smrti izdao je njegov sin Jichak izbor vjerskih odluka (responza) "Edut Bijhosef". To je najkarakterističnije djelo beogradske škole. Za opsjedanja Beograda u septembru 1688.g. izagnani su beogradski Jevreji. Josef Almosnino umro je daleko od svoje opštine, u Mikulovu (Nikolsburg) u Moravskoj.

Prema mirovnom ugovoru potpisanom 1718.g. u Požarevcu, zajamčeno je podanicima obiju država, dakle i austrijskim i turskim podanicima, pravo nesmetanog obitavanja i slobodnog trgovanja na području ranije neprijateljske države. Tako su se turski Jevreji nastanili u Beču, prijestonici Austrije, ili u madžarskom Temišvaru i Budimu, te osnovali svoje "turske" (sefardske) opštine. Oni su se bez ograničenja bavili trgovinom, dok austrijskim Jevrejima, obaveznim na plaćanje glavarine, nije bio dozvoljen stalan boravak u tim gradovima.

Austrijskom okupacijom Srbije 1718.g. bilo je pogoršano stanje Jevreja, premda se u to vrijeme razvila privreda zemlje. Beogradskim Jevrejima ukinute su sve opštinske ustanove osim kašer mesarnice. Jevrejski centar je opustio.

Poslije povlačenja Austrijanaca 1739.g. vratio se sa turskom vojskom mali broj Sefarada. Oni su obnovili opštinu i pozvali za rabina Šloma Šalema iz Sofije,

Šabetaja" u Smirni ili izmedju zatvora u Dardanelima i jevrejskih opština u Srbiji i u Bosni. Stalno proučavanje "Zohara" pripremilo je teren u narodskim slojevima beogradskih Jevreja, koji su se zanosili šabetajskim nadama. U godinama 1650.—1666. razmahao se mesijanski pokret Šabetajev medju potlačenim jevrejskim masama u Evropi, Maloj Aziji i Africi.

Makedonija (Str. 129—139)

Istoriju Jevreja Srbije običavali su identifikovati sa poviješću jevrejske opštine u Beogradu. Tačno je da je u toku stotina godina turske vladavine bila većina srbijanskih Jevreja koncentrisana u Beogradu, ali su drevne jevrejske zajednice postojale u makedonskim gradovima Bitoli i Skopju. Nedavno je Z. Efron otkrio jevrejske nadgrobne spomenike iz 18. vijeka u Dojranu, blizu grčke granice.

Izbjeglice sa Iberijskog poluostrva osnovale su u Bitoli dvije opštine. Imena tih opština ukazuju na porijeklo osnivača: "Aragon" i "Portugal". Jevrejska zajednica u Bitoli postojala je od početka 16. stoljeća do katastrofe 1943.god. Vrlo su oskudni podaci o njenoj povijesti. Tek na arhivskom području došlo je nedavno do nekih otkrića. U arhivu Šerijatskog suda u Bitoli nadjeni su zapisnici iz 17. stoljeća u kojima se opisuje "velika avlija" u jevrejskom kvartu.

Bitola je bila južna kapija Srbije, kroz koju su solunski i carigradski iseljenici unosili ne samo industrijske proizvode na nova tržišta, nego i mesijanske ideje cfatskih (safedskih) kabalista. Do početka 20. stoljeća bila je Bitola centar makedonskih Jevreja. 1903.god. bilo ih je 8200, oko 10% ukupnog stanovništva grada. Bijaše to bujna jevrejska sredina, pravi narodski centar.

Medjutim baza egzistencije stalno se sužavala u gradu. Već pri kraju 19. stoljeća počelo je iseljavanje Jevreja iz Bitole. Poslije hitlerovske katastrofe, nije ostalo u mjestu Jevreja.

Skopje ima dugu istoriju. Grad je bio porušen od zemljotresa u 6. stoljeću, ali je obnovljen i u Srednjem vijeku je postao trgovinski centar na važnoj raskrsnici.

U naporima oko prihvatanja izbjeglica i marana prognanih iz Španije učestvovale su sve opštine u Turskoj. Tako je i mala opština u Skopju primila na kraju 16. stoljeća marane iz Italije, Španije i Portugala. Do 1941.g. bilo je u Skopju nekoliko porodica Dönme, šabetajevaca koji su prešli na Islam. U trgovini nije se osjećala do 17. stoljeća nikakva diskriminacija Jevreja u Skopju. I bivši marani iz porodica Pinto. Vidal, Abrabanel i Kalai uspjeli su da razviju razne trgovinske grane. Nekoliko jevrejskih skopskih trgovaca specijalizovalo se za povjerljive poslove "konzula", zastupnika velikih trgovinskih kuća u inostranstvu. U Skopju su na čelu opštine stajali uvaženi rabini: Moše Leon, Moše Bardasi, Josef Hendel, Aharon i Šlomo Abijov i Elijahu Arbero.

U Carstvu sklonom Jevrejima (Str. 115—128)

Turci su se prvi puta sreli s Jevrejima u Anatoliji, kad su osvojili grad Brusu 1326.g. Nova vlast dala je Jevrejima široke slobode. Imali su pravo da se bave zanatima i trgovinom posve slobodno, i niko ih nije priječio u sticanju nekretnina gdje god željeli. U Turskoj jedva da je bilo protujevrejskih izgreda. Doduše ni u Turskoi nisu bile ukinute Omarove odredbe, kojima se u 24 paragrafa odredjuje politika muslimanskih vladara prema nemuslimanskim podanicima. Ipak su tokom vremena bila ublažena ta ograničenja i samo je jedna diskriminacija nemuslimanskog stanovništva ostala u snazi do 19. stoljeća, a to je: plaćanje zemljarine po glavi. Turci su nadalje u mnogim mjestima svoje države podigli "Čifut-han", jevrejsko dvorište, neka vrsta geta u turskom izdanju.

U doba sjaja turskog carstva vladali su sredjeni odnosi sa Jevrejima. Turska je pružala pomoć jevrejskim izbjeglicama i služila se njima protiv svojih neprijatelja, kako pokazuje slučaj Don Josefa Nasija, kneza od Naksosa. Poslije izgona iz Španije nastao je u Turskoj važan jevrejski centar. Opštine Carigrada, Soluna i Cfata (Safed) bile su u doba svoga sjaja duhovni centri jevrejskog naroda. "Roman" prijatelistva izmedju ta dva naroda trajao je nekih 250 godina, do stupanja Murata III. na prijesto, 1574.god. Na početku krize, krajem 16. stoljeća, došao je veliki broj jevrejskih iseljenika u krajeve današne Bugarske. Manji val iseljenika prešao je iz Soluna u Makedoniju, a otale u sjevernu Srbiju i dalje u Bosnu.

Za Jevreje Jugoslavije poseban značaj imao je Solun, čiji se uticaj na potomke sefardskih izbjeglica snažno osjećao u toku stotina godina osmanlijske vladavine. Duboka veza srbijanskih i bosanskih Sefarada sa jevrejskim centrom u Solunu ispoljavala se na privrednom i duhovnom području. Uprkos oštroj razdvojenosti pojedinih grupa, koja je dovodila do mnogih sukoba, napredovalo je bratsko zbližavanje medju Jevrejima raznog porijekla. To je bilo podsticano sefardskom osebujnošću koju su poprimile jevrejske četvrti otkako su stigle izbjeglice iz Španije i njihovi potomci. "Ladino" je osvojio mjesto grčkog i svih jezika iz drugih dijaspora. U duhovnom pogledu, na to doba udarili su svoj pečat mistika Cfata (Safeda), takozvana praktična kabala, poštivanje Arija (Jichaka Lurije Aškenazi) i iščekivanje dolaska Mašijaha (Mesije) "u naše dane". Sve je to sačinjavalo temelj na kome se u Osmanlijskom carstvu iz različitih sastavnih dijelova izgradila jednovita jevrejska zajednica.

U Solunu su osnovane hebrejske učione i štamparije, medju prvima u Turskoj. Tu su djelovali u drugoj polovini 17. stoljeća epigoni Šabetajstva, koji su uticali na Jevreje u Srbiji i u Bosni. Šabetajstvo je našlo privrženike u jevrejskoj mahali u Beogradu. Medjutim, nije dokazana direktna veza izmedju "dvora mašijaha

biografija ikoje druge jevrejske ličnosti u tom gradu. On se rodio u Dubrovniku devedesetih godina 16. stoljeća. Još kao mladić bio je izabran za rabina opštine i stajao joj je na čelu sve do svoje smrti, 1656.god. Bio je bogodani govornik, sjajan propovjednik i pisac. Vrijeme njegovog djelovanja u opštini vezano je za njeno napredovanje, a ujedno i za njene krize. U to su doba izbili nemiri koji su ugrozili opstanak dubrovačkih Jevreja, kao na pr. krvna osvada god. 1622., sudski proces Ješurun i izgon članova opštine. 1652.g. Hakohen je izvršio opravke na drevnom hramu u getu i uspio je da dozida jedno krilo. Iste je godine proširio staro groblje. Na tom groblju — Žudioski grebi — sahranjivali su dubrovački Jevreji svoje mrtve do 1910.g. Sam hram je ostao do danas bez promjene onako kako ga je uredio Hakohen. To je najstariji hram koji je sačuvan u Jugoslaviji, i njime se Jevreji ponose. Hakohen je zabilježio i dogadjaj koji je potresao njegovu opštinu. Zbirci svojih propovijedi dodao je opis dogadjaja oko krvne osvade iz 1622.g. i izvještaj o toku procesa koji je vodjen tim povodom.

Druga krvna osvada razlikovala se od one iz 1502.g. samo po okolnostima. Sada je žrtva bio jevrejski trgovac Jichak Ješurun. U septembru 1622.g. nestala je kćerka Julija Longa iz dubrovačkog predgradja Pile. Poslije dugog traženja nadjeno je tijelo djevojke u kući Marije Matkove, koja je izgleda bila suluda. Kad je bila osumnjičena zbog ubistva, pričala je da je, istina, ubila djevojku, ali da je to učinila na zahtjev Jevreja, kojima je potrebna hrišćanska krv za blagdan Sukot koji je upravo pao u to vrijeme. Ona je kao krivca zbog nagovora na ubistvo navela jedinog Jevrejina kojeg je poznavala: Jichaka Ješuruna. Optuženi Ješurun bio je mučen mjesec i po dana, ali se, nevin, nije slomio. Konačno je Matkova bila osudjena na smrt, i osuda je bila izvršena. Uz to je Senat Republike ipak bio zaključio da izagna iz Dubrovnika ono malo preostalih Jevreja, koji su se zauzeli da izbave nesrećnog Ješuruna iz zatvora. Naročito se oko toga trudio Aharon Hakohen. No istom u martu 1625.g. Senat je pomilovao Ješuruna pod uslovom da napusti grad. On je otišao u Jerušalajim. "Čudo Ješurun" spominjali su dubrovački Jevreji kroz stotine godina u molitvama zahvalnosti na Hanuku.

1667.g. pretvorio je zemljotres najveći dio grada u ruševine, pod kojima su našle smrt hiljade stanovnika. Propalo je mnogo bogatstva i umjetničkog blaga Dubrovnika. Medju žrtvama bilo je 39 Jevreja, znatan dio male opštine.

Krajem 18. stoljeća osjetilo se neko poboljšanje u privrednom stanju Jevreja, i baš u to vrijeme vlast je strogo pazila na primjenjivanje protujevrejskih zakona. 1804.g., pred pad Republike, bila je objavljena naredba kojom se zabranjuje Crkvi da prima pod svoje okrilje silom pokrštene Jevreje.

god Jevrejin mogao, prešao je u Tursku. Ostacima jevrejske opštine bila su postepeno nametnuta ograničenja pravoga geta. Izričita naredba o osnivanju geta stupila je na snagu početkom 1546.g. Kao mjesto za geto bila je odredjena mala ulica nedaleko od glavnog trga. Na oba kraja ulice podignute su visoke zidine i u njima kapije koje su se zaključavale noću katancima.

1590.g. prošao je Dubrovnik kroz tešku krizu. U gradu je zavladala panika, kad su njegovi agenti u Carigradu doznali za namjeru turskog činovnika s one strane granice. Prijetila je opasnost da će paša da otkine Konavle od područja Dubrovnika. Grad se spasio od te opasnosti zahvaljujući pothvatu Abeatara (Evjatara), jevrejskog liječnika, koji je pred kratko vrijeme bio počeo da radi u Dubrovniku. On je doturio svojoj braći u Carigradu prvo 200 a docnije još 900 talira. To je mito bilo dovoljno da se isposluje ferman (naredba) protiv proizvoljnih namjera agresivnog turskog paše s one strane granice. Ta i slična druga djela ponukala su Dubrovnik da se stavi u odbranu jevrejskog liječnika, kad je Crkva zahtijevala njegov izgon. — Takav odnos nije Dubrovnik pokazao prema jednom od velikana onoga vremena, liječniku Amatu Luzitancu. Izmedju 1556. i 1558.g. stigao je Amat u Dubrovnik. Okrunjen uspjesima na području medicine, nadao se da će biti imenovan gradskim ljekarom. Za sobom je imao godine plodnog rada. Amat je napisao važno djelo u 7 svezaka, "Centurionum septem", gdje svaka sveska sadrži opis 100 bolesti. Šesta se sveska završava glasovitom "Amatusovom zakletvom" — "Amati jusjurandum". Veliki ljekar 16. stoljeća naglašava da se uvijek trudi za dobro bolesnika, a ne za svoje lično. Nikada nije pravio razlike izmedju Jevrejina, Hrišćana ili Muslimana. Sve to nije zadovoljilo gospodare Dubrovnika, i oni pod uticajem Rima i domaćih liječnika odbiše da dadu Amatu ovlaštenje za vršenje liječničkog poziva.

U maloj jevrejskog opštini u Dubrovniku pojavio se pjesnik obdaren sjajnim poetskim talentom. Znatan je bio njegov uticaj na savremenu inteligenciju. Iako je jezik njegovog pjesničkog stvaranja bio latinski, mještani se još danas njime ponose. Bio je to Dr. Ješajahu Kohen, poznat pod raznim književnim imenima kao: Didak Pir, Jakov Flavije, Jakov Eborensis ili Lusitanus. Njegovi odnosi sa plemićima, gospodarima grada, sa bogatim gradjanima, kao i sa pjesnicima, umjetnicima i učenjacima bili su dobri. Ješajahu Kohen-Didak Pir postao je pojam. U njegovom literarnom stvaranju odražavaju se karakteristične crte savremene poezije iz koje je nikla dubrovačka pjesma. Bila su još dvojica u njegovoj opštini: Slomo Ohev i Aharon Hakohen, koji su pisali u njegovo doba i poslije toga. Njihovo zajedničko djelo pisano je hebrejski, a naslov mu je: "Šemen tov uz'kan Aharon".

Životni put Aharona Hakohena uklesan je u istoriju Dubrovnika dublje negc

osnivanje trgovinskog ortakluka Jevrejina Josefa Perere-Bonaventure, Katalonca, "privremenog stanovnika Dubrovnika", i Jichaka Durantea, takodje Jevrejina iz Katalonije. Poslije 1492.g. rastao je priliv jevrejskih trgovaca u grad. Njihov je dolazak unapredio privredu, a naročito se time okoristilo brodarstvo Dubrovnika.

U godinama "prevoza izbjeglica" iz Španije i Portugala postavljeni su temelji jevrejskoj opštini u Dubrovniku. Na čelo joj postaviše vlasti konzula, koji je bio odgovoran za ubiranje jevrejskih poreza u korist državne blagajne.

Jevrejsku zajednicu u Dubrovniku iznenada je pogodila strahovita nevolja. Dignuta je protiv nje krvna osvada u stilu mračnog Srednjeg vijeka. 1502.g. ubijena je stara žena u dubrovačkom predgradju Ploče. Pod sumnjom za to ubistvo uhapšeno je deset Jevreja, od kojih su dvojica izdahnula pod mučenjima, četvorica su spaljena, a ljekar Moše je zadavljen u zatvoru. Ostala trojica su izagnata iz grada.

Dogadjaji su se dalje razvijali na štetu Jevreja. 1515.g. protjerao je Dubrovnik sve Jevreje i marane. Izgnanici iz Dubrovnika sklonili su se većinom u Tursku. Jedan je dio prešao u Italiju, poglavito u Apuliju. Otale su nastojali da ometaju snabdijevanje Dubrovnika žitom. To je bila jedina jevrejska reakcija na neprijateljstvo dubrovačkih vlasti.

Dok je Venecija prednjačila u antijevrejskom zakonodavstvu onoga doba podizanjem izolovane jevrejske četvrti (kojoj je 1516.g., prvi put u istoriji, dat naziv geta), prestigao je mali Dubrovnik svoju veliku sestru protujevrejskim postupcima skoro za cijelu godinu. Čak je bio ekstremniji od nje; on je pitanje Jevreja riješio izgonom.

Medjutim, 1532.g. opet su došli Jevreji u grad, ali sada ne sa zapada nego sa juga: iz Soluna, iz gradova zapadne Grčke i iz Albanije. 1538.g. postavili su temelj obnovljenoj, maloj ali sjajnoj opštini. U tadašnjem Dubrovniku našli su mogućnosti za pristojnu egzistenciju pod uslovima relativne slobode. Doduše, kako su rasli valovi izbjeglica, obnovljena su i tamo ograničenja. Crkva je nastojala da ometa napredovanje jevrejske zajednice, ali su oprezni gospodari Grada vodili računa o volji turskog sultana, tobožnjeg saveznika. Više su puta Turci u 16. i 17. stoljeću naredili Dubrovniku da poštedi Jevreje, žrtve Zapada. Ta moćna sila dala je na znanje Dubrovniku da će svaki akt nepravde protiv Jevreja pokvariti njen odnos prema maloj republici. Zbog zapletaja u medjunarodnim problemima nije Turska svaki puta i ostvarila svoje prijetnje. Već 1540.g. stupile su na snagu nove naredbe protiv Jevreja u Dubrovniku. Jevrejima je ograničeno pravo stanovanja na nekoliko kuća, a preduzete su protiv njih i druge mjere, kao na primjer nošenje jevrejskih znakova — žuta krpa i šešir — kao što su morala nositi njihova braća u mnogim zapadnim zemljama. Koji je

Što se tiče Dalmacije, postoji svjedočanstvo iz 1397.g. o zgradi jevrejskog hrama u Splitu. Na brdu Marijanu (kod Splita) postoji do dan-danas drevno jevrejsko groblje. Tamo su sačuvani nadgrobni spomenici iz 1573.g. U splitskoj istoriji odigrao je značajnu ulogu Daniel Rodrigez, koji je uprkos protivljenju i teškoćama uspio da 1592.g. izgradi u Splitu duboku luku i da privuče u nju velik dio pomorskog prometa. A baš 1667.g., kada su venecijanski vlastodršci pooštrili protujevrejske odredbe, istakli su se splitski Jevreji u obrani grada od Turaka. U Splitu je kroz 18 godina djelovao David Pardo, koji se poslije proslavio kao sarajevski rabin, komentator i pisac.

U Šibeniku nisu gradske vlasti uspjele da privuku jevrejske novčare sve do 1569.g. kada su došla braća Rafael i Geršon Ziz. Ali ni poslije toga nije tu nastala organizovana opština, a bilo je vremena kada nije bilo u gradu ni jednog Jevrejina.

U istarskim gradovima bilo je u Srednjem vijeku jevrejskih novčara i trgovaca, koji su većinom došli iz susjedne Venecije. S njima su sklapani ugovori ("capitoli") o njihovim pravima i dužnostima. U gradu Koperu otvorena je prva jevrejska banka 1380.g. Poslije 1516.g. prozvana je ulica jevrejskih bankara — getom. To se ime nije mijenjalo ni iza odlaska Jevreja. U Rovinju se kapija u geto zvala "Ulaz bradatih".

U zadarskom arhivu sačuvan je važan dokumenat iz 1398.g. To je ugovor izmedju povjerenika madžarsko-hrvatskog kralja Sigismunda u upravi grada Zadra i Jevreja. U tom ugovoru koji je potpisan prije okupacije Zadra po Venecijanskoj republici, obavezao se kralj da će poštivati jevrejska prava i jevrejsku imovinu. Tim se ugovorom ujedno izuzimaju Jevreji iz sudske kompetencije Crkve.

Biser Jadrana (Str. 71—114)

Osnivači Dubrovnika bili su izbjeglice iz Epidaura, grada koji su razorile avarske horde 639.g. Dubrovnik je za nas "biser Jadrana" ne samo po svom čarobnom pejsažu nego, u prvom redu, po arhivskom bogatstvu. Sreća je poslužila Jevrejima, te su se u tim arhivima našli izraziti znakovi malene jevrejske zajednice.

Prvi Jevrejin za koga znamo da je stigao u Dubrovnik, bio je jedan neznani liječnik. On se spominje 1326.g. u dokumentima Dubrovačkog arhiva, koji se odnose na godine 1204.—1358., kada je Republika stajala pod venecijanskim protektoratom. Od kraja 14. stoljeća počela su se češće javljati jevrejska imena u dubrovačkim dokumentima. a u naredna tri stoljeća zauzimaju ta imena naročito istaknuto mjesto.

1421.g. izdao je bilježnik vladinog ureda, kancelar, ispravu kojom se potvrdjuje

smrti" u god. 1348—1349. U periodu prije izgona postao je Maribor mali jevrejski centar. Jevreji Maribora spominju se prvi puta u dokumentu iz 1277. god. Jevrejska četvrt sagradjena je uz gradske zidine. Ni do danas se nije promijenilo ime "Židovska ulica" u toj četvrti, iako već stotine godina nema tamo ni traga Jevrejima.

Da bi se spaslo što se spasti dade, obratio se Jichak Sarfati u godinama 1427—1430 Jevrejima Njemačke i Austrije s predlogom da se sklone u Osmanlijskom carstvu. On je pozvao i Jevreje Slovenije da se isele u Tursku, ali nije uspio da ih uvjeri.

U saboru staleža u Mariboru teška su bila pogadjanja oko odštete, kojom će staleži nadoknaditi državnoj riznici gubitak "jevrejskog poreza" poslije izgona Jevreja. Na kraju se car odrekao tog izvora prihoda uz obavezu staleža da uplate odredjenu jednokratnu svotu u državnu riznicu. Car je 18.3.1496 g. potpisao dekret o izgonu Jevreja iz Štajerske i Koruške, koji je stupio na snagu 6.1.1497. god. I gradjani Ljubljane uspjeli su da kupe od cara Maksimilijana dekret o izgonu Jevreja. Dekret je izdat 1.1.1515.g. za vrijeme carevog boravka u Innsbrucku.

Jevreji Slovenije nastanili su se po susjednim zemljama. Jedan je dio krenuo na jug i nastanio se u Trstu, Gorici i Gradišci, na susjednom talijanskom području, koje je onda pripadalo habsburškoj carevini. Ostali su otišli na istok, u Burgenland, uski pojas u zapadnoj Madžarskoj.

O prisustvu Jevreja u Hrvatskoj u Srednjem vijeku ima svjedočanstava, iako vrlo mršavih u poredjenju s izvorima za povijest njihove braće s one strane slovenačke granice. Ta svjedočanstva dokazuju bez ikakve sumnje da je barem u Zagrebu, prijestonici Hrvatske, bilo Jevreja u ono doba. I. K. Tkalčić je otkrio presudu zagrebačkog suda od 17.7. 1444.g., iz koje proizlazi da su provalnici zbog raznih kradja bili osudjeni na teške kazne. Ta je presuda sa jevrejskog gledišta važna zbog toga, što se u njoj dva puta spominju mjesni Jevreji. Na jednom mjestu u toj ispravi spominje se da su lopovi prodali ukradenu robu Jevrejima; na drugom mjestu se opisuje kako su optuženi provalili u jevrejsku kuću, pri čemu je ostao neobjašnjen značaj te kuće.

Slično je i sa povijesti Jevreja u Srbiji u ono doba, ali je ona povezana sa poviješću vizantijskih Jevreja. I u Srbiji su nadjeni dokazi o prisustvu Jevreja u Srednjem vijeku. Dvaput se spominje riječ Jevrejin u hrisovuljama (državnim darovnim ispravama). Jednom se pojavljuje, 1337.g., u dekretu cara Stevana Dušana, kojim on daruje manastiru Treskavac zemlje oko Prilepa, koje idu na "dol jevrejski" i na "rečište jevrejsko". U drugoj ispravi, iz godine 1361., njegov sin car Stevan Uroš poklanja svoja poreska potraživanja od Jevreja manastiru Lavra u Khalkidiki.

mar Šaul i mar Josef. Oni su Hasdaju izrazili svoju spremnost da predadu njegovo pismo svom kralju, koji će se pobrinuti da pismo stigne preko Madžarske, Rusije i Bugarske na odredište.

U diskusiji o Gevalim naročito je iskrslo pitanje: gdje se nalazilo njihovo kraljevstvo? Već prije 50 godina neki su istoričari identifikovali kraljevstvo Gevalim sa kraljevinom Hrvatskom iz 10. stoljeća. Svi znaci govore da su arapski istoriografi tim imenom — Gevalim — zvali stanovnike brdovite obale Dalmacije, s kojima je Španija bila vezana pomorsko-trgovinskim vezama. Tom obalom je u 10. stoljeću vladala samostalna Hrvatska. Tako Hasdaj piše kralju Josefu: "Kralj Gevalim, koji su Siklab", a arapski pisac Ibn Haldun naziva istočnu obalu Jadranskog mora "obala Slavena (Sakalib)". U Palermu, prijestonici Sicilije, postojala je četvrt pod imenom "Harat Askaliba" — "Slavenska četvrt". Ibrahim Ibn Jaakub, koji je putovao po jugoslovenskim zemljama 965. godine, takodje naziva Hrvate "Sakalib", jednostavno Slavenima, i dodaje: "njihova zemlja — to su visoka brda."

U sjeni borbenog krsta (Str. 45—70)

Sa jugoslovenskog gledišta, Hrvatska i Slovenija sačinjavaju jednu slovensku cjelinu. I sudbina njihovih Jevreja u Srednjem vijeku nije bila u suštini različita. Oni su se spasli od mača krstaša i našli su sklonište u Sloveniji za vrijeme od preko četiri stotine godina. Samo u nekim gradovima postojala su jevrejska naselja još prije krstaških vojni, na primjer u Ptuju. U Štajerskoj registrovani su prvi Jevreji još 1080.g., dakle 16 godina prije prve krstaške vojne.

Kao autoritativni vjerski pisac u Sloveniji poznat je Jisrael Ben Petahja Iserlajn (1390—1460). uvažen komentator i decizor, koji je živio u Mariboru (kasnije u Wiener Neustadt). Njegove odluke u vidu "Pitanja i odgovora" uticale su na aškenaske općine, a za slovenačku dijasporu najvažnije je u njima svjedočanstvo o vremenu i sredini u kojoj je živio. Najviše podataka o životu Jevreja u Sloveniji nalazimo u njegovim književnim djelima.

Jevreji u Sloveniji nisu opravdali nade koje su u njih polagali njihovi slovenački ugostitelji. Ispostavilo se da ni njihov novac nije bio jeftin, a i nije ga bilo u izobilju. Kamatnjak je ostao visok, a nikakvo olakšanje nije donio jevrejski "silni imetak". Uoči izgona bio je preostao Jevrejima vrlo skučen izbor životnih mogućnosti: trgovina vinom i novčani poslovi.

Jevreji su živjeli i u južnom dijelu Slovenije, u Kranjskoj. U Ljubljani su nadjeni dokazi da je u Srednjem vijeku postojala tamo jevrejska opština. Pravni status Jevreja u Ljubljani bio je bolji nego onaj njihove braće u susjednim zemljama, ali neprijateljsko raspoloženje počelo se osjećati još prije izbijanja "crne

koja je, kako se čini, bila podignuta na temeljima jevrejskog hrama. Na jednom od tih stupova uklesan je grčki natpis jevrejskog dobrotvora. Natpis je izazvao interesovanje istoričara, koji su imali različna mišljenja o položaju patrijarha u dijaspori, ukoliko ih je bilo u rimsko doba.

Pod vizantijskom vlasti (Str. 36—38)

Stanje Jevreja u Dalmaciji i na balkanskom jugu uzdrmalo se propašću zapadno-rimskog carstva i usponom hrišćanstva, koje je postalo državna vjera i vladajuća crkva. Crkveni sabori neprestano su pooštravali protujevrejske mjere, ograničavajući Jevrejima slobodu vjere, oduzimajući im mogućnosti privredjivanja i udarajući na njih društveni bojkot.

Naročito je teško bilo stanje Jevreja pod vlašću Vizantije, koja je vladala i dijelom današnje Jugoslavije, kao i grčkim gradovima, iz kojih su se selili Jevreji u jugoslovenske krajeve. Jezik vizantijskih Jevreja bio je grčki. Zbog progona, a i uslijed izgona, razišli su se ti Romanioti po različnim zemljama, pa i po onima, koje su osvojili Južni Sloveni. Poslije su se izgubili medju došljacima s Iberskog poluostrva.

Gevalim (Str. 39—44)

Poput mnogih dokumenata iz Srednjeg vijeka, magloviti su i izvori za objašnjenje imena Gevalim. U vezi s prikazom o Hazarima pojavilo se pitanje: Ko su zapravo Gevalim?

U 8. stoljeću kralj Hazara, Kagan Bulan, čije se kraljevstvo prostiralo od Krima do Astrahana, odlučio je da predje na jevrejstvo. Vizantijci koji su vladali Hersonom, nastojali su da ga uvjere o prednosti svoje mesijanske vjere, a ni Arapi iz susjednih muslimanskih zemalja nisu sjedili skrštenih ruku. Ali u tom su slučaju pobijedili Jevreji, te su kralj i mnogi njegovi podanici prešli na jevrejstvo. Hazari su vladali svojom prostranom državom od sredine 8. stoljeća do pojave Mongola u Evropi.

U ono je doba jevrejski državnik Hasdaj Ibn Šaprut bio ministar na dvoru kalifa Abdurahmana III. (912—961) u Kordovi. Na njegov su dvor dolazila mnoga izaslanstva stranih vladara. Medju ostalima, namjerila se tamo vizantijska delegacija, koja je potvrdila Hasdaju da zaista postoji država Al-Kuzar, kojoj stoji na čelu jevrejski kralj Josef. Ibn Šaprut je želio da se poveže sa jevrejskim vladarom, te je članovima vizantijske delegacije predao pismo za kralja Josefa, a oni su mu obećali da će poslanica stići naslovniku. Veliko je bilo razočarenje Ibn Šapruta kad mu se pismo vratilo iz Carigrada. On je čekao novu priliku. U Kordovu je stigla delegacija Gevalim i medju njenim članovima dva Jevrejina,

živjeli na području današnje Jugoslavije.

Prije pojave jugoslovenskih Jevreja u njihovom sastavu od poslije Prvog svjetskog rata, živjeli su Aškenazi na sjeveru Balkana i u predjelima koji graniče s njime. Na jugu Balkana obitavali su Romanioti, potomci Jevreja drevnih opština u Grčkoj. Samo porodična imena Romano, Papo i slična podsjećaju na vezu Sefarada sa tim nestalim plemenom. Medjutim, kod Sefarada ima i prezime Aškenazi, što pokazuje da su se sa Jevrejstvom Balkana bili stopili i izbjeglice iz Njemačke. Slično je bilo i sa portugalskim izbjeglicama. Teško se može reći da su Jevreji koji su u toku stotina godina ulazili kroz Dubrovnik na jugoslovensko područje, bili zasebna grupa. Oni su većinom došli iz Italije.

Pred osnivanje Jugoslavije 1918. god. bile su opštine na njezinom teritoriju rasturene na područjima srpskog i austro-ugarskog suvereniteta. U Srbiji, Bosni, Vojvodini, Dalmaciji i Hrvatskoj razvijale su se opštine razdvojene državnim granicima.

Po porijeklu je jugoslovensko Jevrejstvo aškenasko-sefardska zajednica. Uprkos zaprekama i suprotnostima, obje su se grupe počele stapati u jedno u periodu od 1918. do 1941. god. Bio je izgradjen temelj za zajednički život.

Pod krilima rimskog orla (Str. 25—36)

1878. god. naišao je arheolog B. Gi. de Rossi na natpis na nadgrobnom kamenu iz 4. stoljeća na starom groblju u Solinu. Njegovu je pažnju privukla ova rečenica u napisu: "Na ovom je mjestu sahranjen čovjek po svetom zakonu hrišćanstva". Hrišćanski učenjak došao je do zaključka da je ta rečenica napisana pod uticajem hebrejskog stila. Oponašanje jevrejskog običaja dokazuje, po Rossijevim riječima, da je u tom kraju postojalo groblje jevrejske opštine, jer sličnih rečenica nema nad grobovima pagana ili hrišćana u kasno rimsko doba.

Dr. Branimir Gabričević naišao je 1956. god., u iskopinama Solina, na dva ostatka nadgrobnog kamena. Kada ih je sastavio, mogla se na njima čitati opomena: "Neka namjernici, bili oni ...ani ili Jevreji ili Hrišćani, ne oskrnave ovaj grob". Medju arheolozima vodi se diskusija o značenju krnje riječi ...ani. Za nas je značajna činjenica, da se na tom nadgrobnom kamenu spominju Jevreji.

Na nadgrobnom kamenu otkrivenom u Benkovcu, nasuprot obroncima Velebita u Dalmaciji, vidi se da je služio kao spomenik Aureliju Dionisiju, Jevrejinu iz Tverije (Tiberias) iz 2. stoljeća.

1960. god. nadjen je u Duklji, u okolini Titograda u Crnoj Gori, jevrejski grob za koji se drži da je iz 3. stoljeća.

Tridesetih godina 20. stoljeća otkrivena su u Stobima, u jugoslovenskoj Makedoniji, dva Poliharmova stupa. Oni su nadjeni medju ruševinama crkve,

Iz uvoda (Str. 17—24)

Istoriografija jevrejskog naroda našla je u Izraelu svoj prirodni razvitak, i kada se ne bavi direktno poviješću Erec Jisraela. Ovdje dobivaju jevrejske teme novi vid, jer su tu Jevreji subjekat istoriografije a ne objekat u povijesti naroda, u čijoj su sredini živjeli razasuti.

Svakako je od interesa da se i dijaspora zapadno-balkanskih krajeva otme zaboravu, da se razmotri iz Izraela i da se njena povijest rekonstruiše što je moguće vjernije.

Do danas još nije ugledao svjetlo opšti prikaz prošlosti Jevreja Jugoslavije. U jevrejskoj istoriografiji nije skoro nikako našla mjesto Jugoslavija u šarenom mozaiku dijaspore, toliko značajnom za povijest jevrejskog naroda. Ova je knjiga prvi pokušaj da se ispuni ta praznina, u nadi da će njen sadržaj naići na interesovanje mnogih: istoričara, studenata i laika, kojima su bliske istorijske teme. Mladi naraštaj Jevreja jugoslovenskog porijekla kome je nepoznata dijaspora u kojoj su živjeli njegovi predji, naći će u toj knjizi opsežan pregled dogadjaja iz njene prošlosti.

U toj prvoj svesci prikazana je povijest ove dijaspore od davnih vremena do kraja 19. stoljeća. U drugoj svesci biće izložena povijest dijaspore u jugoslovenskim zemljama do sredine 20. stoljeća: društveno vrenje, politički cionizam i duhovni preporod; omladina i njena useoba u Erec Jisrael, katastrofa i ostaci te dijaspore poslije Drugog svjetskog rata.

Dogadjaji su prikazani pod aspektom vremena i mjesta. Prastara epoha vezana je uz vlast Rima u Dalmaciji i Makedoniji. Pitanje Gevalim iskrslo je na pozadini kalifata u arapskoj Španiji i države Hazara. Jevreji Dubrovnika osjetili su na sebi nevolje i tegobe Srednjega vijeka kao i anti-reformističku ratobornost rimske crkve. Pod osmanlijskom vladavinom, koja je već opadala u 17. i 18. stoljeću, cvjetale su dijaspore u Srbiji i Bosni. Hrvatsko Jevrejstvo je do 1941. g., za vrijeme od 150 godina, prešlo put od gnijezda asimilacije do centra jevrejskog preporoda u Jugoslaviji.

Knjiga prikazuje vanjske faktore koji su imali udjela u formiranju jevrejske dijaspore u zemljama Južnih Slovena, kao i dogadjaje i razvitak u jevrejskom svijetu uopšte, koji su uticali na jugoslovensko-jevrejske zajednice. Te su se zemlje 1918. godine ujedinile. Taj istorijski dogadjaj bio je od odlučnog značaja i za jugoslovensko Jevrejstvo, koje kao jedinstvena zajednica nije bilo poznato do Prvog svjetskog rata. Ova knjiga teži da osvijetli mjesto tog jevrejskog "plemena", jugoslovenskog, u povijesti jevrejskog naroda. Radi se tu o Jevrejima različnog porijekla koji su u izvjesnim periodima, u toku dvije hiljade godina,

Izdanje ove Istorije Jevreja Jugoslavije pomogle su Memorijalna fundacija za jevrejsku kulturu i Ured za jevrejske opštine i organizacije pri Jevrejskoj agenciji.

©
Copyright by Hitahdut olej Jugoslavija u Izraelu, Tel Aviv 1971
Štampano u štampariji Davar, Tel Aviv

Istorija Jevreja Jugoslavije (I)

OD DAVNINE DO KRAJA 19. VIJEKA

NAPISAO JAKIR EVENTOV

Uredio Cvi Rotem

Srpskohrvatski rezime preveo Mihael Levi

and opened a lawyer's office in Zagreb. He, too, joined the Startchevich party. At the end of the century he managed to split it in order to be elected leader of the extremist Croatian Frankist party. He combated the discriminatory policy of Hungary and also refuted any alliance with the Serbs whom he accused of collaborating with the enemies of Croatia. He wanted to attain his Greater Croatia within a tripartite structure of the Hapsburg Empire, based on Austria, Hungary and Croatia. After Frank's death and the birth of Yugoslavia his party went underground but in 1941 its adherents, the *Ustashi* or rebels, became the rulers of Croatia which had been made "independent" by the grace of Hitler. Josip Frank's son-in-law was the notorious *Ustashi* Commander Slavko Kvaternik, and Frank's grandson, Dido Kvaternik, was responsible for the deaths of thousands upon thousands of Serbs and Jews in the extermination camps of his "independent" homeland.

Vid-Hayim Morpurgo's relation to Judaism is of a different kind. Born at Split in 1838 to an observant Jewish family, he dedicated his entire abilities to the Croatian cause in his capacity as bookseller, publisher, industrialist, banker and particularly as politician. Remarkable is his share in the success of the Croatian National Party /"narodnjaci"/ in the elections of 1882 in Dalmatia. Though he was not active within the Jewish community, he was loyal to his faith and was buried in the Jewish cemetery on Mount Maryan overlooking the city of Split.

Ludwig attained social and political prominence as a lawyer; at the age of 29 he was elected to the *Sabor;* for 27 years, that is until 1914, he was a delegate of the Unionists, the ruling party. He defended Strassnoff in the Zagreb show trial that aroused amusement throughout Europe. At the beginning of the 20th century he was requested by the Croatian Government to draft the Jewish Communities Law which was to regulate inter-religious affairs. The *Sabor* accepted his excellent draft, which became law on February 2nd 1906.

THREE SONS OF AN ASSIMILATED GENERATION (pp. 324—338)

Two Jewish turncoats illustrate the hazards of assimilation which endangered Croatian Jewry already in the second half of the 19th century. Hinko Hinkovich was born as Heinrich Moses in 1854 at Vinica in the Croatian province of Zagorje. His parents had come from Rechnitz in Burgenland. In 1883 he was elected to the *Sabor* as a delegate of the Croatian nationalist opposition party of Startchevich. He became Christian in spite of a firm promise to the contrary he had given his mother. Later he gradually moved away from the anti-Serbian line of Startchevich and Frank, and joined more progressive political circles favouring the union of the Southern Slavs. In 1895 he and his wife left Croatia and lived a few years in Paris and London. In 1901 he was back again at Zagreb. The clash with local clerical circles was immediate. As defence attorney for 53 Serbs charged with treason before the court in Zagreb in 1908-1909, he achieved a remarkable triumph with the acquittal of the accused. Nevertheless he was soon himself charged with an offence against the press law and sentenced to six months imprisonment. He managed to escape to Paris, however, and stayed in Italy and France until 1913. With his reelection to the *Sabor* he returned to Zagreb, but as soon as the World War broke out, he again escaped to Italy. He spent the war years as a Yugoslav propagandist in Italy, Corfu, France, England and the U.S.A. and did much to further the cause of the Southern Slavs. As a republican, however, he fell foul of the Yugoslav Council. He was in Zagreb again in 1918, was ostracized by official circles, and had to fall back on the support of his Jewish relatives. Towards the end of his life he began to show signs of repentance for his defection. He died a lonely broken man in 1929.

Joseph Frank was born in 1844 as the son of Immanuel Frank, a timber merchant in Osijek. He graduated from the University of Vienna

Moravia, a famous centre of Jewish learning. Jacob Cohen Priester (1711-1796) moved to Gradisca on the Isonzo River in Italy near the Slovenian border, a town which was under Austrian regime till the end of World War I. There the Priesters were authorized beef suppliers to the Austrian army. Immanuel Priester (1814-1882) made the round of cattle fairs at Varazhdin, Karlovac and Zagreb until in 1847 he decided permanently to settle in the Croatian capital. He and his descendants contributed in no small measure to the industrial development of Zagreb. The best known figure among them was Immanuel's nephew Girolamo (1845-1926) — the last member of the wealthy Priester clan. Remote from all intellectual pursuits his main concern was business. He founded a modern dairy and vegetable farm. He was a devout observer of the Jewish religion and tradition and missed no opportunity of publicly declaring his firm convictions and his devotion to Judaism.

In the 19th and 20th centuries three generations of the Ehrlich family played rather a prominent part in the economic prosperity of Croatia. They gave Zagreb quite outstanding architects, builders and contractors.

The Deutsch-Maceljskis were pioneers of the Croatian timber industry. They supported and financed the anti-Zionist movement of the assimilationists. Shortly before the Nazi holocaust, however, the last members of this family changed sides and contributed moneys for the Jewish Colonization in Eretz Israel.

The stories of some other families, too, display interesting patterns of integration into Croatia's Jewry. Most of the earliest members of the Jewish Community of Zagreb had come from Moravia and Burgenland. The Glesingers and three generations of the Rosenberg-Hirschls furnish some fine examples of the role the Jews played in Croatia, particularly at Zagreb.

Different again were the three generations of the Schwarz family at Zagreb. Ze'ev Wilhelm Schwarz, a man of great vitality and energy, took part in the creation of almost all the Jewish communal institutions, and was also active in Zagreb's municipal enterprises. In 1860, at the age of 28, he became chairman of the Community Council, at a time, too, when it had not fully recovered from the Goldman affair. Schwarz's undaunted spirit kept him in office for thirteen years during which time (1867) the large synagogue was built in the next vicinity of the town's main square on a site donated by the Priester family. Schwarz's son

through Bulgaria and Serbia. Salonica born Shlomo ben Moshe Alcalay lived and died at Sarajevo. Here his son was born — Yehuda Hay Alcalay, the herald of Zionism. Their relatives had taken home at Belgrade or Shabac and are mentioned in the works of Yehuda Hay Alcalay.

The Alcalays of Sarajevo produced numerous personalities who were prominent in the public life of the community. Asher Alcalay became Chairman of the Sephardic community at the beginning of the 20th century. Dr. Vita Alcalay was member of the Bosnian Parliament towards the end of the Austrian regime. Albert Alcalay became a well-known Zionist leader.

David ben Moshe, who was born in Belgrade but belonged to a branch of the Sarajevo Alcalays, occupied a conspicuous place in Jewish life. He moved to Vienna and acted there as *hakham* and teacher of the Sephardic community. Also his Belgrade born son Moshe ben David was active as teacher and *hakham* in Belgrade and Vienna, were his speeches and sermons in Hebrew attracted attention. His son Dr. David M. Alcalay, together with his wife Rahel (grand-daughter of Yehuda Hay), was delegate at the First Zionist Congress of Basel; he later became a pioneer and foremost fighter for the cause of Zionism in Serbia and, finally, Yugoslavia. His son and daughter have settled in Israel.

THE SHALOM, PARDO AND ISRAEL FAMILIES (p. 315)

Joseph Hayim Shalom (d.1824) was *hekim* (undiplomaed physician). He married Rahel, daughter of Isaac Pardo (who was second son of the well-known Sarajevo rabbi David Pardo), and had with her eight children. Isaac (1806-1874) was the first Jewish doctor at Sarajevo with a university degree. He married Rahel Montiljo who bore him ten children. Their daughter Flora married Moshe Israel; some of their children are now in Israel. Another daughter, Esther, married the dental practitioner Jaacob Sumbul; one of their sons— Isaac Isidor — was Chairman of the Sephardic community and *La Benevolencia* at Sarajevo, and another son, the architect Shemuel, designed a number of Jewish public buildings in both Belgrade and Sarajevo.

SOME FAMILIES IN ZAGREB (pp. 316—323)

The story of the Priester family is typical enough of the cross-continent migration of the Central European Jews and of their life and activities in Croatia. The family's origin can be traced to Nicolsburg in

so that he was inclined to disregard "trifling matters". Nevertheless in 1865 he rushed to the aid of the victims of the Shabac pogrom, writing about their calamity and urging the persecuted to leave for Eretz-Israel. It was the hopeless state of the Serbian Jews that prompted his own decision to leave the Diaspora. Despite the disillusionment he had encountered on his earlier visit to Jerusalem in 1871, he took leave of his tiny Community at Zemun in 1874 and settled with his wife at Jaffa not far from Mikve Israel, which he cherished as the budding hope of ultimate revival. He died at the age of 80 and was buried on the Mount of Olives, seventy years before the State of Israel came into being. Already twenty years after his death Zionist pioneers were active in Bosnia, Serbia, Slavonia and Croatia. Among them were such men as Dr. D. Alcalay, G. Nahmias, N. Landau, B. Zauderer, A.D. Levy, G. Seidman, J. Mevorach, J. Thau, Dr. H. Spitzer, Herman Licht and many others. Among them was also Dr. Alexander Licht, the future lifelong leader of the Zionist movement in Yugoslavia.

APPENDIX

THE ALCALAYS (pp. 313—315)

Since Moorish times there had been in Spain at least thirteen towns and other spots called Alcala. The first Yugoslav Alcalays were carried off by the current of fugitives and came to Salonica where they took part in the progress of the city and contributed to the fame of the flourishing Jewish community. But the setback towards the end of the 16th century of both town and community caused the Jews to leave Salonica and seek a home in other parts. The Alcalays can now be traced to Bulgaria, and from here to Serbia and Bosnia. In the 18th century Abraham ben Shemuel Alcalay was rabbi in the Bulgarian town of Dupnica. One of his sons moved to Bosnia where he generated a ramifying family. Also from Bulgaria came Jacob M. Alcalay who was at the head of the Belgrade Jewish Community from 1886 to 1896, and who persuaded his Sofia born relative Isaac to go to Vienna in order to pursue Jewish studies. Later this Isaac became Chief Rabbi of Yugoslavia. The *hazan* Abraham Alcalay, too, moved to Belgrade from Bulgaria, and had thirteen sons. Some of the Belgrade Alcalays had not immigrated from Bulgaria direct but had made a temporary home at Zemun or Shabac. Some others, as for instance Dr. Solomon Alcalay, were born at Sarajevo.

To Bosnia the Alcalays had come either direct from Salonica or

His Zionist ideas were expressed in his correspondence with Moshe Sachs of Jerusalem. During his stay in Vienna in summer 1836, the latter informed Hirschenstein of his efforts to get the Imperial Court interested in the resettlement of Jews in Palestine. Hirschenstein, delighted at the good news, disclosed to Sachs his own ideas about the future of the Jewish people in their own homeland. The main problem, he believed, was how to overcome the indifference of the Jews to their own fate and the world's imperviousness to their plight. Although he contemplated a theocratic government (by the *kohanim*) in the Holy Land, yet he advocated the employment of secular means in the resettlement of the country and in political action.

Of a different stamp was Yehuda Hai Alcalay. He was born in 1798 at Sarajevo where his father Shlomo was teacher. From him Yehuda learnt Hebrew and was introduced to the elements of Jewish erudition. Later he studied with the well-known scholars Rabbi Jacob Finzi and Rabbi Eliezer Papo. He moved to Zemun in 1825 and stayed there almost 50 years performing a variety of functions — educator, preacher, *hakham* and *magid;* finally, after the death of Rabbi Samuel A. Massad, he became Rabbi of Zemun. A pure Sephardi, he embarked on his literary career with a book written in Ladino, but his life's interest was devoted to the revival of the Hebrew language and the preservation of the Jewish people's unity. In his work "Like a Needle's Ear" published in 1849 he says: "Our worship and rites will no longer be *sephardi* or *ashkenazi,* nor shall they follow the customs of Poland, France or Italy, but will be Jewish — one faith, one law . . . All Jews shall return to their God in the Land of their forefathers; anyone living outside the Land of Israel resembles the Godless; Jews outside their land worship other gods . . ." And here is what he wrote in 1869 in a letter to the Hebrew paper *Halevanon:* "Our brethren are screaming for help and want to go to America, to Siberia; some desire to go back to Spain. They have all forgotten their own homeland though in their daily prayers they keep reciting endlessly, 'If I forget thee, O Jerusalem, may my right hand wither.' "

After the foundation of the *Alliance Israélite Universelle,* Alcalay fought for the extension of its activities to Israel; he had also a share in the establishment of the Jewish Agricultural School at Mikve Israel in 1870.

Another concern of his was the plight of the Serbian Jews. Of course his main preoccupation was the revival of the Jewish nation as a whole,

the Jews who had abandoned Belgrade upon the retreat of the Austrian army. Another decade later, in 1749, the Statutes of the Jewish Community of Novisad were confirmed.

In Novisad the Jews inhabited the *Jevrejska ulica*, that is the Jewish Street, in which they had acquired real estate in spite of all legal obstacles. When they attained full civil equality in 1867 their representatives became eligible to the Town Council. The Jewish community grew in number until, by the turn of the century, it was 2000 strong.

The founder of the Jewish Community of Subotica is believed to have been Jacob Hershl-Hirsh who got his residence permit there in 1775. Subotica had started developing from a village into an important commercial centre. The founding of a Jewish Community was approved in 1786, but only thirteen years later, after the intervention of the Crown's Commissioner, the Town Council allocated it a site for the construction of a synagogue. Approximately at the same time a local Jewish school was opened.

Apart from Novisad and Subotica there were some 50 congregations in Vojvodina. The most important ones were in Sombor (founded in 1828), Senta (before 1793), Veliki Betchkerek (now called Zrenjanin, in 1790), Vrshac and Pantchevo.

Until 1918 conditions of the Jews in Vojvodina were much the same as in Hungary. All but a number of orthodox Jews were liberal neologists, yet conservative enough to reject extreme reformism. In a multi-lingual environment and in spite of their Hungarian patriotism they managed to preserve their own singularity and the traditional values of Judaism. When in 1918 this province became part of the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Jews of Vojvodina merged into Yugoslav Jewry and in no small measure contributed to the common cause.

THE HARBINGERS OF THE JEWISH RENAISSANCE (pp. 278—305)

Yekutiel Hirschenstein and J.H. Alcalay were the two harbingers of Jewish revival in Yugoslavia.

Born in 1779 in Burgenland, Hirschenstein was appointed Rabbi of Varazhdin in 1812 and remained in that post until his death in 1849. It was due to his enormous personal efforts that the threat of expulsion was averted in 1820. He soon realized the futility of Napoleon's *Grand Consistoire* which convened in 1806 in Paris, and did not lose time to make the revival of Jewish people his main preoccupation and concern.

dangerous proportions as a result of the Tisza-Eszlar blood libel. The first demonstrations were meant as a protest against the Hungarian domineering insolence, but soon, by means of deft anti-Semitic incitations, they were turned into anti-Jewish riots. Starting at Samobor they spread to Zagorje and Zagreb where they took the form of a veritable pogrom lasting five days. The Jews did not react — not a single voice was raised in protest.

In the Slavonian capital Osijek the establishment of an organized Jewish community was forbidden for over a hundred years after the grant of the first permanent residence permit. Finally the prohibition was repealed in 1849. As in Zagreb, the community made rapid progress and already by 1880 it had grown to 1900 — 8 per cent of Osijek's total population of 23,000, the largest concentration of Jews in Croatia.

In the few last years of the 19th century Osijek was turned into a Zionist centre. Dr. Hugo Spitzer, son of Rabbi Samuel Spitzer, took part in Zionist Congresses from 1898 on. Rabbi Dr. Armand Kaminka preceded him by a year; he had the rare privilege of being among the delegates to the first Zionist Congress in Basel. J.N. Schulhof also was among the first to raise the Zionist flag. The Rabbi of the neighbouring town of Djakovo, Dr. Marcus Ehrenpreis, reported to the first Zionist Congress in Basel on the subject of Hebrew culture.

VOJVODINA (pp. 266—277)

Compared to the rest of the European Diaspora, the Jewish community of Vojvodina is of fairly recent origin. Yet it is older than the Croatian community.

The traces of the few Jews that lived there under the Ottoman rule have been lost, so that the earliest extant records of Jewish life in Vojvodina are of 1697, some hundred years before the Jews from Burgenland reached Croatia. These first recorded Jews inhabited the neighbourhood of Petrovaradin. After the Treaty signed between Turkey and Austria at Srijemski Karlovci in 1699, we find Jews at Novisad (then called Ratzenstadt — Serbian Townlet). The town's chronicles referred to them in 1719 as "an obnoxious lot", similarly to the attributes attached to the Jews of Zagreb by Croatian authorities.

Even in this hostile atmosphere the Hevra Kadisha was officially acknowledged in 1729, and there was a Jewish school in the town. Ten years later the first war refugees reached Novisad, among whom were

The assimilationist tendencies spreading among the well-to-do Jews in Vienna, Berlin and Paris had somewhat belated repercussions in Croatia. The conservative circles, especially the residents of Lashka Street within the municipal limits of the Kaptol Episcopate, looked with disfavour upon the reformist tendencies of Rabbi Moshe Goldman. In 1841 they severed their connection with the Jewish Community and for fifteen years maintained a separate orthodox community. When the first Jewish school was opened in Zagreb Goldman was put in charge of Jewish education over the protests of the orthodox Jews who demanded his dismissal. In 1849 Rabbi Goldman abandoned his community for good — to adopt Christianity and disappear from the Jewish scene.

The Goldman incident was rather embarrassing for the Zagreb community. Its veteran officers resigned unwilling to continue their activity in circumstances that were not compatible with the dignity of Judaism. Under pressure from the authorities the rival camps finally reached a forced and only superficial reconciliation in 1853. Jacob Epstein, an enthusiastic young idealist, elected Community Chairman at the age of 32, tried to put an end to this dissension, but failed and resigned a year later. The rest of his short life was devoted to work within the *Humanitäts Verein;* at the age of 37, the disillusioned Epstein committed suicide. The charity institution he had worked for existed until 1945. With the appointment of Hosea Jacoby as Rabbi of Zagreb in 1868, matters changed for the better.

Some quite remarkable personalities were members of this community. At the end of the century a timber merchant by the name of David Schwarz tried to construct a dirigible airship; his heirs sold his design to Zeppelin whose name was given to future dirigibles. Anton Schwarz was the first Jewish professional musician in Croatia; he and the Serbian Jew Schlesinger are considered as pioneers among Jewish musicians in Yugoslavia.

On the threshold of a rapid economic prosperity the Jews of Croatia were given civil equality by the law passed on October 21st, 1873. By this law the *Sabor* granted full political rights to the Jews, except the right to perform conversions within the borders of the State.

The wave of conversions of Jews that swept over a number of European countries at the beginning of the 19th century took hold of Croatia only in its last quarter, when the Jewish spirit and consciousness were at a low ebb. In September 1883 the Jewish-Christian tension assumed

estates in Croatia. They were followed by others who crossed the rivers Drava and Mura to settle in the villages and small towns along the Hungarian border. So while in the other Balkan countries Jews were mostly concentrated in towns, in Croatia they were dispersed in rural areas. Later in their wanderings across Croatia the Jews converged mainly on three towns. The first Jews came to Varazhdin in 1777; ten years later they made their appearance in Zagreb, the capital; and in 1789 we find the first Jews at Karlovac. At Zagreb, apart from the Gritch, they chose also the Kaptol for residence, mainly along and around the Lashka Street. Those were religious Jews from Burgenland and Hungary, strict observers of the Laws and the Tradition, the core of the orthodox community that was to be founded at Zagreb. As long as the Church was the municipal administrative authority they were under the protection of the Bishop of Zagreb.

Officially the Zagreb community was founded in 1806, about 50 years after the community of Zemun. Yet the Jewish question occupied the Zagreb central authorities as early as 1729, and again in 1771 and 1783. The problems were at the same time treated by the town of Varazhdin in Borough Councils and in municipal meetings. The result was regularly the same — the Jews were denied residence rights and even admission to the towns except on market days. The first exception were six Jewish families whom Count Erdödy took under his tutelage in 1777, housing them in his own mansion in the centre of Varazhdin.

Until the forties of the 19th century repeated expulsion orders were issued by the towns of both Karlovac and Varazhdin. Attempts to expel them from the district of Karlovac were made in 1830 and again in 1838. None of these orders were actually implemented, but they were used by the Croats as a permanent scourge against the unwelcome Jew. The small community of Krizhevci north-east of Zagreb was founded as late as 1844 though Jews had lived there long before.

In 1840 the joint Hungarian-Croatian Parliament assembled in Buda and dealt, *inter alia,* with the Jewish question. A proposal to grant the Jews civil rights was rejected owing to obdurate opposition by the Croatian delegates. Nevertheless a law was passed binding also for Croatia, according to which the Jews were granted residence permit in any Croatian locality where they had their domicile on the date of the promulgation, barring the mining districts. In 1843-1846 the *Sabor* again had the Jewish question on its agenda, but only canceled the Jewish tax.

Austria as peddlars, craftsmen and merchants. First came the war refugees compelled to run away during the Austrian retreat from Belgrade in 1739. They were allowed to settle in the small border town of Zemun which was under army administration. They usually wandered on, but 19 families — Sephardis and Ashkenazis — stayed behind. A number of descendants of these first settlers remained at Zemun until the 1941 disaster.

Ironically enough it was by an order of 8th October 1753 signed by no other than Maria Theresa, a strong upholder of the Church, that Jews were allowed to stay at Zemun. The permit encompassed merely thirty families, and was inheritable by only the eldest son of the family. Even this limited tolerance was made conditional upon the payment of the Jewish tax which secured them restricted freedom of movement and occupation, while the acquisition of landed property was forbidden them altogether.

In spite of all restrictions, by the middle of the 18th century the Jews of Zemun had penetrated not only into the military border zone but also into Slavonia which had hitherto been "clear of Jews". At Osijek, the fortified capital of Slavonia, two Jewish families of altogether eleven persons obtained residence permits in 1746 — again through the benevolence of Maria Theresa, the Catholic Empress.

In the history of Yugoslav Jewry mention should be made of Burgenland. Already in the 16th century the Jews who had been exiled from Styria and Krayn took shelter in Burgenland. They came in much bigger numbers in 1670 after being banished from Vienna, while some found ways to Moravia. During the reign of Maria Theresa both newcomers and old Jewish residents of Moravia were subjected to persecutions. At a loss for a better choice they slipped across the border into Hungary settling mainly on the estates of the rich landowners from Burgenland. From there they crossed into the contiguous provinces, until finally one could find Jews settled all over Hungary from the district of Bratislava in the north down to Zala in the south.

In 1782 Joseph II, Maria Theresa's successor, issued his Toleration Edict, and six years later the Army Conscription Law. By the beginning of the 19th century the Jewish Communities of Moravia and Western Hungary, including Burgenland, had emerged as a particular factor known as the Central European Jewry, which was to become the cradle of many a founder of Jewish communities in Croatia. The first Jews had come by appointment of rich Burgenland landowners as managers of their

Danube and Sava rivers has been known as Pannonian Croatia. Geophysically it is an extension of the Hungarian plain. Driven southward by the turbulent events of the seventh century, the Croats, a Slavonic tribe, during the Great Migration of Peoples settled within the borders of Pannonia and Dalmatia, a territory that repeatedly shifted from Franconian to Byzantine rule and *vice versa*. Theirs was the first independent South Slavonic state on the Adriatic. Upon its collapse in 1091, the Hungarian occupation allowed the Croats but limited autonomy which was even more restricted under he Hapsburgs. The onslaught of the Turks put an end to the Kingdom of Croatia. In the 16th century the Hapsburgs retreated on a broad front and Ferdinand's plan to set up military border zones came to nil. After the 1699 Treaty of Srijemski Karlovci, however, the Austrians resumed this project; parts of Croatia were put under military rule, and restored to her only in 1881.

At the beginning of the 19th century the Croatian capital Zagreb was no more than a small sleepy town in a remote corner of the Austrian Empire. A few buildings, some dating from Medieval times, left perching on its two hills — St. Stephen Cathedral on the Kaptol and a cluster of secular buildings on the fortified Gritch — were the only vestiges of lost Croatian independence. Nevertheless Zagreb became the centre of the Illyrian Revival, a political movement aiming at the unification of the South Slavonic peoples.

The pan-Slavic Illyrian ideals were not pursued with any measure of consistency. In 1867 an agreement was reached between the Germans and Hungarians living in the Austrian Empire. The Austro-Hungarian Monarchy was born and the Hapsburgian Emperor became also King of Hungary. The national aspirations of the other peoples united under Austrian rule were simply disregarded. The Croats were expected to reach a similar understanding with the Hungarians; it took the form of a "Compromise" signed in 1868 allowing the Croats restricted autonomy. At the same time the Hungarian annexed the Adriatic port of Fiume. The Hungarians went on ignoring the rights of the Croats stipulated in the "Compromise", yet they managed to hold sway till the very collapse of the Monarchy in 1918, when the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was formed.

By a resolution in 1729 the *Sabor* (Croatian Parliament) refused to grant the Jews the residence right in Croatia, Slavonia and Dalmatia. But a decade later they began to infiltrate again from Hungary and

councils; Isaac Effendi Shalom, the first Jewish doctor to attain academic degree, was even elected to the High Council of the *Vilayet*. Late in his life he went to Jerusalem where he died. His son, Shlomo Ziver Shalom, together with Shlomo Javer Barukh, represented the Sephardi Jews of Bosnia in the Turkish Parliament.

Ashkenazi Jews from Galicia, Bukovina, Slovakia and other countries first immigrated in numbers after 1878, though some stragglers had been in Bosnia already at the end of the Ottoman period. They first came in with the Austrian army as soldiers, artisans, railway employees, administrators, doctors, engineers and so on; with their arrival the social structure of Bosnian Jewry underwent a change. The first Ashkenazi community was founded in 1880 at Sarajevo; later on there were Ashkenazi communities also at Tuzla and Banjaluka. Relations between Ashkenazis and Sephardis were often disturbed by mutual accusations, particularly during the time of Kallay, the Hungarian Minister in charge of the occupied territories. At the turn of the century about a quarter of the total Jewish population of Bosnia were Ashkenazi Jews.

Under the Austrian regime the Bosnian foreign trade, which had mainly remained in the hands of the Sephardis, prospered and flourished; a number of Jewish money lenders turned into bankers while others set up new industries — textiles, cigarette-paper, etc. There was a simultaneous increase of the Jewish proletariat so that in the eighties about one third of Sarajevo Jewry dwelled in slums.

For the Sephardi Jews of Bosnia Sarajevo was a cultural centre in the *Galut*. In the second half of the 19th century the number of philantropic and educational institutions grew considerably. The Ladino language and Spanish cultural values were loyally preserved and adhered to. During the first decades of the Austrian regime there was little incentive for assimilation. The Sephardi Jews were loath to abandon their way of life for the sake of becoming Croats, Serbs or Bosnians. Their social ambitions found ample outlet in their own associations such as *La Humanidad*, *La Gloria* and, above all, *La Benevolencia*, an educational cultural society. They had their own choir. *La Lira* (lyre) which in due time won country-wide fame, and which was the first society that joined the Zionist movement *en bloc*.

CROATIA (pp. 213—265)

Since the early Middle Ages the area encompassed by the Drava,

a charity organization there and founding a *yeshiva* that was to gain renown among the Jewish communities of the time. Here he also wrote his *Lamnatzeah leDavid* dealing with the land ownership problems in the *Mishna.* His *Mikhtam leDavid* is a collection of responses to questions in religious matters that had been brought before him. His most important work *Hasdei David* was a commentary on the *Tosephta* to which he devoted the last twenty years of his life (1772-1792). Many of his poems found their way into Spanish and Italian prayer books for the Jewish holidays. In 1781 Pardo went to the Holy Land, a step that was fully appreciated by his congregation. His departure was a festive event, and the Community's approval of his moving to the Land of Israel recorded in the *pinkas.*

The only connection tying the so-called *Hagadah of Sarajevo* with that town is the fact that it was found there and placed in the local museum. It has been variously ascribed to 14th century Jewish artists in Spain, Catalonia, Provence or Venice. However divided opinions may be about its origin, its excellent beauty and artistic values are undisputed. In general the Jews of Sarajevo were renowned for their superior taste manifested, among other things, in their women's costumes and handicraft.

It is significant that the Jews of Bosnia were concentrated in Sarajevo for a long time. Though under Ottoman rule their relations with their gentile neighbours were peaceful enough, they were nevertheless isolated. They still spoke the Castilian language and jealously watched over the Spanish folklore and costumes, faithful to the tradition of their fathers.

An interesting sidelight is thrown on the history of the Jews of Bosnia, those of Travnik in particular, by some letters preserved in the State Archives of Vienna, which were written by the Austrian consul in Travnik, Mittesser, to his superiors in Vienna. Four of these letters are reproduced in the Appendix to this book. During the first half of the 19th century Travnik was the seat of the Sultan's Governor in Bosnia, and also that of French and Austrian consuls who turned it into an espionage centre. The Governors seemed on the whole to have little contact with the Jews; yet two of them, Mustapha Pasha and his successor Mehmed Ruzhdi Pasha, were involved in an abortive extortion attempt in the twenties of the 19th century.

The reforms introduced towards the end of the Ottoman regime (1851-1877) gave fresh impetus to Bosnian economy in which the Jews took prominent part. They had representatives appointed to the local

litigations between Jews and Moslems. The proceedings of the *Sharia* (religious Moslem) Court show that the Jewish quarter in Sarajevo was set up in the confined space of a courtyard *(Chifut khan)* in the centre of the city near the main town square. In the course of time the Jewish quarter was shifted to the north-western slopes of the surrounding hills. The new quarter, Bjelave, was much more spacious than the narrow old courtyard ghetto.

The Community's account books, the so-called *pinakes* (derived from the Hebrew *pinkas*, a note-book) were a reliable historical source until autumn 1941 when the Germans removed them from the archives of the Sephardic community. They have not been rediscovered since. According to the number of family heads having seats in the synagogue in 1779, the community must have been about a thousand strong at that time.

It is alleged that Nehemya Hayim ben Moshe Hayon, one of the followers of Shabtai Zvi, was born in Sarajevo about 1650. He himself claimed Safed as his birthplace admitting though that his parents had come from Sarajevo. Accused by rabbinical circles of being an undercover missionary of Shabtaism, he kept wandering from place to place. Well versed in rabbinical literature and the mystical lore of the *Zohar* and *Kabbala*, he stirred up the Messianic hopes of the Jews. In 1683 he moved from Salonica to Belgrade, stayed there until 1687 to be captured the following year by the Germans at Valona. After his release he returned to Salonica. From 1698 to 1702 he lived in Nablus, Jerusalem and Sidon. According to stories spread by the rabbis of Constantinople (among whom he was all but popular) he was a permanent failure everywhere. In Jerusalem he was banished by the rabbis who proclaimed a *herem* against him. One of his plans was to settle Shabtay's disciples at Tiberias. Despite his attachment to Judaism and the Land of Israel he continued his travels through Europe and North Africa until the end of his days.

An outstanding figure in the history of the Sarajevo Jews was David Pardo. Born in 1719 in Venice where his father, Jacob Abraham, a native of Dubrovnik, held the office of teacher and rabbi *(hakham)*, David settled in Split and lived there from 1746 to 1764. Elected rabbi of the local community, he soon won fame for his profound knowledge of the *halakha*. It was there that he wrote his first work, *Shoshanim leDavid*, a two-volume commentary on the *Mishna*. His second great work *Maskil leDavid*, an expository treatise on Rashi's exegesis, was published in 1761. In Sarajevo Pardo found his second home. He was instrumental in setting up

the first Jewish academic painter in Serbia, remained closer to his people, and his paintings (Joseph's Dream and others) all deal with Jewish topics. The first Jewish associations furthering Serbo-Jewish *rapprochement* were also founded at that time. Among them was the Serbo-Jewish choir (1880) and the *Potpora* (Support), an association (founded in 1897) whose aim was the advancement of education among youth. The assimilationist momentum was weakened through the efforts of the early Zionists. The decisive year was 1897 when Dr. David Alcalay took part in the first Zionist Congress in Basel.

In the three decades from 1837 to 1867 thirty five books, some in Hebrew and others in Ladino, were printed at the Prince's press in Belgrade. Among them were reprints of Israel Najara's poems, fragments from the mystical literature of the Safed school, Joseph Caro's *Shulhan Arukh* — the codified Jewish law — and others. These books were also distributed in western Bulgaria, the place of origin of many a future member of the Belgrade Jewish community.

BOSNIA (pp. 173—210)

During its extended rule over the Province *(Vilayet)* of Bosnia, the Ottoman Empire made laborious efforts to propagate the Islamic faith and culture which had been modified by the Arab civilization and style of life. The influence of Arab architecture is still discernible in the designs of many buildings in Bosnia.

After the battle of Kosovo (1389) the Turks for some time held only a number of strongholds along the border. Later, however, they also fortified the town of Vrhbosna, which was renamed Sarajevo in 1465. By the end of the 16th century the entire former kingdom of Bosnia had fallen into Ottoman hands. At first the new Ottoman regime was a pacifying factor, but relations between the Empire and the province soon went downhill. Already in the 17th century signs of degeneration and corruption became apparent. Appointments to local offices led to frequent serious upheavals throughout the 19th century. This state of permanent unrest prompted the Congress of Berlin in 1878 to entrust Austria with the occupation of Bosnia and pacification of this troublesome territory. After the Austrian occupation a number of the more loyal Moslems preferred to emigrate to Turkey. Some of them settled in Palestine, along the shore of Caesarea.

The foundations for a permanent Jewish settlement in Sarajevo were laid in 1565. Three court decisions of that year are extant relating to

freedom, their rabbis and schools were ascertained Government subsidies and they could vote and were eligible for the *Skupshtina* and the local councils. The restrictions relating, according to Matich, only to social life were intended to prevent the increase of the Jewish population. The Minister simultaneously reiterated all the commonplace accusations of Jewish arrogance, reserve, mistrust toward gentiles, and so on. Nevertheless, in 1878 the Congress of Berlin made it incumbent on the Balkan States, including Serbia, to grant their Jews full civil rights. Russia alone at that Congress spoke up in defence of their anti-Semitic attitudes. After a delay of ten years Serbia finally submitted to the Berlin resolutions. The Constitution of 1888 granted the Serbian Jews full equality with their non-Jewish compatriots.

The Belgrade community has been organized along modern lines since the chairmanship, in 1866, of Yehiel Ruso, who was followed, between 1869 and 1896, by S.H. Davitcho, M.H. Farhi and J.M. Alcalay in that order. In the nineties, the Chief Rabbi of Belgrade was Shimon Bernfeld, who wrote a book on Jewish history which was translated into Ladino by J.M. Alcalay.

Although Jews were bound to military service yet until 1877 the higher ranks were closed to them. In that year the first Jew, A. Ozer, was elected to the *Skupshtina,* which was, however, dissolved after the opening session.

In 1869 a small Ashkenazi congregation was founded in Belgrade against the protest of the Sephardis who were afraid of a split within the small Jewish community. Among the leaders of the Ashkenazi community at the end of the 19th century Dr. B. Bril, L. Breslauer, J.L. Lebenson, Dr. Sh. Pops and M. Stern should be mentioned.

Towards the end of the century assimilationist tendencies could be observed. Ladino was regarded as an obstacle to true Serbo-Jewish *rapprochement.* The young Jews regarded Serbian nationalism as a jumping board to social and political co-operation. In order to popularize the Serbian parties among Jews, the Jewish academic youth joined them in numbers. This attitude found expression in the Belgrade Ladino monthly *El Amigo del Pueblo* edited by Eli (Elich) Sh. Behar in 1888-1892, as well as in the articles written by A.M. Ozerovich, H.S. Davitcho and J. Mandil for various Belgrade papers. The assimilationist articles of D.A. Cohen were rather popular at the time; they were printed in book form in 1897 under the title *Besede* (Sermons). D.A. Cohen's brother, Leon Cohen,

for the Queen's intervention unless their just demands were satisfied. When Ricketts turned to the Serbian Foreign Minister Garashanin he was told that copy of the memorandum had been forwarded to the Prince; the Minister hoped something would be done in the matter. At the intercession of the Alliance Israélite Universelle with the Turkish Government, Ali Bey, the Turkish Plenipotentiary in Belgrade, likewise called upon Garashanin reminding him that Serbia's undertaking towards the Jews was an integral part of the Anglo-Turkish agreement. In 1864 Moses Montefiore, Chairman of the Board of Deputies, turned to the Prince of Serbia by a letter sent through the Foreign Office in London. In his answer, Garashanin assured Montefiore of the Prince's benevolence toward his Jewish subjects. The reasons why they had not yet attained civil equality were "such as no responsible government could disregard." Thus none of these numerous interventions bore fruit. The Belgrade press helped to turn public opinion against the Jews; the Shabac paper *Svetovid* attained the limit by demanding that the country's economy be immediately rid of Jews and Jewish influence. Such incitement resulted in public riots on the 16th of January 1865, during which two Jews, Jacob Alcalay and Shlomo Abinun, were killed.

In 1867 the Serbian Foreign Minister Ristich announced certain reliefs regarding the eviction of the Jews from provincial towns; yet at the same time Prime Minister Garashanin declared that Serbia would grant the Jews no further concessions. Great Britain made her support of the Serbian claim to the Citadel of Belgrade contingent on the grant of free movement and full civil equality to the country's Jews. When Gorchakov, the Russian Foreign Minister, was informed of the British stipulation he replied that Russia, though having full understanding for Britain's desire to improve the condition of the Serbian Jews, yet could not totally disregard the contention of the Serbs that they were faced with the necessity of defending their own interests against Jewish usury. Britain then in plain words insisted on the repeal of the entire anti-Jewish legislation, but Garashanin's attitude remained intransigent. In 1869 the *Skupshtina* (Serbian Parliament) passed a new Constitution assuring equal rights to all citizens except the Jews whose residence remained confined to Belgrade.

This again elicited a wave of protests from foreign consuls, but the Foreign Minister Matich, in October 1869, rebutted their intervention on the grounds that the Jews of Serbia in fact enjoyed full religious

In 1830 the Turks published their last official document relating to the Serbian Jews — an Imperial Ordinance *(hati-sherif)* reaffirming, in true Ottoman style, the Jewish right of residence, commerce, land acquisition and property without, however, relieving the tax burden. Prince Milosh tried to improve relations between Jewish and Serbian merchants and frequently demonstrated his pro-Jewish sympathies. Among his favourites were Israel Hayim, Chairman of the Belgrade Community, and Joseph Schlesinger, the military band conductor. Israel Hayim's son, Hayim Davitcho, became the Prince's financial adviser. In 1835, however, the Turkish Intelligence Department grew suspicious of his underground political activities, so that he was compelled to escape to Vienna, following his father who had already left in 1813.

In 1842 Milosh's son was deposed by his rivals. The new rulers under the leadership of Prince Alexander Karageorge promised their supporters to rid the provincial towns of Jews. By a decree all Jews living in the country and in the capital were evicted and confined to the courtyard of the Belgrade Citadel. The severity of this order was somewhat relaxed in 1856 when the Jews were allowed to reside in the suburbs of Belgrade. Not content with this partial concession the Jews, on the 12th of April 1858, boldly submitted a petition to the State Council demanding civil equality and freedom of trade in all provincial towns in accordance with the assurances contained in the *hati-sherif* of 1830.

The concessions granted in 1856 proved to be sham anyway. At the beginning of 1861, sixty Jewish families mainly from Shabac, who had somehow managed to elude eviction and had remained in the province, were ordered to move to the Belgrade Citadel. An ordinance to that effect was passed by the Senate in 1861 and confirmed by Prince Mihajlo, Milosh's son. The Jews submitted a memorandum to the Prince, demanding the civil rights assured them by the 1833 treaty which established Serbia's independence and was guaranteed by both Russia and Turkey. The concluding sentence of the memorandum was an outcry of despair: "Should Serbia be unwilling forthwith to comply with our demands, let her expel us all — and we will seek another homeland".

In 1863, as the Government was still obdurate, a group of 131 Belgrade Jews sent a memorandum to the British Consul Ricketts with the request to bring their plight to the attention of Queen Victoria. They demanded observance of the Anglo-Turkish agreement providing for a guaranteed freedom of movement and trade to Serbian Jews, and pleaded

Simha HaCohen, was written in Belgrade. The contribution of the Belgrade Jews to Jewish religious literature in the 17th century has no parallel in the history of Yugoslav Jewry. The last important writer of the Belgrade school was Joseph Almosnino, a native of Salonica who completed his studies in the S.G. HaCohen Yeshiva of Belgrade. His writings, *Edut beYosef*, published posthumously by his son Isaac, are the most characteristic work of the Belgrade school. When the Turks laid siege to the city in September 1688, the Jews were expelled and Joseph Almosnino died in exile at far-off Nicolsburg in Moravia.

The peace treaty signed in Pozharevac in 1718 assured to both Austrian and Turkish subjects unrestricted residence and commerce rights in each other's territory. Thus Turkish Jews settled in Vienna, the Austrian capital, as well as in Temesvar and in the Hungarian capital of Buda, and founded there Turkish (Sephardi) communities. While they had full trading privileges in these towns, Austrian Jews were granted merely temporary residence and were subject to the Jewish poll tax.

With the conquest of Serbia by the Austrians in 1718 the situation of the Jews deteriorated in spite of the country's economic prosperity. Apart from a ritual slaughter-house no communal activities whatever were permitted to the Belgrade Jews, so that this town ceased to exist as a centre of Jewish life. After the Austrian retreat in 1739 a few Sephardic Jews returned in the wake of the Turkish armies and restored the community. Shlomo Shalem, a well known scholar of the time, was appointed Rabbi.

In the succeeding years the town changed hands several times until it returned to the Turks in 1791. One of the first steps taken by the new governor, Topal Pasha ("the Lame"), was to take revenge on the Jews who had remained in the Jewish quarter instead of leaving together with the Ottoman armies. Many of them were imprisoned. So was Rabbi Magriso, who died in prison.

At the outbreak of the Serbian rebellion under George Petrovich Karageorge (1806-1807) most Belgrade Jews escaped to Zemun, Novisad, Bosnia and the various Austrian towns. Those who stayed behind were forcibly converted. Conditions improved for the returnees with the accession of Prince Milosh Obrenovich (1815-1839 and 1859-1860). The Prince went on fighting the Turks and in 1827 their occupation of the country was ended. In 1833 Milosh obtained virtual independence for his principality. The Turkish pasha remained only in the Citadel of Belgrade which served him as residence till 1867.

in the Jewish world and lived an intensively Jewish life themselves. Yet the Community's economic resources gradually dwindled. Towards the end of the 19th century the Jewish residents of Monastir-Bitola began to emigrate. After the 1943 disaster not a single Jew was left in the town.

Skopje has an even more ancient history. The town was destroyed in an earthquake in the 6th century but was rebuilt. In the Middle Ages Skopje, situated at a vital highway junction, became an important commercial centre. Her small community like other communities in the Ottoman Empire shared in the effort to take in Iberian refugees and at the end of the 16th century admitted a number of Maranno families from Italy, Spain and Portugal. Until 1943 there were several families members of the Dönmeh sect, descended from Jewish Shabtaists who had been converted to the Islam. Down to the 17th century no discrimination in commercial life was practised against the Jews; also the former Marannos of the Pinto, Vidal, Abarbanel and Kalai families found prosperity in various business branches. Several Jewish merchants, known as consuls, acted as commercial agents for big foreign firms. Among the well-known Rabbis of the town the names of Moshe Leon, Moshe Bardashi, Joseph Handel, Aaron and Shlomo Abayov and Eliahu Arbaro should be mentioned.

SERBIA (pp. 139—171)

After the Battle of Kosovo (1389) the Serbian front moved north. For over a hundred years the Turks made repeated unsuccessful attempts to take the town of Belgrade until it finally surrendered to Suleiman the Magnificent in 1521.

A local tradition has it that there have been Jews in Belgrade since time immemorial. In the 16th century the city had two communities, one Ashkenazi and one Sephardi, the former being the older, its founders having fled to Belgrade from Hungary and Germany during the Middle Ages. The Sephardis came in the 16th century with the conquering Turkish armies. The Community's development in the Jewish quarter of Jalija set in with the arrival of Meir Angel, the first Rabbi of Belgrade, who wrote some treatises on the Jewish law, the *Halakha.* The community prospered and grew in spite of the intellectual and cultural decline of the Jews in the Ottoman Empire. In 1617, on the initiative of Yehuda Lerma, a Yeshiva was opened which was to become a famous centre of Jewish learning. The *Sepher Shemot,* the great treatise of the prominent *halakhist*

languages of the Jewish Diaspora, to become the *lingua franca* of the community. Spiritually the entire period is dominated by the mysticism of the Safed school, veneration for its originator, *Ha'ari* (Rabbi Isaac Lurie Ashkenazi), accompanied by a passionate yearning for the Messiah whose advent was expected any day. All these were stones for the foundation of a homogeneous Jewish community into which the Jews who had earlier been dispersed all over Europe and were now scattered throughout the Ottoman Empire, were to merge.

Salonica was one of the first Jewish communities in Turkey to have Hebrew printing presses, schools and colleges. In the second half of the 17th century the Messianic movement of Shabtai Zvi won numerous disciples at Salonica by whom the Jewish communities of Serbia and Bosnia, particularly that of Belgrade, were influenced. Although no direct link can be traced between the "Court of Shabtai the Messiah" and the communities of Serbia and Bosnia, the study of the *Zohar* and the mystic lore of the *Kabbala* had stirred up Messianic hopes among the Jewish people. The ground had been prepared, so that between 1650 and 1666 the Shabtaist movement was hopefully welcomed by the oppressed Jewish masses in Europe, Asia Minor and Africa.

MACEDONIA (pp. 129—139)

The history of the Serbian Jews is commonly identified with that of the Belgrade community. It is true that during the centuries of Ottoman rule the majority of Serbian Jews lived at Belgrade, but there were ancient communities in the Macedonian cities of Bitola and Skopje too. Not long ago, Z. Efron found some Hebrew tombstones of the 18th century also at Dojran near the Greek border.

The Iberian refugees founded two communities at Bitola, which they named Aragon and Portugal whence they had come. Here Jews lived uninterruptedly from the beginning of the 16th century down to the Nazi holocaust in 1943. The "big courtyard" in the Jewish quarter is frequently mentioned in the 17th century minutes of the Turkish Court at Bitola. This town was the southern gateway to Serbia through which the Jewish immigration from Constantinople and Salonica imported not only industrial products but also the Messianic ideas from Safed. Until the beginning of the 20th century it remained the Jewish centre of Macedonia. In the 1903 census 8,200 Jews were counted, about 10 per cent of the town's total population. They were highly susceptible to all that was going on

killed. Most of its wealth and art treasures were destroyed. The small Jewish community lost thirty-nine souls, a considerable part of its total number. It recovered some of its prosperity at the end of the 18th century, but the anti-Jewish laws were still scrupulously enforced by the authorities. In 1804, shortly before the fall of the Republic, a decree finally put an end to coerced conversion of Jews by the Church.

UNDER THE TURKISH CRESCENT (pp. 115—128)

The Turks' first encounter with Jews in Anatolia was during the conquest of Brusa in 1326. The new rulers granted extensive privileges to the Jews — free access to crafts and trades as well as the right to buy property in any place. In Turkey anti-Jewish excesses were rare atlhough the 24 articles of Omar's Covenant, regulating the policy of Moslem rulers towards their non-Moslem subjects, remained in force. Its provisions were gradually mitigated until, in the 19th century, the only discrimination against non-believers was a *per capita* land levy. In many localities, moreover, *Chifut khans,* or Jewish courtyards, were set up — a Turkish version of ghettos.

During the time of Turkey's glory the Jews were treated well and help was extended to the Jewish refugees from Spain. As the story of Don Joseph Nassi shows, the Ottomans used the services of the Jews against the enemies of the Empire.

After the expulsion from Spain, the Ottoman Empire became the most important haven for Jews. At their height the communities of Constantinople, Salonica and Safed were regarded as centres of culture, learning and wisdom for the world Jewry. The romance between the Jews and the Turks lasted for some two hundred and fifty years, until the accession of Murad III in 1574. Towards the end of the 16th century, as the situation worsened, substantial numbers of emigrants from Constantinople and Salonica settled in present-day Bulgaria. A smaller contingent went from Salonica to Macedonia and from there to northern Serbia, branching out still further to Bosnia.

Salonica is here of particular significance. Throughout the Ottoman period it had rather a strong influence over the descendants of the Sephardic Jews in Serbia and Bosnia who maintained close cultural and economic relations with this centre of Jewish life. After the Spanish expulsion the Jewish quarters assumed a distinctly Sephardic-Spanish character. Ladino replaced the Greek vernacular and the many other

nyms as Didacus Pyrrhus, Jacobus Flavius, Jacob Eborensis or Lusitanus. His influence on his contemporaries was considerable, and although he wrote in Latin the inhabitants still proudly remember his name. He maintained good relations with the aristocracy and citizenry as well as with the local poets, artists and scientists. His poetry bears all the typical marks of the period. His contemporary Shlomo Ohev and the latters grandson Aaron HaCohen wrote two works in Hebrew, Shemen Tov and Z'kan Aharon.

Aaron HaCohen left a deeper imprint on the history of Dubrovnik than any other Jew before or after him. Born there at the end of the 16th century, he was made Rabbi of the community while still a fairly young man, and served in this office until his death in 1656. He was a gifted rhetorician, a brilliant exegete and writer. During his time the community met with various calamities such as the blood libel of 1622, the Yeshurun trial and, finally, expulsion. In 1652 HaCohen restored and enlarged the ancient synagogue in the ghetto and the old cemetery, the Zhudioski Grebi, which was in use even as late as 1910. The synagogue, the oldest fully preserved one in Yugoslavia, has remained unaltered to this day. HaCohen meticulously recorded the events that overtook his community, and the collection of his sermons contains a description of the blood libel and trial of 1622.

The second blood libel differed from the first one only in its details. This time its victim was a Jewish merchant by the name of Isaac Yeshurun. In September 1622 a girl from the suburb of Pile, daughter of a certain Julius Longo, disappeared. After prolonged search her body was found in the home of Maria Matkova, apparently an insane woman. She admitted killing the girl but in her defence insisted that she had done so on the instigation of the Jews who needed Christian blood for the forthcoming Feast of the Tabernacles. The only Jew she could name was Isaac Yeshurun. Even after six weeks of torture under arrest Yeshurun did not break down. Then Matkova was convicted and executed. Nevertheless the Senate of the Republic decided to expel the few Jews still left at Dubrovnik who had tried in vain to obtain Yeshurun's release, among them Aaron HaCohen. Yeshurun was granted a reprieve only in March 1625. He was immediately exiled and left for Jerusalem. The Yeshurun Miracle was, for hundreds of years, commemorated in the Hanukka prayers of the Jews of Dubrovnik.

In 1667 the city was devastated by an earthquake and thousands

brought with it certain curtailments, mainly by demand on the part of the Church. Nevertheless, the cautious rulers of the town deemed it expedient to bow to the will of their powerful ally, the Sultan of Turkey. Again and again during the 16th and 17th centuries the Turks demanded of Dubrovnik to take in and spare the Jewish refugees, the victims of the West. Any maltreatment of the Jews was likely to bring about the Porte's ill-will toward the tiny Republic. But Turkey, too involved in international tangles, did not always stand by its threats. Already in 1540 a series of anti-Jewish regulations were issued at Dubrovnik, confining the Jewish residence to a number of buildings, obliging them to wear the yellow badge and hat similar to that imposed on their brethren in some Western countries, and so forth. Those who could afford left for Turkey. In 1546 the remaining Jews were confined to a veritable ghetto — a narrow street not far from the Town Square, with high walls at both ends and gates that were locked at night.

In 1590 Dubrovnik was seized with a panic at the report from her Constantinople agent that a neighboring pasha planned to dispossess the Republic of the Konavle territory. The disaster was averted through the efforts of a Jewish physician by the name of Abeatar (Evyatar) who had only recently set up his practice at Dubrovnik. He first smuggled to his co-religionists in Constantinople 200 thalers, then another 900. By means of this bribe a *firman* was secured to put an end to the pasha's arbitrariness. Such and similar other patriotic acts induced the Republic of Dubrovnik to plead for its Jewish doctor whose practices the Church tried to proscribe.

However, the Republic's protection did not reach another doctor, the great Amatus Lusitanus, who had settled in the town about 1556 or 1558. A physician of renown and prominent scholar, he hoped to be appointed municipal surgeon. He had written a seven-volume work entitled *Centurionum septem*, each volume containing one hundred medical case histories. The sixth volume concluded with the famous Amatus Oath declaring that the great doctor had always had the well-being of his patients at heart rather than his personal advantage, never discriminating Jew from Christian or Moslem. Nevertheless, under pressure from the local physicians and the Church, the city fathers turned down Amatus' application for licence of medical practice in the town.

Small as the Jewish community of Dubrovnik was it gave home to a brilliant lyrical poet, Dr. Isaiah Cohen, known by his various pseudo-

the destruction of their town by the Avars in 639. It is known as the Pearl of the Adriatic not only because of its entrancing landscape but above all because of its ancient treasures and invaluable archives. Here Jewish historiography was in luck — the archives of Dubrovnik contain ample testimony of its tiny Jewish community.

The first Jew who lived there in 1326 was a physician of unknown name. He is mentioned in records referring to the years between 1204 and 1358, when the Republic of Dubrovnik stood under the protectorate of Venice. From the end of the 14th century Jewish names in the archives appear with greater frequency to become rather prominent in the following three hundred years. A licence given out in 1421 by the Chancellor approves a commercial partnership between Perera Bonaventura, a Catalonian Jew and "temporary resident of Dubrovnik", and Isaac Durante, another Jew from Catalonia. After 1492 there was an increased influx of Jewish merchants whose presence at Dubrovnik led to the economic prosperity of the entire city, especially of its shipping business. The years of the big emigration of Jews from Spain and Portugal led to the foundation of a Jewish community at Dubrovnik at whose head a Consul was placed. His main function was apparently the collection of Jewish taxes on behalf of the Republic's Treasury.

Then, in 1502, a calamity in form of a blood libel befell the Jewish community of Dubrovnik. In the suburb of Plotche an old woman was killed and ten Jews were arrested on suspicion of murder for ritual purposes. Two of them died under torture, four were burned at the stake, while a physician named Moses was strangled in prison. The remaining three were banished from the town. After this blood libel the situation went from bad to worse until, in May 1515, all the Jews including the Marannos were finally exiled. The majority found shelter in Turkey. A number settled in Italy, mainly in the province of Apulia, where they did their best to interfere with the supply of wheat to Dubrovnik — the only retaliation they were capable of in return for the anti-Jewish attitude of the Dubrovnik Government.

In 1532, however, Jews were again in the town. This time they had not come from the West but from the South — from Salonica, the various towns of Western Greece, and from Albania. In 1538 foundations were laid to a revived Jewish community, rather small but all the more splendid. In the relative freedom of a changed Dubrovnik they found the possibility of a decent livelihood. True, the growing immigration of Jews

Jews. The denomination "Jew" appears twice in imperial gift charters. In a decree dated 1337 Emperor Stevan Dushan made over to the Monastery of Treskavac an estate near Prilep, extending "from the valley of the Jews down to the Jewish watershed." In a latter document dated 1361, his son Stevan Urosh ceded the tax collected from the Jews to the Lavra Monastery of Khalkidhiki.

As for Dalmatia, a document of 1397 refers to the construction of a Jewish synagogue at Split, and gravestones dating back to 1573 have been preserved to this day in the ancient Jewish cemetery on nearby Mount Marian.

A prominent role was played in the history of this town by Daniel Rodriguez, a Jew who, in the face of vigorous opposition and difficulties, managed, in 1592, to build a deep-sea harbour which attracted remarkable shipping business. In 1667, just as the Venetians were tightening their anti-Jewish legislation, the Jews of Split distinguished themselves in the defence of the city against the Turks. David Pardo, who was later to become Grand Rabbi of Sarajevo and earned fame as a Jewish scholar and writer, spent 18 years of his prime in this city.

At Shibenik, the municipal authorities failed to attract Jewish capital until the arrival of the brothers Raphael and Gershon Suess in 1569. Not even after that date was there an organized Jewish community at Shibenik; at times not a single Jew lived there.

In some Istrian towns Jewish merchants and bankers existed throughout the Middle Ages. They came from nearby Venice and settled in Istria under so-called *capitoli*. In 1380 the first Jewish bank was opened at Koper. After 1513 the street of the Jewish bankers was called "the ghetto", which name persisted long after the last Jew had left. At Rovinj the entrance to the ghetto was known as the Gate of the Bearded.

In the municipal archives of Zadar an important document has been preserved — the agreement between the local Commissioner of the Hungarian-Croatian King Sigismund, and the Jews. In this agreement, signed in 1398, that is shortly before the conquest of the town by Venice, the King undertakes to respect the Jewish rights and property; by force of the same agreement the Jews were exempted from the jurisdiction of the Church.

THE PEARL OF THE ADRIATIC (pp. 71—114)

Dubrovnik was founded by the fugitive emigrants of Epidaurus after

to them were the wine trade and money lending.

Jews were also living in the southern part of Slovenia, in the Krayn district. There is evidence of a medieval Jewish community in Ljubljana, whose members enjoyed greater privileges than were accorded to Jews in any of the neighbouring countries. Nevertheless anti-Jewish sentiments developed in Slovenia quite some time before the Black Death of 1348-1349. In spite of all, Maribor became a small Jewish centre. This Jewish settlement is first mentioned in a document dated 1277. The name of the Jewish quarter hugging the city wall has remained unchanged to this day, although for hundreds of years — since the expulsion — no Jews have set foot there.

During the persecutions and expulsions of the Jews from Germany and Austria in 1427-1430, Itzhak Zarfati repeatedly urged the scattered exiles, including the Jews of Slovenia, to take refuge in the Ottoman Empire. but the majority refused to heed his call.

The Holy Roman (German-Austrian) Emperor was finally persuaded by the Assembly in Maribor to give up the regular income derived from the Jewish tribute and to accept instead a lump sum paid by the town dwellers to the Imperial Treasury. On the 18th of March 1496 the Emperor signed an Edict expelling the Jews from Styria and Corinthia. The expulsion came into force on January 6th, 1497. Also the citizens of Ljubljana managed to buy a similar Edict from Emperor Maximilian, which was issued in Innsbruck on the 1st of January 1515. The Jews of Slovenia escaped to the neighbouring territories — some southwards to settle in Trieste, Gorizia and Gradisca in the Italian provinces under the rule of the Hapsburgs, while others escaped eastwards to Burgenland in Western Hungary.

The historical evidence about the Jews in Croatia during the Middle Ages is much scantier than the sources relating to the Jewish community in Slovenia. There is no doubt, however, that at least in Zagreb, the Croatian capital, Jews lived at that time. I.K. Tkaltchich has discovered a judgment of the Zagreb Court in a case of theft dated 17th April 1444, in which the Jews of that city are mentioned twice; it is alleged that they had bought the stolen goods, and that the accused had entered the *Domus Judeorum* (the Jewish House) at night, though the document does not specify the character of "the house".

In Serbia, too, there is evidence of a Jewish settlement during the Middle Ages. Here their history is closely related to that of the Byzantine

willing to take a letter to this king, but to Ibn Shaprut's disappointment this letter was returned from Constantinople.

A further opportunity to come in touch with Khazar arose with the arrival of a delegation of the Ghevallim, two of whose members were Jews — Mar Shaul and Mar Joseph. They expressed their willingness to deliver Ibn Shaprut's letter to their king who would see to it that it was forwarded to the Khazar monarch via Hungary, Russia and Bulgaria.

The controversy about the Ghevallim mainly concerned the location of their kingdom. Some fifty years ago historians tended to identify it with the Croatian kingdom of the 10th century. It appears that the Arab historiographers used that name to refer to the inhabitants of the mountainous coast of Dalmatia with which Spain entertained a lively commerce by sea (*gebl* in Arabic means mountain). In the 10th century this coast was under the rule of the sovereign state of Croatia. Ibn Shaprut in his letter to King Joseph mentioned "the King of the Ghevallim who are Siklab"; while the Arab Ibn Khaldoun refers to the eastern Adriatic coast as the Shore of the Sakalib. One of the quarters of Palermo, the capital of Sicily, was called Harat Askaliba — the Slav Quarter. Ibrahim Ibn Yakoob, who travelled through the southern Slavonic countries in 965, also refers to the Croats as Sakalib — Slavs — adding that "theirs is a land of high mountains".

UNDER THE CHURCH MILITANT (pp. 45—70)

The Jews of Croatia and Slovenia, two provinces that are considered as a unit from the Yugoslav point of view, shared a common fate during the Middle Ages. At the time of the Crusades they found refuge for over four hundred years in Slovenia, where there had been only few previous Jewish settlements. There was an older Jewish community at Ptuj, while at Judenburg in Styria Jews were recorded as early as 1080 — sixteen years before the First Crusade. The well-known exegete and expert in *halakhic* law Israel ben Petahya Isserlein (1390 to 1460) lived in Maribor (Marburg) and wrote authoritative decisions in form of Questions and Responses which are the most important source for the history of the Slovenian Jews.

The latter apparently disappointed the hopes their Slovenian hosts had placed in them: the money supply became neither cheaper nor more plentiful. They were thus gradually ousted from most fields of economic enterprise; by the time of their final expulsion the only occupations open

In Stobi in Yugoslav Macedonia two so-called Polyharmos pillars were discovered in the thirties among the ruins of a church apparently erected on the foundations of a synagogue. One of them bears in Greek the name of their Jewish donor and a stipulation which gave rise to a dispute about the status of the Patriarchs during the Roman period.

UNDER BYZANTINE RULE (pp. 36—38)

With the decline of the Western Roman Empire and the rise of Christianity the position of the Jews in Dalmatia and the southern Balkans soon deteriorated. Christianity was adopted by the State and in the name of the newly acknowledged Church restrictions against Jews were issued by successive Councils and Synods. They were deprived of religious freedom and of sources of livelihood, and subjected to a variety of social sanctions. Conditions became particularly hard for the Jews under the rule of the Eastern Byzantine Empire, which covered parts of present-day Yugoslavia as well as some Greek cities from where Jews tried to emigrate to the territories of the southern Slavs. The severely persecuted Greek-speaking Byzantine Jews, known as Romaniotes, thus dispersed over many countries including those occupied by the southern Slavs. They later merged with the mass of Jews from the Iberian peninsula who came to settle in these parts.

THE GHEVALLIM (pp. 39—44)

Like numerous Medieval documents also those referring to the Ghevallim are rather vague. Who were these people?

Bulan, the King of the Khazars whose domain extended from the Crimea to Astrakhan, decided somewhere in the 8th century to get converted to Judaism. The Byzantines at Kherson tried to convince him of the superiority of the Christian religion, and the Arabs of the neighbouring countries made similar efforts on behalf of the Islamic faith. This time, however, Judaism won out and the king and many of his subjects became Jewish. From the middle of the 8th century till the beginning of the Mongol invasion of the European continent, the extensive Khazar territories were in fact a Jewish state.

During this period Hasdai Ibn Shaprut served as *Vizier* (minister) at the court of Khalif Abdurrahman III (912-961) in Cordova. A delegation from the Byzantine Empire confirmed to him the existence of the Khazarian realm under the reign of a Jewish monarch, Joseph. The delegation was

purpose is to trace the history of this Yugoslav Jewry, that is all those Jewish groups which lived at various times during two thousand years within the territories of present-day Yugoslavia. In the northern Balkans and the neighbouring provinces lived the Ashkenazi communities; in the south — the Romaniotes, the descendants of the ancient Greek Jewry. Family names such as Papo and Romano are now the sole reminders of the Sephardi (Spanish) Jews' connection with the Romaniotes. Among these Jews we also find the name Ashkenazi, which indicates that many a refugee from Central Europe — *ashkenazi* in Hebrew — was admitted into the Sephardic communities of the Balkans, as were the fugitives from Portugal. The Jews who in the course of the centuries came to settle within the territories of Yugoslavia via Dubrovnik can hardly be regarded as a homogeneous group, though the majority seem to have come from Italy.

Before the birth of Yugoslavia in 1918 the Jewish communities of Serbia, Bosnia, Vojvodina, Dalmatia and Croatia had been residents of various territories of pre-war Austro-Hungarian Monarchy and of Serbia. Thus they had been not only ethnically heterogeneous but also divided by political frontiers. From 1918 onward the Sephardi and Ashkenazi communities gradually merged into a single whole.

UNDER THE ROMAN EAGLE (pp. 25—36)

In 1878 the Italian archaeologist Giovanni Battista de Rossi found a 4th century inscription on a tombstone in the ancient cemetery of Solin, reading, "Here lies a man buried according to the sacred laws of Christianity." Rossi discerned a Hebrew stylistic influence in this legend as nothing resembling it had been found on the pagan or Christian tombstones of the late Roman period, and suspected the presence of a Jewish cemetery in the neighbourhood. In 1956 Branimir Gabritchevich found two fragments of a tombstone in the Solin digs on which he deciphered the inscription: "May no unwanted trespassers desecrate this tomb, be they Jews, Christians or . . . ani . . ." A lively archaeological controversy ensued about the mutilated word, but for our purpose suffice it to note the specific reference to Jews.

A tombstone in Benkovac on the slopes of Mount Velebit in Dalmatia, commemorated one Aurelius Dyonisius, a Tiberian Jew of the 2nd century A.D. In 1960 a Jewish grave was found in Duclea near Titograd in Montenegro, which is believed to date from the end of the 3rd century A.D.

INTRODUCTION (pp. 17—24)

In the atmosphere of Eretz Israel Jewish historiography has met with an unhampered natural development even where it is not concerned with the history of this country itself. Here the Jews are actors in their own story rather than mere stage props in the historic drama of the peoples they were dispersed among.

The time has come for the history of the Jews of the Western Balkans to be reviewed in this light. So far the history of this section of the Jewish people has remained largely unexplored and unrecorded. This book is the first attempt at filling the gap. It is written in the hope that the subject may prove of interest to the historian, the scholar and the layman, and particularly to the younger generation of Jews whose parents have come from that part of the world but who have so far had little chance of familiarising themselves with their own background.

The first volume deals with the history of this community from ancient times until the end of the 19th century. The second volume will bring the story up to the middle of the 20th century and tell of the social ferment of that period, the emergence of political Zionism and the spiritual revival that accompanied it, the immigration of young Jews to Palestine, the Nazi holocaust and the fate of its survivors after the Second World War.

Time and space naturally are the two major co-ordinates of the events related. The beginnings of our story are set against the scene of the Roman Empire of which Dalmatia and Macedonia formed part. The Jews of Dubrovnik were spared neither the horrors of the Middle Ages nor the excesses of the Church Militant in its counter-reformational zeal. Under Ottoman rule in the 17th and 18th centuries, when the glory of the Sublime Porte was already on the wane, the Jews of Serbia and Bosnia had a brief spell of prosperity. By 1941, over a span of 150 years, the Jewish community in Croatia had developed from a hotbed of assimilation into a centre of Jewish revival.

The book describes both the external factors that affected the Jewish communities in the southern Slavonic countries and the general Jewish events that shaped the course of their history. In 1918 these countries united to form the state of Yugoslavia, whereby a new name was born — "Yugoslav Jewry" —, a term hardly ever used before World War I. Our

The publication of this History of Yugoslav Jews was sponsored by the Memorial Foundation for Jewish Culture and by the Bureau for Jewish Communities and Organizations of the Jewish Agency

©

Copyright by Hitahdut olej Yugoslavia in Israel, Tel-Aviv 1971

Printed in Israel by "Davar", Tel-Aviv

A History of Yugoslav Jews (I)

FROM ANCIENT TIMES TO THE END OF THE 19TH CENTURY

by Yakir Eventov

edited by Cvi Rotem

English summary translated by Hannah Shmorak

and edited by Richard Laufer

תולדות יהודי יוגוסלביה א׳

A HISTORY OF YUGOSLAV JEWS

Volume One

Summaries תקצירים

אוסטרו
מריבור
סלובניה
ליובלינה
סבה
46
הגרב
טריאסט
איסטריה
קרואטיה
נבציה
45
44
דלמטיה
ספליט
מוסטר
43
42
41

הונגר
סובוטיצה
46
אוסייק
נובי סד
סלבוני
ווי ו ד י נה
רומניה
45
בלגרד
דנובה
סאבה
דרינה
סרייבו
דרינה
סרביה
מורבה
44
מונטנגרו
(צרנה גורה)
43
סקופיה
מקדוניה
ורדר
ביטולה
42
41